

Національна академія правових наук України
Науково-дослідний інститут інформатики і права

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА: СВІТОГЛЯДНІ ТА ТЕОРЕТИКО- МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

Монографія

За загальною редакцією професора *О. П. Дзьобаня*

Харків
«Право»
2021

DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669980885>

УДК 1:316.4

Н35

*Рекомендовано до друку
вченою радою Науково-дослідного інституту інформатики і права
Національної академії правових наук України
(протокол № 10 від 30 жовтня 2020 року);
секцією права національної безпеки та військового права
Національної академії правових наук України
(протокол № 05-17/2-Б від 30 жовтня 2020 року)*

Рецензенти:

О. С. Александрова – доктор філософських наук, професор, декан історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка;

О. М. Бандурка – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, президент Кримінологічної асоціації України;

Р. В. Гула – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба;

І. О. Полищук – доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

*При повному або частковому відтворенні матеріалів
монографії посилання на видання є обов'язковим*

Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні за-
Н35 **сади : монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. – Харків : Право, 2021. –**
776 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9789669980885>

ISBN 978-966-998-088-5

Монографію присвячено комплексному міждисциплінарному дослідженню феномену національної безпеки в культурно-історичному, онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. У даному виданні на системній основі поєднані різнорівневі методологічні підходи до дослідження основних аспектів національної безпеки. Сутність ключових категорій безпекової сфери досліджується крізь призму інтерсуб'єктивної філософської парадигми. Аналізуються стійкість і лабільність соціальної системи через дію базових констант і варіативних величин, розкривається філософська концепція місця й ролі системи забезпечення національної безпеки в сучасних умовах.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, здобувачів наукових ступенів, студентів, державних службовців, усіх, хто цікавиться проблемами національної безпеки.

УДК 1:316.4

ISBN 978-966-998-088-5

© Колектив авторів, 2021

© Оформлення. Видавництво «Право», 2021

ЗМІСТ

Передмова (<i>О. П. Дзьобань</i>)	6
--	---

Розділ 1

СВІТОГЛЯДНО-ПОНЯТІЙНИ Й НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	12
--	----

1.1. Проблеми безпеки в історії розвитку культури: докласичний період (<i>О. П. Дзьобань, С. М. Мануйлов</i>)	12
1.2. Розвиток безпекознавчої проблематики від класики до сучасності (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Шевчук</i>)	31
1.3. Рефлексія безпеки в культурі постмодерну (<i>О. П. Дзьобань</i>)	55
1.4. Концептуальні підходи до розуміння сутності й забезпечення національної безпеки у сучасній науці (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Соснін</i>)	75
1.5. Принципи й методи дослідження проблемного поля національної безпеки (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	105
1.6. Категорії «національна безпека» і «державна безпека»: сутнісні та змістовні особливості (<i>Г. М. Куц</i>)	134

Розділ 2

ОНТОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ	152
--------------------------------	-----

2.1. Агресивність і насильство: онтологічні підстави і передумови розуміння безпеки (<i>О. Ю. Панфілов</i>)	152
2.2. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій (<i>О. П. Дзьобань</i>)	175
2.3. Стійкість і лабільність сучасних соціумів у системному вимірі (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	193
2.4. Базові константи буття суспільства в контексті безпеки (<i>О. П. Дзьобань</i>)	215
2.5. Варіативні фактори впливу на стан національної безпеки (<i>О. П. Дзьобань</i>)	231

Розділ 3

АКСІОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	248
3.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: безпековий аспект (<i>О. П. Дзьобань, О. В. Прудникова</i>)	248
3.2. Трансформації ціннісного континууму в умовах інформаційного етапу розвитку соціуму (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	278
3.3. Цінності та антицінності суб'єктів віртуальної інформаційної культури як аксіологічні чинники безпеки сучасного соціуму (<i>О. В. Прудникова</i>)	307
3.4. Значення цінностей при дослідженні безпеки соціальних систем (<i>Ю. Ю. Калиновський</i>)	325
3.5. Національні інтереси як основа національної безпеки України (<i>О. А. Матета</i>)	347
3.6. Аксиологічна безпека України як квінтесенція національних цінностей та інтересів (<i>І. В. Каріх</i>)	374

Розділ 4

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	395
4.1. Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки (<i>О. П. Дзьобань, С. Г. Гордієнко</i>)	395
4.2. Безпека особистості (<i>О. П. Дзьобань</i>)	411
4.3. Безпека суспільства й держави (<i>О. П. Дзьобань</i>)	431
4.4. Механізм забезпечення національної безпеки: загальнотеоретичне бачення сутності, структури та функцій (<i>О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань</i>)	452

Розділ 5

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	473
5.1. Виклики глобалізації державам світу (<i>І. В. Габро</i>)	473
5.2. Принципи міжнародного права у сфері безпеки (<i>В. В. Бєлєвцева</i>)	494
5.3. Ліберальна парадигма європейської безпеки (<i>В. М. Грубов</i>)	515
5.4. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції (<i>О. П. Дзьобань, В. В. Бєлєвцева</i>)	549

5.5. Міжнародна міграція як загроза національній безпеці України (<i>Т. В. Панченко</i>)	580
5.6. Міжнародний досвід побудови систем національної безпеки (<i>О. В. Шевчук</i>)	604
5.7. Детермінізм національної та регіональної безпеки: від концептуалізації до практичного виміру (<i>І. В. Тихоненко</i>)	623
Післямова (<i>О. П. Дзьобань</i>)	656
Використана література	675
Додатки	742
Додаток 1. Геополітичні доктрини, які суттєво впливають на політику держав у сфері безпеки у ХХІ столітті (<i>О. В. Соснін</i>)	742
Додаток 2. Етапи розвитку та трансформаційних змін Південноазійського регіонального комплексу безпеки (<i>І. В. Тихоненко</i>)	766
Додаток 3. Етапи розвитку та трансформаційних змін пострадянського регіонального комплексу безпеки (<i>І. В. Тихоненко</i>)	769
Авторський колектив	772

ПЕРЕДМОВА

Проблеми національної безпеки належать до найважливіших, найскладніших багатоаспектних та інтегральних явищ суспільного і політичного життя. Процеси глобалізації, посилення єдності світу з одночасним поглибленням його національної різноманітності є саме тим фактором, під впливом якого відбуваються серйозні зміни в усій структурі суспільства і держави.

Безпекознавча проблематика є надзвичайно складним предметом для втілення у нормах, інститутах і процедурах як внутрішньополітичної реальності, так і у сфері сучасних міжнародних відносин. На противагу пророцтвам філософів і футурологів початку ХХ століття, сучасний світ не стає більш «керованим», навпаки, він виходить з-під контролю і у ньому дедалі яскравіше проявляються силові й агресивні методи і способи вирішення нагальних проблем. Втративши в результаті ліквідації наприкінці минулого століття двополюсного світоустрою стан рівноваги, сучасна цивілізація перейшла у стан перманентного конфлікту, спричиненого зіткненням життєво важливих національних інтересів сучасних економічно й ресурсно потужних держав світу.

Нинішній етап розвитку людської цивілізації характеризується тим, що сфера забезпечення національної безпеки сучасної держави перебуває у стані стрімких та постійних змін, і в ній переплітаються практично всі сторони життєдіяльності суспільства та функціонування держави. Цей стан має багато детермінант та потребує значної уваги з боку наукового аналізу. На наших очах руйнується світовий порядок. Зазнає безпрецедентних випробувань заснована на засадах свободи і демократії єдність Заходу. Кардинально змінюється світовий устрій, сформований після Другої світової війни. Обриси його нової моделі ще не визначені.

Виникнення цілої системи новітніх загроз безпеці зумовило загострення економічних, геополітичних, міжрасових, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч. Відтак, проблеми національної безпеки отримують особливо актуальний статус і набувають рис багатомірного, багатоаспектного й багаторівневого соціокультурного явища.

Отже, для сучасних держав проблема національної безпеки і механізмів її забезпечення є однією з ключових. Складне міжнародне становище у світі, відкриті й латентні збройні конфлікти, поширення міжнародного тероризму, активізація загроз інтересам громадян, суспільства й держави вимагають розробки ефективних заходів, спрямованих на забезпечення національної безпеки.

Питання теорії і практики, пов'язані із забезпеченням національної безпеки, вимагають системного й комплексного підходу, що включає в себе як загальнотеоретичні дослідження, так і досягнення галузевих наук, а також потреби практики в інтересах безпеки особистості, суспільства й держави. Вони набувають додаткової актуальності у зв'язку зі збільшенням і зміною видів безпеки взагалі, появою нових загроз і викликів, динамічними змінами у світовому геополітичному просторі.

Характерною рисою сучасного світового розвитку є інтенсифікація транснаціональних процесів, які відбуваються в матеріальній і духовній сферах суспільного буття. За таких умов усе більшу увагу привертають глобальні проблеми, які, торкаючись людства в цілому і кожної держави (суспільства) зокрема, концентрують у собі протиріччя суспільного розвитку. Кардинальні геополітичні зміни, що відбуваються на початку ХХІ століття, свідчать про те, що світ вступив у фазу чергової глобальної трансформації. Сучасний світ живе в незвичних умовах переходу до поліцентричності, формування якої супроводжується загостренням економічних, геополітичних, етноконфесійних, демографічних та інших протиріч між центрами сили й світовою цивілізацією. Зберігається тенденція розв'язання протиріч із застосуванням воєнної сили, що не сприяє гармонізації соціального буття у світовому масштабі (особливо яскраво це виявляється на сході України, на Близькому Сході, на Балканах, в окремих регіонах СНД).

ХХ століття не змогло забезпечити мир на планеті, воно постійно демонструвало зростання конфронтаційності між двома антагоністичними соціально-політичними системами, що тоді існували. Але самоликвідація однієї зі складових двополюсного світоустрою не привела до загального миру. Навпаки, утративши при розпаді двополюсності точку своєї рівноваги, цивілізація опинилася перед зростанням конфліктності, викликаного зіткненням життєво важливих національних інтересів провідних держав світу й виникненням системи нових загроз їхній безпеці. Реальність вимагає принципово нового філософського підходу до осмислення ситуацій, що складаються. Особливо це важливо для суспільств, які відроджують і розбудовують свою державність. Процес становлення державності пов'язаний з необхідністю забезпечення надійного рівня національної безпеки.

В умовах постмодерної науки теорія національної безпеки проходить етап активного формування та динамічного розвитку. Отже, пошук надійних тео-

ретичних засад організації системи забезпечення національної безпеки потребує її розгляду з погляду застосування усього можливого комплексу методів та інструментів наукових досліджень, побудованих на базових принципах комплексності та системності і спрямованих на досягнення найвищого рівня національної безпеки.

Сьогодні не існує стійких наукових стереотипів рефлексії феномена національної безпеки, тому життєво необхідним практично для усіх суспільств є фундаментальне обґрунтування даного феномена та відповідне орієнтування внутрішньої та зовнішньої політики держав. Від ступеня адекватності такого обґрунтування залежить тривалість та ефективність трансформаційних процесів, нормальний історичний розвиток суспільств за умов збереження національної самобутності.

Онтологічна проблема реальності феномена національної безпеки як предмет філософського осмислення сьогодні виходить на передній план, оскільки в наш час виникає нагальна потреба в обґрунтуванні більш широкого методологічного бачення даного феномена. Багаторівневі перетини численних причинних факторів суттєво ускладнюють побудову однозначних пояснювальних моделей системи національної безпеки. Більша частина протиріч між різними напрямками філософії та політології мають місце через те, що їх представники акцентують свою увагу на різних окремих аспектах проблеми безпеки і навколо них вибудовують свої концепції. Але подібно тому, як одного окремого аспекта виявляється недостатньо для повноцінного пояснення будь-якого феномена, так і будь-якій одній концепції, яка орієнтується на окремий аспект, часто не вдається представити повну, вичерпну картину сутності національної безпеки.

Існування будь-якої суверенної держави неможливе без захисту її національних інтересів, що є основною, фундаментальною умовою гарантування самозбереження й прогресивного саморозвитку суспільства. За таких причин національна безпека перехідних суспільств – першорядна умова успішного соціально-організованого буття.

Для України проблеми національної безпеки є не просто ключовими, а життєво важливими, оскільки стан «хиткої» демократії зі ще не усталеними демократичними традиціями, нестабільною політичною ситуацією і системою державної влади, досвідом відстоювання національних інтересів, який сьогодні не повністю відповідає вимогам міжнародної ситуації та іншими вітчизняними негараздами може поставити під сумнів забезпечення позитивної історичної перспективи. В умовах загострення воєнно-політичної обстановки, більше того – зовнішньої агресії, що триває, Україна не може залишитися осторонь усіх процесів, що загрожують її національним інтересам.

За останні кілька років накопичилося багато змін, спричинених регіональними та світовими тенденціями, які безпосередньо впливають на ситуацію

в Україні. Світовий та регіональний контекст для національної безпеки України змінюється сьогодні швидше, аніж будь-коли, і більша частина глобальних загроз, які для України ще кілька років тому були екзотичними чи неактуальними, стали сьогодні реальністю. Сьогодні можна констатувати, що руйнування системи колективної безпеки вже відбулося і це особливо гостро відчула Україна. До створення нового світового порядку Україна, як і кожна держава, змушена сама захищати свої інтереси.

Потреби соціальної практики вимагають максимальної адекватності філософської рефлексії феномена національної безпеки в умовах трансформаційних процесів, яка відповідає вимогам сучасних реалій, що в свою чергу зумовлює потребу в концептуальному, теоретико-методологічному осмисленні вказаного соціокультурного феномена. Відтак необхідне комплексне теоретико-методологічне осмислення феномена національної безпеки, визначення його сутності й змісту на основі вже наявних результатів у дослідженні окремих аспектів проблеми національної безпеки.

Важливим є з'ясування змісту й особливостей системи національної безпеки в умовах трансформаційних процесів у соціумі, визначення місця й ролі основних компонентів системи безпеки в загальному контексті досліджуваної проблеми. Реалії соціокультурних трансформаційних процесів пред'являють особливі вимоги до якісних і кількісних характеристик елементів системи національної безпеки, оскільки сучасний стан соціально організованої матерії сам по собі є небезпечним. Сучасні тенденції соціокультурного розвитку, стан і перебіг трансформаційних процесів, деформація підсистем соціокультурного поля актуалізують звернення до проблем національної безпеки. Таке адекватне сучасним реаліям усвідомлення сутності національної безпеки є необхідним для ефективного управління соціальними системами й утримання їх у стані політичної, соціальної, економічної та культурної стабільності, розуміння комплексу проблем, пов'язаних з механізмами забезпечення національної безпеки.

Необхідним є також забезпечення кадрів органів державного управління усіх ступенів і рівнів науковими знаннями про сутність, суперечливий характер взаємозв'язку об'єктивних умов і суб'єктивних факторів реалізації механізму забезпечення національної безпеки, особливості її функціонування в сучасних умовах і на перспективу. Реалізація цього завдання сприятиме розробці основних, пріоритетних напрямків удосконалення систем забезпечення національної безпеки країн, які здійснюють перехід до якісно нового соціального стану, її оптимізації в сучасних та перспективних умовах соціокультурних трансформацій.

Невирішеність зазначених проблем вкрай негативно впливає на ефективне забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим, значний науковий і практичний інтерес представляє системне і комплексне дослідження у світоглядному й загальнотеоретичному ракурсах природи, основ національної безпеки, механізму її забезпечення.

Отже, сучасна гуманітарна наука взагалі й безпекознавча наука зокрема потребують світоглядного дороговказу у вигляді комплексного міждисциплінарного наукового дослідження сутності та особливостей феномена національної безпеки в сучасних умовах і на перспективу. Така потреба зумовлена, з одного боку, теоретичними потребами, пов'язаними з необхідністю світоглядно-методологічного забезпечення оптимального функціонування сучасного українського соціуму, а з іншого – практичними потребами функціонування системи забезпечення національної безпеки у українського суспільства. Вирішення досліджуваної проблеми дасть змогу соціальним суб'єктам усіх рівнів науково обґрунтовано вирішувати широкий спектр практичних завдань забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій, вибору оптимальної стратегії й тактики безпечного розвитку, визначення прийнятної соціальної цінності соціокультурних перетворень, що здійснюються.

Проблемам і особливостям національної безпеки присвячена значна кількість праць – починаючи від античної філософії до сучасних наукових розробок¹. У сучасній науковій літературі накопичений значний матеріал, сформовані певні теорії й концепції національної безпеки, визначені й оформлені різноманітні підходи до визначення її суті, формування системи забезпечення національної безпеки та її функціонування. Досліджувана проблема привертає значну увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників у різноманітних галузях соціального знання – філософії, політології, соціології, соціальної психології. Особливого ступеня розвитку проблема національної безпеки набула завдяки її безпосередньо практичному характеру в межах політичної науки.

Суттєву увагу в монографії приділено сучасній філософській, політологічній та соціологічній літературі, публікаціям у періодичних виданнях, де викладаються різноманітні точки зору на розуміння сутності феномена національної безпеки та прояви сучасних соціокультурних реалій в даному контексті.

Філософська розробка проблеми забезпечення національної безпеки України у перехідних умовах дасть можливість не лише попередити й відвернути небажані вектори її розвитку, а й забезпечити необхідний рівень безпеки особистості, суспільства й держави. Однак така можливість може перетворитися у дійсність лише за умови ретельного урахування всіх ком-

¹ Див. пп. 1.1.

понентів, які здійснюють вплив на ефективність вирішення даного надзвичайно складного і соціально значущого завдання.

Отже, монографія, з якою знайомиться читач, – це фундаментальна праця, де розглянуто як науково-методологічні підходи до розуміння національної безпеки, так і авторське бачення безпекознавчої проблематики в онтологічному, аксіологічному, структурно-функціональному та міжнародному вимірах. Ця робота відображає цілісне наукове бачення національної безпеки як системного явища, ключових проблем забезпечення національної безпеки в умовах глобалізації світу, викликів і загроз національній безпеці України.

Поза будь-яким сумнівом, проблематика, окреслена у монографії, не є вичерпною, однак цей науковий доробок на сучасному етапі розвитку безпекознавчої науки дасть поштовх до подальшого конструювання системи наукових уявлень про природу і сутність національної безпеки як надзвичайно складного феномена. Авторський колектив сподівається, що намічені вузлові моменти сприятимуть подальшому конструюванню системи філософських, соціологічних, політологічних уявлень про природу і сутність проблем національної безпеки як в їх абстракції, так і в конкретності, в історико-культурній визначеності.

Викладені у цьому виданні ідеї можуть бути використані у подальших наукових пошуках як у межах прикладних наук, так і в царині забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності суспільства.

СВІТОГЛЯДНО-ПОНЯТІЙНІ Й НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Проблема безпеки в історії розвитку культури: докласичний період

Проблема безпеки є актуальною у будь-який історичний період. Осмислення небезпек, супроводжуючих життя людини, примушувало й примушує людей замислюватися про можливі варіанти порятунку – збереження тіла, душі, продовження власного життя та існування людського роду. У різні часи на Землі існували всілякі племена, народності, цивілізації, що мають неоднаковий рівень знань про навколишній світ, різні уявлення про сенс життя, власні національні і історичні традиції, різні погляди на безпеку.

Проблема безпеки останніми роками стала надзвичайно популярною й використовується настільки широко, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій у даному контексті. Тому виникає необхідність конкретизувати сутність і зміст філософського розуміння проблеми безпеки на підставі ретроспективного аналізу спадщини найхарактерніших представників філософської думки у даному напрямку.

Формування сучасної парадигми національної безпеки відбувалося на базі переосмислення філософських напрацювань з даної проблеми видатних мислителів Європи і США. Тому в контексті проблеми, якій присвячена дана монографія закономірним вважається прагнення осмислити генезис світоглядних та методологічних підходів до розуміння проблем безпеки. Як склалися уявлення про безпечне існування, в чому вбачали мислителі різних епох причини й джерела небезпек, як намагалися добитися стійкого миру, безпеки й процвітання – відповіді на ці та інші

життєво важливі питання далеко виходять за межі соціально-філософського дослідження. Повернутися до давнього минулого важливо не тільки для того, щоб докопатися до справжніх витоків тих або інших категорій і принципів, що становлять методологічний каркас філософської концепції національної безпеки. Головна мета – це виявити ті світоглядні орієнтири, які завжди допомагали людям знаходити потрібні відповіді на фундаментальні питання соціокультурного буття й відмовитися від помилок і забобонів, що штовхали їх на шлях хибних рішень і вчинків.

Розвиток цивілізації завжди супроводжувався потребою в безпеці. Підтвердженням цього є осмислення феномена безпеки у науковій думці, основи якого закладено ще в античному світі. Питання гуманізму та безпеки перебували у центрі уваги політико-правових вчень Давнього Сходу, Греції і Риму, Середньовіччя, Нових і Новітніх часів. Науковці по-різному розкривали сутність державотворчих процесів, особливості розвитку держави і права, проте безпека розглядалася ними як елемент державності, який пов'язувався із поняттям гуманізму і прав людини¹.

Отже, проблема забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави хвилювала мислителів починаючи із стародавніх епох. Як справедливо зазначає І. Доронін, на первинному етапі розвитку людства поняття «безпека» не сприймалось як окрема категорія². Як уже неодноразово вказувалося в наших попередніх публікаціях, вказана проблема розглядалась переважно в контексті війни й миру³. У той же час, є сенс підкреслити, що для філософської культури Стародавнього Світу був характерний синкретизм, тобто для філософської думки тих часів не існувало розподілу між сферами духовної діяльності людини. Як справедливо писав свого часу Володимир Соловйов: «Не викликає ніякого сумніву, що перший, найдавніший період людської історії представляє своїм пануючим характером злитість чи невідособленість усіх сфер і ступенів загальнолюдського життя. Не викликає ніякого сумніву, що спочатку не було ясних розбіжностей між духовним, політичним і економічним сус-

¹ Горбатюк С.Є. Еволюція феномену безпеки: від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2016. №2. С. 29.

² Доронін І.М. Національна безпека України в інформаційну епоху: правові аспекти: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 13.

³ Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, Є.М. Білоусов, Ю.Ю. Калиновський, І.В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

пільством; перші форми економічного союзу – родина і рід – мали, разом з тим, значення політичне й релігійне, були першою державою і першою церквою»¹.

У стародавні часи, коли людина почала освоювати навколишнє середовище, основу її буття становила боротьба із зовнішнім світом, в якій необхідно було перемагати, щоб вижити. Аналізуючи своє перебування в умовах загрозливої дійсності, людина разом з усвідомленням необхідності власного захисту починала осмислювати небезпеки, які головним чином виходили від природного оточення й починалися там, де закінчувалося елементарне знання. Це «незвідане, яке загрожує бідами»² викликало страх і спонукало шукати шляхи й способи уникнення небезпеки.

Вузька експериментальна база, ембріональні розумові навички і недостатній досвід не дозволяли людині спокійно сприймати й зрозуміти здебільшого грізні для неї природні процеси, які постійно змінюються³. Тому, природні сили, які наводили жах, катастрофічні явища (землетруси, виверження вулканів тощо) стародавні люди пояснювали дією присутніх в них або тих, що стоять за ними, живих істот, персоніфікували їх, представляючи героями стародавніх міфів. Згідно з цими уявленнями, все у світі відбувається на основі дії надприродних сил, їх намірів і волі; тим самим пояснення реальних загроз непізнаного світу здійснювалося з позиції «хто?», а не «чому?». Надаючи головну роль волі злих духів, розгніваних богів, люди зверталися до них за допомогою і просили захисту в момент небезпеки.

Образи надприродних істот, що оточували первісну людину, були породжені потребою в безпеці індивідуального буття, що виникла на рівні «несвідомого». Елемент «несвідомості», мимовільності надавав підстав містичним уявленням, згідно з якими досягти безпечних умов було можливо, лише умилюючи й задобривши шляхом дотримання стародавніх правил численних духів, богів, вовкулаків та інших істот. У міфічних і магичних обрядах, ритуалах люди ніби намагалися зачарувати природу і таким чином її підкорити. Посередником у даному процесі виступав чаклун – як би надлюдина, який може виходити на поєдинок з природою і змушувати сили природи підкорятися його волі. На думку Л. Мамфорда, винахід і удосконалення ритуалів, символів, слів, образів, стандартних

¹ Соловьев В. С. Философские начала цельного знания / соч. в 2-х т. Т. 2. Москва: Политиздат, 1989. С. 155.

² Хомякова В. С. Безопасность как фактор устойчивого развития: социально-философский аспект: дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 2007. С. 13.

³ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Москва: Политическая литература, 1980. 831 с.

моделей поведінки (моралі) було найважливішим заняттям стародавньої людини, набагато більш значущим для виживання й подальшого розвитку, аніж виробництво речових знарядь. Як вважає Мамфорд, підпорядкування собі власного «несвідомого» і прагнення до розумного впорядкування дійсності на даному етапі розвитку є більш істотним, аніж виготовлення знарядь для підпорядкування собі навколишнього середовища¹.

Особливу роль у поясненні небезпечної реальності відігравали есхатологічні міфи, велика група яких (загибель Содому й Гоморри, Всесвітній потоп тощо) присвячена темі загибелі Світу. У цих міфах основна причина знищення світу – необхідність невідворотного покарання людей, кара за їх діяння, висловлюючись сучасною мовою – за результати власної діяльності. Міфічні боги не тільки «захищали» людину, а й «карали» за постійні гріхи, порушення моралі, злочини, які були настільки великими, що богам недостатньо було покарати одного або кількох людей, необхідно було знищити все людство. Знаряддям для цього вони вибирали епідемії, голод, вогонь, воду, іншими словами – безпеки, породжені природними процесами, які відбуваються і в сучасному світі. Старозаповітні пророки, викриваючи вселенські негаразди, насильство, гніт, що панують у світі, передрікали кару лиходіям, послану богами, і пояснювали всі нещастя, біди, що спіткали Ізраїль, карою божою за злочини. «Зло, що панує в іудейсько-ізраїльському суспільстві, – це, на думку пророків, наслідок порушення волі Яхве, його заповідей, повелінь»².

Міф на даному етапі розвитку був своєрідним способом духовного освоєння дійсності і, накопичуючи нелогічні, суперечливі, безсистемні відомості про небезпечну дійсність, поступово ускладнювався. У міфах стали описуватися події (трагедії, катастрофи), від яких залежало існування людини, наприклад, міфи про великий потоп розповсюджені серед багатьох народів різних країн. Відомі найдавніші вавилонські, а також єврейські, давньогрецькі, стародавньоіндійські та інші оповіді³.

У контексті цього виникає цілком логічне запитання: «Якщо зміст міфів є абсолютно випадковим, як пояснити їх схожість у різних місцях Землі?»⁴. Цілком очевидно, що це пояснюється однаковим проявом сти-

¹ Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скуратова. Москва: Логос, 2001. 408 с.

² Шифман И. Ш. Во что верили древние евреи? Атеистические чтения: Сборник. Москва: Политиздат, 1988. С. 187.

³ Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете / пер. с англ. 2-е изд., испр. Москва: Политиздат, 1990. 542 с.

⁴ Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.

хійних сил природи, що спричиняють рівнозначні небезпеки в окремих місцях земної кулі. У той же час, міфічні легенди все ще ґрунтувалися «не на вірі в експеримент, життєвий досвід, людську практику, логіку що припускає помилки, нелегкий шлях до істини, а на вірі, яка ґрунтується на страху дикуна перед навколишнім світом»¹. Світ в уявленнях стародавньої людини був наче розколотий на дві обширні царини: перша характеризується системою ясних для неї, доступних її розумінню й контролю причин, наслідків, друга – незліченними ворожими силами, в оволодінні якими її знання, раціональний трудовий досвід виявлялися безсилимими².

Подальше інтенсивне освоєння людиною навколишнього середовища – розвиток землеробства, поставило завдання не просто вижити в небезпечному світі природи, а пізнати й підкорити його з метою досягнення найбільш комфортних умов буття. Потреба у розв’язанні протиріч між небезпекою й безпекою породила бажання у структуруванні хаосу, відображенням якого стають численні теогонічні міфи, що склалися в період переходу стародавніх греків від патріархального родового суспільства до цивілізації. Серед них героїчний епос Гомера, «Теогонія» Гесіода, в яких буття постає вже не в першозданному вигляді, а в систематизованій і раціоналізованій формі, а складні явища реального світу стають зрозумілими при зіставленні з відповідними богами античного пантеону³. Античні боги символізували й уособлювали природні й соціальні сили, як позитивного, так і негативного характеру, а системність божественної генеалогії забезпечувала впорядкованість (стабільність і безпеку) буття⁴.

Сприйняття природи й людського життя через міф гарантувало органічну цілісність, єдність людини з навколишнім світом. У той же час, реальна дійсність ділилася на сфери буденного і священного. Буденне для стародавніх народів несло небезпеку, загрозу, нещастя, а священне забезпечувало захист, даючи надію на порятунок. Така картина світу визначала логічний характер діяльності стародавньої людини, яка має достатні адаптивні властивості для того, щоб вона відчувала себе відносно комфортно й безпечно.

¹ Кондратов А. М., Шилик К. К. Как рождаются мифы XX века. Ленинград: Лениздат, 1988. С. 173.

² Малиновский Б. Магия, наука и религия. Москва: Рефл-бук; CEU, 1998. 288 с.

³ Дзьобань О. П. Генеза уявлень про проблему безпеки: від античності до Нового часу. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 83. С. 8–15.

⁴ Дзьобань О., Мануйлов Є. Проблема безпеки у ранніх формах її усвідомлення. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. Науковий журнал*. 2016. №2 (106). С. 45.

Отже, міф як особлива форма світогляду на ранній стадії людської історії був синкретичним відображенням безпеки і розкривав сутність, походження й характер загроз навколишнього світу. Образне уявлення явищ природи й колективного життя допомагало людині емоційно оцінити ситуацію, виробити певні норми поведінки, які дозволяють досягти безпеки й внутрішньої злагоди буття. Встановлюючи гармонію між людиною й навколишнім світом, між суспільством і природою, міфологія не тільки «перетворюється на відображення соціальних структур і суспільних відносин»¹, але стає своєрідним механізмом забезпечення безпеки.

Потреба у попередженні потенційно небезпечних, загрозливих явищ і подій, обумовлена фактичною турботою про фізичне збереження в реальному житті, викликала не тільки міфічні, але і язичницькі, магічні вірування, які також забезпечували цілісне сприйняття дійсності, єдність матеріального й духовного світу, дозволяючи людині відчувати себе захищеною.

Постійний супутник небезпек – страх спонукав людину шукати шляхи і способи уникнення небезпечного стану буття й досягнення безпеки, а невивчені, небезпечні явища природи, досвід смерті й інші критичні ситуації повсякденного життя зародили поняття священного. Саме страх і потреба в захисті лежать в основі родоплемінних релігій, таких як тотемізм. У свідомості людини тотем, задовольняючи потребу в безпеці, забезпечував буттєву визначеність, стійкість. З. Фрейд у роботі «Тотем і табу» писав, що первісні люди населяють світ величезною кількістю прихильних до них або недоброзичливих духів, демонів. Їм «вони приписують причину явищ природи і вважають, що вони одушевляють не тільки тварин і рослини, а й неживі предмети світу»². У членів однієї тотемічної групи на багато дій накладена заборона – табу. Досліджуючи різноманіття історичних та невротичних форм табу, Фрейд виявляє їх спільну рису – страх. Наприклад, страх дотику: доторкнутися до царя чи жерця для звичайної людини згубно, але подібний жест з їхнього боку розглядається як велике благо. Тотем регламентує основні сфери життя людини, по своїй волі розпоряджається покараннями й насолодами, розгалужується у двох протилежностях. З одного боку – він моторошний, небезпечний, з іншого – святий, священний. Прихильники сприймали тотем як спільного предка їхнього роду, спроможного надавати їм над-

¹ Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 214.

² Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Санкт-Петербург: Алтейя, 1997. 221 с.

природну допомогу: «Плем'я чекає від свого тотема захисту та милості. ... Тотем допомагає у хворобах, посилає племені ознаки та попередження»¹. Для первісної людини тотем виступав захисною силою і в її розумінні забезпечував безпеку.

В. Хомякова, ведучи мову про кельтських богів, зазначає, що «ранні кельтські релігійні погляди являють собою обожнювання стихійних сил і явищ природи. Вони ґрунтувалися на вірі в те, що природа може спілкуватися з людиною. Самі ж кельти спілкувалися з природою мовою магії, за допомогою цілої системи магічних дій і обрядів»².

У ранніх формах релігії, званих богословами «природними», таких як магія, віра в «надприродне» також обумовлена власним безсиллям людини й потребою в захисті ззовні від загроз навколишнього середовища (потребою в безпеці). Люди вдаються до магії, щоб відчувати себе в світі комфортно, впевнено і відносно безпечно не тільки в момент настання загрозливих подій, а також з метою їх запобігання та продовження звичайного процесу життя. Б. Малиновський відзначав, що первісні люди, володіючи чималим арсеналом заснованих на досвіді позитивних знань про навколишній світ, виявилися безсилями запобігти невдачам, нещасним випадкам, стихійним і руйнівним явищам природи. Зіштовхуючись з ними, люди намагаються оволодіти ними за допомогою магії. Вдаючись до магії, вони як би прагнуть компенсувати неможливість досягти бажаного іншими раціональними засобами. Наприклад, вивчаючи тробріандців, Малиновський писав, що вони зверталися до магії зазвичай напередодні або під час плавання в морі – діяльності небезпечної, пов'язаної з ризиком. Вони знали, що іншими способами не зможуть забезпечити собі благополучне плавання, сприятливу погоду й вітер³. Побоювання, пов'язані з переживанням сьогоденного і невідомістю майбутнього, змушують людину звертатися за допомогою до ясновидців і чаклунів. Пасивно, без будь-яких доказів приймаючи інформацію про майбутнє з їхніх вуст, підкоряючись долі, «продиктованої зверху», людина тим самим набуває знання майбутньої ситуації, а з ним і впевненість у здатності протистояти небезпеці й захистити (убезпечити) себе.

Будучи домінуючим фактором активності людини, потреба у самозбереженні спрямувала її свідомість у сферу надприродного. Бажання позбутися почуття сум'яття і неспокою, невпевненості, яке охоплювало

¹ Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Санкт-Петербург: Алтейя, 1997. С. 141.

² Хомякова В. С. Безопасность как фактор устойчивого развития: социально-философский аспект: дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 2007. С. 18.

³ Малиновский Б. Магия, наука и религия. Москва: Рефл-бук; СЕУ, 1998. 288 с.

людину в кризові періоди її життя (народження, смерть, шлюб, розлучення, старість), знаходить вираження і в релігійній вірі. У критичні моменти, зневірившись і втративши впевненість, стійкість у житті, людина приходиться до Бога. Віра в Бога, впевненість у його владі й силі (всемогутності) відіграють роль опори в житті і підтримують не тільки душевну рівновагу, але й гармонію із зовнішнім світом. За словами В. Гайденка, «релігія вбачає своє завдання в тому, щоб вказати людині «шлях життя», сформувавши її життєві установки і спосіб поведінки»¹. Поява соціально обумовленого типу світогляду – релігії стало не тільки новим способом розуміння реальності, але й черговим етапом у осмисленні безпеки.

Релігія для людини постає як «гармонійний спосіб захисту її духовної організації»² й порятунку плоті. Віра в Бога стає основним механізмом забезпечення безпеки. Дотримання релігійних вимог і норм регулювало соціальні процеси в сьогоденні і вселяло віру в можливість спокійного й умиротвореного «майбутнього» життя, тим самим створюючи у свідомості людини умови надійності, впевненості в захищеності та спасінні. Це ідеалістичне розуміння безпеки відрізняється від сучасних уявлень, в яких безпека забарвлена матеріалістичними фарбами³.

У релігійній вірі, так само як у міфолого-язичницьких віруваннях, присутні надприродні сили – у вигляді єдиного, всемогутнього Бога, здатного проявити захисну силу або послати кару. Спільним для всіх релігій «є переконання, що страждання дані нам згори і з них можна витягти якусь користь в сенсі підготовки до більш усвідомленого життя»⁴. «Врешті-решт, з яким би злом ми не зіткнулися, воно є обмеженим і кінцевим, тоді як милість Бога не має межі»⁵.

Яскравим прикладом є світові релігії, що передаються з покоління в покоління, які «допомагають перебувати у Вірі від Всевишнього і жити в гармонії з самим собою і з навколишнім світом»⁶. Наприклад, прихильники ісламу вірять у безмежну владу Аллаха, у визначення ним долі світу й людини. У Корані, в Сурі 2 записано: «Хіба ти не знаєш, що в Ал-

¹ Гайденко П. П. Природа в релігійному мировосприятті. *Вопросы философии*. №3. 1995. С. 44.

² Монахова Н. Л. О связи религии и целительства в свете философии гармонии и безопасности жизни. *Сознание и физическая реальность*. 2000. №3. С. 21.

³ Хомякова В. С. Безопасность как фактор устойчивого развития: социально-философский аспект: дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 2007. С. 19.

⁴ Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия / пер. с англ., под. ред. Роя Абрахама Варгезе. Москва: Гранд: Фаир пресс, 2000. С. 326.

⁵ Там само: С. 316–317.

⁶ Монахова Н. Л. О связи религии и целительства в свете философии гармонии и безопасности жизни. *Сознание и физическая реальность*. 2000. №3. С. 21.

лаха влада над небесами й землею і немає у вас, крім Аллаха, ані близького, ані помічника?»¹. Ісламська картина світу, представлена в Корані, вказувала людині на певний спосіб життя. Розуміння соціальних і моральних проблем забезпечується ідеями про пекло, рай, страшний суд, які містяться в священному писанні ісламу. Безпека також знаходиться у владі Аллаха, необхідно дякувати Аллаху за знання і молитися не тільки в біді.

З цього випливає, що для захисту від небезпек необхідні знання, проте їх дає не практичний досвід, а Аллах. У священному писанні говориться, що є два шляхи до порятунку: шлях життя (шлях Бога) і шлях смерті, між якими людина повинна зробити самостійний, свідомий вибір. Шлях Бога – це реалізація морального закону, який Бог заклав у людині. «Біблія давала не тільки масі віруючих, але й середньовічним ученим людям свого роду обов'язковий, примусовий мінімум «знання», пізнавальних і аксіологічних установок»².

Як творчі й руйнівні умови буття небезпека і безпека в християнській релігії розуміються з позиції добра і зла. Вибір між цими початками наданий людині і постає у зв'язку з реальною потребою пошуку мотивів, способів поведінки, спрямованих на інтереси виживання в загрозливому, злісному світі. «Бог дав нам мир зі свободою вибору, з вільною можливістю співчуття і взаємної відповідальності, яка не могла б здійснитися, якби зла взагалі не існувало»³.

Основний зміст раннього буддизму складає вчення про страждання, в основі якого лежать чотири благородні істини – основні положення релігійної доктрини й віровчення буддизму, визнані усіма школами й напрямками цієї релігії. Той, хто страждає, терпить муку, всі страждання викликані тими чи іншими негативними впливами з боку навколишнього середовища. Страждати людина може від посухи, від неврожаю, від другої людини, важко перерахувати всі джерела страждань. Буддизм стражданням проголошує все, що пов'язано з повсякденним життям, починаючи з моменту народження й закінчуючи смертю: «народження – страждання, старість – страждання, хвороба – страждання, смерть – страждання, з'єднання з неприємним – страждання, розлука з приємним – страждання, не отримання чого-небудь бажаного – страждання», коротше ка-

¹ Коран. Ростов на Дону: Феникс, 1998. 537 с.

² Введение христианства на Руси / под ред. А. Д. Сухова. Москва: Мысль, 1987. С. 188.

³ Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия / пер. с англ., под. ред. Роя Абрахама Варгезе. Москва: Гранд: Фаир пресс, 2000. С. 316.

жучи, існування є страждання»¹. Таким чином, життя людини насичене безліччю небезпечних станів – страждань, серед яких на перший план висуваються ті, які в силу біологічної природи носять невідворотний характер (хвороба, старість, смерть), а також соціальна необлаштованість життя, чревата всілякими бідами й муками. Практичне життя, від народження до смерті, пов'язане зі стражданням, яке абсолютизується, поширюється на все суще і зводиться в ранг загального закону буття. Порятунком – вивільнення від страждань – настає тоді, коли людина позбавляється від сліпої прихильності до життя, а відмова від бажань призводить до того, що людина ставала недоступною (захищеною) для мирських нещасть, страждань, бід. В деякій мірі з цим положенням співзвучний сучасний заклик до узгодженості масштабів перетворювальної діяльності, регулювання й обмеження потреб, проте регулювати потреби – не означає повністю від них відмовитися, як це наказує буддизм.

Цікавою й повчальною є четверта «благородна істина» про шлях, який веде до спасіння. «Правильне бачення, правильна думка, правильна мова, правильна дія, правильний спосіб життя, правильне зусилля, правильна увага, правильне зосередження». Це шлях, «дає бачення, яке дає знання, за яким варто йти, оскільки він веде до умиротвореності, до надзнання»². Ця істина є досить значущою для сучасного людства, яке втратило багато етичних норми, вона може бути використана як алгоритм при формуванні елемента безпеки в структурі світогляду й культури безпеки сучасної людини. Сучасні пошуки способів виживання як окремої людини, так і людства в цілому, можна порівняти з пошуком шляхів порятунку і вивільнення з пут сансари й карми.

Релігія, стає відображенням згубних (небезпечних) для людини природних і соціальних сил, представляючи собою образ думок, почуттів і дій, обумовлений вірою. Вона допомагала в минулому і допомагає сьогодні багатьом людям знайти душевний спокій, визначити безпечні життєві орієнтири, вибудувати свою поведінку, знайти шлях до порятунку.

Отже, в кожному конкретну історичну епоху формувалися характерні уявлення про безпеку, обумовлені сформованим на даному етапі розвитку світоглядом. Міфолого-язичницькі й релігійні вірування концентрували знання про безпеку, що зароджувались, і успішно виконували функції захисту, регулюючи життя суспільства, забезпечували безпеку й усталеність особистого й соціального буття. Закони безпечного життя визна-

¹ Антологія мирової філософії в 4-х томах. Філософія древності і середньовіччя / под. ред. В.В. Соколова. Москва: Мысль, 1969. Том 1. С. 118.

² Там само: С. 118.

чалися надприродним – міфічними істотами, божественною генеалогією, єдиним Богом. Дотримання ритуалів гарантувало захищеність, спокій і забезпечувало статичну стійкість буття, а гарантом стабільності (безпеки) був природний – раціональний, вічний, божественний порядок речей, укорінений у свідомості давньої людини. В давнину люди відчували себе в безпеці тільки в єдності з природою, оскільки «жили за природою» й розвивали свій суб'єктивний розум в гармонії з об'єктивною реальністю.

З розвитком суспільства поступово здійснюється перехід від міфологічно-язичницького і релігійного пояснення джерел нещастя, страждань, небезпек до їх філософсько-понятійного тлумачення. І все ж, як писав Д. Д. Фрезер, «древній єврей мав таке ж слабе уявлення про природні причини, що впливають на хід історичних подій, як про фізичні закони, які обумовлюють появу дощу й вітру або зміну пір року. У людських взаєминах, як і в явищах природи, він однаково готовий був вбачати перст божий. Ця незворушна покірність надприродним силам як началу начал являла собою майже таку ж серйозну перешкоду спокійному обговоренню політичних заходів у залі ради, як і неупередженому дослідженню законів природи в лабораторії»¹.

У країнах Стародавнього Сходу завдяки консервативності соціально-економічної культури збереглося зароджене у первісному світі анімістичне ставлення до природи. Наприклад – урочисті співи, заклинання, молитви «Рігведи» звернені до численних божеств ведичного пантеону, що уособлювали для древнього індуса небезпечні явища і процеси природи (до бога грому, блискавки, грози; бога вогню; бога смерті). У процесі отримання знань про навколишній світ відбувається деміфологізація й розвивається прагнення у раціональному поясненні причин небезпек і способів порятунку (захисту) від загроз у реальному житті. У тій же «Рігведі» вже висловлюються боязкі сумніви в існуванні й захисній силі ведичних богів. А в «Книзі історії» («Шу цзин»), написаній на початку І тис. до н.е. викладено вчення, згідно з яким весь матеріальний світ складається з п'яти стихій: води, вогню, дерева, металу, землі.

У філософії Цзоу Яня (III ст. до н.е.), погляди якого отримали подальший розвиток у філософії Дун Чжун-шу, в релігійно-окультурній традиції (ченьвей, вейшу), пов'язаній з ворожильною практикою, а також у середньовічних історіософських концепціях, ці першоелементи лежать в основі розвитку Всесвіту і перебувають у діалектичному взаємозв'язку, який виступає як зв'язок «життя і смерті».

¹ Фрезер Дж. Фольклор в Ветхому завете / пер. с англ. 2-е изд., испр. Москва: Политиздат, 1990. С. 422.

У давньокитайській філософії простежується спроба пояснення походження соціальних небезпек, пов'язаних з ними нещастя і способів протистояння їм. Наприклад, видатний давньокитайський філософ Сюнь-цзи зазначав, що людина має злу природу. Добре в людині – це набуте. Нинішня людина від народження прагне до вигоди, а це призводить до того, що люди починають змагатися між собою і виявляють непоступливість. Людина від народження проникнута ненавистю. Якщо слідувати цій властивості людської природи, то у людей з'являється бажання заподіяти один одному зло і вже не доведеться говорити про довіру й відданість. Філософ вважає, що для позбавлення від цього необхідно шляхом виховання змінювати природу людини, навчаючи її правилами чи справедливості й обов'язку¹. Звернемо увагу на те, що погляди стародавнього мислителя точно характеризують сучасну людину й розкривають причину соціальних небезпек, а питання виховання підростаючого покоління також гостро стоїть і в нинішньому озлобленому світі.

Сюнь-цзи писав: «Якщо в управлінні наслідують природу, то це приносить щастя, якщо ж використовують природу для створення безладу, то це веде до лих». У даній пророчій фразі відображена основна причина сучасних проблем, які виникають у сфері взаємодії людини і природи. Діяльність людини, що йде врозріз з природними законами, породила величезну кількість негараздів, що зажадало відновлення природної гармонії, у пошуках можливих шляхів досягнення якої варто врахувати ще один вислів даного філософа: « ... якщо покращувати й розширювати землеробство і бути бережливим, то небо не може зробити людей бідними. Якщо належним чином харчуватися і робити все у свій час, то небо не може зробити людей хворими. Якщо слідувати Дао і не допускати свавілля, то небо не може накликати лиха»². Дао – це невидимий, загальний, природний закон природи, суспільства й індивіда, слідування якому забезпечує й гарантує безпеку.

Як бачимо, проявляючись крізь призму практичної взаємодії людини з навколишнім середовищем, потреба в безпеці породила в людині бажання підкріпити сформувалися первинні уявлення конкретними знаннями про те, яким чином відбувся світ, як він облаштований. Пояснення реальних і можливих небезпек навколишнього світу волею богів стало недостатнім, і вже в філософських поглядах Стародавнього Сходу відбуваєть-

¹ Древнекитайская философия / собрание текстов. в 2-х т. Т 2. Москва: «Мысль», 1972. 384 с.

² Антология мировой философии в четырех томах. Философия древности и средневековья / под. ред. В. В. Соколова. Москва: Мысль, 1969. Том 1. С. 224.

ся зміна установок у розумінні безпеки. Пояснення небезпек стає абстрактно-понятійним, причини бід, нещастя пов'язуються зі способом життя людини, а способи забезпечення безпеки – розуміються як пошук шляху до доброчесності, зводяться до зміни, духовного вдосконалення особистості й суспільства.

Ідеал безпечного життя, коли в міжнародних відносинах дотримувалися б загально визнаних норм справедливості, сходиться до часів античності, коли існувало уявлення про золоте століття, про щасливий, безпечний і безтурботний стан первісної людини. Люди не знали ані горя, ані труднощів, родючі землі давали багаті урожаї. Найвиразніше це уявлення виражене давньогрецьким поетом Гесіодом та римським поетом Публієм Овідієм¹.

Спостереження за природними процесами дозволило людині визначити, що джерелами природних небезпек є могутні стихії – огонь, вода, повітря, земля, дією яких природа проявляє свою міць. Названі стихії, будучи умовами людського існування, одночасно становлять загрозу для буття соціального. Вода несе потопа, вогонь – пожежі, повітря – урагани, земля – землетруси. Можливо, саме небезпечна суть стихій, здатних знищити людство, спонукала древніх мислителів розглядати дані стихії як першооснови світу. Названі елементи виступають у давньогрецьких філософів як основи світу. У Фалеса це вода, у Анаксимена – повітря, у Геракліта – вогонь, а у Емпедокла – земля, вода, вогонь, повітря.

Отже, як видно, в основі античної версії міфу, що дійшла до нас, про золоте століття лежать народні міфологічні уявлення про краще життя: вільне, гідне, сите і, головне, безпечне. Цей мотив «без мечів і військових вправ», очевидно, з особливою силою позначився в епоху постійних міжусобних війн, коли минулий, більш мирний час повинен у контрасті з жорстокою дійсністю залізного століття здаватися людям безтурботною, щасливою, безпечною добою. Ідеї безпеки завжди розповсюджувалися в епоху руйнівних воєн і після них.

Давньогрецькі мислителі як фундатори філософської, політичної, правової думки заклали основи та визначили подальший розвиток ідей і концепцій безпеки особистості, суспільства, держави, які вийшли за межі античності.

В епоху розквіту античної філософії ідея загальної безпеки знаходилася в центрі уваги мислителів. Проте питання про безпеку розглядалося

¹ Гесіод. Работы и дни. *Античная литература. Греция. Антология.* Ч. 1 / сост. Н. А. Федоров, В. И. Мирошенкова. Москва: Высшая школа, 1989. С. 59–69; Овидий. Метаморфозы / пер. с лат. С. Шервинского. Москва: Художественная литература, 1977. 430 с.

тільки як внутрішньоеллінська проблема (внутрішній мир), а зовнішній мир вважався короткою перервою між необхідними в соціальному сенсі війнами (Геракліт, Платон, Аристотель). Античні мислителі прагнули лише до усунення міжусобних воєн. В ідеальній державі Платона немає внутрішніх воєнних сутичок, але віддаються почесні тому, хто відрізняється в «другому, найбільшому виді війни» – у війні з зовнішніми ворогами. Аналогічної точки зору почасти дотримувався й Аристотель.

Увагу давньогрецьких філософів привертають не тільки трагічність буття окремої людини, але й держави, умови, перспективи суспільного розвитку. Аристотеля вже цікавить не стільки питання про походження небезпек і загроз, скільки порядок навколишнього світу, раціональне та наукове вивчення якого дозволять забезпечити безпеку. Згідно етиці Аристотеля, в людині закладено внутрішнє прагнення до блага – прагнення до щастя, безпеки. У розумінні Аристотеля безпека можлива лише в процесі діяльності, яка приносить задоволення, прагнути до якої означає йти до свого власного блага. Єдино можливою безпечною формою суспільного життя для Аристотеля, як і для Платона, є місто-держава, мета якого – виховання громадян у дусі чесноти. Вищим державним благом вважається справедливість – те, що служить загальній користі й безпеці. У державі безпека найбільш забезпечена там, де немає ані надмірного багатства, ані надмірної убогості, і де керують люди середнього достатку заради загальної користі.

При розгляді державного устрою Аристотель, на відміну від Платона, міркує не про «ідеальну конструкцію» такого устрою, а про найкращу з можливих за даних суспільних обставин¹.

Таким чином, філософія Аристотеля підводить підсумок розвитку античних думок про безпеку й дає початок теоретичному осмисленню проблем безпеки та можливостей її забезпечення в конкретних умовах.

Однією з головних думок Епікура є твердження: «Якби нас аніскільки не турбували підозри щодо небесних явищ і підозри про смерть, що вона має до нас якесь відношення, а також нерозуміння меж страждань і пристрастей, то ми не мали б потреби у вивченні природи»². Філософ активно вивчав природні процеси (гір, град, сніг, урагани). Поступово істинні знання зародили в античній людині сумніви в надприродній визначеності усіх аспектів її буття і, як результат, – потребу в теоретичному осмисленні власної безпеки. Епікур, вживаючи безпосередньо слово

¹ Мыслители Греции. От мифа к логике: сборник / сост. В. Шкода; пер. с древнегреч. Москва, Харьков: ЭКСМО-Пресс; Фолио, 1998. 829 с.

² Там само: С. 774.

«безпека», пише про безпеку окремої людини наступне: «Хоча безпека від людей досягається деякою мірою завдяки деякій силі, що віддаляє (людей, які турбують), і добробуту (багатству), але справжньою безпека буває завдяки тихому життю й віддаленню від натовпу»¹.

Епікур говорив про гармонію людини і природи, визначаючи людське щастя як життя згідно з природою, людини розумної, духовно врівноваженої, вивільненої від пристрастей. Він цілковито поділяє загальне правило всіх стоїків: «живи згідно з природою речей» і вважає, що ухилитися від неї, керуватися її законом, брати з неї приклад – у цьому й полягає мудрість. Отже, життя буде щасливим і безпечним, якщо воно узгоджується зі своєю природою².

В епоху пізньої античності актуальним було питання, як забезпечити щастя кожній людині. Відповідь епікуреїзму полягала у тому, що хороше життя – це благополуччя й відсутність болю й страждання. Епікуреїзм надає особливого значення витонченим і безпечним видам блага, які людина в змозі контролювати.

Стародавні греки, в основному, пов'язували безпеку з відсутністю війни, разом з тим, вони вбачали в іноземцях ворогів і вважали їх і все, що їм належить, хорошою здобиччю, якщо тільки її можна було захопити. І греки, і римляни не могли визнавати ідею досягнення безпеки через вічний мир вже через своє ставлення до варварів. Так званий мир, що панував у величезній Римській імперії, був пов'язаний з поневоленням численних племен і народів. Він ґрунтувався на національному егоїзмі й военній силі і своїм подальшим падінням довів лише неспроможність ідеї «всесвітньої держави».

Римляни називали варварським все, що не було римським, і говорили: «Для варварів ланцюг або смерть». І лише декрет імператора Клавдія надав населенню деяких із завойованих Римом областей права римського громадянства. Основною метою декрету було зміцнення влади Риму над підкореними народами і залучення громадян-провінціалів на службу в римську армію для захоплення все нових територій, заселених варварами. І заклик давньоримського мислителя Ціцерона «*Cedant arma togae*» («Нехай зброя поступиться місцем тозі»), тобто нехай все вирішує не військова сила, а громадянська влада, фактично не застосовувався відносно так званих варварів. Це пов'язувалося з тим, що для мислителів цієї

¹ Мыслители Греции. От мифа к логике: сборник / сост. В. Шкода; пер. с древнегреч. Москва, Харьков: ЭКСМО-Пресс; Фолио, 1998. С. 774.

² Баталер-Будон Т. 50 великих книг по философии / пер. с англ. К. Савельевой. Москва: Эксмо, 2014. 575 с.

епохи рабство було явищем природним і навіть прогресивним. Аристотель, Цицерон та інші вважали його суспільно необхідним інститутом, воно було домінуючою формою виробництва. Рабами ставали зазвичай військовополонені, а також вільні, що потрапляли в рабство за борги, й діти, народжені рабами. Для Римської імперії військовополонені були одними з головних джерел рабства. Цілям закріплення експлуатації рабів служили апарат державної влади, правові інститути та релігія. І звичайно, провідне місце в цій системі займала зовнішня політика, що була спрямована на захоплення все нових територій і поневолення нових мільйонів іногородців.

Проте деякі мислителі, наприклад, Діон Хрїсостом (Златоуст), вважали, що всі люди, у тому числі й раби, мають однакове право на свободу. Однак більшість мислителів того часу вважала правомірним вести війни проти інших народів. Адже завдяки війні з'являлися в полісах раби, без яких не могло існувати господарство античності. Характерними для світогляду того часу є наступні слова Аристотеля: «... якби ткацькі човники самі ткали, а плектри самі грали на кіфарі, тоді й зодчі не потребували б працівників, а панам не потрібні були б раби»¹. Тому, про викорінення воєн не могло бути й мови, як не могло бути мови і про безпеку у глобальних масштабах.

Проте, в епоху пізньої античності формується негативне ставлення до війни взагалі, як до варварської справи, і визнання корисності деяких її видів, що сприяють «локальній безпеці». Проти воєн і за утвердження стійкого миру й безпеки виступили відомі мислителі – Овідій, Тібулл, Вергілій, Гораций, Сенека й багато інших.

Але за золотим століттям слідували у порядку поступового регресу срібне, потім мідне і, нарешті, залізне століття, зіпсоване і жорстоке, гірше за всі інші. Такий соціокультурний регрес неминуче актуалізував потребу в осмисленні проблем безпечного життя. Вже у період еллінізму в Стародавній Греції з'являється перший фантастичний роман подорожей Ямбула (II ст. до н. е.), що наводиться у книзі «Історична бібліотека Діодора Сицилійського». Далеко, за Африкою, за Мадагаскаром, є Острів Досконалості: він круглий, досконалої в піфагорійському сенсі форми. Дари природи там рясні, жителі сильні і витривалі, не схильні до хвороб, центральної влади немає, і люди, об'єднавшись в родові общини, по черзі виконують нескладні обов'язки. Все спільне: земля і угіддя, житло

¹ Аристотель. Сочинения. в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 381.

і знаряддя, навіть дружини і діти. Панує вічний мир, безпека, і немає незадоволених ідеальними порядками.

У той же час, в кінці античної епохи світ охопила пристрасна релігійність, яка дедалі посилювалась. І в епоху середньовіччя люди знову почали звертатися за допомогою до надприродного. Вони шукали шляхи вирішення важких життєвих проблем у релігійній сфері.

Період Середньовіччя в ідеологічному плані характеризується утвердженням християнської релігії, що пронизує всі сфери суспільного життя і свідомості, тому ідея можливого виживання (порятунку) була пов'язана з Богом, і уявлення про безпеку значною мірою визначались релігійним світоглядом. Квінт Тертуліан вважав, що людина повинна мати скромну християнську зовнішність і не надто покладатися на власні сили, оскільки мимоволі може втратити обережність. «Страх є основою порятунку, а самовпевненість заважає страху. Краще не довіряти своїй чесноті: недовіра вселить у нас страх, страх зробить нас обережнішими, і завдяки цьому ми уникнемо небезпеки. Якщо ми покладемося на себе, то напевно не уникнемо падіння. Хто живе безтурботно й нічого не остереігається, той не може вважати, що він у безпеці. Але той, хто насторожі й найбільше побоюється, той по-справжньому може бути спокійним»¹.

Від мрій про золоте, мирне століття мислителі переходять до раціонального обґрунтування і планів встановлення рівноправних, справедливих відносин між однорідними (як правило, християнськими) державами. Встановлення християнством загальнолюдської моральності, заперечення ним національних, обрядових і суспільних відмінностей дало потужний імпульс до висунення ідеї вічного миру. Як відомо, в період свого зародження християнство не схвалювало війну й військову службу, вбачаючи найважчий гріх в позбавленні людини життя. Відомий християнський теолог Августин Блаженний критикував Римську імперію, споживацьки орієнтовану пізньоантичну цивілізацію, виступав проти будь-якого насильства: від насильства над дитиною в школі до державного насильства. Він вважав, що насильство є наслідком гріховної зіпсованості людини, і тому воно варте презирства. Августин стверджував, що мир є вищим благом: ведучи війну, всякий добивається миру, а укладаючи мир, ніхто не бажає війни. Він поділяв Всесвіт на «Град земний» (людський, небезпечний) і «Град Божий» (умиротворений, цілком і повністю безпечний). Останній є, за його словами, ідеалом досконалості, де процвітає істинний мир². «Град земний», навпаки, є цілком гріховним

¹ Тертуліан Квінт Септимий Флоренс. Избранные сочинения / пер. с лат.; сост., общ. ред. А. А. Столярова. Москва: Прогресс: Культура, 1994. С. 350.

² Герье В. Блаженный Августин. Москва, 1910. С. 87–88.

і війна є його ідеалом. Проте, люди можуть заслужити бажаний мир, якщо підкоряться Божественному порядку: мир і безпеку знаходить той, хто обстоє спокій і упокорювання. Від Августина бере початок ідея «Миру Божого» (Pax Treuga Dei) – миру, безпеки й злагоди в межах християнських держав¹.

Якісно новий етап формування елементів філософських концепцій безпеки пов'язаний з епохою Відродження. У центрі уваги передових мислителів цього періоду стояла людина, її звільнення з-під гніту церкви й соціальної несправедливості. Проблема осмислення умов безпечного гармонійного розвитку особистості привела гуманістів до постановки питання про усунення з життя людей найбільшого зла – війни. Народженню ідеї вічного миру, безперечно, сприяло перетворення війни у все більшу загрозу для народів Європи. Удосконалення зброї, створення масових армій і воєнних коаліцій, багаторічні війни, що продовжували роздирати європейські країни в ще ширших масштабах ніж раніше, змусили мислителів епохи Відродження задуматися над проблемою безпечних взаємостосунків між державами і шукати шляхи їх нормалізації.

В епоху Відродження мислителі розглядали людину як найвищу цінність, і всі її проблеми перебували в центрі уваги мислителів того часу. Цікавими є роздуми Лоренцо Валли, італійського гуманіста, прихильника філософії Епікура, про «особисте благо», яке філософ, на протигагу християнському аскетизму й етиці стоїків, вважав мірилом моральності. На думку Валли, великі блага, тобто ті, які містять у собі великі вигоди, є більш прийнятними ніж менші блага, як менший збиток більшого. Визначити, що ж таке великі блага і що менші, важко саме тому, що змінюються часи, місця, особи тощо. Але головною умовою більшого блага Валла називає відсутність небезпек, загроз; головна умова більшого блага полягає у тому, щоб бути позбавленим нещастя, небезпек, турбот, труднощів, прагнучи до того, щоб бути улюбленим усіма, що є джерелом усіх насолод. Що це таке, всі розуміють, і свідчення тому – численні книги про дружбу. Навпаки, відомо, що жити серед ненависті є подібним до смерті. Невід'ємною властивістю людини Валла проголошує прагнення до насолоди. Саме воно зберігає людині життя: роду живих істот нічого так не виділено природою, як зберігати своє життя і тіло й ухилитися від того, що видасться шкідливим. Ніщо більше не зберігає життя, ніж насолода за допомогою органів смаку, зору, слуху, нюху, дотику, без чого ми не можемо жити, без чеснот же можемо. Так що, якщо хтось є жорсто-

¹ Августин Блаженний. О Граде Божьем. Санкт-Петербург: Алетейя; Киев: УЦИИМ-Пресс, 1998. С. 134.

ким і несправедливим по відношенню до будь-якого з почуттів, то він діє всупереч природі і всупереч своїй користі¹.

На перший погляд, подібна світоглядна позиція виглядає асоціальною, однак тяжіння до комфорту, спокою, безпеки – це є також прояв прагнення до насолоди, яке, будучи природною рисою й потребою людини, є одним з основних елементів її активності. Осягаючи умови свого життя, закони суспільного розвитку, людина перетворює саму себе, природне й соціальне середовище шляхом цілеспрямованої діяльності для досягнення певної користі, вигоди, часто «особистого блага». Розглядаючи суспільство як певну спільноту – таке собі неформальне утворення, яке являє собою єдність людей і предметів, охоплених суспільними відносинами, можна сказати, що «приватне благо» відіграє не останню роль у визначенні загального блага. Тут доречною уявляється проста аналогія між «особистим благом» і особистою безпекою, яка є предметом багатьох сучасних досліджень.

Відомим поборником ідеї миру й безпеки був нідерландський вчений-гуманіст Еразм Роттердамський. Він постійно підкреслював прихильність до мирної традиції, що йде від Біблії. На його переконання, саме мир, а не насильство й війни, сприятиме досягненню безпечного стану життя, втіленню у життя всіх цінностей людської культури².

Ідеї безпеки Еразма Роттердамського у філософському контексті розвивав німецький гуманіст і філософ, діяч радикально-бюргерського напрямку Реформації Себастьян Франк³. Філософські погляди Франка на проблему безпеки можна охарактеризувати насамперед як пантеїстичні, такі, що представляють собою синтез різнорідних елементів, включають лютеранське вчення, середньовічний містицизм, елементи неоплатонізму, ідеї Відродження, гуманізму й раціоналізму, підкріплені висловлюваннями як отців церкви, так і нехристиянських філософів. Як релігійний філософ, він вбачав запоруку безпечного існування в заміні зовнішнього авторитету внутрішнім «просвітництвом» під впливом Святого Духа. Дана ідея яскраво виражена в його головній філософсько-богословській думці про конфлікт, притаманний як кожній людині, так і історії в цілому. Цей

¹ Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / пер. с лат. В. А. Андрушко и др.; отв. ред. А. Х. Горфункель; сост. и авт. вступ. ст. Н. В. Ревякина. Москва: Наука, 1989. 475 с.

² Эразм Роттердамский. Похвала глупости / сост., вступ. ст., примеч. А. Л. Субботина. Москва: Советская Россия, 1991. С. 388.

³ Левен В. Г. Исторические взгляды Себастьяна Франка. *Средние века*. 1955. Вып. 6. С. 234–256; Левен В. Г. Философские воззрения Себастьяна Франка. *Вопросы философии*. 1958. № 10. С. 72–81.

конфлікт виникає між Внутрішнім Словом (Логосом, Богом Сином, вічним і невидимий Христом), яке є кінцевою реальністю, і зовнішнім словом (законом, плоттю, егоїзмом), що є лише видимістю. Ця думка проглядається у всіх його численні працях з теології, історії, географії, космографії.

1.2. Розвиток безпекознавчої проблематики від класики до сучасності

У Новий час відбувалося зародження й утвердження буржуазного ладу, який висунув нові цінності, інші основи людського буття. На початку XVII ст. робляться спроби юридичного впорядкування міждержавних відносин. Одним із засновників теорії природного права й науки міжнародного права був голландський мислитель Гроцій Гуго де Гроот. Його праця «Про право війни і миру» (1625) присвячена в першу чергу проблемам міжнародного права. У ній висловлюються основні положення міжнародного права: договори між державами повинні замінити владу Папи римського; ці договори дотримуватимуться через природний закон; повинні бути заборонені несправедливі війни, що порушують будь-чье право; воюючі сторони зобов'язані утримуватися від винищення ворожої власності і жорстокості щодо цивільного населення. Г. Гроцій пропонував також заснувати орган для розв'язування суперечок між державами, який би мав ефективні засоби примушення до миру й безпеки¹. Заслуга основоположника науки міжнародного права полягала і в тому, що він, розуміючи складність усунення збройного насильства, розвивав ідеї його гуманізації, регулювання відносин між державами на користь миру й безпеки.

У XVII ст., коли завершувалося становлення більшості національних держав Європи, окреслився етап обґрунтування ідеї «вічного миру». На відміну від «християнського миру», що містить у собі релігійну нетерпимість і апологетику, а то й заклик до боротьби з невірними, більшість проектів «вічного миру» відображали успіхи емпіричної філософії й раціоналістичного підходу. У таких проектах часто фігурував «державний інтерес» у створенні міцного миру й забезпеченні стійкої безпеки як реальної передумови процвітання молодих держав. Ідеться про «Політичний заповіт» А.-Ж. Рішельє, «Досліди» Ф. Бекона та інші.

¹ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права. / пер. с лат. А. Л. Саккетти. Москва: Гос. Изд-во юрид. лит-ры, 1957. С. 145–147.

Певний внесок у розробку філософської теорії національної безпеки внесли Емері Крюссе, Ян Амос Коменський, Уільям Пенн, Шарль Іріне де Сен-П'єр¹.

Наукове ж обґрунтування даної проблеми в сучасному розумінні й певні напрямки її вирішення містяться у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта, точки зору яких на сутність національної безпеки є найбільш характерними в даному контексті². Зважаючи на наукову популярність і суттєву методологічну значущість даних парадигм є необхідність надати їх порівняльну характеристику для виявлення позитивних і негативних моментів при визначенні можливості їх застосування для побудови системи безпеки у перехідних умовах.

Творчість Томаса Гоббса й Іммануїла Канта здійснила надзвичайно великий і суттєвий вплив на формування філософської думки як класичного, так і усіх подальших історичних періодів. З їх іменами пов'язане глибоке філософське опрацювання проблем безпеки, права, держави, закону тощо. Не випадково, що їх концепції вважаються класикою соціальної філософії й розглядаються численними дослідниками у вигляді загальнотеоретичного підґрунтя багатьох прикладних проблем, включаючи й проблему забезпечення безпеки.

Точкою відліку для обох філософів є поняття «природного стану», в яке ними вкладається практично аналогічний зміст. Так Т. Гоббс підкреслює, що за відсутності громадянського (встановленого угодою індивідів з метою забезпечення своєї безпеки) стану, завжди є у наявності війна всіх проти всіх. І поки люди живуть без загальної влади, яка тримає всіх їх у страху, вони знаходяться в тому стані, що називається війною, і саме в стані війни всіх проти всіх, оскільки війна є не тільки бій, або

¹ Романюк С. М. Західна парадигма війни і миру останньої чверті ХХ століття: дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2004. 208 с.; Трактаты о вечном мире // предисл. Ф. В. Константинова, вводная статья и примеч. И. С. Андреевой. Москва: Соцэкгиз, 1963. 278 с.

² Дзьобань О. П., Разметаєва Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект). *Проблеми філософії права. Міжнародний часопис*. 2004. Том 2. С. 157–164; Дзьобань О. П. Формування антропологічної проблематики в “докритичний період” творчості Іммануїла Канта. *Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць*. 2006. № 4. С. 10–15; Дзьобань О. П. Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1 (6). С. 161–167; Дзьобань О. П. Аксіологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 6. С. 3–13.

воєнна дія, а проміжок часу, протягом якого явно проявляється воля до боротьби шляхом бою¹.

І. Кант також вважає, що стан миру між людьми, які живуть по сусідству, не є природним станом (*status naturalis*); останній, навпаки, є станом війни, тобто станом, який, якщо й не пов'язується з безперервними ворожими діями, то обов'язково пов'язується з постійною їх загрозою. Отже, стан миру повинен бути встановлений, адже припинення воєнних дій не є ще гарантією від них, і якщо сусіди не дають такої гарантії один одному (що можливо лише в правовому стані), то той з них, хто запрошував до цього іншого, може обійтися з цим останнім як з ворогом².

Очевидно, це є основним співпадаючим положенням двох теорій, за допомогою якого обидва філософи приходять до необхідності встановлення мирного й безпечного стану, умовно позначеного «громадянським». Метою такого встановлення є безпека індивідів, однак уже починаючи зі способів її забезпечення дані теорії розходяться.

Виходячи з рівності людей у природному стані, Т. Гоббс наводить три причини неминучої війни: суперництво, недовіру й жадобу слави³. Адже з «рівності здібностей виникає рівність сподівань на досягнення цілей», тому, якщо двоє побажають володіти однією річчю, то ні в кого не буде ані причини поступитися, ані права вимагати такої дії (суперництво). Але якщо навіть людина створює яку-небудь річ сама, то вона не може бути впевненою у безпечному володінні цією річчю, адже існує небезпека домагань з боку інших (зздрість, недовіра тощо). Крім того, кожна людина хотіла б викликати з боку інших ту повагу, яку вона сама відчуває до себе, нехай навіть застосувавши примушення. У такому стані, як стверджує Т. Гоббс, у кожного є право на все, але немає понять справедливого й несправедливого, немає власності, чіткого розмежування між моїм і твоїм. Кожна людина вважає своїм лише те, що вона може добути, і лише доти, поки вона спроможна утримати це⁴. Тут ніхто не може бути впевненим у збереженні власної свободи й безпеки, тому потрібне заснування інституту суверена, яким може виступати один або декілька індивідів.

Деякі дослідники європейської філософської класики, зокрема А. Коваленко, ведуть мову у цьому випадку про делегування індивідами суве-

¹ Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. С. 95.

² Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 13.

³ Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. – Москва: Мысль, 1991. С. 95.

⁴ Там само: С. 97–98.

ренові частини прав¹. Однак є підстави вважати, що таке розуміння є не зовсім точним, оскільки в даному випадку мова йде не про винахід або передачу прав, а про відмову від права. Т. Гоббс підкреслює, що відмовитися від людського права на що-небудь – значить позбавитися волі перешкоджати іншому користуватися вигодою від права на те ж саме. Тому що той, хто відрікається або відступається від свого права, не дає цим жодній людині того права, яким остання не володіла б раніше, оскільки від природи всі люди мають право на все². Згідно з цим, індивіди не наділяють суверена якими-небудь правами, адже він споконвічно нічим не відрізняється від них і, значить, володіє тими ж необмеженими правами, просто в результаті угоди суверен стає єдиним їхнім власником. При цьому, велика кількість людей, що укладають таку угоду, виступають «єдиною особою», а суверен, відповідно, – повноважним представником цієї великої кількості, носієм особи.

Крім того, Т. Гоббс вводить поняття природного закону (*lex naturalis*), тобто розпорядження або знайденого розумом загального правила, згідно з яким людині забороняється робити те, що згубно для її життя або те, що позбавляє її засобів до його збереження, і нехтувати тим, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя³. З цієї точки зору задоволення інтересів власної безпеки є природним законом, а звідси й розуміння держави, яка виникає на основі «суспільного договору», як такої, яка призначалася для задоволення суто егоїстичної мети особистості. Тут може виникнути закономірне питання, чому б не обмежитися наявністю таких законів, навіщо створювати державу взагалі? На думку Т. Гоббса, наявність одних лише природних законів ще не веде до миру й безпеки. Гарантувати дотримання цих законів може лише загальна влада, яка, як зазначалося, буде тримати людей у страху і спрямовувати їх дії до загального блага й безпеки.

Т. Гоббс зауважує, що мета держави – головним чином забезпечення безпеки. Кінцевою причиною, метою або наміром людей (які від природи люблять свободу й панування над іншими) при накладенні на себе уз (якими вони зв'язані, як ми бачимо, живучи в державі) є турбота про самозбереження і при цьому про більш сприятливе життя⁴. Причому, жодна

¹ Коваленко А. Передчасно «Левіафан» списувати в брукх. Політико-правова концепція походження і розвитку державної влади Т. Гоббса. *Вісн.* 2002. № 8. С. 64–68.

² Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. С. 100.

³ Там само: С. 98.

⁴ Там само: С. 129.

спільнота, чи то сім'я, об'єднання родин або просто спільність невеликої кількості індивідів, гарантії безпеки не дає, оскільки завжди може з'явитися сила, яка їх переважає. Немає такої гарантії і для великої кількості людей, що не мають спільних устремлінь – їх погубить роз'єднаність. У державі ж усі окремі волі підкоряються волі суверена, тому незгоди бути не може. Звідси, держава визначається філософом як єдина особа, відповідальними за дії якої зробила себе величезна кількість людей шляхом взаємного договору між собою, для того, щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як визнає за необхідне заради їхнього миру й спільного захисту¹.

Однак незважаючи на передбачувану добровільність угоди про державотворення, Т. Гоббс розмежовує два шляхи досягнення верховної влади, яким відповідають держави: засновані на встановленні і засновані на придбанні. Звичайно, пріоритетним є перший шлях державотворення, коли індивіди вважають встановлення найбільш розумним способом забезпечення своєї безпеки. Але й у цьому випадку наслідками встановлення держави виступають неможливість зміни форми правління, звільнення від юрисдикції влади й навіть простого осуду дій суверена. Тобто, перегляд договору не допускається, суверен в жодному випадку не вважається таким, що порушив його, у свою чергу, протест з боку індивідів є несправедливим. Вважається, що якщо хто-небудь добровільно приєднався до угоди, то тим самим узяв на себе зобов'язання підкорятися будь-яким рішенням більшості, якщо ж не приєднався, то повинен бути залишеним у колишньому стані війни, при якому будь-яка людина, не порушуючи справедливості, може позбавити його життя. Держава, заснована на придбанні, відрізняється тільки примусовим способом створення верховної влади, наслідки в обох випадках однакові. Тут індивіди вибирають суверена не з страху один одного, а зі страху перед тим, кого вони наділяють верховною владою².

У загальному вигляді Т. Гоббс зауважує, що кожен підданий має свободу відносно всього того, право на що не може бути відчужене договором. Так, ніякий договір не може зобов'язати людину звинувачувати себе й признаватися у висунутих звинуваченнях, вбити або поранити себе чи іншого, утримуватися від їжі, води й повітря, вживання ліків та інших необхідних для життя речей. Підданий вільний не підкорятися наказам суверена виконувати подібні дії, якщо, підкреслює Т. Гоббс, відмова

¹ Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. С. 133.

² Там само: С. 137–154.

у підкоренні в подібних випадках не підриває ту мету, заради якої була встановлена верховна влада. Інші свободи підданих витікають з умовчання закону. Там, де суверен не встановив ніяких правил, підданий може робити або не робити будь-що на власний розсуд. Міра й обсяги подібної свободи підданих в різних державах залежать від умов місця й часу і визначаються верховною владою, її уявленнями про доцільність тощо. Ці визнання Т. Гоббсом невідчужувані права й свободи підданого в цілому стосуються питань його особистого самозбереження й самозахисту (безпеки).

Отже, гарантувати захист індивідам від свавілля один одного, згідно з даною теорією, може тільки держава. Але тут виникає інша небезпека – свавілля самої держави, оскільки остання фактично володіє тими необмеженими правами, якими до її встановлення володіли всі індивіди.

Як бачимо, гоббсівська точка зору є досить своєрідною, спірною й неоднозначною. Варто також зауважити, що ця теорія не містить положень про міждержавні відносини, окрім включення до обов'язків суверена обов'язки стосовно забезпечення безпеки, захисту підданих як від внутрішніх ворогів, так і від зовнішніх. Адже очевидно, що світ не закінчується межами окремої держави. Чим у такому випадку регулюється співіснування (а іноді й свавілля) численних «левіафанів»? Томас Гоббс не дає нам відповіді на це питання, що, безумовно, свідчить про недостатню, обмежену можливість застосування даної теорії в сучасних підходах до забезпечення безпеки.

Ідеї Гоббса стали важливим кроком у розвитку знань про безпеку й механізми її забезпечення, які зводилися до соціального регулювання, а не до надприродного. «Все, що необхідно для порятунку, міститься в двох чеснотах: вірі в Христа і покорі законам. Якби остання з чеснот була досконалою, то її однієї було б для нас достатньо»¹.

Іншої точки зору на проблему безпеки дотримується Іммануїл Кант, не обмежуючись рамками окремої держави, а стверджуючи прямо чи опосередковано необхідність створення системи колективної безпеки. Окрім усього іншого, суттєвим позитивним моментом філософського розуміння І. Кантом проблеми безпеки є те, що він ставить і розглядає дану проблему у всесвітньо-історичному масштабі, не тільки стосовно відносин всередині окремого народу, держави, а й у плані міжнародних і міждержавних відносин – в перспективі прогресуючого руху (згідно з категоричними вимогами ідей розуму) до встановлення всесвітнього безпечного громадянсько-правового стану й вічного миру між народами.

¹ Гоббс Т. Левиафан. Москва: Мысль, 2001. С. 396.

Дотримання й здійснення на практиці регулятивних ідей розуму в усіх людських відносинах (в індивідуальній і колективній поведінці, в державному устрої, у діях влади, в законодавстві, в усій внутрішній і зовнішній політиці) є, за Кантом єдиною можливим шляхом до здійснення цього ідеалу, ідеалу безпечного стану¹. І. Кант пропонує три рівні громадянського устрою: устрій людей у складі народу за державно-цивільним правом (*ius civitatis*); устрій держав у їхньому відношенні одне до одного згідно з міжнародним правом (*ius gentium*); устрій згідно з всесвітньо-цивільним правом (*ius cosmopoliticum*)². На першому (внутрішньодержавному) рівні відносини індивідів припускають рівність сторін, максимальну реалізацію своєї свободи, узгодженої зі свободою іншого. На другому (міждержавному) рівні учасниками відносин виступають держави, які також повинні бути рівні незалежно від розмірів території або економічного розвитку, і які повинні вирішувати виниклі між ними розбіжності договірним шляхом. Ідея третього (всесвітнього) рівня полягає, насамперед, у тому, що індивіди повинні почувати себе «громадянами загальнолюдської держави». За такої ідеї виключається сприйняття свого співвітчизника як такої ж людини, а іноземця – як менш гідного такого відношення. Причому, для забезпечення безпеки індивідів необхідною є наявність усіх трьох рівнів. Поки хоч хто-небудь залишається в природному стані, інші себе в безпеці почувати не можуть, оскільки індивіди, які знаходяться поза громадянським станом, не брали на себе зобов'язань, що гарантують іншим безпеку, і як і раніше нічим не обмежені.

У теорії І. Канта існує певна аналогія між індивідами й державами. Останні також можуть загрожувати одна одній, а, значить, мають потребу у врегулюванні своїх відносин, причому ці відносини повинні бути засновані на федералізмі вільних держав³. При цьому філософ розглядає можливість створення світової республіки, вважаючи федеративний союз мінімально необхідним. Однак небезпека існування єдиної всесвітньої держави полягає в тому, що в ній не існує влади, принаймні рівної верховній, що може призвести до свавілля з її боку. Але незрозумілим залишається спосіб створення пропонованого устрою. І. Кант говорить про те, що у випадку примусового встановлення громадянського стану, той, у чиїх руках влада, не дозволить, щоб згодом народ пропонував йому закони. Тому, таке встановлення повинне бути добровільним. Тут І. Кант приводить, два

¹ Гринюк Р.Ф. Поняття «правового державного ладу» та «правового громадянського суспільства» І. Канта у контексті розвитку теорії правової держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. №4. С. 5–15.

² Кант І. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 13.

³ Там само: С. 18.

поняття: «розчленована єдність волі всіх» і «колективна єдність об'єднаної волі». Під першим розуміється бажання всіх окремих людей жити в законному устрої за принципами волі. Під другим – ситуація, коли усі разом захочуть такого стану¹. У такому випадку виникають питання, по-перше, як визначити момент єдності такої колективної волі, а, по-друге, якими діями повинна бути підтверджена така воля, адже одного не вираженого зовні спільного бажання, швидше за все, буде недостатньо.

Втім, як стверджує Ф. Дж. Россі, спільне прагнення до такого суспільного союзу, саме по собі можливе лише в тій мірі, в якій ми насамперед визнаємо його предметом надії. Він (союз) ще не відбувся, але його можна викликати до життя нашими власними спільними людськими зусиллями. Якщо ми втратимо надію на те, що він взагалі коли-небудь стане можливим, то він дійсно не виникне. Сполучення двох фактів (природи й розуму) означає в І. Канта, що вільні розумні істоти, що, подібно нам, не мають іншого вибору, окрім як жити разом, можуть робити це таким чином, який личить їх свободі, і лише в тій мірі, у якій вони приходять до добровільної згоди з приводу умов свого спільного життя. Оскільки ми не можемо виплутатися із соціальних обставин нашого людського існування, ми виявляємося змушеними спільно виробляти умови нашого спільного життя у світі, який ми поділяємо один з одним².

Як бачимо, розбіжності у підходах Т. Гоббса й І. Канта до розуміння сутності й механізму забезпечення безпеки достатньо суттєві. Однією з найбільш істотних розбіжностей розглянутих теорій є відмінність у засобах забезпечення громадянського стану (а, значить, і безпеки). Якщо для Т. Гоббса такими засобами виступає примусова сила, «караючий меч» держави, то І. Кант наголошує на добровільності його дотримання, а саме на самозобов'язуючому моральному законі. Він заперечує положення: все, що відбувається або може відбуватися, є винятково механізмом природи³. Звідси обумовленість вчинків людини моральним законом як вищим принципом⁴. Крім того, воля розумної істоти тут розглядається як наділена законодавчими функціями, тому з'являється проблема співвідношення волі державного законодавця й законодавчої волі будь-якої людини як розумної істоти⁵.

¹ Кант І. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 38–39.

² Росси Ф. Дж. Общественный авторитет разума. Критика, изначальное зло и предназначение человека. *Вопросы философии*. 2000. № 7. С. 43–52.

³ Кант І. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 39.

⁴ Фэн Веньхуа, Фань Вэй, Чжао Юнхуа. Об этике Иммануила Канта. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. 2002. № 4. С. 90–98.

⁵ Корчевна Л. До критики поняття «механізм правового регулювання». *Право України*. 2003. № 1. С. 117–119.

Дані теорії містять крім того класифікацію форм держави, що в контексті даної проблеми теж є досить цікавим. Зокрема, Т. Гоббс розуміє розбіжності держав як розбіжності суверена. Звідси, верховна влада може належати або одній людині, або зборам великої кількості людей, а в цих зборах можуть мати право брати участь або кожен, або лише певні люди, які відрізняються від інших. Якщо представником є одна людина, тоді держава являє собою монархію; якщо збори усіх, хто хоче брати участь – тоді це демократія; а якщо верховна влада належить зборам лише частини громадян – тоді це аристократія¹.

З трьох наведених форм держави найкращою, найприйнятнішою і найдосконалішою з точки зору забезпечення безпеки індивідів, які живуть у даній державі, є, на думку філософа, монархія. Це обумовлено хоча б тим, що монарх не може розходитися в думках сам із собою або залежати від того, який склад зборів приймає участь в ухваленні рішень. Крім того, при даній формі держави інтереси монарха більшою мірою, аніж при інших, збігаються з інтересами підданих, тому він буде захищати ці інтереси. Втім, Т. Гоббс приводить і недоліки такої форми держави, що скоріше можуть вважатися недоліками монарха, тобто певні людські якості або неповноліття особи, а, відповідно, боротьба за опікунство й небезпека попадання влади в руки опікунів.

І. Кант дає трохи іншу класифікацію. Він веде мову про те, що форми держави можуть бути розділені або за розбіжностями осіб, які володіють верховною державною владою, або за способом управління народом (і його захистом від небезпек) його верховного глави, ким би цей останній не був. Перша форма називається формою панування (*forma imperii*) і можливими є лише три її види, а саме: суверенітетом володіє одна особа, декілька осіб, пов'язаних одна з одною, або ж усе, що відповідає автократії, аристократії, демократії (владі монарха, дворянства, народу). Друга форма є формою правління (*forma regiminis*) і стосується того способу, яким держава розпоряджається повнотою своєї влади. У цьому відношенні форма правління може бути республіканською або деспотичною². Причому, розбіжності між останніми влаштовуються через поділ повноважень законодавчої й виконавчої влад: будь-яка держава, де такого поділу немає, вважається деспотичною. Для Т. Гоббса така ситуація рівнозначна поділу неподільного, адже тут суверен повинен зосереджувати у своїх руках усі повноваження й навіть за власним бажанням не може їх передавати. І. Кант же

¹ Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. С. 144.

² Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 16.

вважає, що громадянський устрій кожної держави повинен бути республіканським, тобто, заснованим на принципах свободи членів суспільства, на основоположеннях залежності всіх від єдиного законодавства й на законі рівності всіх¹. Тут способи забезпечення безпеки індивідів залежать не від бажання суверена, а від них самих, тому останні спільно вирішують питання, які стосуються власних інтересів.

Таким чином, розглянувши обидві теорії можна зробити висновок про те, що розуміючи під природним станом стан беззаконня й наявності у кожного права на все, Іммануїл Кант та Томас Гоббс приходять до необхідності встановлення громадянського устрою, у якому забезпечувалася б безпека індивіда. Слід зазначити також, що дані теорії збігаються ще й у тому, що споконвічно притаманна індивідам повна свобода ними (теоріями) обмежується заради безпеки, але остання дає можливість цю волю здійснити.

Однак Т. Гоббс пропонує як спосіб встановлення даного устрою створення держави, а як засіб дотримання такого положення – примусову силу цієї держави. Недоліком даної теорії є необмеженість прав суверена, відсутність у нього відповідальності. Крім того, Т. Гоббс не виходить за межі державного рівня, не розглядає безпеки в міжнародних відносинах. І. Кант же пропонує більш складний, трьохрівневий, устрій системи забезпечення безпеки, однак не обґрунтовує способів його створення. Стосовно ж засобів забезпечення безпеки, то в І. Канта такими, очевидно, виступають внутрішні, моральні зобов'язання індивідів².

Розвинені демократичні країни роблять спроби застосувати кантівську парадигму безпеки, стрижнем якої є принципи довічного миру та всесвітнього громадянства шляхом побудови всесвітньої федерації і поступової трансформації сучасної системи національних держав у більш відкриті утворення. Переважна ж більшість пострадянських країн трансформаційного типу віддає перевагу гоббсівській парадигмі національної безпеки, згідно з якою головна мета і завдання нації – це забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності і національного виживання за допомогою створення і розвитку власної держави.

На нашу думку, в сучасних соціокультурних умовах³ доцільно поєднати обидва розглянуті підходи, оскільки переважна більшість країн

¹ Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. С. 14.

² Фэн Веньхуа, Фань Вэй, Чжао Юнхуа. Об этике Иммануила Канта. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. 2002. №4. С. 90–98.

³ Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. №1 (38). С. 47–52.

відокремлено від іншої спільноти (Т. Гоббс) об'єктивно не в змозі забезпечити достатній рівень безпеки; у той же час, абсолютизація трансцендентальних аспектів забезпечення безпеки (І. Кант) в сучасних умовах з високою імовірністю може призвести до суттєвої деформації або навіть втрати національно-особливих факторів соціуму. Таким чином, в умовах геополітичної нестабільності й спроб деяких потужних у військовому плані держав перебудувати політичну карту світу, актуалізується необхідність пошуку оптимального поєднання елементів автономізації й колективізації в системі забезпечення національної безпеки.

Фундаментальні ідеї гоббсівського й кантівського вчення про основні підходи до забезпечення безпечного стану існування особистості, суспільства й держави, до способів забезпечення миру й безпеки набувають особливої актуальності в сучасних умовах інтенсивного розвитку загальноєвропейського й світового процесу в напрямку визнання й поступового ствердження ідей панування права, принципів свободи, рівності. Судження цих мислителів стосовно кола проблем безпеки продовжують відігравати величезну роль в усвідомленні того, де ми знаходимося і куди маємо рухатися у пошуку вірного шляху до майбутнього безпечного існування. В сучасних умовах пошуку оптимальних варіантів стосовно вирішення проблеми забезпечення безпеки індивідів, суспільств, держав та їх союзів органічне поєднання раціональних зерен обох наведених теорій безумовно сприятиме відшуканню того оптимального стану й способу забезпечення індивідуальної й колективної безпеки, який буде прийнятним для різних суспільних утворень в багатополісному сучасному світі.

У філософії Просвітництва безпека пов'язується з прогресом і перебудовою суспільних відносин відповідно до вимог розуму. Ідеї безпеки у ранньому Просвітництві знайшли своє відображення у філософській і політичній творчості Джона Локка. У своїй основній праці «Досвід про людський розум» Локк розвинув теорію пізнання, яка базується на принципах емпіризму й сенсуалізму, що дозволяє розкрити і процес пізнання безпечних умов життя. Знання про безпеку набувається людиною з суто індивідуального досвіду. Зовнішній досвід складається з первинних відчуттів, які виникають в результаті впливу небезпек (страх, тривога, страх), внутрішній (рефлексивний) набувається через самоспостереження і являє собою пізнання душі про свою власну діяльність, в результаті якої виявляється загрозна сутність навколишнього світу. Набуті з досвіду ідеї ще не є власне знанням про безпеку, а стають лише матеріалом для нього. Щоб стати знанням, все це повинно бути перероблено діяльністю розуму, за допомогою якої прості ідеї перетворюються у складні.

Таким чином, теорія Локка характеризує процес пізнання безпеки як сходження від простих ідей до складних, яке є істинним лише остільки, оскільки ідеї співвідносяться з діяльністю. Для забезпечення безпеки необхідна розробка, систематизація дослідно-практичних і теоретичних знань з усіх сфер життя. У той же час, на думку Локка, людині необхідно знати не все, а лише те, що є важливим для її безпечної поведінки та практичного життя¹.

Локк вважав, що завдання держави є дуже обмеженими, головною її метою є захист і збереження власності людей. Але оскільки все-таки державам (урядам) властиво прагнути до зловживань, Локк пропонує вжити певних заходів проти держави. Гарантією того, що ніхто не буде правити «тиранічно», не зазіхатиме на свободу й безпеку громадян, тобто не здійснюватиме свою владу поза правом, повинна стати реалізація принципу підпорядкування влади їм. Відповідно до його концепції, верховна влада повинна складатися як би з трьох незалежних, але взаємозалежних інститутів. Законодавча влада призначалася парламенту, виконавча – в основному суду й армії, а федеративна (яка відає відносинами з іншими державами) – королю та його міністрам. Причому, незважаючи на те, що Локк вважав законодавчу владу вищою владою в державі, заради досягнення безпеки у суспільстві він її всіляко обмежував: 1) вона не поширюється довільно (*arbitrary*) на життя і майно народу... і 2) законодавча влада не може діяти окремими довільними декретами, а зобов'язана (*is bound*) виявлятися за оприлюдненим позитивним, установленим законом і через відомих уповноважених суддів. Як вважає авторитетний дослідник В. Сатишев, така ідея в Англії мала давню історію, однак тільки Джон Локк зумів здійснити великомасштабний ідеологічний синтез, розробивши вчення, «яке поступалось багатьом доктринам у наступальності, але переважало їх шириною й глибиною відображення потреб суспільства»².

При осмисленні розвитку знань про безпеку особливу увагу привернули філософські постулати Г.В. Лейбніца. Зокрема, постулат про безперервність різноманітних форм і станів світу зважаючи на його завершеності, пояснює закономірність і циклічність розвитку небезпек, пізнання яких дозволить робити певні прогнози. Інший постулат про існування наперед встановленої гармонії, що дозволяє всім фрагментам сущого вступати між собою в тілесні й позатілесні гармонії, пояснює існування

¹ Локк Дж. Сочинения в 3 т: Т 2. / пер. с англ.; ред кол.: М. Б. Митин и др. Москва: Мысль 1985. 560 с.

² Сатишев В. Е. Политико-правовые учения в Англии в эпоху буржуазной революции XVII века. Москва: ВЮЗИ, 1985. С. 69.

умов об'єктивної безпеки, що дозволяє об'єктам зберігатися й здійснювати стійку взаємодію¹.

Розробку філософських проблем безпеки через релігійно-етичне розуміння проблеми миру в епоху Просвітництва здійснювали Ф. Вольтер, Д. Дідро, гоббсівську точку зору підтримував Ж. Ж. Руссо; в період німецької класики – Й. Фіхте та Й. Гердер, які під різними кутами зору розглядали ідею забезпечення безпеки через обґрунтування державного суверенітету². В епоху Просвітництва особлива роль відводилася інтелектуальному пізнанню безпечних умов життя, оскільки опора на власний освічений розум робить людину вільною, незалежною й здатною захистити себе. Викоринивши невігластво й забобони, людина розкриває можливість пізнання безпеки.

Багато цікавих ідей щодо вирішення проблем безпеки виказали соціалісти-утопісти Клод Анрі де Ревруа Сен-Сімон, Шарль Фур'є і Роберт Оуен. Так, Сен-Сімон висунув своєрідну ідею колективної безпеки народів. Він вважав, що його філософська система, яку він називає «новим християнством», «оновленою релігією», «покликана створити для всіх народів стан вічного миру й безпеки, об'єднуючи їх проти тієї нації, яка побажала б досягти свого власного блага за рахунок загального блага всього людства. Таке досягнення здійснюється шляхом об'єднання їх (народів) проти всякого уряду, який пройнятий антихристиянським духом до такої міри, щоб загальнонаціональні інтереси принести в жертву приватним інтересам правителів»³. Очевидно, що така ідея як на той час, так і на сьогодні є достатньо необґрунтованою і для наукового аналізу серйозно сприйматися не може.

Р. Оуен вважав, що початок якісно нового безпечного стану – вселюдської гармонії – може покласти лише належним чином організоване виховання людей. Він підкреслював, що тільки звільнення народів від приватновласницької кабали і об'єднання їх в один союз покладе край насильству й уможливить забезпечення безпеки⁴. Окремі елементи теорії Р. Оуена (які стосуються союзницьких лозунгів) спостерігаються сьогодні в умовах глобалізаційних тенденцій, однак поєднати в єдиний науко-

¹ Лейбниц Г. В. Сочинения в 4 т: Т 3. / ред. и сост. авт. вступ. ст. и прим. Г. Г. Майоров и А. Л. Субботин; пер. Я. М. Боровского и др. Москва: Мысль, 1884. 734 с.

² Трактаты о вечном мире / предисл. Ф. В. Константинова, вводная статья и примеч. И. С. Андреевой. Москва: Соцэкгиз, 1963. С. 160.

³ Сен-Симон А. Избранные сочинения / пер. с франц. под ред. и с коммент. Л. С. Цетлина, вступ. ст. В. П. Волгина. Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. Т. 1. С. 411.

⁴ Оуэн Р. Избранные сочинения / пер. с англ. и коммент. С. А. Фейгиной, вступ. ст. В. П. Волгина. Москва-Ленинград: АН СССР, 1950. Т. 1. С. 375.

вий підхід оунівське розуміння принципів виховання і принципів об'єднання людей досить проблематично, що свідчить про обмеженість у можливості застосування даної точки зору для сучасного розуміння проблем безпеки.

У німецькій класичній філософії, завдяки зближенню цінності Божественного абсолюту й цінності розвитку людини, індивід розуміється як діяльна культурно-історична істота, що створює себе, а шляхи досягнення безпечного існування пов'язуються з дією її творчих сил – розуму, моральності, спілкування й праці. На думку Л. Фейербаха, релігія, даючи розраду в стражданнях, у той же час обмежує людську природу, відчужує людей один від одного, залишає їх слабкими й нещасними. Ідеал життя Л. Фейербаха вибудований за принципом «людина людині – Бог», віра в те, що людина є вищою істотою, здатною до співпраці, позитивного спілкування одна з одною, дозволить сформувати нове, безпечне у всіх сенсах суспільство – братство вільних, гармонійно розвинених, щасливих людей¹.

Важливий внесок у формування філософії безпеки зробили К. Маркс і Ф. Енгельс. Ключове місце в їх концепції займають положення про закономірне зростання ролі народних мас як головного суб'єкта соціального прогресу, про рушійні політичні сили прогресу. Боротьбу за мир і безпеку вони вважали складовою частиною боротьби за звільнення від експлуатації пролетаріату. Шлях до затвердження безпеки вбачили в єдності пролетаріату, перемозі соціалістичної революції і докорінній зміні суспільного устрою. Велику увагу вони приділяли проблемі роззброєння. Ф. Енгельс висунув вельми раціональну для свого часу програму його здійснення. У ній передбачалося скорочення постійних армій і термінів військової служби, а також перехід до прогресивніших форм військового навчання населення, розрахованого на збільшення кількості громадян, придатних для мобілізації у разі потреби захисту країни від агресора, і на максимальне скорочення контингентів, здатних виконувати роль зняряддя агресії. У статті «Чи може Європа роззброїтися?» він підкреслював, що армії зберігаються головним чином не з воєнних, а з політичних міркувань і «призначаються не стільки для захисту від зовнішнього ворога, скільки від внутрішнього»².

Незважаючи на достатньо наукову обґрунтованість марксистської точки зору на проблему безпеки, слід відзначити її деяку однобокість,

¹ Фейербах Л. Собрание произведений в 3 т: Т 2. / пер. с нем. под общ. ред. М. М. Григорьяна. Москва: Мысль, 1967. 480 с.

² Энгельс Ф. Может ли Европа разоружиться? *Маркс К., Энгельс Ф. Соч.* 2-е изд. Т.22. С. 385.

невиправдану абсолютизацію агресивності й силових методів досягнення безпечного стану.

Сучасний період розвитку суспільства й науки характеризується інтенсивним становленням наукових досліджень в галузі безпеки і являє собою етап формування комплексного знання про безпеку. Основу даного знання становлять теоретичні висновки, гіпотези, пропозиції різних наук, що займаються вивченням небезпек, загроз, аналізом ризиків, розробкою механізмів забезпечення безпеки в різних сферах діяльності.

Аналіз сучасних досліджень безпеки дозволяє виділити основні науки, що займаються вивченням безпеки. До них відносяться технічні, екологічні, гуманітарні, юридичні та соціальні науки, в рамках яких виявляються різноманітні фактори ризику, визначаються об'єкти безпеки (особистість, держава, суспільство, природа). Кожен науковий напрям відображає об'єктивні сторони безпеки залежно від сфери діяльності, соціального рівня організації і по-своєму тлумачить безпеку. Існуючі дефініції поняття «безпека» можуть бути розділені на певні типи. Якщо головним критерієм виступатиме характер об'єкта безпеки, тоді безпека підрозділяється на безпеку особистості, безпеку суспільства, безпеку технічної сфери, безпеку природи тощо. Якщо головним критерієм обрані умови предметної реальності, то безпека визначається як певний стан – стан захищеності, стан діяльності, стан соціальної системи. Якщо критерієм обрані способи забезпечення безпеки, то безпека являє систему оперативних превентивних заходів.

Розширення смислового поля поняття «безпека» обумовлене рівнем розвитку суспільства, специфікою сучасних небезпек і загроз. Поняття «безпека» є контекстуальним і його розуміння залежить від того, в яку сферу буття воно включено і в якій сфері діяльності функціонує.

Знання окремих наук відображають різні аспекти безпеки і є не взаємовиключними, а взаємодоповнюючими і можуть розглядатися як складові цілісного сучасного наукового знання про безпеку.

Питання становлення комплексної науки про безпеку залишається відкритим, безсумнівно, нову комплексну науку про безпеку слід віднести до наук з системним статусом, оскільки питання її досліджень належать до технічного, екологічного, юридичного, гуманітарного, соціального та інших видів знання.

З розвитком суспільства спостерігається ускладнення факторів ризику, які здійснюють негативний вплив на різні об'єкти безпеки, що вимагає подальшого розширення спектру досліджень в галузі безпеки¹.

¹ Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: монографія. Київ: ПАРАПАН, 2011. 377 с.; Суспільство, людина, право: сучас-

У ХХ ст. проблеми філософського осмислення безпеки були в центрі уваги деяких видатних мислителів, зокрема Р. Арона, А. Бергсона, М. Л. Кінга, Б. Рассела, П. Тейяра де Шардена, А. Тойнбі, А. Швейцера, К. Ясперса та ін. Особливої актуальності дана проблема набула у другій половині ХХ ст., у зв'язку з входженням людства в ракетно-ядерну еру й усвідомленням загрози його тотального знищення.

Французький філософ Анрі Бергсон вказував, що насильство й війни є неминучим наслідком закритих суспільств і, отже, сумною необхідністю епохи. Єдину можливість подолання проявів насильства, несправедливості, роз'єднаності людей і досягнення безпечного стану існування людства він вбачав у пропаганді «духу простоти», сповіщеного християнськими містиками, принципів аскетизму; у відмові від «штучних потреб», спричинених переважанням розвитку в останні століття «тіла» людства, а не його «душі»¹.

Англійський філософ, логік і мораліст Бертран Рассел у своїх численних творах попереджав людство, що наступив вирішальний момент історії, коли воно повинне зробити вибір: або загинути внаслідок воєнної небезпеки (оскільки сучасна зброя вражає обидві сторони), або цю небезпеку перемогти. Розум повинен взяти верх над безглуздяч².

Згідно з поглядами лауреата Нобелівської премії миру (1952) Альберта Швейцера зв'язок людини зі світом досягається не шляхом пізнання, а за допомогою переживання світу. Картезіанському «я мислю, отже, я існую» А. Швейцер протиставляє положення «я є життя, що хоче жити серед життя», з якого виводить необхідність забезпечення безпеки життя. Прагнення зберігати й розвивати безпечний стан будь-якого життя покликає, за А. Швейцером, стати основою етичного оновлення людства,

ні дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 392 с.; Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.

¹ Бергсон А. Два источника морали и религии / пер. с фр., примеч. А. Б. Гофмана. Москва: Канон, 1994. 382 с.; Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / пер. с фр. Минск: Харвест, 1999. 1407 с.; Французская философия и эстетика XX века: А. Бергсон, Э. Мунье, М. Мерло-Понти: Сборник / предисл. П. Мореля. Москва: Искусство, 1995. 269 с.

² Рассел Б. Здравый смысл и ядерная война / пер. с англ. В. М. Карзинкина. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. 77 с.; Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней / пер. с англ. Москва: Мир: Академ. Проект, 2004. 1003 с.; Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. Статьи / пер. с англ. Н. В. Воробьева. Москва: ТЕРРА: Республика, 2000. 463 с.

формування універсальної космічної етики, що виключає насильство й війни¹.

Погляди французького мислителя П'єра Тейяра де Шардена з питань безпеки логічно витікали з його теорії «космогенезу», згідно з якою розвиток Всесвіту відбувається у певному напрямі й зрештою зводиться до становлення й розвитку духу. Він писав, що насильство виступає як волаюча нісенітниця «свободи у безладді», що воно гальмує прогрес, який очікується усіма. Процеси соціалізації, конвергенції людства, на його думку, зрештою забезпечать умови природної сублімації небезпеки насильства. П. Тейяр де Шарден стверджував, що люди, об'єднавшись в спільному русі до майбутнього, усунуть насильство. Шлях усунення насильства як джерела небезпеки для людства лежить в об'єднанні людей на основі загального світогляду для загального руху до єдиної мети².

Концептуальні підходи до розгляду проблеми безпеки пропонував один з провідних представників німецького екзистенціалізму Карл Ясперс. Результати аналізу його праць свідчать, що для збереження і зміцнення миру й безпеки він пропонує такі заходи: по-перше, охороняти законну силу існуючих договорів до тих пір, поки вони не будуть змінені шляхом переговорів; по-друге, встановити принципи міжнародного права, припускаючи відмову держав від абсолютного суверенітету, а саме: визнання кожною державою рішень, прийнятих більшістю членів міжнародного правового органу, відмова від права вето і, зрозуміло, створення самого цього міжнародного органу, що володіє безпрецедентними в історії повноваженнями; по-третє, здійснювати необмежений обмін ідеями, вільне й публічне їх зіставлення без жодної цензури; по-четверте, вважати законним втручання наднаціональної влади у внутрішні справи окремих держав у тих випадках, коли в них порушуються загальноприйняті принципи справедливості; по-п'яте, вважати такими, що підлягають перегляду встановлені у минулому несправедливі кордони або угоди, рішенням наднаціональної інстанції визволяти народи, що пригноблюються. Таємне і вільне голосування К. Ясперс вважає найбільш відповідним засобом

¹ Швейцер А. Благоговение перед жизнью. Сборник работ / пер. с нем., сост. и послесл. А. А. Гусейнова, общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. 572 с.; Швейцер А. Жизнь и мысли. Сборник / сост., пер. с нем., послесл., примеч. и указ. А. Л. Чернявского. Москва: Республика, 1996. 527 с.; Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное: переводы. Москва: Прометей, 1993. 511 с.

² Тейяр де Шарден П. Божественная Среда / пер. с фр. и комментарии А. Б. Миначева. Москва: Гнозис, 1994. 208 с.; Тейяр де Шарден П. Феномен человека / пер. с фр. Н. А. Садовского; предисл. и примеч. А. С. Раутиана. Москва: Устойчивый мир, 2001. 230 с.

виразу народної волі. Здійснення цих заходів, на його думку, може не тільки попередити акти насильства, але й взагалі виключити його з життя суспільства. Світ знаходиться перед альтернативою: світовий порядок або світова війна. Які ж умови необхідні для створення такого світового порядку? Він вважає, що безпека в усьому світі починається з безпеки у власному будинку. А там безпека, у свою чергу, базується на свободі. Зовнішня й внутрішня свобода всіх людей може бути забезпечена лише на основі екзистенціальної свободи кожної окремої людини. Маючи свій початок в індивіді, свобода знаходить життя усередині держави у вигляді республіканського правління і виражається також у виступі цієї держави проти пригноблення інших народів. Проте свобода не означає свавілля, справжня свобода можлива тільки у вірності істині. Немає безпеки без свободи, але немає й свободи без істини¹.

Англійський історик і соціолог Арнолд Тойнбі намагався проаналізувати різні шляхи боротьби за встановлення тривалого миру й безпеки. «Серйозними зусиллями», що робилися для забезпечення безпеки, він розглядає свідому діяльність людей у двох альтернативних напрямках: 1) спроби вести наступ на насильство за допомогою прямих дій приватних осіб і 2) спроби досягти цієї ж мети за допомогою побічних дій громадян держави. А. Тойнбі віддає данину великої пошани «героїчній», близькій до святості поведінці тих, хто йшов шляхом особистої відмови від будь-якої участі в будь-якій війні своєї держави. В той же час, він вважає, що альтернативна стратегія безпеки, яка намагається схилити й привчити уряди об'єднуватися для спільного протистояння агресії, коли виникає її загроза, як свідчить досвід, «є набагато більш багатообіцяючою».

А. Тойнбі справедливо відзначає небезпеку одностороннього пацифізму миролюбних держав, що може зробити їх беззахисними перед обличчям агресивних держав. Звідси необхідність у тому, щоб миролюбні народи «підіймалися до рівня воїнів», оскільки «святість» може принести користь тільки «завтра». Саме цей «підйом до рівня воїнів» у світових війнах 1914–1918 і 1939–1945 рр. дозволив, за А. Тойнбі, неагресивним народам завдати поразки мілітаристським імперіям.

Він вважає, що це відкрило можливість установлення ойкуменічної безпеки за допомогою мирного об'єднання людства на засадах справедливості й мудрості в «добровільний союз», здатний гарантувати мир

¹ Хайдеггер М. Переписка, 1920–1963. *Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс* / пер. с нем. И. Михайлова. Москва: Ad Marginem, 2001. 415 с.; Ясперс К. Смысл и назначение истории. Сборник / пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайденко, коммент. В. Н. Катасонова. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.

і безпеку. Та все ж шлях до остаточного і безповоротного знищення інституту насильства він вбачає тільки в «релігійному перетворенні» людства, коли фізична війна людини проти людини буде переведена в духовну війну всіх людей, об'єднаних на службі Богу, проти сил зла¹.

Осмісленню проблем безпеки надавав велику увагу французький мислитель Раймон Арон у книзі «Мир і війна між народами». Він вважав, що єдино можлива політика в умовах протистояння двох соціально-політичних систем це політика миру й безпеки. Р. Арон визначав безпечний стан як припинення, більш менш тривале, різних видів і різновидів насильства в суперництві між політичними співтовариствами². Французький мислитель пропонував розрізнити три типи безпеки: рівновагу, гегемонію й імперію. Він вважав, що на будь-якому даному історичному полі сили політичних співтовариств можуть бути взаємно збалансовані, можуть домінувати сили одного з них, і, нарешті, сили одного з них можуть перевершувати всі інші, причому такою мірою, що всі співтовариства, виключаючи одне-єдине, втрачають свою автономію і набувають тенденції до зникнення як центри ухвалення політичних рішень. Зрештою, імперська держава привласнює собі монополію на легітимне насильство³.

Філософію ненасильства протягом усього свого життя сповідував видатний американський мислитель і громадський діяч Мартін Лютер Кінг. У праці «Шлях до свободи» він сформулював шість основних принципів ненасильства⁴. Перший принцип ненасильства стверджує, що ненасильство це метод боротьби, і як будь-яка боротьба воно вимагає мужності. Ненасильство – не для боягузів, і воно нічого не варте, якщо до нього вдаються не за переконанням, але лише тому, що немає можливості удатися до насильства або через легкодухість. Другий принцип – у боротьбі не можна принижувати супротивника, навпаки, потрібно дотримуватися заповіді: «Любіть ворогів ваших» – і вбачати кінцеву мету боротьби не в перемозі над супротивником, а в побудові гідного суспільства. Третій принцип полягає в тому, що ненасильством ми боремося зі злом, але не з тими, хто вільно або мимовільно став його жертвою; боротьба спрямована проти сил зла, а не проти конкретних людей, які його

¹ Тойнби А. Дж. Постижение истории / пер. с англ., сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рожковского. Москва: Прогресс, 1991. 736 с.; Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Абрис-пресс, 2003. 592 с.

² Арон Р. Мир и война между народами / под общ. ред. Даниленко В. И. Москва: NOTA BENE, 2000. С. 207.

³ Там само: С. 207–208.

⁴ Кинг М. Л. Любите врагов ваших. *Вопросы философии*. 1992. №3. С. 66–71.

здійснюють. Четвертий принцип полягає в тому, що той, хто став на шлях ненасильства, повинен бути готовим прийняти страждання і не повинен прагнути відповісти ударом на удар. П'ятий – духовне (як і фізичне) насильство неприпустиме; слід пригнічувати в собі ненависть до інших, бо вона є одним з джерел насильства. Шостий принцип свідчить, що справедливість є вселенською засадою, вона міститься у світовому порядку; неважливо, чи уявляють люди цей порядок, виходячи з релігійних або природно-наукових уявлень, головне відчувати, що, сприяючи справедливості, затверджуючи через любов і ненасильство правду, ми вирішуємо прикрі проблеми в суспільному устрої і робимо свій внесок у гармонію Всесвіту.

Показовим є той факт, що в Російській імперії (а Україна певний час входила до її складу) термін «національна безпека» тривалий час взагалі не вживався; поняття «безпека» стало повноцінним об'єктом теоретичної і практичної політології та юриспруденції тільки в другій половині XIX ст. Так, в Плані державного перетворення М. Сперанський відзначав, що загальним предметом всього правового регулювання є утвердження загальної безпеки осіб та майна. «Безпека особи і майна, за його словами, – перше і невід'ємне надбання будь-якої людини, яка є членом суспільства».¹

У радянський період історії нашої країни інтереси особистості були жорстко підпорядковані інтересам суспільства і держави. Радянська концепція права виходила з того, що забезпечення безпеки пролетарської держави є головною умовою надійного захисту прав і свобод трудящих, тобто класу, якому належить влада. Будь-яке зазіхання на державні інтереси переслідувалося в законодавчому порядку більш суворо, порівняно з аналогічними діями проти особистості. Тож, у СРСР поняття «безпека» фактично ототожнювалося з державною безпекою, яка як офіційне поняття було введено в 1934 р. при утворенні в складі НКВС Головного управління державної безпеки. При цьому слід зазначити, що термін «державна безпека» певною мірою відбивав офіційну точку зору військово-політичного керівництва країни про пріоритет інтересів держави диктатури пролетаріату перед інтересами суспільства в цілому та інтересами особистості («суспільство для держави»). Законодавче закріплення в липні 1934 року поняття «державна безпека» стало яскравою ознакою одержавлення суспільства. Тому не дивно, що до теперішнього часу частина

¹ Сперанский М. План государственного преобразования графа М. М. Сперанского (Введение к уложению государственных законов 1809 г.). URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/4957-speranskiy-m-m-plan-gosudarstvennogo-preobrazovaniya-grafa-m-m-speranskogo-vvedenie-k-ulozheniyu-gosudarstvennyh-zakonov-1809-g-s-pril-m-1905> (дата звернення 07.04.2020).

громадян Росії не бачить суттєвої різниці між поняттями особистої безпеки і державної безпеки.

У 1936 році термін «державна безпека» був офіційно включений до тексту Конституції СРСР (пункт «і» статті 14 глави 2) і почав вживатися в офіційних актах органів радянської держави і в радянській науковій літературі.

Характерно, що з моменту офіційного закріплення протягом тривалого часу термін «державна безпека» в СРСР використовувався без будь-яких роз'яснень його значення, і тільки вже в 50-і роки минулого століття у науковій літературі з'явилися спроби його аналізу.

Однією зі складових радянської парадигми безпеки було те, що потреби держави в цій галузі вважалися пріоритетними при визначенні цілей розвитку суспільства і призводили до застосування примусових заходів особистості до дотримання норм і правил «соціалістичного співжиття». «Коли у нас все було державним, – пише О. Прохожев, – і безпека була державною»¹.

У свідомості людей державна безпека асоціювалася з діяльністю КДБ колишнього СРСР, зводилася до безпеки ідеології і неприпустимості будь-якої опозиції. На практиці це означало формування ідеологічно адекватних існуючому ладу типів особистості і боротьбу з будь-якими проявами інакомислення. У таких умовах саме поняття «національна безпека» розглядалося суворо в контексті завдань забезпечення державної безпеки і відображало радянську модель протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам.

Вибрані підходи припускали концентрацію значних національних ресурсів у сфері розвитку військової могутності держави (в основному за рахунок збереження високого рівня мілітаризації економіки країни) і силових, фактично репресивних, структур. Якщо стратегія безпеки держави і забезпечувала його стабільність у світовому біполярному просторі, то у сфері внутрішньої безпеки суспільства, соціальних груп, нарешті, особистості накопичувалося безліч нерозв'язних проблем, що повною мірою проявилось під кінець 80-х років минулого століття. Саме у цей час отримали свій розвиток такі чинники, що заклали основу сучасних небезпек і загроз, як політичний екстремізм, національна і релігійна нетерпимість, корупція, розвал економіки, техногенні та екологічні катастрофи тощо.

Отже, «радянське безпекознавство» мало низку досить своєрідних особливостей, які і до сьогодні певною мірою впливають на теорію і прак-

¹ Общая теория национальной безопасности / под ред. А. А. Прохожева; 2-е изд. Москва: Изд-во РАГС, 2005. С. 10.

тику національної безпеки незалежної України. *По-перше*, це ідеологізований (класовий) підхід до аналізу проблематики безпеки. *По-друге*, невикористання (фактичне ігнорування) радянською наукою категорії «національна безпека». Поняття «національні інтереси», «національна безпека» були для радянських вчених «буржуазними вигадками», винайденими «апологетами» політичного реалізму для обґрунтування агресивної імперіалістичної політики Заходу. У тих же випадках, коли мова йшла про інтереси СРСР або інших країн соціалізму, радянські дослідники вважали за краще використовувати такі терміни, як «безпека СРСР», «державна безпека», залишаючи осторонь такі найважливіші компоненти національної безпеки, як безпека суспільства і особистості. Навіть нове політичне мислення, що претендувало на вихід за рамки класового підходу, не змогло подолати цей недолік традиційного марксизму. *По-третє*, радянські концепції безпеки відрізнялися не лише «ідеологізованим» характером, але й були вибудовані «для потреб» періоду конфронтації між двома політичними системами, епохи «холодної війни».

Отже, для філософського осмислення найважливіших питань існування людини, держави, людства характерним є бажання пояснити світ, перш аніж його змінити. У конкретні історичні епохи проблема безпеки розумілася по-своєму (благополуччя особистого буття і щастя, стабільність держави, виживання людства тощо), специфічними були і підходи до розуміння механізмів її забезпечення. У той же час слід зазначити, що завдяки філософії значно розширилося загальне знання про безпеку, удосконалювалися теоретичні методи дослідження негативних проявів навколишнього середовища, диференціювалися форми осмислення соціальної реальності. У результаті людина отримала впевненість у сталості природних процесів, стала менш залежною від кліматичних змін, зміни пір року та інших проявів «сліпих несвідомих сил», усвідомивши значущість соціальної безпеки. З розвитком філософської думки основна роль у створенні безпечних умов життя стала відводитися власне людині, яка завдяки пізнанню універсальних законів буття, аналізу власної діяльності, освіти стала здатною вибудувати систему знань про безпеку й знайти способи її забезпечення.

Аналіз проблеми безпеки в історії філософської думки дозволив зробити висновок, що концептуальні ідеї безпеки сягають у сиву давнину. Уже в Стародавньому світі спостерігається поступовий перехід від міфолого-язичницького й релігійного розуміння небезпек і безпеки до їх абстрактно-понятійного тлумачення. Зароджуються філософські вчення, які

намагаються пояснити походження людських страждань, в основі яких вбачаються природні небезпеки (засухи, неврожай тощо) і соціальні зв'язки (суперництво, непоступливість, ненависть). Аналіз небезпек і негараздів у стародавніх підходах побудований на основі критичного ставлення до дійсності, в процесі якого виробляються гносеологічні та логічні критерії для оцінювання безпеки буття.

Подальший розвиток суспільства призводить до ускладнення якісних характеристик небезпек, а розвиток знань про безпеку відбувається в результаті активного аналізу природних і соціальних процесів; у забезпеченні безпеки особливу увагу приділяють використанню законодавчих, технічних та інших наукових засобів. Механізм забезпечення безпеки вбачається у нарощуванні нових знань з метою не простого описання загрозливих подій і можливої безпеки, а практичної зміни ситуації.

Мислителі різних епох засуджували насильство, пристрасно мріяли про вічний мир і безпеку, пропонували різні моделі здійснення своїх задумів. Одні з них звертали увагу в основному на етичну сторону проблеми (Августин Блаженний, І. Кант, Р. Оуен, А. Бергсон, А. Швейцер). Вони вважали, що агресія, війна є породженням аморальності, що безпечний стан може бути досягнутий тільки в результаті морального перевиховання людей у дусі взаєморозуміння, терпимості до різних віросповідань, усунення націоналістичних пережитків, виховання людей у дусі принципу «всі люди брати». Інші вбачали основну перешкоду у досягненні безпечного суспільного стану в господарській розрусі, в порушенні нормального функціонування всієї економічної структури (Ціцерон), в колізії природного й громадянського станів особистості (Т. Гоббс, Дж. Локк). У зв'язку з цим вони намагалися схилити людство до миру й безпеки, маючи картини загального процвітання в суспільстві без воєн, у якому пріоритет надаватиметься розвитку науки, техніки, мистецтва, літератури, а не вдосконаленню засобів знищення. Вони вважали, що міждержавна безпека може бути встановлена в результаті розумної політики освіченого правителя. Треті розробляли правові аспекти проблеми безпеки, досягти якої вони прагнули шляхом договору між урядами, створенням регіональних або всесвітніх федерацій держав (Г. Гроцій, Сен-Сімон, К. Ясперс, А. Тойнбі). Четверті вважали, що коріння небезпек має соціальний характер, що усунути їх можна лише змінивши структуру суспільства (Е. Роттердамський, С. Франк).

Загальна теоретичне знання, що склалося в даний час, підрозділяється на окремі знання, де вивчаються явища безпеки в різних сферах. Пи-

тання безпеки торкаються технічні, екологічні, юридичні, гуманітарні та соціальні науки.

Технічні науки вивчають проблеми безпеки, пов'язані з розвитком технічної сфери, а також розробкою технічних проектів стосовно забезпечення безпеки.

Дослідження екологічних наук присвячені проблемам забруднення, вичерпання, знищення довкілля та пошуку способів їх вирішення.

Юридичні науки займаються законодавчими основами регулювання й забезпечення безпеки в різних сферах суспільного життя.

Гуманітарні науки вивчають питання безпеки людини в контексті суспільних відносин. Соціальне знання включає різні аспекти забезпечення безпеки в рамках держави, де вона вивчається як соціальна мета, норма і стан соціальної системи.

Сучасні підходи до дослідження безпеки свідчать про багатоаспектність проблеми, і, незважаючи на значні знання про безпеку, накопичені історично, предметна сфера досліджень безпеки поки що не знайшла чітких меж і не до кінця оформилася. Необхідними є додаткові дослідження в рамках комплексної науки про безпеку, котра знаходиться в стадії формування. Новий науковий напрямок повинен містити комплексні знання про безпеку й бути орієнтованим на створення суспільства зі стійким розвитком, основною складовою якого і є безпека.

Сьогодні та на перспективу, очевидно, подальші адекватні реальній соціальній дійсності наукові розвідки в царині безпеки без опори на класичну спадщину будуть досить сумнівними.

Безумовно, творчість найвидатніших представників світової філософської думки, незважаючи на її беззаперечну цінність і перманентну актуальність, далеко не вичерпує усіх аспектів філософського осмислення проблеми безпеки. Однак їх погляди є найбільш показовими як у своїй протилежності, так і в єдності, що може стати тим перспективним аспектом осмислення сутності безпеки, навколо якого й будуватиметься майбутня система забезпечення безпеки як на національному, так і на глобальному рівнях. Принаймні сучасні методологічні підходи до філософського аналізу феномена національної безпеки повинні увібрати в себе якомога більше позитивних моментів проаналізованої історичної спадщини.

Історико-ретроспективний аналіз даної проблеми є необхідним для вибору перспективної методології дослідження проблем національної безпеки, основних джерел і факторів впливу на стан безпеки соціуму.

1.3. Рефлексія безпеки в культурі постмодерну

Філософська рефлексія безпеки сьогодні є досить проблематичною. Складність полягає в тому, що вже на рівні визначення ми стикаємося з визначенням безпеки як поняття в сукупності значень відсутності загроз, різних ризиків і небезпек для людини, суспільства й держави. Перш за все, у сучасній філософії поняття «людина», «суспільство», «держава» в епоху постмодерну зазнали значних змін і саме поняття «безпека» також викликає питання. Система «людина – громадянське суспільство (національна спільність) – держава» більше не є єдиною.

Межа понятійної стійкості й концептуальної гнучкості щодо проблеми безпеки проходить (досить схематично) між класичною й некласичною філософією. Остання, зробивши актуальними ідеї «смерті автора»¹, «децентрованого суб'єкта»², «кризи національної держави»³, нарешті, множинності спільнот та ідентичностей, розширює межі розуміння безпеки, яка більше не локалізується в межах особистого і суспільно-державного простору.

Період початку ХХ століття можна вважати поворотним у трансформації практик забезпечення безпеки, що вибудовуються, починаючи з епохи Нового часу. Це була криза не тільки ідеї договору, як раціональної конструкції, але також криза самої раціональності як пояснювальної сили. Виникнення ірраціоналістичних філософських течій, екзистенціалізму і особливо психоаналізу, підтвердило досить гостру реакцію на ситуацію, що відбувається, коректуючи концепт безпеки вже поза межами раціонального.

Як показала історія (світові війни і революції), безпека більше не забезпечується раціональними домовленостями і непорушними державними інститутами. Загроза безпеці виходить від Іншого, який може бути як

¹ Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.; Фуко М. Археология знания. Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2004. 416 с.

² Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Д. Краlechкин. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.; Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. Москва: Логос, 1997. 184 с.; Деррида Ж. Письмо и различие. Москва: Академический проект, 2007. 495 с.; Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 528 с.

³ Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.; Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма. Москва: Практис, 2010. 264 с.; Хард, М., Негри, А. Империя. Москва: Практис, 2004. 440 с.

зовнішнім, так і внутрішнім. Інший, який розуміється як «буття-з» (М. Хайдеггер) або «буття з іншим» (Ж. П. Сартр), «Ти» (М. Бубер), «Інший» (Ж. Лакан), звичайно, не може трактуватися однозначно загрозово, але, як справедливо стверджує А. Дмитраков, «... часто його концептуальні «маніфестації», що виникають у зіткненні з реальністю ХХ століття, носили смисли загрози або травми, відсутності гарантій безпеки»¹.

Як зазначалося у попередніх підрозділах, подібна напруга вже була закладена у самому християнстві, що містило ідеї гріховної природи людини, яка в певному сенсі сама собі була небезпечною як істота гріховна, а також ідеї радикальної відсутності гарантій порятунку – безпеки, які визначали пильну увагу людини до самої себе, свого внутрішнього світу, дізнання і допит самого себе, виявлення проступків і помилок.

Психоаналіз З. Фрейда, багато в чому, виходить з цих же посилок, але тільки з виключенням інстанції Бога і з заміною пастирства механізмом психологічного аналізу. Як і в християнстві, світ в трактуванні психоаналізу несе загрозу (звичайно, тут ми досить спрощуємо християнське розуміння світу, акцентуючи увагу на його гріховному стані). У роботі «Вступ до психоаналізу» З. Фрейд пише про сон як альтернативу реальності: «Наше ставлення до світу, в який ми так неохоче прийшли, здається, несе з собою те, що ми не можемо його виносити безупинно. Тому ми час від часу повертаємося до стану, в якому знаходилися до появи на світ ...»². Нестерпність світу для людини є для З. Фрейда даністю, яку він постулює.

Інший відомий представник психоаналізу Е. Фромм, у передмові до «Втечі від свободи», є більш історично конкретним, відмовляючи у безпеці сучасного світу: «Основна ідея цієї книги полягає в тому, що сучасна людина, звільнена від пут доіндивідуалістичного суспільства, яке одночасно і обмежувало її, і забезпечувало їй безпеку і спокій, не набула свободи в сенсі реалізації її особистості, тобто реалізації її інтелектуальних, емоційних і чуттєвих здібностей. Свобода принесла людині незалежність і раціональність його існування, але в той же час ізолювала її, пробудила в ній почуття безсилля і тривоги»³.

Але не тільки світ є таким, сама людина також є (і представляє себе в психоаналітичній процедурі самоаналізу) складною конструкцією, позбавленою не тільки єдності, але також і безпеки. Звернемося до осно-

¹ Дмитраков А. М. Феномен безопасности в современной культуре: дис. ... канд. филос. наук. Белгород, 2018. С. 38–39.

² Фрейд З. Введение в психоанализ. Москва: АСТ, 2007. С. 80.

³ Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: АСТ, 2006. С. 10–11.

воположника цієї ідеї і наведемо цитату з опису Фрейдом структури особистості, коли аналіз власного Я призводить його до усвідомлення поділу, розчленування власного Я, яке внутрішньо суперечливе і містить не тільки можливість спостереження, а й наступного за ним покарання: «... відділення спостерігаючої інстанції від решти Я може бути в структурі Я закономірною рисою ... Уже зміст марення спостереження натякає на те, що спостереження є лише підготовкою до суду й покарання, і таким чином ми дізнаємося, що у цій інстанції є інша функція, яку ми називаємо своєю совістю» – ця інстанція й «відповідає» за «скасування» насолоди і покарання – «... піддавшись надмірним бажанням насолоди, я роблю щось, проти чого піднімається голос совісті, і після проступку моя совість карає мене докорами сорому, змушуючи каятися за нього»¹.

Ця інстанція отримує назву Над-Я і вже зрозуміло, що для Фрейда вона носить репресивний характер, вона карає, забороняє, судить. При цьому, будучи самим Я, його частиною, але не всією людиною: «Якщо совість теж є чимось «в нас», то це ж не з самого початку. Це – повна протилежність сексуального життя, яке дійсно було з самого початку життя, а не додалося лише згодом. Але маленька дитина, як відомо, є аморальною, у неї немає внутрішніх гальм проти прагнень до задоволення. Роль, яку пізніше бере на себе Над-Я, виконується спочатку зовнішньою силою, батьківським авторитетом. Батьківський вплив на дитину заснований на проявах знаків любові і загрози покараннями, які доводять дитині втрату любові і самі по собі повинні викликати страх. Цей реальний страх є попередником більш пізнього страху совісті ... Тільки згодом утворюється вторинна ситуація, яку ми дуже охоче приймаємо за нормальну, коли зовнішнє стримування йде всередину, коли на місці батьківської інстанції з'являється Над-Я, яке точно так же спостерігає за Я, керує ним і загрожує йому ...»².

Ця велика цитата наведена тут з тією метою, щоб відтворити слова Фрейда якомога точніше, оскільки сенс загрози, яка походить від Над-Я, тут досить очевидна. Над-Я, яке є суспільними нормами, закон у широкому його розумінні, культура³, – усе це загрожує свідомості, тій його частині, яку Фрейд називає Я.

Ця загроза необхідна для стримування бажання насолоди, яке було на початку і яке називається Фрейдом далі у лекціях несвідомим (Воно). Але чи є саме несвідоме безпечним? Фрейд дає йому такі визначення: «Це темна, недоступна частина нашої особистості ... Ми наближаємося до

¹ Фрейд З. Введение в психоанализ. Москва: АСТ, 2007. С. 503.

² Там само: С. 505–506.

³ Фрейд З. Тотем и табу. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2005. 256 с.

розуміння Воно за допомогою порівняння, називаючи його хаосом, казаном, повним вируючих збуджень. Ми уявляємо собі, що у своєї межі воно відкрито соматичному, вбираючи звідти у себе інстинктивні потреби, які знаходять у ньому своє психічне вираження, але ми не можемо сказати, в якому субстраті. Завдяки потягам Воно наповнюється енергією, але не має організації, не виявляє загальної волі, а тільки прагнення задовольнити інстинктивні потреби при збереженні принципу задоволення»¹. Такими є досить розмиті характеристики несвідомого (Воно) все ж містять сенс протилежності свідомому, а також інстинктивності, природності на протигагу культури (Над-Я), з якою можна впоратися лише «обдуривши», сублімувавши. Тобто, це також загроза для Я, яке затиснуте між репресивним Над-Я і руйнівним Воно, відчуваючи загрози від них обох. Так само людина розкриває загрозу всередині самої себе. Сама загроза формулюється Фрейдом двояко, як загроза поглинання несвідомим, втрата власне людського, і як загроза розчинення в Законі і втрати самості.

Подальше продовження проблематики ми знаходимо у доробках Е. Фромма, в яких присутня ідея загрози безпеці для людини, яка виходить як від її власної природи (вихідна агресивність людини), так і від тих соціальних умов, які оточують людину².

Іншими словами, загроза безпеці виходить від деякого безособового або знеособленості як такої. Психоданаліз з усією очевидністю робить цю загрозу однією з основних у сучасності, і вона пов'язана з важливою проблемою становлення суб'єкта. Вже у Фрейда виникнення свідомого (Я) відбувається через отримання травматичного³ досвіду Едіпового комплексу. У його послідовника Жака Лакана такою загрозливою інстанцією є Реальне, яке є підставою суб'єктивності і одночасно джерелом його занепокоєння, джерелом травми, що детермінує поведінку суб'єкта: «Реальне є абсолютно вихідним і неможливим для суб'єкта досвідом. Це досвід органічної повноти, з яким можна зіставити перебування немовляти у материнській утробі, злитість з тілом матері ... Феномен людини спочатку виникає на місці розриву з Реальним. У людини зв'язок з природою з самого початку «спотворена наявністю в надрах його організму» якихось «тріщин», «первісного розбрату»⁴.

¹ Фрейд З. Введение в психоанализ. Москва: АСТ, 2007. С. 517.

² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.; Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: АСТ, 2006. 571 с.

³ Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. Москва: Высшая школа, 1996. С. 526–531.

⁴ Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. Москва: Логос, 1997. 184 с.; Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. Москва: Гнозис, 1995. 192 с.

Отже, можна сказати, що психоаналіз залишає для людини дві можливості, рух до своєї «основи» – несвідомого або Реального у пошуку безпеки; і рух до Над-Я або символічний, як відмова від самості і розчинення в якійсь загальності, що забезпечує захист і спокій. У будь-якому випадку, саме становлення суб'єкта є насильницьким і небезпечним, оскільки (це є перша можливість) прагнення до своєї суті (Реального у Ж. Лакана) зіштовхує людину з травматичним переживанням.

Славой Жижек описує сучасність як час пристрасного прагнення до Реального: «Головним і визначальним досвідом ХХ століття був безпосередній досвід Реального, що відрізняється від щоденної соціальної реальності – Реального з його крайнім насильством як ціною, яку доводиться платити за звільнення від брехливих шарів реальності»¹. У цьому прагненні до витоків або справжності є і прагнення до безпеки (подібної внутрішньоутробному стану комфорту за Лаканом), але також і допущення насильства заради досягнення безпеки. С. Жижек пише про ексцесивність такого прагнення, посиляючись на трактування ексцесу Ж. Батая.

Відсутність безпеки в такому онтологічному сенсі втрати автентичності буття досить близько стикається з проблемою відчуження. У роботах Ж. Батая ми знаходимо зв'язок такого «піднесеного» розуміння загрози безпеки з працею і страхом смерті: «... праця і страх смерті становлять нерозлучну пару: перша обумовлює приналежність індивіда до світу речей, яка у свою чергу ґрунтується на страху перед смертю. Навіть необов'язково займатися працею, щоб виступати в якійсь мірі річчю, що знаходиться під владою страху ... Але людина є річчю не тому, як це може здатися, що вона відчуває почуття страху. Якби вона не була індивідом (річчю), вона б не була схильною до почуття страху, адже переважно те, що вона є індивідом, і служить підставою для її побоювань ... Страх перед смертю починає переслідувати її з того самого моменту, коли весь уклад її життя перетворюється у суцільний проект, який характерний для світу речей»².

У цій ідеї уподібнення людини речам за допомогою її індивідуації є не тільки прихована полеміка з А. Кожевим³, але і явне зближення з марксистськими і постмарксистськими трактуваннями відчуження і критикою капіталізму і споживчого товариства⁴. Наведемо лише висловлювання

¹ Жижек С. Кукла и карлик: христианство между ересью и бунтом. Москва: Издательство «Европа», 2009. С. 111.

² Батай Ж. Теория религии. Литература и зло. Минск: Современный литератор, 2000. С. 53.

³ Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. Москва: Логос, 1998. 208 с.

⁴ Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Дialeктика просвещения. Москва-Санкт-Петербург: Медиум Ювента, 1997. 312 с.; Хабермас Ю. Политические работы. Москва:

Г. Маркузе про сучасну цивілізацію: «Ніколи раніше суспільство не мало таких багатств інтелектуальних і матеріальних ресурсів і, відповідно, не знало панування суспільства над індивідом у такому обсязі. Відмінність сучасного суспільства полягає у тому, що воно пригнічує відцентрові сили швидше за допомогою техніки, аніж Терору, спираючись одночасно на нищівну ефективність і життєвий рівень, що підвищується»¹.

Екセス як прагнення до реальності осмислюється і з позиції критичної теорії Ж. Бодрійяра з його розумінням симулякрів як «копій» оригіналів. Вибудовуючи ієрархію симулякрів, першого (безпосереднього символічного подвоєння реальності в знаку, жорстко прив'язаного до речі), другого (знаків сосюрівського трактування, вільних від речей) і третього порядків, які утворюють реальність, яка не має не тільки відсилання до речі, а й існує поза самою реальністю: «Мова не йде більше ані про імітацію, ані про дублювання, ані навіть про пародії. Йдеться про заміну реального знаками реального, тобто про операцію залякування всього реального процесу його операційним дублікатом, метастабільною знаковою машиною, програматичною, бездоганною, яка дарує всі знаки реального і оминає при цьому всі перипетії. Більше ніколи реальному не випаде можливості для самовідтворення – такою є вітальна функція моделі у системі смерті, чи то пак, передбачення воскресіння, яке не залишить жодного шансу самій події смерті»².

Подолання реальності симулякрів також є ексцесивним і описується ним як необхідність знищення «дурної нескінченності» виробництва копій шляхом звернення до смерті: «... єдиним виходом виявляється повернути проти системи сам же принцип її влади: неможливість відповіді і заперечення. Кинути системі такий виклик, на який вона не зможе відповісти нічим крім своєї загибелі і краху ... Бо той дар, на який вона повинна відповісти, щоб не втратити обличчя, – цей дар, звичайно, може бути тільки даром смерті. Нехай система сама вб'є себе, відповідаючи на багаторазовий виклик смерті і самогубства»³. На думку Ж. Бодрійяра, система сама себе знищує, все більше наближаючись до загальної еквівалентності, стирання відмінностей, що призведе до самознищення. У цих процесах самознищення і множення загроз знаходить пояснення і проблема тероризму, і екологічні, і ціла низка інших проблем, які загрожують

Праксис, 2005. 368 с.; Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 556 с.; Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 976 с.

¹ Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. Москва: АСТ, 2003. С. 256.

² Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Тула, 2013. С. 18.

³ Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва: Добросвет, 2000. С. 99.

безпеці людини¹. Цим анонімним погрозам і протистоїть ексцес як єдина можливість.

Подібне вторгнення екстраординарного, ексцес, ми знаходимо у Вальтера Беньяміна у його ідеї божественного насильства. Воно виникає як щось третє щодо насильства правовстановлюючого і насильства правопідтримуючого, а також як антитеза насильству міфологічному: «Як у всіх царицях міфу протистоїть бог, так міфічному насильству протистоїть насильство божественне. А саме – воно у всьому становить йому протилежність. Якщо міфічне насильство правовстановлююче, то божественне – правознищуюче; якщо перше встановлює межі, то друге їх безмежно руйнує; якщо міфічне насильство викликає провину і гріх, то божественне діє як спокута; якщо перше загрожує, то друге вражає; якщо перше є кривавим, то друге – смертельним без пролиття крові»². Сам Беньямін далі пише про те, що така інтерпретація насильства, насильства, що звільнює, є досить важкою для розуміння: «Подібне широке тлумачення чистого або божественного насильства, звичайно ж, викличе, особливо в наші дні, запеклі нападки ...»³. Але це є саме випадання зі звичайного перебігу речей, екстраординарна подія, що вилучає життя, звільняючи її від всіх зобов'язань і небезпек, повідомляючи їй справжність і істину існування, і тим самим роблячи її безпечною, але не в сенсі існування фізичного, а в сенсі релігійному, життя душі: «Брехливим і низьким є положення, ніби буття стоїть вище справедливого буття, якщо під буттям розуміти нічого крім голого життя ... Наскільки людина (або навіть те життя в ній, яке тотожно пролягає в земному житті, смерті та загробному житті) священна, настільки далекими від святості є її стани, її тілесне життя, легко вразливе з боку оточуючих її людей»⁴.

Такій екстраординарності і протистоїть безпека в її застосовності до «звичайного» життя, безпека як відсутність загроз фізичному існуванню людини. І в цій сфері людина знаходиться вже у владі закону, мови, яка є основою закону, міфу, началом закону й насильства, яке первинно є міфологічним. На думку Беньяміна, право (яке забезпечує безпеку) розширює сферу своєї діяльності за рахунок мови, яка раніше була вільною від насильства. Мова це «справжня сфера «взаєморозуміння»⁵, віддалена від насильства наскільки це можливо.

¹ Бодрийяр Ж. Прозрачність зла. Москва: Добросвет, 2000. 258 с.

² Беньямін В. Учення о подобии. Медиаэстетические произведения: сборник статей. Москва: РГГУ, 2012. С. 90.

³ Там само: С. 91–92.

⁴ Там само: С. 93.

⁵ Там само: С. 93.

У Гегеля і Кожева ми зустрічаємо протилежне твердження про мову як нерозривно пов'язану з насильством¹. Мова опосередковує насильство, свідчить про нього. Бажання, яке конструює людину, не може бути реалізовано поза мовою як такою. І розуміння Беньяміном договору і компромісу як засобів забезпечення безпеки, вимушених заходів через страх насильства, стикається з розумінням діалогу як принципово ненасильницької техніки. Втім, Беньямін робить відмінність для мови як такої і мови, яка зазнала «натиску» насильства, яка вмістила його під впливом права, що сталося, на його думку, порівняно недавно. Сама ж мова є скоріше трансцендентною по своїй суті і тому такою, що перебуває поза насильством².

Очевидно, що якщо не розрізняти договір як техніку спілкування і бесіду, розуміючи під ними саму мову, то потрібно розрізняти насильство, насильство як всезагальне, іманентне, що пронизує єство людини і його прояви, і насильство як часткове, що виявляється в окремих сферах, яке не поглинає людину і не становить її суті, як і суті світу. Сама можливість ненасильницьких засобів, дій людини, якоїсь сфери її існування поза насильством, видається цілком реальною, однак з поправкою, що це «поза» подібне до обмеженої насильством сфери і є такою через загрозу насильства.

Наступний методологічний крок Беньяміна пов'язаний вже не стільки з поєднанням двох концепцій насильства, своєрідним синтезом точки зору на насильство природного і позитивного права в розгляді протиріччя природних і правових цілей, скільки зі спробою заперечення їх обох. Власне, до цього, не тільки їх взаємного існування, прагнення засобів до цілей і навпаки, але і до взаємного заперечення навів Беньяміна їх синтез. Це насильство не є якимось специфічним чи особливим роду, це – власне насильство, яке перевертає відносини з правом по лінії первинності і обумовленості. Генетично насильство пов'язане з фатумом, долею, яка у свою чергу пов'язана з Богом, «адже про виправданість засобів і справедливості цілей вирішує не розум, а фатальне насильство, над фатальним насильством же вирішує Бог»³.

Таким чином, Беньямін робить важливий висновок про те, що насильство не є засобом, а є маніфестацією божественної реальності у всій її руйнівності. Сутність аналізованого раніше насильства природних і пра-

¹ Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. Москва: Логос, 1998. 208 с.

² Беньямин В. Учение о подобии. Медиаэстетические произведения: сборник статей. Москва: РГГУ, 2012. С. 7–26.

³ Там само: С. 87–88.

вових цілей сходиться у цьому насильстві через поняття або уявлення загрози. Загроза розкриває весь фатальний характер насильства у своїй невизначеності, поза людиною і незалежно від її волі. Тому відносини справедливості чи несправедливості, цілепокладання, є вторинними. Людина захоплюється насильством як якоюсь чужою їй силою або зазнає його впливу. Однак, підкреслює Беньямін, результат такого впливу є встановленням права і тільки потім ця спрямованість насильства перетворюється людиною в правопідтримку¹.

Правовстановлення є зовнішній акт, оскільки пов'язаний або впливає з суто зовнішнього насильства як божественної маніфестації. Воно (право) успадковує невизначеність, її фатальний характер проявляється в характері закону, на який вказує Беньямін. Закон носить характер невідворотності, загрози покарання незалежно від його знання, а точніше якраз незалежно від знання чи незнання закону. Незнання, невизначеність кордонів, які не можна переступати, обумовлюють режим функціонування влади.

Цей режим, як показав Беньямін, є внутрішньо суперечливим, він вкорінений у протиріччі самого насильства як правовстановлюючого і правопідтримуючого, саме це протиріччя, за Беньяміном, характеризує поліцію як інститут, який існує в обох іпостасях насильства. Критика Беньяміна вибудовується на тезі про скасування правовстановлюючого і правопідтримуючого насильства у функціонуванні поліції: «... у ньому скасовано поділ на правовстановлююче і правопідтримуюче насильство: це відчують лише деякі, і тільки тому, що повноваження цього відомства переростають у грубі порушення від яких державу не можуть захищати закони лише зрідка, але тим безоглядніше їх застосування в самих уразливих сферах і проти освічених членів суспільства, від яких державу не можуть захистити закони. Якщо по відношенню до правовстановлюючого насильства висувається вимога переможно стверджувати себе, то правопідтримуюче насильство підлягає обмеженню: воно не повинне визначати для себе нові цілі. Від цих обох умов поліцейське насильство звільнене»².

Поліцейське насильство, за Беньяміном, є аморфним, оскільки поєднує риси обох рангів насильства, що утворюють його концепцію. Ця невизначеність для нього є знак деградації існуючого правопорядку, але зауважимо, що будь-який акт насильства потенційно є таким. Поліція є не тільки ініціатором такого насильства, або навіть не стільки ініціатором, скільки інстанцією, яка раніше за інших стикається з таким насильством.

¹ Беньямин В. Учение о подобии. Медиаэстетические произведения: сборник статей. Москва: РГГУ, 2012. С. 89.

² Там само: С. 78–79.

Внутрішня суперечливість правостановлюючого і правопідтримуючого насильства, які можна об'єднати під ім'ям Закону, полягає в декларації досягнення безпеки для людини, але людини, що розуміється досить специфічно, як «голе життя»¹. Саме ж розуміння безпеки ототожнюється з контролем і, як показує Бенямін, навіть насильством. У протиставленні Божого і міфологічного насильства розкривається природа протилежності Реального (Ж. Лакан) і Символічного. Останнє і є Закон в його правостановлювальному сенсі.

Як стверджує А. Дмитраков², посилаючись на С. Пінкера³, сучасність з усіх періодів життя людства є найнебезпечнішою. Можливо тому у нас є можливість не тільки звернути увагу, але і відрефлексувати проблему безпеки і проблему насильства, основну з загроз безпеці людини. Турбота про безпеку є наріжним каменем сучасних суспільств, держав і наддержавних структур, гострою, як ніколи раніше, проблемою. Однак варто звернути на це увагу і критично поставитися до цього, як це робить С. Жижек. Він буквально закликає розібратися з такою увагою до проблеми безпеки, і це має відношення до рефлексії не тільки феномена безпеки, але і його концептуалізації: «Чи немає чогось підозрілого, навіть симптоматичного в такій заклопотаності суб'єктивним насильством – насильством, яке здійснюється соціальними агентами, злими людьми, дисциплінованими репресивними апаратами, фанатичними натовпами? Чи немає тут відчайдушної спроби відвернути нашу увагу від справжнього джерела проблем, прибираючи з поля зору інші форми насильства і тим самим активно беручи в них участь? ... завдання якраз і полягає в тому, щоб змінити тему, перейти від відчайдушних гуманітарних сигналів SOS з закликами припинити насильство до аналізу іншого сигналу SOS, складної взаємодії трьох видів насильства – суб'єктивного, об'єктивного і символічного»⁴. Тобто, увагу до проблеми безпеки також маскує об'єктивний рівень загрози для людини, який, судячи з масштабу уваги до безпеки, також досить великий.

Ця загроза носить об'єктивний характер, що, за словами С. Жижека, має бути історизовано, тобто вивчено в історичному контексті. Об'єктив-

¹ Агамбен Дж. Номо сасет. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. 256 с.

² Дмитраков А. М. Феномен безопасности в современной культуре: дис. ... канд. филос. наук. Белгород, 2018. С. 49.

³ Pinker St. The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined. URL: <https://www.amazon.com/Better-Angels-Our-Nature-Violence/dp/0143122010> (дата звернення 30.09.2020).

⁴ Жижек С. О насилии. Москва: Европа, 2010. 184 с.

ний характер загроз або об'єктивне насильство вже не ексцес, а скоріше зворотне йому, безособова логіка капіталу, який, сам будучи загрозою, відхиляє її на суто суб'єктивні і приватні об'єкти, подібно різним радикалізмам, фундаменталізмам, тероризмам або нового об'єкту – прекаріату¹, якого він сам же й породив, так само як і інші загрози безпеці людини і людству (екологічна криза, загроза ядерної війни та інше). Реальне для С. Жижека і є ця логіка Капіталу, що протистоїть реальності: «... саме організовані без будь-якого зовнішнього примушення метафізичні танці всесильного Капіталу служать ключем до реальних подій і катастроф. У цьому й полягає фундаментальне системне насильство капіталізму, набагато більш страшне, аніж будь-яке пряме докапіталістичне соціально-ідеологічне насильство: це насильство більше не можна приписати конкретним людям і їх «злим» намірам; воно є чисто «об'єктивним», системним, анонімним»². С. Жижек показує, що своєрідним виворотом безпеки якраз і є загроза. Ця загроза і є системне насильство, яке є об'єктивним. Йому протистоїть суб'єктивне насильство, яке тільки заважає зрозуміти приховане джерело загрози. Марксистська і лаканівська критики у своїй єдності допомагають зрозуміти цей взаємозв'язок.

Заклик до історизації систем безпеки і небезпеки також був реалізований навіть дещо раніше, аніж його озвучив С. Жижек. Тема безпеки виникає в роботах М. Фуко досить давно. Уже в роботі «Історія безумства в класичну епоху» (1961), присвяченій проблемі божевілля, Фуко звертається до дослідження безпеки³. Однак найбільш повно вона виникає в лекційному курсі 1978 року, названому «Безпека, територія, населення»⁴, який був прочитаний в Колеж де Франс і містив як додаткові матеріали дослідження, що частково вже розглянуті в більш ранніх роботах⁵. У цьому курсі Фуко визначає біополітику (біовладу), як «групу феноменів» або «сукупність механізмів», за допомогою яких людська природність входить у політику.

¹ Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.

² Жижек С. О насилии. Москва: Европа, 2010. С. 15.

³ Фуко М. История безумия в классическую эпоху. Москва: АСТ, 2010. 497 с.

⁴ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Сулова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. 543 с.

⁵ Фуко М. Археология знания. Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2004. 416 с.; Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сад: Талисман, 1994. 405 с.; Фуко М. Рождение клиники. Москва: Академический проект, 2010. 252 с.

Яким чином це стає можливим? Перш за все, Фуко виходить з того положення, що політика або влада є не що інше, як сукупність механізмів і процедур. Їх «робота» і є влада, вони виробляють її. Друге впливає з першого і полягає в тому, що у влади немає будь-якої власної специфічної підстави, вона є лише механізмами у своїй діяльності, результатом якої влада і є. Інші положення Фуко доповнюють перші і постулюють розуміння філософії як «політики істини», а також історичного характеру механізмів влади і знання.

Історичний характер знання-влади дозволяє Фуко визначити безпеку як нову формацію владних практик, які змінюють практики законності і дисциплінарності на сучасному етапі (приблизно з епохи Нового часу). Відмінності в режимі функціонування цих формацій М. Фуко демонструє на прикладі практик покарання (для нас це і є практики забезпечення безпеки). Так, «перша форма ... передбачає затвердження закону і фіксацію покарання для тих, хто його порушує, – це система коду законності з бінарною розбивкою на дозволене і заборонене і встановленням ... зв'язку між тим чи іншим типом забороненої дії і тим або іншим типом покарання. Тут ми, отже, маємо справу з функціонуванням механізму законності або права. Друга структура, при якій закон діє в межах процедур нагляду і виправлення ... це дисциплінарний механізм, який характеризується тим, що всередині бінарної системи коду виявляється третій персонаж, а саме винний ... Третя форма вказує, мабуть, вже не на код законності і не на дисциплінарний механізм, а на організацію безпеки ... »¹.

Як бачимо, безпека розуміється М. Фуко досить виразно. Однак відразу відзначимо, що для нас проблема безпеки є набагато ширшою, будучи потребою людини, безпека існувала з моменту виникнення самої людини, історично видозмінюючись і прагнучи до все більшої ефективності своїх практик. Проте, концепція М. Фуко найбільш цікава своєю концептуалізацією безпеки, оскільки поміщає її в широкий історичний контекст і контекст фундаментальних проблем влади і індивіда, мови (дискурсу) і біологічної природи людини, влади та знання.

Так, режим безпеки у Фуко пов'язаний не просто з «виявленням» злочину, але розглядом конкретного його прояву як імовірного. Якщо раніше злочинство (це приклад у Фуко) це щось, що вже відбулося, якийсь акт, який зафіксований в бінарному коді закону, то тепер злочинство – це щось можливе і навіть вже існуюче, якщо не в актуальному, то у потен-

¹ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н. В. Сулова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 19.

ційному статусі, як пише Фуко, злочинство поміщається в «серію ймовірних подій»¹. Виникає не тільки елементарна оцінка діяння за шкалою «винен – не винен», а більш широкий контекст подій, в який включається те, що можна назвати економікою злочинів: «... місце бінарного розподілу на дозволене і заборонене тут займають спочатку визначення оптимальної для суспільства середньої величини крадіжок, а потім – фіксація меж припустимого ...»².

М. Фуко вказує на те, що техніки безпеки досить складно описати у всій повноті, але вони можуть бути визначені, принаймні, у декількох аспектах, виділяючи особливі простори безпеки, специфічні способи нормалізації ситуацій і населення, як основний об'єкт безпеки.

Отже, перша з особливостей технік безпеки у М. Фуко зводиться до розуміння простору, який сприймається як середовище: «Середовище ... являє собою набір природних (ріки, болота, пагорби) і штучних (скупчення індивідів, скупчення будинків тощо) даностей. Його активність знаходить своє вираження у певній динаміці, що є сукупним результатом дії всього, з чого воно, середовище, складається»³. Тобто, це щось вже дане, причому дане як множинність, що сприймається поза урахуванням політичних або адміністративних кордонів (це тільки частина поділу множин), у максимумі проявів реальності. Але, з іншого боку, множинності, розміщені на поверхні середовища, мають тільки один вимір – це фізичний світ, включаючи і його символічні породження віртуальної реальності. І з цієї точки зору, простори безпеки сильно відрізняються від безпеки попередніх епох, які включали надприродний вимір (середньовіччя) або політико-міфологічний (Новий час).

Так Річард Сеннет наводить приклад такої організації простору в епоху пізньої античності: «Тіло, будинок, форум, місто, імперія – все було засноване на лінійній образності ... Це прагнення до точної орієнтації свідчить про гостро відчутну потребу, щось на кшталт жаги до безперервного повторення образів, які можна було сприймати буквально. Ця візуальна мова відображала потреби неспокійних, нерівноправних і незграбних людей, що шукають підтримки у просторі; такі форми були покликані створити ілюзію вічного і незмінного за своєю суттю Риму ...»⁴. Вона

¹ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Сулова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 19.

² Там само: С. 19–20.

³ Там само: С. 19–20.

⁴ Сеннет Р. Плоть и камень. Тело и город в западной цивилизации. Москва: Strelka Press, 2016. С. 145.

(ця ілюзія) була підпорядкована суворій впорядкованості з однією метою, вселити людині впевненість у своєму бутті, створити простір безпеки, куди входять світи природний і надприродний.

М. Фуко ж зазначає, що множинності в режимах законності і дисциплінарності розміщуються в іншому просторі. Для законності він сегментований кордоном, яким може бути межа міста або держави, межею, в якому закон існує. Дисциплінарність діє інакше, винаходячи ідеальні простори і штучні множинності: «... ця схема досить повно виражає ідею дисциплінарної обробки множинності у просторі, тобто створення порожнього і замкнутого простору, всередині якого заснуються штучні множинності, що формуються відповідно до трьох основних принципів: субординації елементів, тісного взаємозв'язку між елементами різного рівня і ефективного виконання тим чи іншим розподілом відповідної функції, будь то забезпечення торгівлі або організація проживання»¹.

Вказівка на штучність самої сегментації людей дисциплінарними режимами влади відсилає до роботи Бенедикта Андерсона «Уявні спільноти»², в якій такі спільноти винаходяться і характеризуються суверенністю, отримуючи назву націй. Це збігається з епохою модерну, коли безпека починає розумітися як безпека таких національних спільнот, обмежених вже не релігійно-світської владою короля або міських стін, а межами держави і умовами договору (також винайденого).

Відзначимо, що і самі множинності, що розуміються саме так, уніфіковано, атомістично, еквівалентно одна одній і чисто матеріалістично, як тіла на площині, також характерні для сучасності і властивим їм організаціям безпеки. Відносно людей ці множинності визначаються як населення: «... Середовище постає у вигляді сфери впливу, якому піддають індивідів, які виступають не як сукупність наділених самостійною активністю правових суб'єктів, якими вони є в разі суверенітету, і не як безліч здатних задовольняти певним, а точніше, необхідним характеристикам організацій, тіл, якими вони виявляються в ситуації з дисципліною. Ні, даними впливом намагаються охопити індивідів, що складають не що інше, як населення. А під ним я розумію наявну множинну людей, які іс-

¹ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н. В. Сулова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 34.

² Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. Москва: Кучково поле, 2016. 416 с.

нують, тільки будучи корінним чином, істотно, на біологічному рівні пов'язаними з навколишньою їм матеріальністю»¹.

І тут нам необхідно зрозуміти, наскільки цей режим безпеки відрізняється від попереднього режиму дисциплінарності, оскільки в останньому ми також стикаємося з владними практиками, які роблять своїм об'єктом саме тілесність. Наприклад, робота М. Фуко «Наглядати і карати» присвячена розбору систем нагляду, які прагнуть до тотального контролю над тілом². Це і є захоплення тіла владою, причому радикальне в межах обмеженого простору в'язниці. Чи не це і є «вторгнення «природності» людського виду в штучне середовище»³, про який пише Фуко стосовно практикам безпеки? При цьому цілком можливо, що, не маючи чіткої часової локалізації, практики біовлади присутні і в більш ранній час, а не тільки в сучасності. Разом з тим, Дж. Агамбен вказує на те, що сама влада в цьому прагненні до контролю над життям, а також до тотальності цього контролю, розкриває свою суть, яка зводиться до «голого життя».

Дж. Агамбен розкриває суть «голого життя» наступним чином: «... узятя в своєму первісному стані, за межами як кримінального права, так і інституту жертвопринесення, фігура homo sacer постає як символ самого життя, захопленого суверенним відкиданням і зберігаючого пам'ять про ті первісні винятки, якими конституюється сфера політичного. Таким чином, виявляється, що сфера політичного формується за допомогою подвійного виключення, тобто взаємного проникнення профанного у сферу релігійного і релігійного у сферу профанного, яке утворює зону нерозрізнення між жертвопринесенням і вбивством. Сферою суверенного рішення слід вважати ту сферу, в якій можна вчинити вбивство, не здійснюючи при цьому злочину, але і не здійснюючи жертвопринесення; тим самим *vita sacra*, тобто життя, яке можна відібрати, просто вбивши, але яке не можна принести в жертву, належить саме до цієї сфери»⁴.

Безпека людини залишається тут лише «побічним ефектом» або прикриттям справжніх цілей, а цілком можливо, що і більш радикально –

¹ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Суслова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 40.

² Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ад Маргинем, 1999. 480 с.

³ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Суслова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 40.

⁴ Агамбен Дж. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. С. 108.

«голе життя» вже не потребує безпеки, оскільки вона для нього недоступна. І якщо біополітика наближається до такого режиму, то тут ми знаходимо не тільки перевертання схеми модерну – від включення життя в політику, до включення політики у життя, але дійсно більш радикальне. Спробу створення такого режиму владних практик (за Фуко), які оголюють свою суть і більше не потребують симуляції безпеки як прикриття своєї основи – голого життя для Агамбена – і являє біополітика: «Відмінність сучасної біополітики в тому, що біологічний факт як такий є політичним фактом і навпаки ... Підставою тоталітаризму нашого століття є ототожнення життя і політики, що носить рухливий характер, і поза цим ототожнення тоталітаризм залишається незбагненим ... Коли життя й політика, спочатку розділені, виявляються знову співвіднесені один з одним на нічій землі надзвичайного стану, де мешкає лише голе життя, в якийсь момент вже все життя виявляється священним»¹.

Тобто, простір в'язниці, який фіксує М. Фуко в дисциплінарній формі практик влади або табору, про який пише Дж. Агамбен, розширюється. Право (Закон), яке гарантує безпеку у світі модерну, саме виявляється під загрозою скасування або заміни більш «дієвими» практиками регуляції життя. Але альтернативою праву, на що вказує Агамбен, посилюючись на роботи В. Беньяміна та К. Шмітта, є тільки надзвичайний стан, в якому немає шансу для безпеки: «Після повалення першої-ліпшої можливості фіктивного надзвичайного стану, в якому виняток і норма розрізняються просторово і у часі, дійсним надзвичайним станом тепер стає положення, «в якому ми живемо» та яке абсолютно не відрізняється від правила. Тут зникає будь-яка претензія на зв'язок між насильством і правом: тут немає нічого крім зони аномії, де діє насильство, яке не має будь-якого правового обличчя»².

У такій ситуації надзвичайного стану безпека неможлива, це той самий виворіт суспільного договору, який і був міфологізований Т. Гоббсом, але тепер претендує на втілення. Це можна співвіднести і з позаправовими територіями, на яких знаходяться секретні в'язниці США, подібна стала всесвітньо відомою в'язницею на острові Гуантанамо, і цілі країни, які фактично вилучаються зі сфери світового права, подібно до Сирії, Афганістану чи Лівії. Усе це свідчить про крах безпеки в її модусі міжнародної безпеки, свідчить про реальні прецеденти ініціації надзвичайного стану

¹ Агамбен Дж. Homo sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. С. 188.

² Агамбен Дж. Homo sacer. Чрезвычайное положение. Москва: Изд-во «Европа», 2011. (С. 93).

і створення простору табору, який Дж. Агамбен описує як екстериторіальну сутність, не обмежену країнами третього або ще якого-небудь світу: «Надзвичайний стан, що був, по суті, тимчасовим призупиненням правопорядку, відтепер набуває нового і стійкого просторового контуру, усередині якого і живе голе життя, яке не може більше вписуватися у межі встановленої системи. Зростаюча розбіжність між народженням (голе життя) і національною державою – це новий політичний факт нашої епохи, а те, що ми називаємо табором, є точка цього розриву. Порядку без локалізації (надзвичайний стан, при якому дія закону призупинена) відтепер відповідає локалізація поза порядком (табір як постійний винятковий простір). Політична система більше не вказує, якими мають бути форми життя і юридичні норми в заданому просторі, але містить у собі делокалізуючу локалізацію, яка її долає і в якій теоретично можливі будь-яка форма життя або норма. Табір як делокалізуюча локалізація – це і є прихована матриця нинішньої політики ...»¹.

Повертаючись до розуміння безпеки М. Фуко, відзначимо, що він не висловлює сумнівів у безпеці як режимі, можливому тільки при наявності свободи: «Організації безпеки, принаймні ті, про які я говорив, успішно функціонують винятково за умови надання того, що є свободою в новоевропейському, сформованому у XVIII ст. сенсі цього слова: тепер вона відсилає вже не до закріплених за тією чи іншою особистістю пільг і привілеїв, а до можливості руху, переміщення, здійснення процесу спілкування людей і речей»². Власне, самі множинності і їх рух на поверхні (тут поняття поверхні досить близьке до розуміння цього концепту у філософії Ж. Дельоза³) середовища можливі завдяки свободі. Економіка злочинів, як і економіка безпеки і загроз можлива тільки у просторі загального обміну, свободи обігу всього.

Еквівалентність і анонімність ставлять також проблему суверенності і суверена, які стосовно безпеки можна сформулювати як питання – хто відповідає за безпеку? Очевидно, що це вже не фігура правителя-суверена, який був присутній не тільки в режимах законності, а й частково дисциплінарності. Режим безпеки – біополітики не припускав такого персоналізованого відповідача – суверена: «... перехід від дисциплінарності до

¹ Агамбен Дж. Номо sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. С. 222–223.

² Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Суслова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 77.

³ Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Д. Краlechkin. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.

безпеки має безпосередньою метою – покінчити з функціонуванням суспільства в режимі постійно повторюваних закликів повелителя, а також монотонної наполегливості влади. Він повинен привести до стану без влади і повелителя: цієї влади і повелителя, яким є Бог»¹. Цілком можливо, що роль таких безособових відповідачів за безпеку займають різні системи, у тому числі й технічні. Як приклад можна привести вже існуючу практику використання роботів-поліцейських у деяких містах світу.

Мішенню таких трансформацій також стає і держава, яка в розвитку технік управління множинами вже не відіграє провідну роль, її місце гаранта безпеки цілком можуть зайняти інші множини.

Як пише М. Фуко: «В той день, коли громадянське суспільство зможе звільнитися від примушення й опіки держави, коли державна влада на решті буде поглинена тим самим громадянським суспільством ... – у цей день якщо не час історії, то вже точно час політики, час держави відразу завершиться»². Відкритим залишається питання, чи не завершиться із залишками модерну, системи, побудованої на відмінності між політикою і життям, і сама безпека, її необхідність.

У рамках філософського проекту Дж. Агамбена це також питання про владу і покору, оскільки влада і є інстанцією забезпечення безпеки, але також і загрози. Чи буде її трансформація або навіть скасування означати і кінець безпеки? У цілій низці робіт Дж. Агамбен займається дослідженням археології веління³. Номо sacer, як витиснутий об'єкт влади і безпеки, був простежений від Античності до сучасності і визначений у просторах від античного полісу і його правового поля, до сучасного міста і його режимів біополітики. Питання у тому, що знаходиться «по той бік наказу»? Або, інакше кажучи, «що таке керувати?», а не хто такий той, хто підкоряється.

Серед проблем причин, за якими люди підкоряються владі і повстають проти неї, умов реалізації влади тощо, питання про природу самого веління залишається невіршеним. Проблема покори переважає проблему веління, яка залишається в тіні першої. Разом з тим, Агамбен пропонує вважати саме її головною, оскільки влада для нього, і безпека для нас,

¹ Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н.В. Суслова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. С. 86–87.

² Там само: С. 458.

³ Агамбен Дж. Номо sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. 256 с.; Агамбен Дж. Номо sacer. Чрезвычайное положение. Москва: Изд-во «Европа», 2011. 148 с.; Агамбен Дж. Номо sacer. Что остается после Освенцима. Москва: Изд-во «Европа», 2012. 192 с.

перш за все, зводиться до веління: «Всякий раз, коли влада опиняється на межі розкладання, поки хто-небудь віддає накази, завжди знайдеться також хто-небудь – нехай навіть один-єдиний – хто буде коритися командувачу. Влада перестає існувати лише тоді, коли відмовляється віддавати накази»¹. Влада тут постає своєрідною машиною виробництва наказів, тобто розпорядчих виразів.

В аналізі цієї лінгвістичної форми Агамбен звертається до Аристотеля, який відносить такі висловлювання до беззмстовних, тобто таких, що не відображають реально існуючого буття. Інакше кажучи, імператив не несе значення істинності або хибності через відсутність закріпленого за ним змісту або буття, конкретної суті. Однак він наказує щось або викликає, можна сказати волає до буття, яке має відбутися. Наказ має на увазі не те буття, яке є, але те, що має бути. Звідси гіпотеза Дж. Агамбена: «У західній культурі існують дві чітко розділені і в той же час не позбавлені взаємозв'язку онтології: перша, онтологія апофантичного висловлювання, виражається – за своєю суттю – в індикативі; друга, онтологія веління, виражається – за своєю суттю – в імперативі. Ми могли б назвати першу «онтологією *esti* (форма третьої особи індикативу дієслова «бути» в грецькій мові), а другу – «онтологією *esto*» (відповідна форма імперативу)»².

Агамбен веде мову про поділ, що проходить не тільки у мові між висловлюваннями, які мають зміст, і розпорядчими висловлюваннями. Це також поділ самої реальності, розділеної на дві сфери, першій з яких відповідає філософія і наука, а другій – право, релігія і магія. Останні характеризуються тим, що вибудовують відносини зі світом через мову імперативів. А сама філософія, яка зайнята аналітикою онтології, повинна мати на увазі подвійний її характер: «... західна онтологія, в дійсності, є подвійною або біполярною машиною, в якій полюс веління, який протягом століть – в античну епоху – залишався в тіні висловлювальної онтології, починає у християнську еру набувати виняткової важливості»³.

Власне ця біполярність пояснює відсутність філософської традиції веління, оскільки античність була до нього не чутлива, а починаючи з епохи християнства праксис веління переважав над критичним його розглядом.

Важливим є також історичний аспект, на якому наполягає Дж. Агамбен. Він полягає в заміщенні «онтології ствердження», що бере початок

¹ Агамбен Дж. Что такое повелевать? Москва: Грюндриссе, 2013. С. 31–32.

² Там само: С. 45–46.

³ Там само: С. 47.

в античності, «онтологією веління». І це твердження дещо розходиться зі звичним нам пріоритетом раціональності мислення і науково орієнтованого світу в цілому. Агамбен же веде мову про деякий неявний вплив витісненої онтології веління на сучасність: «Висловлюючись мовою психоаналізу, у свого роду поверненні витісненого релігія, магія і право – а разом з ними все поле неапофатичного дискурсу, який досі відкидався в тінь – насправді таємно керують функціонуванням наших суспільств, які прагнуть до того, щоб бути світськими і секулярними»¹. Причому, приховані форми веління «захиті» в саму структуру сучасного світу. Вони мають форму інструкцій, самопримушення, запрошення і часто «технологічних диспозитивів». Останні виходять за рамки нашої критичної рефлексії, оскільки цілком занурені у сферу уявного нам об'єктивного змісту. Тому вони пов'язані з парадоксом, коли те, що розпізнається як веління самого суб'єкта, насправді є його ж покорою і велінням машини².

Відповідно, щодо безпеки «диспозитив» влади діє також як припис того, чого ще немає, але воно повинно виникнути відповідно до озвученого веління.

Проблема безпеки сьогодні тісно пов'язана і з проблемою влади, і з проблемою людини. Чи збережеться вона як людина, щось більше, ніж просто життя або тільки голе життя. Чи збережеться влада як припис суверена або це буде наказ машини, анонімних систем безпеки. Саме розуміння безпеки в некласичній філософії виходить за межі звичного розуміння проблеми усунення загроз, оскільки вони інтеріоризуються найрадикальнішим чином, виходять із боку самої природи людини, будь вона його інстинктивною природою або символічною інстанцією припису – закону.

Під загрозою опиняється той невловимий залишок, щось метафізично або навіть міфологічно визначене, як тільки людське, що відрізняє її від життя тваринного або природного. Безпека, що розуміється як безпека фізичного існування, приховує фундаментальну проблему необхідності самої безпеки, яка виявляється порожньою без невловимого «залишку» людського, захищеного в зазорах влади і природи.

Можливо, що сучасна культура більше не страшує людину від цієї втрати, точно так же, як примарними стають раціоналістичні гарантії, що беруть початок у античному номосі, договір перестав «працювати», що в сукупності з кризою держави і її інститутів (традиційних інститутів) веде до ризику «небезпечного розлюднення», яке і є «небезпечною» метою

¹ Агамбен Дж. Что такое повелевать? Москва: Грюндриссе, 2013. С. 50.

² Там само: С. 50.

біополітики. Біополітика як управління «голим життям» у сукупності зі змінами, що відбуваються, виробляють зміни у розумінні самої безпеки як безпеки людини, віддаючи пріоритет життю.

1.4. Концептуальні підходи до розуміння сутності й забезпечення національної безпеки у сучасній науці

Сучасна соціально-політична й культурна ситуація в українському та багатьох інших суспільствах пострадянського простору наводить на думку про доцільність філософського аналізу таких суспільств як складних, багаторівневих систем і, у зв'язку з цим, визначення й уточнення категоріального апарату таких досліджень. Особливо потребує категоріального осмислення сфера безпеки, оскільки остання є найважливішою фундаментальною цінністю будь-якого суспільства і виступає, з одного боку, як об'єкт суспільної життєдіяльності, а з іншого – втілює й результує у собі її спрямованість, змістовність і ефективність. Крім того, і українська законодавча гілка влади, і парламенти переважної більшості країн зараз здійснюють перегляд основних нормативних актів стосовно проблем національної безпеки, тому адекватна рефлексія основних категорій і дефініцій національної безпеки як соціального феномена набуває особливого значення.

Проблема безпеки на сучасному етапі розвитку соціогуманітарного знання привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників різноманітних галузей – філософії, політології, соціології, теорії державного управління. Особливо активно розробка даної проблеми здійснюється з другої половини ХХ ст., коли Зб. Бжезинський, Г. Кіссінджер, Р. Макнамара, Г. Моргентау, У. Перрі, С. Телбот, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон та інші дослідники всебічно аналізували проблему національних інтересів, національної безпеки держав, систему загроз безпеці особистості, суспільства тощо. Крім того, вченими Заходу і Сходу інтенсивно й плідно розробляється теорія національної безпеки¹. За сучасних умов найбільш відомі праці з теорії національної безпеки входять у систему знань вітчизняних дослідників.

¹ Див. додаток 1.

Термін *безпека* останніми роками став надзвичайно популярним і використовується настільки широко і всебічно, що досить часто буває неможливим виділити сутність і межі застосування основних складових понять та категорій стосовно безпеки. Тому в динамічних і нестабільних умовах реалій сучасних суспільств актуалізується необхідність конкретизувати сутність і зміст найбільш вживаних категорій та дефініцій стосовно проблеми національної безпеки, підтвердити деякі умовиводи стосовно ключових дефініцій результатами емпіричних досліджень, а також виділити найхарактерніші взаємозв'язки між явищами на різних рівнях в контексті проблеми безпеки.

Для уточнення сутності словосполучення «національна безпека» представляється доцільним розглянути його етимологічний зміст, шляхи включення значенневих моментів зазначеного поняття в соціально-філософське і політико-правове поле, його значення в сучасних умовах.

Слово «національний» є похідним від латинського терміну «нація», буквально «*natio* – народ». В українській літературній мові термін «нація» тлумачиться, здебільшого, як синонім слів країна, держава. З урахуванням цього змісту він використовується і у вітчизняному лексиконі міжнародного права. Двоязыкий зміст терміну «нація» передає і відповідні етимологічні відтінки похідному від нього терміну «національний». Він може характеризувати явище, що відноситься до суспільно-політичного життя нації, а також вказувати на відмінні риси і властивості, що виражають характер нації, її своєрідність і індивідуальність, у тому числі і те, що вона має певний автономний суспільно-політичний устрій. У цьому випадку термін «національний» виступає практично синонімом до слова «державний». З огляду на те, що в даний час частка держави в економіці та в інших сферах життєдіяльності людини й суспільства безупинно скорочується, необхідним і правомірним є використання терміну «національна безпека». Тут доцільно погодиться з думкою професора О. Прохожева про те, що такий підхід при розгляді проблеми безпеки підкреслює примат особистості і суспільства, а не держави, як це було раніше¹.

Таким чином, виходячи з вищесказаного, словосполучення «національна безпека», на нашу думку, може тлумачитися як:

а) безпека народу, нації, тобто населення країни, у тому числі, як моноетносу, так і багатонаціонального народу, коли представники різних національностей виступають як співгромадяни;

б) безпека суспільства, тобто сукупності людей, об'єднаних історично обумовленими умовами спільної життєдіяльності;

¹ Прохожев А. А. Национальная безопасность: к единому пониманию сути терминов. *Безопасность*. 1995. №9 (29). С. 23.

в) безпека держави, тобто організаційно-правової форми об'єднання народів, нації, що є засобом ведення спільних справ.

Між трьома елементами політичної системи у вигляді народу, суспільства й держави можливі як гармонійні відносини, так і неузгодженість інтересів, обумовлені характером пропонованих взаємних вимог. Це неминуче впливає на їхню безпеку. Складність для України полягає в тому, що її населення можна вважати багатонаціональним, і в силу цього є сенс вести мову про єдину націю як сукупність народів, етносів, які населяють територію країни, а також про певну форму державного життя, власну політичну систему, що має свої елементи – народ, суспільство і державу. Це неминуче породжує певні протиріччя інтересів суб'єктів національної безпеки. У цих випадках виникають такі соціально-політичні феномени, як «конституційна безпека», «регіональна безпека», «соціальна безпека», «зовнішня безпека», «внутрішня безпека» тощо, які, крім свого буття, мають суперечливі тлумачення у науковій літературі. Держава у даному випадку призначена врегульовувати різного роду конфлікти.

Таким чином, під *національною безпекою* ми будемо розуміти показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Забезпеченню *національної безпеки* сприяє миролюбний характер взаємовідносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). *Зміцнення національної безпеки* полягає в створенні умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави і нації й успішне вирішення політичних, економічних, соціальних та інших завдань, які стоять перед ними.

Загострений інтерес до теоретичних і практичних питань забезпечення національної безпеки, на наш погляд, не випадковий і обумовлений рядом причин. По-перше, складністю внутрішньополітичної ситуації, у якій знаходяться переважна більшість сучасних країн. Стан економіки, недосконалість системи організації державної влади і криміналізація суспільних відносин, зростання організованої злочинності (про що мова йтиме нижче), збільшення масштабів світового тероризму, загострення міжнаціональних і міжнародних відносин створюють широкий спектр внутрішніх і зовнішніх загроз безпеці особистості, суспільства і держави. По-друге, важливою причиною є необхідність визначення і опрацювання

нових підходів до питань підвищення ефективності, оптимізації діяльності державних і суспільних органів стосовно забезпечення захищеності особистості, суспільства і держави від зовнішніх, внутрішніх і, насамперед, кримінальних загроз.

Виходячи з цього, головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека держави і безпека суспільства. Їхнє місце і роль є динамічними і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх і зовнішніх загроз.

У сучасній системі поглядів на дану проблему окреслюються, як правило, два підходи до проблеми національної безпеки. Один з них умовно можна іменувати як «західницький». Він поділяється як вітчизняними дослідниками, так і, закордонними соціальними філософами й політологами. У фокусі даного підходу – постановка проблем цінності свободи й безпеки особистості. На думку прихильників цього підходу (І. Джохадзе, О. Соболя, В. Тураєва, О. Белова, Г. Грачова, В. Михеєва та ін.), безпека держави і суспільства є не самоціллю, а лише функцією забезпечення свободи і безпеки конкретного індивіда¹. Однак, на нашу думку, сприйняття даного підходу в чистому вигляді може призвести сучасне суспільство до крайнощів, які можуть спричинити негативні наслідки. З одного боку, як справедливо вважає Д. Белл, активне насадження цінностей західної цивілізації призводить до їхнього відторгнення², деформованого сприйняття, з іншого – за певних умов воно здатне серйозно загальмувати розвиток національної самосвідомості громадян і являє собою загрозу безпеці суспільства і держави. Як наслідок, сліпе копіювання західних моделей економічного розвитку призвело і призводить далі до глибокої соціально-економічної кризи, зниження інвестиційної, інноваційної активності і науково-технічного потенціалу, стагнації аграрного сектору, розбалансування банківської системи, зростання зовнішнього і внутрішнього державного боргу тощо.

¹ Белов А. Национальная безопасность – безопасность личности, общества и государства. URL: <http://www.niss.gov.ua/book/belov/1.htm>; Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. МОСКВА: Изд-во РАГС, 1998. 125 с.; Джохадзе И. Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора. *Логос*. 2001. № 5–6. С. 34–43; Михеев В. В. Хомо-Интернэшнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. Москва: МиК, 1999. 346 с.; Соболя О. Свобода особистості в інформаційному соціумі. *Філософська думка*. 2002. № 5. С. 40–58.

² Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 2004. С. 358.

Зміст другого підходу полягає у висуванні на перший план безпеки держави і суспільства. У цьому випадку нормативна концепція полягає у прийнятті тієї відправної тези, що сильна держава забезпечує безпеку особистості й суспільства¹. На нашу думку, такий підхід чреватий етатизмом, коли безпека держави і суспільства буде досягатися за рахунок безпеки особистості. У свою чергу вважається доцільним розуміти, що тільки гармонійне, збалансоване сполучення безпеки особистості, суспільства й держави здатне забезпечити національну безпеку.

Таким чином, найбільш загальне поняття «безпека» можна представити як рівень (ступінь) захищеності будь-якого суб'єкта від тих чи інших загроз, внаслідок впливу яких йому (суб'єкту) може бути нанесений певний збиток.

В контексті даної проблеми є сенс зазначити, що важливою складовою національної безпеки є «безпека суспільства», яка безпосередньо пов'язана з більш широким поняттям – «соціальна безпека». Тому доцільно у даному контексті розглянути зміст поняття «суспільство» у його взаємозв'язку з поняттями «особистість», «держава» та «безпека».

Етимологію поняття «суспільство» дає В. Даль, визначаючи його як «зібрання людей, по-товариськи, по-братньому пов'язаних з якими-небудь спільними умовами»². Таким є розуміння цієї категорії на рівні повсякденної свідомості. Карл Маркс, як відомо, вважав, що суспільство утворюють виробничі відносини у своїй сукупності, які знаходяться на певному ступені історичного розвитку і мають своєрідний характер³. Разом з тим, економічний момент не є єдиною підставою для суспільного угруповання. Його елементами, крім того, є релігія, освіта, спільність місця проживання, походження тощо.

Отже, під суспільством розуміється сукупність людей, що займаються історично сформованими формами спільної діяльності, об'єднаних

¹ Богданович В. Ю., Маначинский А. Я. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности и государства. Київ: НІСД, 2001. 172 с.; Борисов А. М. Государство и религия: аспект вопроса государственной безопасности. URL: http://dpr.ru/pravo/pravo_6_12.htm; Бразгалина Е. В. Биобезопасность человека и политика. *Вестник Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки*. 2002. №3. С. 80–94; Горбулин В. Национальная безопасность Украины и международная безопасность. *Политическая мысль*. 1997. №1. С. 76–88; Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: монографія. Київ: Текст, 2003. 180 с.; Миценко М. І. Організаційно-економічний механізм регулювання безпеки життєдіяльності: автореф. дис... д-ра екон. наук. Донецьк, 2005. 30 с.

² Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: Русский язык, 1981. Т. 2. И-О. С. 634.

³ Маркс К. К критике политической экономии. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.* Т. 13. С. 32–38.

спільними цілями, матеріальними і духовними умовами життя, тобто сукупність соціальних зв'язків і відносин людей.

Переходячи до аналізу взаємозв'язку суспільства й особистості, варто мати на увазі, що під особистістю розуміється людина як соціальний суб'єкт. З одного боку, людина – це внутрішньо визначена одинична самостійна біологічна істота, з іншого – вона постійно є включеною у відносини із собі подібними, які володіють розумом, волею і характером. Включеність людини в соціальні дії робить її особистістю. Таким чином, особистість – це стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена суспільства чи спільності.

Держава ж є формою політичної організації суспільства. Платон, Аристотель, Цицерон пояснювали походження і сутність держави товариською природою людини. Держава, зазначав Аристотель, є природна форма гуртожитку, а людина за природою своєю – істота політична (соціальна)¹. У державі він вбачав кінцеву форму гуртожитку.

Жан-Жак Руссо в державному порядку бачив продовження природного стану людини. Зібравшись для встановлення держав, люди ставлять перед собою завдання: знайти форму об'єднання, яка б забезпечила безпеку особистості і суспільства так, щоб кожний з'єднувався з іншим, корився б тільки самому собі і залишався б настільки ж вільним, як і раніше. Турбота про самозбереження є найважливішою із турбот держави².

Згодом вчені дійшли висновку, що суспільства без держави не існують. Держава і суспільство знаходяться в безупинній взаємодії. Безпека держави досягається наявністю ефективного механізму управління і координації діяльності політичних сил і суспільних груп, а також чинних інститутів захисту. Безпека суспільства припускає наявність суспільних інститутів, норм, розвинених форм суспільної свідомості, що дозволяють реалізувати права і свободи всіх груп населення і протистояти діям, що ведуть до розколу суспільства. Безпека особистості полягає у формуванні комплексу правових і моральних норм, суспільних інститутів і організацій, які дозволили б їй розвивати і реалізовувати соціально значущі здібності й потреби, не відчуваючи протидії держави і суспільства.

Таким чином, узагальнюючи викладене вище можна констатувати, що забезпечення всіх рівнів національної безпеки, у тому числі й безпеки

¹ Аристотель. Сочинения. В 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. – 830 с.

² Дзьобань О. П., Хома Н. М. Політичні ідеї представників безпекознавства. // Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ – 2000», 2016. С. 971.

суспільства, полягає в реалізації збалансованих інтересів особистості, суспільства і держави у внутрішньополітичній, економічній, соціальній, міжнародній, інформаційній, військовій, екологічній та інших сферах.

В основі відносин між суб'єктами безпеки лежать їхні інтереси, протиріччя інтересів, відношення світового співтовариства до проблем взаємної безпеки, а також геополітичне положення суб'єктів. Виходячи з цього, доцільно розрізнити зовнішню і внутрішню безпеку.

Зовнішня безпека – це захищеність національних інтересів, національних цінностей і способу життя від загроз, що виходять ззовні. Зовнішня безпека може порушуватися як військовим шляхом, тобто силою зброї, так і іншими способами, наприклад, незаконним ввозом і вивозом через кордон сировини, продукції, валюти, художніх та інших цінностей, промисловим та іншим шпигунством, поширенням підривної інформації тощо. Від будь-яких зовнішніх загроз країна захищається двома шляхами: по-перше, підтримкою необхідного і достатнього оборонного потенціалу і, по-друге, побудовою стабільної системи міжнародних відносин у всіх сферах, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, правоохоронну діяльність¹.

Внутрішня безпека проявляється в суспільній сфері. Суспільна безпека є складовою частиною, ядром внутрішньої безпеки, до сфери якої відносяться ті суспільні відносини, що пов'язані з запобіганням або усуненням загрози для життя і здоров'я людей, їхнього майна (власності) всередині країни. Вона органічно пов'язана з особистою безпекою громадян і суспільним порядком. У праві під цим терміном розуміється система суспільних відносин і юридичних норм, що регулюють ці відносини з метою забезпечення суспільного спокою, недоторканості життя і здоров'я населення, нормальної праці і відпочинку громадян, нормальної діяльності державних і громадських організацій, установ і підприємств. Під суспільною безпекою слід розуміти також запобігання і припинення загроз життю, здоров'ю і майну людей з боку джерел підвищеної небезпеки. У реальній дійсності забезпечення суспільної безпеки, що охоплює відмежування від небезпеки всіх людей на території країни або в конкретному регіоні, одночасно спрямоване на забезпечення особистої безпеки кожного громадянина і служить неодмінною умовою підтримання надійного суспільного порядку. Таким чином, внутрішня безпека по своїй суті є ядром найбільш важливої й істотної складової – соціальної безпеки

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Національна безпека в контексті євроатлантичної інтеграції України: філософська рефлексія. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія*. 2020. №1 (44). С. 8–22.

і навпаки, соціальна безпека, безпосередньо корелюючи з поняттям внутрішньої безпеки виступає її детермінантою.

Для забезпечення внутрішньої безпеки суспільства необхідно визначити її об'єкт, виявити основні загрози, встановити критерії достатнього рівня захищеності від них, сформувати механізми впливу на джерела загроз. У такому випадку в державі повинна створюватися система соціальної безпеки. Як структурні елементи системи соціальної безпеки можна виділити: *цілі системи* як відображення об'єктивної потреби особистості, суспільства і держави в надійній захищеності їхніх життєво важливих інтересів всередині країни; *інтереси* особистості, суспільства і держави; *засоби* забезпечення соціальної безпеки; *сили* забезпечення соціальної безпеки; *органи*, що відповідають цілям системи та володіють необхідною інформацією, засобами і силами для впливу на зміни стану системи з метою приведення її в стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави; *суб'єкти*, що мають потребу в забезпеченні безпеки; *об'єкти* соціальної безпеки; *ресурси* забезпечення соціальної безпеки. Внутрішню безпеку суспільства забезпечують органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації і рухи.

Для всіх органів (рівнів) державного управління, що відповідають за забезпечення внутрішньої безпеки суспільства, характерним є те, що вони підконтрольні конкретним державним органам. Систему такого контролю встановлює законодавець.

В основі системи національної безпеки взагалі і внутрішньої безпеки суспільства зокрема, лежать інтереси¹, що мають об'єктивно-суб'єктивну природу і носять довгостроковий характер і визначають основні цілі, стратегічні і поточні завдання внутрішньої і зовнішньої політики держави, є інтегрованим вираженням життєво важливих потреб і прагнень особистості, суспільства і держави².

¹ Інтерес – причина дій індивідів, соціальних спільностей (класу, нації, професійної групи тощо), яка визначає їх соціальну поведінку. Інтерес тієї чи іншої соціальної спільності найближчим чином обумовлюється її положенням у суспільстві. Він завжди спрямований не стільки на предмет задоволення, скільки на ті соціальні інститути та установи, норми взаємовідносин у суспільстві, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, які забезпечують задоволення потреб (Див.: Філософський словарь / под ред. И. Т. Фролова., 6-е изд., перераб. и доп. Москва: Политиздат, 1991. С. 162).

² Балута Т. П. Групи інтересів у політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2010. 17 с.; Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів: монографія, 2011. 280 с.; Дубінін В. В. Інтереси народу: плюралізм поглядів: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 484 с.; Ірхін О. А. Моделі інтеграції

Національні інтереси покликані забезпечити виживання, безпеку країни, її стійкий і прогресивний розвиток. Вони спрямовані на вирішення життєво важливих внутрішніх і зовнішніх завдань, відбиття, блокування, нейтралізацію і попередження різних небезпек, викликів, ризиків, загроз і катаклізмів. Національні інтереси виступають як мотиви і причини дій державних структур і соціальних груп стосовно досягнення ними поставлених цілей. Їхня реалізація здійснюється через систему функцій держави, політичну, правову і моральну регуляцію різних сторін її діяльності.

При формулюванні категорії національних інтересів усі теоретики включали в неї категорію національної безпеки, надаючи останній вирішального значення, у наступному ці дві категорії ніби злилися в одну. Як вказує, наприклад, А. Васкес, «у результаті формулювання національних інтересів практично стало синонімом формули національної безпеки»¹. З метою адекватності філософської рефлексії даних категорій виникає необхідність їх понятійного розмежування. Для реалізації даної мети, на наш погляд, варто використовувати додаткову категорію цінностей або стрижневих цінностей. Аналогічні терміни (“core values”) свого часу досить активно вживав У. Ліппман². Вводячи й активно використовуючи ці категорії, А. Васкес, наприклад, так описує взаємозв’язок між різними цінностями: «Безпека є цінністю, якою держава може в більшому або меншому ступені володіти і яку вона так чи інакше прагне мати. Вона має багато спільного із силою й добробутом – двома іншими цінностями величезної важливості в міжнародних справах. Однак якщо добробут вимірюється кількістю матеріальних ресурсів держави, а сила – її здатністю контролювати дії інших, безпека в об’єктивному сенсі вимірюється відсутністю загрози надбаним цінностям, а в суб’єктивному – відсутністю страху перед виникненням загрози цим цінностям. В обох випадках національна безпека може розумітися досить широко: від майже повної небезпеки або почуття небезпеки до майже повної безпеки або відсутності страху»³. Проблема ж, на його думку, полягає в тому, що не тільки всередині однієї держави, але й у міждержавних відносинах одні й ті ж самі явища сприймаються по-різному – «відкриття», зроблене ще стародавніми греками й блискуче проілюстроване в «Діалогах» Платона⁴. Разом

євразійського простору та національні інтереси України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2012. 36 с.

¹ Vasquez J.A. Classics of International Relations. New Jersey, 1996. P. 51.

² Lippmann W. U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic. New-York, 1943. P. 67.

³ Vasquez J.A. Classics of International Relations. – New Jersey, 1996. P. 51.

⁴ Платон. Диалоги / пер. с древнегреч. А. Егунова и др. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 349 с.

з тим, зосередившись на категорії безпеки, А. Васкес так і не показав, у чому її відмінність від національних інтересів. З його міркувань як і раніше випливає, що це тотожні поняття. Наслідуючи аналогічну політологічну традицію, численні західні й вітчизняні теоретичні прихильники А. Васкеса, по-різному аналізуючи категорії національних інтересів і національної безпеки, по суті отожднюють їх.

Для принципового вирішення цієї проблеми, на наш погляд, варто проаналізувати взаємозалежність розглянутих категорій з точки зору філософської теорії суспільства й основних аспектів його життєдіяльності. У цьому плані, на нашу думку, представляє інтерес точка зору А. Беттлера¹. Приймаючи за основу дану точку зору, вважається за необхідне методологічно уточнити й скорегувати розуміння категорій національні інтереси та національна безпека.

Будемо дотримуватись наукової позиції, згідно з якою методологічно схема опрацювання концепції національної безпеки припускає декілька послідовних операцій: спершу визначаються національні інтереси, потім визначаються реальні й потенційні загрози цим інтересам, і тільки потім формулюється політика запобігання або нейтралізації «загроз», тобто політика національної безпеки. Щоб зрозуміти функціональні ролі національних інтересів і національної безпеки, необхідно уявляти весь ланцюг соціокультурних феноменів зовнішньополітичного процесу, що у стислому виді може бути представленим в наступному виді.

Держава (суспільство), як і будь-яка складна система, має об'єктивну спрямованість, по-перше, на самозбереження, тобто на підтримку цілісності, стабільності й стійкості, і, по-друге, на те, щоб цю цілісність підтримувати якомога довше². В силу безлічі причин ці потреби реалізуються, крім іншого, і за рахунок взаємодії з зовнішнім середовищем, яке утворюють інші держави й суб'єкти міжнародних відносин. Але сама взаємодія вимагає усвідомлення його (середовища) необхідності, тому даний процес є суб'єктивним. Його результат, як справедливо підкреслює А. Беттлер, виражається у формі інтересу³. В контексті філософської

¹ Беттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. *Полис*. 2002. №4. С. 146–158.

² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69–77.

³ Беттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. *Полис*. 2002. №4. С. 151.

термінології це називається процесом суб'єктивації об'єктивних потреб суспільства. Простіше кажучи, інтерес держави є суб'єктивною формою вираження об'єктивних потреб суспільства, які акумулюються державою й по суті справи виявляються державними інтересами. Зрозуміло, що такі інтереси можуть бути як внутрішніми, так і зовнішніми. Серед перших найважливішими виступають стабільність і розвиток – два суперечливих процеси, баланс яких робить соціальну систему (державу, суспільство) стійкою. У цьому контексті принципове значення мають зовнішні інтереси, тим більше, що обидві зазначені категорії інтересів виявляють себе в принципі однаково, тільки в різних політико-економічних континуумах.

Оскільки зовнішнє середовище в умовах сучасних глобалізаційних процесів є вкрай неоднорідним, то й інтереси стосовно його компонентів істотно відрізняються. Незважаючи на це, вважається за доцільне підкреслити, що при взаємодії з будь-яким актором постійними залишаються фундаментальні інтереси, якими за всіх часів, для всіх держав і суспільств є територіальна цілісність, незалежність, або політичний суверенітет, економічний розвиток і процвітання, збереження існуючого політико-економічного режиму. А. Беттлер до фундаментальних інтересів цілком обґрунтовано пропонує віднести й підтримку національно-культурної самобутності країни – феномен, для визначення якого на Заході використовують термін «identity»¹. Даний термін останнім часом усі частіше використовується у публікаціях дослідників проблем безпеки, однак у вітчизняній науковій парадигмі слово «ідентичність» здебільшого вживається у значенні «схожість».

Крім фундаментальних інтересів і цінностей мають місце стратегічні й тактичні інтереси. Ці інтереси є динамічними, мінливими, вони постійно коригуються залежно від міжнародної обстановки, що складається. Їхня реалізація покликана збільшити ступінь задоволення фундаментальних інтересів даної держави, наприклад, розширити її територію за рахунок інших держав, забезпечити контроль над певними суб'єктами світової політики, дозволити нав'язувати іншим свою систему правління, цінності тощо.

Однак сам по собі інтерес не перетворюється в конкретну діяльність (політику), оскільки конкретна політика починається тоді, коли інтерес трансформується в мету. Спільність між інтересом і метою полягає в тому, що і те, й інше віддзеркалює об'єктивні потреби суспільства; розбіжність –

¹ Слід зазначити, що останні два «інтереси» у США, наприклад, розуміють як тісно взаємопов'язані «цінності»: під цінностями американського способу життя розуміють ринок і демократію, під самобутністю – американський спосіб життя.

у тому, що інтерес просто усвідомлюється, а мета припускає суб'єктивну діяльність через інституціональні механізми суспільства або держави¹. Мета – це інтерес у дії. Отже, на нашу думку, зовнішню мету можна розглядати як деякий закон, що визначає характер діяльності і спосіб дії соціального суб'єкта в умовах зовнішнього соціополітичного (соціокультурного) середовища. Іншими словами, суспільні й державні цілі в сфері національної безпеки втілюються в категорії «діяльність щодо забезпечення безпеки», що у свою чергу описується (а на практиці – здійснюється) за допомогою ланцюжка термінів – «дія», «вплив», «взаємодія», «відносини», «активність». Сукупність соціально-політичних явищ, які виражаються через категорію діяльності, у контексті національної безпеки є не що інше як політика. Тому можна стверджувати, що зовнішня політика є свідомою діяльністю держави, спрямованою на досягнення зовнішніх цілей відповідно до національних інтересів².

Для того, щоб зовнішня політика могла бути реалізована, потрібний відповідний апарат, головна функція якого – реалізовувати політику, у тому числі й політику безпеки, кінцева мета якої полягає, як мінімум, у захисті фундаментальних інтересів і цінностей, як максимум – у безмежному розширенні їхнього обсягу. У свою чергу, політика безпеки дробиться на безліч напрямків, аспектів (так званих політик безпеки) залежно від їхньої функціональної спрямованості й сприйняття «загроз»: політика воєнної, економічної, технологічної, екологічної, інформаційної, культурної та іншої безпеки.

Варто також враховувати, що названі категорії зв'язані з іншим ланцюгом категорій, у яку вбудована й зовнішня політика. Це – могутність держави, сила її впливу, що корелює з категорією престижу, сама зовнішня політика, з якою сполучаються категорії ролі й сили держави. Через даний ланцюг категорій фактично визначається співвідношення між економічним потенціалом держави і здатністю останньої реалізовувати свої зовнішні цілі. На думку А. Беттлера, аналіз усіх цих співвідношень вимагає введення категорії сприйняття³, вивченням якої займається самостійний науковий

¹ Беттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. *Полис.* 2002. №4. С. 152.

² Тут необхідно підкреслити, що в умовах глобалізаційних процесів міжнародні структури (банки, компанії) теж мають власну зовнішню політику, яка інколи може й переважати за потужністю впливу на міжнародне середовище політику держави. Однак їх діяльність не має нічого спільного з національними інтересами, оскільки вона ґрунтується скоріше на корпоративних, аніж на національних інтересах.

³ Беттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. *Полис.* 2002. №4. С. 153.

напрямок – «теорія сприйняття» (або, у західному варіанті, перцепціологія). Саме на даному рівні формуються доктрини (теоретико-пропагандистське забезпечення державної політики) і концепції (сукупність поглядів і рекомендацій щодо політики в даний історичний період) зовнішньої політики, у тому числі національних інтересів і безпеки.

Таким чином, короткий екскурс у теорію підтверджує необхідність понятійного розмежування категорій національних інтересів і політики безпеки. Ці категорії відображають зокрема різні функції зовнішньополітичного процесу, що поділяється на дві фази: фазу формування й формування зовнішньої політики і фазу її реалізації в системі міжнародних відносин.

Категорія інтересу відноситься до першої фази, безпеки – до другої. Інтерес – це філософська категорія, що відображає усвідомлення (суб'єктивізацію) об'єктивних потреб держави. Зовнішньополітичний інтерес, тобто національні інтереси зовні, є вираженням загальних і приватних потреб держави, що впливають з її соціально-політичної природи, а також її місця й ролі в системі міжнародних відносин. Національна безпека є категорією соціальної філософії, яка визначає способи, засоби й форми забезпечення національних інтересів держави як всередині країни, так і в системі міжнародних відносин. Міжнародна безпека – соціально-філософська категорія, що фіксує такий стан міжнародних відносин, при якому реалізуються фундаментальні національні інтереси всіх суб'єктів світової політики. Іншими словами, у першому випадку мова йде про діяльність (політику), у другому – про стан.

У реальній соціальній дійсності, у конкретному суспільстві й державі існує дуже широкий спектр інтересів, що охоплюють усі сфери життєдіяльності – політику, економіку, культуру, соціальне життя, відносини з іншими державами. Національні інтереси динамічно змінюються, коригуються, уточнюються, знову формулюються залежно від мінливої ситуації у світі, його регіонах, конкретній країні. На кожному конкретному історичному етапі розвитку певної соціальної системи можуть формулюватися життєво важливі інтереси, реалізація яких є для неї пріоритетною метою чи завданням. Істотним фактором появи таких інтересів є внутрішні і зовнішні загрози.

У сукупності національні інтереси являють собою досить різноманітну і суперечливу картину, що ускладнює процес їх методологічного аналізу. Аналіз сутності й змісту національних інтересів сучасних суспільств дозволяє констатувати, що вони відображають фундаментальні цінності та прагнення народів, їх потреби в гідних умовах життєдіяль-

ності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення. Як справедливо вважають сучасні вітчизняні дослідники, національні інтереси соціальних систем (суспільств) та їх пріоритетність обумовлюються конкретною ситуацією, що складається в тій чи іншій країні та за її межами¹.

Так, наприклад, в Законі України “Про національну безпеку України”² зазначено, що фундаментальними національними інтересами України є:

- державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами.

За суб’єктивною підставою носіями суспільних інтересів є особистість, суспільство і держава. Підкреслимо, що інтереси особистості полягають у реалізації конституційних прав і свобод, у забезпеченні особистої безпеки, у підвищенні якості і рівня життя, у фізичному, духовному й інтелектуальному розвитку людини і громадянина; інтереси суспільства – у зміцненні демократії, у створенні правової, соціальної держави, у досягненні і підтримці суспільної злагоди, у духовному відновленні суспільства; інтереси держави – у непорушності конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, у політичній, економічній і соціальній стабільності, у безумовному забезпеченні законності і підтриманні правопорядку, у розвитку взаємовигідного міжнародного співробітництва.

За своїм обсягом і глибиною усвідомлення й формулювання зазначені інтереси є непорівняними, далеко не тотожними, специфічними, але, як уявляється, в них є спільний «знаменник»: органічна включеність у єдине цілісне утворення – соціум, буття нації в історичному часі і про-

¹ Балута Т. П. Групи інтересів у політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2010. 17 с.; Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв’язку суспільних потреб і державних інтересів: монографія, 2011. 280 с.; Дубінін В. В. Інтереси народу: плюралізм поглядів: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 484 с.; Ірхін О. А. Моделі інтеграції євразійського простору та національні інтереси України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2012. 36 с.

² Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2018, № 31, ст. 241.

сторі. Це створює передумови для консолідації інтересів окремих громадян, соціальних груп суспільства в цілому, але за умови стабільності суспільно-державної системи.

Свого часу відомий філософ І. Ільїн відзначав, що держава має справу винятково з загальним, всенародним інтересом, тому що приватний і особистий інтерес громадян може остільки прийматися в розрахунок, оскільки він може бути сприйнятим і витлумаченим як інтерес спільний і всенародний¹. Головна проблема в консолідації національних інтересів, на нашу думку, полягає в тому, як сполучити безпеку і забезпечення свободи кожної окремої людини з безпекою суспільства і безпекою держави, як уникнути соціальних конфліктів, як налагодити соціальний мир. Вирішення цієї проблеми – необхідна умова можливості досягнення стану громадянського суспільства.

З точки зору внутрішньої безпеки, інтереси особистості, суспільства і держави є взаємозалежними за рядом основ: *по-перше*, непорушність конституційного ладу, політична, економічна і соціальна стабільність, що є інтересом держави, підтримуються інтересом суспільства в досягненні і підтримці суспільної злагоди й інтересом особистості в реалізації конституційних прав і свобод; *по-друге*, інтерес особистості в забезпеченні особистої безпеки підтримується інтересом суспільства у зміцненні демократії, державотворення й інтересом держави в безумовному забезпеченні законності і підтримання правопорядку. Усе це сприяє реалізації їхнього загального інтересу в забезпеченні внутрішньої безпеки суспільства.

Включення поняття «національні інтереси» у розшифровку терміну національна безпека може носити неконструктивний і навіть агресивний характер. Це видно, наприклад, з абсолютизації силового компоненту в забезпеченні умов захищеності, що спостерігається в американській традиції. Такому підходу відповідає і «класичне визначення» американських політологів Ф. Трейгера і Ф. Саймона: «Політика національної безпеки – це частина діяльності уряду, що має метою створення внутрішніх і зовнішніх умов, які сприяють захисту і поширенню життєво важливих національних цінностей в умовах реально існуючих і потенційних загроз»².

Як зазначалося вище, система національної безпеки будь-якої держави припускає захист інтересів особистості і суспільства від різного роду небезпек і загроз. З точки зору логіки, це близькі за змістом, але не тотож-

¹ Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948–1954 годов. В 2-х т. Т. 1. Москва: "Пагор", 1992. С. 326–329.

² Trager F., Simone F. An introduction to the Study of National Security. *National Security and American Society: Theory, Process and Policy* / ed. by Trager F., Kronenberg P. Lawrence: University of Kansas Press, 1973. P. 46.

ні поняття. На нашу думку, *небезпека* – це наявність і дія реальних чи потенційних сил і факторів, що можуть стати дестабілізуючими стосовно особистості, якої-небудь соціальної чи природної системи в нанесенні їм збитку, дезорганізації або повного знищення. По мірі актуалізації небезпеки, перетворення її з можливості в дійсність, вона може виступати у формі загрози чому-небудь або кому-небудь.

Будь-яку загрозу характеризують, як мінімум, чотири найважливіші сутнісні ознаки. По-перше, вона є найвищим ступенем перетворення небезпеки з можливості в дійсність. По-друге, загроза – висловлений намір одних суб'єктів завдати шкоди іншим. По-третє, це готовність здійснити насильство для заподіяння збитку. І, нарешті, це – динамізована небезпека. Звідси загроза – це актуалізована форма небезпеки в процесі її перетворення з можливості в дійсність, суб'єктивну готовність одних суб'єктів завдати шкоди іншим.

Попередні авторські наукові дослідження надають підстав стверджувати, що система внутрішніх загроз безпеці таких країн є сукупністю економічних, політичних, соціальних, етноконфесійних та інших факторів, що дестабілізують внутрішній розвиток держави і суспільства та являють собою безпосередньо небезпеку заподіяння збитку їх життєво важливим інтересам і безпеці¹. Внутрішні загрози є детермінованими, насамперед, об'єктивними факторами, зокрема, перехідним етапом державного будівництва. Наприклад, українська соціокультурна реальність свідчить, що країна виявилася втягнутою у глобальну кризу, що охопила усі без винятку сфери життя суспільства: економічну, політичну, соціальну і духовну. І керівництво країни, і державні інститути, і саме суспільство виявилися невідповідними до протидії новій системі внутрішніх загроз інтересам безпеки особистості, суспільства і держави.

Існуючі в сучасних умовах внутрішні загрози безпеці мають різний характер: воєнний і невоєнний (власне економічний, політичний, соціаль-

¹ Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. Національні інтереси й національна безпека: до проблеми адекватності розуміння сутності категорій. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. 2006. Вип. 1 (25). С. 23–28; Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Національної Академії правових наук України: збірник наукових праць* 2010. № 3 (62). С. 40–51; Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки. *Державна безпека України*. 2010. № 18–19. С. 25–32; Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття: монографія / О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. Харків: Право, 2013. 296 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

ний, інформаційний тощо). Необхідно відзначити, що якщо у відносно недавньому радянському минулому суспільство зрідка зіштовхувалося з негативними внутрішніми факторами (економічними і соціально-політичними), які загрожували стабільності, то з внутрішніми загрозами, зокрема воєнного характеру, таким країнам ще не доводилося зіштовхуватися після закінчення другої світової війни. До них відносяться: протиправна діяльність націоналістичних, сепаратистських, організацій, яка здійснюється з використанням збройного насильства та спрямована на дестабілізацію внутрішньої обстановки, порушення територіальної цілісності; спроби дезорганізації функціонування органів державної влади й управління; створення і діяльність незаконних збройних формувань; зростання організованої злочинності, контрабандної діяльності в масштабах, що загрожують безпеці громадян і суспільства; незаконне поширення на території країн зброї, боєприпасів, вибухових речовин та інших засобів здійснення диверсій і терористичних актів, а також протиправний обіг наркотиків.

Внутрішні джерела воєнних загроз носять, як правило, прихований характер і для протидії їм відповідно до чинного законодавства не можуть залучатися збройні формування воєнної організації держави. Не менш складно протидіяти дестабілізуючим внутрішнім факторам, що не мають вираженого воєнного характеру. Насамперед, тому, що вони у мирний час носять, як правило, латентний характер, поступово і непомітно підточують могутність держави, завдають значної шкоди її безпеці. За умов бойових дій (як широкомасштабних, так і локальних) у сучасних умовах так званих гібридних війн спостерігається збалансування загроз між власне воєнними й інформаційними силами й засобами¹.

Загрози виявляються в різних сферах. В Україні, наприклад, в економічній сфері інтересам безпеки загрожують падіння виробництва, імпортизація ринку, деградація технологічного і промислового потенціалу, інфляція, неплатежі і доларизація фінансового сектору економіки. У таких умовах рівень національної безпеки знижується, її складові опинилися у вкрай важкому становищі.

У політичній сфері загрози безпеці за гостротою не поступаються загрозам економічним. Колишня політична система, що спиралася на комуністичну ідеологію, дискредитована і демонтована. Соціалістична система політичних цінностей і норм зникла (загальна рівність, соціальна

¹ Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.

справедливість, пріоритет духовних цінностей над матеріальними, братерська дружба народів, колективізм і взаємовиручка, активна життєва позиція тощо), а західні політичні цінності (демократія, лібералізм, поділ влади, громадянське суспільство і правова держава, плюралізм, парламентаризм, права людини, безпека, свобода тощо) на переважній більшості пострадянських теренів приживаються повільно, нерідко трансформуючись у спотворені форми¹. Так, замість ліберальної демократії, що гарантує права і свободи індивіда (демократія в широкому розумінні), в Україні, наприклад, затвердилася «вузька» демократія, коли демократія сприймається усього лиш як процедура виборів керівництва і порядок прийняття ним політичних рішень.

Свобода, що розуміється на Заході як свобода дій у межах закону, в Україні нерідко розуміється як вседозволеність, звідси широкий прояв аномії, правового нігілізму і сепаратизму, що являє загрозу безпеці. Поділ влади приймає зазвичай форму протистояння виконавчої й законодавчої гілок влади, судова влада практично не змогла зайняти належного місця як в суверенній Україні. Вже є цілком очевидним, що політика вестернізації знайшла підтримку переважно серед тих, кого називають “новими” українцями. Цінності ліберальної демократії, незважаючи на всю їхню привабливість, не прийняті значною частиною населення². Прихильність різних соціальних груп суспільства до протилежних політичних цінностей і інтересів привело до їх зіткнення, що перетворило потенційну загрозу стабільності суспільства й цілісності самої держави в реальне збройне протистояння, внутрішнє переміщення населення України та інші викликані ними соціокультурні катаклізми.

Глобальну небезпеку внутрішній (і соціальній в цілому) безпеці переважній більшості сучасних суспільств представляє кримінальна загроза. Для України, наприклад, прогноз останньої є найпесимістичнішим, оскільки вона пов'язана з повсякденною психологією мільйонів громадян з різних соціальних груп. Більше того, життєвий досвід надає підстав стверджувати, що і криваві бойові дії на сході України, й інші небезпеки найчастіше замішані на криміналі й повсюдно супроводжуються ним. На тлі триваючих соціально-економічних криз криміналізація всіх життєво важливих сфер життєдіяльності суспільств набуває небувалого рівня.

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

² В Україні до сьогодні вони так і не стали пріоритетними у загальнонаціональному масштабі, незважаючи на численні публічні заяви офіційної влади.

Кримінальні проблеми переростають у політичні і стають однією з істотних загроз національній безпеці. У цій сфері можна виділити внутрішні і зовнішні складові проблеми криміналізації. *До зовнішніх складових* відносяться незаконна міграція іноземних громадян через прилягаючі кордони, торгівля зброєю, наркотиками, «живим товаром»; *до внутрішніх* – незаконний обіг зброї, боєприпасів, вибухових і отруйних речовин, який за останні два роки набув небаченого раніше розмаху, радіоактивних матеріалів, розкрадання людей, проституція, економічні злочини і відмивання «брудних» грошей.

У світовій практиці критичним вважається рівень злочинності, що дорівнює 5–6 тис. злочинів на 100 тис. населення. В українському ж суспільстві такі показники є вражаючими¹.

З огляду на фактичні дані можна стверджувати, що в сучасних умовах проблеми внутрішньої (а, значить, і соціальної) безпеки надзвичайно актуалізуються. Тому і необхідним є адекватне розуміння основних понять і категорій цієї сфери соціальної реальності для опрацювання з наукової точки зору основних напрямків забезпечення національної безпеки у соціальній сфері.

Таким чином, вся методологія комплексного дослідження проблем безпеки повинна ґрунтуватися на фундаменті понятійного апарату загальної теорії національної безпеки. Ключовими поняттями цієї методології є: «безпека», «національна безпека», «безпека особистості», «безпека суспільства», «безпека держави», «внутрішня безпека», «суспільна безпека», «національний інтерес», «загроза національній безпеці» та ін.

Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства і безпека держави, які пропонується об'єднати під назвою «соціальна безпека». Крім того, у сучасній науці виділяють поняття «внутрішня і зовнішня безпека», а за сферами життєдіяльності – безпеку економічну, політичну, соціальну, екологічну, інформаційну, оборонну (воєнну) тощо. Саме в них зароджуються і розвиваються протиріччя, загострення яких зумовлює виникнення різних внутрішніх джерел небезпеки, у тому числі й кримінальних.

¹ Так, за офіційною інформацією, в Україні усього обліковано 444130 кримінальних правопорушень, серед яких 15368 особливо тяжких і 140468 тяжких. І навіть ці цифри не відображають усєї картини – не враховані Крим і зайняті сепаратистами частини Донецької й Луганської областей. Інакше показники були б ще вищими (Див.: Показники про стан та структуру кримінальних правопорушень в Україні за 2019 р. та 2018 р. URL: <https://ivpz.kh.ua/uk/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/>).

Окрім розглянутих аспектів внутрішньої безпеки для сучасних суспільств надзвичайно актуальними є аспекти безпеки, які стосуються зовнішніх суспільних відносин. Тут передусім доцільно виділити термін *глобальна безпека*. Результати філософського аналізу проблем глобальної безпеки надає підстав стверджувати, що під цим терміном доцільно розуміти таке функціонування й розвиток міжнародного співтовариства, при якому зменшується загроза самим принципам і факторам виживання людства як біологічного й соціального організму.

Традиційна міжнародна безпека одержала назву *колективної безпеки*, що є певною системою взаємовідносин держав з метою підтримки міжнародного миру і безпеки, регламентованих принципами і нормами Статуту ООН. Вона містить:

- 1) основні принципи міжнародного права (заборона застосування сили або загрози силою, мирне вирішення протиріч, суверенна рівність держав, територіальна цілісність, невтручання тощо);
- 2) процедури мирного вирішення протиріч;
- 3) колективні дії для запобігання й усунення загроз миру, порушень миру, актів агресії;
- 4) повноваження Генеральної Асамблеї і Ради Безпеки ООН із розгляду питань роззброювання й обмеження озброєнь.

Поняття міжнародна безпека також пов'язують, як правило, з особливим станом світового співтовариства і міждержавних (у тому числі міжкоаліційних) відносин, при якому досягається їхня стійкість до впливу дестабілізуючих факторів загроз, що не перевищують припустимого рівня при відповідному балансі національних і регіональних інтересів, узгодженій економічній політиці і військовій діяльності.

Як показала міжнародна практика останніх років (анексія Криму Російською Федерацією, зухвале втручання РФ у події на сході України, у Нагірному Карабаху, у Сирії тощо), традиційна система колективної безпеки продемонструвала свою неспроможність вирішувати покладені на неї завдання.

Національна безпека будь-якої сучасної країни також тісно зв'язана з безпекою глобальною. Дійсно, міжнародна безпека може бути досягнута лише за умови, що всі держави знаходяться в рівних умовах забезпечення власної національної безпеки. Тобто безпека повинна бути загальною і рівною для усіх.

Є всі підстави стверджувати, що вирішення проблеми національної безпеки окремої держави в системі колективної безпеки може досягатися шляхом:

- проведення узгодженої зовнішньополітичної і внутрішньополітичної діяльності,
- організаційного оформлення міжнародних структур, що акумулюють матеріальні ресурси і засоби для безпосереднього забезпечення національної безпеки окремих держав.

Разом з тим, економія матеріальних ресурсів і засобів у межах системи колективної безпеки (глобальної чи локальної) може досягатися тільки за рахунок обмеження національного суверенітету з передачею окремих гарантій безпеки з національного на коаліційний рівень. Тому важливим елементом міжнародної безпеки виступає *система регіональної безпеки*, формована шляхом узгодження інтересів суб'єктів відносин, що не виходять за межі розглянутого регіону. Ця система може бути дієздатною й конструктивною, якщо вона не суперечить основним принципам і вимогам стратегічної стабільності і природно вписується в систему міжнародної безпеки. Тому міжнародна безпека характеризується таким станом світового співтовариства, при якому надійно забезпечується поступальний духовний і матеріальний розвиток людства на основі балансу національних і регіональних інтересів і їх гарантованого колективного задоволення.

Стосовно ж поняття *національна безпека*, у науковій українській літературі сьогодні ще, на жаль, немає єдності у його розумінні. Разом з тим, визначення, що даються, найчастіше перекликаються з положеннями офіційних документів. Так, наприклад, російська наукова парадигма визначає національну безпеку як власне історичні, конкретні національні інтереси і цінності, єдині для всього суспільства, – територіальні, геополітичні і культурні; державні інтереси і цінності – те, що об'єднує панівний клас чи пануючий прошарок суспільства, його еліту; інтереси конкретного режиму – оскільки бувають різні типи режимів у межах тієї чи іншої держави; у цьому випадку в доктрину національної безпеки обов'язково включені відповідні інтереси даного режиму; інтереси конкретного лідера і його безпосереднього оточення. У такого роду підходах, розповсюджених як у науковій літературі, так і в офіційних документах, обходиться ключове уявлення – уявлення про націю. У такий спосіб термін «національна безпека» вихолощується і на перше місце найчастіше висуваються не національні інтереси, а інтереси державної бюрократії, не базові цінності, а такі, що розуміються абстрактно, позаісторичні «особистість» і «суспільство».

З огляду на сучасні тенденції і динаміку розвитку міжсуспільних відносин і на тенденції їх філософського осмислення найдоцільнішим уявляється підхід визначати національну безпеку як системну властивість,

що характеризує здатність державотворчої нації задовольняти разом з іншими народами свої життєво важливі потреби і захищати свої історично сформовані базові цінності. Головним об'єктом системи національної безпеки, наприклад, Україні варто вважати український та інші братерські йому народи, які мешкають на території України¹, базовими цінностями – притаманний українцям уклад духовного і громадського життя, історично приналежну їм територію – джерела задоволення духовних і матеріальних потреб.

У системі національної безпеки держави поряд зі стійкістю суспільства, його соціально-економічною стабільністю, найважливіше значення має *воєнна безпека*, що залежить від стану збройних сил та інших силових формувань, підтримки оборонної могутності країни на необхідному рівні, установлення сприятливих взаємин з іншими країнами, що виключають конфронтацію.

З філософської точки зору система забезпечення воєнної безпеки має базуватися на чітких принципах. Дослідження окремих сторін даної проблеми надає підстав стверджувати, що як результат узагальнення максимально можливих аспектів соціальної реальності, висновки із результатів міждисциплінарних досліджень саме вони (принципи) мають виступати відправними моментами у науковому обґрунтуванні й практичній реалізації воєнної складової системи національної безпеки соціальної системи.

Найважливішими, на нашу думку, в оборонному будівництві є наступні принципи. *Принцип стримування*, що може реалізуватися через загрозу нанесення агресору неприйняттого збитку (невідвротної відплати) і дозволяє, що дуже важливо при розрахунках, обґрунтувати кількісну міру активної, тобто постійно задіяної частини оборонного потенціалу збройних сил мирного часу.

Принцип неприйняттого збитку, як гарантовано досяжного рівня фізичного (силового) впливу на цілі й об'єкти супротивника, може бути прийнятий державою як найважливіший критерій, застосовний при аналізі достатності постійно задіяної військової могутності. Дієвість цього критерію в післявоєнні роки була неодноразово підтверджена².

¹ Для довідки зазначимо, що станом на 1 січня 2020 року в Україні проживає 41902416 мешканців (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя). (Див.: Населення України. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/news/op_popul.asp).

² Досить привести приклад сприятливого розв'язання Карибської кризи, коли США мали сімнадцятикратну перевагу над СРСР у ядерній зброї й у засобах її доставки до цілей (5000 балістичних ракет проти 300).

У той же час розрахунок неприйняттого збитку є наукомістким завданням, а також таким, що досить важко формалізується, оскільки повинен бути обґрунтований склад і властивості «цілей-заручників» потенційного агресора. Але саме головне – обґрунтований ступінь його сприйняття, що, наприклад, у країн ісламського світу може помітно відрізнятись від США і країн західноєвропейської цивілізації в силу особливостей інфраструктури економіки і релігійно-морального менталітету населення. Варто також враховувати, що в сучасній великомасштабній війні реальний збиток може виявитися жорстокою відплатою для агресора і внаслідок руйнування на його території екологічно небезпечних об'єктів із супутніми людськими і гуманітарно-культурними втратами. У сучасних умовах передбачення агресором цих втрат може виявитися вирішальним фактором його стримування. Узгоджуючись з цими оцінками, можна приблизно визначити сценарні умови відбиття агресії і, отже, необхідні для цієї мети військово-промисловий потенціал країни, мобілізаційні ресурси, найбільш раціональний склад і структуру збройних сил, оборонні замовлення.

Ще одним принципом стратегічної стійкості, а, отже, і принципом забезпечення національної (воєнної) безпеки є *неприховання сил і засобів* держави для нанесення неприйняттого збитку агресору¹. Уявляється, що даний принцип в контексті даної проблеми має полягати в наступному:

- якщо більш сильну і схильну до агресії країну свідомо вводити в оману про реальну військову міць миролюбної країни, то в неї можна викликати або ілюзію легкої перемоги, або прагнення до нарощування військової могутності для того, щоб «перекрити» невизначеності в оцінках обороноздатності своєї потенційної жертви;
- якщо між двома країнами-партнерами (коаліціями) з різних причин має місце політичнасторожкість, то приховання хоча б однією зі сторін своєї військової могутності лише загострить між ними почуття взаємної загрози і може викликати невиправдане обопільне нарощування військової могутності упритул до початку «холодної війни»;
- під «всевидючим оком» сучасних технічних і агентурних засобів розвідки приховувати в мирний час «реалізовану в металі» задіяну військову міць сторін політично безглуздо, технічно неможливо й економічно марнотратно.

Таким чином, обравши формулу «неприйнятний збиток» як головний принцип філософського розуміння стратегії стримування, варто відповісти на питання: як визначити його необхідний потенціал? який його якісно-

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.

кількісний, інтелектуальний і матеріальний зміст? чим він конкретно повинне бути наповнене? і головне – якими силами і засобами він досягається?

Відповіді на ці питання можуть бути дані на підставі застосування критерію *оборонної достатності*. Даний критерій виступає як якісно-кількісна міра відповідності оборонного потенціалу держави рівню військової загрози і стану її економіки. Причому ця триєдність повинна носити не застиглий, а динамічний характер, узгоджуючись зі світовою і регіональною воєнно-політичною обстановкою.

У розширеному (філософському) розумінні даної проблеми доцільно застосувати вже усталений термін, введений у політичну й наукову лексику свого часу Маргарет Тетчер, *розумна оборонна достатність*. Він характеризує не тільки військову могутність, але і високу ефективність політичних і економічних заходів держави, мистецтво дипломатії, здатної використовувати в переговорному процесі ці заходи, а також миротворчі зусилля, спрямовані на забезпечення національної безпеки і зниження військових витрат. Отже, оборонну достатність можна і варто прийняти як основний критерій стратегії стримування.

Оскільки оборона держави не самоціль, а засіб захисту від можливої зовнішньої агресії, то для надійних кількісних оцінок процесів реформування оборонного потенціалу, адекватних оборонній достатності його ключових складових (бойового потенціалу збройних сил, поточних і мобілізаційних можливостей військово-промислового комплексу), потрібна незалежна оцінка того, хто, коли і чим загрожує національним інтересам і безпеці держави. Іншими словами, необхідно знати «вектор загроз», а також, що вкрай важливо, спосіб недопущення чи припинення агресії у початковій фазі. З точки зору філософської категорії «якість» відповіді на ці питання, на нашу думку, дають поняття *воєнна небезпека*, *воєнна загроза*, *стратегічний паритет* і *воєнно-стратегічна стійкість*. В контексті даної проблеми є необхідність визначитися з сутністю даних дефініцій та похідних понять і категорій.

Воєнна небезпека – особливий стан відносин між двома і більше країнами (союзами), що характеризується сукупністю постійно задіяних і потенційних політичних, економічних, військових, інших сил, засобів і факторів, здатних при несприятливих (навмисно створених (необхідних) чи випадкових) умовах і їх сполученнях між собою призвести до війни (воєнного конфлікту).

До числа *основних задіяних факторів війни* слід віднести армію, військово-морський флот, військові інфраструктури на театрі воєнних дій,

поточне військове виробництво. До *потенційних факторів війни* доцільно віднести виробничі можливості військово-промислового комплексу в особливий (передвоєнний і воєнний) період з урахуванням реконверсії й асиміляції цивільного виробництва, запаси озброєння і військової техніки, військовозобов'язаних громадян, держав-союзників і супротивників у війні.

Рівень воєнної небезпеки кількісно визначається величиною воєнної могутності держави-агресора (коаліції агресорів). У той же час, він є відносною величиною, що залежить від військової могутності конфронтуючої сторони (коаліції). Так, наприклад, слабка у воєнному відношенні країна для могутньої держави небезпечна лише теоретично. Але якщо вона входить у союз (коаліцію) з іншими країнами, то може виявитися небезпечною, якщо втягне у воєнний конфлікт своїх союзників (конкретний практичний прояв другого закону діалектики). Отже, рівень воєнної небезпеки варто розглядати лише в системі міжнародних відносин.

Воєнна небезпека, на думку автора, носить абстрактний характер, якщо не конкретизується іншим військовим показником – *воєнною загрозою*. Наприклад, будь-яка ядерна держава є потенційно небезпечною для всіх держав світу, однак це зовсім не означає, що вона комусь загрожує. Під *воєнною загрозою* слід розуміти процеси цілеспрямованого і прискореного перетворення потенційних факторів війни в задіяні фактори (трансформація можливості в дійсність) з одночасною активізацією останніх. Іншими словами, воєнна загроза є своєрідним індикатором воєнної небезпеки, «лакмусовим папірцем», що характеризує її перехід від потенційного в задіяний стан. Важливо зазначити, що ступінь воєнної загрози в теоретичних оцінках є векторною величиною, модуль якої може змінюватися від величини, близької до нуля, до одиниці. Нулю відповідає безпека відносин, наприклад, між союзними країнами, одиниці – грань або початок війни агресора з його жертвою. При цілеспрямованій підготовці до війни країна-агресор різко збільшує чисельність армії і форсує виробництво озброєння, підвищує бойову готовність збройних сил, підсилює цивільну оборону і дипломатичну діяльність для політичної ізоляції своєї потенційної «жертви», шукає нових союзників, активізує усі види розвідки тощо. Реагуючи на це, відповідних заходів вживає і протилежна сторона.

Зі сказаного вище випливає цілком логічний висновок про те, що величина необхідного оборонного, насамперед бойового, потенціалу держави залежить не стільки від рівня потенційної небезпеки, що виходить, наприклад, від провідних, особливо ядерних держав світу, скільки

від ступеня воєнної загрози, що виходить від агресивно налаштованих держав і їхніх союзників.

Під *стратегічним паритетом* (стратегічною рівновагою, «рівністю у м'язях») будемо розуміти зразкову кількісно-якісну симетрію конфронтуючих сторін у силах і засобах для ведення збройної боротьби, насамперед, у ядерному і звичайному високоточному видах зброї. До недавнього часу стратегічний паритет військовими колами провідних держав світу визнавався основним мірилом достатності воєнних потенціалів сторін, найважливішим стратегічним фактором стримування агресії. У той же час, він став основним стимулятором військово-технічного змагання великих ядерних держав у роки «холодної війни». Після подій 2013–2015 років у Криму й на сході України світова політична практика наглядно свідчить про те, що провідні світові держави повертаються до проблеми збереження стратегічної рівноваги як до пріоритетної для збереження миру й безпеки.

Під *воєнно-стратегічною стійкістю* будемо розуміти стан воєнних потенціалів протиборчих сторін, при якому жодна з цих сторін не може сподіватися на досягнення політичної (кінцевої) мети війни без заподіяння неприйняттого збитку для себе. Неприйнятний збиток стає можливим внаслідок високої бойової могутності сучасного озброєння і порівняно високої екологічної вразливості економічно розвинених держав світу.

Таким чином, воєнно-стратегічна стійкість, на відміну від стратегічного паритету, може зберігатися при істотно різних кількісних складах сил і засобів сторін. Це створює реальні, обопільно усвідомлені миротворчі передумови до поетапного зниження військового протистояння при мінімально можливому рівні взаємного силового стримування.

Визначившись з потрібними категоріями¹, є сенс перейти до з'ясування змісту головного компонента оборонної достатності – *оборонного потенціалу*. У цілій низці досліджень він є не більше, як «річ у собі»².

Безперечним є те, що його основою, його задіяною частиною є боєздатні й боєготові збройні сили і військово-промисловий комплекс. Саме вони повинні забезпечувати досягнення ефективного стримування агресії

¹ Розглянуті категорії мають переважно політологічне забарвлення, однак підкреслимо, що саме в цьому проявляється праксеологічна функція філософського знання, коли сутність абстрактних філософських категорій «розгортається» у конкретно-му змісті і знаходить безпосереднє відображення у практиці соціокультурного буття.

² Рихтюк В. Л. Потенціал оборонної сфери в інноваційній моделі розвитку національної економіки: автореф. дис... канд. екон. наук. Київ, 2005. 20 с.; Сацюк В. Політичний потенціал та оборонна могутність держави. *Нова політика*. 1999. № 4. С. 2–4.

при мінімально необхідному (розумному) рівні витрат матеріальних і людських ресурсів. Дати тут йому сувору математичну оцінку не представляється можливим, оскільки вона залежить від великого числа різноманітних фізичних і духовних факторів.

На жаль, донині кількісний підхід до обґрунтування оборонної достатності і розрахунку відповідного їй оптимального оборонного потенціалу повною мірою не розроблений і носить лише декларативно-інтуїтивний, а не змістовний характер. Тому важко заперечити авторам, які і сьогодні посилаються на точку зору провідних американських політологів 90-х і стверджують, що є ознаки того, що самі офіційні особи СНД утрудняються вкладати конкретний зміст у риторику, використовувану для характеристики нової доктрини, і зіштовхуються з проблемою визначення «достатності» так, щоб це стало чітким керівництвом для військових чиновників, які повинні перетворити установки і вимоги соціально-політичної частини доктрини в їхні військово-технічні похідні. Помітимо, однак, що і західні фахівці навряд чи уявляють, як це робиться. Було б багато простіше оцінювати оборонну достатність і відповідний їй оборонний потенціал, якби держави світу у воєнних доктринах проголосили принцип відмови від превентивного удару по будь-якому потенційному супротивнику, від розгрому його економіки і військово-промислового комплексу, від анексії території. Але для того, щоб ці принципи користувалися безперечною довірою, необхідні ефективні механізми міжнародного контролю й обмеження. Адже напередодні можливої агресії ззовні й у ході її відбиття ці принципи, офіційно проголошені воєнно-політичним керівництвом якої-небудь держави, можуть виявитися відкинутими, оскільки спокуса швидкої перемоги може взяти верх над здоровим глуздом і тверезою оцінкою наслідків війни, а тим більше над зобов'язаннями перед світовим співтовариством про прийняті «правила» ведення війни. Тому потенціал, що відповідає «оборонній достатності», як розумна міра готовності держави до стримування і відбиття агресії, повинен бути обмежений строго контрольованими фізичними, а не декларативними межами воєнної могутності.

У першому наближенні встановити величину оборонного потенціалу можна за допомогою таких макропоказників, які стосуються валового внутрішнього продукту (ВВП) й питомої чисельності збройних сил (витрат на збройні сили)¹ з урахуванням географічних та інших особливостей

¹ Викулов С. Ф. Методология оценки оборонного и военно-экономического потенциалов государства. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2013. № 29 (218). С. 3.

держави¹. Велике значення в реалізації оборонного потенціалу як інструмента стримування мають способи його бойового використання. Фахівці вважають, що в звичайній війні найкраще стримування агресора за формою *неприйняттого збитку й оборонної достатності* досягається за двома сценаріями:

1. Нанесення агресору неприйняттого збитку шляхом розгрому його угруповань до початку вторгнення. Такий сценарій виключає великі втрати серед мирного населення, однак доступний лише для могутньої у військовому відношенні держави.

2. Нанесення неприйняттого збитку військово-економічному потенціалу агресора. Його супроводжують великі втрати серед мирного населення, але він більш придатний для слабкої у воєнному відношенні держави.

Ці сценарії можна прийняти як субкритерії оборонної достатності, використовуючи їх для оцінок заходів стримування агресії при подальшому аналізі національної і регіональної безпеки.

Реагуючи на можливу критику деяких пацифістськи налаштованих вчених, політиків і публіцистів, особливо «борців» за права людини, можна відзначити, що відповідний «неприйнятний збиток» від збройного конфлікту зовсім не є аморальним. Він є природною властивістю і рефлексом активного самозахисту.

Моральний осуд будь-якої держави тільки за те, що вона постійно готується до активного самозахисту, виходячи з оцінки зовнішніх загроз і акцентована на оборону, а не на наступ, виглядає звичайним святенництвом. Застосування цих правил до міждержавних і навіть міжнародних відносин було б дивним зміщенням понять, що доводить лише нерозуміння тих основ, на яких базуються ці вищі моральні вимоги, – писав М. Я. Данилевський, підкреслюючи, що вимога морального образу дій є не що інше, як вимога самопожертви. Самопожертва є вищим моральним законом. Але держава і народ суть явища плінні, існуючі тільки в часі, і, отже, тільки на вимозі цього їхнього тимчасового існування можуть ґрунтуватися закони їхньої діяльності, тобто політики. Цим стверджується тільки, що усякому своє, що для всякого розряду істот і явищ є свій закон. «Око за око, зуб за зуб», – суворе право, – ось закон зовнішньої політики, закон відносин держави до держави. Тут немає місця закону любові і самопожертви. Не до місця застосований, цей вищий моральний закон приймає вид містицизму і сентиментальності².

¹ При цьому, найбільш прийнятним основним макроекономічним показником вважається рівень витрат на національну оборону, визначений у розмірі 3,5% від ВВП.

² Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. Москва: Эксмо, 2003. С. 234–237.

В основі будь-якої суспільно-соціальної діяльності лежать інтереси окремих особистостей, формальних і неформальних угруповань, соціальних груп, класів, суспільства в цілому. Взаємодія таких інтересів, що виражають їхні погляди й прагнення, нерідко протікає в гострій, конфліктній формі. Таким чином є нагальна необхідність проаналізувати сутність і зміст конфлікту, а також структуру оцінки конфліктної ситуації на міждержавному рівні.

У загальному випадку конфлікт – це пряме зіткнення протилежних чи несумісних інтересів, поглядів, прагнень, що призводить до особливої форми взаємин між суб'єктами і їхнім особливим поведінням у процесі розвитку конфліктної ситуації. В основі будь-якого конфлікту, як правило, лежать ті чи інші політичні, економічні, національно-етнічні, територіальні і релігійні протиріччя. Єдність і боротьба цих протилежностей, що розвиваються у формі конфліктної ситуації, є обов'язковим елементом і основою будь-якого процесу.

Сценарії великих політичних, соціальних та інших конфліктів, в основі яких лежать несумісні інтереси й прагнення, можуть закінчуватися гострою кризою чи катастрофою, що приводять відносини конфліктуючих сторін у якісно новий стан. В силу об'єктивних і суб'єктивних обставин Україна виявилася втягнуеною в такий конфлікт, тому, саме такі конфлікти, заслуговують на особливу увагу. В контексті цього доцільно вести мову про деякі загальні цілі й напрямки вирішення складних міжнародних проблем, серед яких пріоритетне місце займають:

- пошуки умов і способів запобігання конфліктам, їхньої локалізації і припинення на самих ранніх стадіях зародження;
- адекватна оцінка конфліктної ситуації;
- недопущення катастрофічних наслідків воєнного конфлікту, особливо у формі великої війни.

Зокрема, можна припустити наступну структуру оцінювання конфліктної ситуації на міждержавному (міжнародному) рівні: джерело й рівень відповідної загрози, можливі способи її нейтралізації; розташування сил у регіоні і на міжнародній арені на тлі розглянутих протиріч; можливість (імовірність) виникнення конфлікту і дій, що порушують стабільність у регіоні і світі; характер, учасники і можлива схема ескалації конфлікту; співвідношення можливого конфлікту з національно-державними інтересами суб'єктів відносин; можливі наслідки конфлікту; вплив конфлікту на стабільність міжнародних відносин, міжнародну безпеку; відношення до конфлікту світової громадськості; відповідність дій кожної з конфліктуючих сторін нормам міжнародного права. Використання перерахованих факторів оцінки дозволяє в принципі прогнозувати конфліктну ситуацію,

її ймовірні напрямки розвитку, оцінювати і навіть виробляти пропозиції з керування конфліктом¹.

Найбільш складним у змістовному плані є воєнний (збройний) конфлікт, що є вищою й останньою стадією соціально-політичного протистояння². Він завершує ланцюжок «криза – кульмінація – розв'язка» у динамічному сценарії поводження конфліктуючих сторін. Це означає, що на всіх етапах і стадіях розвитку соціально-політичного протистояння механізми безпеки і компромісного розв'язання протиріч так і не були затребувані.

Збройний конфлікт, як форма розв'язання протиріч між державами, різними соціальними групами і політичними угрупованнями, являє собою будь-яке пряме збройне зіткнення спеціальних організацій суб'єктів конфліктних відносин. У цьому смислі будь-яка війна завжди представлена збройним соціальним конфліктом, однак не всякий збройний конфлікт є війною. Джерела соціальних конфліктів, сценарії яких на заключних стадіях таять у собі небезпеку переростання в збройний конфлікт, визначаються особливою групою найважливіших інтересів. Ці інтереси на державному рівні формують поняття і умовиводи *про національну безпеку* і її зв'язок з *національними інтересами*.

Захист і задоволення національних інтересів на міжнародній арені пов'язані з поняттям міжнародної безпеки і стратегічної стійкості чи стабільності, про які йшла мова вище.

¹ Станкевич І. П. Сучасні політичні конфлікти: основні джерела та шляхи розв'язання: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 18 с.; Вороч Б. О., Єгоров Ю. В., Костенко Г. Ф. Оцінка геополітичної обстановки та прийняття стратегічних рішень щодо запобігання воєнним конфліктам: монографія. Київ: [Паливода А. В.], 2011. 172 с.; Добрава М. П. Роль переговорного процесу у врегулюванні політичних конфліктів: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2012. 17 с.; Шеренговський Д. В. Конфліктогенність у сучасних міжнародних системах: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2014. 20 с.; Алексейченко О. В. Політика Російської Федерації щодо «заморожених конфліктів» на пострадянському просторі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 22 с.

² Формування образу ворога у воєнно-політичному конфлікті: монографія / Н. А. Агаєва та ін. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2014. 165 с.; Тенденції розвитку форм і способів збройної боротьби у сучасних локальних війнах і збройних конфліктах: монографія / П. П. Ткачук та ін.; за заг. ред. Г. П. Воробйова. Львів: Нац. акад. сухопут. військ, 2015. 89 с.; Доді К. В. Розвиток міжнародно-правових норм, що стосуються збройних конфліктів неміжнародного характеру: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 21 с.; Стасюк С. В. Історико-правова традиція регулювання збройних конфліктів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.; Телелим В. М., Загорка О. М., Стрижевський В. В. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття: монографія. Київ: НУОУ, 2012. 336 с.

Підсумовуючи викладене варто зазначити, що спроби емпіричного вирішення сучасних проблем забезпечення національної безпеки, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки.

Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Тільки за умов такого підходу можна створити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформулювати закономірності її буття в її системній єдності й цілісності.

Таким чином, створити, і, головне, реалізувати в сучасних умовах ефективну стратегію безпеки, яка забезпечуватиме захист особистості, суспільства й держави від різноманітних загроз, неможливо без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації й розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і протиріч, механізмів їх розв'язання практично неможливо.

А це пов'язане з необхідністю адекватного розуміння на рівні філософської рефлексії основних понять, категорій та дефініцій, які розкривають сутність і зміст основних методологічних засад забезпечення національної безпеки.

1.5. Принципи й методи дослідження проблемного поля національної безпеки

Однією з найважливіших методологічних проблем дослідження національної безпеки взагалі й у перехідних умовах зокрема є проблема вірного співвіднесення теоретичного й емпіричного рівнів наукового пізнання, їх інтеграція з метою отримання нового узагальненого знання про предмет. Для вирішення практичних проблем стосовно функціонування тих чи інших сфер національної безпеки та системи безпеки в цілому необхідно використовувати конкретні методологічні принципи дослідження, які можуть бути застосованими при науковому пізнанні усіх предметних сторін об'єкта – суспільно-політичних процесів, які віддзеркалюють розвиток і стан національної безпеки.

Для визначення провідних тенденцій у розвитку національної безпеки у перехідних умовах необхідно виявити рівень культурно-політичної

організації нації в даний момент часу, в даних соціокультурних умовах, апелюючи при цьому і до історичного минулого, порівнюючи з ним сьогоднішню ситуацію в різноманітних сферах соціального життя. Необхідним у даному контексті є встановлення діалектичного взаємозв'язку між факторами, які визначають безпеку особистості, суспільства й держави, виявлення ступеня їх стійкості й варіативності під впливом динамічних змін соціокультурного середовища.

Дослідження геополітичних процесів, які відбуваються сьогодні, з'ясування місця та ролі системи забезпечення національної безпеки в суспільстві й державі постійно привертають увагу вітчизняних дослідників¹. Система забезпечення національної безпеки як цілісність може бути досліджена в межах діалектичного, структурно-функціонального, синергетичного, системного, інформаційно-ціннісного та інших підходів. Є необхідність деякі з цих підходів охарактеризувати докладніше.

Основи *структурно-функціонального аналізу* були закладені Т. Парсонсом, Р. Мертоном, їх учнями й послідовниками. Згідно з даним підходом (якщо інтерпретувати його основні положення до контексту даної проблеми) систему забезпечення національної безпеки будь-якої держави можна розглядати як функціональну систему². Вперше поняття «функціональна система» у вітчизняній науці було сформульоване П. Анохіним, який під цим поняттям розумів уявлення про динамічні саморегулятивні організації, діяльність яких спрямована на забезпечення корисних для існування самих систем і організацій, до яких вони входять як складові, результатів більш високого рівня³. П. Анохін зазначав, що жодна організація, якою б просторою вона не була за кількістю елементів, що її складають, не може бути названа самокерованою, саморегульованою систе-

¹ Вонсович О. С. Вплив політичної кризи в Україні на функціонування системи забезпечення національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 303–305; Каденюк Л. К. Ідея Екологічної Конституції Землі як фактор національної і глобальної безпеки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. №3. С. 65–74; Власюк О. С., Кононенко С. В. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України. *Стратегічна понорама*. 2017. №1. С. 17–23; Баранов О. П. Фінансування тероризму як загроза національній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №9. С. 108–112; Орел М. Г. Політична безпека як складова національної безпеки: теоретичний аспект. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2018. №1. С. 22–34; Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.

² Парсонс Т. *Функціональна теорія изменения. Американская социологическая мысль: Тексты* / под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480.

³ Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. Москва: Наука, 1980. 198 с.; Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. Москва: Наука, 1978. 128 с.

мою, якщо її функціонування, тобто взаємодія частин цієї організації, не закінчується якимось корисним для системи результатом і якщо буде відсутня зворотна інформація в керуючий центр про ступінь корисності цього результату. Він також стверджує, що системою можна назвати тільки комплекс таких вибірково втягнутих компонентів, у яких взаємодія і взаємовідносини набувають характеру взаємодії компонентів для отримання фокусованого корисного результату¹. В контексті даної проблеми доцільно погодитися з думкою К. Судакова, що система національної безпеки, як і будь-яка функціональна система будується на основі таких принципів: результат діяльності як провідний, системотворчий чинник; саморегуляція як загальний принцип організації функціональних систем; виборча мобілізація окремих органів і закладів в цілісну організацію функціональної системи, взаємодія окремих елементів для досягнення кінцевих результатів діяльності системи; ієрархія функціональних систем; мультипараметрична взаємодія функціональних систем за кінцевими результатами; системогенез – виборче формування функціональних систем у процесі онтогенетичного розвитку соціуму².

Провідним системотворчим чинником, що організує функціональну систему будь-якого рівня складності, є корисний для системи та соціуму в цілому результат. Саме кінцевий результат діяльності визначає конфігурацію тієї чи іншої функціональної системи. З урахуванням геополітичної і внутрішньої обстановки діяльність усіх державних органів має бути зосереджена на прогнозуванні, своєчасному виявленні, попередженні і нейтралізації зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці, захисті суверенітету і територіальної цілісності держави, безпеки її прикордонного простору, піднесенні економіки країни, забезпеченні особистої безпеки, конституційних прав і свобод людини і громадянина, викориненні злочинності, вдосконаленні системи державної влади, зміцненні законності і правопорядку та збереженні соціально-політичної стабільності суспільства, зміцненні позицій держави у світі, підтриманні на належному рівні її оборонного потенціалу і обороноздатності, радикальному поліпшенні екологічної ситуації³.

¹ Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. Москва: Наука, 1980. 198 с.; Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. Москва: Наука, 1978. 128 с.

² Судаков К. В. Функциональная система. *Вопросы философии*. 1984. № 10. С. 73–78.

³ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний

Онтологічна різноманітність соціуму визначає численні функціональні системи, що складають різні аспекти життя суспільства як складної функціональної системи. Одні функціональні системи генетично детерміновані, інші зумовлюються мірою розвитку соціуму, мірою його просування шляхом соціального прогресу. Кожна функціональна система будується на основі принципу саморегуляції: відхилення результату діяльності системи від рівня, що забезпечує нормальну життєдіяльність соціуму, обов'язково спричиняє ланцюг процесів, спрямованих на відновлення оптимального рівня цього результату¹. Завдяки динамічній саморегулятивній діяльності різні функціональні системи визначають необхідну для нормальної життєдіяльності соціуму тривалість суспільних процесів.

Процес саморегуляції системи національної безпеки може розглядатися в різних аспектах. Якщо розглядати його з точки зору управління даною системою, то доцільно погодитися з точкою зору М. Требіна стосовно важливості аналізу ініціативи та ретельності в діяльності керівних державних кадрів при функціонуванні системи².

При аналізі саморегулятивної діяльності системи національної безпеки слід виходити з того, що межі цієї саморегуляції задаються суспільством. Саморегуляція необхідна даній системі при організації своєї життєдіяльності, структуруванні сил і засобів для вирішення завдань, що перед нею ставить соціум. Втім, якщо завдання, що стоять перед системою національної безпеки, не можуть бути вирішені в обсязі наданих суспільством засобів і суспільство постійно ігнорує запити її структурних елементів (армії, МВС, Служби безпеки, ДСНС тощо), система може спрямувати процес саморегуляції в деструктивне русло або керівництво даною системою (наприклад, РНБО в Україні) починає імітувати її спроможність виконати своє функціональне призначення.

У кожному функціональну систему, що визначає життєво важливий для соціуму результат, об'єднуються різні органи й заклади підкреслено вибірково. Приєднання окремих органів і закладів до функціональної системи відбувається за принципом взаємодії, яка здійснюється з метою

сенс: Монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге видан., перероб. і допов. Харків: Право, 2017. 416 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

¹ Василькова В. В. Порядок і хаос в розвитку соціальних систем: (Синергетика в теорії соціальної самоорганізації). Санкт-Петербург: Лань, 1999. С. 27–33.

² Требін М. П. Армія та суспільство: соціально філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий Дім "ІНЖЕК", 2004. 404 с.

досягнення кінцевого результату її діяльності. В умовах функціонування системи безпеки ця взаємодія виявляється в спільних діях різних державних структур, призначених так чи інакше забезпечувати певний аспект національної безпеки. Розвиток соціуму, а відповідно, і прояв цього процесу в системі безпеки приводить до формування нових і відмирання старих структур (підсистем). Однак цей процес відбувається на основі взаємодії всіх органів і закладів держави при вирішенні основного завдання системи безпеки, для забезпечення якого вона існує як функціональна система. Якщо вести мову про систему забезпечення національної безпеки України, слід зазначити, що цей процес більш яскраво виявляється у взаємодії державних структур (підсистем) при виконанні тих чи інших аспектів основного завдання. Українське законодавство пішло шляхом залучення максимальної кількості суб'єктів (підсистем) до системи забезпечення національної безпеки, що, з одного боку, повинно (принаймні теоретично) у разі необхідності задіяти максимум ресурсів соціуму, а, з іншого – виникає необхідність чіткого розмежування повноважень і алгоритмів діяльності кожного із суб'єктів при безпосередньому виконанні основного завдання.

Домінування функціональних систем у соціумі визначається їх суспільною значущістю. Відповідно до кожної домінуючої в певному ієрархічному порядку вибудовуються всі інші функціональні системи. Мультипараметричний принцип взаємодії різних функціональних систем визначає їх узагальнену діяльність. Як правило, зміна одного показника результату діяльності однієї функціональної системи в соціумі негайно відбивається на результатах діяльності інших.

Для функціональних систем багатозв'язкового регулювання (а система забезпечення національної безпеки є саме такою) характерним є якісно інший принцип саморегуляції: відхилення від оптимального рівня того чи іншого параметра зумовлює спрямований перерозподіл у певних співвідношеннях значень всіх інших параметрів результату їх показників¹.

Суспільство як цілісний організм у кожний момент часу являє собою взаємодію – інтеграцію (по горизонталі і вертикалі) – різних функціональ-

¹ Дзьобань О. П., Чернієнко В. О. До питання про застосування системного підходу у соціально-філософському аналізі національної безпеки держави. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. 2002. Вип. XIV. С. 75–82; Згуровский М. З., Доброногов А. В., Померанцева Т. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. Київ: Наукова думка, 1997. 221 с.; Пирумов В. С. Стратегия выживания социума: Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности. Москва: Дружба народов, 2003. 538 с.

них систем, які визначають його нормальне функціонування. Порушення цієї інтеграції, якщо воно не компенсується спеціальними механізмами, може призвести до його загибелі, яскравим свідченням чого є нещодавня історія розвалу СРСР і, як наслідок, усієї системи колективної безпеки в межах Організації Варшавського Договору.

Якщо порівнювати функціональні системи різного класу, що діють в межах соціуму, можна виділити їх спільні властивості: тривалість результату їх діяльності, що досягається відповідними механізмами саморегуляції; постійне оцінювання досягнутого результату системою; наявність великої кількості виконавчих механізмів активного впливу на результат; взаємодію окремих елементів системи з досягнення корисного для неї результату; загальну функціональну архітектоніку¹. Це все стосується і системи безпеки будь-якої держави, зокрема й такої, що трансформується.

На нашу думку, відповідно до принципу взаємодоповнюваності методів, краще зрозуміти процеси, які відбуваються в системі безпеки як у відкритій системі, проблеми взаємодії елементів (підсистем) даної системи та суспільства допомагає у поєднанні з іншими методами й підходами *синергетичний підхід*. Адаптовано до сфери безпеки синергетичну парадигму можна представити такою проблематикою: невірноваженість і нестійкість як загальний стан компонентів системи (армії, міліції, інших військових формувань тощо); врівноваженість і тривалість як тупик еволюції (зокрема у військовій сфері) і окремих випадок загального стану системи; роль випадковості в загальному ході подій у військовій сфері; роль одиничного впливу на хід природних подій, що відбуваються в силових структурах; відкритість системи, обмін інформацією з соціумом в кожній її точці (за винятком сфери державної таємниці); нелінійність розвитку; вибір напрямку розвитку; альтернативність напрямів розвитку як загальний принцип; власні тенденції розвитку системи безпеки як самоорганізованої системи; керований розвиток в умовах самоорганізації.

Розвиток системи забезпечення безпеки, який відбувається внаслідок внутрішньої взаємодії її підсистем та елементів, пов'язаний з упорядкованістю або дезорганізацією внаслідок внутрішніх процесів і активного впливу суспільного оточення, що призводить до зміни структури й функцій елементів системи. Отже, причина розвитку системи безпеки багато в чому пов'язана із саморозвитком суспільства. Сутність цього явища полягає в тому, що зміна функцій елементів, яка відбувається в результа-

¹ Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Американская социологическая мысль: Тексты* / под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480.

ті флуктуації різної природи, спричиняє зміну функцій системи та її структури. Перебудова структури обумовлює нову зміну функцій елементів. Кожний з них починає характеризуватися функціями, не притаманними їм раніше. Структура, поєднавши елементи системи безпеки, стає джерелом нових способів і форм реалізації її функцій. З іншого боку, оскільки система забезпечення національної безпеки характеризується достатньо конкретними функціями, структура постійно перебудовується для їх збереження. Отже, якісні зміни в функціях вказують на зміну типу структурних взаємовідносин в системі. Тому нова структура і функції – це продукт розвитку системи, а не її функціонування. Зміст саморозвитку – це істотні зміни стану системи безпеки, що призводять до заміни елементів, змін її устрою і форм функціонування.

Для розвитку системи забезпечення національної безпеки в перехідних умовах характерними є два взаємопов'язані процеси: збереження стійкості, підтримання цілісності та їх тимчасове порушення. Збереження цілісності, тобто спроможності протистояти зовнішнім впливам (загрозам), забезпечує спадкоємність в її розвитку. При цьому новий склад елементів і тип структури дають початок новому цілому. Вони є вторинними по відношенню до колишнього складу елементів і структур, є їх продуктом і стають первинними відносно нових процесів і явищ.

Тимчасове порушення цілісності, що виникає, нестійкість системи безпеки відбувається у певних точках біфуркації, які виникають під впливом нелінійних процесів, що трапляються як у соціумі, так і в самій системі та її окремих елементах. Усе це супроводжується певними змінами, які охоплюють окремі сфери чи систему в цілому, внутрішню чи зовнішню структуру, окремі функції чи всю їх систему. На цій основі виникає нова дисипативна структура, з якої розпочинається новий процес розвитку системи безпеки. Нова дисипативна структура забезпечує стійкість системи безпеки в якісно іншому стані, на якісно новому рівні організованості.

Історія розвитку систем безпеки різних рівнів і ступенів складності являє собою процес розвитку засобів, техніки, науки, персоналу, управління й зміни взаємозв'язків між ними. Це вказує на те, що система безпеки існує не лише як певний тип, рід чи вид, але й як історична реальність, що поєднує в собі всі досягнення суспільного розвитку. Весь цикл розвитку системи безпеки складається з певних стадій – виникнення, становлення, зрілості і перетворення. Причому на кожній з них дану систему можна розглядати як систему, що постійно розвивається.

Розвиток систем безпеки характеризується єдністю минулого, сучасного й майбутнього. Тому його аналіз включає генетичний і прогностич-

ний аспекти. Перший аспект припускає аналіз розвитку системи безпеки до нинішнього часу. На цьому етапі з'ясовуються: історія виникнення даної системи, її сутність, процес становлення, зміна функцій, що являє собою система в розвиненому стані тощо. Другий аспект включає розгляд перспектив подальшого розвитку системи та очікуваного функціонування. Він базується на розумінні тенденцій минулого, законів нинішнього, що дає основу для прогнозування майбутнього. Разом з тим і майбутній стан системи безпеки перехідних соціальних систем важко передбачити. Спектр можливих напрямів подальшого їх розвитку задається самою її природою, яка зазнає еволюції, і характером зовнішнього середовища. Іншими словами, він визначається біфуркацією – розгалуженням старої якості на кінцеву множину цілком певних потенційно нових якостей. Це так звана нелінійність першого порядку, що надає процесу самоорганізації з самого початку неоднозначного (стохастичного) характеру. Перехід системи безпеки від одного стану до іншого вимагає вибору з безлічі можливих нових структур лише однієї. Тому на місце традиційного динамічного детермінізму приходять «стохастичний», або ймовірний детермінізм (ланцюжок біфуркацій та послідовність актів вибору). Ланцюжок біфуркацій може не лише відвести систему безпеки від первісного стану, але й повернути її в цей стан. Для системи безпеки як конкретної системи, що взаємодіє з конкретним середовищем, існує свій аттрактор – граничний стан, досягнувши якого, вона вже не може повернутися в жоден з колишніх станів¹.

З точки зору синергетики, досвід історії розвитку різноманітних систем безпеки свідчить про те, що роль спонукальної сили, відповідальної за самоорганізацію цілісної системи, відіграє спеціальний відбір. Щоб визначити, яким чином це досягається, є сенс дослідити основні чинники відбору: тезаурус, детектор і селектор. Тезаурус складає безліч можливих дисипативних структур, які виникають потенційно в надрах актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. У ролі детектора,

¹ Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2003. №43. С. 254–257; Дзьобань О. П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. "Серія: Теорія культури та філософія науки"*. 2005. №660. С. 106–110; Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 7. С. 3–15; Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 9. С. 3–16.

що обирає з тезаурусу певну біфуркаційну структуру і завдяки цьому перетворює її з імовірної в дійсну, виступає внутрішня взаємодія елементів системи безпеки. При цьому важливо звернути увагу на його подвійний (суперечливий) характер: це не просто конкуренція (боротьба) протидіючих один одному елементів, але й кооперація елементів, що сприяють один одному в цій боротьбі. Закон відносин внутрішньої взаємодії в системі безпеки з її зовнішньою взаємодією з середовищем визначає той принцип стійкості, на підставі якого детектор повинен обирати з безлічі можливих біфуркаційних структур найбільш стійку в даному середовищі. Цей принцип залежатиме від специфічного відношення внутрішньої взаємодії в системі безпеки до характеру оточуючого середовища. Один і той же детектор при різних зовнішніх умовах може “користуватися” різними селекторами. Таким чином, тільки взаємодія всіх трьох факторів – тезаурусу, детектора й селектора – робить зрозумілою творчу силу спеціального відбору та його спроможність (здебільшого феноменальну) кардинально впливати на функціонування системи забезпечення національної безпеки. Ця спроможність виявляється в нелінійності другого порядку – диспропорційності наслідку і причини (на відміну від лінійних процесів, для яких характерна пропорційність наслідку причині).

В контексті проблем безпеки виникає важливе питання: чи існує зворотний зв'язок між результатами відбору та його факторами? В супереч діалектиці Георга Гегеля, синергетика дає на це питання позитивну відповідь. Справа в тому, що окрім відбору існує ще супервідбір, тобто відбір самих факторів відбору. В цьому виявляється нелінійність третього порядку (спроможність самоорганізованої системи до самодії). Щоб зробити відбір більш конструктивним, треба зробити його більш радикальним (сміливим), а для цього – створити істотно новий тезаурус. Однак створити останній можна лише створюючи новий хаос. Таким чином, використання синергетичного підходу до аналізу системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах дозволяє дещо інакше уявити процес її розвитку й саморозвитку, її можливу подальшу перспективу.

Прогнозування, планування та визначення напрямів і засобів зміцнення національної безпеки сучасних країн у зв'язку зі складністю та суперечливістю розвитку міжнародних відносин у світі не можуть здійснюватися без координації та узгодженості. Тільки синхронний розвиток усіх елементів (підсистем) системи національної безпеки забезпечить її найвищу ефективність. Взаємодоповнюваність структурно-функціональної та синергетичної методології дає цілісне уявлення про систему забезпечення національної безпеки, її функціонування, взаємодію елементів

і генезис. Особливо важливим в контексті даної проблеми є практичний вихід такого поєднання методологій на розуміння механізму забезпечення національної безпеки.

Є всі підстави стверджувати, що при аналізі процесів, що відбуваються в системі безпеки, доцільно використовувати *методологію системно-го дослідження*. Якщо взяти до уваги, що Н. Луман розуміє суспільство як «всеосяжну соціальну систему, що включає всі інші соціетальні системи»¹, то як одну з соціетальних систем можна розглядати й систему безпеки.

Прикметник «*системний*» стосовно цілого ряду понять (метод, дослідження, особливість, модель тощо) означає в даному контексті урахування в даних поняттях принципів системного підходу.

Сутність системних досліджень в рамках філософського аналізу національної безпеки полягає в використанні фундаментального методологічного поняття системи як єдиного абстрактного образу конкретних складових суспільства, у виділенні провідних, визначальних сторін (аспектів), тенденцій та протиріч розвитку системи, у представленні проблеми, що вирішується, як своєрідної концептуальної системи.

На нашу думку можна стверджувати, що *системний підхід при філософському аналізі феномена національної безпеки* – це підхід, при якому всі суспільні зв'язки і опосередкування, елементи і складові суспільства й держави, функції і проблеми стосовно забезпечення національної безпеки розглядаються у вигляді взаємопов'язаного цілого. Завданням системного підходу при дослідженнях проблем національної безпеки буде вираження на рівні спеціальної методології науки загальнонаукових принципів, положень, понять, форм і методів системних досліджень, згідно з якими кожний об'єкт (суспільне утворення, суспільний інститут тощо), що представляється як система, розглядається не тільки як деяке самостійне ціле, а також і як складова системи більш високого рівня організації з усіма її суттєвими взаємозв'язками з іншими об'єктами, які входять до складу цієї більш складної системи.

Сьогодні є всі підстави вважати, що застосування системного підходу дозволить встановити загальну орієнтацію філософських досліджень суспільства як системи, держави, проблем національної безпеки і зафіксувати науковими засобами цілісність, організованість об'єкта (системи, проблеми, соціального явища, процесу тощо), що досліджується, в усій його повноті і в усій багатоманітності й поліаспектності зв'язків в об'єкті.

¹ Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. 2 vols, Frankfurtam-Main; Suhrkamp, 1997. P. 126.

Тут, очевидно, доцільно вказати на розбіжності системного і комплексного підходів до розгляду об'єкта дослідження, які досить часто ототожнюються в науковій літературі завдяки перекладу з латини слова «*комплексний*» (*complexus* – зв'язок, поєднання).

Комплексний підхід – це підхід, який передбачає одночасне урахування всіх аспектів, особливостей і факторів, які прямо чи опосередковано впливають на вирішення проблеми, але не такий, що впливає безпосередньо з ідеї їх взаємопов'язаного єдиного цілого. Комплексний підхід у філософському аналізі національної безпеки як складної багаторівневої системи означає всебічне вивчення об'єкта або проблеми у тісній взаємодії із найрізноманітнішими науками і науковими напрямками, із залученням різноманітних наукових теорій і методів. Сама по собі комплексність недостатня для виявлення повноти картини суспільного утворення чи явища, її обов'язково повинна доповнювати системність.

Системний підхід в аналізі національної безпеки є, очевидно, своєрідним розвитком комплексного підходу, оскільки при ньому більш глибоко, більш точно відображаються внутрішні і суттєві зв'язки й відношення компонентів суспільної системи, закономірності її функціонування, що є основою створення більш повної теорії об'єкта, що досліджується. Поняття «*системність*» у деякому смислі ширше, глибше, аніж «*комплексність*». Воно охоплює зв'язки всередині одного рівня (горизонтальні) і між різними рівнями (вертикальні), в той час як поняття «*комплексність*» охоплює переважно зв'язки одного або суміжних рівнів ієрархічної структури системи.

В цілому особливості системного підходу, які відрізняють його як методологічну концепцію в дослідженні суспільних феноменів, можна звести до наступних:

- при визначенні суспільного утворення (об'єкта, феномена) як системи опис його елементів не є визначним, оскільки кожний із елементів суспільної системи розглядається і аналізується не як ізольований, а з урахуванням його «місця» в цілому;
- дослідження суспільного утворення (об'єкта, феномена) як системи виявляється невід'ємним від дослідження його взаємозв'язків із зовнішнім середовищем, оскільки об'єкт вивчається як підсистема більш крупної системи, утвореної об'єднанням об'єкта із середовищем;
- специфічною особливістю є урахування нових властивостей, якостей, які виникають при об'єднанні елементів у систему і які не зводяться до простої суми властивостей елементів, що утворюють таку систему (емерджентність);

- між складовими (елементами) суспільного феномена як системи існують відношення взаємозалежності і взаємопідпорядкування, які виражаються в тому, що зміни або модифікація одного з цих складових (елементів) зумовлюють певні зміни усіх інших; до складу системи входять елементи, які знаходяться у відношенні структурного, каузального, генетичного, функціонального та інших зв'язків;

- у системі можна виділити закономірний тип зв'язку, що утворює її структуру, яка, в свою чергу, забезпечує стійкість системи і зміни якої призводять до радикального її перетворення або до зникнення, причому ці зв'язки не дані безпосередньо, явно, а відкриваються за допомогою особливих епістемологічних процедур.

В силу високого ступеня спільності системний підхід базується на низці принципів діалектики, таких, як взаємозв'язок і розвиток, залежність і незалежність (автономність), якісна відмінність частки і цілого. Однак, системний підхід навіть в реалізації цих принципів вужчий, аніж діалектика¹. Для підтвердження цього можна вказати, зокрема, на *принцип розвитку*, який у системному підході представлений лише через рух і зміни, в той час як принцип заперечення в розвитку, який притаманний діалектиці, конструктивно не входить у системний підхід.

Другим принципом є *принцип кінцевої мети*: абсолютний пріоритет кінцевої (глобальної) мети. Це означає, що все повинно бути підкорене глобальній меті (основній функції, основному призначенню) цілеспрямованої суспільної системи. Будь-яка спроба змін, удосконалення і управління у такій системі повинна оцінюватись з точки зору того, допомагає чи зашкоджує вона досягненню кінцевої мети. Це покладає особливу відповідальність на вибір мети і її чітке тлумачення. Розпливчаті, не повністю визначені кінцеві цілі тягнуть за собою неясності в структурі і управлінні соціальною системою, далеко не сприяють забезпеченню її безпеки. Крім того, нехтування цим принципом призводить до досить суттєвих негативних наслідків у суспільстві (перебудова, «рішуча» боротьба з пияцтвом і алкоголізмом, непродумана приватизація, конверсія тощо).

Наступний принцип – це *принцип ієрархічності пізнання*, який вимагає багаторівневого (а саме трьохрівневого) вивчення об'єкта дослідження: вивчення самого об'єкта – «власний» рівень; вивчення цього ж об'єкта як елемента більш широкої системи – «зовнішній» рівень, і, в кінці кінців, вивчення вказаного об'єкта у співвідношенні із компонентами, що утворюють даний об'єкт – «нижній» рівень. Принцип ієрархіч-

¹ Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.

ності досить ефективний як при філософській рефлексії національної безпеки держави в цілому, так і її окремих складових (політичної, економічної, воєнної, демографічної, духовної, правової тощо)

Ще одним принципом – *принципом інтеграції* – віддзеркалюється та особливість системного підходу, що він спрямований на вивчення інтегративних властивостей і закономірностей соціальних систем, розкриття базисних механізмів інтеграції цілого.

Важливим принципом системного підходу при аналізі соціальних систем, зокрема національної безпеки та її складових, є *принцип функціональності*: спільний розгляд структури національної безпеки та її функцій з пріоритетом функцій над структурою. Згідно з цим принципом будь-яка структура суспільного утворення тісно пов'язана з функціями системи і її складових і досліджувати (створювати, реформувати) структуру необхідно після усвідомлення її функцій в системі. На практиці принцип функціональності, зокрема, означає, що у випадку надання системі національної безпеки нових функцій корисно переглянути її структуру, а не пробувати втиснути нову функцію в стару систему.

Наведені вище основні принципи системного підходу можна доповнити і рядом інших принципів. Одні з них певною мірою дублюють, доповнюють або уточнюють основні принципи, інші мають більш вузьку, специфічну спрямованість і сферу застосування.

Аналіз літератури¹ надає підстав віднести до числа додаткових принципів наступні:

- *принцип зв'язності*: аналіз будь-якої частини (елемента, підсистеми) спільно з її зв'язками з оточуючим середовищем;
- *принцип ієрархії*: доцільність введення ієрархії складових (елементів, підсистем) та (або) їх ранжування;
- *принцип єдності*: спільний розгляд і аналіз системи і як цілого, і як сукупності складових (елементів);
- *принцип поєднання централізації та децентралізації*: спільний розгляд системи як домінанти й підсистем як самостійних складових, для елементів яких підсистема є домінантою;
- *принцип невизначеності*: урахування невизначеностей і випадковостей у системі (підсистемі);

¹ Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. *Социо-Логос*. 1991. С. 34–59; Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Американская социологическая мысль: Тексты* / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480; Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова Л. М. Методология наукових досліджень: монографія. Рівне: НУВГП, 2016. 247 с.; Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва: Синтез, 2000. 528 с.

- *принцип організованості*: рішення, дії, висновки в соціальній системі повинні відповідати ступеню її деталізації, визначеності, організації (компетенція). В свою чергу, втручання в систему (особливо в систему забезпечення національної безпеки) повинно узгоджуватись з рівнем її реакції на втручання;

- *принцип формалізації*: системний підхід націлений на отримання кількісних характеристик, створення методів, які звужують неоднозначність понять, визначень, оцінок тощо.

Таким чином, на нашу думку, основні проблеми системного підходу, як свідчить практика й аналіз наукової літератури, пов'язані з розвитком методів практичної реалізації вказаних принципів і, зокрема, виявленням законів об'єднання частин в ціле, законів, які визначають характер структури, функціонування і розвитку, зв'язку з умовами і середовищем функціонування, граничних характеристик систем; з розробкою змістовних і формальних засобів представлення суспільних утворень як систем; з дослідженням методологічного підгрунтя різноманітних системних теорій.

Всебічне вивчення соціальної системи будь-якого рівня організації (особливо з точки зору її безпеки) передбачає встановлення складу її компонентів, структури і функцій як системи в цілому, так і її складових, а також факторів, які забезпечують цілісність і відносну самостійність системи. Відповідно до цього наукова література виділяє системно-компонентний, системно-структурний, системно-функціональний та системно-інтегративний аспекти, які повною мірою можливо і доцільно застосовувати при аналізі суспільних утворень (систем) з точки зору забезпечення їх безпеки¹.

Системно-компонентний аспект системного підходу передбачає вивчення елементного складу соціальної системи та її безпеки як початковий етап її дослідження. Він пов'язаний з пошуком відповіді на питання про те, з чого, з яких компонентів утворене ціле. При цьому вважається, що компоненти суспільної системи – це ті структурні одиниці, взаємодія яких забезпечує притаманні системі якісні особливості.

¹ Бергаланфи Л. фон. История и статус общей теории систем. *Системное исследование. Ежегодник*. Москва: Наука, 1973. С. 20–36; Богданович В. Ю., Маначинский А. Я. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности и государства. Київ: НІСД, 2001. 172 с.; Волкова В. И., Денисов А. А. Основы теории систем и системного анализа. Санкт-Петербург: ГТУ, 1999. 510 с.; Шепетуха Ю. Системный підхід до аналізу проблем та прийняття рішень у контексті забезпечення національної безпеки України. *Національна безпека України*. Київ: Стилюс, 2004. С. 134–141.

Компоненти системи забезпечення національної безпеки держави можуть різними способами пов'язуватись в ціле. А саме відповідь на питання про те, як утворені ці зв'язки, тобто відповідь на питання про структуру системи національної безпеки може дати *системно-структурний аспект* системного підходу. Для здійснення цього, очевидно, необхідно передбачити вивчення різнотипних зв'язків, що об'єднують складові елементи у систему. Структура безпеки як системи відіграє визначну роль у даному контексті. Вона пов'язує компоненти, надаючи системі забезпечення національної безпеки деяку досить певну визначеність, цілісність, зумовлює виникнення нових властивостей і якостей, не притаманних жодному з її компонентів окремо¹.

Особливо велике значення для збереження основ забезпечення національної безпеки як системи має відносна її самостійність, стійкість структури, причому як на рівні вертикальних зв'язків (система державного управління від президента до місцевих органів влади, включаючи як законодавчу, так і виконавчу гілки), так і на рівні зв'язків горизонтальних (система взаємовідносин між елементами суспільства: соціальними інститутами, колективами тощо). Без стійких зв'язків, взаємодії компонентів, тобто без структури, система забезпечення національної безпеки держави, очевидно, перестає існувати як конкретне ціле.

Третім, важливим аспектом системного підходу при аналізі системи безпеки є *системно-функціональний* аспект. У науковій літературі він зазвичай пов'язується з аналізом поведінки окремих складових системи і розглядом функціонування системи в цілому. Система забезпечення національної безпеки держави, як і кожна реальна система, виконує певні функції, які являють собою інтегративний результат функціонування складових компонентів. Функції компонентів по відношенню до системи повинні носити доцільний характер, інакше даний компонент може випасти із системи, стати для неї чужорідним елементом. Функції складових компонентів системи забезпечення національної безпеки, очевидно, повинні узгоджуватись в часі і просторі і у випадку життєздатної соціальної

¹ Дзьобань О. П., Чернієнко В. О. До питання про застосування системного підходу у соціально-філософському аналізі національної безпеки держави. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. Харків: ХВУ, 2002. Вип. XIV. С. 75–82; Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я (Научний журнал)*. 2003. №43. С. 254–257; Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69–77.

системи є переважно результатом впливу на них загальносистемних (загальносоціальних) функцій.

Одним із кардинальних аспектів системного підходу сучасна наукова література виділяє питання про фактори системності, тобто про ті механізми, які забезпечують збереження якісної специфіки системи. Найбільш загальним, універсальним підґрунтям системності з точки зору філософії є матеріальна єдність світу і притаманні дійсності діалектичні принципи взаємозв'язку і руху. Разом з тим, у різних сферах дійсності і в кожному конкретному типі систем ці принципи набувають специфічних форм. Особливо це стосується безпеки суспільства (держави) як особливого різновиду складних, багаторівневих систем.

Розглянуті аспекти системного підходу стосовно проблеми забезпечення національної безпеки як системи у своїй єдності і взаємодії перетворюють системний підхід у ефективний засіб пізнання. Як правило, описані вище аспекти при науковому аналізі національної безпеки як системи найбільш доцільно застосовувати у поєднанні, в комплексі, оскільки всебічне дослідження будь-якої системи, процесу чи проблеми може бути забезпечене тільки сукупним застосуванням усіх аспектів системного підходу, що продемонстровано автором цієї монографії в ряді публікацій.

На сучасному етапі розвитку світової наукової думки системний підхід розвивається, головним чином, у напрямку розширення і розгалуження його додатків, тобто застосування його для розв'язання конкретних теоретичних і практичних проблем у різних галузях науки, техніки, управління соціально-економічними та політичними процесами тощо. Сьогодні системний підхід дозволяє органічно поєднувати аналіз і синтез, кількісне і якісне в дослідженні різноманітних субстанцій, об'єктів, процесів та соціальних феноменів, що, в свою чергу, відкриває надзвичайно широкі можливості для застосування евристичних, логіко-математичних та багатьох інших методів при вивченні і аналізі сучасних соціальних систем та методів і способів забезпечення їх стійкості, стабільності й безпеки.

Результати проведеного аналізу надають підстав стверджувати, що системний підхід у контексті проблеми, яка аналізується, дозволяє:

- розвинути, специфічно інтерпретувати абстрактні принципи та категорії соціальної філософії і безпосередньо застосувати їх для аналізу системи забезпечення національної безпеки суспільств перехідного типу;
- виявити недоліки в системі наявних знань про національну безпеку, визначити новий підхід до її розгляду як цілісного об'єкта;
- розгорнути проблему національної безпеки в формі системи понять і методів дослідження.

Таким чином, успіхи пізнання пов'язані не з описом елементів системи безпеки, а з відкриттям в них специфічних якостей, які роблять їх цінним. Отже, предметом системного дослідження системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах виступає виявлення типів зв'язків і, передусім, системотворчих зв'язків цілісності, виокремлення об'єктивної структури даного системного утворення та її характеру. Такий підхід дає значно більше можливостей і для пошуку внутрішніх механізмів зміни й діяльності системи безпеки, аніж її опис та «розклад» на складові елементи.

Далі йде побудова системи специфічних понять, які відображають системні зв'язки у системі безпеки і упорядковують її пізнання. Вияв таких категорій є внутрішньою необхідністю системного дослідження, оскільки в ньому система безпеки виступатиме на теоретичному, формально-категоріальному рівні, що в подальшому відкриває шлях до конкретної інтерпретації на предметному рівні. Розуміння методологічної ролі категорій полягає у з'ясуванні принципів їх взаємозв'язку, взаємозумовленості в межах системи, що розглядається.

Для вираження інтегративних властивостей і якостей системи безпеки у системному дослідженні служать такі поняття, як «елемент», «структура», «система», «середовище», «функції», «розвиток», «управління» тощо. Їх методологічне значення для філософського аналізу системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах. Термін «елемент» відображає якісно визначену реальність, специфікою якої є спроможність до відносно самостійного здійснення конкретної функції. Аналіз літератури з проблем системного пізнання складних систем надає підстав стверджувати, що у системі безпеки можна виділити три класи елементів. Перший клас елементів охоплює види функціонування системи безпеки, що обумовлюють структуру будь-якої людської діяльності. Це сфери прикладання діяльності суб'єктів, спрямованої на задоволення потреб безпеки (людських, технічних, духовних тощо), які знов виникають, їх сукупність необхідна для забезпечення оснащеності, узгодженої діяльності персоналу, підтримки постійної готовності до ліквідації загроз тощо. Другий клас елементів розкриває відношення суб'єктів діяльності до навколишнього середовища та їх відносин між собою. Ці відносини зумовлені певними інтересами і тому характеризуються соціально та політично спрямованою активністю. Вони виступають формою матеріальної чи ідеологічної діяльності суб'єктів (підсистем) системи безпеки. Третій клас елементів охоплює різні види суб'єктів дійсності та їх відносини. Вичленування груп взаємопов'язаних однотипних елементів певної якос-

ті дозволяє з'ясувати притаманні кожній групі закономірні зв'язки, визначити місце даної групи елементів в межах усієї системи безпеки, зрозуміти їх роль у загальному функціонуванні системи. Завдяки цьому визначаються самостійні сфери безпеки, призначені для їх обслуговування в цілому.

Структура системи забезпечення національної безпеки – це сукупність закономірних системотворчих зв'язків-відносин, здатна до перетворення і саморегуляції. Завдяки зв'язкам елементів утворюється цілісність і упорядкованість системи. Структура системи, згідно із законом існування елементів, характеризується типом суспільних відносин конкретного суспільства¹. Кожний вид відносин створює відносно самостійну сферу (соціальну, політичну, організаційно-технічну, духовну, управлінську). Тому можна вважати, що структура системи безпеки – це її елементи, представлені їх функціональною властивістю. Система безпеки має внутрішню і зовнішню структури: перша спрямована на їх збереження й зміцнення, а друга забезпечує їх комунікацію з середовищем. Перебудова структури спричиняє якісну зміну системи безпеки, однак усі такі зміни структури здійснюються для збереження функцій, необхідних суспільству, державі й особистості. Отже, виявлення структури дозволяє пов'язати елементи системи безпеки в цілому, визначити систему відносин між ними і такий спосіб їх взаємодії, який детермінований парадигмою суспільного розвитку.

Система безпеки характеризується певними законами функціонування й розвитку елементів. Вона формується, виникає та існує в процесі практичної діяльності суб'єктів і реалізуються через неї. Це дозволяє зрозуміти джерело причинних зв'язків і спрямованість процесів, які відбуваються в системі безпеки тієї чи іншої держави перехідного типу. У системі безпеки виявляються як закони, притаманні їй як цілому, так і закони окремих її сфер. Вичленування специфіки цих груп законів до-

¹ Вонсович О. С. Вплив політичної кризи в Україні на функціонування системи забезпечення національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Вип. 128. С. 303–305; Каденюк Л. К. Ідея Екологічної Конституції Землі як фактор національної і глобальної безпеки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. №3. С. 65–74; Власюк О. С., Кононенко С. В. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України. *Стратегічна понорама*. 2017. №1. С. 17–23; Баранов О. П. Фінансування тероризму як загроза національній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №9. С. 108–112; Орел М. Г. Політична безпека як складова національної безпеки: теоретичний аспект. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2018. №1. С. 22–34; Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.

зволяє співвідносити їх як закони соціологічні та закони функціонування сфер національної безпеки. Перша група законів, виражаючи природу системи безпеки як цілого, виступає провідною (рушійною) силою у взаємодії із законами сфер національної безпеки, визначає роль, яку відіграють ці сфери в їх розвитку. Специфіка соціологічних законів полягає в тому що вони виступають як закони розвитку по відношенню до законів сфер, а закони останніх – як закони функціонування стосовно до цілісної системи. Отже, всі закони системи безпеки (соціологічні закони) виступають здебільшого законами розвитку¹.

Дослідження функцій системи дозволяє дати відповідь на питання: «Для чого діє та утримується державою система забезпечення національної безпеки?». Функціонування даної системи – це прояв її внутрішньої активності, за якої функції елементів виступають засобом розв'язання протиріч, пристосування системи до внутрішніх змін і середовища, досягнення загальної мети системи і збереження її цілісності, забезпечення умов для її розвитку. Розуміння функцій системи безпеки як відносин дозволяє сформулювати закони їх функціонування. Вони характеризують зміни, спрямовані на збереження динамічної тривалості системи в межах певного типу, внаслідок чого зміни у сферах безпеки є завжди постійними. Однак такі зміни не виводять систему безпеки за межі досягнутого рівня організації, не спричиняють її глобальних змін.

На певному етапі функціонування системи забезпечення національної безпеки у перехідних умовах, коли закони її функціонування починають ускладнювати прояв структурних відносин, визрівають умови для переходу системи до іншого типу зв'язків, що дозволяє зберегти цілісність системи. З утворенням нових зв'язків у системі безпеки починають виявлятися закони розвитку; розвиток системи безпеки – це процес, що приводить систему до структури іншого рівня розвитку. Він відрізняється від функціонування системи безпеки як простої зміни стану в рамках старої структури. Разом з тим жорстке розмежування розвитку і функціонування є неприпустимими. Розвиток системи безпеки відбувається в єдності протилежностей – зміни й збереження, де збереження виступає синонімом незмінності, оскільки зберігаються зміни. Тому закони функціонування й закони розвитку системи безпеки є нерозривними. Система забезпечення національної безпеки, функціонуючи, саморозвивається і, саморозвиваючись, функціонує. Створена нова структура даної системи

¹ Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва: Синтег, 2000. 528 с.; Шаповалов В. И., Казаков Н. В. Законы синергетики и глобальные тенденции. *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С. 141–148.

визначає зміну рівня функціонування, стабілізує його й оптимізує на якісно новому етапі її розвитку.

Системному аналізу притаманний важливий методологічний спосіб. Сутність його полягає в тому що процеси, які відбуваються у системі безпеки, необхідно розглядати з точки зору на її якісну природу та з точки зору на якісну специфіку. Тому, розглянувши функціонування й розвиток системи безпеки в найбільш абстрактному вигляді, необхідно досліджувати її реалізацію в рамках певної суспільної системи, розкрити конкрет-но-історичний зміст, визначити її специфічні якості.

Специфіка форм прояву загальних законів функціонування та розвитку залежить від парадигми суспільного розвитку, політичного режиму, тобто умов, в яких діють загальні закони. Створюючи умови для дії специфічних законів систем безпеки певних типів, вони започатковують нові закони їх побудови. Важливою умовою розкриття сутності системи безпеки певного типу є визначення основної мети її існування. Держава, виходячи з цієї мети, ставить перед системою безпеки та її елементами (підсистемами) конкретні завдання, що детермінують формування нових функцій, змінюють організацію, принцип комплектування тощо.

Мета, включаючи в себе призначення системи безпеки та її елементів, спосіб їх функціонування, напрями діяльності тощо, виступає стрижневою основою її організації. Вона дозволяє взаємоузгоджувати всі сфери безпеки, спрямовувати діяльність системи на збереження їх цілісності. Такий результат досягається внаслідок діяльності всієї системи управління побудовою системи забезпечення національної безпеки, в якій кожний суб'єкт управління, маючи свій об'єкт, проникає в нього і розв'язує тільки свої завдання. Ієрархічні відносини таких суб'єктів між собою дозволяють здійснювати управління з центру через нижчі ланки. При цьому конкретні цілі центру мають спрямовуватися на надання підсистемам, сферам якостей, що приводять до бажаних інтегративних цілей. Тому інтеграція сфер забезпечення безпеки виступає як синтез цілеспрямованих дій центру та підсистем, за якого конкретні цілі центру не повинні співпадати з його глобальними кінцевими цілями. Регуляторами діяльності центрального органу виступають: знання щодо сучасного стану системи безпеки, пов'язані з оцінкою суб'єктів; прогноз, який відповідає інтересам суб'єктів і є реальним для них; знання про умови і засоби здійснення прогнозу. Об'єктами дослідження в системі безпеки є ті її властивості, які відомі й перевірені на практиці у ході життєдіяльності (функціонування) системи, включені в процес регулярної практичної діяльності та підлягають цілеспрямованому вивченню. В процесі своєї діяльності кожний

суб'єкт управління впливає на прояв закономірностей функціонування і розвитку системи безпеки. Отже, сутність управління полягає не просто у використанні законів, але й у впливі на них шляхом створення одних умов і усунення, ослаблення, нейтралізації інших.

Збіг мети та отриманого результату має, як правило, випадковий характер. Це співвідношення може характеризуватися тим, що результат може співпадати з метою лише частково; співпадати в основному; не відповідати меті. Науково управляти побудовою системи забезпечення національної безпеки можна лише розкривши і подолавши перешкоди на шляху до мети. Згідно з теорією складних систем¹ можна стверджувати, що для цього необхідно забезпечити збереження й розвиток структурної та функціональної єдності системи, що ґрунтується на точному врахуванні об'єктивних можливостей і співвідношенні соціальних сил як всередині суспільства, так і на світовій арені.

У процесі наукового управління формуванням системи безпеки вона стає цілісною системою, яка має нові якості, не притаманні окремим її складовим елементам. Система забезпечення національної безпеки – це діалектична єдність її елементів, які взаємодіють із середовищем (тобто тим, що знаходиться поза межами системи, але пов'язане з ними і впливає на них) і протистоять йому, пов'язаних між собою певним типом структури, що забезпечує цілісність системи безпеки. Вони (елементи) отримують можливість виступати як ціле завдяки відтворенню своїх передумов. Але це може відбуватися тільки тоді, коли система виступає внутрішньо суперечливим утворенням. Тому система безпеки певного типу характеризується своїм специфічним характером змін і своїм історичним часом².

Отже, завданням системного дослідження системи забезпечення національної безпеки в перехідних умовах є створення концептуальної схеми розуміння її як цілісності, опрацювання специфічних вихідних понять і виявлення зв'язків між ними. Важливо також розуміти автопое-

¹ Воронин А. А., Мишин С. П. Оптимальные иерархические структуры. Москва: ИПУ РАН, 2003. 214 с.; Городяненко В. Теорії середнього рівня: місце у структурі соціологічного знання й тенденції розвитку (Історіографічний аналіз на матеріалі країн СНД). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. №4. С. 187–202; Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (Историко-методологический обзор). *Социс*. 2002. №4. С. 121–129.

² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

зійний характер системи безпеки. Кажучи мовою Н. Лумана, системи створюють свої власні базові елементи, організують свої власні межі і відносини між своїми внутрішніми структурами, вони є самореферентними й замкнутими¹.

Таким чином, з позицій системного підходу система забезпечення національної безпеки у перехідних умовах являє собою відкриту соціокультурну систему зі специфічними структурними і функціональними елементами. Вона має власні внутрішні зв'язки і зв'язки з навколишнім середовищем, функціонує й розвивається під впливом численних факторів (як природних, так і соціальних).

Системний підхід нерозривно взаємопов'язаний з *принципом діалектичної взаємообумовленості*, який передбачає розгляд соціальних феноменів в їх цілісності й розвитку². Даний принцип окрім іншого передбачає обґрунтування вимог до духовного світу особистості, необхідності цілепокладення в діяльності людини стосовно безпеки, концепції керованого розвитку та кооперативної взаємодії в контексті безпеки.

Поряд з принципом діалектичної взаємообумовленості доцільно застосовувати *принцип доповнюваності*, оскільки при дослідженні проблем національної безпеки у перехідних умовах часто виникають проблеми інтерпретації фактів, гносеологічні труднощі співвіднесення дискретного й безперервного. Даний принцип свого часу розробив Нільс Бор стосовно атомної фізики. Зміст ідеї доповнюваності знаходить своє застосування у найрізноманітніших галузях наукового знання. В ній міститься важливий момент і для розуміння об'єкта національної безпеки, який полягає в ствердженні того, що висновки про особливості буття об'єкта залежать від умов і способів наукового дослідження. Даний аспект концепції доповнюваності Н. Бора необхідно враховувати при виявленні найвпливовіших факторів, які впливають на національну безпеку, при визначенні показників безпеки у різних сферах життєдіяльності.

Положення теорії доповнюваності про можливість опису й інтерпретації соціального чи природного явища за допомогою різних мов також є важливим для аналізу процесів у сфері національної безпеки (логічний,

¹ Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. *Социо-Логос*. 1991. С. 22.

² Михалка М. Концепции кооперативной безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 18: «Социология и политология»*. 2001. № 1. С. 104–119; Моисеев Н. Информационное общество как этап новейшей истории. *Свободная мысль*. 1996. № 1. С. 76–82; Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции. *Вопросы философии*. 1998. № 8. С. 26–32; Мунтіян В. І. Системний підхід до наукового пізнання безпеки оборони. *Наука і оборона*. 2003. № 1. С. 9–15.

математичний та ін. описи). Особливо важливим тут є ствердження М. Моїсеєва (послідовника й інтерпретатора думок Н. Бора стосовно соціальної реальності) про те, що жодне складне явище неможливо описати за допомогою однієї мови¹, оскільки теорія національної безпеки – міждисциплінарна галузь знань, яка базується і на суспільствознавстві, і на природознавстві.

Принцип доповнюваності реалізується в дослідженні національної безпеки в перехідних умовах не тільки в загальнотеоретичному, а й у прикладному сенсі; не тільки для опису й пояснення доповнюваності сфер і видів безпеки, а й для отримання нового знання, яке має значно наблизитися до адекватної рефлексії об'єктивного стану речей.

Важливість застосування принципу доповнюваності підтверджується ще й тим, що система забезпечення національної безпеки (особливо в перехідних умовах) складається з численних підсистем, які постійно змінюються як за складом, так і за кількістю і вимагають самостійного аналізу. Виникає необхідність інтегрувати показники безпеки на різних її рівнях і в різних сферах життєдіяльності суспільства, синтезувати узагальнені критерії національної і глобальної безпеки, що є можливим лише на основі принципу доповнюваності знання.

Система забезпечення національної безпеки в перехідних умовах є якраз тим об'єктом наукового дослідження, де очевидним є широке застосування діалектичної методології. Органічним є застосування закону єдності й боротьби протилежностей, який представлений у даному контексті як своєрідне відношення доповнюваності, що пронизує усі сфери людської життєдіяльності. Таким же органічним є розуміння боротьби протилежностей як основи розвитку об'єкта дослідження. Стосовно співвідношення стійкого розвитку нації² з її безпекою важливим є не аморфний розвиток «сам по собі», а спрямованість і динаміка розвитку. Так же важливою є не безпека «сама по собі», а як умова стійкого розвитку і досягнення національних цілей.

Стійкий розвиток нації і міжнародної спільноти обов'язково передбачає створення безпечних умов життєдіяльності у планетарному масштабі. Інтерпретація соціального розвитку у виді діалектичного процесу сприяє відшукуванню тих протилежних сторін об'єкта дослідження, або,

¹ Моїсеєв Н. Информационное общество как этап новейшей истории. *Свободная мысль*. 1996. № 1. С. 76–82; Моїсеєв Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции. *Вопросы философии*. 1998. № 8. С. 26–32.

² Романович А. Л. Проблема безопасности в контексте устойчивого развития. *Социально-гуманитарные знания*. 2003. № 1. С. 3–18.

при конкретному аналізі, ті соціальні інтереси, які вступають у протиріччя з національними інтересами і тим самим негативно впливають на національну безпеку, гальмують розвиток.

Діалектика соціального розвитку в перехідних умовах є такою, що в процесі інтенсивної взаємодії дві форми розвитку, кількісна й якісна, являються нам у діалектичній єдності. Під впливом соціальних факторів відбувається динамічне повторення кількісних змін безпеки життєдіяльності в якісні. Механізм такого переходу також пов'язаний з реалізацією ідей доповнюваності, як одного з основних принципів наукового пізнання національної безпеки. Діалектичні зміни у парадигмі національної безпеки є завжди відображення протиріччя старого й нового. Поза розв'язанням цього протиріччя передусім у свідомості немає й розвитку безпечних умов життєдіяльності й розвитку.

Нові явища сучасної соціокультурної дійсності, трансформаційні процеси, що проявляються у зміні парадигм національної безпеки, – це не випадкові, а закономірні явища, які відображають продукт певного типу розвитку. Тут національна безпека уособлює діалектичну єдність безпеки особистості, суспільства й держави на державному й регіональному рівнях в різних сферах життєдіяльності перехідних суспільств. У такій єдності відображається важлива для соціальної практики деталь: недостатність, послаблення безпеки одного з об'єктів, одного з рівнів, однієї із сфер безпеки обов'язково негативно позначиться на безпеці усєї нації.

Поряд з описаними вище методами наукового дослідження національної безпеки у перехідних умовах і в поєднанні з ними на тому чи іншому етапі дослідження доцільно використовувати інтуїтивно-логічні, математичні та комбіновані методи моделювання досліджуваного феномена.

В контексті цього слід пам'ятати, що основа будь-якої моделі є феноменологічною, тобто якою б абстрактною модель не була, її створення завжди починається з емпіричного пізнання досліджуваного феномена. Під терміном модель будемо розуміти конкретизований опис досліджуваного феномена.

Прикладом такого моделювання може слугувати модель Бартлетта, спрощене графічне зображення якої стосовно феномена національної безпеки наведено на Рис. 1.

Дана модель демонструє взаємодію ключових факторів і структурних елементів системи національної безпеки і може використовуватись для оцінювання стану тієї чи іншої сфери національної безпеки України.

Філософський сенс основних елементів даної моделі полягає у наступному. Сучасні дослідники проблем безпеки розрізняють у *системі*

національних цілей і завдань рівні цілей. На найвищому рівні знаходяться національні інтереси, які визначаються на тривалий термін і користуються всезагальною підтримкою. Яскравими прикладами національних інтересів (інтересів виживання нації) є виживання країни, «здорова» економіка, здорова нація. Вони стоять на чолі будь-якого переліку життєво важливих інтересів. Менш значущі і, в результаті, більш протирічливі цілі визначаються на основі сучасних демократичних вимог і вимог дотримання прав людини¹. У західній науковій парадигмі вони визначаються на основі аналізу «важливих» та «гуманітарних» інтересів нації².

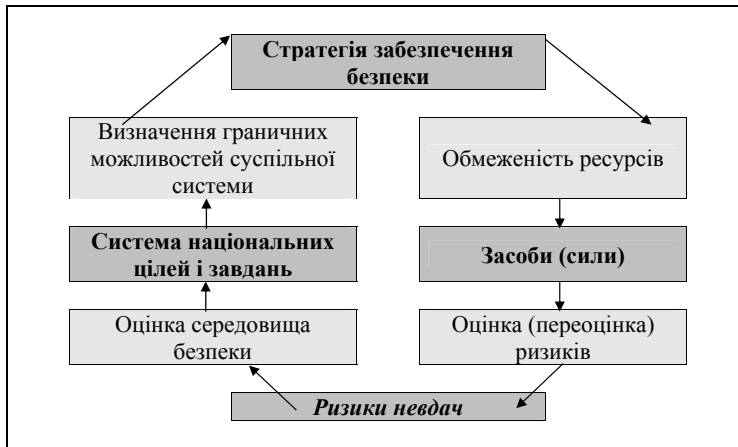

Рис. 1. Модель Бартлетта.

Цілі й завдання нижчих рівнів мають бути приведеними у відповідність з національними інтересами вищого рівня; глобальні цілі визначаються з урахуванням регіональних інтересів; довгострокові цілі визначаються з урахуванням короткострокових.

Діалектично пов'язаною з системою національних цілей і завдань є оцінка середовища безпеки, яка є однією з найскладніших завдань у створенні моделей безпеки. Несподівані зміни у середовищі безпеки можуть

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. №2 (33). С. 9–22.

² Західна (зокрема американська) класифікація національних інтересів передбачає їх поділ на чотири класи: 1 – інтереси виживання нації; 2 – життєво важливі інтереси нації; 3 – важливі інтереси нації; 4 – гуманітарні інтереси нації. Перший клас інтересів вважається вищим рівнем і йому підпорядковуються інтереси інших класів.

кардинально змінити цілі політики й стратегії забезпечення національної безпеки в окремих регіонах планети. Оцінка середовища безпеки включає в себе широкий спектр проблем: переміщення центрів сили у світі і в конкретному регіоні, домінуючі тенденції в різних сферах безпеки, критичні невизначеності, посилення економічної незалежності, варіативні потреби держав у ресурсах, культурні, етнічні, релігійні, міграційні та демографічні тенденції, локальні війни і збройні конфлікти, суттєві зміни навколишнього середовища, розвиток нових технологій (особливо інформаційних) тощо. Ці та багато інших факторів (зокрема, геополітичних та геостратегічних) визначають середовище національної безпеки, яке опосередковано через систему цілей і завдань та визначення граничних можливостей суспільної системи відображається у стратегії забезпечення безпеки.

Стратегія забезпечення безпеки здебільшого полягає у досягненні бажаної мети за допомогою обмежених засобів (так званий «план гри»). Однак метою даної стратегії є не тільки вибір оптимального плану, а й прийняття рішення на доцільність взагалі «вступати у гру». На найвищому, державному, рівні стратегія має вигляд концепції національної безпеки, на підставі якої розробляється політика і механізми забезпечення безпеки у різних сферах життєдіяльності суспільства. Вона віддзеркалює структуру міжнародних відносин, не обмежуючись лише уявленнями про те, хто є союзником, а хто супротивником. Концепція національної безпеки поряд з визначенням національних цілей, цінностей та інтересів, повинна дати чітке уявлення про те, як економічні, зовнішньополітичні, воєнні та інші інструменти державної влади, а також сфери суспільного життя будуть використовуватися для досягнення поставлених цілей і здійснення політики національної безпеки. В межах концепції доцільно передбачити обмеження повноважень кожного з названих інструментів державної влади. Наприклад, економічна стратегія повинна визначати напрямок розвитку держави, її роль на світовому ринку. Зовнішньополітична (дипломатична) стратегія повинна визначати способи досягнення найважливіших національних цілей, у тому числі шляхом налагоджування конструктивних контактів з іншими державами. Воєнна стратегія повинна доповнювати інші, визначаючи, як і за яких умов військовий інструмент державної влади може застосовуватися для здійснення впливу, стримування, оборони або примушення. Порушення меж допустимих повноважень будь-якої із названих стратегій може призвести до деформації системи забезпечення національної безпеки.

Засоби й сили, якими володіє держава для забезпечення стратегії національної безпеки, включає в себе всі ресурси країни. Західна соціогуманітарна традиція зазвичай поділяє основні сили й засоби забезпечення національної безпеки на три групи: економічні, дипломатичні та військові. До економічних засобів відносяться торговельні угоди, іноземна допомога, грошова маса, податки, державні витрати й субсидії. До дипломатичних засобів відносяться об'єднання, альянси, союзи, спеціальні коаліції, політичні угоди, взаємні послуги, санкції, а також переговори різного ступеня складності. До військових засобів відноситься весь спектр воєнної могутності, від потенціалу зброї масового знищення і готовності до широкомасштабної неядерної війни до державних механізмів примушення.

Зі змінами середовища безпеки у світі виникатиме необхідність перегляду важливості тих чи інших засобів забезпечення національної безпеки, залучення нових засобів і сил. Тут особливо актуалізується значущість психологічного фактора, тобто спроможності керівників держав використовувати засоби залякування для здійснення впливу на засоби масової інформації, актуалізуючи таким чином суспільну думку в країні й за кордоном. Поряд з цим надзвичайно важливими залишаються технологічні, інформаційні, екологічні, соціальні, культурні, етнічні та інші традиційні форми взаємодії та взаємовпливу. Уявляється, що сьогодні є сенс вести мову про доцільність використання усієї різноманітності засобів впливу на середовище безпеки.

Разом з тим, держави постійно відчують *обмеженість ресурсів*, потреба в них постійно виходить за межі наявних державних можливостей. Будь-яка держава зіштовхується з необхідністю зробити вибір між протирічливими потребами і варіантами їх задоволення, які здебільшого є взаємозаперечуючими. Наприклад, потреби збройних сил вступають у протиріччя з потребами інших державних органів (соціальних інститутів), з потребами недержавного характеру. Тому виникає необхідність вирішення питання розташування ресурсів, визначення ступеня важливості поставлених цілей і вибраних напрямків діяльності. Іншими словами, виникає необхідність визначення пріоритетів у виборі сил і засобів забезпечення національної безпеки, які, у свою чергу, є результатом діалектичного поєднання національних цілей, завдань, варіантів стратегії та умов середовища безпеки.

Здійснення будь-якої стратегії завжди поєднується з *ризиком невдач*, оскільки для міжнародного і внутрішнього середовища безпеки характер-

ною є невизначеність. При опрацюванні тієї чи іншої моделі забезпечення безпеки обов'язково необхідно зважувати свої шанси на успіх та невдачу. Моделювання за допомогою моделі Бартлетта дозволяє це зробити шляхом перегляду середовища безпеки, цілей, завдань, стратегій, наявних ресурсів, а також певного інструментарію, необхідного для досягнення поставлених цілей. Особливо важливим при *оцінці ризику* є процес визначення і згладжування дисбалансу між ключовими варіативними факторами забезпечення національної безпеки¹. Модель дозволяє здійснити перегрупування ключових варіативних факторів. Зі схеми моделі видно, що зміни одного компонента системи (зокрема, варіативного фактора) зазвичай спричиняє зміни інших параметрів (факторів), що в результаті може призвести до неузгодженостей. З метою встановлення і підтримання балансу стратегії необхідно постійно перегрупувати з точки зору пріоритетності основні варіативні фактори. Способи такого перегрупування можуть бути різними: зміни національних цілей, зміни засобів і сил, перегляд політики і стратегії забезпечення національної безпеки, *переоцінка ризику* невдач тощо.

Зміна цілей національної безпеки здійснюється виходячи з раціональних міркувань: необхідно оцінити міжнародне середовище безпеки в категоріях центрів сили, що змінюються, домінуючих тенденцій, критичних невизначеностей. Лише після цього уможливується визначення нових цілей і завдань держави у тій чи іншій сфері національної безпеки. Перегляд цілей є логічним подоланням невідповідності між середовищем безпеки і засобами забезпечення національної безпеки².

Зміни у міжнародному середовищі безпеки можуть спричинити серйозні зміни засобів забезпечення національної безпеки, які можуть мати здебільшого кількісний характер³. Якісні ж зміни засобів забезпечення національної безпеки пов'язуються з необхідністю зміщення акцентів з одних інструментів державної влади на інші. Зміни середовища безпеки, змінюючи засоби (сили, ресурси) національної безпеки, спричиняють *перегляд політики й стратегії* національної безпеки. Холодну війну Захід пройшов з ідеєю стримування шляхом залякування. Сьогодні така ідея є далеко не актуальною, а нову знайти досить складно. Одні держави сьо-

¹ Див.: розділ 2.

² Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О.П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

³ Наприклад, війна у Кореї призвела у 1950 році до різкого збільшення витрат на оборону у США, СРСР, КНР та інших державах, а розпад СРСР призвів до скорочення воєнних витрат більшості держав Західної Європи.

годні ратують за стратегію колективної безпеки з опорою на міжнародні організації; інші є прибічниками стратегії вибіркового застосування сили, виходячи із загроз життєво важливим інтересам нації.

Однак, при застосування даної моделі адекватно оцінюватися можуть лише якісні показники. Кількісні ж показники системи забезпечення національної безпеки в даному випадку оцінити достатньо складно, що і є суттєвим недоліком даної моделі. Тому фахівці в галузі національної безпеки при оцінці, наприклад, ризику від можливого збитку життєво важливим (важливим) інтересам об'єктів національної безпеки здебільшого користуються інтуїтивними методами. Зокрема, при *переоцінці ризику невдачі* експертам дуже складно дійти єдиної точки зору відносно існуючого ризику при реалізації тієї чи іншої моделі політики або стратегії національної безпеки. Джерелом розбіжностей тут виступають потенційні перешкоди реалізації тих чи інших варіантів стратегій, тобто фактори, які негативно впливають на той чи інший процес, діяльність, явище. Наприклад, протягом 10–15 років обмеженість сировинних і енергетичних ресурсів може зруйнувати найдосконаліші плани й стратегії. В таких випадках ступінь довіри до тієї чи іншої політики, стратегії також значною мірою залежить від природи можливої загрози і від поставлених на карту національних інтересів.

Таким чином, модель Бартлетта цілком доцільно використовувати при аналізі системи національної безпеки, оскільки вона дозволяє здійснити філософський аналіз феномена національної безпеки в динаміці. Однак, застосування даного методу моделювання доцільно здійснювати у поєднанні з інтуїтивно-логічними й математичними методами з метою максимального урахування усіх аспектів даного феномена.

В цілому аналіз різноманітних методологічних підходів до розгляду системи забезпечення національної безпеки взагалі й у перехідних умовах зокрема як особливого соціокультурного феномена, застосування різнопланових моделей системи національної безпеки дозволяють краще визначити особливості та функції даної системи, осмислити принципи її життєдіяльності в умовах соціальних трансформацій.

Однак максимальній ефективності реалізації описаних методів у практиці життєдіяльності сприятиме співставлення сучасних підходів до розуміння даного феномена з класичними, які є дійсним теоретичним підґрунтям усвідомлення даної проблематики.

Таке співставлення дає можливість визначити сутність основних джерел загроз і факторів впливу на стан національної безпеки опрацювати найоптимальніші шляхи й напрямки забезпечення національної безпеки в сучасних суспільствах перехідного типу.

1.6. Категорії «національна безпека» і «державна безпека»: сутнісні та змістовні особливості

Як видно з попередніх підрозділів, проблематика безпеки – одна з ключових для соціально-філософського, політико-правового та державно-управлінського дискурсів. Це пов'язано з тим, що індивід, як зазначав Ш.-Л. Монтеск'є, перебуваючи у природному стані, насамперед потребує безпеки та спокою¹. В означеному контексті, однією з первинних функцій держави є забезпечення безпеки своїх громадян.

Концепти «національна безпека» та «державна безпека» є доволі близькими у змістовному плані. Разом з тим, політико-правова експлікація означених категорій демонструє відмінності у розумінні їхньої сутності та сфер їхнього застосування. Задля концептуальної демаркації дефініцій «національна безпека» та «державна безпека» звернемося насамперед до Закону України «Про національну безпеку України».

Під національною безпекою України (стаття 1, пункт 9) мається на увазі «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»².

Державна безпека, згідно із Законом України «Про національну безпеку України» (стаття 1, пункт 4) – це «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру»³.

Отже, у визначенні поняття «державна безпека» є багато спільних концептуальних ознак з поняттям національної безпеки. Втім, є важливі нюанси, які вказують на відмінність специфічних ознак цих концептів.

Задля кристалізації розуміння концептуальних ознак означених дефініцій варто навести ще й визначення поняття «воєнна безпека» (стаття 1, пункт 2), під якою мається на увазі «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз»⁴.

¹ Монтеск'є Ш.-Л. Избранные произведения / пер. с франц., ред. И. Щербина. Москва: Государственное изд-во политической лит-ры, 1955. С. 165–166.

² Про національну безпеку України: Закон України ред. від 15.03.2020 р. №2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 18.05.2020).

³ Там само.

⁴ Там само.

Як бачимо з наведених визначень, паритетною конфронтантою для поняття «державна безпека» можна вважати категорію «воєнна безпека». Ці ідеологеми взаємовиключні і застосовуються в різних умовах суспільно-політичного буття. У проблематиці державної безпеки на передньому плані захищеність «від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру», тоді як для проблематики воєнної безпеки більш вагомим є захищеність «від воєнних загроз».

Стосовно ж розуміння взаємозв'язку ідеологем національної безпеки та державної безпеки – конфронтантності не спостерігається. Ці категорії, доповнюючи одна одну у змістовному плані, демонструють, з одного боку, певну спільність концептуальних ознак. З іншого боку, спостерігається певна підпорядкованість категорії «державна безпека» категорії «національна безпека».

Відповідно, категорія національної безпеки є ширшою, ніж категорія державної безпеки, що є важливим маркером демократичності політичної системи України.

Слід зазначити, що у державах з демократичним типом політичної системи поняття суспільства та держави не ототожнюються. Разом з тим, у суспільно-філософському дискурсі існували напрямки філософської думки, в яких поняття суспільство і держава ототожнювалися (філософія Платона, марксизм). Це ототожнення було реалізовано також на практиці (міста-поліси в Стародавній Греції; радянська політична система). Вважалося, що суспільство і держава – одне і те ж, тобто держава має право втручатися в різноманітні сфери суспільного життя. При такому розумінні зникає грань відмінностей між приватним і громадським. При такому ототожненні суспільства і держави відразу девальвується поняття особистості. І, дійсно, роль окремого індивіда і в Афінській демократії, і в СРСР була незначною. Вважалося, що колектив є важливішим, ніж індивід. Більше того, ототожнення суспільства та держави свідчить про недемократичність політичної системи, про тоталітарний характер її політичного режиму.

У демократичних країнах – розвинене громадянське суспільство. Громадянське суспільство формується з вільних громадян, які живуть у межах встановлених законом, з гарантованими індивідуальними правами при обмеженні повноважень уряду та за умови демократичної підзвітності. У таких умовах держава виступає лише у ролі інструменту для служби громадянам, вона покликана поважати принципи демократичної підзвітності. Причому, сильне громадянське суспільство та конституційна демократія у сукупності здатні забезпечити стабільну основу для політичного порядку.

У ліберально-демократичному дискурсі (Дж. Локк, Т. Гоббс, І. Кант, Л. Мізес, Ф. Хайек та ін.), ключові ідеологеми якого стали основою сучасного дискурсу правової держави, проводиться чітка межа між суспільством і державою¹. Вважається, що державі не дозволено втручатися в приватне життя індивіда. Держава обмежена в своїх діях правом, що захищає свободу індивіда, його безпеку та гідність. Правова демократична держава характеризується тим, що підкоряє владу волі суверенного народу. Права людини є неподільними та універсальними, вони не залежать ні від громадянства конкретної держави, ні від приналежності до тієї чи іншої етнічної або соціальної групи, статі, релігії чи політичної партії. Втім, до конфлікту з індивідуальними свободами і правами людини може призводити державна влада, особливо, коли панівним політичним режимом у державі стає тоталітаризм.

Ліберально-демократичний світогляд визнає, у цілому, ідеал індивідуальної свободи як універсальну мету². Самоцінність індивіда, його відповідальність не лише перед суспільством, але й перед собою, право на самореалізацію кожного, вільний розвиток та самоствердження складають основу принципу свободи особистості, який є базовим для всього ліберального дискурсу. Однією з найважливіших характеристик лібералізму є його здатність встановлювати лінію демаркації між суспільними та особистими інтересами. Крім цього, у політичній сфері для лібералізму вельми важливим є поняття консенсусу, оскільки засадничим правилом лібералізму є повага до інших осіб, іншої точки зору.

Основне завдання ліберальних реформ полягає в обмеженні втручання держави в приватне життя індивіда (держава – це «нічний сторож», якого майже ніхто не помічає). Саме цього обмеження стосується ліберальне кредо «laissez faire» (з французької – давайте діяти; не втручайтесь). Спочатку ліберальне кредо «laissez faire» означало принцип невтручання державної влади лише в економічні відносини (як внутрішні, так і зовнішні)³. Таке розуміння сутності цього кредо було притаманним для дискурсу класичного лібералізму. У класичному лібералізмі вважалося, що держава покликана захищати приватне життя індивіда та свободу його дій (в рамках закону). Втім, слід обмежити об'єм та сфери її діяльності,

¹ Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору: монографія. Харків: Віревець А. П.; «Апостроф», 2011. 300 с.

² Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі: автореф. дис ... д-ра політ. наук. Чернівці, 2011. 36 с.

³ Струве П. Б. *Laissez faire et laissez passer. Энциклопедический словарь*. Томъ XVIIIА / Издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ. Санкт-Петербургъ: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1896. С. 594–595.

встановлюючи межі поширення державної влади задля мінімізації втручання держави в приватне життя індивіда. Встановлення таких меж передбачає договірний характер відносин («контрактualізм») між державною владою та індивідом, що виключає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (у контексті розуміння ліберального кредо «laissez faire») вважалося у класичному лібералізмі інструментом соціального контролю, а конституційні механізми – гарантією індивідуальної свободи.

Слід зазначити, що тлумачення ліберального кредо відрізнялося розмаїттям концептуальних експлікацій, що було зумовлено не лише культурно-історичними факторами, але й поглядами окремих теоретиків. Так, приміром, Дж. Локк та Дж. Медісон у розумінні ліберального кредо «laissez faire» віддавали перевагу урядові, який був би обмеженим у сфері діяльності (в цілях), але не в повноваженнях (засобах)¹.

У дискурсі сучасного (соціального) лібералізму було відкинуто орієнтацію окремих лібералів на крайній індивідуалізм, що межує з егоїзмом. Визнавалося, що ідеологема «рівності можливостей» спрацьовує лише стосовно тих індивідів, у яких приблизно однакові природні задатки та умови соціалізації. Адже існують і такі люди, яким від природи не притаманна активність для самореалізації. Існують також хворі люди або люди з обмеженими потребами. Оскільки доктрина класичного лібералізму не враховувала інтереси таких індивідів, відбулася соціалізація лібералізму, спрямована на посилення відповідальності держави за малозабезпечених людей. Відповідно, кредо лібералізму «laissez faire» вимагало суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери, оскільки стало вважатися, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання. Це вимагало зміни ставлення до держави, яка стала уже сприйматися в якості інструменту розширення свободи, а не її обмеження. Відносини між державою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення. Таким чином, якщо у класичному лібералізмі втручання держави в соціальну сферу було обмеженим, то для сучасного лібералізму домінантною стала ідея державного регулювання соціальної сфери, через що його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно, з однієї сторони, спостерігалось звуження застосування ліберального кредо «laissez faire». З іншої сторони, якщо в класичному лібералізмі ліберальне кредо «laissez faire» стосувалося лише свободи в економічній сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер суспільної свободи, що розширило застосування ліберального кредо

¹ Звеспер Дж. Лібералізм. *Енциклопедія політичної думки* / пер. з англ., редколег. К. Сігов та ін. Київ: Дух і Літера, 2000. С. 204.

«laissez faire» в нових вимірах суспільного буття. У сучасний період спостерігається зміщення акцентів із проблеми обмеження влади держави (на чому базується ліберальне кредо «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади, що, в свою чергу, актуалізувало ідею консенсусу.

Французький дослідник проблематики національної безпеки Т. Бальзак зазначає, що безпека, як «панівний принцип ліберальної традиції», стала умовою держави. І люди відчують себе захищеними тоді, коли захищена держава¹. Держава є водночас складною організаційною структурою, громадою та інструментом політики. У цьому сенсі держава – це насамперед інструмент просування безпеки².

За умов розвинутої демократії держава може сміливо делегувати з «центру» в «регіони» навіть питання забезпечення безпеки громадян. Наприклад, на початку 70-х років ХХ ст., зазначає Р. Д. Патнам, почалися активні процеси децентралізації в Італії. Саме тоді відповідальність за безпеку, за охорону здоров'я тощо перейшла від центрального до місцевих урядів³.

Таким чином, оскільки у державах з демократичним типом політичної системи поняття суспільства та держави не ототожнюються, відсутнє й ототожнення концептів «національна безпека» та «державна безпека». У спрощеному вигляді можна зазначити, що категорія «національна безпека» співвідноситься з усіма сферами суспільного життя, тоді як категорія державної безпеки – з функціонуванням інституцій держави, що забезпечують здійснення її політики.

На думку польської дослідниці К. Дунай, для проблематики державної безпеки характерними є питання турботи про охорону та оборону держави перед внутрішніми та зовнішніми загрозами⁴. Поняттям національної безпеки, окрім окреслених питань дискурсу державної безпеки, охоплюється ще й коло проблем, пов'язаних з успішним існуванням та розвитком суспільства, із захистом його цінностей. Мова насамперед йде про такі цінності як якість життя, суспільну солідарність, права людини, культуру, звичаї, національну ідентичність тощо. У порівнянні з поняттям держав-

¹ Balzacq T. Qu'est-ce que la sécurité nationale? *Revue internationale et stratégique*. 2003. Vol. 4. No. 52. P. 37.

² Там само: P. 34.

³ Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 17.

⁴ Czuryk M., Dunaj K., Karpiuk M., Prokop K. *Bezpieczeństwo państwa: zagadnienia prawne i administracyjne*. Olsztyn: Wydział Prawa i Administracji UWM, 2016. S. 20.

ної безпеки, дефініція національної безпеки ширша, вона охоплює потреби та цінності різноманітних суспільних груп. Саме реалізація таких цінностей є метою діяльності демократичних держав. Адже класична дефініція державної безпеки може бути застосовною щодо кожної держави, не зважаючи на політичний режим, який притаманний певній політичній системі. Дефініція ж національної безпеки чітко співвідноситься саме з демократичними політичними системами, оскільки нею охоплюється забезпечення безпеки структур громадянського суспільства (яких в принципі не може існувати в умовах тоталітарного політичного режиму).

Як слушно зазначає відомий український теоретик О. С. Власюк, «одним із важливих ключових складників національної безпеки є державна безпека»¹. Відповідно, поняття національної безпеки не можна звужувати до поняття державної безпеки чи ототожнювати з ним. Національна безпека України забезпечується діяльністю суспільних інституцій, що спрямована на створення та вдосконалення умов і детермінант ефективної життєдіяльності народу. Тобто, суспільні інституції утворюють систему забезпечення національної безпеки України.

На підпорядкованість поняття державної безпеки дефініції національної безпеки також вказує О. Чуваков: «у зв'язку із появою поняття «національна безпека» термін «державна безпека» набув більш вузького значення та означає створення таких умов, які б забезпечували непорушність існуючого конституційного ладу, суверенітет і територіальну цілісність держави»².

Досить своєрідно ототожнює поняття національної безпеки та державної безпеки польський теоретик В. Кітлер, аналізуючи проблематику безпеки в контексті демократичного дискурсу. Він зазначає, що національна безпека – це, власне, державна безпека (демократичної держави)³. Разом з тим, такі підходи до розуміння співвідношення понять національної безпеки та державної безпеки є поодинокими та фрагментарними.

Отже, у концептуальній демаркації понять «національна безпека» та «державна безпека» вагомого значення набуває тип політичного режиму в державі. Чим більш розвинуте демократичне суспільство, тим легше виявити концептуальні відмінності між обома дефініціями. За умов до-

¹ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. С. 26.

² Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять. *Правова держава*. 2012. № 15. С. 193.

³ Kitler W. Zakres bezpieczeństwa państwa (narodowego). 2014. S. 25. URL: https://www.researchgate.net/publication/330015732_Zakres_bezpieczenstwa_panstwa_narodowego (дата звернення: 18.05.2020).

мінування недемократичного політичного режиму у державі (тоталітаризм/авторитаризм) концептуальні ознаки цих понять «зливаються», що врешті призводить до їх отождоження. Тобто, наявність відмінностей між поняттями «національна безпека» та «державна безпека» є своєрідним маркером демократичності політичної системи держави.

Задля посилення цієї аргументації та з огляду на кореляцію проблематики політичних режимів з проблемою концептуальної демаркації між поняттями «національна безпека» та «державна безпека» звернемося до методологічного підходу «встановлення порядку денного» (agenda setting).

Виокремлюючи основні методологічні підходи стосовно пояснення політичного процесу у здійсненні політики, В. Парсонс виділяв «етапний підхід». У рамках цього підходу розглядається процес розробки і здійснення політики як такий, що складається з низки етапів чи послідовних дій¹. Важливим є те, що політика аналізується з точки зору процесу, який починається зі «встановлення порядку денного» й закінчується оцінюванням і завершенням політики.

«Встановлення порядку денного» є першою і, можливо, найбільш критичною стадією політики. На формування матриці проблемних питань, що врешті попадають в орбіту поля зору владних інстанцій, здійснюють вплив різні чинники. Якщо певне питання попало в порядок денний, значить – ця проблема стала визнаватися владою в якості проблеми. Процес встановлення порядку денного є вельми важливим з огляду на те, що влада, звужуючи набір проблемних питань, які потребують вирішення, акцентує увагу лише на окремих із них. Причому, попадання проблеми у порядок денний найчастіше детерміноване багатьма чинниками (економічними, соціальними, ідеологічними тощо), які в кожному конкретному випадку здійснюють різний вплив на вибір проблемного питання. Адже доволі часто навіть «ідеї, які опановують людьми, впродовж тривалого часу впливають на рішення, які ті приймають»².

Для встановлення порядку денного вельми важливим є фокусування уваги на розумінні таких моментів: а) яким чином ставлять вимоги до влади окремі особи чи групи людей; б) яким чином влада відповідає (або не відповідає) на ці вимоги; в) якими є умови, за яких ці вимоги виникають та формулюються в категоріях того політичного дискурсу, що є домінуючим для чинної влади.

¹ Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики / пер. з англ. О. П. Дем'ячук. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 53.

² Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2004. С. 123.

Задля розуміння відмінностей між поняттями «національна безпека» та «державна безпека» звернемося до експлікації відмінностей базових типів порядку денного. Прийнято розрізняти два типи порядку денного: *системний* (або публічний) та *інституційний* (або формальний). До системного порядку денного відносять усі проблеми, які заслуговують публічної уваги (наприклад, проблеми освіти, довкілля, охорони здоров'я тощо). Власне кажучи, системний порядок денний – це порядок денний суспільства, оскільки він включає сотні важливих проблем, які потребують вирішення за допомоги владних інстанцій. Разом з тим, лише невелика кількість проблем цього системного порядку денного попадає в поле зору влади. Проблеми, на які влада звернула увагу та прийняла до розгляду, автоматично перекочують із рівня системного (публічного) порядку денного в інституційний (формальний). Відповідно, «публічний порядок денний є регламентом для обговорення, а інституційний – порядком денним для дії, що вказує на початок процесу політики стосовно цієї проблеми»¹.

В означеному контексті можна підсумувати, що за умов розвинутих демократій поняття національної безпеки корелює із *системним* (публічним) типом порядку денного. Натомість поняття державної безпеки корелює із *інституційним* (формальним) типом порядку денного.

Викликає цікавість «рух» проблемних питань між системним та інституційним порядками денними. Згідно з Р. Кобом, Дж. Росом та М. Росом, у встановленні порядку денного можна виокремити чотири основні фази: спочатку проблемні питання 1) *ініціюються*; потім 2) *визначається* їхнє вирішення; після цього 3) *розширюється* підтримка питання; і – в разі успіху – проблемне питання 4) *входить* в інституційний порядок денний². Разом з тим, слід зазначити, що «рух» проблемних питань не завжди односторонній (спрямований від системного до інституційного порядку денного). Цей «рух» залежить від певного типу політичного режиму. У цьому контексті, як зазначали Р. Коб, Дж. Рос та М. Рос, слід виділяти три основні моделі встановлення порядку денного: модель зовнішнього ініціювання, модель мобілізації та модель внутрішнього ініціювання (див. рис. 1).

Модель зовнішнього ініціювання співвідноситься з ліберальним плюралістичним суспільством, у якому суспільні групи, що відіграють ключову роль за такого режиму, ініціюють проблемні питання, вимагаючи їхнього вирішення владою. Тобто, «рух» проблемних питань чітко спрямований від системного до інституційного порядку денного.

¹ Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2004. С. 127.

² Там само: С. 127.

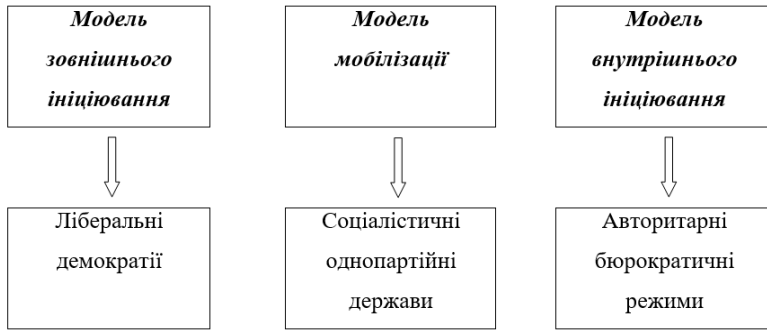

Рис. 1. Кореляція основних моделей встановлення порядку денного з політичними режимами (концепція Р. Коба, Дж. Роса та М. Роса)¹

Модель мобілізації, будучи притаманною тоталітарним режимам, описує прагнення відповідальних за прийняття політичних рішень розширити проблемні питання, що належать до інституційного (формального) порядку денного, до такої міри, щоб вони заповнили собою системний (публічний) порядок денний. Проблемні питання з'являються в інституційному порядку денному без попереднього їхнього висвітлення у системному (публічному). Отже, у цьому випадку зв'язок з громадськістю спрямований на мобілізацію суспільної підтримки владних рішень («зверху вниз»). Відповідно, «рух» проблемних питань спрямований від інституційного до системного порядку денного.

За моделі внутрішнього ініціювання, яка співвідноситься з авторитарними бюрократичними режимами, у порядок денний найчастіше попадають ті проблемні питання, які ініційовані привілейованим класом осіб, що здійснюють вплив на владу, будучи наближеними до неї. Власне кажучи, проблемні питання, виникаючи в інституційному порядку денному, не завжди зазнають розширення до системного (публічного) порядку денного.

Втім, як зазначають М. Говлет і М. Рамеш, таке співвідношення встановлення порядку денного з діючими політичними режимами не завжди виправдане. Адже центральним питанням встановлення порядку денного найчастіше є природа підсистеми політики. Саме вона має справу з проблемою, яка, по-перше, визначає суб'єктів, що ініціюють процес (державні чи суспільні), і, по-друге, який рівень державної підтримки може мати вирішення цієї проблеми (див. рис. 2).

¹ Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2004. С. 128–129.

		Рівень суспільної підтримки	
		<i>Висока</i>	<i>Низька</i>
Хто ініціює обговорення	<i>Суспільний суб'єкт</i>	Зовнішнє ініціювання	Внутрішнє ініціювання
	<i>Держава</i>	Консолідація	Мобілізація

Рис. 2. Моделі встановлення порядку денного за типом політики¹

Відповідно, «тип встановлення порядку денного визначається природою державної підтримки питання та природою суб'єкта, або суб'єктів, що ініціювали питання»². Запропоновані (рис. 1) три типи встановлення порядку денного (зовнішнє ініціювання, внутрішнє ініціювання та мобілізація) частково співпадають з моделями на рис. 2. Крім того, тут з'являється новий тип встановлення порядку денного – *консолідація*, який виникає, коли процеси вирішення державної проблеми (що вже має широку суспільну підтримку) ініціюються владою. Саме тип встановлення порядку денного «консолідація» видається найоптимальнішим задля опису концептуальних взаємовідносин між проблематикою національної безпеки та проблематикою державної безпеки.

Згідно з Конституцією України (стаття 17), «забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом»³. У відповідності із Законом України «Про національну безпеку України», забезпечення державної безпеки покладається на Національну гвардію України (стаття 18, пункт 5); Службу безпеки України (стаття 19, пункт 1).

Проблематика державної безпеки у вітчизняних нормативно-правових актах окреслюється досить чітко: боротьба з тероризмом, економічна безпека, інформаційна безпека, кібернетична безпека. Власне кажучи, ця

¹ Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2004. С. 131.

² Там само: С. 132.

³ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.05.2020).

сфера застосування поняття державної безпеки означена ще в Конституції України, де наголошується (стаття 17), що забезпечення «економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави»¹.

Отже, поняття національної безпеки більш широке і всеохопне у порівнянні з поняттям державної безпеки. Згідно з Конституцією України, національну безпеку забезпечує Президент України (стаття 106, пункт 1)². А координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України є Рада національної безпеки і оборони України (стаття 107).

У державах демократичного типу поняття національної безпеки переважно співвідноситься з усіма сферами суспільного життя. Також цим поняттям охоплюється і функціонування державних інституцій. На цьому наголошується у статті 3 Закону України «Про національну безпеку України»: державна політика у сфері національної безпеки спрямована як на захист людини і громадянина, так і на захист держави³.

Основні принципи, які визначають порядок формування державної політики у сфері національної безпеки в Україні, наступні⁴:

1) принцип верховенства права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання основ демократичного цивільного контролю щодо сектору безпеки і оборони та застосування сили;

2) дотримання норм міжнародного права, участь у забезпеченні інтересів України у міжнародних зусиллях з підтримання миру та безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки;

3) розвиток сектору безпеки та оборони як базового інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки та оборони.

До ключових структурних аспектів національної безпеки України, на думку О. Власюка, слід віднести: державно-політичний аспект; соціально-економічний аспект; національно-культурний аспект; екологічний аспект; інформаційний аспект⁵.

Державно-політичний структурний аспект національної безпеки України полягає насамперед у забезпеченні територіальної цілісності держави,

¹ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 18.05.2020).

² Там само.

³ Про національну безпеку України: Закон України ред. від 15.03.2020 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 18.05.2020).

⁴ Там само.

⁵ Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики. Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. С. 28.

недоторканності її кордонів. Також цей аспект виражається у забезпеченні як внутрішніх, так і міжнародних інтересів України, у забезпеченні захисту державно-політичного ладу від спроб його ліквідації чи зміни неконституційним шляхом, у забезпеченні прав і свобод громадян, їх виживання у випадках стихійних лих, катастроф.

Соціально-економічний структурний аспект національної безпеки України полягає у забезпеченні стійкості соціально-економічної системи держави, в удосконаленні структури народного господарства, у захищеності народного господарства від зовнішніх та внутрішніх загроз, у подоланні кризових явищ і в економіці, і в соціальній сфері.

Національно-культурний структурний аспект національної безпеки України полягає у забезпеченні інтересів громадян України всіх національностей, у запобіганні ситуацій конфліктів та ворожнечі на національному ґрунті, у реалізації оптимальної демографічної та міграційної політики в контексті гармонізації національних та соціальних відносин¹, у відродженні та примноженні національної духовної та матеріальної культури тощо.

Екологічний структурний аспект національної безпеки України полягає у формуванні механізмів для запобігання деградації та оздоровлення навколишнього середовища, у піклуванні про здоров'я народу, у формуванні соціально-правових та економічних умов, які б виключали можливість заподіяння шкоди довікілью з боку інших країн світу тощо.

Інформаційний структурний аспект національної безпеки України полягає у ефективних та оперативних відповідях на інформаційні виклики новітнього світу задля повноцінної реалізації власних національних інтересів.

Цікавим у контексті розрізнення категорій національної безпеки та державної безпеки є той факт, що в Україні здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти як за спеціальністю «Національна безпека», так і за спеціальністю «Державна безпека»². Ці спеціальності відносяться до галузі знань – «25 Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону». Більш поширеною є спеціальність «Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)». Метою освітньої

¹ Куц Ю. О., Куць О. М., Лісничий В. В. Етнонаціональні чинники державотворення: монографія. Харків: Вид-во ХарПІ УАДУ «Магістр», 2002. 108 с.

² Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. № 266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/266-2015-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 18.05.2020).

програми цієї спеціальності є забезпечення публічного сектору «висококваліфікованими фахівцями для соціально-економічної, соціально-політичної, соціально-особистісної, оборонної, контрольної, аналітичної та дослідницької діяльності в галузі управління й адміністрування національною безпекою»¹. Зазначається, що спеціальність «національна безпека» спрямована також на підготовку кваліфікованих фахівців із питань державної безпеки. Тобто, поняттям національної безпеки охоплюється поняття державної безпеки.

Аналогічні спеціальності існують, наприклад, у вищих навчальних закладах Польщі: «Національна безпека» (*Bezpieczeństwo narodowe*)² та «Державна безпека» (*Bezpieczeństwo państwa*)³, причому, специфіка відмінностей між цими спеціальностями приблизно та ж сама, що й в Україні.

У розумінні специфіки відмінностей між дефініціями національної та державної безпеки важливого значення набуває ідеологема «національні інтереси», яке є ключовою ідеологемою для політико-безпекового дискурсу. Насамперед слід зазначити, що, використовуючи термін «ідеологеми», маємо на увазі визначальні категорії ідейного арсеналу певного суспільно-політичного явища, які здатні здійснювати вплив на реципієнта, змінюючи його світоглядні орієнтири, та які обумовлюються певним соціально-політичним контекстом. Тобто, ідеологема – це своєрідний спосіб репрезентації певного суспільно-політичного явища, який вписаний у конкретне соціальне тло політичного простору. Наприклад, ключовою ідеологемою лібералізму є свобода. Вважається, що термін «ідеологема» вперше використав М. Бахтін у праці «Слово в романі», маючи на увазі образ соціального кругозору або особливу точку зору, що претендує на соціальну значимість. Початково поняття ідеологеми вживалося в художніх творах для опису тих ідей, які були покликані здійснювати вплив на читача, змінюючи його картину світу або підштовхуючи до здійснення певних дій. Отже, ідеологеми завжди наповнені конкретним змістом, який неможливо виявити поза певним політико-соціальним контекстом. Важливим компонентом ідеологеми є оціночність, тобто аксіологічна складо-

¹ Кафедра політології та національної безпеки. Національний університет «Острозька академія». URL: https://www.oa.edu.ua/ua/departments/politics/pim_polit/ (дата звернення: 18.05.2020).

² *Bezpieczeństwo narodowe*. Społeczna Akademia Nauk w Łodzi. URL: <https://lodz.san.edu.pl/oferta/studia-i-stopnia/bezpieczenstwo-narodowe/o-kierunku> (дата звернення: 18.05.2020).

³ *Bezpieczeństwo państwa*. Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. URL: <https://www.up.krakow.pl/studia/studia-i-stopnia/2619-bezpieczenstwo-panstwa> (дата звернення: 18.05.2020).

ва, що відрізняє поняття «ідеологема» та поняття «концепт». Ідеологеми наповнені аксіологічним змістом, вони надають своєрідну інтерпретацію соціально-політичній дійсності в контексті певного суспільно-політичного дискурсу. Ідеологеми не обмежуються лише мовним вираженням. У ролі ідеологем можуть виступати також політичні символи (державні, партійні тощо). Ідеологеми, будучи гіпотезами змісту та висвітлюючи багатогранність суспільно-політичних явищ, здатні «розширити» спектр сприйняття і розуміння певної інформації. Разом з тим, використовуючи певні ідеологеми, політичний клас прагне не лише доносити певні змісти до реципієнтів, але й впливати на їхню точку зору, вигідно змінюючи її.

Важливість ідеологеми національних інтересів обумовлюється тим, що «основні напрями політики національної безпеки визначаються національними інтересами, тому визначення національних інтересів має передувати формуванню політики, яка забезпечує національну безпеку»¹.

Власне кажучи, під національним інтересом переважно мають на увазі певний інтерес держави, який визначається урядом². У концептуалізації дефініції національного інтересу можна виокремити різні взаємодоповнюючі контексти. Наприклад, для політиків, які вирішили заручитися підтримкою задля реалізації власних завдань, пріоритетним стає розуміння національного інтересу як такої зовнішньої політики держави, яка «захищає свої інтереси в анархічній міжнародній системі, де не бракує небезпек і де інтереси нації завжди перебувають під загрозою»³. Разом з тим, у сфері зовнішньої політики (політичний реалізм) поняття національного інтересу переважно розуміють як інструмент аналізу зовнішньої політики (Г. Моргентау). Тобто, під національним інтересом мається на увазі своєрідний зовнішньополітичний варіант суспільного інтересу, коли визначається, «що саме є найкращим для держави в її взаєминах з іншими державами»⁴.

Національні інтереси України, згідно із Законом України «Про національну безпеку України» (стаття 1, пункт 10) – це «життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний

¹ Шахов В., Мадіссон В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2013. №2. С. 51.

² Куц Г. М. Пріоритетні стратегії інформаційної політики у контексті національних інтересів України: ліберальний ракурс. *Політичне життя*. 2017. №3. С. 52–58.

³ Берд П. Національний інтерес. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 436.

⁴ Там само.

суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян»¹.

Національні інтереси за своєю спрямованістю «зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивний розвиток і, певною мірою, лідерства особи, суспільства, держави»². Перманентна невизначеність та ментальна розбіжність у формуванні основних критеріїв задля визначення національного інтересу – це ознака розколотості суспільства та несформованості нації.

Формування та реалізація національних інтересів мають бути прерогативою перш за все держави, яка володіє монопольним правом на легітимну інтерпретацію загальнонаціональних пріоритетів. Разом з тим, «національний інтерес віддзеркалює єдність прагнень громадянського суспільства і держави»³. Тобто, держава не є єдиним учасником реалізації національних інтересів. У демократичному соціумі на процеси формування та реалізації національних інтересів здійснюють вплив різноманітні актори: владні інституції різних рівнів, бізнесові структури, структури громадянського суспільства, політичні партії тощо.

На думку В. Шахова та В. Мадіссон, поняття «національні інтереси» можна експлікувати у трьох взаємопов'язаних контекстах: геополітичному, внутрішньополітичному та ідеологічному⁴. Геополітичний аспект національних інтересів полягає у збереженні суверенітету й територіальної цілісності, а також у визначенні власного місця і ролі в певному геополітичному просторі, у забезпеченні балансу сил через міжнародні політичні, військово-політичні, правові, економічні та гуманітарні інституції. Внутрішньополітичний аспект національних інтересів пов'язаний із забезпеченням стабільного розвитку суспільства і держави, підвищенням життєвого рівня населення країни, а також забезпеченням політичної стабільності. Ідеологічним аспектом національних інтересів передбачається обґрунтування різноманітних ідеологічних інтерпретацій трактування їхнього змісту (наприклад, крізь призму ідеологій ізоляціонізму, планетаризму, солідаризму, ліберального інтернаціоналізму тощо).

Сучасна Українська держава потребує виваженої та ефективної інформаційної політики, яка б формувалася у руслі пріоритетних національних

¹ Про національну безпеку України: Закон України ред. від 15.03.2020 р. №2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 18.05.2020).

² Шахов В., Мадіссон В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. №2. С. 46.

³ Там само: С. 50.

⁴ Там само: С. 47.

інтересів України. Захист демократичних цінностей, здобутків демократії є надактуальним для політичного простору сучасної України, проти якої з 2014 року ведеться гібридна війна з боку Росії. У Доктрині інформаційної безпеки України зазначається, що формування державної інформаційної політики має бути спрямованим на протидію «руйнівному інформаційному впливу Російської Федерації в умовах розв'язаної нею гібридної війни»¹. Базовою ознакою сучасних гібридних війн вважається активне ведення інформаційних війн. Технології гібридної війни спрямовані на руйнування досягнень демократії шляхом використання інструментарію демократичного дискурсу.

На важливості цінностей свободи, демократії, патріотизму наголошується у Доктрині інформаційної безпеки України. Зокрема зазначається, що з-поміж пріоритетів державної політики в інформаційній сфері щодо забезпечення захисту і розвитку інформаційного простору України має бути пропагування «досвіду державотворення, цінностей свободи, демократії, патріотизму, національної єдності, захисту України від зовнішніх і внутрішніх загроз»². В означеному контексті, Українська держава потребує вираженої інформаційної політики, спрямованої на забезпечення її національних інтересів задля ефективності процесу демократичних трансформацій.

Доволі важливою є інформаційна політика держави в сфері культури. У цьому контексті слід зазначити, що українській ідентичності притаманна достатньо потужна індивідуалістична складова, яка споріднює її з європейською ідентичністю. Українська ментальність корелює насамперед з принципами лібералізму (і частково консерватизму), що майже не виражено на суспільно-політичному рівні³. Отже, постає проблема не лише усвідомлення власної самотності, але й необхідності проєкції ліберально-демократичних інтенцій – закладених у ментальності українського народу – на суспільно-політичний простір. Це насамперед передбачає активізацію освітніх стратегій в Україні задля введення просвітницьких заходів, метою яких, з однієї сторони, стала б популяризація ліберально-демократичних цінностей та переваг. З іншої сторони, просвітницькі заходи мають бути спрямовані на позитивне позиціонування власної культурної самотності,

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 29.12.2016 р. №47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 18.05.2020).

² Там само.

³ Куц Г. М. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*. Харків, 2007. № 785. Вип. 10. С. 79–85.

якій у всі часи був притаманним певний ліберально-демократичний контр-агумент, задля самоствердження у глобальному просторі.

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України, базовими національними інтересами України в інформаційній сфері є: 1) життєво важливі інтереси особи та 2) життєво важливі інтереси суспільства і держави. До категорії життєво важливих інтересів суспільства і держави відноситься, зокрема, позиція щодо «формування позитивного іміджу України у світі, донесення оперативної, достовірної і об'єктивної інформації про події в Україні до міжнародної спільноти»¹.

У цілому, пріоритети українського державотворення мають кореспондуватися із стратегіями ліберально-демократичних перетворень, що має забезпечуватися інформаційною політикою, спрямованою на ефективне відстоювання національних інтересів України.

Таким чином, концепти «національна безпека» та державна безпека є доволі близькими у змістовному плані. Разом з тим, політико-правова експлікація означених категорій демонструє відмінності у розумінні їхньої сутності та сфер їхнього застосування.

Категорія національної безпеки є ширшою, ніж категорія державної безпеки, що є важливим маркером демократичності політичної системи певної держави. Слід зазначити, що у державах з демократичним типом політичної системи поняття суспільства та держави не ототожнюються. Ототожнення суспільства та держави свідчить про недемократичність політичної системи, про тоталітарний характер її політичного режиму. У ліберально-демократичному дискурсі, ключові ідеологеми якого стали основою сучасного дискурсу правової держави, проводиться чітка межа між суспільством і державою. За умов розвинутої демократії держава може сміливо делегувати з «центру» в «регіони» навіть питання забезпечення безпеки громадян.

Оскільки у державах з демократичним типом політичної системи поняття суспільства та держави не ототожнюються, відсутнє й ототожнення концептів «національна безпека» та «державна безпека». У спрощеному вигляді можна зазначити, що категорія «національна безпека» співвідноситься з усіма сферами суспільного життя, тоді як категорія державної безпеки – з функціонуванням інституцій держави, що забезпечують здійснення її політики.

Для проблематики державної безпеки характерними є питання турботи про охорону та оборону держави перед внутрішніми та зовнішніми

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 29.12.2016 р. №47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 18.05.2020).

загрозами. Поняттям національної безпеки, окрім окреслених питань дискурсу державної безпеки, охоплюється ще й коло проблем, пов'язаних з успішним існуванням та розвитком суспільства, із захистом його цінностей. Мова насамперед йде про такі цінності як якість життя, суспільну солідарність, права людини, культуру, звичаї, національну ідентичність тощо. У порівнянні з поняттям державної безпеки, дефініція національної безпеки ширша, вона охоплює потреби та цінності різноманітних суспільних груп. Саме реалізація таких цінностей є метою діяльності демократичних держав. Адже класична дефініція державної безпеки може бути застосовною щодо кожної держави, не зважаючи на політичний режим, який притаманний певній політичній системі. Дефініція ж національної безпеки чітко співвідноситься саме з демократичними політичними системами, оскільки нею охоплюється забезпечення безпеки структур громадянського суспільства (яких в принципі не може існувати в умовах тоталітарного політичного режиму).

Державна безпека – один із важливих ключових складників національної безпеки. Національна безпека України забезпечується діяльністю суспільних інституцій, що спрямована на створення та вдосконалення умов і детермінант ефективної життєдіяльності народу. Тобто, суспільні інституції утворюють систему забезпечення національної безпеки України.

Отже, у концептуальній демаркації понять «національна безпека» та «державна безпека» вагомого значення набуває тип політичного режиму в державі. Чим більш розвинуте демократичне суспільство, тим легше виявити концептуальні відмінності між обома дефініціями. За умов домінування недемократичного політичного режиму у державі (тоталітаризм/авторитаризм) концептуальні ознаки цих понять «зливаються», що врешті призводить до їх ототожнення.

У розумінні специфіки відмінностей між дефініціями національної безпеки та державної безпеки важливого значення набуває категорія «національні інтереси», яка є ключовою ідеологемою для політико-безпекового дискурсу. Формування та реалізація національних інтересів мають бути прерогативою перш за все держави, яка володіє монопольним правом на легітимну інтерпретацію загальнонаціональних пріоритетів. Разом з тим, держава не є єдиним учасником реалізації національних інтересів. У демократичному соціумі на процеси формування та реалізації національних інтересів здійснюють вплив різноманітні актори: владні інституції різних рівнів, бізнесові структури, структури громадянського суспільства, політичні партії тощо. Сучасна Українська держава потребує виваженої інформаційної політики, спрямованої на забезпечення її національних інтересів задля ефективності процесу демократичних трансформацій.

ОНТОЛОГІЯ БЕЗПЕКИ

2.1. Агресивність і насильство: онтологічні підстави і передумови розуміння безпеки

Життєдіяльність суспільства завжди ускладнюється вектором агресії й насильства, їх специфічного заломлення у відповідній соціально-економічній і культурній ситуації регіональних соціокультурних просторів і часових характеристик соціуму. Агресивність і насильство виявляються неминучими елементами суспільного буття. Тож, щоб усвідомити сутність феномена національної безпеки в його онтологічному сенсі необхідно передусім зрозуміти сутність, причини й детермінанти агресивності й насильства як онтологічних підстав і передумов розуміння безпеки.

Історія людства – це історія людської діяльності, в процесі якої люди, реалізуючи свої інтереси, вступають у численні зв'язки між собою. Зіткнення інтересів часто веде до конфліктних ситуацій, багато з яких вирішуються за допомогою сили. В історії людства майже всі спроби створення скільки-небудь великих держав та імперій були зв'язані з експансією, завоюванням, утручанням, окупацією чужих територій. Багато в чому сама історія людства виявляється як безперервна низка війн племен, народів, націй, імперій один з одним. Одні прагнули підкорити собі чужі країни і народи; інші жадали військової слави; треті вважали, що краще загинути стоячи, аніж жити, залишаючись на колінах.

Мабуть, тільки на ранній стадії розвитку суспільства основним джерелом його саморуху була боротьба людини з природою. Суперечності та конфлікти, що виникали між племенами, стояли на другому плані, не були головними. Основу способу виробництва раннього суспільства складали загальні потреби й інтереси. Природне середовище – колиска і джерело існування людини – поставало перед нею як ворожа демонічна сила, з якою можна було боротися, лише тісно об'єднавшись. Збройні конфлікти між племенами не носили соціального характеру, а були лише сутичками за кращі мисливські угіддя, пасовища, печери. У сутичках племен

був присутній елемент збройного насильства – неодмінний атрибут усіх війн, але це насильство переслідувало лише мету безпосереднього задоволення економічних потреб первісних людей, було частиною їхньої загальної боротьби за створення умов існування. Однак внаслідок розвитку людського суспільства агресивність та насильство поступово посідають важливе, якщо не центральне, місце в житті суспільства і висвітлюється в космогоніях і міфах усіх наступних епох і цивілізацій¹.

З кінця XIX століття провідні філософи і письменники дивились на цю проблему дуже скептично, підкреслюючи зв'язчу суть людської природи та імпульсивність і навіть інстинктивність її діяльності. Слепа, хаотична помста, бажання вижити понад усе, вщент руйнуючи все на своєму шляху – ось те, що характеризувало людину протягом останнього століття. О. Шпенглер зазначав: «Людина – хижак... Усі взірці доброчесності й соціальної етики, які хочуть бути або стати вище цього, є лише хижакими зі зламаними зубами, що ненавидять інших через напади, яких самі старанно уникають. Подивіться на них: вони настільки слабкі, що не можуть читати книг про війну, але вибігають на вулицю, якщо стається нещасний випадок, щоб збудити свої нерви кров'ю і криками, а якщо вони не здатні вже і на це, тоді насолоджуються цим у кіно й ілюстрованих виданнях... боротьба є стародавнім фактом життя і сама є життям, і навіть найжалюгіднішому пацієнту не вдається до кінця знищити у своїй душі задоволення від неї»².

Слід зазначити, що агресивність є безпосередньою властивістю особи, людини як члена соціуму. Агресивність пов'язана із структурою мотиваційної сфери і специфікою системи цінностей особи. Це особова позиція, що полягає в наявності деструктивних тенденцій в галузі міжособових відносин, в готовності до використання насильницьких способів реалізації своїх цілей. Агресія ж розуміється як прояв агресивності в деструктивних діях, мета яких – нанесення шкоди тій чи іншій особі³.

Суспільно-політичні напрацювання другої половини XX століття відображають реставрацію проблематики агресивності у нових світоглядних і методологічних умовах розвитку різних філософських, соціологічних, психологічних шкіл. Фахова література фіксує кілька провідних теорій агресії: біологічну (інстинктивну) (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, К. Лоренц

¹ Див. пп. 1.1.

² Шпенглер О. Годы решений. Москва: Скимень, 2006. С. 8.

³ Зубань Г. О. Осягнення феномену агресії у філософському дискурсі сучасності. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/1855/34/zyban.htm> (дата звернення: 27.05.2020).

та інші); фрустраційну (Дж. Доллард, Л. Берковіц та інші) та теорію соціального повчання (А. Бандура та інші).

Відповідно біологічній теорії агресивна енергія людини є її самодостатнім природним потенціалом, накопичення ж останнього невпинно відбувається у людському організмі.

Згідно з точкою зору З. Фрейда паралельно з сексуальною або життєвою енергією – «еросом» існує деструктивний інстинкт смерті – «танатос». Щоб позбутися цієї руйнівної енергії, людині потрібно знайти спосіб розрядитися. Подібно до того, як статевий акт призводить до розрядження сексуальної енергії, таким же чином реалізація агресивних дій сприяє розслабленню внутрішньої напруженості, що виникла у результаті накопичення деструктивної енергії. Зазвичай агресивна енергія спрямовується на зовнішні об'єкти. Причому, це відбувається не тільки шляхом фізичних дій. Часом агресія проявляється у вербалізаціях, входить у склад образів уяви тощо. Все це призводить до своєрідного самоочищення, «катарсису», завдяки якому відбувається послаблення внутрішньої напруженості, розрядка деструктивної енергії. Тим не менш, бажання руйнувати повністю не зникає, деструктивна енергія накопичується знову і знову¹.

Позиція Е. Фромма стосовно вродженої детермінації агресії полягає у наступному. У цілому, висловлюючи свою згоду з прихильниками такої інтерпретації агресії, він пропонує своєрідну точку зору з приводу феноменології. Е. Фромм розрізняє два види агресії. Перший вид – це захисна агресія, що має філогенетичне походження. Цей вид агресії Е. Фромм називає доброякісною. Згідно з його теорією, доброякісна агресія як у тваринному світі, так і у людини являє собою реакцію-відповідь індивіду чи групи на небезпеку, що загрожує їх життєвим інтересам. «Філогенетично закладена агресія, що зустрічається у людей і тварин, є нічим іншим, як адаптивною, захисною реакцією»². Причому, такого роду реакція може виникнути як у відповідь на небезпеку, на загрозу, бути спрямованою на задоволення базових біологічних потреб, так і в умовах тисняви, обмеженості простору пересування, високої температури тощо. Таким чином, за Е. Фроммом, такий різновид агресії, як захисна агресія, має біологічне походження, виконує адаптивну функцію і сприяє збереженню життя.

¹ Мойсеева О. С. Историко-психологичный анализ феномену агрессии. *Збірник наукових праць Психологічні науки*. Том 2. Випуск 10 (91). С. 213.

² Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва: Республика, 1994. С. 124.

Другий вид – це «злякїсна» агресія – виявляється через деструктивність або жорстокість є властивою тільки людині і, практично, відсутньою у інших ссавців; вона не має філогенетичної програми, не служить біологічному пристосуванню і не має таким чином ніякої конкретної мети. «В основі злякїсної агресії – не інстинкт, а деякий людський потенціал, корені якого приховані в умовах самого існування людини»¹.

Відношення доброякісно-оборонної агресії до злякїсно-деструктивної розглядається Е. Фроммом, як відношення інстинкту до характеру, тобто передбачається необхідність розмежування між природними чинниками, що кореняться у фізіологічних потребах, і специфічними людськими пристрастями, що мають своє джерело в людському характері. Інстинкт – це відповідь на фізіологічні потреби людини, а пристрасті – це відповідь на екзистенціальні потреби, і тому останні є виключно людськими².

Австрійський дослідник К. Лоренц обґрунтував поняття агресії як біологічно детермінований механізм поведінки, що є інструментом боротьби за виживання, адже, як уже сказано, хижак позбавляє життя свою жертву, керуючись відчуттям голоду. К. Лоренц, на відміну від прийнятої думки, не пов'язував агресію з насильством або вбивством. Навіть боротьба між хижаком та жертвою, на його думку, «взагалі не є боротьбою у справжньому сенсі цього слова»³. Справжня сутність агресії, за Лоренцом, полягає у внутрішньовидовій конкуренції за оволодіння природними ресурсами, необхідними для виживання. Тварини з високим рівнем агресивності, до яких належать, як правило, статево зрілі особини (тобто найбільш розвинуті у фізичному розумінні), мають перевагу в задоволенні своїх основних потреб, передусім харчового та статевого інстинктів. Внаслідок цього вони мають більше шансів, порівняно з іншими тваринами, на самозбереження й відтворення, що є визначальним для еволюції видів у цілому⁴. К. Лоренц вважав, що «агресія у людей є абсолютно таким же мимовільним інстинктивним прагненням, як і у інших вищих хребетних тварин». Крім того, він відзначає, що у деяких тварин «агре-

¹ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. С. 231.

² Так само. С. 123.

³ Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»); пер. с нем. Г. Ф. Швейника. Москва: Прогресс-универс, 1994. С. 178.

⁴ Пілаш Д. Чи можливий світ без війни? Питання про витоки людської агресивності. URL: http://www.cirs.kiev.ua/edu/images/stories/pilash_mir%20bez%20voyny.doc (дата звернення: 20.05.2020).

сивна» поведінка по своїх проявах практично не відрізняється від сексуальної¹.

Фрустраційна теорія визначає агресію як наслідок неспівпадіння рівня запитів і рівня реальних особистих досягнень конкретної людини, як інструмент самоствердження, домінування, адаптації або привласнення життєво необхідних ресурсів. Зокрема Дж. Доллард розглядав агресію як реакцію відповіді на фрустрацію. «Фрустрація – це таке явище, коли у людини є певний мотив, коли вона прагне досягти бажаної мети, проте зустрічає перешкоди на цьому шляху»². Згідно з Дж. Доллардом, «фрустрація завжди призводить до якогось прояву агресії»³.

Слід відмітити, що відомий дослідник Л. Берковиц, який критикував як фрейдівський, так і лоренцівський погляди на агресію, приділяє особливу увагу відсутності емпіричних підтверджень цих теоретичних постулатів. «Дослідникам не тільки не вдалося знайти центри «агресивної енергії» ні в організмі тварини, ні в організмі людини... але й немає достатньо доказів того, що підмінена агресивна діяльність принесе користь очищення (катарсис) та зменшить наступний потяг до агресії», – підкреслює Л. Берковиц у своїй праці «Агресія: причини, наслідки та контроль»⁴. Проте разом з тим Л. Берковиц повністю не виключає ймовірність біологічної обумовленості агресії. З цього приводу він зазначає, що: «Не зважаючи на те, що я критично ставлюся до традиційної концепції агресивного інстинкту, я звичайно не відкидаю роль біологічних процесів»⁵.

Для пояснення природи агресії Л. Берковиц використовує відоме з теорії фрустрації поняття «відносної деривації», що являє собою феномен, який належить до галузі соціальної взаємодії. Відносна депривація – це оцінка свого положення (чи своєї групи) як утисненого, дискримінованого порівняно з іншими, що супроводжується почуттям несправедливості. Як показали дослідження М. Дойча, що працював у руслі ідей Л. Берковиці⁶, незадоволеність викликана насамперед відносною, а не абсолютною

¹ Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Санкт-Петербург: Амфора, 2001. С. 234.

² Dollard J. (et al.). Frustration and Aggression. New Haven: Pub. for the Institute of human relations by Yale University Press; London: H. Milford, Oxford University Press, 2004. С. 472.

³ Так само: С. 490.

⁴ Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, Нева; Москва: Олма-Пресс, 2002. С. 473.

⁵ Так само: С. 474.

⁶ Так само: С. 50.

депривацією. Тут відіграє важливу роль чинник соціального порівняння з тими, хто знаходиться у кращому положенні.

Переглядаючи ідеї Дж. Долларда, Л. Берковіц висловив припущення про те, що фрустрація лише створює психологічні умови для виникнення злості. У результаті фруструючих впливів у психіці особистості створюється емоційна готовність до агресивних реакцій. Л. Берковіц зокрема відзначає, що фрустрація продукує тенденцію до агресії. У результаті фруструючих впливів у психіці особистості створюється емоційна готовність до агресивних реакцій. Негативний афект – головний підбурювач агресивних схильностей»¹. Зазвичай, за Л. Берковіцем, неприємність ситуації прямо пропорційна схильності особистості до агресивної поведінки. Він дотримується такої думки: «Ми поведимося агресивно лише тоді, коли вважаємо, що з нами вчинили несправедливо чи незаконно, або розцінюємо дії інших як спрямовані особисто проти нас»².

Теорія соціального повчання, трактує агресивну поведінку як результат спеціалізованої агресивної дидактики³. Згідно з теорією соціального повчання агресія, яка набувається завдяки біологічним факторам (гормони, нервова система), навчанню (безпосередній досвід, спостереження) і провокаційному впливу шаблонів (збудження, увага), може регулюватись зовнішнім заохоченням і покаранням (матеріальна винагорода, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують або карають інших), механізмами саморегуляції (гордість, провина). А тому аналіз агресивної поведінки потребує врахування трьох аспектів: по-перше, способів засвоєння подібних дій; по-друге, факторів, які провокують їх появу; по-третє, умови, за якої вони закріплюються. Значна увага тут приділяється впливу первинних посередників соціалізації⁴.

Згідно з теорією А. Бандури, повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці – у родині, у засобах масової інформації, у субкультурах тощо; всі вони переповнені агресією. Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень у житті дитини може створити у неї тверде враження про те, що

¹ Берковіц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, Нева; Москва: Олма-Пресс, 2002. С. 70.

² Так само: С. 59.

³ Бутовская М. Л. Агрессия и примирение как проявление социальности у приматов и человека. *Общественные науки и современность*. 1998. № 6. С. 149-160.

⁴ Рибалка В. Г. Агресія як деструкція соціальних відносин. URL: <http://dspace.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf> (дата звернення: 27.05.2020).

гарантом досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність. Таким чином у людини може сформуватися відповідне переконання, й агресія може перетворитися на стратегію досягнення цілі. «Дійсно, було доведено, що у людей закріплюються різні форми агресивної поведінки завдяки процесу інструментального обумовлення»¹. Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо, якщо така поведінка була заохоченою ззовні. Крім того, у процесі соціального «навчання» агресії особливе місце посідають засоби масової інформації. Зокрема агресивні сцени, демонстровані телебаченням, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровоною перед фактами жорстокості та насильства.

Слід погодитися з думкою О. Мойсеєвої, що насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект більш потужний, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, якщо за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль та скорбота. У цьому випадку психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще агресивнішою у тому випадку, якщо він слідкує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи у стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. У цих умовах у глядача різко знижується рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані².

Таким чином, сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення цієї проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномену агресії лише однією причиною. Кожна з основних теорій агресії звертала свою увагу на якийсь один тип спонукальних механізмів агресії.

Разом з тим, об'єднувальним моментом вищезазначених концепцій є визнання базового стосовно агресивності положення: живий організм як складна білкова система може підтримувати життєздатність і удосконалювати форми життєдіяльності лише за рахунок постійної взаємодії з довколишнім середовищем, за рахунок енергії, що звільнюється при споживанні інших, в тому числі і біологічних систем. Удосконалення живих

¹ Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. Self-efficacy in Changing Societies / Ed. by Albert Bandura. Cambridge University Press, 2002.

² Мойсеєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Збірник наукових праць Психологічні науки*. Том 2. Випуск 10 (91). С. 215–216.

організмів одночасно передбачає ускладнення сукупності каналів їх енергетичного забезпечення.

Слід погодитися із думкою А. Качмара, що агресивність є амбівалентним явищем: з одного боку, вона є проявом тваринної природи людини, але, з іншого боку, в процесі еволюції людства, багато інстинктивних проявів тваринної природи людини набули надбіологічних рис, отримавши людські якості. Так, наприклад, агресивність в процесі антропо- і соціогенезу раціоналізується, стає більш довготривалою, спрямованою, власне когнітивною, а не тільки реактивною, інстинктивною, вона стає додатковим варіантом стратегії соціальної взаємодії. Крім того, агресивність, як біологічно обумовлена поведінка в тих чи інших формах, властива всім живим істотам і має важливе еволюційне значення для виживання виду. Це агресія при пошуку їжі, прагненні до продовження роду та ін.¹ Очевидно, що виокремлені особливості не вичерпують всієї специфіки проявів агресивності, але є достатніми для деякого попереднього її визначення власне як суто людської. Агресивністю слід вважати намір і/або активність суб'єкта дії по відношенню до об'єкта впливу, що має на меті зайняти вигіднішу позицію і/або нанести об'єкту впливу певної шкоди².

Таким, чином, основним інстинктом у людини, не дивлячись на її соціальну еволюцію, залишається інстинкт агресії, прихований під соціальними нормами, настановами, правилами і цінностями. З того дня, коли «біологічна тварина» стала «соціальною тваринною», її агресія також набула відповідних соціальних форм.

Жодна тварина не вбиває більше, ніж їй потрібно, жодна тварина не знищує те, в чому вона не відчуває потреби; жодна тварина не удосконалює свої здібності і можливості вбивати. Єдина тварина, яка всім цим володіє і постійно вдосконалюється, – це людина, що знаходить мотиви та виправдання своїй агресії. Вона єдина, хто вбиває собі подібних для досягнення своїх цілей і намірів, для отримання задоволення. У природі хижий і агресивний звір задовольняється втечею свого супротивника-суперника, кровожерні шакали і гієни задовольняються тим, що їм залишається від «царського» лівового столу, що «знає» міру в усьому. Людина єдина істота, яка здатна вбивати заради задоволення. Слід пригадати в історії людства про маніяків, насильників, садистів, агресивні дії яких не знали жодних обмежень і міри.

¹ Качмар А. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2015. Вип. 44. С. 247.

² Там само. С. 248.

Агресія у тварин складається з двох протилежних компонентів – нападу і втечі, вираженість і взаємодію яких визначають інтенсивність і результативність зіткнення тварин. До «честі» тварин, внутрішньовидова боротьба, а у багатьох випадках і міжвидова, рідко приймає форму дійсної боротьби – кров за кров, смерть за смерть і око за око. Швидше за все, агресивна поведінка виявляється у вигляді ритуалізованої, «церемоніальної» боротьби, що не заподіює особливої шкоди стороні, на які спрямована агресія.

Часто боротьба між тваринами обмежується попереджувальними специфічними рухами, звуками з метою «заякування» суперника. Така поведінка має глибокий біологічний сенс, який полягає в тому, що тварина забезпечує собі реально необхідний територіальний мінімум для нормальної життєдіяльності, встановлює усередині зграї ієрархічні взаємини і, природно, захоплює собі самку, котра є придатною для розмноження.

Агресія людини виявляється як у тваринно-біологічній формі на рівні індивіда (вбивства) або колективу (конфлікти, війни), так і в соціалізованій формі, виявляючись в соціально-психологічних та інших взаєминах людей (утиски, тиск, обмеження, погрози, зневага тощо). Людина, знищує і вбиває собі подібних (звичайно, мається на увазі не тільки чисто фізичне знищення) незрівнянно більше, ніж це необхідно, але рівно стільки, скільки потрібно для повного усунення і підпорядкування основної маси для реалізації своїх внутрішніх спонукань та інстинктів.

Рівень агресії, будучи біологічно детермінованим, в людському середовищі піддається певним видозмінам і визначається як ступенем соціалізації, так і етнокультурними нормами, вимогами, установками. Наскільки б соціалізованою не була б людина, піти від своєї біологічної природи вона не може, оскільки природа наділила її величезною і стійкою силою – агресією. Така глибинна біологічна характеристика людини як агресія не є чимось ізольованим, самостійним і автономним, а знаходиться в певних ієрархічних взаєминах з багатьма структурами, рівнями і функціями психіки, які в сукупності формують індивідуальні образи на світ.

Соціобіологи наголошують на тому, що агресивність – це засіб, за допомогою якого індивідууми намагаються одержати свою частку ресурсів, що, у свою чергу, забезпечує успіх (переважно на генетичному рівні) у природному доборі. У цілому представники соціобіологічного підходу розглядають агресію як форму поведінки, що розвилася у тварин і людей внаслідок їх потенційної здатності збільшити репродуктивну успішність

особини і тому сприятливій передачі її генів у процесі природного добору майбутнім поколінням¹.

Згідно соціобіологічного підходу, агресія виникла тому, що вона сприяє підвищенню репродуктивної успішності індивіда. Головним в даному поясненні є те, що схильність до агресивної поведінки становить частину генетичної конституції індивіда. Фахівці в області генетики поведінки підкреслюють, що генетична конституція індивіда, тобто його генотип, може підштовхувати його до того, щоб стати агресивною людиною².

Екстраполоючи наведені міркування на процес розвитку соціальних спільностей, можна стверджувати, що на аналогічних організаційних підставах такої процес вимагає посилення та удосконалення усієї системи матеріального забезпечення, що спостерігається від примітивно організованих фізичних зіткнень представників первіснообщинного ладу до формування з опорою на армію глобальної колоніальної системи XVII–XX ст. Для людини трампліном її прогресу у цілеспрямованому перетворенні середовища існування й одночасно духовним «плацдармом» її імовірного самознищення став інтелект, який за своєю генезою й за однією із своїх вихідних функцій є інструментом агресії³.

Інтелектуальні можливості людини не могли не відбитися на її природно обумовлених властивостях – честолюбстві, орієнтації на успіх, егоїстичних інтересах, спрямованості на активні дії, поле реалізації яких беззаперечно поширювалось на собі подібних істот. Винахід зброї істотно каталізував практичні наслідки феномену людської агресивності, перетворив її у самочинний і самоускладнювальний процес, завершення якого футурологічні прогнози не передбачають навіть у віддаленій перспективі⁴.

Не менш виправданим моментом дослідження природи агресивності є екстраполяція її індивідуального варіанту спершу на груповий (суспільний), а потім і на державний рівні організації надособистісних процесів.

¹ Зубань Г. О. Осягнення феномену агресії у філософському дискурсі сучасності. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/1855/34/zyban.htm> (дата звернення: 27.05.2020).

² Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 2011. Вип. 144. С. 30.

³ Назаретян А. П. Историческая эволюция морали; прогресс или регресс? *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 84.

⁴ Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект: монографія. Харків: Майдан, 2007. С. 72.

Взаємодопомога, взаємоповага, союзницькі й партнерські відносини, нейтралітет держав – «пунктирна лінія» у світовому геополітичному процесі, яка навіть в сучасних умовах перебивається їх ворожнечею, конфліктністю, опозиційністю, взаємною недовірою, а іноді й взаємовиключеністю національних інтересів та механізмів їх реалізації.

Слід зазначити, що агресивність – лише одна із сторін суспільного життя. У практиці соціальних відносин вона має реальну противагу у формі дружелюбної поведінки, кооперації і взаємодопомоги. Розвиток агресивності одночасно передбачає складання механізмів її контролю, поновлення соціальних стосунків між вчорашніми суперниками. Чим розвиненішою є соціальна структура, тим складнішими й досконалішими стають не тільки агресивність, але й контрагресивні заходи соціооточення, а тим більше постагресивне примирення, які, про що свідчать реальні історичні події, фактично урівноважують і в кількісному, і в якісному плані агресивні (у переважній більшості випадків – військові і зовнішньополітичні акції. Або: загальний масив війн і військових конфліктів у світі приблизно відповідає сукупності післявоєнних примірювальних заходів. Перманентне урівноваження фактів агресивності і фактів наступного примирення – загальносвітове явище, яке, втім, не означає їх механічної взаємотрансформації. Логіка розвитку сучасної зброї (йдеться про зброю масового знищення), а також мотивів її застосування, практичних методів реалізації її ударного потенціалу здатні створити регіональну або глобальну ситуацію перевищення на один показник випадків агресивності у порівнянні з випадками примирення. Природа людини, яка передбачає невпинне коливання «внутрішнього маятника» її орієнтацій між показниками «агресивність» і «примирення» може бути заперечена на політичному рівні організації макросоціальних процесів шляхом реалізації наступальних планів широкомасштабної війни із застосуванням ядерних ударних систем¹.

Іншим чинником, що має універсальне значення й чинить помітний вплив на реальні дії людей є їх взаємна недовіра стосовно питань, що зачіпають їх егоїстичні інтереси, а тим більше загрожують їх існуванню. Крайнього варіанту явище взаємної недовіри набуває у міждержавних стосунках. В сучасних умовах рецидиви міжнародної взаємонедовіри мають найбільш яскравий прояв при вирішенні проблем, пов'язаних з наднаціональним контролем національних військових організацій, у першу

¹ Панфілов О. Ю. Логіка воєнної агресії природі людини. *Нова парадигма. Альманах наукових праць. Філософія. Політологія. Соціологія*. Випуск 25. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. С. 194.

чергу – з питаннями обмеження, скорочення або ліквідації потужних систем озброєнь, які вимушено проводяться під багатостороннім міжнародним контролем.

Таким чином, онтологічними підставами агресивності слід вважати устремління людей до панування і домінування над іншими людьми, а також боротьба за життєві ресурси, в тому числі і за владу. Агресивність розуміється як діяльнісна форма прояву базової потреби людини в домінуванні: домінування людини над людиною, людини над середовищем, її прагнення до безумовного домінування в якій-небудь сфері. Фізичні прояви агресивності, безумовно, залишаються, однак використовуються вкрай рідко, оскільки в поведінці людини починають домінувати саме надбіологічні риси. Онтологічними підставами агресивності можуть виступати певний формат її організації, раціоналізованість, довготривалість, спрямованість, інструментальність, контрольованість, потенційна зворотність. Отже, агресивність являє собою інструментальну форму самовизначення суб'єкта.

Акцентуючи увагу на проблемі агресії, слід зазначити, що необхідним моментом дослідження її місця й значення у світі людини є обов'язкове розмежування сили як невід'ємної умови фізичного існування людини і насильства як способу перерозподілу матеріальних і духовних благ на користь суб'єкта із більш значними силовими характеристиками.

Насильство – явище, стосовно якого неможливо зафіксувати дат народження або смерті. Суспільне життя існує тільки у формі соціальних систем, що еволюціонують у напрямі їх внутрішнього ускладнення. Відповідно, у перспективі процеси перерозподілу ресурсів стануть для людства куди більш життєво важливими, ніж навіть сьогодні – а це означає, що без насильства не обійтись. Інша справа – якого, в яких формах і з якою метою¹.

Поняття насильства розрізняється в окремих культурах. У традиційних східних суспільствах насильство здійснювалося як безпосередня і найчастіше персоніфікована влада однієї людини над іншою: государя і його чиновників над підданими, батька над дітьми. Причому, прояв цієї влади не регулювався правовими нормами, це явище відоме як східний деспотизм. І в античності, і в новоевропейській історії також можна знайти прояви насильства у формах безпосереднього панування однієї людини над іншою, держави й суспільства над особою, у війнах і битвах держав

¹ Крылов К. Пробуждение от идиотизма. URL: www.russ.ru/politics/20021105-kr.html (дата звернення: 20.03.2020).

і конфесій. Але тут ці форми насильства доповнюються і разом з тим обмежуються іншою формою – прагненням знайти владу над об'єктом, включаючи в розуміння об'єкта соціальні структури і процеси.

Обмеження відносин особистої залежності відносинами речової залежності, яке відбувалося в епоху становлення капіталізму, породило систему правової заборони традиційних деспотичних проявів насильства¹. Для філософії насильство – явище не емпіричне, а швидше метафізичне, таке, що стоїть в одному ряду з такими поняттями, як: дух, свобода, совість, ідеал, особа, мораль, рівність, утопія².

Ведучи мову про онтологію насильства, необхідно проводити грань між насильством виключно негативної властивості, деструктивним за своєю суттю і огидним у своїх проявах, і насильством – припустимим і навіть певною мірою необхідним, пов'язаним з умінням постояти за себе. Насильство є формою ескалації агресивного з'ясування взаємин сторін. Так, наприклад, А. Гуггенбюль сприймає насильство як даність, хоч й не виключає можливості існування у віддаленій перспективі світу, вільного від насильства³. До теперішнього часу ще жодній релігії, етичній системі або ідеологічній доктрині не вдалося справитися з насильством. Констатація даного факту не має нічого спільного із закликком до упокорювання з неминучим, проте дає відчуття всю серйозність проблеми, пов'язаної з негативним аспектом агресивності. Відчуття розгубленості перед загальною агресією неминуче призводить до усвідомлення насильства як невід'ємної компоненти людського існування.

Е. Фромм найбільш нормальною формою насильства вважає так зване ігрове насильство, не мотивоване ненавистю й деструктивністю. Найпоширенішою є форма реактивного насильства, вона зустрічається у тих, що захищають власне життя, гідність, свободу, майно. У низці праць Е. Фромм виділяє також насильство, що виникає із-за ревності і заздрості.

У масовій свідомості насильство найчастіше зводиться до стереотипу, згідно з яким це чисто фізична наруга над особою. Однак це вузький, односторонній підхід. Насправді воно скрізь і завжди, у будь-якому суспільстві і при будь-якому державному ладі – категорія соціальна, перш

¹ Степин В. С. Ненасилие как биологический и социокультурный феномен. *Насилие и ненасилие: философия, политика, этика* / под ред. Р. Г. Апресяна. Москва: Фонд Независимого радиовещания, 2003. С. 34–48.

² Митрохин Л. Н. Мохандас Ганди и Мартин Лютер Кинг. *Насилие и ненасилие: философия, политика, этика* / под ред. Р. Г. Апресяна. Москва: Фонд независимого радиовещания, 2003. С. 24–46.

³ Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000. 120 с.

за все за своїми спонукальними мотивами й наслідками. Насильство існує у відкритих і закамфльованих формах у всіх сферах суспільного життя: політичній, економічній, духовній й сімейно-побутовій, має універсальний характер.

У визначенні поняття насильства, за А. Гусейновим, існують два підходи, один з яких можна назвати абсолютистським, а інший – прагматичним. Згідно з першим, поняття насильства несе в собі чітко виражене негативне навантаження, вживається в дуже широкому значенні, що включає всі форми фізичного, психологічного, економічного придушення і відповідних їм душевних якостей, таких як брехня, лицемірство, ненависть. Насильство, по суті справи, опредметнюється й ототожнюється у всіх його численних проявах зі злом взагалі¹.

При такому підході виникають, як мінімум, дві труднощі: по-перше, знімається проблема виправдання насильства, можливості його конструктивного використання; саме поняття як би вже вирішує проблему, із самого початку містить у собі відповідь на питання, яке підлягає обговоренню. По-друге, заперечення насильства виглядає як суто моральна проблема, що конфронтує з реальним життям.

Прагматичний підхід орієнтується на ціннісно-нейтральне й об'єктивне визначення насильства і ототожнює його з фізичним і економічним збитком, який люди наносять один одному; насильством вважається те, що очевидно є насильством – вбивство, пограбування. Така інтерпретація дозволяє ставити питання про виправданість насильства, можливості його використання в певних ситуаціях, але при цьому відсутній критерій для його вирішення.

Л. Толстой вкладав у поняття насильства суто негативний і гранично широкий сенс, але був одночасно радикальним критиком сучасної цивілізації, всіх властивих їй форм егоїзму і примушення. У цьому сенсі для нього не було великої відмінності між розбійниками з великої Дороги і законними монархами. Насильство є виправданим в малих дозах в тих випадках, коли воно здатне запобігти більшому насильству, але, на жаль, не існує одиниці вимірювання насильства.

Дослідники зазначають, що психологічно людство примирилось із власним існуванням у полі невинного насильства в діапазоні від його «диких» форм, пов'язаних із вторгненням вбивць-насильників на власну територію до «м'якого» бюджетно-податкового насильства держави

¹ Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. 1994. № 6. С. 6-12.

по відношенню до своїх підданих. В такому розумінні одним із підсумків початку ХХІ-го ст. є посилення соціальних мотивів, спрямованих на рішуче роз'єднання понять «насильство» і «кров», які ходом самої історії людства поєднані у нерозривну ланку світового геополітичного процесу¹.

Сучасний період розвитку насамперед християнської макроцивілізації свідчить про здійснення деяких практичних кроків у напрямі вилучення або мінімізації випадків кривавого насильства у стосунках між розвинутими державами. Проте проблема від цього не зникає: примітивні, важко-контрольовані форми насильства, супроводжувані численними людськими жертвами – реальність внутрішньо- і міждержавних процесів у групі країн «третього світу», яка має перспективи подальшого кількісного збільшення. В такому розумінні насильство – не взагалі примус, не взагалі збиток життю і власності, а такий примус і такий збиток, які здійснюються всупереч волі того або тих, проти кого вони спрямовані. Насильство є узурпація волі. Воно є зазіханням на людську волю². Насильство в сучасних умовах, або «сп'яніння від сили», як його визначив Б. Рассел, стає вкрай небезпечним явищем і свідчить про неспроможність суб'єктів суспільно-політичних процесів, які до нього вдаються, вирішувати актуальні проблеми без втрат ресурсів.

Поняття насильства є предметом розгляду в рамках різних соціологічних парадигм. У контексті конфліктологічної парадигми (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф) насильство – закономірний продукт соціальної диференціації (стратифікації), панування і підпорядкування³. Природа насильства одних над іншими полягає в загостренні протиріччя між рушійними силами соціальних змін та консервації, нерівного статусного становища людей та соціальних груп. У силу об'єктивності соціальних конфліктів революційне насильство є закономірним і суспільно виправданим явищем.

Головною особливістю насильства в контексті структурно-функціональної парадигми (А. Редкліфф-Браун, Б. Малиновський, Т. Парсонс, Р. Мертон) є його визнання наслідком дисфункції системи, відхиленням від норми або нелегітимним діянням. При цьому «правила функціонуван-

¹ Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / пер. с фр. Минск: Харвест, 1999. С. 526.

² Панфілов О. Ю. Проблема свободы в философии войны. *Проблема свободы у теоретичній та практичній філософії: Матеріали X Харківських міжнародних Сковородинівських читань*. Харків: Екограф. 2003. Ч. 2. С. 76.

³ Зіммель Г. Экскурс по проблеме: Как возможно общество? *Вопросы социологии*. 1993. №3. С. 16–26.

ня соціальної системи мають забезпечувати виживання як самої системи, так і її складових частин». Відповідь на питання «Як можна погодити універсальні та партикулярні аспекти життя соціальної системи?» одночасно вимагала відповідь на питання про легітимність насильства. Зрозуміло, що соціальна система в процесі соціалізації повинна спиратися на соціальні інститути та інші примусові засоби протидії відхиленням проти соціальних норм.

Принципово інший спосіб дослідження насильства запропоновано в контексті інтерпретативної парадигми. Символічний інтеракціонізм (Дж. Г. Мід, Г. Блумер) робить головний акцент на аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту. Причому найбільша увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. У силу того, що за соціальними символами приховується порівняння діяльності індивіда із соціальними нормами, символічний інтеракціонізм піднімає проблему легітимного символічного насильства. Воно набуває вигляду реалізації «драматичної метафори», яка є продуктом взаємодії символів психодраматичної дії певних «акторів» і «масок» за певним «сценарієм»¹.

Згідно з етологічною теорією (К. Лоренц), про що вже зазначалося, природа насильства полягає у його ототожненні з успадкованою людиною природною агресивністю. З точки зору етологічної теорії насильство і агресія – прояви людиною природжених інстинктів боротьби за виживання. Вони можуть розглядатися як такі, що сприяють виживанню спільнот і біологічних видів.

О. Орос окреслює дві основні стратегії, в межах яких інтерпретується насильство. Згідно з однією насильство – важлива складова частина соціального порядку, його застосування є об'єктивною необхідністю приборкати соціальний хаос і безлад. Таку стратегію слід вважати універсальніською. Вона віддає перевагу універсальним процесам, які відбуваються на макросоціальному рівні. Завдяки статусу об'єктивної необхідності насильство заради соціального порядку справедливості або прогресу може бути легалізовано. З точки зору універсальніської стратегії насильство є невід'ємним атрибутом суспільного життя.

Згідно із другою стратегією дослідження насильство – це діяльність із метою обмеження реалізації найважливіших життєвих прав і свобод людини. Ця стратегія є альтернативною відносно дослідницької стратегії

¹ Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Фонд «За эконом. грамотность», 1995. 296 с.; Мид Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 374 с.

універсалізму, а також складовою частиною авторитарного стилю управління¹.

Феномен насильства може приймати різні форми, але переважно репрезентується через взаємодію двох сторін: насильника та жертви. Безпосереднє застосування сили проти іншого – дія фізичного рівню. Воно може бути як самозахистом, так і проявом фізичного насильства проти іншої особи. Розділити ці явища на рівні феномена дуже складно. Феноменологічно тотожні явища застосування фізичної сили можуть бути онтологічно різними.

Застосування насильства в різних сферах суспільного життя характеризується певною специфікою.

Специфікою соціального насильства є його антропоморфний характер. Він свідчить, що об'єкти й суб'єкти застосування сили – це окремі люди, певні соціальні групи (релігійні, професійні, етнічні, політичні) або політичні утворення (партії, держави, союзи держав). Крім того, у соціальній сфері сила включає в себе одночасно з матеріальним ще й політичний та духовний компоненти. Сила демонструє певну специфіку суспільного життя, в якому вона застосовується².

О. Бодрук зазначає, що матеріальне насильство пов'язане з важливими проявами життєдіяльності суспільства і може реалізовуватися у вигляді позаекономічного та економічного примусу, нерівного розподілу вироблених продуктів, примушування до тяжкої фізичної праці, грабiжництва, позбавлення засобів до існування. Поруч із матеріальним, у суспільстві існує й духовне насильство, що передбачає підпорядкування волі та свідомості людей певним поглядам (філософським, правовим, моральним, релігійним, естетичним, політичним, науковим) і ґрунтується на «брутальному зламі» вже існуючої позиції та реалізується всупереч волі людей і підкріплюється певним набором абсолютно не духовних засобів покарання за «бунтівні погляди».

Політичне насильство, виявляючи специфіку поглядів як певної форми відносин між великими групами людей з приводу захоплення та утримання влади, забезпечує через владні структури пріоритет одних соціальних груп, політичних утворень чи політичних інститутів над іншими³.

А. Бабієва підкреслює, що насильство – конкретно-історичний феномен. Його зміст і характер конкретизуються і змінюються в різні часи та

¹ Орос О. Б. Феномен насильства в соціології. *Габітус. Науковий журнал*. 2019. Випуск 9. С. 15–16.

² Шаблінський І. Розуміння сили в контексті національної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2005. №4. С. 107–114.

³ Бодрук О. Силова грань безпеки. *Політика і час*. 2005. №4. С. 47–48.

за різних обставин. Сутністю насильства є певна політика. При цьому виокремлюються внутрішній та зовнішній аспекти політичного насилля. Внутрішній аспект передбачає політику влади, орієнтовану, передусім, на конкретний політичний напрям розвитку суспільства, країни. Зовнішній орієнтований на певну політику насилля держави на міжнародній арені¹.

Насилля, залежно від обставин, може мати об'єктивний або суб'єктивний, «природний» або штучний, обмежений або надуманий характер. Коли такий характер обумовлений протилежністю та зіткненням об'єктивних інтересів класів, груп, націй, реальним протистоянням великих груп людей, тоді конфлікт і насильство, які є його наслідком, мають об'єктивну, реальну природу, сутність. Але існує і насилля суб'єктивного, волюнтаристського характеру, що йде не від об'єктивних історичних потреб, не від законів суспільного розвитку, а від суб'єктивно-свавільного наміру єдиновладних правителів та вузької групи їх оточення «змінити» суспільний лад в країні, замінити тенденцію суспільного розвитку різким

Втім найголовніше те, що насильство виступає як руйнівна за природою дія, що входить до негативної частини людської практики. Отже, поділяючи думку дослідника І. Шаблінського² можна стверджувати, що насильство є наслідком людської агресивності, що втілюється в деструктивних діях різних агентів: держави, партії, терористичної організації, групи, окремої особистості, має різні форми і здатне охоплювати окремі особистості, державу, суспільство, становлячи фундаментальну соціальну загрозу рівновазі системи.

Людська агресивність провокується не розкріпаченням інстинктів, але придушенням її екзистенційних потреб: у свободі, відчутті ідентифікації, в ціннісних орієнтаціях і об'єкті шанування, у відчутті історичного коріння, у відчутті єднання, в можливості реалізувати свої творчі здібності. Найбільш провокує агресію людей образа об'єктів їх шанування, при цьому може йтися про культурні феномени: це можуть бути цінності, ідеали, предки, батько, мати, батьківщина, клас, релігія і десятки інших об'єктів, до яких людина може відноситися як до святині. Будь-який замах на об'єкт шанування викликає такий же гнів з боку індивідів або групи, неначебто йшлося про замах на життя.

Е. Фромм розділяє насильство на важкі, патологічні і злоякісні форми деструктивності й інші, менш тяжкі форми. Розрізнення типів насильства

¹ Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 163.

² Шаблінський І. Фундаментальна загроза національній безпеці. *Політичний менеджмент*. 2006. №3. С. 129.

ґрунтується на різниці між відповідними мотиваціями, оскільки тільки у разі, коли нам є зрозумілою неусвідомлена динаміка поведінки, ми можемо зрозуміти також і саму поведінку, її коріння, напрям і енергію, якою вона заряджена¹.

А. Печчеї не переконаний в справедливості тверджень, що агресивність внутрішньо властива людській натурі, і насильство – неминуче зло, яке породжується будь-якою соціальною системою. Він схильний вважати, що багато що з помилково приписуваного нашим генетичним якостям є насправді породженням певних відхилень культурного характеру і глибоко переконаний, що кращий антипод насильства – це культурний розвиток і що філософія заперечення насильства повинна стати одним з принципів Нового Гуманізму².

А. Кестлер звернув увагу на важливу біологічну особливість людини, у якої, на відміну від багатьох видів тварин, відсутня генетична програма про невбивство собі подібного. Якби у людини була генетична програма, що забороняє вбивство особин собі подібних, то вся історія людства виглядала б інакше, в ній не було б місця крайнім проявам насильства³.

На думку А. Гусейнова⁴, насильство є один із способів, що забезпечують панування, владу людини над людиною. Насильство – не взагалі примушення, не взагалі збиток життю й власності, а таке примушення і такий збиток, які здійснюються всупереч волі того або тих, проти кого вони направлені. Насильство є узурпація вільної волі, воно є посяганням на свободу людської волі.

Насильство неможливо поррахувати, виміряти, навіть якщо б його можна було охопити чисто зовнішнім чином. Насправді, насильство не зводиться до своїх зовнішніх проявів. Біль від випадково вивихнутого плеча і біль від удару палиці – різні, і людина може віддати перевагу першому, навіть якщо такий біль є кількісно більшим і фізично болючішим.

Існують, проте, такого роду обмеження, які, по суті, виступають як захист від інших обмежень життя. Наприклад, перешкоджаючи розповсюдженню наркотиків, здійснюється захист людей від наркоманії, що обмежує й руйнує істотним чином людське життя. Руйнування життя є,

¹ Фромм Э. Душа человека. Москва: Республика, 1992. 340 с.

² Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 400 с.

³ Кестлер А. Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 240 с.

⁴ Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. 1994. № 6. С. 6–12.

безумовно, зменшенням міри свободи дії¹. Таким чином, те, що не зменшує свободи дії, не є чинником, що руйнує життя, не належить до насильницьких дій і може бути захищене до ненасильницьких дій. Проблема онтології насильства у такому разі пов'язана не взагалі з свободою волі, а з її етичною визначеністю, з її конкретно-змістовною характеристикою як доброї й злої волі. Абсолютно добра воля неможлива через парадокс етичної досконалості, проте, абсолютно зла воля також неможлива, тому що така воля знищила б саму себе. Суспільні рухи й інститути, які практикують насильство, і ті теорії, які включають його в позитивний контекст, роблять це, апелюючи, як правило, до відчуття реалізму, вони приймають насильство швидше як даність, аніж як бажаний стан.

В цілому насилля – антипод гуманізму і моральності, оскільки означає дії, спрямовані проти людини та її гідності. Систематичне застосування насилля руйнує моральні основи суспільства, спільного життя людей, солідарність, довіру, правові відносини тощо. Водночас, внаслідок недосконалості насамперед самої людини, а також форм її колективного життя, суспільство не може повністю усунути будь-яке насилля і змушене з метою його обмеження та припинення використовувати силу.

Таким чином, про насильство можна вести мову лише тоді, коли сила переламає силу, але й тут є винятки. Насильство має місце тільки у відносинах між людьми, оскільки вони володіють вільною волею, воно в цьому сенсі є суспільне відношення. Насильство розриває суспільну комунікацію, руйнує її загально визнані підстави, що одержали вираження в традиціях, звичаях, праві, інших формах культури. У цьому сенсі насильство, мабуть, завжди припускає собою порушення якогось договору, норми, правила, односторонній вихід за прийняті рамки комунікації.

«Виправдання» насилля має, принаймні, дві підстави. Перша з них – природне чи цілеспрямоване формування образу ворога. «Чужий, інший, незрозумілий» – найпростіший, найважчий, але досить апробований об'єкт для ненависті². При цьому архетип ворога може мати кілька варіантів безпосередньої конкретизації: від агресора до загарбника, від злочинця до окупанта, від чужинця до грабіжника або іновірця.

Друга підстава пов'язана з першою і являє собою результат діяльності ідеологів. Людська агресія потребує виходу, проте людину влаштовує лише «свята ненависть», «праведний гнів», «праведна жадова крові».

¹ Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. 1992. №3. С. 12–18.

² Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 167

Агресії необхідне благородне обґрунтування її поривів, хрестоматійний образ ворога, потребу в яких задовольняє розвинений інститут державної ідеології. За допомогою ідеологічного навіювання формується самосвідомість, яка сприймає соціально-історичну дійсність у чорно-білому зображенні: своє – квінтесенція добра, чуже – концентрація зла. На цьому ґрунті, як правило, виникають подвійні стандарти: насилля виправдовується і навіть прославляється щодо «чужих», жертви ж насилля сприймають його як злочин.

В сучасних умовах розвитку людства феномен дозованого насильства, яке має правове оформлення, продовжує залишатися нормою, статичним компонентом у багатьох суспільствах, в той же час для помітної групи країн насильство зберігається як головний фактор політичного життя, що обумовлюється низкою факторів. По-перше, соціально-психологічні доктрини різних політичних режимів активно впливають на визначення людської природи, виходячи з полярно орієнтованих світоглядних принципів. Демократичні режими за «точку відліку»³ мають презумпцію одвічної розумності і конструктивності людини: представники роду людського здатні домовлятися між собою, вони схильні підпорядковуватися правилам суспільного співіснування, оскільки розуміють їх розумність і необхідність. З такими поглядами на людину пов'язується і ставлення демократичних систем до насильства – воно допускається як виняток стосовно меншості населення. Або: зріла, розгорнута демократична ідеологія заперечує масове насильство в принципі. Зворотна точка зору керується логіко-семантичними антиподами: людина по своїй природі не може добровільно слідувати загальноприйнятим нормам поведінки, невпинне накопичення її природної агресивності необхідно стримувати державне організованою силою або, як мінімум, загрозою її застосування у будь-який момент. Наслідком такої позиції є виправдання еволюції насильства від його окремих, дозованих варіантів до системного диктаторного оформлення.

По-друге, суперечливість і алогічність численних процесів загальноісторичного розвитку людства дозволяють трактувати значну кількість соціальних процесів як гру хаотичності й випадковості, супутником яких впродовж тисячоліть залишається ентропія, невизначеність соціогенезису. Наслідком саме такого бачення історії людства окремими теоретиками є впевненість останніх у необхідності її структуризації, у силовому приборканні хаотичності та руйнівності, властивих соціальній природі людини. При цьому, якщо підтримати останню точку зору, антихаотичні, цілеспрямовано-системні заходи держав, орієнтовані на упорядкування

розвитку суспільства здатні сприйматися як конче потрібні і навіть гуманні, а мінімально необхідні жертви – як виправдана неминучість.

По-третє, зберігає помітне значення, особливо у суспільствах перехідного типу, політичне месіанство окремих соціальних суб'єктів, які декларують не тільки необхідність, але й організаційну готовність до започаткування принципових змін у суспільних стосунках, до реалізації «істинного» варіанту спільної життєдіяльності мільйонів співвітчизників під певним ідеологічним забарвленням власної винятковості. У такому випадку сумніви щодо допустимості агресивності та насильства в ім'я досягнення вищої мети відпадають самі по собі.

По-четверте, у певних ситуаціях розвитку політично організованих спільностей досі дається взнаки орієнтація і окремих лідерів, і соціальних груп не на вирішення щоденних проблем конкретної людини, а на досягнення ідеалізованих, витіснених у невизначене майбутнє цільових систем. Суспільною цінністю поточного дня, місяця, року доцільно знехтувати з огляду на неминуче заперечення їх примітивної якості перспективними, «істинними» можливостями розгортання соціальних процесів. Більш ніж очевидно, що моральні обмеження суспільної спрямованості у майбутнє виглядають недоречною перешкодою реалізації «великої мети», а тому насильство як каталізатор загального поступу може і повинне бути використане у наявних соціально-політичних обставинах як «вимушений» і «короткочасний» захід.

Безумовно неможливо визначити повний перелік видів воєнного, економічного, соціального, політичного насильства тощо. Однак можна диференціювати насильницькі дії сучасного суспільства на колективний структурований, колективний неструктурований, індивідуальний структурований та індивідуальний неструктурований варіанти насильства, які у більшості випадків діють комплексно, синхронізовано, перетворюючи у ряді випадків сучасне суспільство у поле боротьби всіх проти всіх.

Особливості розвитку колективного неструктурованого насильства, властиві всім країнам трансформаційного типу. Принциповими моментами напруження у пострадянському просторі, які посилюють імовірність застосування владою структурованого збройного насильства та агресії у вирішенні зовнішніх та внутрішніх проблем, цілком можна вважати формування кримінального капіталу, в тому числі за рахунок санкціонованого привласнення державної, суспільної, колективно-групової та індивідуальної власності, утворення у соціальній структурі суспільства агресивних, грабіжницьких угруповань, орієнтованих на антиправовий збройний захист фінансових і майнових можливостей новоутворених со-

ціальних верств, а також складання державних механізмів здійснення політики, яка відбиває їх інтереси.

Стан справ погіршується з огляду на існування у суспільствах численних недержавних збройних формувань, націлених не тільки на силове відстоювання «статус-кво» наявних антинародних соціально-економічних стосунків, але й власну участь у їх динамічному перерозподілі, що передбачає високу імовірність подальшої ескалації протистояння суб'єктів структурованого (державного) і неструктурованого (кримінального) збройного насильства¹.

Таким чином, людська природа іманентно містить у собі потенціал насильницького ставлення, агресії і до природного, і до соціального оточення, ліквідувати який в принципі неможливо. Наявність й невинну динаміку такого потенціалу у його відкритій або прихованій, латентній формі доцільно визначити як першооснову стимуляції комплексу силових, репресивно-обмежувальних, насильницьких, загрозливих заходів насамперед на загальносуспільному та міжсуспільному рівнях організації.

Насильство – це вплив (зокрема, силовий) на людину або групу людей, що суперечить закономірному перебігу подій: фізичним і біологічним закономірностям, юридичним нормам, моральним принципам.

Як правило, всі існуючі визначення насильства носять антропоморфний характер, скрізь ідеться про суб'єкт і об'єкт насильства. За традиційного підходу об'єкт насильства – людина, але навіть у цьому разі існує насильство над природою, тваринами. Тобто, об'єкт виходить за рамки соціуму, тому при розширеному тлумаченні насильство може розумітися як таке, що має стосунок до живої й неживої природи.

Проблема визначення насильства полягає в тому, чи можливий аксіологічний підхід у живій і неживій природі, чи лише в суспільстві. Проте, незважаючи на деякі природні антропологічні передумови насильства, воно за своєю суттю є феноменом культури, інституційним атрибутом соціальних процесів і відносин, органічною засадою й передумовою процесів забезпечення безпеки. Доцільно вести мову не про насильство поза суспільством, а про онтологічні підстави, передумови насильства у вузькому сенсі.

¹ Панфілов О. Ю. Логіка воєнної агресії природі людини. *Нова парадигма. Альманах наукових праць. Філософія. Політологія. Соціологія*. Випуск 25. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. С. 190–198.

2.2. Виклик, ризик, загроза, небезпека, безпека: онтологічний статус та діалектичність ключових категорій

Найвні небезпеки, ризики, виклики, загрози як такі існують окремо один від одного, адже вони пов'язані з природними і соціальними явищами, проте їх наслідки впливають на життєдіяльність людей і відповідним чином сприймаються, оцінюються ними. Виникає потреба формування оціночного категоріально-понятійного апарату за допомогою якого можна було б зафіксувати різного роду аспекти взаємозв'язку концепту безпеки та означених понять. У першу чергу, мова йде про виділення сутнісних рис та розмежування відмінностей між ними.

Підвищена пізнавальна увага до вивчення сутності феноменів «загроза», «небезпека», «безпека» у контексті світоглядно-філософського розуміння обумовлена низкою чинників:

- складністю та суперечливістю сучасних процесів трансформацій геополітичного та гео економічного простору;
- актуалізацією необхідності розв'язання глобальних проблем безпеки;
- кардинальними суспільно-політичними та економічними змінами, які здійснюють визначальний вплив на міжнародну та національну безпеку.

При цьому, поняття «безпека» тісно пов'язується з поняттям «небезпека». Головним чином це обумовлене тим, що у процесі еволюції живої природи сформувався інстинкт самозбереження. Тобто, існування будь-якої живої істоти залежить від того, як вона може виявляти та оцінювати чинники, що загрожують її фізичному існуванню.

Отже, для живого організму визначальне значення мають чинники, які заперечують його існування, а відтак – викликають необхідність адекватного реагування на них для самозбереження, спонукають до активних захисних дій. Дія, що заперечує існування, отримує у суб'єктному визначенні специфічну форму – «небезпека». Тобто, «небезпека» пов'язується з тим, що спрямоване на заперечення існування об'єкта.

Стан невизначеності є невід'ємною складовою життя, у першу чергу, зважаючи на те, що неоднорідна за формою і змістом прояву невизначеність виступає джерелом ризику¹. Проте, як буде показано нижче, основна

¹ Данильян О., Дзьобань О. Інформаційне суспільство: амбівалентність динаміки розвитку. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*, 2020. С. 39–49. № 1. URL: <https://>

відмінність цих категорій полягає у тому, що ризик суб'єктивний за своєю природою, а невизначеність – може бути як суб'єктивною (своїм існуванням об'єкт спричиняє невизначеність), об'єктивною (джерело невизначеності знаходиться за межами об'єкта), так і суб'єктивно-об'єктивною (невизначеність виникає як наслідок комбінації внутрішніх і зовнішніх чинників). Якщо будь-який об'єкт розглядати у ситуації, коли можливо зафіксувати лише один з множини його можливих станів та виміряти всі параметри, то такий стан називається детермінованим, і ніякої невизначеності по відношенню до даного об'єкта не спостерігається. Проте, якщо існують різні стани цього об'єкта й він здатен змінювати їх з плином часу, тому в залежності від наявного обсягу інформації про нього, варто говорити про можливий стан невизначеності. Зміни характеристик об'єкта у майбутньому залежить від: стану, в якому він знаходився у початковий момент часу; подій, що відбувались протягом визначеного інтервалу часу; наявності об'єктів зовнішнього впливу із зазначенням характеру й інтенсивності цього впливу; тенденції змін властивостей об'єкта та оточуючого середовища з плином часу з точки зору їх здатності протистояти/сприяти зміні свого власного стану¹.

Правильне вирішення проблеми забезпечення безпеки знаходиться в прямій залежності від розуміння причетними до цієї діяльності основного категоріального апарату, вживаного при її здійсненні. Поняття «безпека», «небезпека», «загроза», «ризик» потребують першочергового уточнення змісту. Крім того, вони взаємозалежні, тобто розкриття сутності одного поняття неможливе без адекватного розуміння змісту інших.

Переважає більшість дослідників сходяться на думці, що загрози це²:

ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/8 (дата звернення 11.05.2020); Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Циклічність і самоорганізація у розвитку соціуму. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Випуск 47. С. 214–220; Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. Київ: НАДУ, 2009. 396 с.

¹ Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані*. 2017. Т. 20. № 5. С. 16–23

² Ліпкан В. А. Безпекознавство: навчальний посібник. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. 208 с.; Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані*. 2017. Т. 20. № 5. С. 16-23; Мігус І. П., Лаптев С. М. Необхідність розмежування понять «загроза» та «ризик» при діагностиці економічної безпеки суб'єктів господарювання. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=821> (дата звернення: 25.05.2020).

- події, зміни або дії, тобто загрозам притаманна динаміка;
- вони спричиняють шкоду або порушення нормального функціонування підприємства, і як наслідок є причиною збитків та втрат;
- виникають під дією певних чинників (зовнішніх та внутрішніх), і тому потребують комплексу заходів для їх нейтралізації та усунення.

Окремі вчені, досліджуючи співвідношення понять «небезпека» та «загроза», трактують небезпеку як потенційну можливість деструктивного, дестабілізуючого впливу сукупності чинників на стан об'єкта дослідження. Якщо за наявності певних передумов така можливість стає реальною, тобто настання негативних наслідків впливу є майже невідворотнім, говорять про переростання небезпеки у загрозу. Так, П. Белов під небезпекою розуміє можливість спричинення шкоди, тоді як загрозу тлумачить як вже чинну небезпеку¹.

На думку О. Владімірова: «Небезпеки – це загрози, що формуються. Небезпеки відвертаються, нейтралізуються. Натомість загрози – це небезпеки, що реалізуються. Загрози відбиваються»².

О. Сергунін вважає, що небезпека – це «усвідомлювана, але не фатальна імовірність нанесення шкоди кому-небудь або чому-небудь, що визначається наявністю певних об'єктивних і суб'єктивних чинників. Являє собою об'єктивно існуючу можливість негативного впливу, у результаті чого може погіршитись стан об'єкта»³. На його думку, небезпека та загроза – це різні рівні стану, який порушує безпеку. Загроза – це «стадія крайнього загострення протиріч, безпосередній передконфліктний стан, найбільш конкретна і безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і факторів, що ставлять під удар інтереси громадян, суспільства і держави»⁴.

Інші вчені переконані у тому, що небезпека як стан, полярний безпеці, є результатом негативного впливу загроз. При цьому загрози отожднюються з сукупністю чинників зовнішнього середовища, які деструктивно, дестабілізуюче впливають на стан об'єкта дослідження. Н. Нижник, Г. Ситник, В. Білоус окреслюють поняття безпеки як «складне соціально-

¹ Белов П. Вызовы национальной безопасности России в XX веке. *Обозреватель*. 2000. № 4 (123). С. 40–43.

² Владимиров А. «Вызовы», «риски», «опасности», «угрозы», «кризисы», «катастрофы» и «крах» как важные категории политологии и теории войны. URL: http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Ocenka_riskov.htm (дата звернення: 21.05.2020).

³ Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты. *Политические исследования*. 2005. № 6. С. 127.

⁴ Там само: С. 128.

політичне та державне явище, яке охоплює багато сторін життя. Його можна розглядати як стан, коли немає небезпеки»¹.

Н. Різник пояснює небезпеку як альтернативне поняття до безпеки: «якщо безпека є найбільш сприятливим станом об'єкта досліджень, то небезпека – найбільш несприятливим, кризовим»². На його думку, загроза виникає у тому випадку, коли відбувається безпосередня дія негативних факторів впливу на стан безпеки досліджуваного об'єкта, порушуючи його рівновагу.

Г. Атаманов вважає, що поняття «безпека» не можна досліджувати без її взаємовиключної та одночасно взаємодоповнюючої протилежності – «небезпеки». При цьому небезпеку дослідник трактує як «стан об'єкта, при якому імовірність реалізації загроз і розміри шкоди, яка може бути заподіяна йому в разі їх реалізації, стають критичними, тобто виходять за межі деяких значень, що допускаються нормами функціонування даного об'єкта»³. Тоді як безпека – це «стан об'єкта, при якому можливість реалізації загроз і розміри збитку, в разі їх здійснення, нижче деякої порогової величини (тобто не виводять об'єкт за рамки його сталого функціонування), що дозволяє об'єкту зберігати функціональну цілісність і структурну цільність»⁴.

Етимологія слова «небезпека» свідчить про те, що воно походить від слова «безпека» та означає «відсутність безпеки». Отже, поняття «безпека» та «небезпека» можна окреслювати як протилежні за значенням: стан захищеності інтересів та, відповідно, стан незахищеності. У зв'язку з тим, що загрози ототожнюються з сукупністю дестабілізуючих чинників зовнішнього середовища, виникає питання: які загрози національній безпеці сьогодні є найбільш актуальними? На слушну думку Н. Цікановської, такі загрози можна розподілити на чотири групи: політичні, економічні, правові та демографічні загрози⁵.

¹ Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навчальний посібник / за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. Ірпінь, 2000. С. 11.

² Різник Н. С. Теоретичні засади формування системи діагностики економічної безпеки банку. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки*. 2007. Вип. 66. С. 122.

³ Атаманов Г. А. Информационная безопасность в современном российском обществе (социально-философский аспект): дис.... канд. филос. наук. Волгоград, 2006. С. 15.

⁴ Там само.

⁵ Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. № 3. С. 110–114.

Політичні загрози відіграють вагому роль у країнах з ринковою економікою, які розвиваються, адже політичні системи таких країн характеризуються нестабільністю. Загострення внутрішньополітичної ситуації в країні може відбутися внаслідок проведення політичних заходів, таких як референдум або вибори, зміни політичного курсу, який проводиться державою, у результаті чого можуть спалахнути локальні конфлікти, революції, перевороти влади, зокрема з проведенням військових дій, що негативно впливає на загальні макроекономічні умови діяльності держави.

Вплив економічних загроз залежить від загального стану економіки, фази економічного циклу країни. Неприятливі зміни в економічній ситуації негативно відображаються на темпах економічного зростання, платоспроможності суб'єктів господарювання, рівнях інфляції, безробіття, доходах населення, курсі національної валюти тощо. Від фінансової стабільності залежить стан та кон'юнктура фінансових ринків, зокрема, попит та пропозиція фінансових інструментів, їх дохідність та ліквідність, волатильність процентних ставок та інше. Під час виникнення кризових явищ в економіці та фінансовій сфері зростають варіанти інвестування накопичень, обмежуються можливості отримання прийнятної інвестиційної доходу, зростає імовірність невиконання зобов'язань фінансовими установами. Усе це негативно впливає на стан фінансової безпеки та перспективи подальшого розвитку економіки.

Вплив правових загроз може бути пов'язаний з недосконалістю правової системи, зокрема недостатньою урегульованістю правових питань, наявністю протиріч у законодавстві, його частою зміною, некоректним застосуванням окремих законодавчих норм, необхідністю вирішення деяких спірних питань законодавства через суд тощо. Недосконалість законодавства може створювати і створює адміністративні бар'єри в діяльності державних установ і приватних структур.

Демографічні загрози характеризуються такими несприятливими змінами демографічної ситуації, як скорочення загальної чисельності населення, зниження народжуваності, високий рівень передчасної смертності, внаслідок чого не забезпечується просте відтворення населення. Усе це впливає на вікову структуру населення у напрямі збільшення числа осіб пенсійного віку, на інвестиційні мотиви громадян та, відповідно, на структуру інвестиційних вкладень в економіку.

Розглядаючи поняття «небезпека» в узагальненому вигляді, Я. Маргулян пропонує визначати її як сукупність можливих і реально діючих сил, чинників, процесів, здатних спричинити негативний вплив на при-

роду, людину, суспільство, технологічні об'єкти та системи. Небезпека характеризується наявністю і дією факторів, які по відношенню до будь-якої системи мають деструктивний і дестабілізуючий характер, здатні нанести їй шкоду, вивести зі стану динамічної рівноваги або повністю знищити. Провідною сутнісною рисою небезпеки є її потенційність, прив'язка до майбутнього. Якщо небезпека іманентно міститься у природних, техногенних і соціальних об'єктах як потенційна можливість, то загроза являє собою її більш суб'єктивну форму, що виникає внаслідок цілеспрямованого впливу деструктивних факторів¹.

О. Брега вважає, що послідовність «виклик» – «ризик» – «небезпека» – «загроза» вживається для відображення наростання напруги залежно від адресного спрямування й ролі суб'єктивного чинника. Змістовне навантаження кожного з них має практичне значення, оскільки відображає ступінь шкоди, що може бути нанесена як суб'єкту, так і об'єкта безпеки життєдіяльності. Методологічна роль цієї послідовності полягає у тому, що побудова логічного ряду понять-антитез безпеки, по-перше, демонструє багаторівневість й різноплановість надзвичайних ситуацій, що викликають занепокоєння, тривогу, страх об'єкта і суб'єкта безпеки, спонукають суб'єкт захищати інтереси й цінності об'єкта безпеки; по-друге, підкреслюють специфіку стану об'єкта й характеризують різний ступінь впливу на нього несприятливих, дестабілізуючих факторів².

Д. Рогозін зауважує, що спільною рисою зазначених понять є те, що вони характеризують можливість й здатність кого-небудь (чого-небудь) завдати шкоди, яка визначається як зміна властивостей і/або умов існування системи, і як наслідок зниження її стійкості, стабільності. Натомість різняться ці категорії ступенем завдання шкоди, інтенсивністю впливу суб'єктивних й об'єктивних чинників, адресністю впливу на об'єкт безпеки життєдіяльності³.

На думку М. Гацко, загрозу відрізняє від небезпеки ступінь готовності до завдання шкоди. З іншого боку, загроза являє собою сукупність двох компонент: суб'єктивних намірів (задуми, бажання евентуальних

¹ Маргулян Я. Социальные опасности и угрозы личности, обществу и государству: источники и причины. *Вестник Ереванского университета. Серия: Общественные науки. Социология. Экономика.* 2012. № 136.5 С. 21.

² Брега А. В. Риск в системе категорий, характеризующих антитезу национальной безопасности. *Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание: материалы Всероссийской научной конференции* (г. Москва, 4 декабря 2009 г.). Москва: Научный эксперт, 2010. С. 739.

³ Война и мир в терминах и определениях. / Д. О. Рогозин и др.; ред. Д. О. Рогозин. Москва: Издательский дом «Порог», 2004. С. 20.

противників спрямованих проти інтересів об'єктів безпеки) й об'єктивних можливостей спричинити шкоду¹.

Погодимось з точкою зору Л. Калашнікової, що незважаючи на семантичну схожість категорій «загроза» і «небезпека», що перша з них характеризується як реалізована, персоніфікована, конкретно-адресна, натомість остання – гіпотетична, безадресна. Таке розмежування цілком доречне, адже людина, лише усвідомлюючи небезпеку, здатна розмірковувати про можливість настання її негативних наслідків².

У контексті даної проблеми уявляється доцільним уточнити окремі аспекти розуміння категорії «виклик». У теорії безпеки існують різні підходи до тлумачення його сутності. Так, О. Бодрук трактує виклик як «проблему, що набула з певних причин та у певний відтинок часу сильного звучання і загострено сприймається політичною елітою, має, на її думку, важливе, пріоритетне значення»³. Дослідник пов'язує розуміння виклику із суб'єктивним сприйняттям політичною елітою певної проблеми. Однак сприйняття різних політиків актуальності однієї й тієї ж проблеми може значно варіюватись, й до того ж, не відповідати реальному стану речей, тож використовувати такий критерій для формалізації поняття виклику, на наш погляд, не конструктивно.

Інший варіант тлумачення пропонує Н. Різник: виклик – це протидія здійсненню захисту, перешкода на шляху до безпечного розвитку⁴.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «виклик» пояснюється як «вимога, спонукання до будь-яких дій, відносин; заклик до змагання, до участі в чому-небудь; категорична, різка пропозиція вступити в боротьбу, поєдинок»⁵. Натомість протидія – це «дія, що спрямована проти іншої дії, перешкоджає їй»⁶, перешкода – це «те, що заважає здійсненню чого-небудь»⁷.

¹ Гацко М. Ф. Основы национальной безопасности: учебное пособие. Ногинск: Издание Ногинского филиала РАНХ и ГС. 2014. 130 с.

² Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані*. 2017. Т. 20. № 5. С. 19.

³ Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія. Київ: НІПМБ, 2001. 300 с

⁴ Різник Н. С. Теоретичні засади формування системи діагностики економічної безпеки банку. *Вісник Харківського національного технічного університету сільськогосподарства: Економічні науки*. 2007. Вип. 66. С. 120.

⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 136.

⁶ Там само: С. 1173.

⁷ Там само: С. 935.

Отже, як справедливо зазначає Н. Цікановська, якщо виклик спонукає до реагування, наприклад, на певні обставини, то протидії, перешкоди заважають цьому, тому ці поняття не можна ототожнювати¹.

Цілком доцільно погодитися з точкою зору О. Сергуніна, який розкриває сутність виклику як «сукупність обставин не обов'язково загрожуючого характеру, але, безумовно таких, що вимагають реагування на них»². Одночасно, оскільки мова йде про виклики безпеці, слід уточнити, що це сукупність обставин, які можуть негативно вплинути на стан безпеки, саме тому на них необхідно реагувати.

По-різному вчені окреслюють і співвідношення виклику і загрози. П. Белов вважає, що виклик – це «прояв загрози, що вимагає реагування з метою запобігання або зниження шкоди»³. На його думку, формування загрози передуює появі виклику. Однак у такому разі, як зауважує Н. Цікановська, реагування на виклик є дещо запізним, адже зусилля спрямовуються на применшення негативних наслідків впливу загрози, а не на її нейтралізацію та стадії виникнення⁴. Тому більш логічним, на наше переконання, є підхід О. Брега, який визначає виклик як «зачатковий ступінь формування загрози»⁵.

Іншим важливим поняттям, яке потребує концептуалізації, є поняття ризику. На сьогодні немає однозначного тлумачення сутності ризику. Це пояснюється, зокрема, різносторонністю проявів цього феномена. Одна група вчених зводить поняття ризику до можливості отримання збитків, втрат. Так, Є. Олейников пояснює ризик як «можливість виникнення несприятливих або небажаних наслідків діяльності самого суб'єкта»⁶.

¹ Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. №3. С. 112.

² Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты. *Политические исследования*. 2005. №6. С. 127.

³ Белов П. Вызовы национальной безопасности России в XX веке. *Обозреватель*. 2000. №4 (123). С. 40–43.

⁴ Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. №3. С. 112.

⁵ Брега А. В. Риск в системе категорий, характеризующих антитезу национальной безопасности. *Национальная безопасность: научное и государственное управление: материалы Всероссийской научной конференции*, (г. Москва, 4 декабря 2009 г.). Москва: Научный эксперт, 2010. С. 738.

⁶ Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / под ред. Е. А. Олейникова. Москва: ЗАО «Бизнес-школа Интел-синтез», 1997. С. 10.

А. Смелянцев під ризиком розуміє «ступінь (обсяги) завдання можливого збитку інтересам безпеки в умовах функціонування різного роду деструктивних чинників»¹.

Ризик характеризується поєднанням можливостей досягти як небажаних, так і сприятливих відхилень від запланованих результатів. Відзначений момент враховує друга група вчених. Так, за визначенням І. Балабанова, ризик – це «подія, яка може відбутися або не відбутися. У разі здійснення такої події можливі три результати: негативний (програш, збиток, шкода), нульовий, позитивний (виграш, вигода)»².

Схожої позиції дотримуються В. Рудашевський, який трактує ризик як «імовірність помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з декількома альтернативами»³, та А. Івасенко, який пояснює ризик як «ситуативну характеристику діяльності будь-якого суб'єкта, яка відображає невизначеність її результату та можливі несприятливі (або навпаки, сприятливі) наслідки у випадку невдачі (або успіху)»⁴.

Третя група вчених розтлумачує ризик через охарактеризування ситуації ризику. Серед таких дослідників слід відзначити А. Альгіна, який під ризиком розуміє «діяльність, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої існує можливість кількісно і якісно оцінити імовірність передбачаємого результату, невдачі або відхилення від цілі»⁵. У цьому визначенні автор звертає увагу на те, що: по-перше, існування ризику пов'язане з невизначеністю; по-друге, в ситуації ризику необхідним є здійснення вибору; по-третє, результати вибору розглядаються по відношенню до поставленої цілі.

На необхідності розрізняти ситуації ризику та невизначеності акцентують свою увагу А. Шапкін та В. Шапкін: «ситуація ризику – це різновид невизначеності, коли об'єктивно існує можливість оцінити імовірність подій, які виникають у результаті діяльності»⁶.

¹ Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2001. С. 6.

² Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. Москва: Финансы и статистика, 1996. С. 22.

³ Рудашевский В. Д. Риск, конфликт и неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование. Москва: Экономика, 1990. С. 5.

⁴ Ивасенко А. Г. Банковские риски. Москва: Вузовская книга, 1998. С. 4.

⁵ Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни. Москва: Мысль, 1989. С. 19.

⁶ Шапкин А. С., Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: учебник. Москва: Дашков и К, 2009. С. 34.

С. Богоявленський звертає увагу на суб'єктивно-об'єктивну характеристику ризику¹. Об'єктивність ризику полягає в тому, що він є формою якісно-кількісного вираження реально існуючої невизначеності. Одночасно, ризик завжди пов'язаний з вибором певних альтернатив і розрахунком імовірності їх результату – у цьому проявляється його суб'єктивність. Узагальнюючи підходи різних вчених до тлумачення змісту поняття «ризик», можна зробити висновок, що існує багато різних підходів до його визначення. При цьому основними характеристиками ризику є: об'єктивність прояву, дія суб'єкта в умовах вибору, альтернативність вибору, цільове спрямування дії, невизначеність наслідків, можливість оцінки ймовірності досягнення цілі, суб'єктивність оцінки.

Враховуючи викладене, доцільно погодитися з думкою Н. Цікановської, що ризик – це ситуація невизначеності кінцевого результату вибору серед існуючих альтернатив, яка може призвести як до позитивних, так і до негативних наслідків, ймовірність настання яких може бути оцінена².

На думку О. Кравчука, ризик варто визначати як імовірність завдати шкоди об'єкту безпеки, характер й інтенсивність якої може змінюватись залежно від конкретних обставин, а виклик, загроза і небезпека являють собою різні ступені ризику як такого. Виклик – деяка сукупність чинників, що за відсутності намірів і потенціалу не несуть загрози. Проте при тривалому збереженні таких тенденцій він здатен перерости у небезпеку. Іншими словами, виклик являє собою мінімальний ризик і характеризується уявною готовністю завдати шкоди об'єкту безпеки. Вивчаючи співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека», О. Кравчук зауважує, що об'єднує їх саме небезпека нанесення шкоди. Категорію «ризик» він визначає як вірогідність спричинення шкоди об'єкту безпеки, який знаходиться у стані динамічної рівноваги й постійно змінюється в залежності від конкретних природних та соціальних умов. Характеризуючи відмінності між зазначеними поняттями, О. Кравчук розділяє позицію М. Гацко і зауважує, що вони розкриваються крізь призму двох основних компонент – суб'єктивних намірів й об'єктивних можливостей об'єктів та суб'єктів безпеки. Найбільший ризик пов'язаний з наявністю загроз, що характеризуються наявністю двох компонент одночасно, високий або середній – присут-

¹ Богоявленский С. Б. Управление риском в социально-экономических системах: учебное пособие. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. С. 21.

² Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. № 3. С. 113.

ністю однієї з компонент, натомість мінімальний – відсутністю обох компонентів у конкретний момент часу, але при збереженні можливості появи одного з них¹.

У межах соціально-управлінського підходу М. Фокалт вважає, що ризиками є всі відхилення від нормального розвитку подій. Ці відхилення можуть бути різними за природою їх походження, що, у свою чергу, передбачає існування чисельних форм раціональності й використання залежно від конкретного типу ризику різноманітних методів вирішення наявних проблем шляхом управління соціальною поведінкою об'єктів².

Г. Почепцов вважає за доцільне для визначення сутності співвідношення понять, які характеризують антитезу безпеки, використовувати підхід, що визначає ризик як похідну виклику, небезпеки й загрози³. На слушну думку Л. Калашнікової, цей підхід є адекватним з точки зору практики організації процесу гарантування безпеки життєдіяльності особистості, суспільства, держави⁴.

Коментуючи схему Г. Почепцова, О. Брега уточнює, що за такого підходу усуваються протиріччя логічного і дійсного, які полягають у тому, що категорія «ризик» ширша за своїм змістом й менша за обсягом у порівнянні з поняттям «небезпека», а не навпаки⁵. О. Брега також вважає, що ризик на відміну від небезпеки характеризується можливістю запобігти або мінімізувати шкоду. З іншого боку, небезпека пов'язана із зовнішнім впливом, можливістю втрат через вплив сторонніх сил. У цьому сенсі небезпечна ситуація не завжди є ризикованою. Натомість ситуація ризику, що виникає внаслідок дій самого суб'єкта безпеки, характеризується можливістю завдання шкоди. При цьому суб'єкт може здійсню-

¹ Кравчук А. А. Категории «вызов», «опасность», «угроза» в теории национальной безопасности. *Вестник Забайкальского государственного университета*. 2016. Т. 22. № 11. С. 72.

² Foucault M. *Discipline and punish. The birth of the prison*. New-York: Random House, 1977. 318 p.

³ Почепцов Г. Г. Психологические войны. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2000. 528 с. Почепцов Г. Г. Информационные войны. / отв. ред. С. Л. Удовик. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2000. 576 с.; Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. вид. 2-ге, допов. Київ: Києво-Могилян. акад., 2016. 502 с.

⁴ Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані*. 2017. Т. 20. № 5. С. 20.

⁵ Брега А. В. Риск в системе категорий, характеризующих антитезу национальной безопасности. *Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание: материалы Всероссийской научной конференции* (г. Москва, 4 декабря 2009 г.). Москва: Научный эксперт, 2010. С. 743.

вати внутрішню регуляцію своїх дій, впливаючи на ступінь шкоди, завданої об'єкта безпеки життєдіяльності. Іншими словами, поява небезпеки визначається зовнішніми (реальними) подіями, у той час як ризик – мотивацією діючого суб'єкта¹.

Небезпека завжди має об'єктивно-суб'єктивний характер, а співвідношення суб'єктивності й об'єктивності може бути досить різними. Це означає, що одна і та ж дія (подія, явище, процес тощо) може отримати з боку суб'єкта різну оцінку, оскільки, форму «небезпека» отримує не будь-яке заперечення, а лише те, яке ідентифікується й оцінюється суб'єктом як заперечення його існування.

У загальному випадку небезпечним може бути не тільки якийсь зовнішній вплив, який заперечує існування суб'єкта, а й відсутність впливу (дії) чи умов, які є життєво важливими для існування суб'єкта. Наприклад, для живого організму це може бути їжа або житло.

Варто також зазначити, що небезпека не тотожна виключно негативному. За своєю природою феномен небезпеки має також і позитивне для збереження життя значення, оскільки дозволяє у разі адекватної оцінки суб'єктом можливості негативних для його існування наслідків сформуванню відповідне адекватне ставлення (дії) щодо того чи іншого предмета (процесу, явища тощо).

Одна і та ж дія (явище, процес тощо) може оцінюватися людиною залежно від її ціннісних орієнтацій як небезпечна чи як безпечна. Так, в умовах збройного протиборства дія щодо нанесення збитку протилежній стороні оцінюється її учасниками по-різному.

Таким чином, за своїм об'єктивним змістом небезпекою є заперечення природної визначеності буття, а можливість заперечення міститься у самому предметі. Тобто, якщо є предмет, то є можливість заперечення його існування².

Отже, «спусковими механізмами» реалізації тієї чи іншої небезпеки існуванню об'єкта можуть бути як зовнішні, так і внутрішні чинники.

У практичному сенсі небезпека може розглядатися як можливість за певних умов набуття об'єктом здатності впливати на інший об'єкт

¹ Брега А. В. Риск в системе категорий, характеризующих антитезу национальной безопасности. *Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание*: материалы Всероссийской научной конференции (г. Москва, 4 декабря 2009 г.). Москва: Научный эксперт, 2010. С. 744.

² Так, для держави, яка втратила свою незалежність або розпалась, небезпеки втрати незалежності чи розпаду не може бути. Для людини, яка втратила ноги, відсутня небезпека їх втратити (але поки вона жива є небезпека смерті).

і спричинення йому тим самим значної шкоди, обсяг якої може бути, так би мовити, «смертельно небезпечним», тобто призвести до загибелі об'єкта.

Сучасне суспільство є дуже складною системою взаємопов'язаних та взаємозумовлених соціальних зв'язків і взаємодій. Тому небезпека у соціальному сенсі – це об'єктивно існуюча можливість негативної дії тих чи інших чинників (зовнішніх і внутрішніх) на соціальний організм. Внаслідок цього йому може бути завдано збиток чи шкода, що суттєво змінюють його властивості, погіршують стан, надають його розвитку небажаної динаміки тощо.

Джерелом небезпеки для соціальної системи можуть бути об'єкти, явища, процеси тощо, які здатні завдати їй шкоду (збиток), зокрема, ослабити або зруйнувати її структуру, а відтак заперечити навіть саму можливість нормального існування та розвитку системи. При цьому варто зазначити, що у соціальних відносинах джерелом небезпеки для їх нормального функціонування завжди були суперечності, що виникають між суб'єктами соціальної взаємодії.

Отже, ризик відрізняється від небезпек: по-перше, своїм суб'єктивним характером (небезпека визначається наявністю зовнішніх реальних факторів впливів, а ризик пов'язаний переважно з внутрішньою мотивацією діючого суб'єкта); по-друге, ризик може мати й позитивні наслідки, натомість небезпека завжди асоціюється з завданням шкоди й загрозами знищення; по-третє, ситуація ризику тісно пов'язана з невизначеністю, наявністю та рівнем якої складно констатувати. Таким чином, поняття «ризик» характеризує не лише можливість негативних наслідків, а й спрямованість на успіх у запобіганні втрат при гарантуванні безпеки життєдіяльності за відсутності абсолютної впевненості (в ситуації невизначеності). Звісно, надія на те, що усунення невизначеності через нестачу чи недостовірність інформації збільшить вірогідність переходу від ситуації ризику до ситуації безпеки, повинна залишатись. Проте чим більшим є обсяг й достовірність інформації про наявні небезпеки та загрози, тим глибше усвідомлення ризику. Чим більш раціональними й детальними стають обчислення показників ступені небезпек, тим більше невизначеності щодо розвитку подій у майбутньому.

Форми прояву небезпеки можуть бути різними. Вони, зокрема, залежать від сфери життєдіяльності суспільства та держави, територіально-просторового та часового масштабу.

У зв'язку з цим виділяють, наприклад, небезпеки в економічній, політичній, соціальній, гуманітарній сферах життєдіяльності, небезпеки

загальнодержавного та регіонально значення, небезпеки довготривалого чи короткотривалого характеру тощо.

Водночас, усі небезпеки можна звести до двох видів – зовнішніх та внутрішніх.

Зовнішня небезпека для об'єкта – це можливість якого-небудь чинника або їх сукупності, перебуваючи поза межами структури об'єкта, за певних умов здійснити негативний вплив на цей об'єкт і, як наслідок, завдати йому шкоди (збитку).

Внутрішня небезпека – це можливість якого-небудь елемента внутрішньої структури об'єкта (або сукупності таких елементів) за певних умов спричинити шкоду (збиток) об'єкту зсередини.

З огляду на вищевикладене, небезпека є проявом зв'язків між взаємодіючими елементами системи, коли при виникненні внутрішніх суперечностей між ними або при порушенні стійкості зв'язків, один із елементів може завдати збитку (шкоди) іншому.

Взаємини між суб'єктом та об'єктом небезпеки значною мірою залежать від стану суб'єкта в даний момент.

Для оцінювання стану суб'єкта небезпеки необхідно: 1) врахувати характер прояву небезпеки (це дозволяє відповісти на питання: небезпека є потенційна чи реальна?) і 2) оцінити ступінь (міру) можливої руйнівної дії суб'єкта, тобто нанесення шкоди (збитку) об'єктові.

Очевидно, що можливість і здатність нанесення збитку (шкоди) об'єкту суб'єктом, що є джерелом небезпеки, можуть бути досить різними. Тому розрізняють рівні можливого збитку (шкоди)¹:

- малу небезпеку (здатність суб'єкта завдати лише незначного збитку);
- середню небезпеку (здатність суб'єкта завдати істотного збитку, що певною мірою порушує нормальне функціонування об'єкта);
- високу небезпеку (здатність суб'єкта завдати такого збитку, яка може в кінцевому рахунку призвести до невиконання ним життєво важливих функцій, а відтак і до його загибелі).

¹ Задунай О. С., Азаров С. І. Розробка методології аналізу системних ризиків під час експлуатації об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Системи управління, навігації та зв'язку. 2017. Вип. 1. С. 132–134; Колесник В. Е., Павличенко А. В., Бучавий Ю. В. Уніфікована методика комплексного оцінювання рівня екологічної небезпеки промислових об'єктів та ефективності впровадження природоохоронних технологій. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 64–69; Тютюнник В. В., Стрілець В. М., Калугін В. Д., Захарченко Ю. В. Розвиток методологічного підходу для техногенно-екологічної оцінки рівня небезпеки функціонування локальних територій України. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 91–101.

Найбільша небезпека притаманна подіям (процесам тощо), які пов'язані із ризикованою, а відтак непередбачуваною поведінкою суб'єкта небезпеки. Тому небезпеку для соціальних об'єктів може характеризувати «фактор невизначеності». Мова йде про явища, непередбачуваність яких виключає можливість формування однозначного прогнозу їх настання.

Вказані чинники небезпеки здатні при реальному їх прояві істотно змінити уявлення, розрахунки та очікування з боку об'єкта небезпеки щодо їх можливості та здатності нанесення йому збитку (шкоди).

Основну увагу при виявленні та дослідженні небезпеки для того чи іншого об'єкта традиційно приділяють джерелу небезпеки.

Виявлене джерело часто визначає можливі та необхідні дії для забезпечення безпеки об'єкта. Вплив (дія) джерела небезпеки на об'єкт може мати безпосередній або опосередкований характер, а реакція об'єкта, що можлива у відповідь, завжди є варіативною. Кінцевий результат впливу джерела небезпеки також може бути різним: від часткової втрати об'єктом тих або інших своїх властивостей, до його повного руйнування.

Отже, важливе практичне значення для створення системи захисту об'єкта від небезпеки має виявлення й аналіз елементів, що утворюють механізм дії небезпеки, системи взаємозв'язків між елементами, а також їх місця і ролі у вказаному механізмі¹.

Таким чином небезпека завжди існує стосовно будь-якого об'єкта, у тому числі людини, соціальної групи, суспільства, держави, світової спільноти.

Саме категорія «небезпека» виступає узагальнюючим по відношенню до будь-яких явищ, подій, здатних завдати шкоди конкретній людині, суспільству, державі. За її допомогою у ході розробки технологій забезпечення безпеки життєдіяльності можна оцінити, ранжувати весь спектр можливих загроз інтересам, цінностям, цілям об'єктів безпеки задля вироблення актуальних та адекватних заходів протидії, принаймні найважливіших з них.

¹ Миценко М. І. Організаційно-економічний механізм регулювання безпеки життєдіяльності: автореф. дис. ... д-ра екон. наук. Донецьк, 2005. 30 с.; Ткачова Н. М. Розробка ефективних державних механізмів забезпечення національної економічної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 1. С. 59–62; Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. № 1 (38). С. 47–52; Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.

Очевидно, що планування та здійснення об'єктом дій, адекватних небезпеці можливе за умови, коли у нього уявлення про небезпеку будуть відповідати характеру і ступеню небезпеки.

Оскільки небезпека у філософському аспекті розглядається як форма визначення суб'єктом заперечення свого існування, то свідомість людини дозволяє їй не тільки відображати та оцінювати заперечливий вплив щодо її власного існування, а й свідомо визначати своє ставлення до цього заперечення.

Тому важливим кроком у з'ясуванні сутності небезпеки є визначення людиною свого ставлення до небезпеки, а відтак і оцінка нею безпеки свого існування.

Осмилення людиною свого існування чи існування іншого об'єкта у контексті її відношення до небезпеки знаходить своє відображення у понятті безпека. Якщо на думку людини дія (процес, явище, інший чинник) не загрожує її існуванню, то ситуація розглядається як безпечна, а небезпечною визначається ситуація, за якої існуванню людини (на її думку) потенційно чи реально загрожує небезпека. Тому, у даному контексті безпека завжди є оцінкою суб'єктом ситуації, в межах якої його існуванню чи існуванню іншого суб'єкта не загрожує небезпека. Причому, одна і та ж ситуація суб'єктом може оцінюватися як небезпечна або як безпечна.

Отже, феномен безпеки існує лише в живій природі, оскільки безпека може сприйматися й оцінюватися лише мислячим суб'єктом.

На практиці щодо безпеки об'єкта можливі такі ситуації¹:

- відсутність небезпеки для об'єкта, яка є наслідком його захищеності від небезпечної дії (явища, процесу тощо);
- відсутність небезпеки, коли вона дійсно відсутня як така, а об'єкт при цьому не захищений;
- наявність небезпеки, тобто вона є, але об'єкт не захищений.

Очевидно, що заходи, які необхідно виконати для забезпечення захищеності об'єкта, як правило, вимагають використання значних ресурсів (матеріальних, фінансових та інших). Тому не можна допускати використання вказаних ресурсів за відсутності небезпеки для об'єкта. Водночас

¹ Дзьобань О. П. До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2004. № 52. С. 116–119; Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. 291 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

не можна допускати й ситуації, коли насправді небезпека існує, а заходи щодо захисту об'єкта не вживаються.

Таким чином небезпека і безпека є дві взаємозв'язані сторони, що знаходяться в динамічній взаємодії й характеризують умови життєдіяльності об'єктів природи. Завжди існує небезпека неадекватної оцінки небезпеки, що є наслідком суб'єктивного характеру оцінювання.

Небезпека полягає у тому, що суб'єкт починає діяти виходячи зі своїх уявлень про небезпеку, а не з об'єктивної реальності, тобто реальної небезпеки. Тому завжди є проблема визначення співвідношення (межі) між наявною і суб'єктивно визначеною як небезпекою, так і безпекою.

Як правило, при дослідженні сутності безпеки акцентують увагу на трьох аспектах:

- концептуальному (онтологічні і гносеологічні основи безпеки);
- ціннісному (філософія безпеки, культура безпеки тощо);
- практичному (безпека розглядається у контексті відображення певних потреб у життєдіяльності особи, суспільства, держави і міжнародної спільноти).

Онтологічний аспект безпеки полягає у тому, що безпека існує у загальній структурі буття і перебуває в різних формах, як оптимальні умови дійсності (буття природи, людини, соціального і духовного), при яких мінімізовані небезпеки. Люди об'єднуються у групи, встановлюють нормативно регульовані відносини, значною мірою керуючись прагненням до безпеки.

Тому у суспільстві функція забезпечення безпеки незмінно залишається однією з найважливіших.

Таким чином, безпека – це певний стан системи, за якого вона зберігає свою цілісність, стійкість (стабільність), здатність до ефективного функціонування і прогресивного розвитку, а відтак – можливість надійного захисту усіх її елементів (підсистем) від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх дій.

З огляду на це, можна стверджувати, що безпека суспільства – це такі умови (стан), за яких передусім забезпечуються свобода вибору шляху подальшого буття, самовдосконалення й розвитку суспільства, або ж для їх захисту є адекватні засоби.

Особиста безпека є також певний стан самопочуття індивіда, який характеризується його впевненістю в тому, що небезпеки, передусім її життю та майну відсутні, або ж для захисту від них є відповідні засоби. Безпека для живого організму – це дії відповідно до інстинкту самозбереження і особливі форми діяльності в суспільстві.

Гносеологічний аспект безпеки пов'язаний безпосередньо з особливостями її пізнання. У процесі історичного розвитку накопичені знання трансформувалися у практичний досвід і достовірні знання. Пізнання безпеки є складним тому, що набуває множини вимірювань в різних сферах життєдіяльності. Людина і суспільство завжди прагнуть пізнати бажані умови повної відсутності небезпек – абсолютну безпеку, що практично неможливо, оскільки процес розвитку небезпек в результаті людської діяльності і об'єктивних змін у світі нескінченний.

Аксіологічний аспект безпеки полягає в тому, що вона знаходиться у ряді загальнолюдських цінностей, таких як добро, істина, краса. Безпека – одна з найважливіших потреб нарівні з потребою людини в їжі, одязі, помешканні тощо. Це означає, що потреба в безпеці, а отже і саме це поняття, як категорія виникло разом із появою людини на землі, а її забезпечення – головна передумова її прогресивного розвитку.

Якщо проаналізувати найбільш суттєві наявні у сучасному безпекознавстві підходи до розуміння безпеки, то можна виділити 4 основних точки зору¹:

1. *Безпека розуміється як відсутність небезпеки.* За усієї простоти й зрозумілості цього підходу, все ж таки він з точки зору адекватності розуміння сутності безпеки і її забезпечення має суттєві недоліки, а саме:

- неможливо знайти ситуацію, коли відносно якого-небудь суб'єкта відсутня небезпека;
- феномен безпеки не може існувати без феномену небезпеки, оскільки наявність небезпеки не виключає, а, навпаки, передбачає безпеку, яка по суті є реакцією на небезпеку.

2. *Безпека розглядається як невід'ємна властивість (атрибут) системи.* При такому розумінні принципово заперечується необхідність забезпечення безпеки, оскільки вона властива системі (об'єкту) іманентно.

3. *Безпека розглядається, як результат специфічної діяльності, передусім державних інститутів.* При цьому, дещо нівелюється особистісний аспект безпеки, що в результаті ускладнює розуміння безпеки окремої людини.

¹ Дзьобань О. П. До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2004. № 52. С. 116–119; Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. 291 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

4. *Безпека розглядається як певний стан, зокрема:*

- відносин між суб'єктами, при якому їх існуванню і розвитку не загрожує небезпека;
- соціальної системи, за якою забезпечується її нормальне функціонування і прогресивний розвиток;
- держави, за якою вона здатна успішно протистояти силовому тиску ззовні, відбити збройний напад чи подавити збройних заколот у країні тощо;
- коли має місце бажаний рівень взаємовідносин між об'єктами, які одночасно можуть бути об'єктами і суб'єктами небезпеки відносно один одного (наприклад, так звана стратегічна стабільність);
- стійкості, стабільності суспільного організму стосовно будь-яких спроб силового тиску на нього.

Водночас аналіз викладених підходів щодо сучасного розуміння безпеки дозволяє стверджувати, що за будь-якого визначення вона характеризує (відображає):

- тенденції розвитку й умови життєдіяльності соціуму, за яких забезпечується збереження їх природи і нормальних умов функціонування;
- завжди передбачає певну захищеність вказаного функціонування від потенційних і реальних небезпек, яка є результатом еволюційного розвитку та наслідком діяльності соціальних інститутів.

Стан безпеки описується та характеризується різними показниками (індикаторами, індексами): якість перехідних процесів із одного рівня на інший, керованість, адекватність реакції на впливи зовнішнього середовища.

Вихід цих показників за деякі допустимі межі, призводить або до погіршення якості управління, або до невиконання задач системи, а в результаті й до руйнування системи (розпаду її структури, порушення цілісності тощо).

2.3. Стійкість і лабільність сучасних соціумів у системному вимірі

У ході дослідження умов стабільності й врівноваженості соціальної системи та її складових постійно актуалізується проблема так званих по-стійних і варіативних факторів як у суспільному житті в цілому, так

і у функціонуванні основних елементів суспільної життєдіяльності. Визначення ролі діяльності держави у сфері національної безпеки як анти-ентропійної сили, що забезпечує за допомогою організації стійкий розвиток соціальної системи, а тим самим – і безпеку особистості, суспільства, самої держави, вимагає з'ясування питання про фактори ефективності самої державної діяльності (політики) у сфері безпеки. Перелік основних питань, з'ясування яких є надзвичайно необхідним в контексті онтології національної безпеки, можна визначити такими межами¹:

- питання про умови, які додають державній діяльності у сфері безпеки стійких інтегруючих характеристик;
- питання про основні орієнтири державної політики, спрямованої на забезпечення безпеки;
- питання про граничні параметри (умови), за яких державна діяльність у сфері національної безпеки перетворюється на свою протилежність, стає руйнівною силою, іншими словами, питання про те, що створює загрозу безпеці соціальної системи;
- питання про основні параметри стійкості й лабільності² (варіативності) державної діяльності (політики), які додають їй ефективності в умовах конкретної соціальної дійсності³.

На нашу думку, рівень забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, безперечно, суттєво залежить від відповідності державної ді-

¹ Буран О. А. Використання спеціальних інформаційних технологій в духовно-релігійному житті держави як загроза для національної безпеки України. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право.* 2020. Вип. 8. С. 101–106; Доронін І. М. Цифровий розвиток та національна безпека у контексті правових проблем. *Інформація і право.* 2019. № 1. С. 29–36; Порока С. Г. Концептуальні засади щодо визначення механізмів публічного управління у сфері національної безпеки України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління.* 2019. Вип. 1. С. 182–189; Шикіна Н., Коцюрубенко Г. Економічні детермінанти національної безпеки України. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2019. № 4. С. 136–150; Житник О. М., Гриценко А. А. Концептуальні та методологічні засади формування державної політики національної безпеки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 67–73; Озель В. І. Конституційні основи і принципи здійснення державної політики у сфері національної безпеки. *Dictum factum.* 2019. № 1. С. 113–120.

² Під лабільністю (від лат. *labilis* – нестійкий, рухливий) у даному контексті буде-мо розуміти функціональну нестійкість соціального організму щодо змін зовнішнього-го та внутрішнього середовища.

³ Безумовно, такі межі є досить умовними і перелік проблем є далеко не повним. Однак підкреслимо, що окреслені проблемні питання є ключовими для адекватності соціально-філософської рефлексії сутності й змісту проблем національної безпеки в умовах буття сучасних соціумів.

яльності (політики) у сфері безпеки об'єктивним умовам суспільного розвитку: державна політика у сфері безпеки лише тоді може досягати своєї мети, коли вона виступає як органічне явище, яке адекватно відображає основи соціального життя, і орієнтована на зміцнення цих основ, що виступають факторами стійкості соціальної системи. У той же час, ефективність державної діяльності у даному контексті пов'язана з максимальним урахуванням змін, які відбуваються в суспільстві в процесі його розвитку, у тому числі з тими з них, що негативно впливають на стан безпеки.

Таким чином, принциповим питанням, розкриття якого дає можливість усвідомити співвідношення між державною діяльністю (політикою) у сфері безпеки і власне безпекою суспільства, а також визначити умови ефективності цілеспрямованої діяльності в інтересах безпеки, є питання про політичні фактори стійкості й лабільності соціальних систем.

На підставі публікацій С. Долотова, О. Романовича, Г. Угольницького, Г. Хакена, Р. Хубера та інших дослідників проблем стійкості й стабільності (нестабільності) соціальних систем¹ і власних авторських наукових публікацій² можна стверджувати, що стійкість і лабільність (мінливість) соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії постійних (констант) і змінних (варіативних) величин, в їхніх основних характеристиках. Тому комплексний філософський аналіз проблеми

¹ Долотов С. Г. Чрезвычайная ситуация и социальная нестабильность в контексте переходного состояния общества. Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2002. 27 с.; Романович А. Л. Проблема безопасности в контексте устойчивого развития. *Социально-гуманитарные знания*. 2003. № 1. С. 3–18; Угольницький Г. А. Иерархическое управление устойчивым развитием социальных организаций. *Общественные науки и современность*. 2002. № 3. С. 133–140; Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Москва: Мир, 1985. 478 с.; Цыгичко В., Хубер Р. Стратегическая стабильность в многополярной международной системе: два похода к ее оценке. *Военная мысль*. 1998. № 1. С. 19–27.

² Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХВУ, 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78; Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2003. № 43. С. 254–257; Дзьобань О. П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Серія: Теорія культури та філософія науки»*, 2005. № 660. С. 106–110; Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69–77.

безпеки як системної припускає необхідність з'ясування конкретного змісту цих величин, їхньої ролі в системі суспільних відносин, а також механізму їхнього впливу на державну діяльність у сфері безпеки.

Проблема стійкості й лабільності соціальних систем завжди знаходилась у полі зору вчених. В історії суспільної думки в тому чи іншому вигляді вона мала місце при розгляді складних явищ і процесів у різних сферах життя людини, у тому числі пов'язаних з перетвореннями політичних умов суспільного буття. Вже Платон у своїх численних творах звертав увагу на наявність стійких основ життєдіяльності людини, на природний характер суспільних змін і знаходив їм своєрідне філософсько-соціологічне пояснення¹.

Постановку питань, які стосуються стійкості й мінливості соціального життя, можна знайти в межах різних наукових шкіл і напрямків. «Протилежність між існуючим і виникаючим, сталістю і зміною, детермінізмом і випадком давно привертала і продовжує привертати увагу філософів і представників природничих наук», – справедливо зазначає І. Пригожин². Слід зазначити, що звертання до цієї теми було пов'язане, головним чином, з вивченням найбільш загальних закономірностей розвитку природи й суспільства, а сам процес формування системи конкретних уявлень у даній галузі вимагав подальшого накопичення знань і опрацювання особливої методології аналізу.

Так, наприклад, у марксистській теорії проблема стійкості й лабільності соціальних систем і її основних складових розглядається в контексті формаційної концепції історичного розвитку. Згідно з нею, першопричиною соціальних змін визнається зростання продуктивних сил суспільства, розвиток матеріальної сфери життєдіяльності суспільства, а «гальмуючим фактором», а отже, найбільш стійким і консервативним – виробничі відносини. Згідно з методологією марксизму, матеріальне виробництво виступає, з одного боку, системотворчим елементом соціальності, оскільки, як відзначав К. Маркс, «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси взагалі»³, а з іншого – джерелом і причиною суспільних змін. У діалектичному співвідношенні

¹ Платон. Сочинения: в 3-х т. / пер. с древнегреч., под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. Москва: Мысль, 1968–1971.

² Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / пер. с англ., под ред. Ю. Л. Климановича. Москва: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1985. С. 127.

³ Маркс К. К критике политической экономии. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.* Т. 13. С. 7.

продуктивних сил, які постійно розвиваються, і на певному етапі гальмуючих їх виробничих відносин полягає марксистське пояснення характеру, способів і форм історичного розвитку, що знаходить своє теоретичне вираження в законі їхньої відповідності.

Виходячи з цього можна констатувати, що фактори стійкості й лабільності обов'язково є актуальними при вирішенні концептуальних теоретичних питань, але при цьому проблема постійних і змінних величин не виступає як предмет конкретних соціально-філософських досліджень. Однак потреба в аналізі явищ, пов'язаних з дією цих величин при вивченні загальних закономірностей функціонування суспільств усе більш актуалізувалася, особливо у сфері системних досліджень. У сучасній науці в межах загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі)¹, а також у зв'язку з дослідженням соціальних і політичних систем суспільства (Т. Парсонс, П. Мертон, М. Леві, Д. Істон, Г. Алмонд та ін.)², проблема констант і варіативних величин (факторів) набуває значення однієї з найважливіших у теоретичному відношенні і стає предметом спеціального вивчення. Вважається за доцільне погодитися з точкою зору О. Макеєва, що саме за допомогою системного аналізу «такі поняття як стабільність і рівновага уточнюються й ставляться в контекст більш загальної теорії, яка забезпечує певні рамки використання матеріалів, що стосуються змін і порушень у системі»³. Вивчення й аналіз постійних і змінних величин (факторів), від яких залежить стан складного соціального об'єкта, дає не тільки можливість поглиблення сучасних уявлень про загальні закономірності функціонування соціальних систем, але й сприяє з'ясуванню механізму державного регулювання суспільних відносин в умовах негативних впливів, що створюють загрозу безпеці особистості, суспільства й держави.

Проблема співвідношення постійних і змінних величин, що визначають стан складних систем, є особливо актуальною при вивченні їхніх динамічних характеристик. Надзвичайно великого значення цьому аспекту системних досліджень надавав Т. Парсонс, вважаючи, що «динамічний

¹ Берталанфі Л. фон. История и статус общей теории систем. *Системное исследование. Ежегодник*. Москва: Наука, 1973. С. 20–36.

² Див., наприклад: Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Политические исследования*. 1992. №4. С. 122–134; Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Американская социологическая мысль: тексты* / под ред. В. И. Добренкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480; Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / ред. В. Танчер. Київ: Абрис, 1996. 109 с.

³ Макеев А. В. Политика и безопасность: монография. Москва: «Щит-М», 1998. С. 88.

аналіз складної системи як цілого, повинен стати ідеалом наукової теорії наскільки це можливо»¹. У межах аналізу динамічних явищ Т. Парсонс вважав необхідним розгляд ряду узагальнюючих категорій як констант, а також вивчення «значущих змінних», які повинні варіюватися в кількісно вимірному просторі. Більше того, одним з найважливіших завдань системного аналізу він вважав виявлення зв'язків між «статичними» структурними категоріями і відповідними їм «динамічними змінними елементами» у системі².

Т. Парсонс визначав стабільні елементи соціальних систем як їх основні структурні складові, які фіксуються в «інституційних стандартах», що закріплюються в ролі споріднення, в територіальних спільнотах, в соціальній стратифікації, владі й релігії³. Як стабільні елементи соціальної структури він також розглядав моральні стандарти, що є «таким аспектом ціннісної орієнтації, який з точки зору соціології набуває найбільшої важливості»⁴. Надаючи істотного значення аналізу змінних (варіативних) величин, Т. Парсонс вказував, зокрема, на ту обставину, що вони дають можливість описувати процеси, за допомогою яких структури зберігаються або розпадаються, а також ті відношення системи, що зв'язують її з середовищем⁵. Однак, на нашу думку, такі виділені Т. Парсонсом елементи соціальної реальності (інституційні стандарти, територіальні спільноти, соціальна стратифікація, влада й релігія, моральні стандарти) у соціумі не можуть виступати одним із ключових аспектів при філософському аналізі проблем безпеки (як бажаного стану) суспільства, оскільки вони у сучасних умовах суттєво змінюються. Аналогічної думки дотримується і В. Староверов⁶. Сучасне суспільство само по собі є нестабільним, динамічним, лабільним. Тому є всі підстави вести мову про трансформацію вказаних факторів у бік лабільності.

На наукову значущість аналізу проблем стійкості й лабільності соціальної системи звертав увагу Р. Мертон. Він вважав, що одним з основних завдань дослідження є визначення діапазону мінливості явищ, у межах якого не втрачається ефективність функціонування основних структурних

¹ Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Вып. 1. Москва: Ин-т философии РАН, 1968. С. 12.

² Там само: С. 10–12.

³ Там само: С. 23–31.

⁴ Там само: С. 48.

⁵ Там само: С. 22–45.

⁶ Староверов В. И. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. *Социологические исследования*. 1998. №4. С. 138–142.

елементів. При цьому істотний інтерес, на його думку, представляють дисфункції, які не викликають нестабільності системи в цілому¹.

Зазначені напрямки аналізу, безсумнівно, становлять великий інтерес при розгляді проблем динамічної рівноваги соціальних систем в умовах несприятливих впливів, що створюють загрозу безпеці.

Таким чином, у системній теорії міститься принципова постановка питань, що стосуються аналізу постійних і змінних величин, які впливають на стійкість і лабільність соціальних об'єктів. Системна теорія дає загальну оцінку сутності соціальних констант і характеристику ролі змінних величин у динамічних явищах. У рамках системного аналізу визначаються умови і принципи функціонування соціальної системи, що дозволяють їй забезпечувати стійкість і стабільність. Збереження динамічної рівноваги системи припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, що відповідають основним структурним характеристикам. У той же час, на нашу думку, соціальна система повинна мати у своєму розпорядженні адаптивні можливості утримання у певному діапазоні виникаючих флуктуацій у відношеннях між системою і зовнішнім середовищем.

Наукова традиція, започаткована Т. Парсонсом і Р. Мертоном, знаходить своє продовження й розвиток і в сучасних дослідженнях. Щоправда, не всі дослідники визнають наявність і значення факторів-констант при системному аналізі суспільних систем. Зокрема, К. Поппер вважає, що сфера суспільного життя, яка глобально охоплена потоком історії, не має стійких сутностей². Аналогічної думки дотримується й дослідник творчості К. Поппера М. Ноттурно³. У межах цієї традиції стійкість соціальної системи розглядається в переважній більшості випадків через діалектичну єдність лабільності й незмінності. Остання розуміється як сталість якості системи стосовно змін її характеристик або здатність системи зберігати свою структуру в умовах деяких внутрішніх і зовнішніх впливів.

Аналіз наукової літератури із системних досліджень надає підстав стверджувати, що принципову роль в утриманні якісної визначеності й

¹ Структурно-функціональний анализ в современной социологии. Вып. 1. Москва: Ин-т философии РАН, 1968. С. 131–132.

² Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / пер. с англ., под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.; Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / пер. с англ., под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 528 с.

³ Ноттурно М. Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 90–104.

стійкості соціальної системи відіграють постійні величини, які виступають як соціальні константи. Такі константи спроможні збалансувати лабільні тенденції, що, в результаті, уможливило сам факт існування соціальної системи.

Прояв властивостей стійкості в системних дослідженнях вбачається також у тому, що в процесі життєдіяльності суспільного організму забезпечується своєрідне «взаємопогашення» протилежних сил, боротьба протирічливих елементів всередині самої системи при тому, що зміна суттєвих варіативних характеристик системи відбувається в рамках припустимих меж¹. Очевидно, що визначення цих «припустимих меж», меж наростання варіативних величин є актуальним завданням, вирішення якого мало б важливе значення для теорії та практики забезпечення безпеки. Роль варіативних величин у стійкому функціонуванні соціальної системи набуває з цього приводу особливого значення.

Теоретичний аналіз варіативних величин у державній діяльності, безсумнівно, являє собою важливу проблему. Ці величини, які О. Макеєв умовно визначає як фактори «другого порядку»², мають суттєве значення для визначення стратегії досліджень і їх практичної реалізації.

Аналіз варіативних величин дає необхідне уявлення про стан соціальної системи, динаміку її розвитку й можливості ефективного функціонування. У дослідженнях із загальної теорії систем у ряді випадків використовують поняття «контрольованих змінних» і «неконтрольованих змінних» величин. При цьому, як відзначає Л. Мамут, для кожної контрольованої змінної наявне своє правило, що встановлює значення, яке повинне приймати ця змінна при будь-якій можливій безлічі значень неконтрольованих змінних³. У низці випадків ці величини визначають як «суттєві» й «випадкові» змінні величини. На нашу думку, для аналізу варіативних факторів буття соціальних систем в контексті безпеки доцільніше вживати поняття «суттєві» й «несуттєві», оскільки вони найбільш адекватно відображають соціальні процеси і явища.

Цілком очевидно, що основним об'єктом уваги повинні бути, насамперед, суттєві варіативні величини, оскільки вони мають переважно якісні характеристики на відміну від несуттєвих варіативних, пов'язаних насамперед з кількісними аспектами досліджуваних процесів і явищ, з аспекта-

¹ Магазов С. С. Формально-логический анализ функций противоречия в когнитивном процессе. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. С. 203.

² Макеєв А. В. Политика и безопасность: монография. Москва: «Щит-М», 1998. С. 78-81.

³ Мамут Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 94–103.

ми нівелювання лабільних тенденцій. Суттєвим варіативним величинам притаманна «повторюваність», що дає можливість піддати їх аналізу й виявленню деяких закономірностей. Несуттєві ж варіативні величини належать до вивчення явищ, що мають переважно випадковий і специфічний характер. Саме на останні вказували І. Пригожин та І. Стенгерс, коли розглядали стани систем, які знаходяться в «дуже нерівноважних умовах». У цьому випадку виникає ситуація «тонкої взаємодії між випадковістю й необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами»¹.

Суттєві варіативні величини (фактори) відіграють важливу роль у динамічних процесах, які відбуваються у суспільстві. В принципі, немає таких соціальних систем, які б знаходилися в стані абсолютного «застою». Від дії суттєвих варіативних факторів залежить не тільки динаміка розвитку системи, але й її стабільність. Тому втрата або суттєві структурні й сутнісні зміни цих факторів неминуче призводять до лабільності соціальної системи; значна частка сучасних суспільств, таким чином, є апіорі лабільними. Стабільність соціальної системи пов'язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. Як зазначалося у попередніх авторських публікаціях, стабільність системи визначається тим, що розглянуті змінні залишаються у певних припустимих межах². Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги соціальної системи, що сприяє її саморозвитку й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Таким чином, можна перековано стверджувати, що суттєві варіативні фактори в контексті даної проблеми можна розглядати як властивості системи, які у сукупності забезпечують безперервність або сталість якості процесів, що відбуваються в ній. Порушення припустимих меж функціонування варіативних факто-

¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ., общ. ред. В. И. Аршинова и др. Москва: Прогресс, 1986. С. 325.

² Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХВУ, 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78; Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2003. № 43. С. 254–257; Дзьобань О. П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Серія: Теорія культури та філософія науки»*, 2005. № 660. С. 106–110; Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 10. С. 69–77.

рів призводить до втрати попередньої форми, до набуття ознак лабільності й до переходу системи в принципово іншу якість.

Отже, здатність соціальної системи забезпечувати адаптацію й досягнення певної мети стосовно зовнішнього середовища, а також інтеграцію і відтворення структури стосовно середовища внутрішнього визначається дією не тільки факторів-констант, але й варіативних факторів, їх взаємовідношенням і конкретними характеристиками. Здатність суспільства за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними величинами (факторами) і визначає його можливості стосовно забезпечення стійкості й безпеки усіх своїх основних компонентів і системи в цілому. Суспільства молодих держав (України, Молдови, Грузії) в контексті наведеного вище характеризуються слабкою здатністю до підтримання оптимального факторного балансу, тому у переважній більшості випадків практично неможливо передбачити еволюційний шлях таких суспільств і, як наслідок, надзвичайно складно забезпечити належний (очікуваний) рівень їх безпеки.

Є всі підстави вважати, що розробка питання про сутність, роль і співвідношення факторів-констант, варіативних факторів у функціонуванні суспільної системи в межах системного аналізу складає загальнотеоретичний фундамент для їхнього подальшого дослідження. Характерна риса системного підходу полягає в аналізі явищ, що впливають із загальних властивостей систем, а не з їхнього конкретного змісту¹. Формальне виведення соціальних закономірностей із загальних принципів організації систем як абстрактних об'єктів містить у собі метод усунення одиничного й особливого. Тому поняття абстрактного об'єкта повинне бути доповнене аналізом закономірностей і умов конкретної сфери застосування. Загальне поняття абстрактного об'єкта, що використовується для аналізу закономірностей функціонування й розвитку соціальної системи, пояснюється лише на підставі вивчення специфічної природи цієї системи. Великі можливості для подальшого розгляду проблеми факторів-констант і варіативних факторів у державній діяльності, спрямованій на забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави, відкриває використання культурно-цивілізаційного підходу.

Застосування культурно-цивілізаційного аналізу дозволяє забезпечувати виявлення не тільки загальних, але й специфічних властивостей стійкості й лабільності конкретної суспільної системи виходячи з її типологічних основ, духовних підвалин і національних традицій. Як підкрес-

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.

люють сучасні дослідники, методологічні підходи в межах вивчення цивілізаційних основ суспільств є ефективним інструментом при дослідженні таких «сутнісних характеристик історичного процесу, як наступність, передача від покоління до покоління основних рис і особливостей культури, цілісність соціальних організмів, що зберігається протягом різних історичних епох»¹. На жаль, саме цей найважливіший дослідницький аспект при вивченні проблем безпеки протягом тривалого часу був фактично відданий забуттю і лише останніми роками стає предметом серйозної уваги. Сьогодні вже численні дослідники приходять до розуміння того, що дійсне знання своєрідних культурно-цивілізаційних основ суспільства, народу й держави може допомогти в досягненні багатьох соціальних явищ, у тому числі тих з них, які пов'язані з безпекою соціальної системи. Цей момент тонко підмічений К. Ясперсом, який зауважує, що «традиції дають відчуття своїх коренів, безпеки, змушують висувати вимоги до себе»².

Проблема виявлення й оцінки факторів-констант, які відіграють особливу роль у збереженні соціальною системою стану відносної (мінімально припустимої) динамічної рівноваги, у тому числі з урахуванням їхньої культурно-цивілізаційної своєрідності, останнім часом привертає достатньо суттєву увагу вчених. Так, деякі дослідники за аналогією з фундаментальними фізичними константами вводять поняття «фундаментальних соціальних констант»³. Наділяючи їх такою якістю, як «відповідальність за фіксованість суспільних структур у цивілізаційній системі відносин», деякі дослідники вказують на найзагальніші «параметри соціальності»: тип виробництва, суспільного й екзистенціального устрою⁴. Вважаючи

¹ Шемякин Я. Смена парадигм в современном российском культурно-историческом контексте. (Размышления о «Постижении истории» Тойнби). *Общественные науки и современность*. 1992. №2. С. 56.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. Сборник / пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайдено, коммент. В. Н. Катасонова. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. С. 214.

³ Голіков О. С. Соціальне як антропологічна константа: проблематика соціального і знанневого у європейських соціально-антропологічних студіях першої половини ХХ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2013. № 1053, Вип. 31. С. 22-28; Константинов О. О. Наукові засади державного управління соціально-економічним розвитком регіону. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. №20. С. 98-100; Загурська С. М. Соціально-філософський аналіз владних констант гендеру в історичному контексті. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 190-194.

⁴ Богуш Л. Г. Якість життя в параметрах та індикаторах соціальних процесів. *Економіка та держава*. 2013. №11. С. 59-63; Калініченко О. О. Прогнозування та розвиток основних параметрів соціальної сфери України в сучасних умовах. *Економіка. Управління. Інновації*. 2014. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_45; Колиц-

принципово важливою ту обставину, що недотримання фундаментальних соціальних констант «ставить під сумнів факт соціальності», вони звертають увагу на «різноманіття типів соціумів з атрибутивними їм фундаментальними соціальними константами», що впливає з історико-культурної й цивілізаційної різноманітності. На жаль, фундаментальний аналіз факторів-констант і їх більш конкретне визначення не отримали в наявних дослідженнях подальшого розвитку.

Аналіз факторів-констант пов'язаний із з'ясуванням субстанціальних основ соціуму, що додають йому своєрідної характеристики, визначають його життєвий устрій, власну, йому одному притаманну, фізіогномістику, той внутрішній потенціал, що забезпечує самозбереження й виживання суспільства навіть у найнесприятливіших умовах, у ситуації життєвого ризику, в обстановці фундаментальних загроз його безпеці. Причому, тут мова йде здебільшого саме про виживання, оскільки сутність соціокультурних трансформацій не дає змоги стверджувати про бажаний рівень безпеки. Останнім часом простежується усе більш наполегливий і жвавий інтерес до дослідження духовних основ життя суспільства. І це не випадково. Досвід минулого показав, що дослідження багатьох важливих, особливо екзистенціальних, проблем з позицій економічного детермінізму виявилися, м'яко кажучи, недостатньо ефективними, а практичні експерименти, в основі яких лежали спроби реалізації проєктів «кращого майбутнього», які опиралися на матеріальні пріоритети (створення матеріально-технічної бази комунізму або суспільства «спільного споживання»), породили глибокі кризові явища як у відносинах між людьми, так і у взаєминах людини і природи. Сучасні проблеми переважної більшості суспільств багато в чому пов'язані з тим, що «суспільне проєктування» і великомасштабні соціальні експерименти ігнорують духовні начала і культурно-цивілізаційні основи суспільства, а значить, призводять до лабільних станів.

Характер соціально-політичних процесів багато в чому визначається культурно-історичними умовами їхнього перебігу, конкретним соціокультурним середовищем, пізнання сутності якого дає ключ до аналізу основних проблем забезпечення безпеки соціальної системи. Тому цілком резонансним уявляється ствердження відомого політолога Е. Позднякова

ник О. В. Етноцентризм С. Гантінгтона як соціальний параметр самоідентифікації в мультикультурному суспільстві. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 24. С. 13–26; Ревенко Д. С., Либа В. О., Темнікова А. В. Параметричне регулювання сталості соціально-економічних систем. *Бізнес Інформ*. 2014. №6. С. 98–102; Рудь Н. Т., Барський Ю. М. Соціально-економічні системи: формування інноваційних параметрів. *Економічний форум*. 2016. №2. С. 345–353.

про те, що «будь-яка методологія, віра, вчення є істинними тільки у певному соціокультурному ареалі, де вони визнаються такими; за його ж межами вони, по суті справи, завжди є помилковими»¹.

Згідно з усталеною соціально-політичною точкою зору, політична структура суспільства обумовлюється економічною, географічною, демографічною, культурною, духовною (пасіонарність) розмірністю. Від значень вказаних п'яти параметрів залежить природа політики як життєво важливої функції поза і крім її конкретного змісту. У той же час, її єдність, «зв'язність» визначаються «координатами політичного простору», до яких деякі автори відносять економічний, демографічний і геостратегічний потенціали. Поряд з цим, у попередніх авторських публікаціях неодноразово вказується на те, що стійкість політичних структур підтримується забезпеченням національної безпеки, що у свою чергу обумовлюється нарощуванням інтеграції, мобільності, адаптованості населення, його культури².

У низці випадків, коли мова йде про найважливіші варіативні фактори, які здійснюють вплив на державну діяльність стосовно забезпечення національної безпеки, ведуть мову про «детермінанти політики», про деякі «макрополітичні параметри», тобто про такі фактори або складові державної діяльності, що не залежать від політичної волі лідерів, партійних програм, тих чи інших міжнародних угод. Як справедливо зазначає Д. Драгунський, такого роду детермінанти «визначають напрямок і межі політичної дії»³. Сучасна соціальна філософія й політологія серед найважливіших детермінант державної політики виділяють економічний базис суспільства, суспільну свідомість, суспільні позаекономічні структури й ідеологічні цінності суспільних груп, що у сукупності визначають поле політики і його основні характеристики. Виділення факторів-констант і варіативних факторів лежить і в основі геополітичного аналізу.

¹ Поздняков Э. А. Возможна ли политическая теория? *Вестник МГУ. Серия 18 (Социология и политология)*. 1995. №3. С. 34.

² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. Київ: НАДУ, 2009. 396 с.; Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій XXI століття: монографія / О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. Харків: Право, 2013. 296 с.

³ Драгунский Д. В. Макрополитика (Заметки о детерминантах национального поведения). *Политические исследования*. 1995. №5. С. 38.

У геополітиці до варіативних величин (факторів) відносять, зокрема, демографічні показники (населення), матеріальні ресурси, характеристики соціально-класової структури, політичної культури суспільства, політичної ідеології тощо.

Таким чином, спостерігається розмаїття методик аналізу факторів-констант і варіативних факторів стійкості соціальної системи, які (методи) досить часто не співпадають. Аналогічною є й ситуація з методами їх виділення. Тому, очевидно, необхідно зробити акцент на тих факторах, що мають особливо важливе значення для забезпечення стійкості соціальної системи. З'ясування характеру і ступеня їхнього впливу на стан безпеки соціальної системи має важливе значення для розуміння співвідношення між державною діяльністю й безпекою. Постановка й вирішення такого роду дослідницьких завдань вимагає звернення до аналізу сутності соціальної дійсності, розгляду природи й особливостей культурно-цивілізаційного розвитку країн з урахуванням основних положень і висновків системної теорії.

Отже, філософський аналіз проблем безпеки вимагає з'ясування місця і ролі держави, механізмів її функціонування в контексті забезпечення стійкості соціальної системи до несприятливих впливів, що створюють загрози особистості, суспільству і власне державі. У сучасних дослідженнях проблема стійкості у загальнотеоретичному плані розглядається в межах аналізу закономірностей функціонування й розвитку складних систем (загальна теорія систем, синергетика). У переважній більшості наукових праць, присвячених дослідженню цієї проблеми, зокрема у сфері соціального буття, чітко прослідковується висновок, що способом існування самокерованих систем є збереження цілісності й визначеності через безперервні зміни стану системи в цілому, окремих її частин і елементів. При цьому на підставі наявних публікацій¹ можна зробити висновок, що динамічна рівновага систем виражається у збереженні значень їхніх основних параметрів. Однак тут є сенс зробити певне сутнісне уточнення і зазначити, що збереження значень основних параметрів (факторів-констант і варіативних факторів) в сучасних умовах є можливим лише на мінімально припустимому рівні.

¹ Бевзенко Л. Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. № 5–6. С. 36–74; Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания («круглый стол»). *Социс*. 1998. № 12. С. 48–61; Моделирование нелинейной динамики глобальных процессов / под ред. И. В. Ильина, Д. И. Трубецкова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2010. 412 с.

Стабільне функціонування будь-якої соціальної системи визначається ефективністю вирішення ряду життєвих проблем. У сучасній науці розроблена так звана концепція «функціональних імперативів» (Т. Парсонс, Р. Бейлз, Б. Шилз), у якій сформульований інваріантний набір функціональних проблем, вирішення яких є обов'язковим для виживання соціальної системи. До них належать: проблеми адаптації системи до зовнішнього середовища, проблеми досягнення мети (залежні від зовнішніх об'єктів), проблеми інтеграції, а також відтворення структури й зняття напруг. При цьому перші дві групи проблем, згідно з таким підходом, обумовлені взаємодією зовнішніх факторів, а інші – внутрішніми процесами функціонування самої системи¹.

Безпека особистості, суспільства й держави прямо залежать від ступеня стійкості соціальної системи і її основних компонентів (сфер). У процесі свого існування й розвитку суспільна система відчуває на собі постійний вплив двох протилежних тенденцій, виражених, з одного боку, у процесах дезорганізації, а з іншого – у протидіючих їм процесах самоорганізації й організації, що відображають здатність соціуму адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін.

У спеціальних дослідженнях дезорганізація визначається як вираження ентропійних процесів, що мають місце в процесі функціонування найрізноманітніших систем². «Закон зростання ентропії, – як відзначається в одній з праць І. Пригожина, – є відображення зростаючої дезорганізації»³. Відомо, що закон наростання ентропії є властивістю закритих систем. У той же час і у відкритих системах можна спостерігати ентропію, яка наштовхується на антиентропійні процеси, оскільки будь-яка відкрита система має властивість самоорганізації (самоуправління). Як свідчать результати авторських досліджень, за час існування таких систем їхня ентропія підтримується на одному рівні або навіть часом зменшується, якщо система є досить високоорганізованою й здатною до прогресивного розвитку⁴. Однак у певних випадках і в них ентропійні процеси можуть

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.

² Штернберг М. И. Энтропия в теории и в реальности. *Вопросы философии*. 2003. № 10. С. 103–113; Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения. *Социологические исследования*. 2001. № 9. С. 3–12.

³ Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / пер. с англ., под ред. Ю. Л. Климантовича. Москва: Наука, Гл. ред. физ.-мат. лит., 1985. С. 30.

⁴ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.;

значно розвиватися й перетворюватися на домінуючу тенденцію, а це означає, що антиентропійний характер самокерованих соціальних систем цілком відповідає усталеній науковій парадигмі, наприклад, другому на чалу термодинаміки.

У соціальних системах процес дезорганізації може набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному (бажаному) їх функціонуванню. Як справедливо зазначає у даному контексті О. Ахієзер, соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послабляють, розхитують і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції¹. Такі соціокультурні умови соціального буття є самі по собі небезпечними, суспільство може наблизитися до біфуркативного стану, коли максимальна його лабільність може призвести до будь-якої структурної зміни, упри- тул до деструктивної і навіть катастрофічної.

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узго- дженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. Процеси самоорганізації можна знайти в розвитку багатьох соціальних явищ, а також явищ духовного життя. У специфічному виді процес само- організації може виражатися й у створенні кримінальних способів регу- лювання соціально-економічних відносин у тому випадку, якщо офіційні структури не в змозі за будь-яких причин виконувати суспільно-необхідні функції. В результаті можливим є створення системи самоорганізації кри- мінального типу, що пронизує найважливіші елементи суспільства (колум- бійський чи сицилійський варіанти «суспільної самоорганізації»).

Слід зазначити, що в соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією. При цьому організуючим началом із всією оче- видністю є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспіль- них відносин. Як справедливо відзначає Г. Рузавін, організація соціальних систем – це «вплив на систему упорядковуючих дій з боку суспільства, держави, влади»². У даному випадку мова йде про державну політику

Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.

¹ Ахієзер А. Дезорганізація как категория общественной науки. *Общественные науки и современность*. 1995. № 6. С. 47–61.

² Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества. *Вопросы философии*. 1995. № 8. С. 63–72.

і владну діяльність, взятих у їхніх граничних значеннях і різних видах прояву. У цілому владна діяльність, як сутнісне вираження політики, виявляється в організаційному й регулюючому впливі на процес функціонування соціальної системи за допомогою узгодження, упорядкування й координації взаємодії її різних елементів. Самоорганізація проявляється у становленні громадянського суспільства, коли внутрішні дисипативні процеси приводять до формування певних структур-аттракторів, структурогенезу і до організації окремих елементів громадянського суспільства. Причому підкреслимо, що само організаційні механізми латентно закладені в архетипах і ментальних підвалинах суспільства¹, тому державі належить організаційне начало в контексті національної безпеки, а громадянському суспільству (його елементам) – самоорганізаційне. Незважаючи на протирічливий характер їх співвідношення, вказані начала знаходяться в єдності й взаємодоповнюваності, згідно з законом єдності й боротьби протилежностей.

При цьому є сенс підкреслити, що в загальній теорії систем і теорії самоорганізації самокерованих систем (синергетика) співвідношення самоорганізації й організації нерідко розглядається як співвідношення внутрішніх і зовнішніх факторів функціонування системи. Так, можна стверджувати, що організація є узгодженим, упорядковуючим впливом зовнішнього стосовно системи фактора. Однак владні інститути й політична організація суспільства в цілому виступають основними структурними компонентами політичної системи і є, таким чином, частиною соціальної системи, її внутрішніми елементами з набором властивих їм функцій. Пояснення такого роду феномена міститься у відомій тезі Ф. Енгельса, згідно з якою «державна є продукт суспільства на відомому ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язне протиріччя із самим собою, розкололося на непримиренні протилежності, позбутися яких воно безсиле. А щоб ці протилежності, класи із протирічливими економічними інтересами не пожерли одне одного і суспільство в нещадній боротьбі, необхідною є сила, що стоїть, очевидно, над суспільством, сила, що зменшувала зіткнення, тримала його в межах «порядку»².

Іншими словами, суспільна самоорганізація на певному рівні (етапі) розвитку соціальної системи стає недостатньою для регулювання складних

¹ Соціальні архетипи й ментальність як базові константи буття суспільств в контексті безпеки проаналізовані у наступних підрозділах.

² Енгельс Ф. Варварство и цивилизация. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т. 21. С. 169–170.

суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Як зазначалось вище, трансформативність соціального розвитку сама по собі є небезпечною. Сама потреба в безпеці суспільства й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко «вмонтованою» у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче «піднімається» над суспільством і починає виступати «зовнішнім» упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

Вперше спроба комплексного аналізу ролі організації в розвитку складних систем і проблеми співвідношення організації й дезорганізації була зроблена О. Богдановим. Результати його досліджень у цій галузі знайшли відображення у фундаментальній праці під назвою «Загальна організаційна наука. (Тектологія)»¹, виданій у 20-х роках минулого століття і згодом незаслужено забутій. Лише останнім часом теоретичні погляди, викладені в ній, стали активно залучати до наукового обігу у зв'язку із зростаючим інтересом до проблем самоорганізації складних систем і їх розробкою в межах синергетики. В тектології О. Богданова (за умов всієї її незавершеності і недостатньому опрацюванні ряду суттєвих положень) висунутий ряд ідей, які мають евристичне значення для розуміння місця і функціональної ролі організаційного начала в життєдіяльності формотворчих систем взагалі і суспільних систем зокрема.

Вихідним методологічним положенням теоретичної системи, викладеної О. Богдановим в його тектології, виступає теза про те, що «всяка людська діяльність об'єктивно є організуючою або дезорганізуючою». Відповідно до цієї тези організація буде розглядатися як «доцільна єдність дій», а дезорганізація – як результат зіткнення різних організаційних процесів, як «боротьба організаційних форм», «руйнування, розпад, розриви зв'язків, відокремлення»². Якщо в природі «єдність дій» має стихійно-організаційну основу, то в діяльності людей вона носить свідомо-організаційний характер. Організаційна діяльність при цьому має доцільний сенс і містить у собі «ідею мети».

¹ У даній праці узагальнені інтегративні тенденції у природничо-науковому і соціальному пізнанні. Сам Олександр Богданов визначив тектологію як «загальне вчення про норми й закони організації усіляких елементів природи, практики й мислення».

² Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). Ленинград-Москва: Книга, 1925 (ч. 1), 1927 (ч. 2), 1929 (ч. 3); Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Э. Н. Галич, А. В. Гордон, А. В. Журавский и др.; отв. ред. Л. И. Рейснер, Н. А. Симония. Москва: Наука, 1984. 581 с.

На думку О. Богданова, джерелом дезорганізації є «послаблення активностей» елементів, які складають організовану систему, й ускладнення її структури. У суспільстві «ускладнення життєвих відносин, зростання їхньої неоднорідності зменшують стрункість і стійкість усієї системи», якщо вона розвивається без своєчасних і необхідних перетворень суспільної структури за допомогою реформ. Надзвичайно актуально при цьому звучить висновок, що «будь-яка життєздатність відносна; вона існує тільки стосовно того чи іншого середовища; і елементи, найвищою мірою пристосовані для одного середовища, найбільш стійкі під її впливами, в іншому середовищі чи під істотно іншими впливами, можуть виявитися, і в більшості випадків виявляються мало пристосованими і нестійкими». З'ясовуючи природу такої відносності, вчений вказує на той факт, що за сприятливих умов («позитивний підбір») оптимальною є така структура системи, яка базується на широкій автономії її елементів, однак при несприятливих впливах середовища («негативний підбір») краща здатність до виживання притаманна «злитій» системі, яка характеризується централізованими, міцними і тісними зв'язками між її елементами¹.

Згідно з концепцією О. Богданова, всяка боротьба, що представляє собою «протилежно спрямовані активності», хоча і може мати своїм результатом прогрес, сама по собі – явище дезорганізаційне. Боротьба різних соціальних сил у суспільстві виражає посилення різноманітності і складності внутрішніх відносин системи і викликає зростання її нестійкості. Найважливішим фактором, що визначає стійкість і цілісність системи, відзначає О. Богданов, є її здатність до опору негативним впливам. Аналізуючи цей аспект проблеми, вчений робить висновок, що стійкість цілого залежить від найменших відносних опорів усіх його частин у будь-який момент – закономірність величезного життєвого і наукового значення. У такому вигляді положення охоплює всю організаційну і дезорганізаційну практику. Цей висновок визначається самим вченим як «закон відносних опорів». Його смисл полягає в тому, що сумарна стійкість системи до несприятливих впливів являє собою складний результат «часткових стійкостей» складових її елементів, а тому, в результаті, структурна стійкість цілого може залежати від ступеня стійкості найбільш слабого суттєвого елемента системи². Усі ці висновки мають актуальне значення

¹ Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). Ленинград-Москва: Книга, 1925 (ч. 1), 1927 (ч. 2), 1929 (ч. 3).

² Наприклад, добровільна відмова України від статусу ядерної держави істотно знизила рівень бойової могутності держави. Крім того, загальновідомі деструктивні тенденції в армії суттєво послабили Збройні Сили України (як одного з найсуттєвіших елементів системи національної безпеки) і, як наслідок, усю систему національної

для дослідження процесів суспільної дезорганізації й організації з точки зору стійкості соціальної системи до несприятливих впливів і державно-го забезпечення її безпечного розвитку.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом¹. На нашу думку, виживаність самокерованої системи забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища. Продовжуючи цю думку, вважається за доцільне зазначити, що виживаністю самокерованої системи можна назвати таку безліч її станів, у яких система не втрачає своєї цілісності і не припиняє свого функціонування. Якщо система мимоволі або під тиском зовнішніх умов, які змінилися, не переходить за межі цієї безлічі, то вона виживає. В контексті безпекових проблем ця точка зору кореспондується з точкою зору фахівця з загальної теорії систем американського дослідника А. Раппопорта, який стверджує, що «система є тим більше організованою, чим більше вона має можливостей протидіяти збурюванням відносно «досягнення обраної мети»².

В умовах істотної дезорганізації системи, коли вона втрачає стабільність, необхідно враховувати нові взаємозалежності й обставини, що впливають на процес змін. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості і система стає максимально лабільною.

Загальноновизнано, що одним з істотних принципів самоорганізації є виникнення біфуркацій (або розгалужень) у моменти можливого переходу від старої структури до нової. Іншими словами, у пограничній ситуації, коли дезорганізація пронизує систему, виникає безліч невизначеностей і можливих варіантів у процесі перетворення системи, що спростовує принцип «іншого не дано». «Флуктуації або випадкові відхилення, які можуть відбуватися в цей момент, – відзначає Г. Рузавін, – можуть до-

безпеки нашої держави. Незважаючи на відносно високий рівень економічних можливостей України безпосередньо після проголошення незалежності (1991–1993 рр.), рівень її національної безпеки на той час визначався саме рівнем боєздатності Збройних Сил.

¹ Макеев А. В. Политика и безопасность: монография. Москва: «Щит-М», 1998. 270 с.

² Исследования по общей теории систем. *Сборник переводов*. Москва: Прогресс, 1969. 428 с.

корінно вплинути на характер подальшої еволюції системи. Отже, саме випадковості сприяють появі нових структур, форм, речей і явищ, як у природних, так і в соціальних системах»¹.

Ця надзвичайно складна і відповідальна стадія в еволюції систем склала предмет особливої уваги І. Пригожина та І. Стенгерс у їхній спільній праці «Порядок з хаосу». Так, на думку авторів, процеси самоорганізації в дуже нерівноважних умовах знаходяться залежно від тонкої взаємодії між випадковістю і необхідністю, флуктуаціями і детерміністичними законами. Автори зазначають, що поблизу біфуркацій основну роль відіграють флуктуації або випадкові елементи, тоді як в інтервалах між біфуркаціями домінують детерміністські аспекти².

Отже, здатність складних систем до самоорганізації протистоїть ентропійним процесам, вираженим у явищах дезорганізації. У соціальних системах самоорганізація виявляється в складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція політики як організаційного начала в процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил.

На практиці дуже важливо, однак, щоб у процесі реалізації власне-організаторської функції політики держави враховувалися загальні тенденції процесу самоорганізації, їх культурно-цивілізаційний, екзистенціальний зміст, а сам державно-політичний вплив на механізм гомеостазису не знецінював його³. В ідеалі необхідно домагатися гармонійної єдності суспільної організації і самоорганізації, оскільки збіг «силових ліній» організації і самоорганізації є основною умовою подолання дезорганізаційних явищ і збереження стабільності розвитку соціальної системи. У протилежному випадку може відбутися придушення самоорганізації організацією, що в практичному житті означає порушення природного,

¹ Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: сборник статей. В 2-х частях. Москва: Ин-т философии РАН, 1990. Ч. 1. С. 71.

² Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ.; общ. ред. В. И. Аршинова и др. Москва: Прогресс, 1986. 431 с.

³ Возжеников А. В. Гомеостаз и национальная безопасность. Синергетика, философия, культура. Москва: Изд-во РАГС, 2001. С. 78–90.

органічного процесу історичного розвитку суспільства і є вираженням спроби штучного нав'язування вразливого суспільству заздалегідь заданих схем, схильності влади до соціального проектування й експериментування.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо соціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є «м'який», індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цілевизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. На нашу думку, в такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

У цьому контексті звертає на себе увагу висновок відомого дослідника Г. Рузавіна, що «у соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, хоча й у цьому випадку прогрес і розвиток істотно залежать, по-перше, від їхнього співвідношення, а по-друге, від того, наскільки організація відповідає внутрішній природі систем, об'єктивним потребам її розвитку»¹. Відповідність державної діяльності «внутрішній природі» суспільства виявляється, насамперед, в орієнтації її на збереження фундаментальних основ життя суспільства, в адекватному вираженні в діяльності владних органів національних інтересів і цінностей, укорієних у житті народу і зафіксованих у історичному досвіді.

Таким чином, стійкість і лабільність є основними сутнісними й змістовними характеристиками суспільств трансформативного типу. Крім того, стійкість і лабільність можуть бути показниками ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки. Державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів (факторів) збереження стійкості й стабільності соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності можуть і повинні задаватися

¹ Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: сборник статей. В 2-х частях. Москва: Ин-т философии РАН, 1990. Ч. 1. С. 8.

необхідні параметри для успішної самоорганізації суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його громадян.

2.4. Базові константи буття суспільства в контексті безпеки

Ведучи мову про константи стійкості й стабільності соціальної системи, принципово важливим напрямком у сучасних дослідженнях субстанціональних основ національної безпеки, включаючи їх культурно-цивілізаційний компонент, є аналіз проблеми архетипів¹. Проблема архетипів соціальної самовідомості знаходяться сьогодні у полі зору численних дослідників багатьох гуманітарних галузей, зокрема представників вітчизняної наукової парадигми², що свідчить про безумовну актуальність

¹ Вперше поняття «архетип» було введено в науковий обіг засновником аналітичної психології швейцарським вченим Карлом Густавом Юнгом, який розглядав архетипи як колективно наслідувані форми сприйняття і розуміння, що самі по собі недоступні спогляданню. На різних етапах своєї творчості К. Юнг тлумачив архетипи по-різному: чи то в межах уявлень окультизму, гностицизму і творів «отців церкви»; чи то як деякий корелят інстинктів; чи то як «результат спонтанного породження образів інваріантними для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку»; чи то в руслі гіпотези про роль рецесивних генів. Однак докорінний смисл архетипів за Юнгом залишався незмінним – це загальнолюдські першообрази, зміст колективного несвідомого, які притаманні не якійсь конкретній особистості, а суспільству, і мають міфологічний характер (загальна пам'ять людського роду, яка зберігається в тайниках людської душі).

² Богун М. О. Влада і народ: архетипи та кенотипи потестарних відносин. *Актуальні проблеми філософії та політології*. 2017. Вип. 17. С. 10–13; Гапченко О. В. Архетип свободи в українській традиції. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 245–247; Гордійчук О. О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2018. Вип. 1. С. 15–19; Мозгальова Н., Барановська І., Ліва Н. Європейський архетип сакрального в контексті історичного конфлікту віри та знання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2018. Вип. 26. С. 240–245; Семергей Н. Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. С. 17–22; Якубовська М. С., Стахів М. О. Система аксіологічних засад в архетипі поєднання науки та практики життя. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. №4. С. 106–110;

даної проблеми. Однак доцільно підкреслити, що, незважаючи на те, що саме поняття «архетип» досить міцно увійшло в науковий обіг, наявність архетипів викликає серед дослідників неоднозначну реакцію. Деякі автори (О. Панарін, В. Ільїн, Д. Бадовський та ін.), наприклад, розглядають архетип як деяку «надособистісну ментальну матрицю», як «цілісні динамічні ментальні стереотипи групового досвіду». Визнаючи припустимість використання в наукових дослідженнях архетипів «самості», вказані автори вважають, що в гносеологічному плані архетип можна представити у вигляді «саморефлективної системи», в екзистенційній площині – як «суб'єкт вибору, відповідальний за свою історію»¹. У наведеному дослідженні архетип поряд з ментальністю розглядається як базові константи соціокультурного буття суспільств, що, на нашу думку, дозволить наблизитися до максимальної адекватності розуміння проблем безпеки в сучасних суспільствах.

К. Юнг вважав, що архетип – «це несвідома праформа, що належить успадкованій психічній структурі: внаслідок цього вона може спонтанно заявляти про себе всюди»². На його думку, архетипи являють собою найбільш древні і найбільш універсальні «думко-форми» людства. К. Юнг тлумачив архетип як організуючий принцип, що стоїть за фізичними, біологічними і психологічними феноменами, і, отже, додавав йому особливого значення при розгляді не тільки чисто психологічних аспектів існування людини, але й соціально-політичного життя особистості як істоти суспільної. А оскільки одним із найголовніших аспектів соціально-політичного життя є забезпечення безпеки, то розуміння архетипу як базового стереотипу суспільної свідомості набуває тут особливого гносеологічного значення. Архетипи, що представляють собою деякі «мнемонічні відкладення», свого роду відбитки, «енграми», що розвилися в результаті ущільнення незліченних, знову і знову повторюваних психічних переживань, виступають у реальному житті як апріорні, інстинктивні форми сприйняття й поведінки людей у соціумі. Уточнюючи дефініції, зазначимо, що архетип безпосередньо не входить у свідомість, оскільки він не даний людині в чуттєвому досвіді; у той же час у свідомість входять «архетипічні образи», які виявляються за допомогою своєї могутності, відчуття сили, що перемагає людину³.

¹ Ильин В. В., Панарин А. С., Бадовский Д. В. Политическая антропология / под ред. В. В. Ильина. Москва: Изд-во МГУ, 1995. 680 с.

² Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. Москва: Мартис, 1995. С. 92–93.

³ Там само: С. 27.

К. Юнг вважав, що архетипи мають величезну владу над людьми. Він порівнював їх з річковим руслом, що визначає напрямок руху водного потоку. За ствердженням дослідника творчості К. Юнга і його послідовника американського вченого В. Одайника, могутні архетипи втілюють специфічний темперамент і досвід нації й у свою чергу формують її характер і поведінку. Саме вони, як вважає вслід за К. Юнгом В. Одайник, визначають психічну установку і соціальну поведінку індивіда і колективу¹.

Як бачимо, проблема архетипів знаходиться сьогодні у полі зору багатьох вчених. Поняття «архетип» активно використовується у психологічній науці, філософських, соціологічних, політологічних і культурологічних дослідженнях. У ході викладу своїх поглядів на цю проблему В. Златопольський визначає архетип як «тенденцію психіки до формування певних образів», вважаючи при цьому, що самі архетипи носять бінарний характер і породжують протилежні за змістом образи².

Слід зазначити, що в смисл цього поняття різними дослідниками часто вкладається несумісний зміст, однак визнання особливого впливу архетипів на різні сторони людської діяльності отримує все більш широке визнання в сучасній науковій літературі; їхнє урахування і активне використання при аналізі складних теоретико-методологічних питань забезпечення безпеки доводять велике евристичне значення досліджуваного феномена.

Так, К. Касьянова використовує архетип як вихідне наукове поняття для характеристики історичної долі і духовної своєрідності народу. На відміну від К. Юнга і його послідовників, що розглядали архетип як «колективне несвідоме», як те ірраціональне, що складає об'єктивну сторону людської душі і має інстинктивну природу, К. Касьянова веде мову про «соціальні архетипи», які визначаються як «деякий набір предметів або ідей, які у свідомості кожного носія певної культури пов'язані з інтенсивно забарвленою гамою почуттів або емоцій»³. Дистанціюючись від юнгівського розуміння архетипу, вона вказує, що соціальні архетипи, існуючи у свідомості, виступають, проте, як несвідомі культурні структури, як ціннісні колективні уявлення, що сформувалися в народі протягом

¹ Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. 473 с.

² Златопольский В. Попытка экскурса в архетипы еврейского самосознания. *Архетипун*. 1995. №1. С. 71.

³ Касьянова К. О русском национальном характере. Москва: Институт национальной модели экономики, 1994. С. 32.

тисячоліть. При цьому формулюється важливе методологічне завдання, яке полягає в оцінці того, «наскільки несвідомі структури... є дійсно соціальними, а не обумовленими органічними, психофізіологічними особливостями людини, її генетикою або патологічними відхиленнями. Це – споконвічна проблема співвідношення генетичного і культурного в особистості, що хвилює психологів і фахівців суміжних галузей наук про людину»¹.

Ведучи мову про роль соціальних архетипів у житті людей, К. Касьянова відзначає той факт, що архетип існує у свідомості людей на нерелексованому рівні і глибоко «вмонтований» у нього, в результаті чого він породжує такі імпульси, що, «як правило, набагато сильніші всього того, що може розбудити в психіці людини будь-який елемент розвиненої рефлексивної структури». Соціальні архетипи, на думку вказаного автора, лежать в основі «типових дій» людей, визначають їхній етнічний, а також індивідуальний характер. Більше того, вони є матрицями «таких, що найчастіше зустрічаються, найінтимніших і важливих для нас систем відносин»². Соціальні архетипи, таким чином, виступають як вихідні елементи всієї системи соціальних відносин, властивих тим чи іншим етносам; визначаючи національний характер, вони, в результаті, впливають на історичну долю народів. Тим самим архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності перехідного періоду суспільства, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в таких суспільствах.

Виходячи з викладеного вище, можна стверджувати, що соціальні архетипи є тими своєрідними «фундаментальними соціальними константами», які складають стійку й довгострокову основу безпечного функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді. Про це свідчить глибинний вплив архетипів на загальну спрямованість екзистенціальних процесів у суспільстві, а також їхня безсумнівна стійкість. Сформувавшись протягом тисячоліть, вони зберігають силу свого впливу дійсно в історичних масштабах, принаймні в межах «осьового часу». Однак, якщо фундаментальні фізичні константи (такі як гравітаційна постійна, постійна Планка, швидкість світла тощо) можуть бути визначені експериментально з досить високим ступенем точності, у тому числі й за допомогою математичних обчислень, то соціальні константи

¹ Касьянова К. О русском национальном характере. Москва: Институт национальной модели экономики, 1994. С. 82.

² Там само: С. 32, 73.

не піддаються точним кількісним вимірам. Їхня оцінка має переважно змоглядний характер, а головний вектор їхнього теоретичного аналізу спрямований на вивчення ціннісних основ, що зв'язують соціум у єдине ціле, що додають йому життєздатності й стійкості, здатності до самозбереження і безпечного саморозвитку.

Якщо під архетипом розуміти «ментальну матрицю», праформу, що фіксує і відтворює стереотипи групового досвіду, включаючи типові суспільні реакції, то в контексті аналізу проблем безпеки суспільств необхідно по-можливості більш точно визначитися із сутністю ментальності, яка складає основу архетипу. Це тим більше важливо тому, що самі поняття «менталітет» і «ментальність» в останні роки використовуються у вітчизняній науковій літературі настільки широко, наскільки й довільно. Зокрема, ведуть мову про «революційний менталітет», «державну ментальність», «правову ментальність», «тоталітарний менталітет» тощо¹.

У вихідному своєму смислі поняття «менталітет», введене представниками історико-психологічного і культурно-антропологічного напрямків Л. Леві-Брюлем, Л. Февром, М. Блоком та іншими, означало наявність у представників тієї чи іншої національно-етнічної чи соціокультурної спільності деякого певного загального «розумового інструментарію», свого роду «психологічного оснащення», що дозволяє їм по-своєму сприймати й усвідомлювати своє природне і соціальне оточення, а також самих себе. В даний час поняття «менталітет» використовується, як правило, для позначення властивостей і особливостей світосприймання і світорозуміння різних спільностей людей, специфічних якостей їхньої суспільної психології; також і як спосіб мислення, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або соціальній групі. У будь-якому випадку мова йде про явище духовного життя, що визначає субстанціональні характеристики соціального буття, у тому числі й онтологічні та гносеологічні аспекти безпеки.

¹ Гордійчук О. О. Європейський вектор розвитку України: ментальні засади сумісності з країнами ЄС. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148 (2). С. 56–60; Гордійчук О. О. Термінологічна проблематика поняття ментальності у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2019. Вип. 2. С. 39–50; Заздравнов А. П. Динаміка менталітету в культурі сучасної України. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. 2002. Вип. XIII. С. 18–26; Сашук З. В. Ментальні основи феномену етнополітичної толерантності українського народу. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 144 (3). С. 124–127; Яковлев М. В. Ментальні репрезентації та абстрактні поняття в концептосфері політичної науки. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. 2019. Вип. 83. С. 3–14.

Проблема співвідношення архетипів з ментальністю знайшла своє місце в спеціальних дослідженнях. Так, зокрема, у деяких працях аналіз специфічних властивостей ментальності безпосередньо узгоджується з наявністю в суспільстві культурних архетипів. Приймаючи їх як даність і не розкриваючи їхнього конкретного змісту, прибічники такого підходу виділяють декілька основних соціальних архетипів, кожний з яких відповідає певному «прошарку менталітету» у його загальній структурі, причому усі ці архетипи детермінуються, визначаються відповідними рівнями менталітету, складаючи в результаті «соціогенну матрицю відповідних суспільних груп і суспільних прошарків». У числі зазначених архетипів виділяється і політичний архетип, що, за виразом деяких дослідників, «характеризує людей і субспільноти, орієнтовані на соціумний соціокультурний ціннісний світ»; в основі його «лежить соціальна рефлексивність», яка виводить даний архетип «за межі ритуального і традиційного світу»¹.

Дійсно, в основі архетипів можна знайти певний тип ментальності, пов'язаний з особливим сприйняттям і розумінням світу. Як відзначав свого часу К. Юнг, «архетипи суть типові способи розуміння, і всюди, де ми зустрічаємо однакові і такі, що регулярно відновляються, способи розуміння, ми маємо справу з архетипами»². Отже, архетип знаходить свій прояв не тільки на рівні почуттів і вчинків людей, але й на рівні сприйняття тієї соціально-політичної реальності (реальності безпеки), яка має місце у сучасних суспільствах.

Архетип, виражений як своєрідний «стереотип колективного досвіду», існуючи на «нерефлексованому рівні», являє собою спосіб сприйняття зовнішніх впливів і відповіді на них. Це – стійкий спосіб колективних реакцій на явища політичної дійсності, що відображають і виражають, культурно-цивілізаційну природу і психологічні особливості даного людського співтовариства, особливості того чи іншого типу суспільства. Специфічний характер цих рефлексій залежить, насамперед, від способу світорозуміння і світосприймання, характерного для того чи іншого соціуму, тобто від властивого йому менталітету. У ньому закладені як типові психологічні установки й реакції, так і накопичені усім попереднім розвитком ціннісні орієнтації. Між цими двома компонентами ментальності існує нерозривний взаємозв'язок. Психологічна його складова,

¹ Мостовая И. В., Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. №4. С. 73.

² Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. Москва: Мартис, 1995. 356 с. (С. 27).

маючи біологічну основу, сформувалася в результаті тривалої еволюції людини в конкретному природно-кліматичному середовищі¹.

Сформована початково психологічна «база» здійснює далі вирішальний вплив на наступний вибір системи культурних цінностей і орієнтацій. Так, на думку К. Юнга, людина, володіючи як істота суспільна соціальним інстинктом, набуває вже на примітивній стадії складний набір ритуалів, табу, класифікаційних систем і збереженого первинним колективом знання². Цей соціальний інстинкт і виражає особливу спрямованість психіки людей на певну сукупність духовних цінностей. Так, не випадковим є вибір людьми системи релігійних цінностей, що є істотним компонентом культури як минулого, так і сьогодення. Яскравим прикладом тому є історичний факт прийняття у Київській Русі православ'я при князі Володимирі в результаті співставлення основних відомих у той час конфесій. Перевага, зроблена нашими предками православ'ю з ряду відомих їм і можливих до прийняття релігій, кориниться, очевидно, насамперед в інтуїції, інстинктивному потязі до тих культурних цінностей, які відповідали психічному складу давньоруського народу³. Аналогічним чином і здійснюється вибір моделі безпеки, принаймні на рівні суспільної психології.

У свою чергу культура, що укоренилася в суспільстві, впливає на психологію людей. Відомо, який могутній відбиток накладає та ж релігія не тільки на традиційні, широко розповсюджені в суспільстві морально-етичні принципи і норми, характер і способи виробництва матеріальних і духовних цінностей, але й на поведінку, суспільну психологію народу⁴. Таким чином, ментальність втілює в собі два начала: природно-психологічне і ціннісне, що виражає домінуючий тип культури. У такому вигляді вона формує домінуючі соціальні архетипи, що виростають з неї і в подальшому стають базовими константами буття соціальної системи в контексті безпеки.

¹ У зв'язку з цим, можна згадати, якого виняткового значення природним і географічним умовам, «ландшафту, що вміщає» з усіма його різноманітними факторами надавав Л. М. Гумільов у формуванні характеру слов'ян, їх історії, у складанні і розвитку етносів і великих етнічних систем.

² Одайник В. Психологія політики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. С. 193.

³ Щоправда, зазначимо, що на вибір православ'я вплинули поряд з інтуїтивними і раціональні моменти, пов'язані з економічними, політичними та воєнними інтересами безпеки, оскільки Візантія, як міцна на той час держава, забезпечувала зовнішню підтримку й безпеку Київській Русі.

⁴ Науково і яскраво цей вплив показаний у відомій роботі М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905 р.).

Проблема архетипів як соціальних констант, урахування яких складає неодмінну умову ефективності державної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави, окрім інших моментів полягає в пошуку конкретних проявів архетипів у повсякденній життєдіяльності соціуму. Іншими словами, найважливішим завданням в межах аналізу взаємозв'язку соціальних архетипів і безпеки суспільства є вичленовування з безлічі різного роду факторів і явищ, що впливають на хід розвитку суспільних процесів, тих соціальних констант, орієнтація на які дає можливість забезпечити стабільність і динамічну рівновагу соціальної системи, її ефективний захист від загроз і небезпек.

Проблеми конкретних проявів архетипів неодноразово торкались різними авторами. Їхні оцінки і висновки представляють певний інтерес у контексті даної проблеми. Так, К. Юнг у своїх висновках приходив до думки, що можливість наукового розуміння архетипу пов'язана з багаторазовими спостереженнями й аналізом світової літератури. Він вважав, зокрема, що «велике мистецтво завжди запліднювалося міфами», пов'язаними з «несвідомим символічним процесом»; у них споконвічно відображаються прояви людського духу. Вчений вважав також, що архетип, згідно зі своєю інстинктивною природою, лежить в основі почуттєво забарвлених комплексів, є реальною психічною передумовою релігійних поглядів і виявляється в релігійних переконаннях. Будучи явищем об'єктивним, вони «заявляють про себе у формі неприйнятних свідомості почуттів, емоцій, імпульсів і сновидінь, які відбуваються ненавмисне, але до влади яких людина попадає об'єктивно»¹.

Послідовники К. Юнга знаходять реальні прояви архетипів у психологічних настановах і соціальній поведінці людей, а також у релігії і культурі, підкреслюючи при цьому важливість уважного ставлення до архетипів і вміння розпізнавати їх для практичної діяльності і подолання небезпек. «Тільки свідоме відношення до архетипів і вміння розпізнавати їхні характерні ознаки, – пише В. Одайник, – може бути гарантією того, що їхній корисний зміст отримає об'єктивне вираження, а небезпечні властивості будуть приборкані і поставлені під контроль»².

Соціальні архетипи безпосередньо пов'язані з національною психологією, типовими рисами народного характеру і знаходять своє конкретне вираження в національних традиціях і культурі. Традиція виступає як

¹ Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. Москва: Мартис, 1995. С. 92–93.

² Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. С. 142.

вираження архетипічного в суспільному житті, а тому й як міра стійкості соціальної системи. Згадаємо судження Л. Гумільова, що антиентропійний процес у суспільстві «регулюється керуючими системами, які використовують запаси інформації, що передаються у спадщину. У нашому випадку, – відзначав вчений, – роль керуючих систем відіграє традиція, що однаково взаємодіє із суспільною і природною формою руху матерії»¹.

Соціальні архетипи часто пов'язуються як з «побутовою культурою соціальної взаємодії», так і з «звичними цінностями, які не обговорюються», з «писаним правом», а також з ідеологією². Незважаючи на значні розбіжності у розумінні видів прояву соціальних архетипів, цілком очевидно, що в більшості випадків автори досліджень у даній галузі звертаються до традиції як до провідної складової розглянутих феноменів.

К. Касьянова у своєму дослідженні обґрунтовано зауважує, що соціальні архетипи можна розглядати як «почуття-уявлення в національному характері», вважає їх тими елементами, які вкорінені в «національній душі»³. При уважному розгляді виявляється, що соціальне цілепокладення, яке безпосередньо пов'язане з архетипами, знаходить свою підставу в культурі суспільства, в його історії. Цікаво і те, що прихильність до традицій, постійне звертання до минулого є істотною рисою національного характеру будь-якого народу, а сам народ виступає як носій і охоронець національної пам'яті. Усе наведене вище спонукає до пошуку типових проявів архетипів у сфері традицій, що виявляються, насамперед, у національному характері і культурі. Це дозволяє, зокрема, ще раз звернутися до двох основних складових розглянутих явищ (природно-психологічних і культурно-ціннісних) які лежать в основі соціальних архетипів і пролонгувати їх на сферу забезпечення національної безпеки.

Як уже відзначалося вище, архетипи містять у собі глибинні властивості сприйняття світу тими чи іншими соціальними спільностями, у тому числі великими етнопонаціональними групами. Не випадково одні й ті ж події в житті по-різному сприймаються різними народами. По-різному реагують етносоціальні спільності на загрози безпеці, на ті чи інші соціально-політичні конфлікти, не однаково вони переносять тягарі соціально-економічних криз; їхнє ставлення до ролі держави в регулюванні суспіль-

¹ Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград: Гидрометеоздат, 1990. С. 103.

² Мостовая И. В., Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. №4. С. 73–74.

³ Касьянова К. О русском национальном характере. Москва: Институт национальной модели экономики, 1994. С. 32.

них процесів може відрізнятися дуже принципово; різним є сприйняття в очах народів політичних лідерів, розуміння їхнього місця в соціально-політичному житті та ролі у системі забезпечення безпеки. Ця «неоднаковість» у сприйнятті й поведінці людей і є, насамперед, результатом впливу соціальних архетипів. Слід зазначити також, що способи сприйняття навколишньої дійсності залишаються принципово незмінними протягом тривалого історичного часу. Так, наприклад, і сьогодні мова може йти про специфіку ціннісного християнського світорозуміння і світовідчуження, що виникло ще в середині I століття. У найбільш цілісному вигляді архетипи реалізуються і виявляються в історично визначених культурно-цивілізаційних утвореннях, що представляють собою довгострокові і стабільні феномени. Отже, архетипи виступають як такі стійкі сутності, що визначають основи різних соціальних спільностей і додають їм особливих неповторних якостей і рис.

Ще раз звернемося до зазначеного вище стосовно того, що архетипи найяскравіше виявляють себе в традиціях. Саме через традицію як «історично складений конгломерат системи ідей, правил, законів поведінки, взаємовідносин»¹ тощо закріплюється і зберігається самобутність культур, виражаються якості суспільної психології народів, їхні релігійні почуття, фіксується трудовий етнос, виявляються характерні риси побуту, етики, моралі, відношення людини до природи тощо. Таким чином, можна вести мову про культурні і політичні архетипи, виробничі архетипи, архетипи, виражені у трудовій етиці, архетипи поведінки, моралі, екологічні (як спосіб відношення людини до природи), архетипи безпеки та інші архетипи, що виявляються і реалізуються у відповідних традиційних формах людської діяльності. Як відзначав К. Юнг, «архетипів є рівно стільки, скільки є типових життєвих ситуацій»². У своїй сукупності соціальні архетипи (константи) складають те своєрідне «ядро» народу, нації, руйнування якого призводить до лабільності, до посилення впливу небезпек, втрати стійкості людського співтовариства й у результаті до його розпаду.

Отже, конкретні прояви архетипів фіксуються в традиціях. Варто підкреслити при цьому, що традиція виявляє себе не як деякий національний колорит, особливість чи етнографічна своєрідність того чи іншого народу, а насамперед як явище, типове для даного соціуму. Традиція – це явище наступності в часі. Для неї характерна повторюваність, історична стій-

¹ Піреєва Г. І. Традиції в умовах соціальних трансформацій: автореф. дис... канд. філос. наук. Харків, 1999. С. 9.

² Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. Москва: Мартис, 1995. С. 78)

кість, об'єктивність. Традиція, у якій виражається соціальний архетип, є величезною силою. «Люди самі роблять свою історію, – писав К. Маркс, – але вони роблять її не так, як їм здувається, за обставин, що не самі вони вибрали, а які безпосередньо є в наявності, дані їм і перейшли від минулого»¹. Сила, стійкість і об'єктивність традицій вимагає відповідного до них відношення. Міжнародний досвід свідчить, що зіткнення політики і політичних рішень із традиціями найчастіше закінчується перемогою традицій, у всякому разі, знеціненням політичного рішення.

У своєму концентрованому вигляді архетипи закріплюються в культурі суспільства, яка, безсумнівно, являє собою специфічно-інтегративне явище, що розкриває якісну сторону соціальної реальності. В культурі, немов у фокусі, проявляються як процес виробництва, так і характер цінностей, які склалися в суспільстві, відносини, що виникають у цьому процесі, способи освоєння національної спадщини, поширення й передачі інформації і культурних цінностей. Культура виражає якість суспільного життя, тому вона не може бути виявлена за допомогою виключно кількісних характеристик. Отже, судження про «високий» чи «низький» рівень культури не завжди є коректними з точки зору науки і мають потребу в уточненні. Мова повинна йти, насамперед, про конкретні типи культури, оскільки соціальні архетипи як фундаментальні константи визначають якісний стан не тільки соціальної сфери, але і всієї соціальної системи, відображають одну з найсуттєвіших сторін культурно-цивілізаційних основ суспільства.

Найважливішими складовими культури є індивідуальні настанови і групові орієнтації людей, сукупність поведінкових актів і життєвих моделей, зразків і способів суспільної діяльності. Вони містять у собі також історично сформовані суспільні інститути (як вираження творчості в соціальній сфері), а також принципи й усталені способи їхнього функціонування. Особливості функціонування соціальних інститутів суттєво залежать від укоріненних у суспільстві архетипів. Оформляючись ззовні законами і домінуючою ідеологією, соціальні інститути в той же час формуються зсередини, відповідно до стійких моделей поведінки на базі сформованих архетипів. В основі культури, безсумнівно, лежить система духовних цінностей, що відповідають змісту даного культурно-історичного типу суспільства. У соціальній системі постійні величини (константи) забезпечують стійкість перебігу складних і протирічливих

¹ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.* Т. 8. С. 119.

процесів суспільного життя; їхнє збереження є гарантією цілісності й визначеності суспільних систем, їх безпеки, умовою ефективності антиентропійних процесів.

Як уже відзначалося, стан стійкості соціальної системи стосовно зовнішніх і внутрішніх несприятливих впливів визначає і характеризує безпеку суспільства, особистості і держави. Тому забезпечення безпеки соціуму пов'язане, у першу чергу, з виявленням факторів соціальної визначеності і цілісності, вичленовуванням тих суспільних компонентів, захист яких є пріоритетним. Втрата визначеності і стійкості суспільної системи або іншої значної спільності людей означає, насамперед, втрату нею своїх соціальних архетипів, розпад ядра даної спільності¹. Отже, державна діяльність (політика) у сфері безпеки повинна бути зорієнтована на опрацювання системи заходів для збереження і зміцнення постійних елементів, констант соціальності. Іншими словами, мова йде про діяльність, спрямовану на утримання якісної визначеності суспільної системи і її основних складових. Звідси випливає також, що та діяльність, що ігнорує сформовані в суспільстві соціальні архетипи або спрямована на їхнє радикальне ламання, являє собою серйозну небезпеку, призводить до послаблення (руйнування) ядра даної соціальності, підриває основи безпеки особистості, суспільства і держави.

Отже, не потребує доказів, що взаємодія між ментальністю людей і сферою національної безпеки існує. Але такий прямолінійний зв'язок порушується, коли ми робимо спробу провести більш серйозний аналіз і заглибитися в пізнання механізму взаємодії між ментальністю та безпекою. Цілком зрозуміло, що ментальність є в цілому статичне відображення влади. Можна навіть стверджувати категорично, що сама ментальність майже не змінюється. Вона ніби архетип, за К. Юнгом, що несе в собі якусь глибинну інформацію, що врешті решт «оживає» в кожному новому поколінні і це відбувається протягом десятків та сотень років. Таким чином, архетипи й ментальність можуть розглядатися як базові константи буття соціальних суб'єктів у контексті безпеки.

Сьогодні в країнах західного типу цивілізації поширюється ідея громадянського суспільства. Вона несе в собі вдало сформульовану потребу людини в свободі, рівності, братерстві, справедливості. Ці потреби зовсім не є новими. Так чи інакше, вони сформульовані в головних світових релігіях, над ними працювали філософи за стародавніх часів, Нового часу

¹ Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. Харків: ХВУ, 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78.

й Новітнього. Концепція громадянського суспільства, яка переборює вади державності та самоврядування, наприкінці ХХ – початку ХХІ століть розповсюджується у країнах усього світу і надзвичайно сильно впливає на менталітет людей.

Зрозуміло, що зміни в суспільному устрої держав не відбуваються тільки спонтанно, «знизу», або, як це було в марксистському тлумаченні, народні маси змінюють історію. Ці зміни провокуються елітами всіх країн. Саме еліти спроможні формулювати раціональні конструкції співвідношення держави, громадянського суспільства та демократії. І, коли такі конструкції у вигляді ідей, що відповідають потребам населення, з'являються на світ, тоді відбуваються зміни в житті країни. Згадаймо, як відбувалася в СРСР «Перебудова». Спочатку елітою була сформульована необхідність докорінно змінити життя і прискорити темпи розвитку економіки та інших сфер життя. Коли ця ідея була сприйнята людьми, тоді і відбулася корінна зміна людського життя, а ця зміна внесла в ментальність жителів регіонів СРСР нові риси. І хоча ментальність є надзвичайно консервативною, все ж зміни відбуваються. Очевидно консервативність, статичність ментальності залежить не тільки від наявності можливостей для мислення кожним індивідом, а й «мислення» за готовими рецептами державних спеціалістів. Адже мислення як необхідний атрибут громадянина неможливе, якщо відсутні різноманітні зразки, сценарії, схеми уявлень, ідей, теорій в тих чи інших сферах людського життя та суспільних устроїв, в яких це життя відбувається. Є всі підстави стверджувати, що коли мова йде про взаємодію ментальності та безпеки, тоді слід бачити цей процес в більш широкій картині людського буття. Це можна зробити через розкриття картини функціонування всієї владної структури країни, про яку ведеться мова, і регіону, який досліджується.

Що ж стосується дослідження сучасних суспільств і дії в них владних структур, то слід установити ті опорні точки, з яких ведеться дослідження. В нашому випадку є декілька таких методологічних опор, з яких ми могли б досягнути ідею розвитку громадянського суспільства в соціальних системах та її впливу на ментальність конкретних суспільних утворень. Розглянемо цю проблему на декількох рівнях.

Існують точки зору, що громадянське суспільство з одного боку – рух, а з іншого – інституція¹. Перше – як своєрідний процес установлювання

¹ Динник І. П. Міжнародний досвід ефективної взаємодії держави і громадянського суспільства та його імплементація в практику державного управління України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 143–148; Маркович Х. М. Правові цінності в житті громадянського суспільства та держави: загальнотеоретичний аспект.

громадянського суспільства, через який воно власне створюється; друге – запровадження, інституціональна його версія. Але співвідношення між цими формами не співпадає за часом. Деякі форми інституціоналізації припускають виникнення рухів, ініціатив, які в свою чергу не ставлять за мету перетворитися в установи, тоді як для інших – це головна мета і між такими формами існує різниця, яка виплескується або як революція, або як громадянська непокора. Отже, з такої точки зору громадянська непокора поєднана з суспільними рухами або ініціативами, репрезентує зовнішні межі колективних дій всередині громадянського суспільства й значно відрізняється від громадянського суспільства, яке організоване як рух.

На рівні політики досвід здійснення перехідних процесів в країнах з активними суспільними рухами навчає тому, що одне громадянське суспільство не може зробити зміну правлячих режимів. Це відбувається тому, що в ході боротьби за владу всі дії зосереджені в руках еліт, які, як правило, недовіриливо і негативно ставляться до ініціатив знизу, але досвід показує, що в ході революції і пореволюційних процесів має місце переміщення дій на рівень політичних еліт, контреліт або ж політичних партій. Тільки ці партії та еліти можуть вести переговори та вирішувати стратегічні задачі, складати угоди і розробляти погодження з елітами минулих режимів. З цього витікає, що існує два рівні життя суспільства – громадський та політичний. Є всі підстави вважати, що від взаємодії цих рівнів багато в чому залежать майбутні перспективи розвитку як демократії в країні, так і системи забезпечення національної безпеки.

Але взаємодією між громадським і політичним рівнями життя суспільства справа не закінчується, якби того не хотілося багатьом політикам. Аналогічно необхідно відрізнити і економічне суспільство, яке виділяється на основі форм власності, і суто економічні асоціації, коли і перші, і другі відрізняються від політичного суспільства. Політичне суспільство виділяється на основі виборчого права і політичних партій, які відрізняються від громадянського суспільства, а те, в свою чергу, виділяється на основі прав в галузі комунікації, і воно теж відрізняється від громад-

Приватне та публічне право. 2019. № 1. С. 3–7; Мельник Л. А. Європейський досвід ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. *Інвестиції: практика та досвід.* 2019. № 4. С. 119–124; Пасісниченко В. Л., Пасісниченко І. М. Особливості східноєвропейської концептуалізації громадянського суспільства. *Сучасне суспільство.* 2019. Вип. 1. С. 145–155; Шаульська Г. М. Деякі сучасні механізми взаємодії влади і громадянського суспільства в Україні: аналіз ефективності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2019. № 2. С. 180–189.

ських асоціацій та рухів, без яких громадянського суспільства не існує. Зрозуміло, що така конструкція розуміння громадянського суспільства відрізняється від традиційного дуалізму – держава і суспільство, до якого так звикли наші люди.

Коли ми переходимо на методологічний рівень аналізу понять концепції громадянського суспільства, нас знову-таки переслідують смислові невизначеності, особливо, коли бажаємо отримати відповідь на запитання, що ми маємо мірним чи показним громадянського суспільства? Найперше, що спадає на думку, це те, що асоціаціям, спілкам, групам на місцевому рівні надають стабільність основні права і свободи (об'єднання, збори, свобода слова і приватного життя), а також те, що вони здійснюють свою діяльність в рамках нормативної логіки чи моралі, але тут же виникає проблема, що вся громадськість існує в сферах суспільства – науці, мистецтві, юриспруденції, філософії, релігії тощо – доступ куди не може бути демократичним за своєю суттю. Окрім цього, різні асоціації не є одного і того ж рівня, вони різні за масштабами, логікою, за характером організації, інтересами, потребами в самостверженні і под. Далі потрібно відзначити те, що різні партії мають свої погляди на розвиток і формування громадянського суспільства, при цьому ці погляди, виражені в концепціях, можуть істотно відрізнятися майже до протилежностей. Отже, стає зрозумілим: що таке громадянське суспільство – питання, на яке важко відповісти просто, але важко знайти і складне пояснення. Але коли мова йде про громадянське суспільство, незмінним залишається уява про його процес, в якому кожен акт самоствердження та ініціативи окремого індивіда та групи є незаперечним фактом і, як тільки в країні посилюється політична влада і закріплюється право владних інституцій як єдиних носіїв ментальності, тоді громадянське суспільство терпить крах і ментальність жителів, що проживають в такому суспільстві, стає статичною. Саме розвиток ініціатив, воління до самоствердження кожного громадянина і наявність умов для такого самоствердження є підґрунтям до змін ментальності населення, причому не просто анархічного бажання, яке проявляється поза рамками закону, а ментальності, що визначається саме національними традиційними ознаками.

Динамічні зміни в проявах ментальності населення починаються «зверху». Все починається з того, що групи, які займають високе становище в управлінській структурі, як правило, ставляться до ідеї громадянського суспільства з великою підозрою, хоча в умовах «масової демократії» роблять спробу спрямувати її в потрібне їм русло і використати для контролю над політичним процесом.

Програми більшості демократичних і недемократичних рухів сходяться в тому, що виборці в процесі виборів визначають як склад представницьких органів місцевої влади (самоврядування), так і спрямованість їх виконавчих установ в залежності від своїх політичних переваг. Але, насправді, реалізація гасла забезпечення безпеки залежить від соціальної бази партії та ментальності соціальних суб'єктів.

На регіональному рівні на стан безпеки і динаміку ментальності впливає певне протиріччя теорії і практики забезпечення безпеки. Тут виділяються такі фактори, як різноспрямовані тенденції співвідношення чисельності «корінних» національностей та «некорінних»; наявність двох і більше мов на території регіону; різниця у виробничій інфраструктурі (в одних регіонах розвивалась важка промисловість, в інших – легка і т. д.); зміни в ієрархії управління (одні підприємства підлягали місцевій владі, інші – центральній) тощо. Протягом останніх десятиліть політичні еліти деяких країн випробували декілька варіантів організаційної тактики – від «трудоваї сукупності або асоціації» (Німеччина, Берлінська угода 1918 року) до «співучасті в управлінні» («Закон про участь найманих робітників в управлінні виробництвом», ФРН, 1976 рік), від доктрини «людських відносин в промисловості» (США, 1930 рік) до сучасних ідей «виробничої демократії». Юридичне закріплення ці ідей знайшли в законодавстві більшості розвинених капіталістичних країн – Норвегії, Франції, ФРН, Швеції, Італії та інших.

Спроби впровадження принципів безпечної життєдіяльності подекуди мають зовсім інші наслідки, ніж ті, на які вони зорієнтувалися спочатку, оскільки механізм управління, що склався, і ті групи, що його підтримували, можуть викликати захисну реакцію. Пояснюється це тим, що необхідність підтримувати свої елітні інтереси (які є похідними від ментальних, архетипових) повинна стабілізувати систему відносин, інакше її розлад загрожуює її власному існуванню.

В контексті викладеного вище слід зазначити, що прояви деяких архетипів і особливостей ментальності того чи іншого народу є протирічливими. З одного боку, вони не сприяють зміцненню національної безпеки, особливо якщо народ є багатонаціональним (поліетнічним). У такому випадку, характерні особливості того чи іншого етносу в умовах трансформаційних процесів обов'язково актуалізуються, протиріччя між ними загострюються, що в результаті здебільшого призводить до міжетнічної (міжтериторіальної) конфронтації, громадянських воєн¹. Безпере-

¹ Феномен громадянських воєн другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. перетворився у постійний чинник світової політики. Якщо за період 1480–1941 рр.

чно, що за таких умов досягнення єдності стосовно розуміння необхідності у забезпеченні національної безпеки в межах суспільства (держави) є проблематичним. З іншого боку, природна інерція соціальних архетипів і ментальності (в усіх її позитивних і негативних проявах) дозволяє зберегти той необхідний рівень стабільності соціальної системи, яка надає підстав здійснити перехід від попереднього типу суспільства (тоталітарного, авторитарного, закритого тощо) до істинно демократичного. Крім того, якщо народи мешкають поряд достатньо великий в історичному вимірі проміжок часу і не мають серйозних протиріч у стосунках, то в ментальних матрицях цих народів проявляється толерантність, яка сприяє забезпеченню національної безпеки.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що складність проблеми, пов'язаної із соціальними константами взагалі й архетипами та ментальністю, які виявляють себе у сфері безпеки зокрема, полягає, насамперед, у труднощах визначення і виділення тих явищ і типових рис суспільного життя, що виражають неповторні і невіддільні від даного народу якості. Почасти вирішення цієї проблеми лежить на шляху аналізу національного характеру народу як державотворчої нації в тій чи іншій країні трансформативного типу, що виявляється в тих національних традиціях, які безпосередньо впливають на ефективність забезпечення національної безпеки.

2.5. Варіативні фактори впливу на стан національної безпеки

Сучасний світ продовжує жити за законами сили, де силі, особливо военній, приділяється якщо не головна, то дуже важлива роль. У зв'язку з цим потрібна підвищена увага до факторів, які за умов збігу певних обставин можуть призвести до появи загроз національній безпеці держави. Виникнення широкого спектру факторів, що загрожують національній безпеці, з необхідністю вимагають здійснення їх структуризації, виявлення домінант в сучасних умовах, ранжування їх за ступенем заподіяння можливого збитку національним інтересам держави тощо.

У межах даної проблеми насамперед виникає необхідність зупинитися на деяких методологічних питаннях, без попереднього розгляду яких

з 278 великих воєн 200 були міждержавними і лише 78 – громадянськими, то в 1946–1965 рр. з 54 конфліктів лише 16 були міждержавними, а 26 – внутрішніми.

конкретний аналіз варіативних факторів може бути істотно ускладненим. По-перше, це питання про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, що створюють політичні ускладнення й загрози безпеці. По-друге, це проблема критеріїв виділення суттєвих варіативних факторів як найважливіших, таких, що впливають на політику, й визначення їхніх безпечних параметрів.

Ведучи мову про співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів, які впливають на стійкість соціальної системи, слід зазначити ту обставину, що при їхньому аналізі виникають численні труднощі. Так, зокрема, існують полярно протилежні точки зору в оцінюванні основних причин і сил, які викликали глибокі кризові явища, які спричинили розпад СРСР, а також численні загрози й конфлікти, різке зниження рівня безпеки особистості, суспільства й держави як в Україні, так і в інших країнах. З одного боку, головною причиною такої системної кризи є фактори внутрішнього порядку, з іншого – зовнішній тиск, діяльність ворожих міжнародних сил. Іншими словами мова в даному випадку йде про пріоритети зовнішніх і внутрішніх факторів, які можуть викликати суспільні потрясіння й конфлікти, про ті суттєві варіативні фактори, що відносяться до сфери зовнішньої та внутрішньої політики¹.

Ускладнення в аналізі подібних процесів пов'язані насамперед з тим, що в даному випадку розглядаються різні рівні існування й функціонування соціальної системи, а саме її макро- та метарівні. Суспільна система, взята як ціле, на макрорівні функціонує відповідно до внутрішніх процесів, що відповідають її внутрішній органіці; у той же час вона (система) існує й розвивається на рівні міжнародних взаємозв'язків і структур і являє собою частину світової системи (метасистеми). Зовнішньо- і внутрішньополітичні процеси протікають не ізольовано, а у певному взаємозв'язку, так чи інакше взаємодіючи один з одним. У той же час, науковий аналіз вимагає диференціації зовнішніх і внутрішніх аспектів функціонування розглянутої соціальної системи, що неминуче викликає відомі протиріччя у висновках навіть авторитетних дослідників стосовно причин її дестабілізації.

На результати аналізу такого роду проблеми безсумнівно впливає відома традиція розгляду діяльності зовнішніх сил як головної загрози

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

національній безпеці¹. Більше того, у низці випадків абсолютизації зовнішньополітичного фактора в сфері безпеки сприяли деякі уможлядні висновки, засновані на історичних аналогіях. Відомо, що ритми політичних криз і спроб соціально-політичного реформування в історії багатьох держав нерідко сполучені з зовнішніми викликами і зовнішньополітичними ускладненнями. Дійсно, суспільно-політичній кризі кінця 50-х років XIX ст. (яка безпосередньо позначилася й на українському народі) і реформам імператора Олександра II передували невдачі царської Росії в Кримській війні, перша російська революція, введення обмеженої конституції і столипінська реформа можуть бути осмислені як наслідок програної війни з Японією, а крах самодержавної Росії, революційні події 1917 року і громадянська війна – виключно як результат низки поразок російської армії в першій світовій війні. Можна зустріти думку про те, що так звана «перебудова» й швидкий розпад Радянського Союзу пов'язані з військовою присутністю в Афганістані, яка викликала певну міжнародну ізоляцію СРСР. У такий спосіб підводиться деяка фактологічна база під тезу: *Post hoc ergo propter hoc*². В результаті складається категоричне судження про жорстку детермінацію політичних потрясінь і спроб реформ в посткомуністичних країнах загрозами ззовні³.

Однак і дійсний історичний досвід, і сучасна суспільна практика свідчать про більш складне співвідношення факторів зовнішньо- і внутрішньополітичного порядку, які впливають на стан соціальної системи та її безпеку. На прикладі України є безсумнівним, що зовнішній фактор створював постійну загрозу в силу геополітичного положення країни, в результаті умов життя українського народу. Велика територія й велика довжина кордонів, існування на «перетині» різних цивілізацій, на перехресті вікових міграційних і торгових шляхів перетворювали велику рівнину, де зародилася українська державність, в арену тисячолітньої безупинної боротьби.

Варто зазначити, що й на початку XXI ст. зберігається й навіть посилюється зовнішній тиск як на переважну більшість пострадянських країн, так і на Україну, відносно якої взагалі застосовані більшість з відомих сьогодні способів насильства. Вся політика Російської Федерації

¹ Цьому, зокрема, сприяла відома теоретична теза, згідно з якою в результаті побудови соціалізму в СРСР зникли внутрішні антагоністичні протиріччя й соціальні конфлікти, включаючи політичні конфлікти на класовому чи національному ґрунті.

² Після цього – значить, внаслідок цього (лат).

³ У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / пер з англ; за ред. Д. Гузіни. Київ: Вид-во «Ай-Бі», 2003. 2003. – 342 с.

стосовно нашої країни перейнята наполегливим бажанням усунути її як потенційну перешкоду культурній і економічній експансії РФ.

Таким чином, зовнішні загрози й небезпеки виступали і виступають в історії як постійний фактор існування держав, який необхідно враховувати в суспільно-політичній діяльності, однак суспільні кризи й катастрофи все-таки викликалися не стільки зовнішніми причинами, скільки причинами внутрішнього порядку. Отже, зовнішньополітичні фактори, як правило, виступають не як основні причини внутрішніх змін тієї чи іншої соціальної системи, а як своєрідні «каталізатори» в умовах нестійкості самої системи. У зв'язку з цим необхідно самим ретельним чином враховувати ті суттєві варіативні фактори, що пов'язані з зовнішніми процесами та явищами й впливають на функціонування й розвиток соціальної системи. Ці варіативні фактори фіксуються насамперед у геополітичних змінах, а також у ступені тиску зовнішніх факторів на систему. Як свідчать результати філософського аналізу досліджуваної проблеми, до суттєвих варіативних факторів зовнішньополітичного порядку можуть бути віднесені: положення країни в балансі міжнародних інтересів і центрів сили, співвідношення воєнно-стратегічних потенціалів, ступінь економічної інтеграції в системі міжнародного розподілу праці, рівень наукової й культурної взаємодії та співробітництва (включаючи інформаційні комунікації, вимірювані ступенем їхньої взаємної залежності, обсягом і характером одержуваної інформації) і деякі інші¹. Причому ці фактори необхідно розглядати й враховувати як у глобальному, так і в регіональному аспектах.

Для діяльності в сфері безпеки особливе значення мають ті з них, що, виходячи за певні межі, можуть викликати високий ступінь політичної активності при здійсненні курсу відповідно до національних інтересів країни, спрямованого на незалученість її до міжнародних конфліктів і криз, що надійно забезпечує незалежність і територіальну цілісність держави, права й свободи її громадян. Так, нижньою межею стану воєнно-стратегічного фактора може бути такий оборонний потенціал країни, який дозволяє при нанесенні першого удару з боку потенційного супротивника нанести йому ефективний збиток, що унеможливило з його боку про-

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

довження агресивних дій. Верхня ж межа такого суттєвого фактора залежить від стану економіки, здатності військово-промислового комплексу (ВПК) забезпечити обороноздатність країни без збитку мирним галузям народного господарства. Можна стверджувати, що граничним показником коливань даного варіативного фактора є також такий рівень розвитку воєнної сфери, який в умовах мирного часу не призводить до мілітаризації суспільного життя, обмеження прав і свобод громадян. Отже, діяльність у сфері воєнно-стратегічної безпеки повинна виходити з критерію «мінімальної достатності» при точній прогностичній оцінці потенційних і актуальних зовнішніх загроз, а не з деяких абстрактних принципів «інтернаціонального обов'язку», «слов'янського дому» тощо.

Що ж стосується суттєвих варіативних факторів внутрішньополітичного характеру, то їх дослідження й систематизація залежать насамперед від вихідного методологічного принципу й методу визначення взаємозалежних критеріїв¹. Узяті у відриві від основної методологічної позиції, навіть досить продумані критерії оцінки тих чи інших явищ і процесів не можуть дати адекватного результату. Більше того, вони неминуче призводять до протирічливих висновків, а часом і до оман.

Очевидно, що ефективна діяльність у сфері безпеки обов'язково повинна містити в собі усвідомлену орієнтацію на збереження соціальних констант, основною з яких є константа, пов'язана з духовним архетипом. Звідси можна припустити, що серйозну небезпеку для цілісності соціуму представляють різкі коливання в значеннях тих суттєвих варіативних факторів у духовній сфері, що, виходячи за граничні межі, можуть призвести до деградації, радикальних змін чи до руйнування даного архетипу. Не випадково в даний час у дослідженнях з проблем безпеки все більше уваги звертається на її духовну складову². Так, наприклад, О. Макеєв

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

² Ключ В. В. Особливості забезпечення духовної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. №2. С. 469–476; Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. Вип. 1. С. 191–201; Стеблицький М. П., Стеблицька Л. М. Забезпечення інформаційної безпеки в духовному середовищі України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. №2. С. 67–71; Шаблістий В. В. Кримінальний закон та духовна безпека людини. *Науковий*

справедливо вважає, що «жодна суспільна система, жодна держава не може нормально розвиватися без системи цінностей, що поєднує її членів. Нація, яка позбавлена своїх цінностей, перетворюється в юрбу»¹.

Є всі підстави констатувати, що основними суттєвими варіативними факторами в *духовній сфері*, що впливають на стабільність соціальної системи, є наступні².

1. *Моральний стан суспільства*. Він виражається в пануючому моральному кліматі, в укоріненні серед переважної більшості громадян стійких етичних принципів і норм, що відповідають їхньому духовному архетипу, у позитивному психологічному настрої, розповсюдженому в даному конкретному суспільстві. Конкретні параметри цього фактора можуть бути виражені в коливаннях рівня злочинності в країні, а також у конкретних видах девіантної поведінки. Зокрема, на думку П. Сорокіна, моральне здоров'я суспільства («кількість щастя») може знайти відображення в такому соціологічному показнику, як число суїцидів у результаті «розчарування життям»³. Вихід даного варіативного фактора за відомі межі може загрожувати фундаментальним основам існування.

2. *Стан культури*. Взята в самому загальному виді, культура суспільства фіксує в собі певний рівень розвитку даної людської спільноти, її творчий потенціал, досягнення як у матеріальній, так і в духовній сферах життя. В контексті аналізу питання про варіативні фактори в духовній сфері особливо важливе значення має гуманітарна складова культури. Мова йде в даному випадку про пануючі ідеали, про характер масової свідомості, про найбільш розповсюджені релігійні погляди, рівень правосвідомості й загальної культури народу, про стан літератури й мистецтва (якісний і змістовний рівень останніх дає відповідь на питання про те, які

вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2012. №4. С. 377–386.

¹ Макеев А. В. Политика и безопасность: Монография. Москва: «Щит-М», 1998. С. 155–156.

² Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78; Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів. *Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості: матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми* (м. Харків, 11–12 жовтня 2004 р.). Харків: НЮАУ, 2004. С. 11–15; Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.

³ Сорокин П. О русской нации. Россия и Америка. Теория национального вопроса. Москва: Мысль, 1994. С. 508–509.

потреби, інтереси й суспільні ідеали знаходять вираження у творчій сфері). В укоріненому типі культури знаходять своє вираження ціннісні орієнтації народу й нації.

Одним з найважливіших компонентів культури суспільства є її політична культура, що містить у собі світоглядний, політико-ідеологічний компонент суспільної свідомості, про що дедалі частіше зазначають вітчизняні¹. Нормальним є такий стан політичної культури, коли її розвиток носить еволюційний характер, не допускає докорінного ламання сформованого на ментальних засадах типу політичної свідомості й політичної поведінки. Лише в цьому випадку можлива інтеграція в єдине ціле всіх основні груп громадян і збереження стійкості політичної сфери життєдіяльності суспільства. Важливою умовою ефективного функціонування політичної культури є також підтримка оптимального співвідношення між сформованими в суспільстві субкультурами: вони не повинні переростати в масовидні контркультури, здатні підірвати єдність соціуму. У відомому смислі варто говорити про «когерентність» у взаємодії субкультур і загальної політичної культури як про бажаний для стабільного існування суспільства стан. Узгодження всіх елементів політичної культури з духовним архетипом, що виступає як провідна соціальна константа, досягається в процесі соціалізації, зорієнтованої насамперед на органічне сприйняття громадянами національних цінностей, традицій і норм.

3. *Стан освіти й науки.* Як частка культури суспільства, наука й освіта відіграють самостійну роль і багато в чому визначають не тільки творчий потенціал суспільства, але й здатність країни до самостійного й незалежного розвитку. Освіта й наука виступають як важливий фактор національної безпеки. Справедливою є думка О. Макеєва про те, що «істинна безпека країни з урахуванням прогресу світової цивілізації визначається рівнем розвитку людських ресурсів як основної передумови створення її наукового, економічного, соціокультурного й духовного

¹ Деля О. В. Чинники політичної культури у структурі політичного середовища державної політики. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 1–2. С. 24–30; Круглий стіл «Політична культура українського суспільства у фокусі соціології (2018–2019)». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 18–39; Минькович-Слободяник О. В. Концепція правової і політичної культури у контексті трансформації українського суспільства. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 86. С. 61–71; Орел М. Г. Трансформація культурного коду та державності в епоху постмодерну та їх взаємозв'язок у контексті політичної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 95–101; Тоцицький М. С. Демократизація політичної свідомості і культури. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 149 (3). С. 67–70.

потенціалу»¹. Не випадково видатні досягнення Радянського Союзу в галузі підготовки висококваліфікованих кадрів фахівців і в розвитку фундаментальної й прикладної науки, що дозволили йому здійснити історичний прорив у дослідженні космічного простору, були сприйняті в США як виклик їхній національній безпеці. До 70-х років, коли СРСР лідирував у порівнянні зі США в підготовці дипломованих фахівців, витрати на освіту складали 10-12% національного доходу. Сьогодні такі показники витрат на освіту й науку в Україні здаються фантастичними.

4. *Стан інформаційного середовища.* Даний варіативний фактор багато в чому визначає характеристики духовної сфери суспільства, особливо в умовах становлення «інформаційного суспільства», де від виробництва, поширення й використання інформації суттєво залежить потенціал країни².

Стан інформаційного середовища залежить від низки умов: рівня культурно-освітнього й науково-технічного розвитку суспільства, обсягу його інформаційної бази, джерел інформації й змісту інформаційного обміну з зовнішнім світом, спрямованості інформаційних потоків (країна-донор, країна-реципієнт), нарешті, від характеристик провідних засобів масової інформації. Особливу небезпеку для сучасного суспільства представляє «забруднення» інформаційного середовища «західною» недоброякісною продукцією, що розпалює національну ворожнечу, культивує ворожнечу, антикультуру, підриває основи національної самосвідомості й традиційної моральності³. У цьому плані надзвичайне значення має суспільна та державна діяльність, спрямована на запобігання духовної

¹ Макеєв А. В. Политика и безопасность: Монография. Москва: «Щит-М», 1998. С. 157–158.

² Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДА, 2017. 292 с.; Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. 350 с.; Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ФОП Данилко Н. С., 2017. 388 с.

³ Вказана спрямованість інформаційних потоків характеризується так званим «нееквівалентним обміном», однією з форм прояву якого є системне «фейкування» інформаційного поля України з боку РФ, яка в сучасних умовах стала цілеспрямованою стратегією Росії щодо встановлення свого реального домінування щонайменше на пострадянському просторі. Мета такого «фейкування» – довести жертви до такого стану, щоб вони втратили здатність до самостійного розвитку, включити їх у сферу впливу Росії, причому не у ролі рівноправних та рівноцінних партнерів, а в ролі сателітів, або, краще кажучи, колоній нового типу, «союзних республік».

агресії за допомогою неконтрольованих інформаційних потоків, у першу чергу – з використанням ЗМІ.

Суттєві варіативні фактори у виробничо-економічній сфері безпосередньо пов'язані з виробничим архетипом і впливають на нього. Отже, серед господарсько-економічних факторів, що ведуть до змін, необхідно виділити ті з них, що торкаються соціальних констант у сфері економіки. Аналіз таких варіативних факторів, також як і пошук показників економічної уразливості, викликає серйозні ускладнення, про що свідчать численні сучасні теоретичні дискусії з проблем економічної безпеки¹. Деякими економістами пропонується, зокрема, система «індикаторів економічної безпеки», що мають кількісні вираження, наприклад, такі як: рівень безробіття, темпи інфляції, гранично припустимий рівень державного боргу, рівень залежності від імпорту тощо. Однак при всій важливості такого роду індикаторів в економічній сфері для розуміння загроз національній безпеці вони носять приватний характер і не можуть бути в достатньому ступені використані при визначенні суттєвих варіативних факторів.

На нашу думку, найважливішими показниками, що характеризують основні параметри виробничо-економічної сфери суспільства й здійснюють принциповий вплив на рівень її безпеки, є:

1. Стан самодостатності народногосподарського організму. Самодостатність економічного життя полягає не в його автаркії, заздалегідь заданої замкнутості, а в орієнтації на задоволення розумних потреб переважно за рахунок внутрішніх джерел. На передній план при цьому виходить не критерій конкурентоздатності, а критерій забезпечення населення країни всім необхідним, виходячи з історично сформованих потреб і наявних природно-економічних можливостей.

2. Співвідношення між виробничою й кредитно-фінансовою сферами народного господарства припускає пріоритет виробництва над обігом, виробничого капіталу над спекулятивним. При цьому з точки зору безпеки країни перевагу повинен мати національно-орієнтований капітал і вітчизняний товаровиробник.

¹ Акімова Л. М. Державне управління як суб'єкт забезпечення економічної безпеки України: сутність та зміст. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 110–115; Бугайцов С. Г. Теоретичні засади державного управління забезпеченням економічної безпеки в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 77–82; Ткачова Н. М. Розробка ефективних державних механізмів забезпечення національної економічної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 1. С. 59–62; Шведова Г. Л. Корупція як загроза економічній безпеці України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 1. С. 179–184.

3. Стан і рівень державного регулювання економіки визначається не абстрактною схемою, а реальними умовами її існування, функціонування й розвитку з урахуванням насамперед природно-кліматичного й історичного факторів. Багатоукладність економіки при провідній ролі державного сектора в базових галузях народного господарства («природні монополії») виступають як об'єктивна необхідність, фактор ефективного зростання виробничої сфери суспільства. Співвідношення різних форм власності при цьому повинно враховувати колективістські традиції народу.

Найвищі темпи економічного росту, як свідчить світова практика, забезпечує багатоукладне господарство при співвідношенні в ньому 70% планової й 30% ринкової складових. Для індустріально розвинених країн найбільш ефективна модель планово керованої дворівневої економіки, при якій від 55 до 85% обсягу ВВП (внутрішнього валового продукту) базується на загальнонародній, державній чи жорстко підлеглий інтересам держави приватно-корпоративній власності, а від 15 до 45% ВВП виробляється в секторі приватної, кооперативної та дрібногрупової власності. При цьому плановий сектор має забезпечити національні інтереси, успішне функціонування систем безпеки, довгострокові запаси, науково-технічний прогрес і перспективи розвитку суспільства, а сектор другого рівня – використовуючи контрольовані державою ринкові механізми має забезпечувати задоволення поточних потреб населення й активізацію продуктивних сил суспільства.

4. Стан навколишнього середовища виражає конкретний характер взаємин між людиною й природою. Порушення принципу збереження навколишнього середовища й пристосування людини до неї може призвести до критичного рівня екологічної безпеки¹.

Суттєві варіативні фактори в соціальній сфері є досить різноманітними. В соціології опрацьована ціла низка показників, які виражають стан

¹ Бестужева С. В., Литовченко І. В., Бестужев В. О. Теоретико-методичне забезпечення підвищення рівня екологічної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2019. № 1. С. 149–159; Білорус О. Г. Новітній вимір екологічної безпеки в умовах посилення глобалізаційних викликів. *Фінанси України*. 2019. № 5. С. 124–126; Вишневська О. М., Камашева С. А., Камашев А. В. Глобалізаційні процеси у формуванні екологічної безпеки світу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2019. Вип. 36. С. 114–121; Кірова М. О. Досвід зарубіжних країн щодо інституціонального забезпечення екологічної безпеки: пропозиції для України. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 1. С. 158–165.

системи й вказують на фактори, що впливають на її стабільність. Серед безлічі факторів у цій сфері варто виділити ті з них, які у максимальному ступені співвідносяться з архетипом соціальності:

- *Демографічна ситуація (стан)*. Темпи приросту населення значною мірою виражають загальний соціальний стан у країні: стійкий приріст населення означає впевненість громадян у майбутньому, достатній рівень їхнього матеріального добробуту, ефективне функціонування різноманітних систем життєзабезпечення (охорона здоров'я, охорона материнства й дитинства, комунальне господарство, органи соціального захисту тощо). Зростання чисельності народонаселення позитивно впливає на стабільність розвитку суспільства і навпаки – його скорочення свідчить про вкрай неблагополучний соціальний стан народу.

- *Етнографічна ситуація (стан)*. Для полінаціональних (зокрема, для України) держав цей показник, як вираження найважливішого варіативного фактора, відіграє суттєву роль. Зміни в етносфері багато в чому визначають міжнаціональні (міжрегіональні) відносини, тенденції їхнього розвитку, зміст національної політики.

- *Соціально-класова диференціація суспільства*. Зміни в соціальній структурі самим безпосереднім чином впливають на стійкість і стабільність соціальної системи в цілому: різка диференціація суспільства, як свідчить історична практика, є джерелом глибоких протиріч і конфліктів. Широко використовується у філософсько-соціологічних дослідженнях і наукових прогнозах так званий «децильний коефіцієнт диференціації», який виражає рівень розриву в доходах 10% громадян, що мають найвищі показники, у порівнянні з 10% населення з найменшими доходами. Відповідно до усталеної думки, гранично припустимий розрив за цим показником не повинен перевищувати 10-кратну величину. Для прикладу зазначимо, що в даний час в Україні децильний коефіцієнт, за даними досліджень експертів Центру Разумкова, з урахуванням тіньових доходів сягає 40 разів. Крім того, квінтильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення, який визначає співвідношення мінімального рівня доходів серед найбільш забезпечених 20% населення та максимального рівня доходів серед найменш забезпечених 20% населення, в середньому становить 2 рази¹.

Поряд з цими варіативними факторами й показниками чималий інтерес при оцінюванні рівня стабільності соціальної системи з точки зору її

¹ Наумова М. А. Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2018. №2 (60). С. 131–132.

безпеки представляють тенденції в змінах стосовно процесів маргіналізації¹, девіантної поведінки², корупції³, організованої злочинності⁴.

Особливий інтерес представляють суттєві варіативні фактори в політичній сфері суспільства, оскільки вони стосуються найбільш важливої проблеми, розв'язуваної в даному контексті. При цьому варто підкреслити ту важливу обставину, що саме в сфері політики є найбільш ускладненим аналіз власне політичних факторів. Справа насамперед у тому, що політика як суспільне явище носить інтегративний характер і в специфічному вигляді відображає в собі всі ті тенденції, що виникають в інших сферах суспільного життя. Таким чином, політика виступає не лише як «концентроване вираження економіки», але і як концентроване вираження стану духовної й соціальної сфер. Більше того, суттєві варіативні фактори в політиці детермінуються насамперед змінами у суспільній свідомості, культурі, матеріальному виробництві, соціально-класовій структурі суспільства.

На розмаїття факторів політичних змін вказують численні дослідники. Так, на думку О. Макеєва першопричиною змін у більшості випадків

¹ Богаченко В. В. Девіація та маргіналізації як нелінійні соціокультурні інваріанти процесу самоідентифікації суб'єкта соціальної дії. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2014. Вип. 2. С. 21–29; Литвинчук О. Маргіналізація українського суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія*. 2015. Вип. 17. С. 51–55; Носенко О. В. Аксіологічний чинник громадянського суспільства на шляху подолання маргіналізації соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 43–53.

² Дубовик К. Девіантна поведінка як соціальна проблема. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. Вип. 2. С. 21–27; Козак О., Гарасимів Т. Девіантна поведінка в умовах постмодерну: філософсько-правові детермінанти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 145–154; Лукашенко М. Ю. Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2019. № 1. С. 32–38.

³ Верховод В. І. Особливості інтерпретації корупції та хабарництва в науковому та суспільному дискурсі сучасної України. *Грані*. 2019. Т. 22. № 1. С. 86–94; Єлісеєва Л. Корупція як форма антисоціального капіталу. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. № 1. С. 7–14; Челпанова А. Г. Актуальні питання протидії корупції в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 71. С. 35–40.

⁴ Бусол О. Ю. Організована злочинність в Україні: стан і проблеми реалізації державної політики у сфері протидії цьому явищу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 60–71; Джуца А. О., Підболячний М. В. Запобігання інтернаціоналізації організованої злочинності на міжнародному та національному рівнях. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 306–314; Поплавський А. А. Державно-управлінська діяльність у сфері боротьби з корупцією та організованою злочинністю. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 11. С. 138–143.

служить значна невизначеність. У той же час О. Макеєв відзначає, що в політиці «серйозні зміни, очевидно, припускають взаємодію технологічних, економічних, демографічних, соціологічних, культурних і політичних факторів»¹. При цьому особлива увага приділяється «географічним» (геополітичним), культурним і соціально-економічним детермінантам, що викликають зміни політичної системи. Подібну точку зору про природу політичних змін поділяють багато інших авторів.

Загальне розуміння причин політичних змін ще не дає відповіді на питання про природу суттєвих варіативних факторів, дія яких визначає розвиток політичної сфери, а при відомих значеннях може дестабілізувати стан соціальної системи, хоча й вказує на складність і неоднозначність політичних процесів і явищ. Необхідним є виявлення таких змінних величин (факторів) у політиці, які безпосередньо пов'язані з константами в політичній сфері суспільства і з визначальним їхнім соціальним архетипом.

В основі політичного архетипу переважної більшості суспільств лежить уявлення про державність, які знаходять своє вираження в могутній централізованій державі, владі, що спирається на моральну силу й моральний авторитет². Згідно з цим, особливе значення в сфері політики мають наступні суттєві варіативні фактори:

1. *Сила влади.* Сильна влада знаходить свій прояв насамперед у її дієздатності, що виявляється в ефективному управлінні різноманітними політичними й іншими суспільними процесами.

Ефективність влади полягає в її інтеграційних можливостях, у здатності координувати складні процеси у всіх сферах суспільства. Вона аж ніяк не припускає обов'язкової твердої регламентації всіх сторін життя громадян, а полягає в здатності владних структур і всього державно-адміністративного апарату до прийняття оптимальних політичних і управлінських рішень і до їхнього неухильного виконання. Таким чином, ефективність влади визначається, з одного боку, характером і рівнем організації системи державного керівництва і управління, які повинні бути адекватними сформованим формам національного життя. З іншого боку, вона залежить від рівня професіоналізму бюрократично-управлінського апарату, ступеня оволодіння ним сучасними політичними технологіями.

2. *Поділ влади.* Для переважної більшості пострадянських країн трансформативного типу особливе значення має поділ влади між гілками,

¹ Макеєв А. В. Политика и безопасность. Монография. Москва: «Щит-М», 1998. С. 162–163.

² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.

з точки зору співвідношення реальних владних повноважень кожної гілки влади. Зниження обсягу повноважень і сили впливу кожної з гілок влади до критично мінімального рівня неминуче викликає могутні відцентрові тенденції, чреваті політичною дезорганізацією і розпадом державної єдності.

3. *Стан влади.* Стан влади характеризується рядом важливих параметрів. По-перше, і насамперед – це наявність у правлячого класу (прошарків, політичної еліти) адекватного уявлення про систему національних цінностей і пріоритетів, виражених у політичній (суспільній, державній) доктрині, складовою частиною якої виступає концепція національної безпеки. Політична еліта (істеблішмент) повинна мати національну самосвідомість і виражати правильно зрозумілі національні інтереси; у протилежному випадку влада втрачає здатність до інтеграції й стає небезпечною для суспільства. Так, розкол суспільства може виявлятися й виявлявся в Україні, наприклад, на внутрішньому рівні, виражаючись за словами О. Панаріна, «у процесі денационалізації еліти, що не тільки пориває з місцевою традицією, але й ставить під сумнів загальнонаціональну перспективу як таку»¹.

По-друге, суттєвим параметром, що відображає стан влади, є її моральний авторитет. Наприклад, в слов'янській традиції моральність є вищою за легальність; історично авторитет державної влади в Україні освячувався моральним авторитетом православної церкви, у результаті чого релігійно-моральний сенс життя виступав одним з носіїв владної структури. Більше того, духовно-моральна взаємозалежність світської й духовної влад складала в цих країнах своєрідну систему «стримувань і противаг», що на Заході виражається в принципі поділу влади.

Відмова від морального начала в політиці, втрата владою морального авторитету призводить до відриву її від народного життя, до різкого падіння легітимності влади та її деградації. Як відомо, про стан влади можна судити за рівнем її легітимності, що виражається у визнанні й підтримці існуючої влади, політичного режиму з боку більшості громадян. Рівень легітимності піддається природним коливанням, однак показник довіри до органів державної влади в суспільстві, як визначають численні соціологічні дослідження, не повинне бути нижче гранично-критичного значення (25% від числа громадян). Одним з конкретних індикаторів моральної деградації влади є показник рівня корупції державно-бюрократичного

¹ Панарин А. С. Язык политологии и ускользающая реальность. *Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология.* 1995. №3. С. 31.

апарату, зокрема, граничною її межею є зрощування цього апарату з організованою злочинністю. Одним з показників корупції є так званий «індекс сприйняття корупції»¹.

Особливо дорого корупція коштує країнам, які здійснюють системні зміни і модернізацію політико-правових систем. Адже тут вона «відтягнула громадські гроші від розвитку інфраструктури і соціальних послуг саме тоді, коли потреба в них була найбільшою», – зазначає відомий американський дослідник С. Гендельман. «Корупція, – вказує далі дослідник, – створює власне порочне коло. Втрата доходів від оподаткування зменшила бюджети, що у свою чергу призвело до вимушених скорочень витрат на правоохоронні органи, митниці й податкові служби, які є найбільш потрібними, щоб подолати кризу. Крім того, хаос і несправедливість, породжені корупцією, штовхають усе більше людей на всіх рівнях суспільства в тіньову економіку, яка спрямовує процес»².

Слід особливо зазначити, що аналіз суттєвих варіативних факторів у політиці не обмежується характеристиками в сфері винятково владних відносин, хоча ці відносини складають найбільш суттєве в політиці.

Отже, урахування суттєвих варіативних факторів дозволяє визначити можливості й об'єктивні межі змін у рамках існуючої суспільної системи, що дозволяють їй зберігати стан динамічної рівноваги. Межі й кількісні показники, а також конкретні індикатори, що дозволяють простежити припустиму амплітуду коливань («межі можливого») у значеннях розглянутих факторів, визначаються переважно емпіричним шляхом на основі теоретичних уявлень про тенденції й спрямованість факторів змін. При цьому варто враховувати ту обставину, що кожна суспільна система має певні відхилення від «норми» у цих значеннях, оскільки загальні закономірності виявляються через специфічні особливості у функціонуванні систем, і тільки їм властиві якості, сформовані в процесі історичного розвитку. Особливою своєрідністю відзначаються ті соціальні системи, які розвиваються в межах різних культурно-цивілізаційних типів. Одним з таких культурно-історичних типів є слов'янська цивілізація, наукове

¹ Індекс сприйняття корупції (The Corruption Perceptions Index) – глобальне дослідження і супроводжуючий його рейтинг країн світу за показником поширеності корупції в державному секторі. Розраховується за методикою міжнародної неурядової організації Transparency International. Індекс ранжує країни й території за шкалою від 0 (найвищий рівень корупції) до 100 (найнижчий рівень корупції). Станом на 2019 рік Україна має індекс 30.

² Handelman S. Thieves in Power: The New Challenge of Corruption. *Nations in Transit*. 2001. P. 46.

пізнання сутності й своєрідності якої є найактуальнішим завданням для дослідників, які намагаються зрозуміти природу політичних процесів і явищ на вітчизняному ґрунті.

Реальна й ефективна політика у сфері безпеки може будуватися тільки на основі чіткого урахування суттєвих варіативних факторів, знання їхніх основних характеристик і граничних значень.

Таким чином, в той час, коли соціальні константи, будучи вираженням національних архетипів, являють собою вирішальний фактор стабільності соціуму, його політичної системи, істотні варіативні фактори у свою чергу виступають як фактор змін і розвитку в політиці й у суспільному житті в цілому.

Соціальні константи визначають внутрішню природу, базисні основи буття соціуму. Вони виражають культурно-цивілізаційні характеристики тієї чи іншої суспільної системи, своєрідність і органічну цілісність життєустрою країни, народу, нації. Варіативні фактори пов'язані з тенденціями в еволюції соціальної системи, характеризують її стан у кожному даний момент розвитку.

Вихід суттєвих варіативних факторів за граничні значення викликає кризові явища в межах існуючої системи. Як зазначає О. Медушевський, чим більший спектр цих факторів охоплюють екстремальні значення, тим глибшими й масштабнішими є потрясіння в суспільстві: від кризи окремої сфери (структурна криза) до системної (загальнонаціональної) кризи¹. У тому випадку, якщо радикальні зміни захоплюють соціальні константи, криза переходить у нову якість: ламання соціальних архетипів (цивілізаційного коду нації) переводить системну кризу на рівень соціальної катастрофи з непередбаченими наслідками.

Отже, державна діяльність (політика), що виражає національні інтереси, – це політика, яка зорієнтована на розкриття позитивних сторін соціальних архетипів, усіляку реалізацію культурно-цивілізаційного потенціалу нації чи народу, його духовної сутності. Ефективна політика – це політична діяльність, спрямована на суспільний розвиток у межах можливого шляхом соціальної інтеграції на основі національних цінностей.

Однак, державна діяльність (політика) у сфері безпеки, узятя в її фундаментальних підставах, не може не мати своєю метою збереження цілісності соціальних констант як основ соціальності. Отже, основним об'єктом захисту від загроз є ті цінності й норми, які містяться у соціальних архе-

¹ Медушевский А. Н. Конституционные кризисы в обществе переходного типа. *Вопросы философии*. 1999. № 12. С. 3–21.

типах, реалізація яких у всьому духовно-естетичному й матеріальному різноманітті складає суть і зміст національного життя. Стратегія у сфері безпеки максимально повинна враховувати базові цінності, виходити з них, у той час як категорія «національного інтересу», широко використовувана нині в різних концепціях безпеки, є похідною від уявлень про національні цінності. Життєво важливий інтерес будь-якого народу полягає в прагненні до всілякого розкриття своїх природних задатків і якостей у конкретній культурно-історичній формі, а не в знеособленому виді.

Відзначимо, що діяльність стосовно забезпечення безпеки в її сутнісному вираженні не може не бути зорієнтована на «утримання» суспільних змін поза їхніми екстремальними значеннями. Можна констатувати, що лише така діяльність є «безпечною діяльністю». Безпека – це стан соціальної системи в межах неекстремальних значень її варіативних факторів. Забезпечення безпеки – це процес, пов'язаний із впливами на соціальну систему (насамперед політичними, але також і іншими, у тому числі спеціальними, засобами й методами) з метою утримання її в межах норми. Сама «норма» коливань суттєвих варіативних факторів може бути визначена виходячи з оптимальної відповідності змін (розвитку) і стійкості (стабільності) соціальної системи. Акцентування уваги соціологічних та філософських досліджень на обґрунтуванні та визначенні допустимих меж флуктуацій основних варіативних факторів впливу на стан національної безпеки є перспективним напрямком досліджень у даній галузі. Саме тут і може найбільш адекватно проявитися праксеологічна функція соціогуманітарних наук (зокрема, соціальної філософії), оскільки наукове обґрунтування конкретних умов (факторів), визначених за допомогою філософських та загальнонаукових методів дослідження, може і повинне бути покладеним в основу нормативних документів та діяльності органів державної влади різних рівнів стосовно забезпечення національної безпеки суспільств (держав).

АКСІОЛОГІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: безпековий аспект

В умовах суперечливого впливу глобалізації на формування нових форм суспільної організації ми стаємо свідками конфлікту інтересів глобального суспільства і цінностей окремих націй, які донедавна вважалися ними усталеними. Історичний досвід країн і культура окремих соціальних груп вступають у конфлікт із реаліями сучасного соціогуманітарного розвитку. Зовнішні й внутрішні впливи, яких у процесі розбудови державності зазнала Україна, призвели до зміни характеру викликів і загроз безпеці та стали поштовхом до трансформацій базових інститутів суспільства і держави, структури свідомісно-ціннісних орієнтацій особистості, соціальних груп, суспільства в цілому¹.

Проблема ціннісного дискурсу цивілізацій завжди була в центрі філософсько-політичних роздумів вчених різних культур, наукових шкіл чи напрямів. І це закономірно, адже кожен народ, культура чи спільнота має свій спектр цінностей. Деякі з них є спільними для інших, для більшості чи навіть для всіх народів; низка цінностей відрізняються як за змістом, так і за світоглядною спрямованістю. Інколи ця різниця доходить до межі нерозуміння, неприйняття, зіткнення, конфлікту. І хоча людство загалом зацікавлене в гармонії світу, історія світової цивілізації постійно супроводжується зіткненням цінностей, конфліктами, які часто-густо вирішуються збройним шляхом.

На початку третього тисячоліття людство знаходиться у небезпечному й складному становищі: продовжується знищення природи, посилюється нерівність і несправедливість у світі людей, розширюються масш-

¹ Горбатюк С. Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксіології соціогуманітарної безпеки. Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»). 2016. №4. С. 21.

таби споживацтва, прогресує «аксіологічна сліпота», загострюються протиріччя між людиною й технікою. Виникає новий клас загроз і небезпек, пов'язаних з формуванням інформаційного суспільства. Техногенна цивілізація інформаційної стадії свого розвитку кидає екзистенційний «виклик» людству. Велику небезпеку для світу являє розпад соціокультурного коду цивілізації, відродження «внутрішньоцивілізаційного» варварства.

У сучасній науці існує узгоджена думка про те, що вихід із сучасної цивілізаційної кризи потребує трансформації низки базисних безпекових цінностей техногенної цивілізації, які насамперед стосуються ставлення людини до природи.

У даний час відбувається зміна світоглядних парадигм – на перше місце висуваються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, однак, з іншого – як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів на безпечне існування. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді.

Головне питання сучасності полягає в тому, наскільки людство виявляється бути спроможним змінити «напрямок» цивілізаційного розвитку і забезпечити для себе стійке безпечне майбутнє. Сьогодні цілком очевидно, що будь-які планетарні дії, що направляються ідеалами техногенної цивілізації, пов'язані з великим ризиком і можуть призвести до катастрофи. Отже, пошук нових цінностей цивілізації має воістину доленосне значення для людини й людства.

Звернення до аксіологічних підстав суспільного розвитку набуває виняткової актуальності у наші дні у зв'язку зі зміною світових цивілізацій. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається, насамперед, духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини¹. Проблема полягає у тому, що сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технонауку і феномен глобалізації, оснастивши світове співтовариство інфор-

¹ Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.; Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрощенко; голов. ред. Л. В. Матвеева. Київ: [б.в.], 2004. 166 с.; Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.

маційними й телекомунікаційними технологіями, не створила міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини.

Сьогодні перед людством стоїть завдання формування планетарної ціннісної свідомості, нової стратегії світового розвитку. При цьому виникає питання: як співвідноситься в даний час цивілізаційний розвиток з ціннісними установками, виробленими в різних регіонах світу та у світовій спільноті в цілому і який цивілізаційний вектор свого розвитку має обрати Україна, аби не втратити власних національних особливостей у процесі глобалізаційних трансформацій¹. Іншими словами, виникає питання про необхідність філософської рефлексії ціннісної проблематики в їх зв'язку з категорією «безпечний цивілізаційний розвиток».

Незважаючи на серйозні наукові досягнення у дослідженнях цивілізацій, низка актуальних проблем сучасного цивілізаційного розвитку залишаються поза полем філософського дискурсу. До їх числа відноситься, насамперед, проблема становлення нового типу цивілізаційного розвитку і його ціннісних підстав. Відсутня цілісна філософсько-теоретична концепція сучасного цивілізаційного розвитку, потрібна розробка категоріального апарату і методології системно-аксіологічного підходу до дослідження цивілізаційних процесів.

Проблема ціннісної детермінації цивілізаційного розвитку належить до таких фундаментальних тем філософського дискурсу, які визначають сутнісний зміст філософствування у будь-яку епоху, і значення яких буде зростати у міру прискорення творчої еволюції світу.

Сьогодні є необхідною загальна схема думки, що здатна забезпечити досягнення довгострокових цілей і наближення до суспільного ідеалу. Така цивілізаційна схема повинна визначити перспективи розвитку людства, його ідеали й цінності, дати як керівні орієнтири до дії, так і орієнтири розвитку, зокрема України з урахуванням національних ментально-культурних особливостей.

Поняття цивілізації в сучасній науці використовується, як правило, при характеристиці загальних культурно-історичних принципів і законів розподілу і розвитку великих людських спільнот і соціокультурних суперсистем. Під цивілізацією зазвичай розуміється: в широкому, «родовому» значенні – більш висока стадія розвитку людства, яка прийшла на зміну варварству; у більш вузькому, «видовому» значенні – певна стійка соціо-

¹ Романюк Н. А., Рудницька У. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 104 (1). С. 182–186.

культурна спільність людей і країн, що зберігає свою своєрідність і цілісність на великих проміжках історичного часу¹.

В контексті розуміння сенсу цивілізації уявляється доцільним звернутися до точки зору О. Ахїєзера, який вважає, що «сєнс того, що називається цивілізацією, має двоїстий характер. Цивілізація в її загальній формі несе в собі уявлення або взагалі про специфіку життя людини, що відрізняє її від життя біологічних видів, або про специфіку суспільного життя людини, починаючи з виникнення великого суспільства, державності.

Інший рівень розгляду цивілізацій націлений на безліч локальних цивілізацій, кожна з яких є конкретно-історичною формою розвитку людства, цивілізації в першому значенні. Одночасно немає жодних підстав для відмови від подання цього типу цивілізації як певного синтезу, результату розвитку всієї системи локальних цивілізацій. Тим самим відкривається можливість підходити до проблеми розвитку цивілізації у всіх її формах як до того, що відбувається між цими двома рівнями, включаючи їх взаємопроникнення і взаємовідштовхування. Цей підхід заснований на уявленні про проблемності всього соціокультурного життя людей, про самі зміни у суспільному житті, про розвиток суспільства, всіх форм цивілізацій»².

Як зазначає Д. Заров, цивілізація – це соціальна цілісність, що має єдині духовні витокї та основи, єдину історію, спільні архетипи, схеми мислення і смисли діяльності своїх складових, що займає певний геополітичний і господарський простір і самобутньо відокремилися від інших цілісностей. Основою цивілізації є певні способи соціального кодування, соціокоди й об'єктивно-ідеальні смисли, які закладені на етапі її формування і породжують основоположні міфи, за якими будується й розуміється життєдіяльність людини як суб'єкта даної культури і суб'єкта цивілізаційних процесів, а також вищі цінності, які разом із цивілізаційними цінностями виступають у свідомості людини як надцінності. Культура постає перед людиною як значеннєвий світ, що об'єднує людей у націю, релігійну або професійну групу, суспільство в цілому і створює особливий контекст, який накопичується змістовно й передається з покоління в покоління, визначаючи способи буття та світовідчуття кожної окремої лю-

¹ Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. 2004. №5. 504 с.; Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Київ: Видавець Купріянова О. О., 2003. 448 с.

² Ахїєзер А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности. *Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования*. 2006. №6. С. 110.

дини. Стійкість цивілізаційної цілісності обумовлюється також збереженням особливостей національного характеру та психології людини, типологічних характеристик, домінуючих у суспільстві моделей людини. Для тієї чи іншої цивілізації існує відповідна оптимальна модель людини, в рамках якої особистість найбільш оптимальним чином розпредметнює й реалізує у своїй діяльності соціокоди культури і може виступати як конструктивний суб'єкт розвитку¹.

Цивілізація створюється людьми, і вони ніколи не створять кращої цивілізації, якщо не будуть виходити з нових поглядів, цілей і цінностей, на відміну від тих, які сформували контури сучасного індустріально-споживацького суспільства. Система цінностей визначає так званий ейдос майбутньої цивілізації, утворює соціогенетичний код суспільного організму, детермінує якість життя людей.

Серед основних соціальних проблем сучасної цивілізації називають наростаючу напруженість між планетаризацією та індивідуалізацією свідомості людини, екзистенційний розрив між видом (людством) та індивідом (людиною), великий розрив між рівнем розвитку науки й рівнем масової культури, величезний розрив у доходах між багатими і бідними людьми (і країнами), соціальні межі зростання тощо. Тому, доцільно врахувати точку зору Л. Мантатової, яка пропонує ввести у науковий обіг категорію «цивілізаційний імператив» для позначення сукупності соціокультурних вимог, еколого-етичних та соціально-психологічних обмежень, порушення яких загрожуватиме катастрофічними наслідками для людської цивілізації².

Отже, поняття цивілізації безпосередньо пов'язане з поняттям культури як соціального феномену сукупного духовного досвіду людства, накопиченого за весь час його існування, який постійно оновлюється, самими різними способами реалізується у повсякденному житті й поповнюється у багатоаспектній діяльності людини, втілюється у різноманітних її продуктах³.

¹ Заров Д. И. Высшие ценности в стратегиях цивилизационного развития. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*. 2008. Т. 8. № 2. С. 21–22.

² Мантатов В. В., Мантатова Л. В. *Этика устойчивого развития в информационную эпоху*. Улан-Удэ: Бур. Кн. Изд., 2002. 180 с.

³ Овчинникова А. П. *Цінності культури та цивілізація: вибрані праці*. Одеса: Юридична література, 2010. 288 с.; Сайтарлы И. А. *Философия социальной культуры: монография*. Київ: ПАРАПАН, 2012. 291 с.; Шейко В., Александрова М. *Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації: монографія*. Київ: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. 311 с.

Причому, як слушно зазначає О. Лойко, серйозний філософський аналіз культури вірулентно обтяжений проблемами збереження й передачі культурного досвіду поколінь, який фіксує в тій чи іншій формі буття соціальної пам'яті¹.

Цивілізація, як і культура, має духовні підстави, і в цьому сенсі широко поширене в історико-філософській літературі протиставлення цивілізації й культури навряд чи можна вважати теоретично виваженим. Важко не погодитися з думкою В. Келле, коли він пише: «Без культури існування цивілізації немислиме, оскільки вона втрачає тоді свого суб'єкта – людину, здатну відтворювати умови цивілізації й розвивати її... Цивілізація є соціокультурним утворенням і цим вона відрізняється від формації, яка відображає систему соціальних зв'язків безвідносно культури»².

У на тлі проблеми аксіологічного виміру цивілізаційного розвитку в контексті безпекової проблематики важливо підкреслити єдність понять «культура» і «цивілізація» оскільки саме взаємозв'язок цих двох понять значною мірою визначить вектор стійкого збалансованого безпечного розвитку як сучасного світу взагалі, так і кожного окремо взятого суспільства зокрема. Проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, незважаючи на видатні досягнення і завоювання у сфері виробництва, науки і техніки, породила такі екзистенційні та соціокультурні суперечності, які поставили світову цивілізацію перед загрозою самознищення. Вирішення проблеми вбачається у більш тісній взаємодії та узгодженні культури й цивілізації; при цьому культура виробляє і відтворює духовні начала життєдіяльності, а цивілізація створює механізми об'єктивації духу, засоби розгортання ціннісно-сислового коду культури. Тільки при такому взаємообумовленні культури й цивілізації, максимальному урахуванні культурно-національних особливостей у процесі цивілізаційного розвитку є можливим виживання людства і спасіння життя на Землі.

Як стверджує Л. Мантатова, зміна цінностей, опора на цінності, які постійно підтримуються й оновлюються, складають глибинний механізм цивілізаційного розвитку³. Цивілізація є втіленням загальної ціннісної

¹ Лойко О. Т. Социальная память в контексте философской дескрипции. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pamyat-v-kontekste-filosofskoy-deskripsii> (дата звернення 22.04.2020).

² Келле В. Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса. *Цивилизации*. 1999. Вып. 2. С. 29, 32.

³ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 20.

свідомості¹. З точки зору ціннісної детермінації виділяються традиційні (космогенні) та індустріальні (техногенні) цивілізації. Для цивілізацій, що називаються «традиційними», характерним є високий ступінь залежності від природних умов буття. Ціннісним принципом функціонування таких цивілізацій є вірність сакралізованої традиції, збереженість біосоціальних умов життя. З урахуванням даного типу ціннісної детермінації традиційні суспільства справедливо називають космогенними. Тут «космос, світовий порядок орієнтує сенс життєдіяльності в обох своїх головних іпостасях: і як сукупність законів, що панують у царстві природи, і як порядок, який спочатку зумовлює спільне людське життя»². Така ціннісна орієнтація сприяє стабільному й безпечному функціонуванню соціальних інститутів, але в той же час стає гальмом для інноваційних процесів, для вільного розвитку особистості. Як ілюстрацію цього положення, як правило, приводять східні суспільства³.

Західні суспільства, починаючи з епохи пізнього середньовіччя, орієнтуються на нову аксіологічну установку – «принцип інновацій». Тут науково-технічний прогрес стає провідною детермінантою суспільного розвитку, тому цивілізацію, що виникла в результаті еволюції західних суспільств, як правило, називають техногенною.

У системі цінностей традиціоналістського типу розвитку провідне місце займає розуміння природи як живого організму і розуміння людини як частини природи. Тут людина керується принципом «не-діяння», орієнтується на ідеал мінімальної дії, заснованої на почуттях благоговіння перед життям. Система цінностей техногенної цивілізації передбачає інше розуміння людини і її місця у світі. Насамперед, це уявлення про людину як діяльну істоту, яка протистоїть природі й призначення якої полягає у перетворенні природи. Техногенній цивілізації властиве також особливе розуміння влади й сили. Влада розглядається тут не лише як влада людини над людиною, а, насамперед, як влада над об'єктами, причому об'єктами, на які спрямовані силові впливи, виступають не лише природні, а й соціальні об'єкти. Сутнісною рисою техногенної цивілізації є пошук і застосування нових технологій, причому не тільки виробничих, що забезпечують економічне зростання, але й технологій соціального управління і соціальних комунікацій. Принцип антропоцентризму, ідеал інду-

¹ Дроздов О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 563 с.

² Дилигенский Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? *Цивилизации*. 1993. Вып. 2. С. 49.

³ Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. Москва: Высш. шк., 1994. Т. 1. 494 с.

стріалізму, наукова раціональність, ідеал активно-діяльного ставлення людини до світу, ідеал вільної особистості, права людини – ці та інші цінності виступають культурно-генетичним кодом техногенної цивілізації відповідно до яких вона відтворюється й розвивається¹.

Розвиток техногенної цивілізації нерозривно пов'язаний зі становленням капіталістичної формації. Капіталізм породжує такі виробничі відносини, які підпорядковують людину функції накопичення капіталу. У той же час, техногенна цивілізація передбачає мобілізацію творчого потенціалу особистості, її вільний розвиток. Це глибинне протиріччя індустріального суспільства вирішується в процесі цивілізаційної трансформації.

Свобода особистості, соціальна справедливість, розвиток культури і економіки – ці та інші риси сучасних західних суспільств є результатом цивілізаційного, а не інформаційного (капіталістичного) розвитку². «Розвиток цивілізації виявився більш потужним, значущим і довготривалим процесом, – писав Г. Дилигенський, – аніж зміна формацій»³. За регіоном виникнення техногенні суспільства часто називають «Заходом», протиставляючи їх традиціоналістському «Сходу». На сьогодні техногенний тип цивілізаційного розвитку реалізується майже в усіх регіонах планети.

Динаміка сучасного цивілізаційного процесу визначається взаємодією двох локальних цивілізацій – східної та західної – які водночас уособлюють собою традиціоналістську й техногенну стадії розвитку світової цивілізації. Але це не означає, що майбутній світовий порядок буде представляти собою лише механічне поєднання «кращих» сторін і досягнень двох провідних цивілізацій. Діалектика цивілізаційного розвитку є такою, що вона передбачає появу нової соціокультурної цілісності, якісно відмінної від попередніх стадій соціальної еволюції. Слід зауважити, що, як справедливо вказує Л. Мантатова, жодна з вищеназваних цивілізаційних моделей (ані західна, ані східна) сама по собі не може стати базовим стрижнем духу нової глобальної цивілізації. Кожна з них містить такі елементи культури, які несприятливі для сталого цивілізаційного розвитку. Це егоїзм людського роду по відношенню до природи, характерний

¹ Філософія, наука, цивілізація / отв. ред. В. В. Казютинский. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. С. 339–340.

² Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномена. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2015. № 1 (24). С. 102–113.

³ Дилигенский Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? *Цивилизации*. 1993. Вып. 2. С. 53.

для західної цивілізації, це придушення особистого начала у східній культурі¹.

Новий, історично третій (по відношенню до космогенного й техногенного) етап цивілізаційного розвитку формується на основі «надлокальних цінностей» (Б. Єрасов)². Ці цінності корелюються з великим комплексом духовних знань, який вироблений усім людством і сприяє подоланню замкнутості й відособленості локальних цивілізацій. Іншими словами, детермінантою третього етапу цивілізаційного розвитку є духовність, яка накопичується й фіксується світовою культурою, і в цьому сенсі його логічно називати культурогенним.

Духовне начало пронизує все, що пов'язано з людиною та її культурою; воно визначає сферу культури особливою енергією, яка надає їй здатність підпорядкувати собі матеріальні сили цивілізації. Матеріальний прогрес, забезпечуючи людству панування над силами природи, одночасно з цим залишає його незахищеним перед розгортанням техногенної цивілізації. Лише завдяки духовній енергії, початково закладеній у людській культурі, людство здатне протистояти натиску соціоінформаційних і технічних сил. Дуже важливо зрозуміти, що людству і немає на що більше розраховувати, як на силу духу, на духовне (ціннісне) піднесення людських потреб і діяльності. «Основним принципом будь-якої цивілізації, – пише Е. Калло, – є підтримання соціальної життєдіяльності на основі ціннісних критеріїв»³. Саме ціннісно-сміслові принципи утворюють «ядро» цивілізації, її глибинну структуру. Існує тісний взаємозв'язок між духовним кодом і соціетальним порядком. Доведено, наприклад, що початковою передумовою формування світових цивілізацій стала радикальна трансформація духовної сфери в «осьовий час»⁴. Не викликає сумніву й та обставина, що саме споживацький дух техногенної цивілізації породив соціально-екологічну кризу. Сьогодні у відповідь на екологічний виклик людство змушене почати діяти у новому напрямку, шукати нові шляхи діалогу з природою, нові цінності цивілізації.

¹ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ, 2004. С. 23.

² Ерасов Б., Сингх Й. Социология культуры. Москва: Прогресс, 1990. 318 с.

³ Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации. *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия* / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. Москва: Аспект-пресс, 1998. С. 83.

⁴ Петкова С. М., Тахтамышев В. Г. История и типология культур («осевое» время и становление культуры): монография. Ростов-на-Дону: ФГБОУ ВПО РГУПС, 2014. 122 с.; Прохоров М. М. Наука, философия и второе осевое время: исследование оснований: монография. Нижний Новгород: НГПУ, 2012. 237 с.

А. Тойнбі відкрив надзвичайно важливу закономірність, яка полягає у перенесенні поля дії цивілізації в ситуації «Виклику-і-Відповіді». Це переміщення характеризується «перенесенням енергії» з одного поля дії в інше, де ця енергія може знайти альтернативну сферу¹. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що якщо люди не зможуть реалізувати духовну «енергію», яка, по суті, є справжнім людським началом, і побудувати нову цивілізацію, то ніщо не врятує їх від катастрофічних наслідків технізації, інформатизації, глобалізації тощо.

Співвідношення категорій «світова цивілізація» і «локальні цивілізації» найкраще представити у категоріях діалектики: загального, особливого й одиничного. Згідно з діалектичним вченням, одиничне не виникає й не існує інакше, як у системі загальної взаємодії, а загальне не існує інакше, як в одиничному і через діалектичну взаємодію масиву одиничних речей і явищ. Єдність загального й одиничного фіксується в категорії особливого, яка виступає як визначено загальне й не виключене з реального зв'язку речей одиничне.

Якщо поняття «світова цивілізація» характеризує певну стадію в еволюції людства як єдиного цілого (загального), «локальні цивілізації виражають особливості життєвих циклів сукупностей споріднених етносів (держав), що об'єднуються спільністю соціокультурного ладу (включаючи й релігійні погляди), історичної долі, гео економічних і геополітичних інтересів, найчастіше і просторовою (географічною) близькістю»².

Опираючись на дослідження П. Сорокіна, А. Тойнбі, Ю. Яковця та інших відомих дослідників можна виділити наступні характерні ознаки діалектики взаємозв'язків світових і локальних цивілізацій. *По-перше*, динаміка світових цивілізацій реалізується через зміни складу і змісту локальних. *По-друге*, періодично відбувається зміна провідних локальних цивілізацій, епіцентрів історичного прогресу, які здійснюють прорив до наступного її щабля. До нової ери це були цивілізації Середземномор'я, Дворіччя, Індії, Китаю. У першому тисячолітті нашої ери епіцентр перемістився на Схід і в центри арабського відродження. Друге тисячоліття пройшло під знаком наростаючої переваги західноєвропейської цивілізації, яка підпорядкувала своєму пануванню Північну й Південну Америку, Африку, Австралію й Океанію, Індію, країни мусульманської цивілізації. Однак до кінця 2 тисячоліття центр творчого лідерства, як це відзначали

¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории / пер. с англ., сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рожковского. Москва: Прогресс, 1991. С. 241.

² Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва: Экономика, 2001. С. 4.

Питирим Сорокін та Арнольд Тойнбі, почав переміщуватися знову на Схід¹.

По-третє, життєві цикли світових і локальних цивілізацій нерозривно пов'язані і переплетені. Перехід до чергової світової цивілізації характеризується експансією лідируючої локальної цивілізації. Одночасно спостерігається активізація цивілізації, яка претендує на лідерство у наступній фазі світового циклу².

Сьогодні людство переживає переломний момент своєї історії, подібний до появи феномена матеріальної цивілізації, що охоплює, по суті справи, весь період цивілізаційного розвитку від неолітичної до інформаційної революції. Мова йде про становлення нового «історичного суперциклу» (Ю. Яковець), у ході якого виникає нова глобальна цивілізація, заснована на духовно-екологічних цінностях та принципах сталого розвитку. Для позначення цього нового етапу цивілізаційного розвитку Л. Мантатова вводить термін «еколого-гуманістична цивілізація»³. У спеціалізованій літературі вживаються також терміни: «екологічна цивілізація» (Є. Гірусов, В. Лисєєв), «гуманістична цивілізація» (Ю. Яковець) «ноосферна цивілізація» (Л. Урсул), «пост економічна цивілізація» (В. Іноземцеві), які відображають нову якість світової цивілізації, яка формується.

Матеріальною цивілізацією ми називаємо такий суспільний лад, де матеріальна сила має основоположне значення для підтримання соціального порядку, а в системі цінностей безумовно домінують економічні інтереси людини. Тут мета буття – матеріальне перетворення світу; тут влада грошей служить примноженням матеріального багатства та чуттєвих задоволень. Ведучи мову про матеріальну цивілізацію, матимемо на ува-

¹ Сорокін П. А. Главные тенденции нашего времени / пер. с англ. и предисл. Т. С. Васильевой. Москва: Ин-т социологии, 1993. 195 с.; Сорокін П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл., А. Ю. Соколова. Москва: Политиздат, 1992. 542 с.; Тойнби А. Дж. Постигание истории / пер. с англ., сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рожковского. Москва: Прогресс, 1991. 730 с.

² Ангеліна Е. О. Діалектика глобально-інтеграційних процесів в контексті інформаційної цивілізації: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Донецьк, 2012. 16 с.; Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / пер. з нім. О. Логвиненко. Т. I–II. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 670 с.; Харченко С. П. Етнокультурні цивілізації в контексті саморозгортання загальноцивілізаційного процесу: філософсько-історичний (тобто – історичний) аспект: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2009. 20 с.

³ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. 2004. 322 с.

зі таку соціальну систему, в якій найважливішим видом діяльності є праця, тобто «будь-яке розумове або фізичне зусилля, цілком або частково спрямоване на отримання яких-небудь інших благ, окрім задоволення від самого процесу роботи»¹; де має місце утилітарно-споживачьке ставлення до природи. Найважливішою умовою формування нової еколого-гуманістичної цивілізації є подолання вищеназваних рис матеріальної цивілізації, насамперед, здійснення радикальних змін у характері людської праці, що обумовлюють її трансформацію у творчу діяльність. Відмінна риса творчості полягає в її самодостатності, відображає те домінування стимулів, породжених прагненням до розвитку особистості, над матеріальними мотивами, яке проявляється, тоді, коли досягнутий певний рівень задоволеності основних життєвих потреб людини. Той «вихід за межі власне матеріального виробництва», про який говорив ще К. Маркс, виявляється пов'язаним з пріоритетним розвитком духовного виробництва як діяльності, яка розвиває творчий потенціал людини. При цьому необхідно зазначити, що єдиною умовою широкого поширення в суспільстві духовних цінностей, у тому числі й творчості, є підвищення рівня матеріального добробуту. Важко спростувати висновок К. Маркса про те, що людина, перш ніж займатися духовними речами, повинна їсти, пити, одягатися, мати житло тощо. Це – аксіома суспільствознавства і вона підтверджується сучасною практикою.

Передумови нової цивілізації формуються в рамках інформаційних суспільств, де вирішені проблеми задоволення основних матеріальних потреб людей. Тут мається на увазі зміна мотиваційної структури людської діяльності. У міру задоволення матеріальних потреб, на перший план виходять проблеми позаекономічного характеру: саморозвиток і вдосконалення особистості, збереження й облагороджування навколишнього середовища тощо.

Еколого-гуманістична цивілізація – це суспільство з новою системою ціннісних пріоритетів. На відміну від споживчого (техногенного) суспільства, де панує культ техніки і матеріальних благ, тут найвищими цінностями та пріоритетами будуть визнані Людина і Природа; тут утвердиться новий гуманізм, тобто гуманізм, що узгоджується з екологічним імперативом. Є всі підстави стверджувати, що в такому розумінні ціннісних орієнтирів людської діяльності полягає можливість подолання варварського ставлення до природи, нівелювання так званого «екоциду».

Еколого-гуманістичну цивілізацію в певному сенсі можна представити і як постеконічне суспільство, оскільки в перспективі долається

¹ Marshall A. Principles of Economics. London, 1961. P. 65.

панування економіки (матеріального виробництва) і основною метою життєдіяльності стає розвиток людських якостей і творчих здібностей; це духовне суспільство, де створені умови для розкриття кожною людиною свого духовно-творчого потенціалу, в якому «виробництво самої людини», за висловом К. Маркса, стає самоціллю цивілізаційного розвитку; це екологічне суспільство, орієнтоване на досягнення гармонії між людиною і природою.

Еколого-гуманістична цивілізація постає як ідеальна форма збереження природи і відтворення культурного розмаїття у всій його цілісності. Подібно до «Абсолютного Духу» Гегеля вона зберігає всі позитивні зразки культури (як способу людської діяльності). «Вся мудрість життя, як особистого, так і історичного, – зазначав Ф. Степун, – у тому, щоб не руйнувати минулого майбутнім, а будувати свій завтрашній день у вчорашньому»¹.

За А. Тойнбі, цивілізація є висока культура, яка досягла меж самоідентифікації². «Саме духовні принципи виражають сутність будь-якої цивілізації, – підкреслює Е. Калло, – і саме через запозичення духовних досягнень здійснюється поширення цивілізації у просторі та часі»³. З формуванням духовного суспільства цивілізація як би знову повертається до самої себе, і її сутність виражається, за визначенням Г. Гегеля, в адекватній формі, як «для-себе-буття».

Якщо розглядати еколого-гуманістичну цивілізацію як загальнолюдський ідеал, то можна стверджувати, що у цій якості вона виступає як орієнтир, стимул і критерій світового цивілізаційного розвитку. Іммануїл Кант писав: «Хоча і не можна допустити об'єктивної реальності (існування) цих ідеалів, тим не менше, не можна на цій підставі вважати їх химерами: вони дають необхідне мірило розуму, який потребує поняття того, що в своєму роді є досконалим, щоб по ньому оцінювати та вимірювати ступінь і недоліки недосконалого»⁴. Ідеал, будучи масштабом оцінювання й вектором руху, сам не може бути метою суспільного розвитку. Перетворення ідеалу з орієнтира на мету можливе тільки в утопічній свідомос-

¹ Степун Ф. Бывшее и несбывшееся: Главы из книги. *Свой голос: Новый сибирский альманах: философия, история, культура*. 1991. №2. С. 67.

² Тойнби А. Дж. *Постижение истории* / пер. с англ., сост. А. П. Огурцов; вступ. ст. В. И. Уколовой; закл. ст. Е. Б. Рожковского. Москва: Прогресс, 1991. С. 133.

³ Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации. *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия*. / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. Москва: Аспект-пресс, 1998. С. 84.

⁴ Кант И. *Сочинения в 6 т.* / под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.; вступ. статья Т. И. Ойзермана. Москва: Мысль, Т. 3. / ред. Т. И. Ойзерман. 1964. С. 502.

ті. «У змісті поняття «мета», – справедливо заявляє Е. Чорткова, – можна виокремити принаймні три складові: власне мету як очікуваний результат, бажаність цього результату, його значущість для нас, тобто цінність, і те, що надає значення нашій діяльності, тобто зміст. Поняття ідеалу за своїм змістом частково збігається з поняттям мети, але включає в себе лише дві останні характеристики»¹. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що метою безпечного цивілізаційного розвитку на сучасному етапі суспільного розвитку є побудова глобального інформаційного суспільства зі сталим розвитком. Кожен конкретний крок у досягненні цієї мети є одночасно наближенням до цивілізаційного ідеалу. Інакше кажучи, практичним втіленням ідеалу нової цивілізації є інформаційне суспільство зі сталим безпечним розвитком.

Будь-які розмірковування про долю цивілізації, про її перспективи і сенс історичного розвитку є орієнтованими на постулати теорії цінностей. Саме аксіологія покликана дати правильне тлумачення сенсу дій і вказати перспективи цивілізаційного розвитку.

Сучасні цивілізаційні стратегії вбачають сенс історії в гармонійному розвитку людини, у вдосконаленні суспільних відносин (у напрямку до ідеалу «духовної цивілізації»). У зв'язку з цим виникає питання про загальний сенс людського існування в умовах матеріальної цивілізації. Уявляється, що цей сенс переважно носить споживацький характер, і полягає він у «світопожирацтві», за висловом Миколи Гоголя. У зв'язку з цим достатньо пригадати, наприклад, технократичний імператив «підкорення природи», або рекламний слоган: «Бери від життя все». «Звідси наше божевілля на грошах, наша безсовісна боротьба за багатство, – писав свого часу П. Сорокін. – За гроші можна все купити. Ми перетворюємо у гроші і прибуток будь-яку цінність: наукове відкриття, релігійне відродження, новий злочин і багато іншого. Щасливі визискувачі складають нашу аристократію. Звідси наше кредо «справа є справа» і вся жорстокість боротьби за чуттєві цінності»².

Якщо людина і далі буде продовжувати сповідувати аналогічні цінності, орієнтовані на гроші, прибуток, матеріальний добробут то є небезпека того, що вона може втратити людську гідність і почуття людського буття як такого. Отже, створення нової системи цінностей має глибинний

¹ Черткова Е. Л. Специфика утопического сознания и проблема идеала. *Идеал, утопия и критическая рефлексия*. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 175.

² Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова. Москва: Политиздат, 1992. С. 503.

екзистенційний сенс: аксіологія є базисом духовного зцілення та культурної реконструкції.

Аксиологія конструє певну ціннісну ієрархію; система ціннісної ієрархії формує систему практичних принципів; остання детермінує якість життя. З цього випливає: щоб реформувати нашу культуру і нашу цивілізацію, ми повинні розробити нову ціннісну стратегію розвитку. Теоретичними джерелами цієї стратегії можна вважати теорію метамотивації, концепцію нового гуманізму і конструктивну аксіологію.

Вперше ввела в коло психологічних детермінацій поведінки особистості вищі цінності («метамотивації», за визначенням А. Маслоу) теорія метамотивації. Ця теорія доводить, що вищі цінності (Істина, Добро, Краса, Справедливість тощо) та вищі людські потреби, включаючи прагнення до ідеалу, не винаходяться, а є цілком природними й іманентними для людини як біологічного виду.

Теорія метамотивації «ґрунтується на деяких воістину революційних наслідках відкриття того, що людина має природу більш високого порядку, яка так само «інстинктоїдна», як і її нижче єство, і що ця вища природа включає в себе потребу в осмисленій праці, відповідальності, творчості, у справедливості, у тому, щоб робити те, що приносить користь, і в тому, щоб робити це добре»¹.

Вищі («буттєві», за визначенням Маслоу) цінності є для нормальної людини такою ж частиною її самої, як, наприклад, її кістки й артерії. «Якщо буттєві цінності настільки ж необхідні, як вітаміни й любов, – писав А. Маслоу, – а їх відсутність може зробити вас хворим, то виявляється, що те благочестиве, духовне, розумне життя, про яке говорили протягом тисячоліть, становить дуже істотну частину людської природи»². Як справедливо стверджує Л. Мантатова, сутність буттєвих цінностей полягає в тому, що вони долають багато традиційні дихотомії, такі як егоїзм і альтруїзм, плоть і дух. Чим глибше ми проникаємо в себе у пошуках своєї індивідуальної ідентичності, тим більше ми долучаємося до всього людського роду³.

Ще одна особливість вищих духовних цінностей полягає в тому, що вони не утворюють ієрархії: одна з них настільки ж важлива, як і інша, і кожна може бути визначена через усі інші. Пробудження й реалізація

¹ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ.; общ. ред. Г.А. Балл и др. Москва: Смысл, 1999. С. 230.

² Там само: С. 180.

³ Мантатова Л.В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 32.

вищих буттєвих цінностей є головною умовою переходу сучасного інформаційного суспільства на шлях гармонійного духовного розвитку. «Завдяки підвищеній особистій відповідальності за своє життя й раціональному набору цінностей, – писав А. Маслоу, – які управляють виробленими виборами, люди почали б активно змінювати суспільство, в якому живуть. Рух до психологічного здоров'я є тим самим рухом до духовного світу й соціальної гармонії»¹. І навпаки, безвідповідальні й замкнуті на самого себе люди представляють сьогодні більшу загрозу, ніж коли-небудь в людській історії, просто завдяки тій потужності, яку дала в руки людині сучасна науково-технічна революція.

Нинішній етап суспільного розвитку характеризується небувалим темпом прискорення життя й появи інновацій. «Здається цілком очевидним, – писав А. Маслоу, – що це вимагає змінити наш підхід до людини, до її відносин із світом. Грубо кажучи, потрібний інший тип людини. Я відчуваю, що повинен набагато серйозніше, ніж двадцять років тому, поставитися до погляду на світ як на потік, рух, а не як статичну річ, як проповідували Геракліт, А. Уайтхед, А. Бергсон. Якщо цей погляд вірний ..., то ми маємо потребу в іншому типі людини, здатної жити у безперервно мінливому світі»². Суспільство, яке зможе виховати таких людей, вважає А. Маслоу, виживе, а ті суспільства, які з цим не впораються, загинуть. «Перша всеосяжна велика проблема полягає в тому, щоб створити хорошу Людину. Люди повинні стати кращими, інакше цілком можливо, що всі ми або будемо зметені з лиця Землі, або навіть якщо й виживемо, то як біологічний вид будемо жити в напрузі й тривозі»³.

Хорошою людиною А. Маслоу називає таку людину, яка прагне до буттєвих («божественних») цінностей, людини, відповідальної за себе та за свою еволюцію; і навпаки, поганою людиною він називає того, хто перебуває у полоні споживчих установок, прагне «мати», а не «бути». Відповідно духовне суспільство, на відміну від споживчого товариства, бореться за буттєві цінності, робить можливим їх реалізацію. «Все, що потрібно, щоб зробити практично досяжною цю постмарксистську, «постісторичну» можливість, – писав А. Маслоу, – це навчитися не надто високо цінувати гроші, більше цінувати вище, ніж нижче. Крім того, було б необхідно десимволізувати гроші: вони не повинні символізувати успіх, виступати як підстава для поваги й любові»⁴.

¹ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ.; общ. ред. Г.А. Балл и др. Москва: Смысл, 1999. С. 191.

² Там само: С. 61.

³ Там само: С. 27.

⁴ Там само: С. 280.

А. Маслоу вдалося уникнути крайнощів у розумінні природи людини, коли занадто великий наголос робиться на задоволенні матеріальних потреб людини або конструюванні ідеального світу цінностей. З точки зору «теорії метамотивації» задоволення базових потреб і розвиток вищої (духовної) природи людини – це процеси, які взаємозумовлюють один одного. А. Маслоу підкреслював так званий «інстинктоїдний» характер вищих цінностей, тобто того, що може бути названо духовним, або філософським життям. «Наша «вища природа», – писав він, – є також нашою «глибинною природою»¹. Але як це не парадоксально, саме ця «глибинна природа» була виключена з наукової картини світу.

«Так зване духовне (трансцендентне або аксіологічне) життя чітко вкорінене в біологічній природі видів, – пише А. Маслоу, – це деяка «вища» тваринність, умовою якої є здоров'я «нижчої» тваринності, тобто ці два утворення є ієрархічно інтегрованими, а не взаємовиключними. Але дана вища духовна «тваринність» є настільки боязкою, слабкою і настільки просто втрачається, настільки легко пригнічується більш сильними культурними факторами, що широко актуалізованою вона може стати тільки в культурі»².

Для філософської позиції Маслоу характерним є прагнення до забезпечення синергії культури і природи, суспільства і особистості, порядку і свободи. «Протилежності проникають одна в одну, – зазначає А. Маслоу, – і ви отримуєте єдине поняття, для якого ще немає відповідного слова. Висока синергія з цієї точки зору може представляти собою подолання дихотомізації, злиття протилежностей в єдиному понятті»³.

У зв'язку з цим, А. Маслоу ставить наступне завдання: перестати мислити дихотомічно й почати мислити інтегративно. Головним наслідком інтегративного мислення є вимога синергії, тобто перетворення протилежностей у єдність.

У контексті проблеми аксіологічних аспектів цивілізаційного розвитку виникає питання: хто є суб'єктом інтегративного мислення і хто реалізує принцип синергії. В останній роботі «Нові рубежі людської природи» А. Маслоу з натхненням описує новий образ людини – людини, що досягає трансценденції (подолання) протиріч, які терзають більшість людей (наприклад, дихотомії егоїзму й альтруїзму). Найбільш повно цей новий тип людини характеризує термін «трансцендуюча само актуалізована

¹ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ.; общ. ред. Г.А. Балл и др. Москва: Смысл, 1999. С. 310.

² Там само: С. 312.

³ Там само: С. 203.

людина». «Люди, що самоактуалізувались, мотивуються вічними істинами, буттєвими цінностями, чистою правдою й досконалою красою. Вони долають протилежності і намагаються побачити за ними глибинну єдність, прагнуть до інтеграції різних сторін дійсності»¹.

У складних суспільствах, які заслуговують на право називатися цивілізованими, завжди існує своєрідний безпековий стан, стан духовної напруженості між належним і сущим, між розумом і почуттям, між цінністю й фактом². Форми вирішення цих протиріч стають відправними пунктами у цивілізаційному устрої людського суспільства.

Сучасний цивілізаційний розвиток вимагає переосмислення старого гуманістичного ідеалу й формування нового. Одна з фундаментальних рис традиційного гуманізму – це визнання свободи та самоцінності людської індивідуальності³. Цілком має рацію С. Лекторський, коли зауважує, що «ця характеристика є настільки істотною, що відмова від неї означала б відмову від самого гуманізму»⁴. Разом з тим потрібно сказати, що ідея свободи нерідко тлумачилася в дусі антропоцентризму як контроль і панування над світом. З точки зору нового гуманізму, свобода мислиться «як встановлення рівноправно-партнерських відносин з тим, що знаходиться поза людиною: з природними процесами, з іншими людьми, з цінностями або культурою, з соціальними процесами, навіть з «непрозорими» процесами моєї власної психіки»⁵.

Отже, прийняття нової перспективи гуманізму обумовлено, насамперед, «екологічним викликом», загостренням проблеми виживання людства. У цьому сенсі новий гуманізм можна охарактеризувати як екологічно обґрунтований гуманізм.

Слід зауважити, що руйнівний характер матеріальної цивілізації корениться в утопічному гуманізмі. У системі утопічного гуманізму навколишнє середовище постає як об'єкт підкорення, як якась зовнішня сила, і завдання людини полягає у звільненні від зовнішньої залежності. «На практиці те, що мислилося як спосіб звільнення, – зауважує В. Лекторський, – не могло не обернутися новим поневоленням, у даному ви-

¹ Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ.; общ. ред. Г. А. Балл и др. Москва: Смысл, 1999. С. 188.

² Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. 322 с.

³ Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / пер. з норв. Софії Волковецької. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 335 с.

⁴ Идеал, утопия и критическая рефлексия / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 109.

⁵ Там само: С. 113.

падку створеною самою людиною технічно-інструментальною системою»¹.

На наш погляд, перспективи гуманізму пов'язані з визнанням укоріненості людини у природному бутті, а також значущості діалогу як глибокої структури людської екзистенції. Духу нової цивілізації відповідає концепція екологічно обґрунтованого гуманізму, заснована на ідеї «нового діалогу з природою», висунутої І. Пригожиним². Але, перш аніж реалізувати діалог з природою, людям необхідно навчитися вести діалог один з одним, розвивати культуру інтерсуб'єктивної комунікації. Але це має бути діалог особливого роду, діалог універсальний, що охоплює інтереси виживання людства як єдиного цілого, і є постійно зверненим у майбутнє. Це діалог, який «являє собою не просто спільне відкриття сенсу історії, але головне – процес спільної творчості нової соціальної реальності»³. Очевидно, саме такий діалог повинен лягти в основу ядра нового цивілізаційного гуманізму і стати синонімом вищої цивілізаційної мудрості людства, яка в результаті й приведе до безпечного стану людства у майбутньому.

Однак сучасна масова культура демонструє повну зневагу до цінностей добра і краси. Вона малює людей такими, які вони є в стихії життя, тобто егоїстами й гедоністами, але це є не що інше, як самоприниження людини. Вона відображає лише зовнішню екзистенцію людини, а не її сутність, її призначення. Сутність людини, як правило, спотворюється, коли її описують у категоріях повсякденного буття. Тільки на базі діалектики потенційності та актуальності можна адекватно відобразити й зрозуміти динамічну реальність життя. Як стверджує філософія гуманізму, кожна людина є одночасно його (життя) емпірична актуальність і його ідеальна можливість, або даймон. Найпершим обов'язком кожної людини є розпізнавання, відкриття свого даймона, а потім облаштування свого життя за його законами. Оскільки досконалість і цілковита безпека несумісні з умовами емпіричного існування, даймон людини ніколи не може бути реалізований у цьому світі; але живучи у згоді з даймоном, людина може наблизитися до унікальної досконалості. Людина не тільки повинна пізнавати себе, але й переробити себе (у згоді зі своїм даймоном). Людина є істотою самопереважаючою, самотрансцендуючою.

¹ Идеал, утопия и критическая рефлексия / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 112.

² Пригожин И. Р., Стенгерс И. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени: перевод. Москва: Прогресс, 1994. 265 с.

³ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 40.

З точки зору філософії нового гуманізму, сутність людини включає в себе: а) вищу свідомість (рефлексивно-критичне ставлення до самого себе, а також рефлексію по відношенню до світу); б) моральну совість (чутливість до феномена добра); в) естетичне почуття (чутливість до феномена краси). Іншими словами, аксіологічна чутливість формує сутність людини.

Ф. Шиллер говорив про те, що людина єдина, хто має моральну совість. Г. Гессе зауважував, що дорога, що веде людину до її совісті, є надто важкою і майже всі люди живуть всупереч своїй совісті¹. Але найдивовижніше полягає в тому, що класики-ідеологи техногенної цивілізації, утверджуючи культ наукового знання, його домінування над іншими цінностями, пропонували прибрати всі перешкоди на шляху до знання, а також все те, що може контролювати хід пізнання. Так, Ж. Ламетрі писав: «найголовніше, по-моєму, звільнити людину від докорів совісті»². Але, зрозуміло, наука не може і не повинна бути вільною від цінностей, і тим більше від совісті, від моральної відповідальності дослідника, особливо стосовно проблем безпечного цивілізаційного розвитку.

Совість людини, за Хайдеггером, проявляє себе як турбота про Буття – про буття Землі і буття самої людини. Без такої початкової схильності до турботи людина втрачає своє онтологічне призначення: турбота про Буття – це основа людської екзистенції. Свідомість сучасної людини повністю поглинена утилітарними речами – в ній немає місця турботі про Буття. Як подолати це «забуття Буття»? Шляхом такого подолання можна вважати перехід з ординарного рівня свідомості на рівень вищої свідомості, як вважає, наприклад, Е. Гобар. «Лише тоді, – пише він, – кожна людина зможе побачити своє місце у всесвіті як репрезентанта вищої форми існування»³.

На думку відомого натураліста Лорена Ейслі, у світі цінностей павука або інших створінь ми не існуємо; але павук й інші створіння існують всередині нашого сплетіння значень⁴. У цьому факті зафіксована величезна різниця між людським буттям і існуванням інших створінь природи. Тільки людина здатна побачити й оцінити буття інших живих істот, їх сенс і цінність у величому цивілізаційному дизайні природи.

¹ Гессе Г. Письма по кругу: Художественная публицистика / пер. с нем.; сост., авт. предисл., и коммент. В. Д. Седельник. Москва: Прогресс, 1987. 395 с.

² Ламетри Ж. О. де. Сочинения / пер. с фр.; общ. ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Богуславского. 2-е изд. Москва: Мысль, 1983. С. 261.

³ Gobar A. Philosophy as Higher Enlightenment. *American university studies. Series V. Philosophy*. 1994. Vol. 160. P. 226–227.

⁴ Eiseley L. *The Unexpected Universe*. New-York: HBJ Publishers, 1969. P. 140–167.

Людина є допитливою: вона запитує про сенс свого існування на Землі. У той час, як усі інші істоти виявляються повністю зануреними у світ повсякденності, тільки людина підноситься над ним. Людина бачить власне буття і буття інших у світлі вищої свідомості – у трансцендентальній цивілізаційній перспективі.

Перед будь-якою людиною стоїть екзистенційний вибір: бачити світ з позиції утилітарно-гедоністичного інтересу або бачити світ у перспективі «вищої свідомості», тобто морально-естетичної рефлексії. Тільки вибір останньої перспективи та вільне волевиявлення у світлі вищих цінностей надають людині почуття власної гідності й можливість оцінити своє високе призначення у світі. Людина криє у собі «Думку Буття», за висловом Хайдеггера, і повинна взяти на себе відповідальність за Буття. Сутність людського буття полягає в тому, що це є рефлексивне й відповідальне ставлення до світу у світлі вищих цінностей.

Ідеальні цінності (естетичні, моральні та ін.) є граничною реальністю людського життя. Вони лежать в основі прагматичних і утилітарних цінностей. За їх відсутності всі інші людські устремління й цілі повністю позбавляються сенсу. Тільки ідеальні цінності формують справжній стрижень людського характеру; це єдине джерело сили духу, яке допомагає впоратися з життєвими проблемами; це є та глибинна реальність, про яку розповіла нам література «високого реалізму» (Шекспір, Гете, Ібсен, Манн, Гоголь та інші). На противагу утилітарно-прагматичній ідеології, яка підтверджує «ставку на пониження», нова цивілізаційна стратегія орієнтується на ідеал високого гуманізму. Без ідеалу немає сенсу життя, немає світла буття – без ідеалу життя стає схожим на животіння в печері. При сходженні на гору ми прагнемо досягти вершини; також і в житті ми повинні прагнути до того, щоб піднятися на вищий рівень свідомості. За це вдається не кожному: для сходження до ідеалу потрібна особиста моральна мужність, індивідуальна воля до досконалості¹.

Ідеал гуманізму має загальнолюдське значення: він може стати етичним фундаментом будівництва загальнопланетного дому. Не заперечуючи відмінності в культурах, він стверджує моральну єдність – єдність в людяності: існує тільки один моральний закон, що припускає розумне виправдання. Сьогодні ж особливо актуалізується необхідність оновлення ідеалу гуманізму, щоб розвиток сучасної цивілізації набув нового змісту, отримав новий вектор.

¹ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. 322 с.

З точки зору класичної аксіології, цінності утворюють «абсолютно самостійне царство, яке лежить по той бік суб'єкта й об'єкта»¹. В контексті проблем цивілізаційного розвитку це положення потребує деякого уточнення. Світ цінностей дійсно височіє над світом емпіричного буття, але існує він лише у сфері наших оцінок, належностей і прагнень. Цінності як би осіла, викристалізована множинність актів пізнання й оцінювання того, що має значущість. Це означає також, що цінності історичні і що вони еволюціонують з прогресом пізнання.

Конструктивна аксіологія, також як і класична теорія цінностей, визнає ключову роль ідеальних цінностей. Л. Мантатова з цього приводу зазначає: «ідеальні цінності мають абсолютну регулюючу значущість по відношенню до інших ціннісних модусів (речових, психічних, соціокультурних) і відповідні акти свідомості й поведінки (подібно, скажімо, арифметичним і алгебраїчним правилами по відношенню до бухгалтерського обліку). Але ця значущість щоразу має локальний характер, обмежений рамками передумов, причому в ролі передумов можуть виступати найрізноманітніші фактори: спосіб взаємодії з природою, усталена соціальна структура, економічні відносини, культурна традиція та інші»². Але на відміну від класичної аксіології, яка підтверджує вічні і незмінні цінності (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд та ін.), конструктивна аксіологія визнає необхідність перманентного оновлення цінностей.

Л. Мантатова виділяє наступні принципи конструктивної аксіології, які характеризують загальну стратегію аксіологічного підходу до аналізу сучасної цивілізаційної трансформації³.

1. *Принцип двоїстості*. Побудувати нові цінності значить виявити вже наявні можливості й тенденції в рамках відповідного «горизонту розгортання».

2. *Принцип делікатної корекції*. Відповідно до нього не слід протиставляти нові та традиційні цінності, навпаки, слід «прищеплювати» нові, актуально значущі ідеї до архетипу культурної традиції, що оберігається.

3. *Принцип множинності опор*. Цей принцип заперечує існування єдиного джерела цінностей. Силу цінностям надає органічний зв'язок взаємних опор, що пронизує основні сфери людського існування.

4. *Принцип органічності ціннісних систем* регулює правила взаємного співвіднесення цінностей при прийнятті рішень. Ця балансуван-

¹ Ріккерт Г. Философия жизни / пер. с нем. Київ: Ніка-Центр, 1998. С. 33.

² Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 44–45.

³ Там само: С. 45.

ня і взаємне обмеження сил є необхідною умовою розвитку соціальних систем.

Зазначені принципи задають простір цінностей через низку діалектичних протилежностей (об'єктивного – суб'єктивного, ідеального – емпіричного, раціонального – ірраціонального тощо) і завдання полягає у раціональному виборі об'єктивної позиції, орієнтуючись на ці «полюси вимірювання» – позиції, що відповідає сучасному розумінню проблем цивілізації. Так, наприклад, перед крайньою загрозою екологічної катастрофи вирішальним вибором для долі всієї людської цивілізації і кожної людини окремо є подолання аксіологічного суб'єктивізму.

Сутність аксіологічного суб'єктивізму добре висловив Г. Батіщев. Він зазначає: «Людина звеличує себе і шанує саму себе гідною бути в центрі і на вершині всього Всесвіту, бути верхньою межею досконалості, бути господарем-розпорядником будь-якого буття, присвоює собі право на односторонність у вирішенні будь-якої проблеми у відносинах між собою і зі світом позалюдського буття, на те, щоб накладати своє мірило на що б то не було і щоб панувати, підкорювати світ навколо себе (прометеїзм). Тим самим людина відрікається від свого універсального, надстратегічного покликання, або призначення у Всесвіті»¹.

На думку Г. Батіщева, «ця ілюзія викликана тим, що об'єктивна безмежна діалектика Всесвіту по різному виступає і маніфестує себе як об'єктивна на різних рівнях. На об'єктивно-речовинному рівні закони реальності є примусовими: їх недотримання карається поразкою, руйнуванням, крахом. На рівні суб'єктивного буття, і тим більше у сфері вищих цінностей, не може бути ніякої примусовості до об'єктивності, аналогічної об'єктивності об'єктів-речей, не може бути ніякого нав'язування орієнтації на безумовну цінність. Таке покликання людини, її творче призначення у Всесвіті, аж ніяк не постає як щось фатально нав'язуване, зумовлене, ззовні продиктоване»². Це універсальне покликання може бути зовсім відкинуте, як показує практика споживчого суспільства. При цьому, людина йде на невелику стратегічну хитрість, і полягає вона в тому, що вона відмовляється бути об'єктивною у своїх вищих цілях і цінностях. Вона поступається в одному, щоб виграти в іншому, вона сплачує ціну об'єктивності у сфері ціннісно не значущого для себе заради того, щоб купити собі право на ціннісний суб'єктивізм»³. Але цей аксіологічний ан-

¹ Батіщев Г. С. Истина и безусловные ценности. *Гуманистические ценности современной культуры*. Москва: ИФ АН СССР, 1988. С. 19.

² Там само: С. 20.

³ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. 322 с.

тропоцентризм обертається сьогодні екологічним кризою цивілізаційного масштабу.

У контексті проблеми цивілізаційного розвитку, на противагу ціннісному суб'єктивізму, важливим є утвердження принципу об'єктивності у сфері цінностей. Але проблема полягає в тому, що на рівні ціннісної свідомості, об'єктивність є досяжною лише в тенденції і тільки в креативному полі діалогу, в умовах поліфонічності взаємодії різних сфер культури. У певному сенсі саме ціннісна свідомість може бути визначена як «широкий і гнучкий простір діалогу різних світоглядів, культур, традицій»¹. Це означає співчутливе, синергійне ставлення до іншого як до суб'єкта спільної творчості, злиття з іншим, не стаючи іншим, без розчинення в цілісності буття. Л. Мікешина пояснює це через зростання вимогливості до самого себе: чим більше я беру на себе відповідальності, тим більше на мені лежить. Догматична наївність Я розмивається перед особою іншого, вимагає більше, аніж Я зміг би безпосередньо. На її думку, так реалізується найважливіша тема усієї сучасної думки – подолання суб'єкто-об'єктної структури². Ця діалектика міжсуб'єктності є фундаментальною і утворює об'єктивну основу ціннісного ставлення до світу поза нас.

У даний час виникає необхідність звернення до стратегії діалогу, яка заохочує відповідальне конструктивно-ціннісне ставлення до світу. Перевага конструктивно-аксіологічного підходу полягає в тому, що він висуває на перший план ідеал коєволюції (сумісної еволюції природи і людства, що передбачає самоцінність природи, і «що може бути витлумачено як відношення рівноправних партнерів, якщо завгодно, співрозмовників у незапрограмованому діалозі»³. У сучасних умовах стратегія діалогу стає воістину ключовою стратегією цивілізаційного розвитку і виявляється тісно пов'язаною зі зміною цінностей.

Криза техногенної цивілізації у своїй основі є позбавлення сенсу тих цілей і цінностей, які стали свого часу її рушійною силою. Насамперед, це культ техніки, як наслідок прометейства. Специфіка техногенної цивілізації полягає не в тому, що тут використовуються машини й технології, а в самому характері ставлення до них, ставлення, при якому технологічні процеси і використання машин набувають самоцінного характеру. Техногенна цивілізація переважно стимулює й забезпечує всіма засобами

¹ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 47.

² Микешина Л. А. Эпистемология ценностей: монография. Москва: РОССПЭН, 2007. 439 с.

³ Лекторский В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 62.

інвестиційної політики розвиток матеріально-технічної підсистеми суспільства (часто за рахунок сфери культури та екології).

Стратегія техногенної цивілізації орієнтована на вдосконалення виробничих та соціальних технологій, на вирішення приватних проблем, пов'язаних із задоволенням матеріальних потреб людей. Результатом такої стратегії є неузгодженість між основними сферами суспільного життя. Але головне серед цих дисгармоній – це відставання духовної еволюції від науково-технічного прогресу.

«Виникнення машинної цивілізації, – пише Е. Маркарян, – призвело до руйнування певного, універсального для попередніх її етапів і типів культури стабілізуючого механізму самоорганізації суспільного життя. Завдяки цьому механізму приводились у відповідність характер і темпи розвитку різних підсистем і елементів культури, і забезпечувалася підтримка соціально-організмичних властивостей суспільства»¹.

Шлях виходу із сучасної кризи цивілізації один – відновлення узгодженості між технікою й культурою, між матеріальними й духовними аспектами цивілізації. Сьогодні в цілях відновлення втраченої рівноваги необхідно всіляко підтримувати духовний розвиток. Мета еволюції повинна зміститися з розвитку техніки на розвиток людини. Чи випадковим є збіг запаморочливого зльоту науково-технічної думки і придушення самої сфери життя? Можливо, мав рацію К. Лоренц, коли він стверджував про «згубний» розвиток техніки, що робить людей агресивними до навколишнього середовища і сліпими до справжніх цінностей?²

К. Юнг писав: «Сучасна людина побачила, що кожен крок у напрямку матеріального «прогресу» поступово збільшує загрозу все більш страшної катастрофи»³. Саме технічний прогрес породив екологічну кризу, створив безліч джерел забруднення навколишнього середовища. З початком промислової революції пов'язано порушення теплового балансу планетарної екосистеми.

Для техногенної цивілізації характерним є суттєве послаблення ефекту самозбереження життя, що проявляється, зокрема, у стрімкому руйнуванні екосистем і природних спільнот організмів. Сучасне людство

¹ Маркарян Э. С. Сравнительный анализ цивилизаций сквозь призму поиска стратегии экологического выживания. *Цивилизация*. 1993. Вып. 2. С. 117.

² Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества URL: <http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-discipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html> (дата звернення 12.12.2019).

³ Юнг К. Г. Архетип и символ / предисл. А. М. Руткевича; примеч. В. М. Бакусева и др. Москва: Ренессанс, 1991. С. 211.

швидко проїдає природні ресурси, позбавляючи майбутні покоління цих ресурсів. Створивши потужну техніку, вирішивши проблему клонування, людство в той же час безжалюбно руйнує фундамент життєзабезпечення. Сьогодні є достатні підстави для того, щоб говорити про людський світ як про світ, який розпадається, який охоплений духовним кризою. Ми ще не усвідомили повною мірою, що людська цивілізація може трансформуватися у щось таке, що можна назвати новим варварством, або постцивілізаційним станом, якщо вона буде й далі дотримуватися ідеї підкорення світу.

Драматизм сучасного цивілізаційного розвитку полягає у тому, що небачений матеріальний прогрес супроводжується відродженням «внутрішньо-цивілізаційного» варварства, тобто руйнівного й саморуйнівного начала в житті людства. «Технічний прогрес неухильно пожирає простір природи й культури, – пише В. Василенко, – здійснюючи в них нечувані спустошення. Всезростаюча технологічна могутність прометеєвої людини поєднується з крайнім духовним убозтвом породженої нею споживчої спільноти: сформувався катастрофічний дисбаланс між технологічним активізмом і внутрішньою, духовною культурою «одновиірної людини»¹.

Сучасне постіндустріальне суспільство не має імунітету проти варварства, оскільки воно само базується на ідеї панування над світом. У певному сенсі, наступ варварства на цивілізацію є процесом, запрограмованим у надрах сучасного техногенного суспільства. Саморуйнування цивілізованості з самого початку закладено в його ціннісних підставах, зокрема в принципі інновацій². Саме тому, що тут сама діяльність людини інтерпретується як відкритість горизонтів людського буття, – саме тому техногенна цивілізація зсередини схильна до надломів. Отже, необхідно створювати нові ціннісні механізми, що блокують по мірі сил небезпеки, які є неминучим результатом виходу людини за межі наявного буття», або трансцендентні – у термінах класичної філософії. Актуальність створення таких механізмів набуває особливої гостроти в період зміни цивілізації, стаючи в самому буквальному сенсі слова умовою виживання людства.

Сьогодні багато говорять про конфлікт цивілізацій. Але не тільки і не просто зіткнення цивілізацій само по собі загрожує світовому порядку,

¹ Василенко І. А. *Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства*. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. С. 4.

² Кириленко К. М. *Інноваційна культура та теорія діалогу культур* В. Біблера. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 104 (1). С. 96–100.

а саме послаблення цивілізаційного начала на базі використання рафінованих технік «легітимізації варварства» (Н. Мотрошилова). Має рацію С. Хантінгтон, коли він зазначає: «На світовій основі Цивілізація, як здається, у багатьох відносинах поступається під натиском варварства, від чого виникає враження про можливе безпрецедентне явище, що очікує людство – настання глобальних Темних століть... У більш масштабному зіткненні, глобальному «справжньому зіткненні» між Цивілізацією й варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі і співчутті, також повинні триматися разом, або ж вони загинуть поодиночки»¹.

З точки зору синергетики, криза виконує необхідну функцію перемикача, коли мова йде про зміну програм розвитку. Дослідник «анатомії криз» А. Арманд з цього приводу зазначає: «Процес самоорганізації нерівномірно розсіяний по фазах еволюційного розвитку. Найбільш великі зміни зосереджуються в періоди криз. На графіку еволюції з'являються точки розриву, переходу до нової якості... Криза – завжди точка біфуркації, нестійкості, з якої існує кілька шляхів виходу. Прогнозувати, оцінювати імовірність кожного з них ми вміємо ще дуже погано. Мало передбачуваними є й результати наших дій, вжитих для полегшення ситуації. Однак простежується досить стійка закономірність: чим більш далекі цілі ми ставимо собі у фазу виходу з кризи, тим більш безболісним шляхом вдається пройти. Цей «далекий» шлях виявляється коротшим, аніж ті, при яких ставляться короткострокові цілі. Парадокс пояснюється просто: далекоглядна політика виліковує хвороби радикально, з меншим ризиком рецидивів»². Отже, щоб вийти з кризи необхідно здійснювати стратегію дальньої мудрості, засновану на нових передусім безпечних цінностях і цілях.

Розвиваючи вищезгадану тезу А. Арманда, Л. Мантатова висуває наступну гіпотезу: основну тенденцію сучасного цивілізаційного розвитку становить перехід від матеріальної до «постматеріальної» цивілізації. Цей перехід за своїм рангом дорівнює еволюційній кризі, яка породила *Homo sapiens*. Тоді від біологічного стовбура еволюції відокремилася гілка соціальної еволюції. Тепер ми стоїмо на порозі народження наступної гілки, а саме – духовно-культурної еволюції³. «Криза сучасної нам цивілізації, –

¹ Хантінгтон С. Ф. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Ю. Новикова. Москва: Санкт-Петербург: АСТ, 2003. С. 532.

² Анатомия кризисов: монография / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др.; отв. ред. В. М. Котляков. Москва: Наука, 1999. С. 206, 217.

³ Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. С. 55.

пише А. Арманд, – являє собою ворота у новий еволюційний цикл, за рангом еквівалентний виникненню людської культури, точніше – матеріальної культури. Як гілка культури відокремилася від біологічної еволюції, так у наші дні відбувається відділення наступної гілки – духовної культури – від загального стовбура еволюції людського суспільства. Основним об'єктом розвитку стає не рукотворне матеріальне середовище, яке вміщає людину, а сама людина, її нематеріальний зміст: розум, ідеї, емоції, воля, здібності»¹.

Аналіз духовної ситуації нашого часу дозволяє зробити наступний висновок. З перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу суспільства, зростанням ролі свідомості у суспільному житті, зі створенням комп'ютерів, інформаційних технологій і в перспективі штучного інтелекту, центр соціальної еволюції переміщується зі сфери матеріального виробництва у сферу духовного виробництва.

Досвід історії свідчить про неможливість побудови вільного й справедливого суспільства до тих пір, поки система духовно-моральних цінностей не перетвориться на детермінуючий фактор соціальної еволюції. Ми знаємо з досвіду, що ціннісна переорієнтація є надзвичайно важкою, оскільки вона пов'язана із зміною стилю мислення і способу життя людей, що склалися протягом тисячоліть і підкріплених авторитетом світових релігій. Обнадіює лише те, що в умовах інформаційного суспільства процес формування ціннісної свідомості протікає незрівнянно швидше й ефективніше, і притому в планетарних масштабах.

Сучасному цивілізаційному розвитку потрібно й необхідно надати характеру цілеспрямованого процесу, що потребує розробки нових теоретичних моделей суспільства. У ХХ столітті найбільшою популярністю серед мас користувалися три теоретичні системи: ліберально-капіталістична, націоналістична й комуністична. На сьогодні всі ці три системи дискредитували себе, а інших немає. Повернення до старого громадського порядку неможливе, як неможливе повернення до тієї екологічної ситуації, яка існувала на планеті до промислової революції.

В сучасних умовах особливо виділяється аспект соціальної еволюції, який пов'язаний із суспільним ідеалом як «суператтрактором» і характеризує принципову новизну ціннісних орієнтирів сучасного цивілізаційного розвитку (порівняно з техногенно-споживчим суспільством). Перефразовуючи Е. Тоффлера, можна сказати, що поява цінностей нової цивіліза-

¹ Анатомія кризисов: монографія / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др.; отв. ред. В. М. Котляков. Москва: Наука, 1999. С. 206.

ції – це єдиний по-справжньому еволюційний процес, що відбувається на наших очах. Передумови формування цінностей нової глобальної цивілізації складаються у багатьох царинах сучасного соціокультурного процесу і науково-технічного розвитку, але особливе місце тут займають, очевидно, теорія інформаційного суспільства, концепція сталого розвитку, екологічна етика та новий тип раціональності.

На слухну думку В. Стьопіна, «Новий тип раціональності, який сьогодні утверджується в науці й технологічній діяльності зі складними людино розмірними системами, що розвиваються, резонує з давньосхідними уявленнями про зв'язок істини й моральності. Це, звичайно, не означає, що тим самим втрачається цінність раціональності, яка завжди мала пріоритетний статус у західній культурі. Тип наукової раціональності сьогодні змінюється, але сама раціональність залишається необхідною для розуміння і діалогу різних культур, який неможливий поза рефлексивним ставленням до їх базисних цінностей. Раціональне розуміння робить можливою позицію рівноправності всіх «систем відліку» (базових цінностей) та відкритості різних культурних світів для діалогу. У цьому сенсі можна сказати, що розвинені в лоні західної культурної традиції уявлення про особливу цінність наукової раціональності залишаються найважливішою опорою у пошуку нових світоглядних орієнтирів, хоча сама раціональність набуває нові модифікації в сучасному розвитку»¹.

Таким чином, резюмуючи описане вище, можна стверджувати, що людство переживає сьогодні глибоку кризу, що охоплює усі сфери суспільного життя. Кризи переживалися людством і раніше, але вони торкалися, як правило, лише окремих регіонів планети. Відмінною рисою сучасної кризи цивілізації є її всесвітній розмах, глобальний характер. Інакше кажучи, вся земна цивілізація перебуває в тій особливій точці глобального еволюціонізму, коли відбувається зміна напрямку (духовної програми, ціннісних орієнтирів) розвитку.

Пошлемося на О. Ахієзера, який справедливо зазначає, що «доля людства, подальший розвиток цивілізації залежать від здатності всіх локальних цивілізацій запобігти перетворенню зростання різноманітності в руйнівний конфлікт, від загальної здатності шукати міру розвитку на основі діалогу. У цьому слід бачити єдиний засіб перетворення розвитку різноманіття цивілізацій в передумову запобігання конфліктів. Сформульований імператив досягнення згоди через діалогізацію у процесі усклад-

¹ Степин В. С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей. *Россия и современный мир*. 2003. №1. С. 17–18.

нення суспільства стає все більш важливим чинником, що визначає динаміку розвитку суспільства у всіх формах»¹.

Зміна програм еволюції, опора на духовні цінності, які постійно підтримуються й оновлюються – такий глибинний механізм цивілізаційного розвитку. З цього випливає: щоб реформувати нашу цивілізацію, щоб вийти з кризи, ми повинні прийняти нову ціннісну стратегію (або програму) розвитку. З точки зору ціннісної детермінації, як правило, виділяються традиційний (космогенний) та індустріальний (техногенний) типи цивілізаційного розвитку. Новий, історично третій (по відношенню до космогенного й техногенного) етап цивілізаційного розвитку формується на основі універсального діалогу культур. Детермінантою третього етапу цивілізаційного розвитку є духовність, яка накопичується й фіксується світовою культурою. Як цілком справедливо вказує В. Мельник, основним вектором змін повинен бути пріоритет співпраці (синергії) і взаємодопомоги всього населення Землі у реалізації глобального культурного проєкту «цивілізації безпеки». Активним і діючим фактором сучасного багатоманітного бачення світу є новий гуманізм, який враховує як цінності традиційних спільнот, так і індивідуалістичну аксиологію індустріальної й постіндустріальної цивілізації².

Сучасна філософія безпечного цивілізаційного розвитку виходить із примату загальнолюдських цінностей та зростання їх ролі в житті суспільства. У наш час розвитку відкритих суспільств усі аспекти людської життєдіяльності й соціальних відносин тією чи іншою мірою розглядаються як цінності³. Тому особливого значення поняття «цінність» набуває в теорії та практиці забезпечення безпеки, яка оперує специфічним набором і розглядає цінності як основу формування національних цінностей, національних інтересів, національних цілей і пріоритетів, а також відповідних завдань для державно-управлінського впливу. Методологічне забезпечення державної політики в цій царині має ґрунтуватися на синтезі окремих теорій та побудові загальної гіпотези розбудови безпечного соціокультурного простору на основі гуманістичних цінностей, зростання

¹ Ахиезер А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности. *Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования*. 2006. №6. С. 112.

² Мельник В. В. «Аксиологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 215.

³ Горбатюк С. Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксиології соціогуманітарної безпеки. *Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»)*. 2016. №4. С. 28.

їх ролі у визначенні національних інтересів і цілей, посилення впливу на економічне, соціальне, гуманітарне життя суспільства та формування системи світоглядно-ціннісних орієнтацій кожної людини і громадянина. У сучасних умовах цивілізаційного розвитку це дасть змогу зберегти національну ідентичність та гармонійно взаємодіяти в глобалізованому світі.

3.2. Трансформації ціннісного континууму в умовах інформаційного етапу розвитку соціуму

З середини ХХ ст. соціальні системи виявляють наростаючу інформаційно-комунікаційну спрямованість, яка кардинальним чином змінює й ускладнює культурно-цивілізаційну конфігурацію. Фактично, людство вступає в черговий етап соціально-технологічної революції – відбувається перехід до інформаційного суспільства, і це, безсумнівно, впливає на динаміку культури в цілому і культурних цінностей зокрема. У процесі становлення інформаційного суспільства зароджуються нові сфери діяльності, такі як: переробка інформації на базі телекомунікаційних технологій, концентрація електронних ресурсів тощо, що стає матеріальною й технологічною базою для розширення культурних потреб суспільних суб'єктів. Цими ресурсами забезпечується доступ до великого обсягу інформації і знань, що призводить до соціальних, культурних та економічних перетворень, а в цілому – до підвищення рівня культури постіндустріального суспільства.

Сьогодні відбувається зміна світоглядних парадигм – на перше місце висуваються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Бурхливе зростання інформаційних технологій у сучасному світі забезпечує безумовний прогрес соціуму, який супроводжується зміною культурних парадигм. Протягом останніх десятиліть звертає увагу тривожна тенденція зниження моральних орієнтирів, помітного домінування масової культури. Зазначені зміни відбуваються не без впливу масштабного збільшення інформаційних потоків, які не піддаються належному аналізу і критичному осмисленню. Інформаційний бум відіграє неоднозначну роль у процесі становлення особистості. Здебільшого виникає когнітивний дисонанс (особливо у підростаючого покоління), який полягає у не-

відповідності між задекларованими суспільством традиційними установками і нав'язуваними зовнішніми пріоритетами. У представників молодого покоління, як правило, відсутній захист від некоректного зовнішнього втручання, вони не можуть протистояти нав'язуваним стереотипам.

Ситуація, що склалася, являє собою небезпеку соціальної й духовної надійності суспільства, породжує ризик аксіологічної кризи. Сьогодні духовний простір виявився в ситуації значної модифікації, яка і є джерелом всеосяжної «розмитості» нинішніх орієнтирів суспільного розвитку.

Отже, кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, однак, з іншого – як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді¹.

Звернення до аксіологічних підстав у контексті безпекових проблем суспільного розвитку набуває виняткової актуальності у наші дні у зв'язку з цивілізаційними змінами. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається, насамперед, духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини².

Інформаційне суспільство – одна з теоретичних моделей, що використовуються для описання й характеристики якісно нового етапу суспільного розвитку, в який вступили розвинені країни з початком інформаційно-комп'ютерної революції. Технологічною підставою такого суспільства стають не індустріальні, а інформаційні й телекомунікаційні технології.

У новому тисячолітті ідея інформаційного суспільства все більш вищується як універсальна ідеологія в умовах глобалізації і наростання комплексу світоглядних проблем, аксіологічних пріоритетів і зростання потреб людей. Аксіологічна проблематика у безпекознавстві є однією з ключових, а в умовах інформаційного суспільства її актуальність стає незаперечною.

¹ Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. С. 15.

² Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.; Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрощенко; голов. ред. Л. В. Матвеева. Київ: [б.в.], 2004. 166 с.; Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.

Із усієї великої сукупності характерних рис інформаційного суспільства у контексті дослідження проблеми трансформації ціннісної сфери акцентуємо увагу на наступних.

1. Інформація стає головним економічним ресурсом, а інформаційний сектор виходить на перше місце за темпами розвитку, за кількістю зайнятих, за часткою капіталовкладень.

2. Є розвинена інфраструктура, що забезпечує створення достатніх інформаційних ресурсів. Це передусім система освіти і наука. Основною формою власності стає інтелектуальна власність.

3. Інформація стає предметом масового споживання через систему засобів масової інформації (ЗМІ). Інформаційне суспільство забезпечує будь-якому індивіду доступ до будь-якого джерела інформації, що гарантується законом і технічними можливостями. Виробляються правові основи інформаційного суспільства.

4. Формується новий світогляд, в рамках якого значне місце займають віртуальні цінності. Це веде до трансформації традиційних моральних норм заборонного й дозвільного характеру, до виникнення моральних конфліктів і колізій, що здійснюють суттєвий вплив на духовно-моральний світ людини, її самоідентифікацію.

5. Ділова активність і культура спілкування в цілому переносяться в інформаційно-комунікативне середовище, внаслідок чого у суспільстві формуються віртуальні сфери життя (економіка, політика, освіта, право тощо), які породжують новий тип віртуального світогляду, що визначає специфічну систему моральних цінностей символічно-симулятивного характеру.

Як найбільш важливу рису інформаційного суспільства дослідники виділяють його мережевий характер, який прийшов на зміну колишній стратифікованій структурі, де домінуючі функції і процеси «все більше виявляються організованими за принципом мереж»¹. Інформаційні технології самі стають додатковим каналом соціальної стратифікації й мобільності. Знаковий образ явища стає настільки ж цінним, як і саме явище. Відмінності реальних людей від симуляцій Інтернету є настільки неістотними, що віртуальне спілкування втрачає будь-яку прив'язку до соціального статусу комунікатора і реципієнта. Тому сумнівно, що критерій кількості інформації, що циркулює в рамках тієї або іншої спіль-

¹ Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: [http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina information society](http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina%20information%20society) (дата звернення 12.10.19).

ноти, може бути основоположним чинником для переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Тобто, можна вважати, що при індустріальному суспільстві інформації було накопичено і створено більше, ніж при феодальному, в іншому випадку не було б системи, при якій наукова база дозволяла використовувати у виробництві складну техніку. Однак саме такий розгляд питання залишає позаду просте співвідношення якості й кількості. Дійсно цінної та корисної інформації завжди було дуже мало. Ці знання завжди були недоступні для більшості не тільки в силу їх розумових здібностей, а й у силу соціального статусу. На наш погляд, це пояснюється тим, що якщо кожен член спільноти знає основні механізми його функціонування, володіє всіма стратегічними знаннями та вміннями різних сфер життя цієї спільноти, то йому дана спільнота перестає бути корисною, певним чином втрачає цінність для людини. Іншими словами, у такому випадку дане інформаційне суспільство було б суспільством без усяких фізичних носіїв інформації, крім людського мозку, а інформація стала б настільки віртуальною, що її доступність і обсяги залежали б від можливостей кожної конкретної особистості¹. Трансформуються у зв'язку з цим і ціннісні орієнтири безпеки, зміщуючись у віртуальну сферу. Віртуальна реальність залучає людину до світу ілюзорної інформації, в якій вона намагається знайти шляхи порятунку, але в якій її підстерігає небезпека виникнення стійкої залежності. Найчастіше інформаційний потік не має глибокого ціннісного наповнення і не передбачає свідомого вибору з аксіологічної точки зору. У контексті формування морально-ціннісних імперативів загроза полягає в тому, що людина не прагне до оцінювання й осмислення одержуваного контенту. Відзначається загальне зростання утилітаризму, превалювання матеріальних потреб над духовними цінностями, на перший план висувається людина-прагматик, яка прагне будь-якими засобами досягти поставленої мети.

Наведені характерні риси свідчать про те, що в інформаційному суспільстві формується нова якість індивідуального й суспільного буття, яка полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що, у свою чергу, зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто, як слушно вважають деякі вітчизняні дослідники, основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку –

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). С. 7–8.

«суспільства знань»¹ і забезпечення для всіх рівного доступу до них². Таким чином, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію у соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей³.

Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі, є по суті, ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає відігравати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних⁴.

Отже, зміни, що відбулися в результаті тотальної комп'ютеризації за останні 30 років виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей, їх безпеки. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне освітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися в кінці ХХ ст.

Одним з перших дослідників, які спробували обґрунтувати концепцію інформаційного суспільства, був японський професор Й. Масуда, який приділив особливу увагу трансформації людських цінностей в інформаційному суспільстві і висунув утопічну концепцію про безконфліктність і безпечність даного виду суспільного устрою⁵.

М. Постер висловлює думку, що для адекватного розуміння соціальних відносин і світоглядних, зокрема ціннісних, трансформацій в епоху інформаційного суспільства необхідно дослідження змін в структурі комуніка-

¹ Див. підрозділ 4.4.

² Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 29 с.; Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДА, 2017. 292 с.

³ Дзьобань О. П., Кальницький Е. А. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2013. Вип. 5 (19). С. 3–15.

⁴ Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. С. 5.

⁵ Masuda Y. *The Information Society as Post-Industrial Society.* Washington, World Future Society, 1983. 171 p.

ційного досвіду. Постер вводить поняття «способу інформації», що виражає трансформації мовної культури, пов'язаної з електронним листом, базами даних, комп'ютерними мережами тощо¹.

Автор теорії «цифровий цивілізації» Д. Тапскотт, підкреслює, що інформаційне суспільство – це суспільство знань, яке виробляє інтелектуальні предмети на основі цифрової форми представлення об'єктів. Внаслідок перетворення інформації в цифрову форму, на зміну фізичним предметам приходять об'єкти віртуальної природи. Комп'ютерні технології є новим засобом опосередкування діяльності, а сама комп'ютеризована діяльність виступає засобом опосередкування внутрішнього світу людини: її світосприйняття і світовідчуття, що знаходить відображення у формуванні свого роду «комп'ютерної свідомості», яка володіє специфічною світоглядною й ціннісною орієнтованістю. Комп'ютерні технології змінюють світоглядні й морально-психологічні характеристики особистості, як на рівні суб'єкта діяльності, так і на рівні суб'єкта пізнання і суб'єкта спілкування, викликаючи різного роду трансформації в пізнавальній, мотиваційній, емоційній, безпековій сферах особистості².

В інформаційному суспільстві змінюється уклад життя, система цінностей індивідів і соціальних груп, зростає значущість інформаційних цінностей по відношенню до матеріальних. Це тягне за собою підвищення питомої ваги моральних цінностей і їх віртуальну трансформацію³.

Людина техногенної цивілізації розуміється як активно-діяльна істота, перетворювальна діяльність якої є її головним призначенням. При цьому діяльно-активний ідеал ставлення людини до природи поширюється і на сферу соціальних відносин. Для такого суспільства характерним є панування раціонального мислення, націленого на осмислення зовнішнього світу й використання знань для розвитку знярядь виробництва з метою збільшення їх ефективності, а також розуміння природи як об'єктивно існуючої закономірно функціонуючої реальності, пізнавши яку людина як

¹ Poster M. *The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context*. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.

² Тапскотт Д. Д. *Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта*. Киев-Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.

³ Дзьобань О. П., Романюк С. М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 3 (13). С. 13–19; Дзьобань О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі. *Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 28 лютого 2014 р. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2014. С. 30–37.

розумна істота може поставити під свій контроль. «Широко відомо, – пише у зв'язку з цим А. Дж. Тойнбі, – що ті індивіди й колективи, зусилля яких повністю зосереджені на перетворенні сировини у світло, тепло, рух і різні предмети споживання, схильні думати, що відкриття й експлуатація природних ресурсів – діяльність, цінна сама по собі, незалежно від того, наскільки цінні для людства результати цих процесів»¹. Виникає машинізована, стандартна, байдужа до національних особливостей і відірвана від спадщини гуманізму масова культура, відносини особистої залежності перестають домінувати і підкоряються суспільним зв'язкам, внаслідок чого формуються нові системи цінностей.

В інформаційному суспільстві плюралістичність і мозаїчність життєвих практик і стилів стає визначальною характеристикою. «Все треба спробувати, випробувати: не лише кухню всіх народів, а й культуру, науку, релігію, сексуальність. Число використаних практик може наближатися до нескінченності. Можливі практики нам показують журнали в глянцевиx обкладинках або телекліпи. Цікаво, що виникла потреба може і не проявлятися у формі гострого бажання, специфічної переваги. Найчастіше це – дифузна цікавість»². Завдяки інформаційній доступності постмодернізм еклектично поєднує у собі досягнення й цінності всіх культурних епох, вільно оперує ними і комбінує їх, маніпулює такими складними компонентами, як мозаїчність, роздробленість образів, знань і цінностей. Поняття «особистість» сьогодні повністю замінено поняттям «маска»³, тобто, окремий аспект даного феномена стає самим феноменом.

Аксиологічна проблематика, розкриваючи ціннісне ставлення людини до світу, володіє величезною значущістю для розуміння сутності і світогляду людини, її самоусвідомлення у безпековій сфері, а характер цінностей визначається спрямованістю суспільних відносин і самоідентифікації особистості. Проблема цінностей завжди актуальна в перехідні періоди розвитку соціуму. Аксиологічні трансформації, які відбуваються сьогодні, можна інтерпретувати як багатовимірні й різнопорядкові, оскільки у своїй основі вони мають традиційні установки. Внаслідок цього, усвідомлення й осмислення світоглядних змін включає «переоцінку цінностей», яка

¹ Тойнбі А. Дж. Постигание истории: сборник. Москва: Прогресс: Культура, 1996. С. 14.

² Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 53–54.

³ Савченко А. А. Постмодернізм як соціокультурне явище. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 33. С. 196–202.

може як набувати виду прогресивного заперечення основ попереднього суспільного устрою, так і виражатися в нових формах втілення минулих аксіологічних парадигм¹.

Кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними². Разом з тим, з іншого боку, як справедливо зазначає Н. Ситкевич, «у разі, коли акцент зміщений у бік трансформації старих ціннісних пріоритетів, аксіологічні ефекти інформатизації включають усвідомлення таких основоположних принципів комунікації як свобода, відповідальність, права людини; перспективи «узгодження» нормативно-ціннісного різноманіття сучасного суспільства пов'язуються з принципами справедливості, гуманності та толерантності»³.

Розглядаючи процеси становлення інформаційного суспільства, філософи все частіше відзначають, що неминуче проникнення інформації і знання в усі сфери людського буття, несе за собою істотні світоглядні трансформації, оскільки збільшення інформаційних потоків обумовлює якість і безпеку життя й соціальні зміни. Однак більшість дослідників аналізують ці процеси досить однобічно, виділяючи в них або соціальну, або політичну, або економічну основу. Так, Д. Белл у своїй концепції відвів центральну роль зростанню кількості та значення інформації і знань. Проблематика нової соціальної ролі інформації, а також її впливу на процес світоглядних трансформацій у цілому, була інтегрована в новий теоретичний контекст в рамках розробленої ним концепції постіндустріального суспільства. Белл зосередив свою увагу на реальних змінах, пов'язаних з переходом до постіндустріального суспільства, яке «зміцнює роль науки і знання як основної інституційної цінності суспільства; ...

¹ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: эτικο-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 30.

² Дзьобань О. П., Месякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

³ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: эτικο-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 30.

викликає до життя набір обмежувачів традиційних визначень інтелектуальних інтересів і цінностей; ... піднімає серйозне питання відношення технічного інтелекту до гуманітарного побратима¹.

Е. Тоффлер інформаційне суспільство визначає як цивілізацію, в основі розвитку та існування якої лежить особлива нематеріальна субстанція, умовно іменована «інформацією», що має властивості взаємодії як з духовним, так і з матеріальним світом людини².

Уявляється, що остання властивість є особливо важливою для розуміння сутності нового суспільства, оскільки, з одного боку, інформація формує матеріальне середовище життя людини, виступаючи в ролі інноваційних технологій, комп'ютерних програм, а з іншого, служить основним засобом міжособистісних взаємин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись у процесі переходу від однієї людини до іншої.

Ще однією моральною характеристикою інформаційного суспільства є створення нових комунікаційних форм, відмітною особливістю яких є необхідність створення образу партнера з комунікації і правил взаємодії з ним. Усі зміни, що відбулися привели до того, що теоретики інформаційної спільноти фактично ототожнюють процеси розвитку комунікації та розвитку соціальних структур. Завдяки цьому суттєво змінився базисний параметр оцінювання інформаційного соціуму: не тільки інформація, але й комунікація виявляється його смисловою й ціннісною основою.

Традиційна філософія трактувала відносини з приводу інформації як суб'єкт-об'єктні, що є характерним для розвитку суспільства з переважанням матеріального виробництва. Тут основна увага приділялася інформації про природну й технічну реальності. У постіндустріальному суспільстві, яке характеризується домінуванням сфери послуг, відносини з приводу інформації зводяться, перш за все, до суб'єкт-суб'єктних відносин. На цьому етапі інформаційна реальність стає все більш важливою для соціальної реальності. В інформаційному суспільстві, де переважає виробництво інформації, виявляється домінування полісуб'єктних (мережевих) відносин. Полісуб'єктність інформаційного суспільства визначається мережевими структурами одночасного обміну інформацією між безліччю різних взаємодіючих суб'єктів. Внаслідок цього формується метаінформаційна реальність другого порядку, яка з точки зору безпеки людини, суспільства й держави залишається ще маловивченою й багато в чому незрозумілою. Виходячи з цього, інформаційне суспільство можна вважа-

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / пер. с англ. В. Л. Иноземцев. Москва: Academia, 1999. С. 57.

² Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва: Издательство АСТ, 2001. 557 с.

ти соціальною формою, що зароджується в постіндустріальній фазі розвитку цивілізації, яка характеризується домінуванням неоднозначних полісуб'єктних (мережевих) відносин.

З мережевим принципом також пов'язані гнучкість і мінливість інформаційного суспільства. При впровадженні низки науково-технічних, соціальних і культурних програм помітно зростає комфортність людського існування, але виникають і негативні прояви як на глобальному, так і на індивідуальному рівні. Бажання володіти матеріальними і соціальними благами, яке формує зовнішнє середовище соціуму веде до стагнації внутрішньої духовної сфери, обумовлює приземленість, агресивність інтересів, загрузання у споживання, орієнтацію на речі; самість розщеплюється від надлишку інформації й комунікацій, виникає відчуття нестійкості, невстигання за змінами, розтрачування сил, втрати пріоритетної орієнтації, а відтак – тривоги й відчуття небезпеки.

Вітчизняні дослідники інформаційного суспільства та численні дослідники з інших країн фокусують увагу на тих труднощах і ризиках, з якими стикається сучасна людина, турбуючись найбільше про збідніння її внутрішнього світу, зменшення у ньому частки духовності.

Так, В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та інші науковці стверджують, що сучасне суспільство, створюване глобалізацією і глобальним вільним ринком, характеризується переходом від раціональної утилітарної культури до змішаної глобальної культури; від політичної емансипації до політики «життєвого стилю»; від рівності до відмінностей; від організації, ієрархії до реорганізації, мереж; від фіксованої ідентичності до її плюралізації; від кінця ідеологій до варіації життєвих стилів і переконань¹.

В. Кремень зазначає, що у таких умовах відбувається формування нової людини. Тепер потреби людини розмежовуються на соціально опосередковані, де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значущу поведінку, та індивідуально опосередковані, які визначаються виключно суб'єктивними устремліннями до власної реалізації. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – довіри, сердечності, ширості, симпатії особистості – тобто цінностей індивідуально-демократичних. Економічні надстатки і ера споживання продовжують проявляти себе як чинник персоналізації та

¹ Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Множинна ідентичність особистості у мережєвих умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і право*. 2020. №3 (34). С. 34–45

підвищення відповідальності людей, примушуючи до постійної видозміни свого життя. Споживання розглядається як приклад персоналізації. Мета такого споживання – не тільки гедонізм, але й інформація, інтерес – не тільки до насолоди життям, а й до внутрішнього оновлення, а результат – поява поінформованого і наділеного відповідальністю індивіда. У даній ситуації людина стає більш вільною – у реалізації повсякденних потреб, у спілкуванні та освіті, в прагненні до розваг, в моді, в мистецтві, мета яких – звільнення особистого «Я». Сьогодні успіх асоціюється не з володінням речами, а з якістю життя. Внаслідок цього, саме по собі матеріальне благополуччя втрачає свою значимість, а на перший план виходять проблеми поєднання безпеки і свободи, справедливості й відповідальності. Одночасно перетворення науки і знання на виробничу силу робить очевидною кореляцію між освітою і достатком, підвищуючи соціальний статус їх носіїв. Це у свою чергу змінює ставлення до інформації, у бік якої зміщується споживання, що стимулює генерацію нових знань. Своєрідність цього періоду становить пріоритет індивідуального начала над загальним, психології над ідеологією, різноманіття над однаковістю, свободи над примушенням¹.

А. Тадаєва особливо актуалізує увагу на тому, що невід’ємною складовою процесу соціалізації (з усіма її компонентами: адаптація, інтеграція, індивідуалізація) людини інформаційного суспільства в сучасному інформаційному просторі є «медіасоціалізація», органічною частиною якої є кіберсоціалізація. Остання забезпечує соціальний розвиток людини через інтернет-простір, впливаючи на якісні зміни структури самосвідомості особистості. Люди різного віку мають неоднакові адаптаційні можливості й по-різному адаптуються до сучасного інформаційного простору. Люди похилого віку є носіями загальнолюдських цінностей, але їм складно адаптуватися до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, повноцінно їх використовувати, що загрожує їх маргіналізацією. Сучасний інформаційний простір розширює професійні можливості дорослих; молодь є найактивнішою групою, яка використовує нові медіа; діти найлегше використовують всі технічні новинки, вони без труднощів адаптуються до сучасного інформаційного простору, але, не маючи реального соціального досвіду, можуть потрапити в несприятливу ситуацію і втратити органічний зв’язок з системою традиційних цінностей².

¹ Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3.

² Тадаєва А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17 (2). С. 335.

Є. Архіпова й О. Ковалевська пропонують при дослідженні аксіосфери інформаційного суспільства концентрувати увагу на критичному мисленні людини тобто мисленні, яке перевіряє, аналізує само себе, де знання є відправною точкою для використання когнітивних технік та стратегій, що приводить до імовірнісної оцінки та логічного висновку, яким об'єкт керується під час прийняття рішення. Дослідниці стверджують, що необхідно усвідомлювати сутність критичного мислення, яке спрямоване на розширення меж знання, а не на відображення його через творчість або логіку, та на навчання орієнтуватися в інформації, перш за все, з метою забезпечити себе захистом від намагання деструктивного впливу як на загальні рішення, так і на формування філософського сприйняття картини світу загалом, формування системи цінностей і ціннісних орієнтацій¹.

Н. Ситкевич підкреслює, що на ментальність людини постійно впливають рекламні акції та інші подразники, які змушують спрямовувати думки в різні, іноді протилежні сторони, що породжує синдром «розірваної свідомості». Її суб'єкт втрачає внутрішній духовний стрижень, втрачає точку опори, яка могла б одночасно служити їй і точкою відліку, критерієм оцінки драматичних подій кризової епохи².

А. Яловенко у контексті цього висловлює судження, що розглянутий антропофеномен сьогодні отримує назву «людина-ризом» – це людина, позбавлена центру особистості, «суб'єкт, який розпався»³. Прискорений розвиток техногенної цивілізації робить досить складною проблему соціалізації та формування особистості. Постійно мінливий світ обриває численне коріння, традиції, змушуючи людину одночасно жити в різних традиціях, в різних культурах, пристосовуватися до різних, постійно оновлюваних обставин. Зв'язки людини робляться спорадичними, вони, з одного боку, стягують всіх індивідів в єдине людство, а з іншого – ізолюють, атомізують людей.

Практично усі наведені автори сходяться до того, що деградація людини не зупиняється, і цей процес може все інтенсивніше набирати обертів. Звідси виникають проблеми: людина, багато маючи в матеріальному

¹ Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. №2. С. 36.

² Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: эτικο-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 33.

³ Яловенко А. В. Самоопределение в ситуациях постмодерна. *Вестник Воронежского государственного технического университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2002. Выпуск 9.1. С. 37–41.

плані, не може досягти внутрішньої гармонії, умиротворення, відчуття безпеки, злагоди з собою. Однією з причин такого стану справ є те, що життя у людини одне і сили її організму не безмежні. Тому, йому рідко вдається однаково активно діяти у багатьох і різних за своїм змістом напрямках і досягати при цьому всюди очікуваного результату. Прийнято вважати, що чим менше хтось розкидається у своїх цілях, думках, контактах, тим більш значущих успіхів він досягає. Наявність свободи волі допомагає людині зробити вибір: або приділяти уваги своєму внутрішньому світу, розвитку духовності, або основні сили спрямовувати у зовнішнє середовище, щоб досягти володіння матеріальними та соціальними благами, настільки активно пропонованими їй у користування інформаційною цивілізацією. Для людини тепер стає настільки характерною заглибленість у світ «речовий», що її думки обертаються навколо теми придбання товарів, зміцнення фінансової спроможності. А ось акти трансценденції, метафізичного здійснення до вищих ідеалів і моральних цінностей зникають з людського буття. Не випадково Ю. Хабермас називає сучасну епоху «постметафізичною»¹.

Втім, скорочення часу і енергії, що виділяються на рефлексію, самопізнання, пояснюється не тільки зосередженістю на чисто практичних моментах буття. Причиною цього може бути й те, що людина виявляється в принципі не здатною сконцентруватися на самій собі й відволікається від вирішення важливих світоглядних завдань засобами, які нею ж самою створюються або придбані для підвищення рівня комфортності існування. Людина стає все більш прагматичною і все менш емоційною, вона спрямована на погоню за інформацією, матеріальними цінностями. Це створює стан душевного дискомфорту, внутрішньої тривоги, відчуття небезпеки, втрати індивідуальності і зниження загальнокультурного рівня особистості, більше того, дегуманізація праці й маніпуляції людьми тягнуть за собою багато негативних форм поведінки людини – озлобленість, агресивність, конфліктність тощо.

Ціннісні конфлікти в інформаційному суспільстві виникають внаслідок заміщення базових фактів недобросовісної ілюзорною інформацією. Це явище в науковій літературі отримало назву «інфологема» – певні «правдодобідні» концепції, погляди, ідеї, які по своїй суті неможливо перевірити. Вони мають здатність вбудовуватися в окремі світоглядні аксіоми, що існують в людській свідомості. Інфологеми виникають внаслідок неусвідомлюваних помилок або свідомих маніпулятивних впливів; вони

¹ Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М.Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. С. 15.

завдають величезної моральної шкоди, яка полягає у тому, що у людини, яка власне і є об'єктом маніпулювання, створюється враження самостійності своїх дій, свідомого вибору, здійснюваного на основі раціонального аналізу ситуації. Інфологеми лежать в основі формування стійких стандартів індивідуальної та соціальної поведінки. Наприклад, частина міфологем ціннісного характеру пов'язані з властивими кожній людині стереотипами ксенофобії та пошуку ворогів.

Крім того, пасивне споживання інформації, причому в цифровому вигляді, все більше витісняє активні форми дозвілля, творчості, пізнання, формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним. Звуження персонального простору, відчуження від живої природи викликає мимовільне прагнення до спрощення картини світу, боязнь прийняття рішень, страх відповідальності¹.

Інформаційна цивілізація, до якої дійшло людство, змінює не просто статус інформації, тобто роль її позитивних наслідків, а й різко розширює негативні можливості. Ми отримали сильнодіючий засіб, для якого немає меж². Звідси, з одного боку, роль інформаційних систем і мереж посилює суспільство й державу, з другого – ослабляє, оскільки такі системи і мережі стають основною метою супротивника або опонента. Інформація починає нести в собі як творчу, так і руйнівну силу, що значно посилюється³.

Перетворення в останні десятиліття ХХ ст. соціальної реальності в нестабільну, фрагментарну, еkleктичну через посилення інформаційних потоків явно корелює зі зростанням у житті людей ролі різного роду симулякрів – образів реальності, що заміщають саму реальність.

Категорію «симулякр» можна визначити як «вислизаючу» від ясного й однозначного тлумачення. Тому її ретельне дослідження, а також вивчення змін в аксіосфері, що відбуваються під впливом процесів симуляції, стає важливим науковим завданням, що має світоглядне й методоло-

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне насильство: сутнісні проблеми. *Актуальные научные разработки: матеріали VII Міжнародної наукової конференції 17–25 січня 2011 р. Том 8. Право, Державне управління, Історія, Політика, Філософія.* Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. С. 61–62; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковість. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія.* 2020. №3 (46). С. 28–43.

³ Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія.* 2016. №1 (28). С. 148.

гічне значення. Виявлення фундаментальних цінностей класичної культури, що зазнають певних труднощів у зв'язку з процесами симуляції, віртуалізації, мережевізації в умовах постійної соціокультурної модернізації, також набуває особливої актуальності¹.

Симулякр – це образ відсутньої дійсності, правдоподібне подоба, позбавлена оригіналу, поверхневий, гіперреалістичний об'єкт, за яким не стоїть будь-яка реальність. Це марна форма, автореферентний знак, артефакт, заснований лише на власній реальності.

З часів епохи Відродження, пише Ж. Бодрійяр, разом зі змінами закону цінності, послідовно змінилися три порядки симулякрів: *підробка* становить панівний тип «класичної» епохи, від Відродження до промислової революції; *виробництво* становить панівний тип промислової епохи; *симуляція* становить домінуючий тип нинішньої фази, регульованої кодом. Симулякр першого порядку діє на основі природного закону цінності, симулякр другого порядку – на основі ринкового закону вартості, симулякр третього порядку – на основі структурного закону цінності. Ці три порядки надані у його роботі «Символічний обмін і смерть»².

У праці «Симулякри і симуляція» Бодрійяр наводить вже п'ять стадій розвитку феномена симуляції, що прагне до завершеності: він є відображенням базової реальності; він маскує й спотворює базову реальність; він маскує відсутність базової реальності; він не має ніякого відношення до будь-якої якої реальності: він є своїм власним чистим симулякром³.

Серед сучасних авторів, які досліджують ідеї постмодернізму, також чимало тих, хто знаходить у категорії симулякра і позитивне, творче начало. З їх точки зору симулякри і процес симуляції несуть у собі не відсутність реальності, а якраз навпаки – її надлишок, граничну, якісно нову повноту, тому вони намагаються враховувати творчий потенціал, який міститься в його основі. Сучасні дослідники все більше схиляються до тези, що творча діяльність і мистецтво постійно виходять на новий рівень розвитку, тим самим визначаючи тенденції розвитку культури. Концепція симуляції розкриває новий вимір соціокультурної реальності⁴.

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 67.

² Бодрійяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С. Н. Зенкина. 3-е изд. Москва: Добросвет; КДУ, 2009. С. 113.

³ Бодрійяр Ж. Симулякры и симуляция. URL.: http://lit.lib.ru/k/kachalow_/simulacres_et_simulation.shtml (дата звернення 22.12.2019).

⁴ Азарова Ю. О. Культуротворческие интенции деконструкции Ж. Деррида: дис... канд. филос. наук. Харьков, 2004. 206 с.; Сухович Е. В. Символ, симулякр и виртуальная реальность как категории философии культуры: дис... канд. филос. наук. Волгоград, 2013.

У контексті репрезентативної моделі симулякри як образи, відірвані від дійсності, є невід'ємною стороною комунікативного середовища сучасного соціуму. Як і інші образи, створювані численними інформаційно-комунікативними технологіями кінця ХХ – початку ХХІ ст., у тому числі й віртуальної реальності, вони утворюють досить ефективну мотиваційну сферу ціннісної свідомості людини постіндустріальної епохи¹.

В історичній системі симулякрів, розглянутій Ж. Бодрійяром, панівним типом нинішньої фази розвитку соціуму стає «симуляція», яка спирається на «структурний закон цінності», а споживання вивільняється від його звичного значення як «процесу задоволення потреб», навпаки – сам процес виробництва і споживання активно формує потреби. Споживання, як вважає Ж. Бодрійяр, аж ніяк не є пасивним станом поглинання і присвоєння, який протистоїть стану виробництва, але виступає як активний модус відносин – і «не лише до речей, а й ... до всього світу», саме в ньому «здійснюється систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи, ... на ньому ґрунтується вся система нашої культури»². Сучасна людина виступає як активна особистість, що проявляє свої особливі, індивідуальні якості в процесі споживання. Поняття «споживання» Бодрійяр звужує до діяльності систематичного маніпулювання знаками, але не сприймає як матеріальний процес. Зміст речі, ступінь її корисності визначається не споживчою вартістю, досить універсальною, а його високоіндивідуалізованою символічною цінністю. Речі у такій системі відносин не можуть бути порівнянні одна з одною за ознакою еквівалентності, більше того, цінність кожної окремої речі не є закріпленою, але довільно встановлюється в рамках індивідуальної системи потреб. Цінність безпечного існування у такій ситуації дещо нівелюється, оскільки симулякризація повсякденного життя притупляє відчуття небезпеки, відбувається певна деактуалізація інстинкту самозбереження.

Досліджуючи цей аспект, філософи розмежували потреби людини на соціально опосередковані (потребу), де індивід виступає як член соціуму і демонструє соціально значуща поведінка, і індивідуально опосередковані (хочу), які визначаються виключно суб'єктивними устрем-

153 с.; Смирнов И. Реальность и фантазм. От «Общества спектакля» к «Матрице». URL: http://prev.lacan.ru/articles/reality_and_fantasm.html (дата звернення 21.05.19).

¹ Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.; Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.

² Бодрійяр Ж. Симулякри и симуляция. URL.: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml (дата звернення 22.12.2019).

лініями до власної реалізації у споживанні. Задоволення індивідуально опосередкованих потреб супроводжується виникненням нових цінностей – сердечності, довірливості, щирості, чарівності особистості. Цей процес індивідуалізації особистості проявляє себе в бажанні людини бути самою собою, виступати «оператором», який має можливість вільного вибору, бути відмінним від інших індивідів і поведінкою, і смаками, звільнитися від приписуваних суспільством ролей і соціальних правил, нести відповідальність за своє життя і оптимальним чином розпоряджатися своїм естетичним, емоційним, фізичним, емоційним та іншим досвідом, тобто, бути самостійною особистістю. Інтенсифікація подібного прагнення може призвести до надмірного, крайнього індивідуалізму і виступати смисложиттєвою позицією людини в інформаційній світоглядній парадигмі.

Занепад реальності, описаний Бодрійяром, означає, що замість «старої» реальності виникає «нова». В результаті розречевлення суспільство набуває рис, описання яких дає можливість використовувати поняття віртуальної реальності, в яку занурюється людина інформаційного суспільства. Вона починає сприймати світ як ігрове середовище, усвідомлюючи його умовність, керованість його параметрів і можливість виходу з нього. Розрізнення старого і нового типів соціальної організації за допомогою дихотомії «реальне / віртуальне» дозволяє ввести поняття віртуалізації як процесу заміщення інституалізованих практик симуляціями¹. Таким чином, термін «віртуалізація» не тільки виявляється адекватним феноменам, описуваним як інформатизація та розречевлення, але навіть постає як більш евристичне, ніж два останні концепти, оскільки відкриває перспективу концептуалізації не «кінця» або «зникнення» попереднього суспільства, а процесу формування нового. З цього можна припустити, що віртуалізується не тільки соціум, а й породжена ним особистість².

¹ Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика*. № 2 (46). 2015. С. 9–16; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Рациональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 66–76; Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№ 8). С. 254–260; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як

Отже, інформаційне суспільство стає схожим на віртуальну реальність і може описуватися за допомогою її характеристик¹. Віртуалізація у даному випадку – це будь-яке заміщення реальності її симуляцією із застосуванням логіки віртуальної реальності. Результатом подібного ретушування меж діяльнісного ареалу людини стає емоційна нестабільність, прагнення прикритися грою, запереченням ієрархій, безтурботними веселощами. Крім того, відбувається зміщення центру внутрішнього духовного світу в бік культу тіла як найбільш очевидної й непереможної цінності. Для тілоцентризму виявляється характерним перехід від слова до тіла, від інтелектуальності й духовності до тілесності, від вербальності до зорового образу, від раціональності до «нової архаїки», коли в центрі ментальності виявляється тіло, плоть. Також виникає підвищена увага до катастроф, апокаліптичних сюжетів – усього того, що може зруйнувати тіло і до того, що забезпечує тілесне задоволення (сексуальна свобода, наркотики, розваги, що ведуть до зміни відчуттів). Сучасні рекламні технології лише підсилюють такі інтенції, активно експлуатуючи й культивуючи зображення і практики тіла².

У сучасному світі найважливішою об'єктивною обставиною становлення людини виявляється інформаційна доступність, яка трактується як загальна інформаційна прозорість, максимальна інформаційна насиченість, інтенсивність інформаційних потоків і фантастично швидкоплинна їх зміна. В інформаційному суспільстві всі люди виступають споживачами масової інформації – зараз практично кожен підключений до інформаційних мереж так само, як до житлово-господарських комунікацій; радіо, телебачення, газети, телефон, персональні комп'ютери несуть масу інформації кожній родині. Споживач інформації перетворюється на ненаситного поглинача інформації.

Індивідуальна, групова й масова свідомість в усе більшій мірі піддається агресивним інформаційним впливам, що завдає шкоди психологічному і моральному здоров'ю населення, руйнує моральні норми життя і призводять до дестабілізації соціальної ситуації. Отримана людиною

соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.

¹ Иванов Д. В. *Виртуализация общества: Версия 2.0*. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. С. 29–34.

² Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160; Шкіль Л. Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.

інформація часто має безпосередній вплив на її емоційний стан, викликає відповідну реакцію і спонукає до певних дій. Для групової свідомості особливо важливими є спільні інтереси групи, прийняті й усвідомлювані членами групи і відображені в їх індивідуальній свідомості – правила поведінки, їх здатність до задоволення своїх інтересів, досягнення поставлених цілей і готовність до протидії. У масовій свідомості найважливішими є її консервативна й динамічна складові. Перша складова утворюється сукупністю загальних інтересів соціальних суб'єктів; визнаних ними культурних, моральних і соціальних цінностей, що підсилюють суспільно допустимі правила поведінки і способу життя; готовністю різного роду об'єднань, асоціацій до протидії існуючим загрозам своїм інтересам, цінностям, традиціям і звичаям. Динамічна складова масової свідомості утворюється сукупністю відображень інформації про соціально важливі події і викликає відповідну емоційну оцінку цих подій.

Для розуміння механізмів інформаційного впливу на масову, групову та індивідуальну свідомість доцільно звернутися до категорії «інфологема» (*термін В. Когана*) – неякісна або помилкова інформація, створювана для заміщення базових фактів артефактами. Інфологеми з'являються як результат неусвідомлюваних помилок або свідомих, цілеспрямованих маніпулятивних впливів. Вони мають здатність до розширеного відтворення, самопримноження і об'єднання в системи. Інфологеми впливають на людину протягом практично необмеженого часу, оскільки легко потрапляють в інформаційний фонд та тезауруси, стають їх елементами і як такі беруть участь у формуванні спотвореної картини світу. Засоби й методи маніпулятивних впливів на людину стають все більш витонченими і застосовуються повсюдно. Успіх таких впливів залежить від того, що у людини – об'єкта маніпулювання – створюється враження, що вона сама керує своєю поведінкою, здійснюючи усвідомлений вибір на основі раціонального аналізу ситуації. Інфологеми формують стійкі стереотипи індивідуальної та соціальної поведінки і здатні дезорієнтувати цілі покоління, призвести до нівелювання ціннісних систем. Значна частина соціально-психологічних інфологем має у своїй основі єдність двох властивих людині особливостей: ксенофобії, ненависті до іншого (чужинця) і прагнення знайти ворога – винуватця всіх негараздів.

Інфологеми, як і будь-які віртуальні міфи – ідеологічні, політичні, соціальні – енергійно витісняють достовірну інформацію, залишаючись зовні правдоподібними, але помилковими по суті. Саме тому різного роду дезінформація успішно формує стандарти неадекватної поведінки людей, допомагає відволіктися від неприємної соціальної реальності, зняти фру-

страцію і забезпечити певну видимість психологічного комфорту¹. Сучасні соціальні міфи спочатку змінюють людей, щоб потім мати можливість регулювати і контролювати їх дії. Люди стають жертвами міфів без серйозного опору. Міфи, що впроваджуються у свідомість, можуть змінювати структуру світогляду або замінювати цілісний світогляд фрагментарним, що призводить до втрати відчуття традиційних цінностей, до спотвореного розуміння реальності і навіть до психічних зрушень².

Міфологізація інформаційного суспільства обумовлена тим, що в ньому химерно переплітаються і співіснують три світи: світ об'єктивної реальності, світ інформаційний і світ символічний (віртуальний), що надає культурі характеру «символічного всесвіту». Основними параметрами двох останніх світів і є інформація й комунікація, які сприймаються більшістю досліджень не тільки як основний вид діяльності, але і як базовий стратегічний ресурс, який формує світогляд і свідомість і аксіосферу людини інформаційного суспільства.

М. Маклюен, підкреслюючи роль інформації в управлінні суспільством і суспільною думкою, неодноразово наголошував, що масові комунікації відіграють найважливішу роль у формуванні міфологізації суспільної свідомості. В умовах інформаційної епохи обсяги смислової інформації, переданої технічними каналами зв'язку, причому виробленої і розповсюдженої спеціально створеними для цього організаціями, зростають набагато швидше, ніж обсяги смислової інформації, одержуваної людиною з безпосереднього досвіду і особистого спілкування. Міф у сучасному постіндустріальному суспільстві виступає як продукт масового виробництва, як принцип організації масової свідомості, а телебачення усвідомлюється Маклюеном як основний міфотворець кінця ХХ ст.³

В інформаційному просторі у величезних кількостях і з небаченою швидкістю продукуються соціальні, політичні, художні, релігійні міфи, і, як факти соціального життя, незважаючи на свій ілюзорний характер, здійснюють цілком реальний вплив на суспільство. Новий міф перетворився на засіб соціальної мобілізації та маніпуляції суспільною свідомістю. Сучасна культура продовжує інтенсивно продукувати міфи, покликани зв'язувати й каналізувати суспільну енергію, задовольняти запити

¹ Коган В. З. Качество информации и мир инфологем (фрагменты теории). *Проблемы информационного взаимодействия*. Новосибирск, 1993. С. 10–39.

² Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. № 3. С. 163–170.

³ Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего. Москва: Академический Проект, 2005. 495 с.

суспільства хибними цінностями масового споживання, наприклад, про-стимулювати споживання продуктів, як це робить реклама, створити за допомогою телебачення привабливий імідж політичного діяча або естрадної «зірки», зайняти увагу глядача черговим бойовиком або «мильною оперою» за допомогою кінематографа й телебачення.

Новий міф виступає у вигляді неправдивої мобілізуючої структури, здатної безболісно вписувати людину й маси у соціальну реальність, створюючи при цьому у своїх adeptів враження істинності і стану психологічного комфорту. Так, наприклад, настільки широко впроваджена в масову свідомість телевізійна реклама здійснює значний вплив на культурно-інформаційний простір, що створюється нею, багато в чому за принципом міфологізації дійсності. Інформація, оформлена в оболонку міфу, набуває чуттєво-виразної конкретності, легко запам'ятовується, естетизує життєвий світ сучасної людини і кидає її, в кращому випадку, в обійми ілюзій, а в гіршому – робить об'єктом різних маніпуляцій, у тому числі й політичних¹.

Варто зазначити, що інформаційне суспільство – саме по собі у деякій мірі є соціальним міфом, привабливість якого в тому, що він експлуатує таке найбільше науково-технічне досягнення, як інформаційно-комп'ютерні комунікації. Чарівність міфу інформаційного суспільства така, що проти нього не встояли не тільки кібернетики та інформатики (нерозумно відмовлятися від такої розкішної реклами), але й гуманітарії, почесне місце яким у цьому гіпотетичному суспільстві зовсім не гарантоване. Справа в тому, що в інформаційному суспільстві знецінюються усталені традиційні освітні, пізнавальні та інші цінності і дедалі більшим попитом користуються не інтелігенти, а інтелектуали-технократи, які зорієнтовані на особистий успіх. Інформаційні потреби інтелектуалів будуть задовольняти глобальні електронні павутини, а не книги.

Втрата приватності, характерна для активної діяльності інформаційних мереж, створює основу для процесу уніфікації особистості й деперсоналізації. Інформаційна відкритість не тільки не перешкоджає індивідуалізації, але також сприяє впровадженню у свідомість безпрецедентно масових стандартів.

Людина в усі часи у своїй діяльності надихалася певним колом ідей та цінностей, що генеруються загальноновизнаними героями. Дослідники констатують, що сьогодні місце героїв зайняли так звані квазісуб'єкти –

¹ Дзьобань О.П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.

віртуальні збірні стереотипи, які активно культивуються, найчастіше, політичною та торговою рекламою. Як справедливо стверджує Д. Іванов, у рекламних кліпах конструюється квазісуб'єкт, який нібито й робить правильний вибір¹. Таким чином, формуються ціннісні стереотипи, починаючи від рівня здорового способу життя до соціальної спрямованості й мотивації, а сучасні герої-квазісуб'єкти проповідують головну сучасну цінність – споживання.

У традиційному та індустріальному суспільствах переважною формою комунікацій була аксіальна комунікація (що з'єднує тих, хто відправляє й отримує точно адресоване повідомлення), і, відповідно, сфера спілкування була, перш за все, сферою циркуляції сигналів особистої спрямованості. У постіндустріальному суспільстві ситуація змінюється: сигнали колективної спрямованості визначають сферу спілкування кожної конкретної людини. Індивід постмодерну – це людина, що існує в системі ретивальної комунікацій (яка не має строго визначених суб'єктів спілкування). Це нове середовище спілкування формує сучасна масова культура, ЗМІ, реклама тощо. Сьогодні практично знецінилося живе індивідуальне спілкування: майже ніхто не звертається до людини індивідуально. Прийнято звертатися до цілих груп, субкультур, носіїв єдиного стилю («шановні телеглядачі», «радіослухачі», «панове»). Людина все більше спілкується не з реальними людьми, а з квазісуб'єктом – віртуальним усередненим типом, який синтезує у собі характерні риси безлічі людей².

Теоретики постіндустріалізму виходять з того, що у повсякденній свідомості в силу об'єктивних обставин смисложиттєві питання вже не перебувають у конкретно-практичній площині (людина позбавлена необхідності постійно працювати, щоб підтримувати життя тіла, продовження роду також перестає бути незаперечною домінантою). Дійсна унікальність сучасної ситуації полягає в тому, що питання про сенс життя прирівняли до питання: «Як витратити величезну масу вільного часу?»³.

Якщо «звільнені» від роботи люди отримують від суспільства необхідні їм засоби для життя, явище це в принципі можна оцінювати позитивно. Але це лише одна сторона медалі, є й інша. Людина, добровільно

¹ Іванов Д. В. Виртуализация общества: Версия 2.0. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. 224 с.

² Ігнатенко В. Самотній квазісуб'єкт у епоху постмодерну: критика глобалізованого суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2011. №2. С. 88–93.

³ Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 64.

або недобровільно втрачаючи роботу, втрачає тим самим і своє основне, притаманне більшості людей уявлення про сенс життя як постійної трудової діяльності для підтримки свого власного існування і забезпечення своїх близьких. Вихід з цієї скрутною ситуації теоретики постіндустріалізму вбачають у зміні провідного типу діяльності: навчання замість праці. Безперервне становлення, саморозвиток особистості – все це має стати головною ідеєю людини постіндустріального суспільства. Так, А. Шафф пропонує докласти зусиль для цілеспрямованого формування нових типів людини – *Homo Studiosus* і *Homo Universalis*. Людина Універсальна розуміється ним як всебічно освічена, спроможна до зміни професії і тим самим – позиції в суспільному розподілі праці. Крім того, він зауважує, що людина інформаційного суспільства знаходиться у стані цейтноту, в стані гравця, якому загрожує програш, оскільки йому залишилося занадто мало часу для того, щоб зробити необхідну кількість ходів, необхідних для зміни природи людини. Усе це вимагає величезної підготовчої роботи й осмислення, які ще й не почалися, а «час не чекає, якщо ми не хочемо створити соціальну патологію»¹. Цим А. Шафф визнає існування певної загрози внутрішнього стану особистості в нових умовах.

Наявність у людини засвоєного нею сенсу життя є позитивною цінністю, оскільки визначає навіть її психічне здоров'я. Сучасна економіка споживання несе в собі елементи, що представляють загрозу цій цінності і психічному життю людей. Загроза ця пов'язана з іманентно властивим постіндустріальному суспільству структурним безробіттям в результаті автоматизації та роботизації. Робота завжди виступала символом самоствійності, соціальної повноцінності, інструменту соціальної самоідентифікації, шляхом до відповідного соціального статусу, без чого зникає стимул і в життя закрадається нудьга – в сенсі повної відсутності інтересу до всього, чим живе суспільство. Оскільки головним «інстинктом» сучасної людини є споживання, то й порожнечу, яка виникла внаслідок відмирання звичного уявлення про сенс життя, вона заповнює споживанням – споживанням продукції індустрії розваг. Цей яскравий калейдоскоп ілюзорних ігор спроможний повністю або частково дезорієнтувати свідомість «розмити» усвідомлення цінності того чи іншого феномена, тієї чи іншої речі. Без серйозної та відповідальної роботи людина поступово втрачає розуміння реальності. Світ навколо настільки мозаїчний і в той же час привабливий, що увага постійно розщеплюється, а особистісний світогляд вже більше не представляє собою цілісну гармонійну систему.

¹ Шафф А. Куда ведет дорога? *Философия истории. Антология*. Москва: Аспект-Пресс, 1995. С. 319–320.

Глобальна інформаційна інфраструктура створює технологічну основу об'єднання інтелектуальних здібностей і духовних сил усього людства, але вона ж виступає визначальним фактором становлення «інформаційної експансії», в якій головну роль відіграють нові засоби масової комунікації¹. Вони поширюють існуючі культурні коди за готовими формулами, розробленими інформаційними технологіями. Влада і вплив в інформаційному суспільстві належить тим, хто здатний створювати нові культурні коди, що використовуються суспільством для відображення реальності й вироблення свідомих рішень. Ця віртуальна влада цілком реальна, оскільки в міру її концентрації вона трансформується у здатність окремих осіб або груп нав'язати свою волю суспільству без його згоди. Міжнародна еліта, що керує новим мережевим суспільством, глибоко інтегрована у простір інформаційних потоків, що складаються, перш за все, з фінансової, соціально-політичної та особистісної інформації. Чим більше включеність еліти у простір міжнародних потоків інформації, тим меншою є її залежність від певної національної культури, тим менше вона підконтрольна національним державам і взагалі будь-яким суспільствам.

Інформаційно-технологічне середовище, відкриваючи перед людиною широкі можливості для нових видів активності, містить і потенційні небезпеки деформацій у структурі особистості і способах її соціальної адаптації. Витіснення культурою екранною культурою книжкової несе нові виклики інтелекту людини. Під питання ставляться не тільки перспективи абстрактного мислення, а й перспективи пам'яті. Як відзначають деякі дослідники, популярна серед молоді манера перекручувати слова в «інтернетівському» листуванні призводить до зниження рівня грамотності – людина просто не може згадати, як правильно пишеться те чи інше слово. Особлива ситуація – з комп'ютерними іграми, як продуктом однієї з найбільш динамічних галузей сучасної інформаційно-технологічної індустрії, що здійснює значний вплив на людську свідомість і світогляд.

На людину обрушується така кількість інформації, що, вийшовши за певні межі, вона все заплутує і втрачає свою цінність. Таку культуру, де зерна занадто засмічені плевелами, Умберто Еко називає «інформаційним сміттям». Людина повинна сама вміти регулювати якість і потік інформації, що впливає на психіку, настрій і свідомість. Як перспективу гуманіза-

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. №3 (38). С. 8–20; Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. №2 (5). С. 81–88.

ції суспільства У. Еко проорокує в найближчому майбутньому навчити людей фільтрувати інформацію, оскільки, якщо вони не навчаться відбирати необхідне, доступність її виявиться безглуздою. В умовах, коли накопичений людством інформаційний фонд багаторазово перевищує можливості індивіда з його сприйняття й переробки, ефективним інструментом раціональної діяльності стає інтелектуальний фільтр. Застосований свідомо, він здатний знижувати інформаційні навантаження на індивіда, вивільняючи його психофізіологічні ресурси. А детермінування процедур інтелектуальної фільтрації в інформаційних системах здатне значно підвищити їх ефективність.

Засоби масової комунікації (як відображення, провідник інформації) на рівні віртуальної реальності стали відтворювати складні структури і порядки і впливати на світ об'єктивної реальності, не тільки відображаючи, а й конструюючи його на свій розсуд. Вони повсюдно занурюють людину не в об'єктивну інформацію, тобто в незалежні за змістом від бажання і волі людей зв'язки і відносини¹, а у віртуальну реальність, у віртуальні об'єктивовані зв'язки й відносини, у віртуальну інформацію, що представляє собою «вторинну інформацію» – опредметнені матеріалізовані людські знання, цінності, ідеали, інтереси тощо. У цих, віртуальних об'єктивних зв'язках і відносинах є інше – нове, багато в чому нами ще не зрозуміле звучання (поняття, зміст) і цілей, і ідеалів, і обов'язків, і справедливості і інших суб'єктивних проявів. У принципі, суспільство інформаційних комунікацій – це прорив людини в царину багато в чому для нас невідомого, але вже і зараз очевидно – багато в чому й небезпечного².

Поява комунікацій створила чимало можливостей для інформаційно-пізнавального розвитку людини, але разом з тим, електронні комунікації саме цією «вторинною» віртуальною інформацією сковують розум людини. Вона, як справедливо зазначає В. Кутирев, може (прагнути) замикатися в горизонті віртуальної реальності, і важко її покидає, аж до божевілля³. У цьому сенсі віртуальна реальність втягує людину у світ ілюзорної інформації та реальності, в якій вона шукає порятунку, але яка таїть у собі

¹ Никитин Л. Н. *Виртуальность – этап или тупик ноосферы? Творческое наследие В. И. Вернадского и современность: сборник трудов Международной конференции 10–12 апреля 2001 г. Донецк: «Донбасс», 2001. С. 373–377.*

² Ситкевич Н. В. *Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. С. 38.*

³ Кутырев В. А. *Оправдание бытия.* URL.: <http://www.elcom.ru/~human/kutyrev/opravadanie.html> (дата звернення 19.12.2019).

небезпеку, спричинену стійкою залежністю. Але небезпека занурення у таку реальність полягає ще й у тому, що в такій ситуації людина не прагне до осмислення потоків інформації, які часто не мають ціннісної наповненості, глибокого аналізу і не вимагають від неї зробити свідомий інформаційний вибір з етичної точки зору. Це, у свою чергу, обумовлює і віртуальну (ілюзорну за змістом) поведінку суб'єкта – активність без можливості відповідальності за прийняте рішення.

Стосовно етичного контексту трансформації аксіосфери інформаційного суспільства зупинимося більш детально. Сьогодні стан суспільства починає залежати від того, який моральний, культурний і політичний коди приймають індивіди, що утворюють дане суспільство. Становлення інформаційного суспільства як явища глобального за своїм характером, створення міжнародних інформаційних мереж переводить у нову площину сприйняття істини соціального життя.

В індустріальному і традиційному типах суспільства джерелом найвищої соціальної істини вважалося або одкровення, або соціальне почуття, народжене особливою місією класу, нації, покликаних стверджувати на землі єдино правильне суспільство. Розширення меж інформаційних технологій і систем кардинально змінило такий стан. Це пов'язано з тим, що процес інформатизації соціальних відносин об'єктивно не залежить від суб'єктивних цілей і національних інтересів. Індивіди в сучасній ситуації пізнають один одного і визначають свою соціальну ідентичність за типом інформаційного поля, в якому вони знаходяться. Звідси виникають масові протиріччя між зовнішньою приналежністю індивідів до певного етносу і держави і внутрішньою солідарністю з культурними стандартами, які не збігаються з національною традицією¹.

Реалії сучасного суспільства, заснованого на максимальному розмаїтті, формують рівноправні численні, часом діаметрально протилежні, цінності, що призводить до знецінення кожної з них. Така різнополярність позбавляє світогляд консолідуючого принципу, якихось універсальних абсолютних надцінностей, адже в такій ситуації неможливо вимагати від сучасної людини пожертвувати своїм інтересом, часом і доходом заради реалізації ідеї загального блага, оскільки така є для неї лише абстракцією. Такі явища, як ідея розуму, правди і справедливості, культивування цінностей (зокрема, абсолюту й табу), поняття про гідність втратили наразі свою актуальність. Тому, для епохи інформації необхідні нові ціннісно-

¹ Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information societ. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. №5 (163). С. 13–19.

етичні нормативи, теоретичне обґрунтування яких пропонує низка сучасних закордонних дослідників¹.

Якщо для зрілого індустріального суспільства було характерним домінування понять, що мають колективне забарвлення, то мораль інформаційного суспільства виражається не тільки в домінуванні «Я» над надособистісними суспільними цінностями, а й об'єднання останніх в одне поняття – «стиль» («імідж»), як щось зовнішнє, прикладне, легко змінюване залежно від середовища перебування особистості. Люди змінюють власні світоглядні установки так само легко, як і костюми, внаслідок чого етичний релятивізм переносить індивіда у світ без базових цінностей і ідей.

Однак втрачені моральні установки вимагають заміщення, і дослідники зазвичай відзначають кілька способів відновлення спільних цінностей у світоглядній системі, найчастіше з яких виступають агресія, гра з ілюзіями, тілоцентризм². Подібний набір пояснюється наступними моментами. Посилення агресії пов'язане з тим, що втрата універсальних цінностей супроводжується універсалізацією насильства як явища максимально позбавленого цінностей. Людина, «поринаючи» у соціокультурне середовище інформаційного суспільства, виявляє свою вразливість і навіть беззахисність перед потоком ідей, думок, точок зору, сторонніх цінностей тощо. Усе це не лише дестабілізує психіку населення, а й часто призводить до різного роду злочинів, часто скоєних з особливою жорстокістю.

Що ж стосується смерті, то сучасна людина, втративши надію пояснити її (щоб змиритися з її існуванням), намагається просто забути про неї. Завдяки великій кількості телевізійних документальних, художніх і розважальних програм з образами смерті, ця тема виявляється настільки звичною, що перестає бути глибоко особистісною проблемою³.

Сьогодні відзначається зростання утилітаризму, при якому виникає новий віртуальний рівень потреб і мотивації, де виникають потреби – си-

¹ Fuchs C., Bichler R. M., & Raffl C. Cyberethics and co-operation in the information society. *Science and engineering ethics*. 2009. № 15 (4). 447 p.; Guogis A. To refrain from capitalism or to improve it? The importance of equity during crisis. *Filosofija-Sociologija*. 2010. № 21(2). P. 83–91; Spence E. H. Information, knowledge and wisdom: groundwork for the normative evaluation of digital information and its relation to the good life. *Ethics and Information technology*. 2011. № 13, P. 261–275.

² Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160; Шкіль Л. Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.

³ Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information societ. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. № 5 (163). С. 13–19.

мулякри і мотиви-симулякри, це потреби у певному іміджі, у володінні знаками й символами, у впливі на імідж інших людей. Безперечно, симулякри або віртуальні об'єкти в різних іпостасях завжди були присутні в індивідуальному та соціальному житті, але тільки сьогодні вони стають невід'ємними характеристиками, багато в чому визначають образ інформаційного суспільства, яке і створило технічні можливості для активізації ресурсів, які до сьогодні залишалися незадіяними в рамках попередньої соціокультурної парадигми.

Крім цього, такий бурхливий розвиток технологій віртуальної реальності викликаний реальними потребами у переході від актуальних до віртуальних способів передачі й освоєння інформації, обсяги якої, що постійно збільшуються, можна сприймати як числові ряди, текст, образи, голос, музику, але всі ці форми актуальні за своєю суттю, тобто виключають можливість інтерактивної взаємодії¹. Віртуально побудовані об'єкти сприймаються людиною в більш «живій» формі, аніж об'єкти актуальні, відгороджені ригідними рамками своєї даності і завершеності. Багато в чому це пов'язано з тим, що віртуальна реальність будується за принципом «зворотного зв'язку», що дозволяє здійснити максимальне входження людини в інформаційний простір і через нього – в аксіосферу.

Отже, підсумовуючи сказане, зазначимо, що перехідний процес до інформаційного суспільства супроводжується комплексом соціокультурних феноменів, спрямованих на зміну ставлення до інформатизації соціального простору, трактування його не лише як технологічного процесу (перш за все, інфраструктурного), але і як складного соціально-культурного процесу, що відображає суттєві зміни у способі життя й діяльності особистості й суспільства, в ціннісно-сміслових і світоглядних установах.

Причиною віртуалізації інформаційного суспільства є об'єктивна потреба у переході інформаційних технологій на новий якісний рівень, а також, іманентна людині ціннісно наповнена потреба у творчості, у створенні нової реальності, таких світів, по відношенню до яких вона була б творцем. Подібні діяльні інтенції, що базуються на віртуалізації інформації, визначають її ціннісну рефлексію і відбір з позицій людиномірності.

¹ Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Глобалізація віртуальної реальності як чинник сучасного вітчизняного суспільного розвитку. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії*: збірник статей III Міжнародної наукової конференції 17–19 травня 2012 р. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 197–203; Дзьобань О.П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№8). С. 254–260.

Ведучи мову про структурні складові суспільства, слід зазначити, що суспільство, це, перш за все, люди, кожна людина зокрема, яку завжди цікавила і буде цікавити вона сама.

Протягом усієї історії існування людства всі пошуки істини, спроби осмислити світоглядні й ціннісні орієнтації – це прагнення зрозуміти, що таке «безпека». Для кожної людини вона своя, але, так чи інакше, вона пов'язана з наявністю у житті людини того, що для неї є цінним, значущим. Для того, щоб людина могла самовизначитися у суспільстві, почуватися у безпеці, їй необхідні внутрішні критерії, тобто система цінностей, ціннісних орієнтацій. Остання визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і філософії життя.

У процесі становлення інформаційного суспільства відкриваються великі можливості: формуються умови для самостійної творчої самореалізації особистості в ході трудової діяльності; зміцнюються соціальні зв'язки; відкривається широкий доступ до різної інформації. У той же час, посилюються негативні тенденції: формування невластивих для конкретної спільноти стереотипів масової свідомості й модифікації ціннісних напрямків; трансформація смаків, способу життєдіяльності людини; процес атомізації суспільства тощо.

Етичні трансформації інформаційного суспільства найбільше пов'язані з темою соціальної стійкості особистості, яка часто не усвідомлює межі своєї свободи у інформаційному просторі, оскільки: а) не готова до цієї свободи емоційно та інтелектуально; б) не сформувала до сьогодні відповідні алгоритми структурування та критичного осмислення інформації, які, знов-таки, мають співвідноситися зі сформованими аксіологічними комплексами.

Інформаційне суспільство – це суспільство, в якому відбуваються інтенсивні світоглядні трансформації, де головними цінностями стають інформація, а також пов'язані з нею симулякризація й віртуалізація, що стимулюють зміни аксіологічних пріоритетів, взаємини і комунікації людей. При цьому, сама цінність людської особистості знижується за рахунок превалювання аспектів утилітарності і прагматичності, як в контактах, так і в тій інформації, якою людина оперує, що не завжди позитивно впливає на усвідомлення людиною безпекових проблем.

Отже, становлення й розвиток інформаційного суспільства – це неминучий етап формування ноосфери, що пов'язано зі створенням якісно нової аксіологічної моделі безпеки.

3.3. Цінності та антицінності суб'єктів віртуальної інформаційної культури як аксіологічні чинники безпеки сучасного соціуму

Вочевидь, однією з визначальних цінностей, яка притаманна суб'єктам інформаційної культури віртуального світу є свобода у різноманітних її проявах – інформаційному, екзистенційному, діяльнісному, ідентифікаційному, культурному тощо.

Віртуальне середовище є джерелом свободи, яка, завдяки своїй гнучкості дозволяє людині переміщуватися у будь-якому напрямку. Таким чином, віртуальність розширює безпековий простір, у якому можуть залишитися люди, у той час, коли відбувається розширення можливостей кожної окремої людини. Водночас, така гнучкість обмежується тому, що надзвичайно ускладнює мобільність і соціальні відносини людей. Віртуальний простір замикає людей, як у кокон, у приватне і мобільне середовища, повертає людей у тимчасову пастку невизначеності¹. Отже, свобода у віртуальному просторі має двоїстий характер і як у світі реальному обмежена технічними можливостями користувача, його культурним рівнем тощо.

У зв'язку з вищенаведеним, у сучасному науковому дискурсі безпеки та практиці соціального життя постала проблема визначення норм існування віртуального світу, меж свободи віртуального суб'єкта у різноманітних її вимірах задля недопущення привалювання в ньому аморальності, анархії та безвідповідальності, вкорінення низьких стандартів культури.

Варто зазначити, що форми та особливості прояву свободи у віртуальному просторі визначені специфікою цього неповторного буття.

На думку фахівців, ілюзорне відчуття необмеженої свободи, убезпеченості, аж до всездозволеності, зумовлене специфікою віртуального інформаційного простору, створює необхідність регулювання інформаційного обміну, не звертаючись до зовнішньої цензури. Спроби створення такої системи норм здійснюються уже сьогодні. Ці правила називаються нетикет (від net – мережа і etiquette – етикет). У цілому правила нетикету

¹ Прудникова О.В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. С. 289.

не мають принципової відмінності від традиційного етикету: вони декларують повагу та толерантність до партнерів по комунікації (навіть потенційних, не прямих). Водночас, разом з універсальними етичними стандартами і правилами ввічливості, притаманними як реальному, так і віртуальному спілкуванню, нетикет містить низку специфічних норм, зумовлених особливостями комунікативного каналу¹.

Для розуміння особливостей свободи як складової інформаційної культури суб'єктів віртуального простору ми повинні враховувати складність та специфічність цієї нової форми буття, яка поєднує в собі як традиційні, так і нетрадиційні норми, цінності, уявлення.

У цьому контексті М. Степаненко підкреслює, що віртуальний простір є принципово відкритим, антиєрархічним, децентричним, мобільним. Його можна моделювати і змінювати. Усі межі віртуального простору розмиті, гнучкі, прозорі. Внаслідок цього у віртуальному просторі особистість може «приміряти на себе», програвати різні соціальні ролі, зближувати і засвоювати різні просторові топоси тощо. Але внаслідок відсутності будь-яких меж і обмежень занурення особистості у віртуальний простір може не тільки розширювати горизонти її життєвого світу, але й нівелювати його ціннісно-смыслову і персональну визначеність, сприяти заміщенню реальності її симулякрами, справжніх, особистісних людських контактів їх поверхневими, безособовими формами².

Можна констатувати, що свобода у віртуальному просторі має прояви уявності та ілюзорності. На переконання О. Шаповала, віртуальна реальність – це нова взаємодія людини і машини (комп'ютера), коли людина отримує повну свободу дії у середині віртуального часопростору і поступово втрачає межу між світом реальним та ілюзорним³. Проблема полягає в тому, що людина може почати діяти у реальному житті за тими «законами», які існують у віртуальному просторі, порушуючи моральні та правові норми, культурні традиції.

Необхідність визначення сутності свободи у віртуальному просторі обумовлена також і тим, що її межі фактично не регулюються правом.

¹ Кандзюба М. Трансформація статусу науковця в умовах віртуалізації культури: культурологічний аспект. *Наукові праці Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 27. С. 346.

² Степаненко М. Д. Сучасні трансформації життєвого простору особистості як поля її життєтворчості. *Гуманітарний часопис*. 2005. № 3. С. 46–47.

³ Шаповал О. Конструювання віртуальної реальності в екранному просторі. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2015. Вип. 16. С. 139.

Основними регуляторами свободи тут є моральні й релігійні норми, особистісні екзистенціали буття¹.

Як зауважують юристи, Інтернет у світлі теорії права в цілому та інформаційного права зокрема – це, насамперед, новий простір людського самовираження і спілкування; міжнародний простір, що перетинає будь-які кордони; децентралізований простір, яким жоден оператор, жодна держава повністю не володіє і не керує. Нарешті, Інтернет являє собою різно-рідний (гетерогенний) простір, де кожен може вільно діяти, висловлюватися і працювати (інакше кажучи – простір «розуму і свободи»)².

Така віртуальна свобода може впливати на переформатування ідентичності людини, а у випадку з молоддю – на її формування. У віртуальному просторі особистість може набувати «нових ідентичностей» залежно від сегментів цього необмеженого світу, що відповідно обумовлює особливості її безпечної соціалізації. Науковці стверджують, що особистісна ідентичність з константною – ідентичністю «на все життя» – перетворюється на змінну величину – ситуативну ідентичність «на певний час»³.

Виходячи з вищенаведеного, рисами трансформованої ідентичності віртуальної людини є процесуальність, фрагментарність, варіативність та адаптивність, актуалізовані сучасними культурно-соціальними процесами, які є вираженням трансформації сутнісних ознак ідентичності (цілісності, стабільності, спадковості)⁴.

У віртуальному світі людина може набувати штучної ідентичності, «експериментувати з ідентичностями», перевтілюючись залежно від правил та норм віртуальної реальності.

У «віртуальних спільнотах», які створює Інтернет, ідентичність зводиться до химерних умовних знаків, на зразок прізвиська («*nick-name*») або піктограми зі стандартного набору. Така ігрова ідентичність, коли індивіди не закріплюються за певними культурними зразками та традиці-

¹ Прудникова О. В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. С. 291.

² Литвинов Є. Правові аспекти функціонування Інтернету. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 32.

³ Писчиков В. С., Холин М. М. Идентичность личности как проблема современного общества. *Актуальні проблеми духовності: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 10. С. 47.

⁴ Марійко С. Пошуки ідентичності «*homo virtualis*» в умовах сучасного соціуму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія*. 2012. Вип. 10. С. 104.

ями, а вільно змінюють їх подібно до масок, залежно від конкретної комунікативної ситуації, при її перетворенні на домінанту особистості, може ускладнити як процес її культурної самоідентифікації, так, через це, і поглибити кризу культурної ідентичності, яка становить загрозу і навіть небезпеку культурному буттю людини. Посттрадиційна культура у цілому пропонує широкий спектр готових зразків і стилів поведінки. Люди вибирають на символічному ринку необхідні зразки й намагаються імплантувати їх у тканину свого повсякденного життя¹.

Таким чином, свобода у суб'єктів «віртуальної інформаційної культури» набуває різноманітних форм й реалізується безліччю засобів. Відповідно свобода не повинна переростати у анархію й має підкріплюватися такою важливою цінністю як відповідальність учасників віртуального простору. Сьогодні цілком очевидно, що без відповідальності соціальних суб'єктів неможливе безпечне функціонування сучасного соціуму.

Феномен відповідальності – явище соціально-історичне, що з'являється як результат виникнення суспільних відносин і як характеристика відносин між особистістю (соціальною групою) й суспільством у цілому. З одного боку, суспільство як система продукує комплекс норм, цінностей, вимог, об'єднаних в єдину систему, а з другого – особистість зобов'язана сприйняти, засвоїти і згодом відтворити ці норми і цінності, тобто відповідальність передбачає співвіднесення поведінки особистості (соціальної групи) з вимогами, що пред'являються суспільством².

Як зазначав свого часу відомий філософ М. Бердяєв, свобода людини як суб'єкта полягає у тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити орієнтуючись лише на зовнішні принципи, але й бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. Відповідальність виникає як результат необхідного та обов'язкового відносно вільного вибору шляхів досягнення мети³. Людина у віртуальному просторі має безліч варіантів для самореалізації, що є своєрідною перевіркою на зрілість, на вміння не тільки обирати певний шлях поведінки, а й нести за нього відповідальність.

¹ Поправко О. В. Святковий і комп'ютерний світи як альтернативні засоби символічного освоєння культурного буття сучасної людини. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 53. С. 171.

² Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. № 1. С. 19.

³ Бердяєв Н. А. Самопознание. Москва: Книга, 1991. 444 с.

В контексті нашого дослідження, варто зауважити, що відповідальність у суб'єктів віртуального простору обумовлена їх внутрішньою культурою, а також вимогами, що висуваються до них у певній віртуальній спільноті. Фактично віртуальна спільнота стає тим колективом, який впливає на формування та розвиток цінностей конкретної людини, у тому числі й відповідальності.

Використання Інтернету у процесі формування віртуальної культури породжує низку соціально-психологічних моментів. Це пов'язано з тим, що в цій комунікації складно визначити місце співбесідника в соціальній ієрархії, внаслідок чого суб'єкт, що пізнає, в цій комунікації може відчувати певний психологічний дискомфорт. Незнання співбесідника, рівня його професійного та загальноосвітнього розвитку ставить задачу формування його образу як «іншого Я», як своєрідного прототипу, рівень розвитку якого ідентичний відносно суб'єкта. Тут, безперечно, часто виникає помилка. Образ віртуального суб'єкта комунікації в Інтернеті, в умовах анонімності, будується не стільки на основі інформації про нього, скільки на основі репрезентованих ним самим рис співбесіднику, якими він може не володіти. Тим самим інформатизація породжує протиріччя, коли в умовах відкритості інформації, комунікація ґрунтується не стільки на перетворенні отриманої в ході віртуального спілкування інформації, скільки на дійсному досвіді особистості. Безсумнівно, роль віртуальних комунікацій, як інструмента формування віртуальної культури, постійно зростає, оскільки значно змінюється його пізнавально-освітнє поле¹.

У суб'єктів «віртуальної інформаційної культури» формується своєрідне бачення цінностей – поєднання класичних інтерпретацій з некласичними, що обумовлено зіткненням двох світів фізичного й віртуального. Особливо яскраво ця тенденція проявляється у молодіжному середовищі з представників якого сформувалися різноманітні віртуальні співтовариства та субкультури.

На переконання фахівців, при найближчому розгляді віртуальне субкультурне середовище виступає, передусім, як засіб безвекторності самовираження особистості, де відносини зі світом під впливом віртуальних комунікацій будуються сьогодні складно і суперечливо. З одного боку, вони сприяють розвитку особистості, розширюють культурне поле життя, породжують нові сенсоутворюючі центри; з іншого боку – здійснюють

¹ Павицька С.Ю. Освіта в контексті формування віртуальної культури особистості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 35. С. 216.

деформуючий вплив, змінюючи спосіб мислення і менталітет, шкалу культурних норм і цінностей. Формування сучасної субкультури здійснюються в межах декількох тенденцій¹:

- тенденції індивідуалізації, які полягають у розширенні спектру сценаріїв стилю життя, форм «включеності» у соціум за допомогою засобів масової комунікації і за допомогою підключення до глобальних інформаційних анклавів через комп'ютерну мережу;

- тенденції посилення психологічної залежності, коли спостерігається тривале блукання у віртуальному інформаційному лабіринті, яке характеризується сильною залежністю від цієї діяльності й втратою контролю над своїми діями;

- тенденції експансії маніпулятивних практик, коли за допомогою новітніх інформаційних технологій підсилюється маніпулювання суспільною й індивідуальною свідомістю;

- тенденції зростання симулятивних форм презентації соціальної компетентності, за яких дефіцит місця і часу призводить до того, що єдиною раціональною формою наукової дискусії стає нелогічна, неструктурована, але, разом із тим, ефективна презентація образу чи ідеї теорії;

- тенденції збагачення спектру соціальних технологій і механізмів вибудовування партнерських відносин.

Необхідно зазначити, що віртуальні співтовариства мають свою специфіку щодо особливостей взаємодії у власному середовищі, визначення системи цінностей, завдань та засобів самовираження як у віртуальному світі, так і у світі реальному, що обумовлює рівень розвитку інформаційної культури їх учасників. Разом з тим, віртуальні спільноти мають низку спільних рис, які визначають специфіку інформаційної культури користувачів соціальних мереж як єдиного соціального кластеру. Важливо підкреслити, що норми, цінності, уявлення, що сформувалися у суб'єктах соціальних мереж, віртуальних субкультур знаходять свій відбиток в їхній реальній життєдіяльності.

На думку науковців, взаємодію у віртуальній соціальній мережі можна інтерпретувати як організацію спільної діяльності віртуальної спільноти, що має на меті акумулювання інформації, її упорядкування, колективний доступ, обмін інформацією та обговорення на основі соціального сприйняття, взаєморозуміння, емоційного ставлення та підтримки між користу-

¹ Мершій Т.В. Особливості функціонування контркультурних груп в інтернет-середовищі в інформаційну еру. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2015. №1. С. 125.

вачами. У результаті спільної діяльності відбувається перетворення певних об'єктів, що мають для членів віртуальної спільноти предметно-практичну, пізнавальну та іншу цінність, та створення нових віртуальних об'єктів. Узагальнюючи різноманітні погляди на вищезначену проблему, дослідник О. Бондарчук виокремлює як позитивні, так і негативні аспекти взаємодії користувачів у віртуальній соціальній мережі. До позитивних аспектів він відносить¹:

1) трансцендентність (розширення можливостей людини щодо спілкування та інтеракцій через звертання до колективної соціальної пам'яті віртуальної спільноти, яка зберігається в мережі у вигляді її контенту та оцінок і суджень членів віртуальної спільноти) і глобалізація (розмивання просторових і часових меж, потенціально необмежена кількість користувачів, що можуть взаємодіяти, географічно перебуваючи у різних пунктах земної кулі і навіть у космічному просторі); це, зокрема, спричинює так званий феномен «тісного світу», коли, за дослідженням С. Міліграма, до будь-якої людини на земній кулі можна дістатися через 6 інтеракцій;

2) полілогічність (можливість не лише міжособистісної, але й внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії) та полікультурність (можливість одночасного спілкування великої кількості людей з різних культур, соціальне різноманіття);

3) інтерактивність і мультмедійність, що змінюють творення та сприйняття текстових повідомлень спілкування як у синхронному, так і асинхронному режимі, дозволяють не лише слідувати авторському розгортанню сюжету, але й здійснювати власну навігацію; забезпечуючи передумови для прояву суб'єктної активності особистості;

4) анонімність і відчуття безпеки, захист від зовнішнього контролю та загальноприйнятих норм, відчуття необмеженої свободи та розкутості, відсутність цензури, можливість одночасно займати декілька різних позицій, спілкуючись з різними людьми. Як зазначає Дж Сулер, у процесі взаємодії у віртуальному середовищі в особистості з'являється велика можливість виборів – залишатися самою собою, говорити від імені певного аспекту своєї особистості, прийняти вигадані індивідуальності чи залишатися повним анонімом або взагалі людиною-невидимкою. Тобто анонімність збагачує можливості самопрезентації людини, надає їй можливість не лише створити бажане враження про себе, але й бути тим, ким

¹ Бондарчук О.І. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 8.

вона бажає, конструювати ідентичність за власним вибором і не одну. Така множинність ідентичностей, обумовлена анонімністю, значно урізноманітнює рольові моделі інтеракцій у віртуальних соціальних мережах. У зв'язку з цим інтерес представляють результати дослідження Е. Міхри, за яким особи, що цілеспрямовано керують самопрезентацією, частіше займають центральну позицію у соціальній мережі обміну інформацією, утворюючи багато (хоч часто і поверхневих) зв'язків. Напроти, особи, що прагнуть бути «самими собою» незалежно від ситуації, як правило мають нечисельні, але міцні зв'язки з однодумцями, що обмежує доступ до нових контактів, нової інформації та досвіду користувачів віртуальних соціальних мереж;

5) добровільність і партнерство через зрівнювання користувачів у статусі, можливість побудови віртуальної особистості, способів її самопрезентації та творчої самореалізації, коли завдяки існуванню у віртуальному просторі багатьох різноманітних спільнот, а також завдяки тому, що цей простір сам є певною мірою соціальною реальністю, надаються нові порівняно з реальним життям можливості належності до певних соціальних категорій. Більше того, у віртуальних соціальних мережах може бути «знято» бар'єри спілкування, пов'язані зі статтю, віком, релігією та іншими характеристиками, що диференціюють людей у реальному світі.

У свою чергу, до негативних проявів взаємодії суб'єктів віртуального простору, що безумовно впливає на їхню інформаційну культуру, О. Бондарчук зараховує наступне¹:

- прояви егоцентричності участі у віртуальних спільнотах окремих осіб. Дійсно, за способом організації інформаційного простору соціальна мережа є егоцентричною, адже контакти «списку друзів» ніби «приєднані» до віртуального альтер-его власника облікового запису, а тому – другорядні;

- анонімність членів віртуальної спільноти може посилити прагнення до нетипової, ненормативної поведінки, ініціювати створення образу чи навіть групи образів, у яких індивід намагається реалізувати свої потаємні бачення та бажання, що можуть і не відповідати загальнолюдським нормам і правилам взаємодії, не хвилюючись за наслідки своїх дій, не обтяжуючи себе відповідальністю за них. Прикладом таких деструктивних дій є «тролінг» – надсилання провокативних повідомлень для самопрезентації та самоствердження себе в мережі;

¹ Бондарчук О.І. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки.* 2013. Вип. 114. С. 8–9.

- у процесі комунікації у віртуальній соціальній мережі її комуніканти намагаються за певними особливостями поведінки в мережі (час перебування в мережі, швидкість відповідей, використовувані програмні засоби, невербальні символи) скласти для себе портрет партнера спілкування, встановити його характерологічні та інші особливості. Як правило це вдається, якщо комуніканти не намагаються приховати своє істинне обличчя, інакше у мережі подається нова віртуальна особистість, що має певні, штучно сконструйовані риси. У результаті анонімність є основним фактором, що перешкоджає росту довіри учасників взаємодії у віртуальних спільних мережах;

- в умовах анонімності, іншими словами, мінімальної інформації (або її відсутності) про віртуального співрозмовника особливу роль починають відігравати установки та механізми стереотипізації, викликаючи її «добудовування»;

- сучасний рівень розвитку Інтернет-технологій дозволяє використовувати в соціальних мережах різноманітні форми взаємодії в процесі спілкування: обмін листами (електронна пошта), обмін миттєвими повідомленнями (чат), оцінки (у коментарях до опублікованих матеріалів), публікація есе (блог), прямий візуальний контакт (відео-чат), непрямий візуальний контакт (перегляд фотографій), аудіокontakt (аудіо-чат), групове спілкування (відео- та аудіо конференції, форуми). Водночас жодна з них і навіть їх сукупність не дозволяють забезпечити «ефект присутності» у повному обсязі. Як наслідок, відбувається перенавантаження одних джерел оцінки індивідуально-психологічних якостей співрозмовника та «незадіяння» інших (наприклад, надлишок візуальних образів та відсутність невербальних ознак, зростання питомої ваги емоційних, а не раціональних суджень.

У контексті безпекової проблематики достатньо цікавим уявляється дослідження проблеми двоїстості впливу віртуальної реальності на світогляд людини, її ціннісні орієнтири. Так, наприклад, Т. Лугуценко досліджує цю проблему, визначаючи такі прояви трансформації особистості: зникнення людини як співбесідника; розширення та розмивання її світогляду; втрата простору і часу як основи міжособистісного спілкування; принципово нові можливості людини для творчості (інтерактивність, інтертекстуальність, створення химерних персонажів і маніпуляції з ними в ролевих комп'ютерних іграх тощо); встановлення контактів, які забезпечують людині видимість відчуття повноцінності, значущості, єднання та причетності до реального життя¹.

¹ Лугуценко Т.В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 81 (2). С. 182.

Аналізуючи проблему цінностей та антицінностей інформаційної культури суб'єктів віртуального простору у контексті безпеки, на нашу думку, варто зупинитися більш детально на негативних ціннісно-антропологічних аспектах пов'язаних з участю людини у діяльності соціальних мереж та віртуальних співтовариств.

Так, у віртуальному просторі набуло поширення таке негативне явище як «кібербулінг». Поняття «кібербулінг» походить від двох слів: кібер (позначає віртуальне опосередковане комп'ютером середовище) і булінг. За однією версією булінг (від англ. *bully* – хуліган, забіяка, грубіян, гвалтівник) означає залякування, фізичне або психологічне насилля відносно дитини з боку дорослих або ровесників, спрямоване на дезорієнтацію жертви та її упокорення. За іншою версією англійське *bull* (бик, бугай, а в переносному значенні – дуже велика, сильна чи агресивна персона) позначає процес лютого, завзятого нападу, цькування, дошкуляння. Масовий булінг, який являє собою цькування жертви цілим натовпом людей, закордонні вчені називають моббінгом. Отже, можемо зазначити, що кібербулінг – це напади на особистість у віртуальному просторі. За останні 20 років поняття булінгу стало міжнародним соціально-психологічним терміном, яким, наприклад, у США позначають великий перелік дій (від погроз до насмішок), що здатні налякати або іншим чином негативно вплинути людину¹.

Окрім кібербулінгу у всесвітній мережі набув розповсюдження кібергрумінг. Кібергрумінг (анг. *cybergrooming* / *child grooming*) – це використання мережі Інтернет злочинцями для розшуку дітей, встановлення довірливих контактів з метою подальшого вступу з ними в статеві стосунки чи здійснення відносно до них інших дій сексуального характеру. Метою зловмисників є особиста зустріч з подальшим: фізичним нападом, сексуальним насиллям, знущанням та ін.²

Вочевидь, негативним проявом буття віртуальної реальності, її антицінністю є агресія, що реалізується у різноманітних формах та здійснюється за допомогою тих чи інших засобів.

Проаналізувавши віртуальну агресію, американські дослідники Р. Ковальські, С. Лімбер, П. Агатстон виділили вісім типів поведінки, характерних для кібербулінгу:

¹ Лапа О. В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. 2013. Вип. 192 (1). С. 292.

² Safer Internet Programme: Empowering and Protecting Children Online. URL: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/index_en.htm (дата звернення 20.09.2020).

1. Перепалки, або флеймінг (від англ. flaming – пекучий, гарячий, полум'яний) – обмін короткими, гнівними, запальними репліками між двома чи більше учасниками за допомогою комунікаційних технологій. Флеймінг відбувається в основному на чатах, форумах, інколи перетворюючись в затяжну війну (від англ. holywar – свята війна).

2. Нападки, або харасмент (англ. harassment – постійні виснажливі атаки). Найчастіше це використання повторюваних образливих повідомлень, спрямованих на жертву (наприклад, постійні погрозливі дзвінки, маса СМС-повідомлень на мобільний телефон) з перевантаженням персональних каналів комунікації. На відміну від перепалок, атаки більш тривалі і йдуть від певного агресора.

3. Обмовлення, зведення наклепів (denigration) – розповсюдження принизливої неправдивої інформації з використанням комп'ютерних технологій. Це можуть бути текстові повідомлення, фото, відео, які змальовують жертву в образливій формі. Жертвами можуть стати не тільки окремі особи, але й група дітей за певним списком, наприклад в класі, школі.

4. Самозванство, втілення в певну особу (impersonation) – агресор позиціонує себе жертвою, використовуючи її пароль доступу до аккаунту в соціальних мережах, блозі, пошті, системі миттєвих повідомлень тощо, а потім здійснює негативну комунікацію. Коли з адреси жертви без її відому відправляються ганебні провокаційні листи, виникає «хвиля зворотних зв'язків», в результаті якої розгублена жертва неочікувано отримує гнівні відповіді.

5. Ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження (outing&trickery) – отримання персональної інформації (текстів, фото, відео) і її передача іншим поштою або в публічну зону Інтернету.

6. Відчуження (остракізм, ізоляція). Бажання бути включеним у групу є мотивацією багатьох вчинків дитини, і саме тому виключення з групи однолітків сприймається як соціальна «смерть». Онлайн-відчуження можливе в будь-якому віртуальному дитячому середовищі, де використовується захист пароллями, формується список небажаної пошти, список друзів. Кіберостракізм проявляється також через відсутність швидкої відповіді на миттєві повідомлення чи електронні листи.

7. Кіберпереслідування – приховане вистежування через Інтернет та переслідування необережних чи вибраних з певною метою користувачів для організації злочинних дій (нападу, побиття, згвалтування).

8. Хепіслеппінг (від англ. happy slapping – щасливе плескання) – дуже розповсюджений вид кібербулінгу, який являє собою розміщення відео-

роликів в Інтернеті, де їх можуть переглядати тисячі користувачів без жодної згоди жертви. Інша форма хепіслепінгу – це передавання сюжетів через мобільні телефони¹.

Окрім агресії, наступною негативною характеристикою у взаємодії людини і віртуального простору є існування так званої комп'ютерної залежності або кіберзалежності. Парадокс полягає в тому, що з одного боку віртуальний світ є полем свободи, а з іншого – в результаті формування у людини кіберзалежності вона перестає бути вільною звужуючи свій життєвий простір концентрацією на віртуальному бутті. Відповідно комп'ютерна залежність не дозволяє суб'єкту якісно розширювати горизонти власної безпеки.

Оцінюючи стан і поведінку кіберзалежної особистості науковці стверджують, що вона визначається за наступними базовим критеріям:

- знецінення всього живого, включаючи себе самого аж до потреб свого організму;
- зникнення звички трудитися і знаходити в цьому задоволення;
- падіння пізнавальних інтересів і саботаж навчальної діяльності;
- замкненість у собі, байдужість і холодність до людей².

Можна констатувати, що кіберзалежна людина має деформовану екзистенцію та деформовану інформаційну культуру – вона стає біологічним додатком до комп'ютера.

Як стверджують фахівці, основні фактори Інтернет-залежної поведінки поділяються на: психологічні (безмежна можливість створювати нові образи власного «Я» та вербалізації уявлень і фантазій, порушення психофізіологічного стану, можлива загроза виникнення психічних розладів і суїцидальної поведінки); соціально-психологічні (потужне розширення меж спілкування особистості; легкість знаходження однодумців і емоційно близьких людей, задоволення потреби в належності до соціальної групи та визнання; можливість відійти від реальності); соціальні (існування сучасної людини в інформаційно насиченому середовищі: агресивність подання інформації у ЗМІ, поява нових засобів впливу на свідомість, ослаблення найважливіших соціокультурних інститутів, відсутність реально діючих соціальних програм психогігієни та психопрофілактики). Разом з тим, однією з найбільш розповсюджених форм кіберзалежності є так звана ігрова комп'ютерна залежність, яка в першу чергу притаманна мо-

¹ Kowalski R., Limber S., Agatston P. Cyber bullying: bullying in the digital age. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. 218 p.

² Шайкіна О. О. Профілактика комп'ютерної залежності як одне із завдань практичної педагогіки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. № 1 (54). С. 243–244.

лоді. Під ігровою комп'ютерною залежністю розуміється хворобливе захоплення рольовими комп'ютерними іграми, у яких граючий приймає на себе роль віртуального персонажа й живе його життям, відчуваючи себе в реальності дискомфортно. Перед підлітком розкривається новий світ незліченної кількості можливостей та інтересів, який «відключає» його від справжнього світу, «перемикаючи» на себе та дозволяючи вважати свої успіхи в комп'ютерній грі достатніми для самоствердження й для поліпшення свого стану. Перебування у віртуальному світі дозволяє підліткам розслабитися й абстрагуватися від психологічних проблем у реальному світі, але це відбувається лише на момент перебування у віртуальному просторі. Для ігрового адикта реальний світ нецікавий, повний небезпек, тому що більшість залежних – це люди, що погано адаптуються в соціумі. Внаслідок цього людина намагається жити у віртуальному світі, де все можливо, усе дозволено, де він сам установлює правила гри. Вихід з віртуальної реальності є хворобливим для адикта: він знову зіштовхується з ненависною для нього реальністю, що й викликає зниження настрою й активності, погане самопочуття¹.

На думку В. Плешакова, можна виокремити такі основні типи кіберзалежності: кіберадикція спілкування (перевага кіберкомунікації над іншим видам спілкування), ігрова кіберадикція (віддається перевага комп'ютерним та/або консольним іграм порівняно з іншими видами ігор), кіберадикція пізнання (використання кіберпростору як джерела знань, яке стає для залежної людини пріоритетним проведенням часу), кіберадикція праці (людина поєднує діяльність у кіберпросторі з трудовою діяльністю, нерідко прагне знайти роботу, так чи інакше пов'язану з кіберпростором). Вищеозначений дослідник акцентує увагу на існуванні таких специфічних видів кіберадикції: кіберсексуальна адикція (людина відчуває нав'язливий потяг до відвідування порносайтів і заняття кіберсексом), кіберфінансова адикція (людина відчуває тягу до здійснення незапланованих та нерідко непотрібних покупок в Інтернет-магазинах, витрачає гроші на азартні ігри в Інтернет-просторі, або постійно бере участь в Інтернет-аукціонах), аудіо-візуальна кіберадикція (людина відчуває пристрасть до прослуховування музики або перегляду фільмів)².

Отже, комп'ютерна залежність або кіберзалежність руйнує особистість, звужує простір свободи людини, створює ілюзію свободи. Вочевидь,

¹ Мушинська О. В., Христюк В. Психологічні особливості підлітків з ігровою Інтернет-залежністю. *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Психологія*. Вип. 51. 2013. № 1065. С. 151.

² Плешаков В. А. Теория киберсоциализации человека: монографія / под ред. А. В. Мудрика. Москва: МПГУ: «Homo Cyberus», 2011. С. 41–42.

свобода у віртуальному світі межує з анархією й може сформувати у людини звичку до порушення різноманітних норм (моральних, правових, культурно-релігійних) не тільки у світовій мережі, але й у реальному житті.

Продовжуючи вищеозначену логіку, можна вести мову про правовий та моральний нігілізм, який набув розповсюдження у віртуальному світі і є світоглядним підґрунтям для кіберзлочинів. Нігілізм як антицінність руйнує підвалини інформаційної, правової та моральної культур і, як наслідок, основи безпеки існування. Слід підкреслити, що нігілізм у всіх його проявах є підґрунтям некоректного (у крайньому варіанті злочинного) поведіння з інформацією, протиправного використання технічних можливостей комп'ютерних мереж. Нігілізм як антицінність та світоглядний орієнтир особистості здійснює вкрай негативний вплив на її інформаційну культуру, підмінюючи справжню свободу аморальною вседозволеністю¹, що при зводить до цілком реальних загроз і до небезпечного існування.

Як зазначалося вище, проявом нігілізму та показником низького рівня інформаційної культури суб'єктів віртуального світу є кіберзлочин. Кіберзлочин (комп'ютерний злочин) – протиправне втручання в роботу кібернетичних систем, основною управляючою ланкою яких є комп'ютер (наприклад, спотворення інформації про стан об'єкта в каналі зворотного зв'язку, спотворення керуючого сигналу й каналу зв'язку, використання шкідливого програмного забезпечення тощо), створення та використання в злочинних цілях певної кібернетичної (комп'ютерної) системи, використання в злочинних цілях існуючих кібернетичних (комп'ютерних) систем (наприклад комп'ютерних чи телекомунікаційних мереж у шахрайстві, вимаганні тощо).²

Спираючись на різноманітні закордонні та вітчизняні юридичні акти Ю. Бельський констатує, що до кіберзлочинів слід віднести такі посягання³:

1) правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем:

¹ Прудникова О. В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. С. 302.

² Про боротьбу з тероризмом: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180.

³ Бельський Ю. Щодо визначення поняття кіберзлочину. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 414–415.

– незаконний доступ – навмисний доступ до цілої комп'ютерної системи або її частини без права на це з метою отримання комп'ютерних даних або з іншою недобросовісною метою; – втручання в дані, навмисне пошкодження, знищення, погіршення, зміну або приховування комп'ютерної інформації без права на це;

– втручання в систему – навмисне серйозне перешкоджання функціонуванню комп'ютерної системи шляхом введення, передачі, пошкодження, знищення, погіршення, заміни або приховування комп'ютерних даних без права на це;

– зловживання пристроями, а саме їх виготовлення, продаж, придбання для використання, розповсюдження або надання для використання іншим чином.

2) правопорушення, пов'язані з комп'ютерами, включаючи підробку й шахрайство, здійснені з використанням комп'ютерів;

3) правопорушення, пов'язані зі змістом інформації, зокрема дитяча порнографія, расизм та ксенофобія;

4) правопорушення, пов'язані з порушенням авторських і суміжних прав, наприклад незаконне відтворення й використання комп'ютерних програм, аудіо/відео й інших видів цифрової продукції, а також баз даних і книг.

Здатність людини до кіберзлочину говорить про її деформовану інформаційну культуру, про моральну та правову невідповідність до свободи у віртуальному світі.

Для підвищення рівня інформаційної культури користувачів мережі Інтернет варто посилювати просвітницьку та виховну роботу, особливо серед молоді, а також встановлювати жорстку відповідальність за скоєні кіберзлочини.

На думку фахівців, існує два основні напрямки щодо вирішення проблеми подальшого регулювання Інтернету та кримінальної відповідальності за злочини міжнародного характеру з використанням комп'ютерних технологій. Відповідно до першого підходу пропонується пристосувати існуючі традиційні принципи кримінальної юрисдикції до злочинів, що вчиняються з використанням комп'ютерних технологій. Другий підхід пропонує розглядати Інтернет як самостійний віртуальний простір, «кіберпростір», і розробити нові правила застосування кримінальної юрисдикції щодо злочинів, що у ньому вчиняються¹.

¹ Юртаєва К. В. Визначення місця вчинення злочинів з використанням комп'ютерних технологій. *Форум права*. 2009. №2. С. 436.

На наше переконання, боротьба з кіберзлочинами потребує спеціального законодавства, фахово підготовлених правоохоронців у цій царині. Разом з тим, певні обмеження в Інтернеті не повинні перетворитися на цензуру, звужувати поле свободи особистості за штучними причинами.

Здійснення кіберзлочину з аксіологічної точки зору базується на антицінностях, що вкоренилися у свідомості суб'єкта віртуального світу та деформували його інформаційну культуру. На переконання В. Войчишин, в ідеологічній основі антиціннісних орієнтацій лежить поняття хаосу, де «основною нормою» виступає аномія як буквальне беззаконня, заперечення існування будь-яких нормативних систем. Тож така глобальна вкоріненість антицінності та її хаотично-деструктивна спрямованість не може не відобразитись на регулятивній діяльності таких суспільних регуляторів, як право, релігія та мораль. Ідентичний розвиток подій з приводу хаотично-деструктивної спрямованості можемо з легкістю спостерігати у віртуальній реальності, де шкідливе програмне забезпечення у всьому його розмаїтті намагається внести свій негативний внесок у руйнування та спотворення клієнтських та серверних файлових систем. Антицінність за своїми внутрішньо субстанційними характеристиками завжди є знецінюючим фактором, намагаючись перетворити добро у зло, гармонію в хаос, правопорядок у безправ'я, замінити відповідальність на безвідповідальність. Вона не лише кардинально заперечує вироблені соціально-правовою реальністю правила спів-буття індивідуумів, а й унеможливає їх нормальне функціонування. Іншими словами, кінцевою метою антицінності є трансформування Буття в Ніщо, що, у свою чергу, породжує невидиму боротьбу за першість та домінування. Простором для такої боротьби, звісно, виступає не лише соціально-правова реальність та внутрішній світ окремо взятої людини, але й віртуальна реальність, яка виступає середовищем скоєння кібернетичних злочинів.¹

Вочевидь, віртуальна реальність є полем боротьби цінностей та антицінностей, високих зразків інформаційної культури й аморального та антиправового способів діяльності.

Разом з тим, у віртуальному просторі цінності можуть набувати фантомного характеру в процесі їх реалізації, втрачати свій справжній онтологічно-екзистенційний сенс. О. Оленев з цього приводу слушно зауважує, що з-посеред важливих проблем, заявлених цифрогенною сучасністю, першою є дилема «спільноти без спільності» (і, відповідно, «мистецтва без естетичного», «людини без людського»). Соціальні мережі (приміром,

¹ Войчишин В. Б. Кібернетичний злочин як ціннісне поняття. *Правова держава*. 2015. №20. С. 8–15. С. 11–12.

кібер-активна спільнота «фейсбукерів»), незважаючи на цілком реальні соціальні наслідки (як на рівні індивідуальної та колективної антропології, так і у геополітичному сенсі: наприклад, застосування підтримки соціальних мереж під час «арабських весен» на Близькому Сході) подібної пандемії (особливо серед молоді), симулюють втрату реальних соціальних зв'язків та їх підміну електронною спільнотою, поняттям членства у ній (хтось когось «зафрендив»/«залайкав»: значить, перетворився на друга?) та координацією членів усередині такої спільноти (хтось переглянув список «друзів»: значить, вступив із ними у реальні життєві відносини?)¹.

У той же час, з нашої точки зору, варто використовувати всі наявні можливості для гуманізації відносин у віртуальному світі, підняття рівня інформаційної культури його суб'єктів.

У наш час, постійно відбуваються дискусії щодо реалізації концепції так званого «Безпечного Інтернету» – впровадження єдиної системи обмеження доступу до нецільових ресурсів глобальної мережі, особливо для школярів та студентів Основними принципами впровадження «Безпечно-го Інтернету» є²:

- принцип науковості: передбачає функціонування системи на основі науково обґрунтованих технологій із практичною апробацією для до-вільного кола користувачів;
- принцип доступності у користуванні: користувач вільно працює у необхідному для нього режимі під впливом вмотивованих навчально-наукових завдань, що вирішуються шляхом постійного його направлення на сайти з навчально-виховною, науковою інформацією;
- постійне оновлення та контроль: система працює в автоматизованому режимі під наглядом спеціалістів та враховує сучасний розвиток технологій, програмного забезпечення та неочікуваних впливів неконт-рольованих наступів;
- принцип інноваційного розвитку: орієнтація на інтенсивний розви-ток ІКТ, на передові досягнення у розвитку інноваційних комунікацій учасників освітнього руху та інформаційного програмного забезпечення;
- індивідуалізація особистості: система спрямована на актуальні за-пити споживачів інформації з урахуванням їхніх вікових, індивідуальних

¹ Оленев О. Образ цифрової сучасності та його критика. Випадок соціальних мереж. *Мистецтвознавство України*. 2013. Вип. 13. С. 315–316.

² Воробієнко П. П., Каптур В. А., Василенко О. А. Педагогічне обґрунтування системи фільтрації нецільових ресурсів мережі Інтернет. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2013. № 1. С. 172.

та соціально-психологічних особливостей, а також особистих мотивів і потреб, бажаного соціального статусу та можливостей;

- творча продуктивна мотивація: споживач навчальної інформації творчо сприймає та засвоює матеріал для формування стійких, особистих поглядів і переконань в освітньому, інформаційному просторі;

- пріоритет моральних цінностей: система спрямована на захист суспільної моралі і загальнолюдських цінностей, протистояння впливу негативної для особистості інформації, що морально принижує та знищує етичну індивідуальність споживача;

- культурна та естетична спрямованість: використання системи забезпечує пропозиції щодо доступу до різних форм сучасного мистецтва та естетичного виховання.

Вочевидь, виховуючи інформаційну культуру у суб'єктів віртуального простру необхідно особливу увагу звернути на молоде покоління, на формування ціннісної основи його світогляду.

На думку фахівців, формуючи інформаційну культуру учнів за допомогою інформаційного Інтернет-середовища, необхідно виокремити основні вимоги до його існування¹:

- наявність електронних підручників, що дають можливість постійно доповнювати, модернізувати, оновлювати навчальний матеріал;

- можливість використовувати графіку, відео, мультиплікацію і звук, що стимулює учня до максимально глибокого засвоєння матеріалу;

- забезпечення доступу до електронних копій витворів мистецтва та літератури дозволяє зробити навчальний матеріал більш життєвим, яскравим і цікавим;

- наявність бази дидактичних ігор, що забезпечує застосування активних, діяльнісних методів і форм навчання.

Відповідно утвердження цінностей та розвінчання антицінностей дещо простіше реалізувати під час навчання та виховання у молодіжному середовищі з несформованим світоглядом й набагато складніше вплинути на аксіологічні орієнтири людей середнього віку.

Таким чином, інформаційна культура у сучасному віртуальному просторі набула своєрідних форм існування та засобів репрезентації. Інформаційна культура суб'єктів віртуального світу базується на таких цінностях як свобода, відповідальність, рівність, самореалізація та ін. Разом з тим, деформована інформаційна культура користувачів мережі Інтернет

¹ Онопченко О. Формування інформаційної культури учнів початкової школи в умовах інформаційного Інтернет-середовища. *Навчання і виховання обдарованої дитини*. 2014. Вип. 1. С. 10.

«вражена» такими антицінностями як анархія, безвідповідальність, псевдоколективізм, агресія тощо. У сукупності усі ці антицінності становлять серйозну загрозу безпечному існуванню сучасному соціуму і обов'язково повинні враховуватися при дослідженні безпеки соціальних систем.

3.4. Значення цінностей при дослідженні безпеки соціальних систем

Стабільність та безпечний розвиток соціальних систем базується не лише на економічних, геополітичних, воєнних, комунікаційно-інформаційних та правових чинниках, але й багато в чому обумовлений цінностями вкоріненими у суспільній свідомості, ментальності певного народу. У сучасних умовах значення ціннісного підґрунтя безпеки соціальних систем актуалізується у зв'язку з гібридними та інформаційними війнами, які набули нових форм та високотехнологічного оснащення. Можна з упевненістю стверджувати, що сучасні міждержавні та міжцивілізаційні конфлікти мають ціннісний характер, вони обумовлені різними уявленнями народів про справедливий світоустрій, рівноправний розподіл планетарних ресурсів тощо.

Необхідно зазначити, що проблема безпеки соціальних систем, розуміння самої безпеки як важливої цінності існування людини та суспільства не є новою. Починаючи з античних часів, сутнісні характеристики «безпеки» як суспільної цінності, та «небезпеки» як антицінності знайшли своє відображення у творчості видатних мислителів. Зокрема, на переконання Демокріта, безпека це можливість пристосування людини до умов життя та виживання у зв'язку з цим найбільш пристосованих істот. Демокріт розглядав безпеку як невід'ємний атрибут держави, головним завданням якого є забезпечення спільних інтересів вільних громадян. Гарантом безпеки суспільства та його громадян Демокріт вважав державу та говорив, що допоки зберігається держава – усе ціле, а загине вона – з нею разом загине все. У зв'язку з цим він вимагав суворо карати людей, які порушують закони держави, і закликав не звільняти від заслуженого покарання тих, хто повинен бути покараний¹.

¹ История древнего мира / под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. [Кн. 1.] Ранняя древность; отв. ред. И. М. Дьяконов. С. 384.

Можна стверджувати, що вже у стародавні часи безпека асоціювалась зі збереженням миру як найвищої цінності, а небезпека розумілась як зовнішні та внутрішні загрози існуючій стабільності. У римсько-еллінській цивілізаційній системі джерелом небезпеки був варварський світ, який протиставлявся цивілізованому, культурному світу греків та римлян.

У подальшому, в епоху Просвітництва, актуалізувалась проблема збереження суспільної безпеки та подолання небезпек спричинених потужними революційними подіями у Європі. У цей період феномен безпеки розглядався у контексті забезпечення соціально-економічних й громадянських прав людини, які дедалі вище піднімались у ціннісній ієрархії того часу. У творчості видатного діяча Великої французької революції Жана Поля Марата право на особисту безпеку, свободу та власність розглядалися як природні права людини й основні громадянські права. Крізь призму особистої безпеки, яка позбавляє страху будь-якого гноблення, розкриваються ним громадянські права, що також передбачають особисту свободу як цінність, яка дає змогу правильно використовувати власні фізичні та моральні здібності й власність на різні блага, що дає змогу насолоджуватись усім, чим володієш. Своєрідним є його погляд на функції суб'єктів забезпечення безпеки. Так, політичний корпус не може існувати без влади забезпечувати свою безпеку і свій захист, тоді як, говорячи про виконавчу владу, йдеться про необхідність забезпечення безпеки держави та її захист. На судову владу, за теорією Жана Поля Марата, покладається обов'язок розслідувати справи, пов'язані з порушенням законів, що підтримують безпеку і спокій¹.

У свою чергу Г. Гегель розглядав поняття «безпека» та «небезпека» у діалектичній єдності, розмірковуючи про те, що війна та мир є невід'ємними атрибутами людського існування. На його думку, війна є важливим чинником збереження суверенітету держави, вона вимагає жертв і передусім високої організованості й дисципліни, порядку і слухняності та відмови від власного мислення і розмірковувань². З іншого боку, у війні, яка є законною, справедливою, Г. Гегель вимагає проявляти рішучість. І «...хоча право на життя є священним, – заявляє Г. Гегель, – і все таки доводиться від нього відмовлятися, якщо цього вимагає держава від сво-

¹ Марат Ж. П. Избранные произведения: в 2 т. Т. 2. Москва: Литературные памятники, 1956. С. 11–54.

² Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. С. 363.

їх громадян. Право держави – вище права окремої людини»¹. Отже, війна, на думку мислителя, є невід’ємним атрибутом суспільства і держави, і несе руйнування, втрати цінностей і людські жертви, але не може бути усунуто через діалектичні суперечності, що існують у суспільстві. «Оскільки держава справді існує, – підкреслює Гегель, – вона повинна мати реальну можливість вести війну, і тому повинна володіти усім необхідним для цього»². Г. Гегель – прихильник сильної держави, яка здатна захистити себе від агресії інших держав. «Вища честь для народу, – стверджував мислитель, – полягає у тому, щоб створити державу і бути незалежною»³.

Вочевидь, у Новий час та епоху Просвітництва відбувається становлення сучасних незалежних європейських держав, формується модерний соціальний порядок у якому безпека є визначальною цінністю. У суспільних та наукових уявленнях безпека співвідноситься з такими цінностями як права людини, соціальна справедливість, правова рівність, законність та ін.

У подальшому історичному поступі європейської цивілізації розуміння безпеки соціальних систем розгортається у таких напрямках як економічна безпека, політична безпека, воєнна безпека, суспільна безпека, екологічна безпека, духовна безпека та конкретизується у наступних цінностях – соціальна стабільність, права і свободи людини, соціально-економічна справедливість та рівність, свобода у всіх її проявах, соціальна відповідальність, правова держава, ефективне врядування, безпечне екологічне середовище тощо.

Після закінчення Другої світової війни на академічному полі з’явилося декілька нових наукових шкіл, які розглядали безпеку з невійськової перспективи, трактуючи її як базову цінність існування соціальних систем й держав. Нові наукові школи об’єднують такі характерні риси:

По-перше, «безпека», а не «війна» або «оборона» стає фундаментальним поняттям. Відбулося концептуальне зміщення від досліджень війни до досліджень безпеки, яка розуміється як захист від насильства та небажаного втручання. Нові підходи відкривають шляхи до аналізу широкого спектра політичних, соціально-економічних і культурних питань. Ідеологічно, нові підходи є більш ліберальними, тобто спрямовують суспільну думку на розуміння важливості прав людини, миру, соціальної злагоди та міжкультурного діалогу.

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. С. 394.

² Там само: С. 464.

³ Там само: С. 479.

По-друге, нові підходи розширюють перелік загроз безпеці від винятково загрози ядерної війни до спектра загроз економічного, соціального, культурного та екологічного характеру.

По-третє, на відміну від традицій британської та американської шкіл (військової) безпеки, які панували у західній науці до закінчення Другої світової війни, сьогодні питання безпеки вивчають не лише військові, але й цивільні¹.

Отже, проблематика безпеки та небезпеки починаючи з другої половини ХХ сторіччя вийшла за межі виключно військової сфери й стала розглядатися у гуманітарному, демографічному, екологічному та інших вимірах. Трактовка безпеки набула також духовно-ціннісного та цивілізаційно-культурного характеру й знайшла своє відображення у низці аксіологічних і антропологічних концепцій, що збагачували розуміння стабільного існування соціальних систем у новітніх умовах. У цих концепціях цінність безпеки розглядається крізь призму різнопланових загроз – знищення людства у результаті ядерної війни; екологічних катастроф спричинених діяльністю людини; духовних криз та моральної деградації; міжцивілізаційного протистояння (наприклад, між ісламським та християнським світами) тощо.

Як зауважує А. Рогуля: «Якщо до ХХ ст. основою безпеки була ідея державної безпеки, оскільки вважалось, що держава зобов'язана захищати свою територію, цілісність, використовуючи при цьому розроблену систему заходів, то починаючи з ХХ ст. і до сьогодні це поняття означає більше захист людини, її життя, аніж самої країни. Адже відчуття захищеності та безпеки дає людині вільно розвиватись та реалізувати свої права в будь-якій сфері суспільного життя. Виходячи з цього, безпека розуміється як умови, за яких суспільство та держава можуть ефективно функціонувати та розвиватись»². Фактично безпека соціальних систем напряму пов'язана з реалізацію цінностей індивідуального та суспільного буття, можливостями людини самореалізуватися у соціальному просторі.

Загалом, цінності стали тим водорозділом, що визначали й визначають приналежність країн, спільнот, громадян до умовно кажучи «своїх» та «чужих». Кожна соціальна система захищає свої цінності, розглядаючи їх

¹ Маляренко Г. Безпека людини у мінливому світі: монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. С. 25–26.

² Рогуля А. О. Еволюція феномена безпеки життєдіяльності. *Демократичне врядування*. 2018. Вип. 21. С. 2–3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2018_21_6 (дата звернення: 23.03.2020).

як підгрунття національної (духовно-культурної) безпеки. Як зауважують вітчизняні науковці, аксіологічні проблеми «своїх» і «чужих», індивідуального і колективного є найбільш поширеними в наукових дискусіях і перебувають у полі уваги багатьох сучасних дослідників, зокрема з позиції ціннісного конфлікту, коли системи цінностей виступають як самодостатні джерела мотивації, які діють на основі розподілу людських товарів на «своїх» і «чужих»¹.

В умовах глобалізації цінності стають важливим фактором самозбереження національних культур, підгрунттям для самоідентифікації особистості. Розмірковуючи про безпеку сучасних соціальних систем, ми маємо брати до уваги всю палітру цінностей, які представлені у певному соціумі, відаючи перевагу колективним аксіологемам, оскільки саме вони визначають масові поведінкові реакції.

Конкретизуючи уявлення про цінності, як підгрунття безпечного існування соціальних організмів, звернемось до класифікації корифея філософської думки М. Шелера, який визначав:

- особистісні: цінності безпосередньо особистості й цінності чеснот, які є більш високими, і предметні (блага – матеріальні, вітально цінні, духовні) цінності;
- власні і чужі;
- цінності актів, цінності функцій, цінності реакцій;
- цінності переконання та цінності дії, які є принципами моралі, і цінності успіху;
- цінності інтерпретації і цінності стану;
- цінності основ, цінності форм і цінності відносин;
- індивідуальні й колективні цінності;
- самостійні і похідні цінності².

Безсумнівно, співвідношення вищеозначених цінностей у суспільній свідомості соціального утворення необхідно визначати конкретно-історично, базуючись на багатофакторній моделі опису суспільної системи як складного організму з поліваріантними напрямками розвитку. Залежно від характеру домінуючих цінностей суспільна система є більш або менш стійкою щодо викликів та небезпек її стабільного існування. На думку Г. Ситника, національні цінності вирішальною мірою визначають сутність, цілісність і стійкість; інтереси – структуру й характер; цілі – конфігурацію

¹ Козаков В. М. Аксіологія державного управління: підручник. Київ: НАДУ, 2010. С. 24.

² Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. *Избранные произведения*. Москва: Изд-во «Гнозис», 1994. С. 319–323.

і спрямованість формування та функціонування системи забезпечення національної безпеки»¹.

Як зазначалося вище, для безпечного існування соціальних систем особливої важливості набувають колективні цінності – національні, цивілізаційні, етнокультурні, громадянські, політико-правові, соціально-економічні тощо. Ми ж зупинимось на з'ясуванні сутнісних характеристик демократичних цінностей як підґрунтя безпечного розвитку соціальних систем. Така акцентуація обумовлена тим, що демократичні принципи та цінності, як демонструє історія людства, стали підґрунтям існування найбільш вільних, гуманістично спрямованих й відносно стабільних та безпечних соціальних систем.

Звертаючись до цінностей об'єднаної Європи, підкреслимо, що до найбільших здобутків, якими пишаються держави усталеної демократії, слід віднести свободу думки, особисту свободу громадян, їхню рівність перед законом, ідеологічний плюралізм, пропорційне оподаткування всіх громадян, чітку кореляцію дій держави з Конституцією та розвинене громадянське суспільство. Варто підкреслити, що головні демократичні цінності містяться в Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу. Згідно з означеним документом до базових європейських цінностей належать:

- гідність – основний орієнтир у європейській моделі захисту прав людини. Саме із забезпечення поваги до гідності людини починається реалізація і захист її прав та основоположних свобод;
- права людини – невід'ємні та обов'язкові для дотримання всіма громадянами політичні, економічні, соціальні, культурні та інші можливості життєдіяльності, надані людині від природи, без яких вона не може повноцінно існувати як людська істота;
- свобода особистості – одна з істотних ознак людського буття, що становить необхідну умову існування суспільства, виявляє вищу духовну суть людини і цінність її життя;
- рівноправність – рівність усіх громадян суспільства перед законом і судом, наявність рівних конституційних прав і свобод;
- солідарність – однаковість, спільність інтересів; соціальна згуртованість, єдність дій, спільна діяльність, у процесі якої досягаються певні цілі, розв'язуються суспільні проблеми, реалізуються спільні інтереси;

¹ Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. С. 12–13.

- законність, вираженням якої є правова держава, що являє собою політичну організацію, затверджену народом на основі принципу розподілу влади й уповноважена забезпечувати його суверенітет, національні інтереси та національну безпеку на основі принципу справедливості та захисту прав і свобод особи і громадянина¹;

- демократія – влада народу, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм, ґрунтується на прагненні забезпечити справедливість, рівність і добробут усіх при розв’язанні проблем і питань суспільного врядування²;

- громадянськість – це спрямованість на об’єднання з іншими людьми задля захисту своїх інтересів, прав і свобод, завдяки чому суспільство стає громадянським, а індивід – громадянином³.

Враховуючи значущість різнопланових прав суб’єктів соціальної системи, можна констатувати, що у правовій культурі європейського цивілізаційного простору цінність свободи та прав саме людини є визначальною. Зокрема, у вищезначеній Хартії сформульовано 54 статті, що стосуються багатьох основних прав і свобод людини, відомих практиці міжнародного співробітництва: людської гідності (ст. 1), права на життя (ст. 2), права особи на цілісність (ст. 3), заборони катувань або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 4), заборони рабства і примусової праці (ст. 3), права на свободу і безпеку (ст. 6), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 7), права на захист особистих даних (ст. 8), права на шлюб і права мати сім’ю (ст. 9), свободи думки, совісті й віросповідання (ст. 10), свободи вираження поглядів і інформації (ст. 11), свободи зібрань та об’єднання (ст. 12), свободи мистецької та наукової діяльності (ст. 13), права на освіту (ст. 14), свободи вибору заняття і права на працю (ст. 15), свободи контактів у бізнесі (ст. 16), права власності (ст. 17), права притулку (ст. 18), права на захист у випадку переміщення, вигнання або видачі (ст. 19), рівності перед законом (ст. 20), недискримінації (ст. 21), культурної, релігійної та мовної різноманітності (ст. 22), рівноправ’я між чоловіком і жінкою (ст. 23), прав дитини (ст. 24), прав людей похилого віку (ст. 25), інтегрування осіб-інва-

¹ Матвійчук В. К., Стецюра В. В. Сучасні концепції правової держави. *Юридична думка*. 2013. № 6. С. 9.

² Щербакова Ю. Цінності об’єднаної Європи: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2014. С. 84.

³ Мадрига Т. Б. Європейські цінності та ціннісні орієнтації українського суспільства: проблеми співвідношення. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2015. № 3. С. 97.

лідів (ст. 26), права робочих на інформування і консультації (ст. 27), права колективних угод і дій (ст. 28), права доступу до вільних робочих місць (ст. 29), захисту на випадок незаконного звільнення (ст. 30), сприятливих і справедливих умов праці (ст. 31), заборони дитячої праці й захисту молодих людей на роботі (ст. 32), сімейного і професійного життя (ст. 33), соціальної безпеки і соціальної допомоги (ст. 34), права на турботу про здоров'я (ст. 35), доступу до обслуговування загальних економічних інтересів (ст. 36), захисту навколишнього середовища (ст. 37), захисту споживачів (ст. 38), права голосувати і бути кандидатом на виборах до Європейського парламенту (ст. 39), права голосувати і бути кандидатом на муніципальних виборах (ст. 40), права на добре управління (ст. 41), права доступу до документів (ст. 42), права звертатися до омбудсмена (ст. 43), права петицій (ст. 44), свободи пересування і вибору місця проживання (ст. 45), права на дипломатичний і консульський захист (ст. 46), права на ефективний і справедливий судовий розгляд (ст. 47), презумпції невинуватості і права на захист (ст. 48), принципів законності й пропорційності кримінального покарання злочинів (ст. 49)¹.

У свою чергу Я. Марусик, до найважливіших загальноєвропейських цінностей відносить такі:

- різноманітність: у культурному, етнічному, регіональному, національному, лінгвістичному і релігійному вимірах;
- свободи та права людини;
- добробут, ринкова економіка та приватна власність;
- мир та безпека;
- представницька парламентська демократія і верховенство права;
- відповідальність і соціальна справедливість;
- солідарність, толерантність і плюралізм;
- збережені культурні традиції, громадянське суспільство і патріотизм².

Отже, європейські цінності орієнтовані, перш за все, на захист прав і свобод людини, спрямовані на соціальну гармонію й стабільний соціальний порядок з широкими можливостями для самореалізації людини й одночасно детермінують розвиток громадянської відповідальності за долю держави. Такий підхід передбачає розуміння безпеки соціальної системи як спільної справи владних інституцій та громадянського суспільства.

¹ Charter of Fundamental Rights of the European Union / Official Journal of the European Communities. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення: 26.03.2020).

² Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 27.

Як справедливо зазначає у цьому контексті І. Дуднікова, людина (особистість), будучи сама об'єктом і суб'єктом, системою безпеки, присутня у всіх інших системах безпеки, відіграючи базову системоутворюючу роль. Звідси забезпечення особистої безпеки стає умовою забезпечення безпеки всіх інших її форм і рівнів, але, у свою чергу, становище особистості визначається станом суспільства, держави, природи. Особистість знаходиться у фокусі практично всіх небезпек, оскільки від будь-яких деструктивних соціально-політичних, екологічних, етнічних і технічних подій страждає сама людина. Особиста безпека, захищеність людини від чинників небезпеки на рівні її особистих інтересів і потреб, має безліч різновидів. Це пов'язано з тим, що особистість є біосоціальною системою і виступає одночасно в ролі і людини як члена суспільства, і людини як живого організму, існуючого в обмежених параметрах навколишнього середовища. У першому випадку мова йде про правову безпеку особистості, захищеності людини і громадянина системою загальнообов'язкових соціальних норм, що охороняються традиціями суспільства і правовою діяльністю держави; про матеріальну безпеку, захищеність її власності, господарських, майнових, трудових і родинних відносин; про побутову безпеку, захищеність споруд і систем життєзабезпечення, житла, інженерно-комунальних мереж та ін. У другому випадку особиста безпека визначається за класом параметрів середовища мешкання особистості: фізична, хімічна, біологічна, радіаційна та інші, а також за характером впливу – соматична, психічна, духовна, фізіологічна, енергетична...¹.

Конкретизуючи вищезначені роздуми, зауважимо, що за даними опитування європейців соціологічною службою «Єврбарометр», проведеного у 27 країнах ЄС, на першому місці серед переліку цінностей виявилися права людини (37%), потім – мир (35%), демократія (34%), верховенство закону (22%), повага до інших культур (17%), солідарність (15%), повага до життя людини (14%), рівність (13%), особиста свобода (11%), толерантність (10%), самовираження (4%), і на останньому – релігія (3%). Тобто ядром європейських цінностей виступають права і свободи кожного індивіда, мир, демократія та рівність всіх перед законом. Якщо порівняти ці показники із переліком ціннісних орієнтацій українців, то побачимо, що домінанти суттєво відрізняються, оскільки шістнадцять запропонованих для оцінювання аксіологом розташувались (у порядку спадання) наступним чином: 1) порядок; 2) справедливість; 3) свобода;

¹ Дуднікова І.І. Безпека життєдіяльності: навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. С. 13–14.

4) самоуправління; 5) стабільність; 6) патріотизм; 7) демократія; 8) злагода; 9) праця; 10) нація; 11) достаток; 12) держава; 13) права людини; 14) підприємництво; 15) церква; релігія, 16) успіх¹.

Вочевидь, стабільні соціальні системи на кшталт країн ЄС демонструють тяжіння до реалізації класичних демократичних цінностей, в той же час як держави, що лише стали на шлях демократизації потребують впорядкування соціальних відносин, прийняття справедливих норм права, завершення інституціонального переформатування управління країною. Разом з тим, вищенаведені дані свідчать, що такі цінності як мир, стабільність, порядок входять до першої п'ятірки пріоритетів суспільної думки і в сталих, і у молодих демократіях.

Варто зазначити, що на сучасному етапі цивілізаційного розвитку визначальною цінністю, що гарантує безпеку соціальних систем є розвинена, повноцінна демократія. Історія демонструє, що демократичні країни не схильні до воєнних засобів вирішення конфліктів (лише у крайніх випадках). Як правило такі держави використовують дипломатичні механізми, економічні санкції та політичний тиск для реалізації своїх стратегічних пріоритетів, що забезпечує збереження ресурсів для вирішення внутрішніх проблем. У аксіологічному вимірі демократія являє собою систему цінностей, що забезпечує максимальні можливості для самореалізації людини, встановлення компромісу між інтересами громадянина, суспільства й держави.

Як доводить В. Андрущенко, у сучасній літературі є дві різні позиції щодо аксіологічних основ демократії. Згідно з однією з них, демократія зароджується і розвивається на базі певних цінностей. Такий погляд, започаткований ще Аристотелем, розвивали мислителі епохи Просвітництва, насамперед Ш. Л. Монтеск'є та І. Кант. На їхню думку, за будь-якої форми демократії дії окремих людей, соціальних інститутів, а також інститутів влади мають спрямовуватися на досягнення загального блага й узгоджуватися принагідно з певними цінностями і моральними нормами. Філософи епохи Просвітництва головною чеснотою держави та її громадян вважали законність, а І. Кант – обов'язки та цінності, які впливають з категоричного імперативу як визнання самоцінності кожної людини в суспільстві. Прихильники другої позиції, запроваджені Дж. Локком, переконані, що демократія – це форма політичного життя суспільства, утворена сукупністю обраних людьми елементів влади та її інститутів.

¹ Рижко О. М. Парадигма європейських цінностей у віддзеркаленні українських ЗМІ. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2014. № 1–2. С. 38.

Цю позицію поділяють і підтримують такі шановані вчені, як К. Поппер, Р. Дарендорф, А. Турен, Ю. Хабермас та ін. За їхнім переконанням, демократію можна визначити як систему влади і як систему відносин між суспільством і державою, тобто як політичний режим. Останній існує як певна одноцілість влади та інститутів: жодна окрема гілка влади (парламент, уряд, судова влада) не може замінити собою іншу, оскільки відсутність будь-якої з них унеможлиблює демократію, як таку. У зв'язку з цим, важливого значення набувають процедури, які визначають межі діяльності гілок влади, а також контроль за цією діяльністю з боку громадян. Водночас розуміння загального блага передбачає наявність таких цінностей, як рівноправність, свобода, справедливість, толерантність та ін. Безперечно й те, що власне демократія «входить» до поняття всезагального блага як його безпосередня складова, так само як і всі її інститути і навіть процедури пошуків консенсусу при досягненні загальних цілей. Отже, хоча суспільне благо з позицій такого підходу і не розглядається в аксіологічному аспекті, проте й пріоритет демократичних цінностей не заперечується¹.

Цілком очевидно, що утвердження демократичних політико-правових систем, реалізація демократичних цінностей, норм та процедур на теренах Європи й Північної Америки сприяли духовному, соціально-економічному та політичному прогресу західної цивілізації й відповідно більш стабільному, безпечному існуванню народів, які сприйняли аксіологеми «вільного світу».

У цьому контексті, Н. Фергюсон, відповідаючи на питання чому Захід панує над рештою світу, а не навпаки визначив декілька аспектів:

1. Конкуренція. Європа була політично роздробленою, до того ж у кожній монархії або республіці діяли конкуруючі корпорації;

2. Наукова революція. Всі головні відкриття, вчинені у XVII столітті в математиці, астрономії, фізиці, хімії та біології, були зроблені в Західній Європі;

3. Верховенство права і представницьке правління. В англійських країнах з'явилася оптимальна соціально-політична модель, заснована на приватній власності та участі власників в роботі виборчих законодавчих органів;

4. Сучасна медицина. Майже всі головні відкриття в медицині у XIX–XX століттях (в тому числі ті, що мають значення для боротьби з тропічними хворобами) зробили західноєвропейці й північноамериканці;

¹ Андрущенко В. Світанок Європи. Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття. Київ: Знання України, 2011. С. 305–306.

5. Суспільство споживання. Промислова революція відбулася там, де існували передумови: наявність техніки, що збільшує продуктивність, і зростаючого попиту на якісні і дешеві товари, починаючи з бавовняної одягу;

6. Трудова етика. Населення Заходу першим поєднало працю зі збільшенням норми заощаджень. Це уможливило стійке накопичення капіталу¹.

Практика соціальної життєдіяльності розвинутих демократичних країн переконливо доводить, що стабільність таких політико-правових систем ґрунтується на дотриманні всіма суб'єктами базових демократичних цінностей, норм та процедур. На безпечність існування демократичних соціальних систем чинить перманентний вплив правовий клімат у державі, правова культура, традиції, менталітет народу, історичний досвід демократичного врядування, геополітичне положення країни (демократичне або недемократичне оточення держави) та ін. З точки зору М. Оніщука, ідеї та ідеали демократії традиційно належать до найбільш шанованих загальнолюдських цінностей. Індекс привабливості тієї чи іншої держави для життєдіяльності людини вже з кінця минулого століття визначається не лише з огляду на соціально-економічні показники її розвитку, досконалість її національного законодавства тощо, а й з урахуванням рівня розвитку демократичних інститутів цієї держави².

Як відомо, демократія – це правила (норми) та процедури, яких дотримуються всі суб'єкти володарювання та соціальних відносин. Безсумнівно, соціальна стабільність та безпека життєдіяльності громадян демократичних країн обумовлена розвиненим й ефективним законодавством, ефективними механізмами, що гарантують його виконання.

У зв'язку з наведеним вище варто зауважити, що безпека демократичних соціальних систем визначається такою багатоаспектною та «всепроникаючою» цінністю як право.

Право, виконуючи регулюючу та інструментальну функції сприяє стабільному існуванню соціальних систем. Окремі науковці розуміють регуляторну природу права в таких аспектах: за допомогою права забезпечується загальний стабільний порядок у суспільних відносинах, у цьому виявляється його інструментальна цінність; завдяки праву досягається визначеність, точність у самому змісті суспільних відносин; право, втілюючи спільну (узгоджену) волю учасників суспільних відносин, сприяє

¹ Фергюсон Н. Цивілізація. Чем Запад отличается от остального мира / перевод под ред. И. Кригера. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2014. С. 603.

² Оніщук М. Референтна демократія: проблеми конституційної теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. С. 11.

розвитку тих із них, у яких зацікавлені як окремі індивіди, так і суспільство в цілому; воно впливає на поведінку і діяльність людей за допомогою узгодження їх специфічних інтересів; право забезпечує можливість нормальних активних дій людини, оскільки воно перешкоджає незаконним втручанням у сферу її правомірної діяльності; право в цивілізованому суспільстві забезпечує оптимальне сполучення свободи і справедливості; на правовій основі формуються основні інститути громадянського суспільства: ринкова економіка, багатопартійна політична система, демократична виборча система, вільні засоби масової інформації і правова держава; право є основою і єдиною можливим цивілізованим засобом вирішення проблем міжнародного і міжнаціонального характеру, на основі права формується світовий правопорядок¹.

У вузькому трактуванні, ціннісний аспект права розуміється як певна свобода вибору людиною своєї поведінки в процесі досягнення своїх цілей. Отже, правові цінності – це:

- конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей;
- визначеність і гарантованість прав, безпека людини в конфліктних ситуаціях, забезпечення істини, правди при вирішенні юридичних питань;
- фундаментальні природні права людини, основоположні демократичні правові принципи;
- особливі правові засоби і юридичні механізми (все, що відносять до юридичного інструментарію), що забезпечують цінності права, гарантування прав, інститути, що виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання та ін.²

Роль права як цінності, що забезпечує стабільне існування соціальних систем значно посилюється у взаємодії з моральними, політичними, культурними та іншими цінностями й нормами. З точки зору П. Поліщука, право не може бути поза моральними категоріями, наприклад, цінностями гуманізму і соціальної справедливості, добра, свободи, людської гідності тощо. Право закріплює не тільки юридичні, але й моральні цінності і тим самим сприяє їх легітимності. Право і мораль, як найважливіші елементи суспільного життя, завжди виступають у тісній діалектичній взаємодії, характер якої визначається специфікою суспільних відносин. Без мораль-

¹ Волинка К. Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. С. 68–69.

² Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 29.

ної основи будь-яка правова конструкція руйнується, бо правові відносини базуються на моральних принципах¹.

Продовжуючи вищеозначену логіку, фахівці підкреслюють, що системоутворююча роль правових цінностей та норм найбільш рельєфно може проявитись саме у взаємодії з іншими цінностями, зокрема моральними й духовними. Справжнє піднесення права та правових цінностей можливе лише у поєднанні з духовно-моральним розквітом нації, оскільки лише вільні особистості та суспільство з високим рівнем правосвідомості здатні зрозуміти інструментальну й духовну важливість права, застосувати його норми у повсякденному житті².

На переконання Б. Кістяківського, правові цінності й норми базуються на спільних з мораллю цінностях, головними з яких є свобода і справедливість. Головне значення для права, визнає Б. Кістяківський, мають етичні цілі, які в ньому діють і визначають його природу. Дві етичні цілі, які право намагається втілити в собі найповніше і найдосконаліше – це свобода і справедливість³.

Від розуміння сутності правових цінностей, їх сприйняття громадянами та елітою суспільства залежить змістовне наповнення державотворчих процесів. До певної міри, градація правових цінностей та їх суспільна роль детерміновані методологічними підходами до праворозуміння: позитивістське або природно-правове. Домінування позитивістської парадигми у розумінні права стало однією з причин поширення у XX сторіччі тоталітарних та авторитарних політичних режимів, керманічі яких часто-густо нехтували природно-правовими цінностями й нормами, підмінюючи їх так званою «політичною доцільністю» та ідеологічними постулатами⁴.

Отже, якщо правові норми є справедливими з точки зору суспільної думки, а закони є дієвими та забезпеченими відповідними інституціями, у такому випадку право є надійним фактором безпеки соціальної системи.

¹ Поліщук П. В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. №1–2. С. 78.

² Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. №1 (32). С. 20.

³ Кістяковский Б. А. *Философия и социология права*. Санкт-Петербург: Рус. Христиан. гуманитар. ин-т, 1998. С. 397.

⁴ *Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія* / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2017. С. 197.

Фактично, право являє собою засіб формалізації інших цінностей, що є базовими для безпечного функціонування соціальних систем, а саме мова йде про такі цінності як справедливість, свобода, відповідальність, громадянська компетентність, солідарність та ін. Розглянемо дані цінності більш детально.

Так, розуміння справедливості у конкретному соціумі пов'язано з певною соціальною гармонією, балансом інтересів різних соціальних груп, створенням системи їх узгодження, що у підсумку є важливим чинником стабільного буття соціальних утворень.

На думку науковців, важливим аспектом розуміння поняття «справедливість» є низка принципів, які, по суті, її конкретизують. Серед таких принципів необхідно виділити такі:

- перший принцип «живи чесно», закликає до добропорядності та полягає у свідомому і добровільному підпорядкуванні праву. У цьому контексті можна згадати погляди І. Канта щодо необхідності доповнення цього принципу вимогою самовизначення;
- другий принцип «ні з ким не чини несправедливо», забороняє вчиняти несправедливість відносно будь-кого. Важливим елементом цього принципу є повага до прав людини;
- третій принцип «плати кожному належне», цей принцип означає вчиняти з людиною так, як вона на те заслуговує¹.

Варто зазначити, що для безпеки соціальних систем вкрай важливо дотримання принципів саме соціальної справедливості. Історія людства свідчить, що протягом існування різноманітних політико-правових систем сформувалася низка теоретичних та прикладних моделей реалізації соціальної справедливості, які були покликані забезпечити стабільність, мінімальну конфліктність у соціальних організаціях.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розуміння соціальної справедливості, можна виокремити декілька базових концепцій, що є похідними від певних філософських та ідеологічних доктрин:

- егалітаризм (представлений зокрема марксизмом) – соціальна справедливість як рівний розподіл благ, прав, обов'язків між всіма членами суспільства;
- лібералізм – соціальна справедливість є результатом самоорганізаційних механізмів у суспільстві при мінімальному втручанні держави;

¹ Калиновський Ю. Ю., Черниш В. В. Сутнісні характеристики справедливості у філософсько-правовому вимірі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2019. Випуск 59. Том 2. С. 176.

- неолібералізм – соціальна справедливість полягає у підтриманні балансу інтересів різноманітних соціальних груп шляхом активної співпраці держави та інститутів громадянського суспільства;

- соціал-демократичний підхід – соціальна справедливість полягає у забезпеченні державою високих життєвих стандартів для всіх верст населення, а також рівний доступ до освіти, медицини, культури шляхом розвитку ринкової економіки та соціально-орієнтованого розподілу матеріальних благ¹.

На нашу думку, найбільш адекватними моделями соціальної справедливості з точки зору соціальної практики – стабільного й безпечного існування соціальної системи, розвитку демократії, дотримання прав і свобод людини, виявились неоліберальна та соціал-демократична. Саме в межах цих моделей вдалося запропонувати громадянам до певної міри ефективні алгоритми поєднання свободи і відповідальності, інтересів людини та суспільства, індивідуальних та колективних уявлень про напрямки розвитку держави, м'які механізми подолання соціальних конфліктів, що дозволило забезпечити відносну стабільність соціальних систем.

Необхідно зауважити, що справедливість як ціннісна підойма безпеки суспільства потребує конкретизації: уточнення критеріїв щодо означення її рівня у певній соціальній системі не тільки як морального, а й правового феномена, визначення «справедливого» та «несправедливого» для даного етапу існування соціальної системи. Для оцінювання уявлень про рівень соціальної справедливості дослідник В. Студінський пропонує враховувати певні показники:

- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) дотриманням норм соціальної справедливості на побутовому рівні;

- оцінка суб'єктом (індивідом) своєї участі у процесі боротьби проти соціальної нерівності в суспільстві та ефективності цієї боротьби;

- ставлення до явищ, які перешкоджають досягненню соціальної справедливості як на рівні суспільства, так і на побутовому рівні;

- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) змістом праці, можливостями впливу на прийняття рішень у системі суспільних чи суто виробничих відносин, дотриманням трудової дисципліни, умовами підвищення кваліфікації та професійного рівня;

- ступінь визначеності параметрів соціальної справедливості в системі розподілу матеріальних і моральних благ, розподілу суспільних благ;

¹ Калиновський Ю. Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Випуск 74 (№ 7). С. 173.

- ступінь визначеності критеріїв суб'єктивної оцінки відповідності заробітної плати кількості та якості затраченої праці¹.

Окрім, справедливості базовими цінностями демократичних соціальних систем є свобода та відповідальність, які у контексті нашої наукової розвідки необхідно розглядати у єдності й взаємообумовленості. Такий підхід спричинений тим, що безпека соціуму напряду залежить від того наскільки суб'єкти соціальних відносин почувають себе вільними, і в той же час наскільки вони здатні бути відповідальними щодо підтримання стабільного функціонування різних ланок (підсистем) суспільства: про-являти самообмеження, розуміти важливість суспільного та державницького інтересу у співставленні з інтересами окремих осіб, класів, етнічних та релігійних груп тощо.

Як зазначав в свій час М. Бердяєв, свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити орієнтуючись лише на зовнішні принципи, але й бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. Відповідальність виникає як результат необхідного та обов'язкового відносно вільного вибору шляхів досягнення мети². На думку відомого філософа, відповідальність – це духовний аристократизм. У стародавні часи лише раби та плебеї могли жити безвідповідально, тому відповідальність за великим рахунком зводиться до самовідповідальності за свої погляди, слова, вчинки³.

Залежно від типу соціальної системи визначається співвідношення свободи та відповідальності у різних формах – від політико-громадянських до морально-правових. Для безпечного існування соціуму важливо, щоб уявлення переважної більшості суб'єктів соціальних відносин щодо свободи та відповідальності не протирічили діючому законодавству. У іншому випадку суспільство чекає посилення протестних настроїв щодо недостатнього рівня свободи, належної реалізації прав громадян.

На думку, М. Мацькевич, права людини – це найбільш помітна державно-правова об'єктивізація конкретно-історичних ступенів свободи. Кожна людина природно має невід'ємне право на визначення обсягу відповідних (матеріальних чи духовних) благ, що не суперечать інтересам інших людей. Суспільство та держава повинні сприяти їх забезпеченню.

¹ Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 1. С. 15–16.

² Бердяєв Н. А. Самопознание. Москва: Книга, 1991. 444 с.

³ Теслюк І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 107.

Становлення та розвиток інституту прав людини дає змогу розкрити тип цивілізації, її етапи, оскільки взаємовідносини людини і держави – важлива ознака, що характеризує природу тієї чи іншої цивілізації та державу як правову або неправову. Каталог сучасних прав людини в міжнародно-правових документах є результатом накопичення споконвічно сформованих еталонів і стандартів, які стали нормами для демократичних держав. Тисячоліттями тривав пошук способів взаємовідносин індивіда і влади. У процесі розвитку людства шляхом свободи дедалі чіткіше виявлялося прагнення до обмеження влади держави, до захисту людини від свавілля державних органів, посадових осіб, прагнення дати особі більш широке поле для самовизначення¹.

Разом з тим, володіючи певними правами та свободами, суб'єкти соціальних відносин у демократичній державі повинні усвідомлювати власну відповідальність за суспільні справи, утримуватись від деструктивних дій, що підривають безпеку країни. Вочевидь, не тільки державні інституції несуть відповідальність за стабільність соціальної системи, а й людина як свідомий, законслухняний громадянин своїми діями має утверджувати безпечні соціальні практики. У такому контексті мова йде не стільки про відповідальність як індивідуальну якість людини, скільки про громадянську відповідальність усіх суб'єктів соціальної взаємодії.

У цьому сенсі Н. Драгомирецька та І. Матвєєнко підкреслюють, що поєднанням відповідальності та активності є громадянська відповідальність, яка зумовлена потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення – це дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат – способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспільного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства тощо².

Від рівня розвиненості громадянської відповідальності суб'єктів соціального простору, особливо можновладців, напряму залежить рівень

¹ Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 61–62.

² Драгомирецька Н., Матвєєнко І. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 1. С. 258.

безпеки держави у цілому. Як відомо становлення громадянської відповідальності як суспільного феномена має свою логіку, послідовність та рівні. На думку дослідників, варто виокремлювати наступні рівні розвитку громадянської відповідальності особистості:

- активна громадянська позиція (високий рівень громадянської відповідальності), яка характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства; відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків; вимогливістю до себе та інших; високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікальної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу);

- громадянська позиція репродуктивного рівня (середній рівень громадянської відповідальності), яка характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, знанням і дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце в житті, хоча активна громадянська позиція стосовно діяльності й вчинків інших членів суспільства, самостійність та ініціатива виявляються не завжди;

- пасивна громадянська позиція (низький рівень розвитку громадянської відповідальності): розрізненість елементів громадянської позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчасте уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності; низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією¹.

Відповідно, для стабільного існування соціальної системи громадянська відповідальність у більшості суб'єктів має бути активістського або репродуктивного рівнів. Як зазначалося вище, особливі вимоги щодо рівня громадянської відповідальності висувуються до осіб наділених владою, оскільки від їх знань, рішень, вольових та моральних якостей напряму залежить безпека держави.

Необхідно підкреслити, що підґрунтям громадянської відповідальності як чинника безпеки соціальної системи є громадянська компетентність. На переконання Л. Слінченко, громадянська компетентність характеризує такий стан політичної освіченості громадянина, його переконань і вмотивованості до дій, який є достатнім щоб відстоювати власні права та сво-

¹ Бичко О.В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Сер. «Психологічні науки»*. 2009. Вип. 74. Т. 1. С. 41.

боди, задовольняти інтереси, здійснювати спільні справи, забезпечувати дотримання суспільного порядку та безпеки. Адже громадянин – це не лише юридичний статус особи, а й сутнісна її характеристика, що передбачає певний рівень компетентності та громадянської участі у політиці та громадському житті. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність. Їх формування може бути реалізовано за активної участі держави, її відповідних органів та установ, суспільства в цілому. Особлива роль належить фахівцям системи освіти¹.

Результатом розвиненості громадянської відповідальності та громадянської компетентності є відтворення такої цінності як соціальна солідарність, яка передбачає згуртованість, взаємодопомогу громадян, їх здатність до спільних дій заради збереження держави, вирішення суспільних справ, підтримання безпеки та стабільності соціальної системи.

У науковий обіг поняття «солідарність» запровадили такі видатні теоретики, як Л. Дюгі та Е. Дюркгейм. У буквальному розумінні воно означає «справедливість» і «співпрацю» «взаємодопомогу» всіх членів суспільства. Дехто трактує «солідарність» як норму моралі; більшість дослідників убачає в цьому понятті соціальну норму, що входить до компетенції об'єктивного права. Солідарність стає моральною вимогою для тієї чи іншої соціальної страти (класу, нації, політичної партії тощо), коли виникає об'єктивна потреба у спільних діях з метою вирішення певних історичних завдань. Солідарність базується на спільному інтересі, усвідомленому на рівні необхідності спільних дій щодо його реалізації².

Характер соціальної солідарності за Дюркгеймом, залежить від видів домінуючого (репресивного або реститутивного) права. Репресивне (карне) право породжує механічну солідарність, тобто таке штучно об'єднане колективне життя індивідів, яке здійснюється завдяки примусу або тиску загальноприйнятих вірувань і звичаїв, у результаті чого формується недиференційоване (це, як правило, традиційне) суспільство. Реститутивне (поновлювальне) право сприяє формуванню органічної солідарності, що характеризується тісним соціальним зв'язком індивідів, завдяки їх ініціативній єдності у сфері праці, де кожен із них виконує свої функції на основі поділу праці. І основним об'єднуючим стрижнем їх солідарності

¹ Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір. *Гілея: збірник наукових праць*. 2013. Вип. 72 (№5). С. 860–861.

² Андрущенко В. Світанок Європи. Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття. Київ: Знання України, 2011. С. 328.

виступають моральні правила і норми, які стають головною цементуючою силою промислового суспільства, що здатна забезпечити високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур – сім'ї, церкви, політичних партій, держави та ін.¹

Безсумнівно, стала демократична соціальна система продукує органічну солідарність, яка є одним з базових чинників її безпечного функціонування. Натомість, авторитарні, а особливо тоталітарні соціальні системи тяжіють до механічної солідарності, що за умови зменшення карально-контролюючої ролі держави, демократизації суспільних відносин може призводити до розбалансування соціального організму, утворення небезпечних тенденцій для його існування.

Загалом, з точки зору О. Осипової, солідарність у своїх базових онтологічних вимірах це, по-перше, особливий стан групової, корпоративної, колективної свідомості саме як свідомості єднання; по-друге, це – відчуття взаємозв'язку з іншими членами групи, почуття «ми», тобто почуття єдності; по-третє, це – стан згоди людей на певні спільні акції заради утвердження власних інтересів. Солідарність – це єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, яка базується на спільних інтересах і необхідності досягнення спільних групових цілей; сумісна відповідальність, а також активне співчуття і підтримка будь-яких дій, або думок².

Значення соціальної солідарності як цінності безпечного існування соціальних систем особливо посилюється у кризових ситуаціях, які вимагають від всіх верств населення згуртованості, синергії дій, організованої роботи на спільний результат.

Так, Г. Зіммель вважав, що соціальна солідарність посилюється конфліктом, який призводить до соціальної інтеграції. Спираючись на різноманітні історичні приклади вчений доводить, що конфлікт у суспільстві неминучий, і однією з його основних форм є конфлікт між індивідом і суспільством. Конфлікт, за Г. Зіммеlem, не завжди і не обов'язково призводить до руйнувань, а навпаки, може виконувати важливі функції збереження соціальних відносин і соціальних систем³.

¹ Лобанова А. С., Коломоєць Т. Г. Солідаризація професійних відносин у сфері праці в умовах суспільних викликів. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. № 1. С. 52.

² Осипова Е. В. Солидарность механическая и органическая. *Российская социологическая энциклопедия* / под ред. Г. В. Осипова. Москва: НОРМА-ИНФРА. 1999. С. 476.

³ Зиммель Г. Человек как враг. *Социологический журнал*. 1994. № 2. С. 114–119.

Прикладом відтворення соціальної солідарності у новітній історії України, можна вважати Революцію Гідності та події на Майдані у 2014 році. Як підкреслює Ю. Ільчук, розглядаючи Майдан, як соціальний організм, ми можемо побачити, що його чисельність за рахунок людей, які приєднувалися та підтримували діяльність з початку Майдану активно збільшувалась, а його структура ускладнювалась. У кризовій ситуації, на тлі неструктурованості, та неорганізованості, люди почали самостійно об'єднуватися та створювати групи для спільної дії, що забезпечувало узгодженість у їх діях та виступах. В результаті виникла ціла низка підструктур, що підтримували функціонування цього утворення. Соціальна солідарність виникла і посилювалася через конфлікт, який виник в суспільстві, та призвів до інтеграції всередині принаймні однієї з сторін конфлікту. Та зі згасанням конфлікту ця солідарність послаблюється та зникає. З виникненням нової конфліктної ситуації виникають інші солідаризаційні моменти з інших питань. Конфлікт між групами та наявність «спільного ворога» сприяє зміцненню внутрішньогрупової солідарності. Люди концентрують свої сили, щоб спільно виступати на захист своїх інтересів, прав та можливостей¹.

У науковій літературі окрім поняття «соціальна солідарність» використовується дефініція «громадянська солідарність», яка на наше переконання, є одноплослинною (однокритеріальною), оскільки інші критерії соціального єднання, а саме класова, професійна, релігійна, культурна та етнічна приналежність, починають відігравати другорядну роль у порівнянні з політико-громадянською самідентифікацією людини.

З точки зору С. Городецької, морально-ціннісний вимір громадянської солідарності використовується для об'єднання суспільства, для подолання кризи, економічної стабільності та піднесення, громадянського миру та єдності. До об'єднуючих цінностей громадянської солідарності ми включаємо поняття: 1. єдність; 2. консолідація; 3. злагода; 4. гармонія; 5. соборність. В умовах дослідження громадянської солідарності як поведінкової стратегії громадянського діалогу проблема довіри до влади стає однією з головних. Так як, саме органи місцевого самоврядування в умовах розвитку демократії стають об'єктом особливої уваги з боку громадськості. Високий рівень довіри до органів влади підвищує взаємодію державних структур і громадянського суспільства в усіх сферах і передусім у сфері безпеки. Рівень довіри стає індикатором продуктивного гро-

¹ Ільчук Ю.О. Специфіка солідарності у кризових ситуаціях: на прикладі Майдану. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 16. С. 55.

мадянського діалогу між владою та організаціями громадянського суспільства і визначає ступінь громадянської солідарності¹.

Таким чином, підводячи підсумки необхідно зупинитись на декількох ключових аспектах проблеми, що аналізується. По-перше, цінності як суспільний феномен становлять духовно-культурне підґрунтя для безпечного функціонування соціальних систем. При всій значущості різноманітних цінностей, особливої важливості для стабільного існування соціуму набувають колективні цінності, що детермінують соціальну поведінку широких верств населення. По-друге, для життєдіяльності демократичних соціальних систем системоутворюючим чинником (цінністю) є право, оскільки саме дана цінність конституює буття інших аксіологем безпечного розвитку суспільства, а саме таких як свобода, відповідальність, справедливість, солідарність. По-третє, безпека функціонування демократичних соціальних систем обумовлена як загальним розвитком політико-правової та громадянської культури суспільства, так і вкоріненням громадянських цінностей у світогляді окремих суб'єктів соціального простору, особливо наділених владними повноваженнями.

3.5. Національні інтереси як основа національної безпеки України

Національна безпека будь-якої держави, як зазначалося у попередніх підрозділах, повинна базуватися, перш за все, на національних інтересах. Взаємозв'язок між проблемою визначення й реалізації національних інтересів і проблемою забезпечення національної безпеки країни визначає характер внутрішньої і зовнішньої політики держави, стратегію її діяльності як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Очевидним є той факт, що сьогодні значно актуалізувалась проблема своєчасного і точного визначення національних інтересів, загроз, що перешкоджають їх досягненню. Це зумовлено не тільки широкомасштабними завданнями державного будівництва (що характерно молодим державам, як наприклад, Україні), а й загальними тенденціями кардинальних змін геополітичного та гео економічного характеру.

¹ Городецька С. Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. *Грані*. 2014. №8. С. 83.

Визначення національних інтересів, їх пріоритетності, а отже і розробка стратегії, спрямованої на їх досягнення, перетворилося в ще більш складну і суперечливу проблему, ніж у минулому, ще й тому, що значно активізувалися у глобальному масштабі непритаманні раніше загрози міжнародній стабільності та національній безпеці. Передусім, це тероризм, різноманітні форми воєвничого сепаратизму (ті види сепаратизму, головною метою яких є безумовне відокремлення, а отже, і руйнація територіальної цілісності держави), глобальні проблеми безпеки (особливо екологічна, енергетична та інформаційна), поява та нарощування могутності нових міжнародних центрів економічної, політичної та воєнної сили; намагання деяких країн освоїти технології виробництва та стати володарями зброї масового знищення (ураження), суперечності ціннісного характеру в їх загальноцивілізаційному вимірі (визначені С. Хантінгтоном як «зіткнення цивілізацій»), організована злочинність тощо¹.

Невизначеність національних інтересів має згубні наслідки особливо для молодих держав, позбавляючи їх орієнтирів на майбутнє. У такому становищі опинилась Україна, яка відновилася як незалежна держава на руїнах СРСР. Причому нерідко нова політична сила, яка ставала до владного керма, виступала не як наступник, а як опонент попередньої політики через протилежне тлумачення національних інтересів.

Різноманітні зміни у соціально-політичній структурі України з 90-х років ХХ ст. відбувалися без визначення вектору розвитку, який би ґрунтувався на національних інтересах. Іншими словами ми змінювалися без напрямку, без усвідомлення чого ми хочемо. Тому зараз досить важко визначити яким є українське суспільство. Дослідники його називають по різному: «суспільство з подвійною інституціональною системою», «суспільство масової анонімної деморалізації і аморальної більшості», «суспільство з цінностями часів викривленого модерну», «суспільство персоналізованої довіри з переважно негативним соціальним капіталом», «суспільство переважно негативних ідентичностей»². Усі ці моделі недобудови, пристосуванства політиків, дезорієнтують населення, підвищують рівень його недовіри до влади. У підсумку ми отримали пострадянське

¹ Ситник Г.П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України: навчальний посібник: у 3 ч. Ч. 3: Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. Київ: НАДУ, 2010. С 146–147.

² Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації. *Відеозапис лекції «Українське суспільство: вектори трансформації»*, виголошеної у Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів, 14 вересня 2016 р.). URL: <https://zbruc.eu/node/59471> (дата звернення 05.04.2020).

суспільство, яке повільно трансформується, а виклики, що стоять перед ним є занадто небезпечними.

Суспільна категорія «інтерес» була задокументована ще у Стародавньому Римі. Цей термін уперше використано в Римському праві, де він мав жорстко обмежене вузьке визначення. Його пов'язували з компенсацією збитків, нанесених кредитором у результаті затримки виплати боргу. Словник з Римського права М. Бартошека визначає інтерес як «юридичну зацікавленість у чому-небудь, особливо в сфері зобов'язального права, коли кредитор (позивач) добивався компенсації збитків, які він поніс унаслідок того, що боржник не виконав договір»¹.

Ті значення, які вкладаються в поняття національного інтересу сучасною політичною теорією оформилися в середині XVI ст. Поняття «інтерес» починає сприйматися як евфемізм у політичній теорії, де воно з самого початку використовувалося для пояснення політики династичних перипетій, як політики раціонального порядку, непомітного для обивателя. Передісторією цього була поява теорії Макіавеллі й той резонанс, який вона викликала в християнській Європі. Макіавеллі виходив з цілком нового для того часу принципу, що стверджував незалежність політики ні від божественної волі, ні від людських пристрастей. На його думку, політичні події відбуваються об'єктивно, а їх рушійною силою є дійсний, а не уявний хід подій². У середині XVII століття, коли поняття національного інтересу захопило європейську громадську думку, воно являло собою своєрідне узагальнення тих важливих принципів державного управління, про які писав свого часу Макіавеллі.

Згодом у період пізнього Відродження та на початку епохи Нового часу, людину зображають як вінець божественного творіння, яка шукає істини й слави в новій епосі. На перше місце виходить ідеал соціальної гармонії, де кожна людина слідує власним інтересам і тим самим працює на досягнення іншого ідеалу – ідеалу всезагального добробуту. Тепер держава починає апелювати до інтересів своїх громадян. Звернення до моралі, релігійної етики чи інших ідеалів відходить на другий план. Навіть комерція, до якої в минулому суспільство ставилося з презирством, вважається престижною діяльністю.

Слід зазначити, що в поглядах мислителів, наведених вище, поняття «інтерес» не було науково обґрунтовано. Він існував на рівні популярно-

¹ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. Москва: Юридическая литература, 1989. С. 320.

² Макиавелли Н. Избранные произведения. Москва: Художественная литература, 1982. С. 315–316.

го в політико-державній риторичі слова, що виникло на хвилі нової епохи, яка почала поволі допускати конкуруючі соціальні групи в публічну політику.

У XIX ст. національні інтереси входять до числа базових наукових категорій у Західній Європі і США. Поняття національних інтересів стає все більш тотожним з державними інтересами. Так зокрема французький державний діяч і історик А. Тьєр, критикуючи політику Наполеона III, не припиняв повторювати, що слід піклуватися про інтереси і що нічого, окрім них, не може визначити політичний курс Франції¹.

Для кращого розуміння сутності понять «інтерес» і «національний інтерес» у рамках нашого дослідження, вважаємо за потрібне розглянути еволюцію цих категорій у межах теорії влади, оскільки саме в ній були закладені основи сучасних розумінь, які політологія та геополітика вкладає в поняття «національний інтерес».

Засновником такої традиції можна вважати Р. Даля, що запропонував загальновідому «формулу» влади як здатність А примусити Б робити те, що Б не став би робити. Даль має на увазі негативну направленість волі суб'єкта, який здійснює владу проти інтересів об'єкта. Влада зображується як відкритий конфлікт між інтересами суб'єкта й об'єкта, що виникають у процесі прийняття рішень. Для Даля інтерес тотожний заявленій політичній позиції².

Однак, найбільший внесок у вчення про національні інтереси, в рамках категорії влади, зробив німецький вчений Г. Моргентау, який є представником реалістичного підходу до тлумачення національного інтересу. За Г. Моргентау, національний інтерес – це універсальний закон зовнішньої політики держав, тому моральною є лише та політика, яка слідує вимогам національного інтересу, як закон всесвітнього тяжіння – універсальним законам природи. Національний інтерес він розглядає як основну категорію політичного реалізму, і саме з інтересу виводить сутність та цілі політики. «Але тип інтересу, що визначає політичні дії в конкретний історичний період, залежить від політичного й культурного контексту, в межах якого формується зовнішня політика» – стверджував Г. Моргентау³. Також він зазначає, що основним критерієм правильності зовнішньої

¹ Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 125.

² Даль Р. Введение в теорию демократии. Москва: Наука, 1992. С. 70–71.

³ Morgenthau Hans J. In Defense of the National Interest. University Press of America. 1982. P. 320.

політики є захист державою національних інтересів. І дані інтереси він розглядає крізь призму політичної влади – влада та інтерес нерозривні явища, й саме в цьому виражається специфіка політичної та зовнішньополітичної сфер.

Інший представник школи реалізму Дж. Кеннан обґрунтовує теорію про відносність морального критерію. Моральні принципи різних режимів можуть бути абсолютно протилежними, і тому неприйнятними один для одного, тому єдиним критерієм, на основі якого може існувати міжнародна система, є критерій «національного інтересу»¹.

Протилежний, ідеалістичний, підхід пропонує В. Вільсон. Він вважав, що під час прийняття рішень політичні діячі мають виходити не з політичних, а з моральних принципів. Визначення зовнішньої політики в термінах національного інтересу є дуже небезпечним. Фактично, існують дві зовнішні політики: заснована на національному інтересі та базована на моралі. Дія на основі національного інтересу є аморальною. Політика, яка ґрунтується на національних інтересах, не враховує громадської думки країни, оскільки не враховує моральних установок і цінностей, які люди виражають під час соціологічних опитувань².

Деякі вчені, як наприклад, Р. Нібур, намагалися синтезувати реалістичний та ідеалістичний підходи, зазначаючи, що будь-яка політика, в основі якої лежить національний інтерес – є аморальною. Тому, щоб не перетворити стосунки між державами на «війну всіх проти всіх» поведінка держав має ґрунтуватися як на національному інтересі, так і враховувати універсальні моральні принципи.

Американський вчений Н. Спайкмен розглядав національні інтереси як критерій геополітичної могутності – чим могутніша держава, тим важливіше її національні інтереси. За Н. Спайкменом, держава має або вступати у геостратегічний союз з іншою державою (державами), якщо результат оцінки її геополітичних можливостей низький, втрачаючи при цьому частково чи повністю суверенітет та поступаючись національними інтересами, або визначає свої пріоритети і стратегічні позиції самостійно, якщо вона має високий сумарний результат своїх геополітичних можливостей³.

¹ Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / пер. с англ. Л. А. Игоревского, Ю. Д. Чупрова. Москва: Центрполиграф, 2002. С. 348.

² Wilson W. College and State Educational, Literary and Political Papers (1875–1913). New York: Columbia University Press, 1970. Vol. 2. P. 234.

³ Москальова Н. П. Концепції національного інтересу в науковій літературі. *Вісник Донецького національного університету. Серія: Політичні науки*. 2016. № 1. С. 30.

Французький дослідник Р. Арон мав схожі погляди на сутність національних інтересів. Він вважав, що не можна однозначно визначити національний інтерес, оскільки «розмаїття конкретних цілей-завдань і кінцевих цілей-завдань не дало б нам змоги сформулювати раціональне визначення національного інтересу навіть у тому випадку, якби він не містив у самому собі неоднозначності, яку можна ототожнити з неоднозначністю колективного інтересу в економічній науці». Тобто інтерес є поняттям занадто загальним і неоднозначним, він відіграє радше ідеологічну та пропагандистську роль у суспільстві, але користуватись ним операційно практично неможливо. Тому діяльність держав у міжнародному середовищі пов'язана не з занадто абстрактними та нечіткими інтересами, а з цілями, які Р. Арон зводить до вираженої у загальній формі тріади «безпека – могутність – слава». В спрощеній формі йдеться про прагнення держав розширити простір, збільшити кількість підвладних їм людей, поширити ідеологію та цінності, які є для них визначальними. У зовнішній політиці держави політичні особи керуються цими цілями, але в певних конкретних акціях величезну роль відіграють їхні особисті мотиви, які традиційно виправдовуються національними інтересами¹.

Отже, аналіз сутності категорії «національний інтерес», у короткій еволюційній ретроспективі у країнах Західної Європи та США, дозволяє визначити, що дана категорія є досить абстрактною і суб'єктивною, оскільки її параметри визначаються картиною світу і ціннісною системою, яка притаманна певному суспільству і державі.

Змістовне усвідомлення категорії «національні інтереси» в Україні розпочалося лише з 90-х років ХХ ст., після розпаду СРСР. Довгий час маючи колоніальне чи напівколоніальне становище український народ не асоціював себе з власною державою. У період імперської належності українці постійно зазнавали полонізації, мадяризації, румунізації, русифікації та інших національно-культурних геноцидів. В СРСР, куди не за своєю волею потрапили українці, на перше місце в національній політиці ставили форсоване формування так званого «єдиного радянського народу» на російській традиційній основі при розмиванні єдності не лише населення союзної республіки, а й титульного етносу. Цілеспрямоване «перемішування» населення призвело до посилення відмінностей між регіонами і навіть між містом і селом. Якщо в селах зберігалася мова автохтонного населення, то в містах нав'язували російську мову.

¹ Арон Р. Мир і війна між націями / пер. з фр. В. Шовкун, З. Борисюк та Г. Філіпчук. Київ: МП»Юніверс», 2000. С. 67.

Наслідком цих процесів стало таке негативне явище як амбівалентна національна ідентичність. Так у книзі «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон, аналізуючи геополітичну ситуацію в світі після розпаду соціалістичного табору, писав про Україну: «Україна є розщепленою країною з двома різними культурами»¹. Мова йде про західну і східну Україну, які, на його думку, радикально відрізняються історією, мовою і релігією. Для підтвердження своїх висновків С. Хантінгтон звертається до результатів президентських виборів 1994 року, коли західна Україна голосувала переважно за Л. Кравчука, а східна – за Л. Кучму, який набрав 52% голосів. Це не стільки етнічна поляризація, робить висновок С. Хантінгтон, скільки різність у культурах. Споріднену думку висловлює А. Вільсон, представник Лондонської школи славистики і східно-європейських студій. Він пише: «не дивлячись на здобуття незалежності в 1991 році, Україна залишається аморфним суспільством із слабким почуттям національної ідентичності». Основною причиною цього А. Вільсон бачить багаточисельні проекти ідентичності, і неправдивість будівництва цих проектів у минулому. Найбільш важливою відмінною рисою України англійський аналітик вважає реально існуючу серединну основу (*middle ground*) між українською і російською ідентичностями, яка виявляє великий спротив логіці державності, що консолідується².

Ілюстрацією до вищенаведених даних, у той період, є дослідження Київського міжнародного інституту соціології в грудні 1997 року. Серед опитаних громадян України лише 56% віднесли себе до українців, росіянами назвали себе 11%, а 26% відповіли, що вони одночасно належать до українського та російського етносів³.

Такий стан громадян, на думку автора, характеризується поняттям етнокультурної маргінальності. Під етнокультурною маргінальністю розуміють перебування особистості одночасно у двох або більше етнокультурних вимірах⁴. Відповідно, етнічний маргінал – це певний соціальний тип внутрішньо нецілісної особистості, що стоїть на межі двох чи більше

¹ Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. N.-Y.: Free Press, 1996. P. 165.

² Wilson A. *Elements of a Theory of Ukrainian Ethno-National Identities. Nations and Nationalism*. 2002. Vol. 1. P. 31.

³ Белецкий М., Толпыго А. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины (по данным социологических опросов). *Социс*. 1998. №4. С. 77.

⁴ Круглий стіл «Реструктурація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнація ідентичності, маргіналізація». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. №3. С. 173.

етнокультурних світів і не є органічно інтегрованою в жодний з них, а отже, перебуває в проміжному стані в системі етнічних відносин.

До особливостей етнокультурної маргінальності в Україні можна віднести:

1. Значне зростання проявів маргіналізму серед усіх етносів, які мешкають в Україні, що обумовлено системною трансформацією суспільства.

2. Поглиблення маргінальних тенденцій у зв'язку з активізацією міграційних процесів.

3. Рубіжний характер України (між Заходом і Сходом) породжує її особливий етнокультурний статус як маргінальної держави, яка ще не відірвалася від Сходу, але й не примкнула до Заходу.

4. Наявність в Україні двох основних мов – української та російської – з питання культурно-інформаційного перетворилося на політичне.

5. Відсутність загальнонаціональної державної еліти, яка змогла б консолідувати суспільство.

6. Відсутність виробленої стратегії національних інтересів, що негативно впливає на визначення національної ідентичності¹.

Доцільно було б урахувати той факт, що процес державотворення в Україні розпочався раніше, ніж населення усвідомило себе громадянами незалежної держави. Цей факт, без сумніву, вплинув на формування бікультуралів та білінгвів. І це було б досить позитивним явищем, якби переважали ознаки титульної нації. Досить непогано, коли людина володіє двома чи трьома мовами або ж користується надбаннями кількох культур. Та коли переважає бажання користуватися російською мовою в державних установах, прихилитися перед російською чи західною культурою, тоді, на нашу думку, етнокультурний маргіналізм еволюціонує не в українську культуру, а в чужинську. А це, в свою чергу, ставить під загрозу існування самої держави².

Таким чином, українська модель державотворення відбувалася за умов етнокультурної та політичної маргінальності значної частини еліти та населення, відсутності сформованого громадянського суспільства. Тому природно визначення національних інтересів відбувалося не шляхом їх визрівання в процесі консолідації української нації, а на державному рівні, і характеризувалося непослідовністю, хаотичністю, або як трактували в ті часи – різновекторністю.

¹ Матета О. А. Політична та етнокультурна маргінальність у трансформаційних процесах пострадянської України: дис. ... канд. політ. наук. Харків, 2007. С. 151.

² Матета О. А. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні: теоретичний аспект. *Людина і політика*. 2004. №3. С. 11.

Таке становище вплинуло і на значне розмаїття у поглядах вітчизняних вчених на сутність поняття та класифікацію національних інтересів. Частина з них ототожнює дане поняття з державним інтересом, знаходячись під впливом західної політичної літератури, та безпосередньо школи «політичного реалізму» (Р. Ковалюк, М. Шульга, М. Юрій, Н. Москальова). Інші наголошують на тому, що основою національних інтересів в Україні мають бути соціально-економічні, культурні та інші потреби громадян (О. Воронянський, Г. Ситник). Третя група під національними інтересами воліє розуміти насамперед політико-правовий статус нації, збереження її ідентичності, зокрема мови, мистецтва, традиційної культури тощо (І. Кукаса, Є. Гончаров, А. Колодій).

Попри складнощі у інтерпретації поняття «національні інтереси», спробуємо розглянути дану категорію як визначальну складову національної безпеки України.

Характеризуючи поняття національних інтересів, потрібно усвідомлювати, що інтерес взагалі – це «об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої людини, соціальної спільноти, суспільства в цілому, спрямований на досягнення мети»¹.

Якщо поняття національної безпеки виражає стан захищеності держави, її громадян від різних загроз, то поняття національних інтересів – зміст головних цінностей, цілей і прагнень суспільства й держави на конкретно-історичному етапі розвитку.

«Енциклопедія етнокulturознавства» визначає «національний інтерес» як «реальну причину дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток», або як «сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки»².

Національні інтереси є синтезом різноманітних інтересів певної національної спільноти. Індивідуальні та групові інтереси викристалізуються, проходять витримку часом, узгоджуються та зводяться до загального, а потім на їх основі й формуються національні інтереси. Саме це загальне А. Колодій розглядає як інтерес до самозбереження, до реалізації свого соціально-політичного і культурного потенціалу, форма якого властива саме цій нації (до реалізації національної ідеї). Серцевиною національних інтересів є збереження і зміцнення національного суверенітету,

¹ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. Київ: Знання, 1999. С. 13.

² Особа, нація, культура. Енциклопедія етнокulturознавства / за ред. Ю.І. Рижмаренко. Кн. 2: «Е-Н» Київ: Друкарня Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. С. 421.

що означає «повновладдя нації, оволодіння нею всіма можливостями розпоряджатися власною долею»¹. Тому національні інтереси не можуть зводитись лише до якихось соціально-економічних, культурних та інших потреб. Вони повинні виступати як органічний синтез, а не механічна сума приватних і корпоративних інтересів.

Фактично національні інтереси повинні втілювати у собі зв'язок громадянського суспільства й держави, взаємодію між ними. Порушення цієї взаємодії, гегемонія одного з начал і слабкість, пригніченість іншого завдають збитку національним інтересам, деформуючи їх. Так, при деспотичній формі правління громадянське суспільство перебуває у пригніченому стані, і тоталітарна влада нав'язує суспільству своє бачення національних інтересів, у якому об'єктивно-історичні тенденції й соціокультурні потреби даної національної спільноти відображаються односторонньо й спотворено. У разі ж гегемонії громадянського суспільства та слабкості держави, загальний публічний інтерес позбавляється інституційної опори і державно-правового захисту. У даному випадку домінують приватні, здебільшого корпоративні інтереси, кожний з яких претендує на загальнонаціональний статус².

Вельми важливим для нашого дослідження, вважаємо аналіз правового поля існування українських національних інтересів. Адже без законодавчої основи формування, утвердження й забезпечення, національні інтереси залишатимуться лише намірами, а їх реалізація черговою декларацією.

Правову основу для формування, формулювання й реалізації національних інтересів України становлять Конституція України, Закон України «Про національну безпеку України» інші Закони України, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, а також видані на виконання законів інші нормативно-правові акти.

Становлення концепції національних інтересів України на законодавчому рівні розпочалося з прийняття Декларації про державний суверенітет України, Акту проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленого 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням.

Фундаментальним національним інтересом Декларація про державний суверенітет України проголосила «державний суверенітет України як

¹ Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. С. 39.

² Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 128.

верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». Нею передбачалося здійснення Україною як суб'єктом міжнародного права безпосередніх зносин з іншими державами: укладання з ними договорів, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, участь у діяльності міжнародних організацій у обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національно-державного інтересу «у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах». Україна, зазначається в Декларації, виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та в європейських структурах і «урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї»¹.

Конституція України використовує термін «національні інтереси» у 18 статті де йдеться про зовнішньополітичну діяльність України. У ній говориться: Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права².

Чинний Закон України про національну безпеку України визначає національні інтереси як життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян³.

З цього визначення, ми не бачимо єдиного суб'єкту національних інтересів, їх кілька – це людина, суспільство і держава, а об'єктами є забезпечення державного суверенітету України, прогресивний демократичний розвиток, безпечні умови життєдіяльності і добробут громадян.

¹ Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. *Конституції і конституційні акти України: історія і сучасність* / відп. ред. Ю. С. Шемшученко; упоряд. І. О. Кресіна. 2-ге вид., змінене і доп. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 188–189.

² Конституція України. Харків: ТОВ «Одіссеї», 2009. С. 6.

³ Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.04.2020).

У другому розділі Закону про засади національної безпеки України у статті 3 про принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони визначаються фундаментальні національні інтереси України:

- 1) державний суверенітет і територіальна цілісність, демократичний конституційний лад, недопущення втручання у внутрішні справи України;
- 2) сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення;
- 3) інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами¹.

Проаналізувавши розуміння національних інтересів в Україні на законодавчому рівні, приходимо до висновку, що в нашій державі, взагалі, на законодавчому рівні національні інтереси не класифікуються, відсутня їх концепція та стратегія, на відміну, наприклад, від США. Український законодавець, як правило, дає визначення поняття «національний інтерес» та перелік пріоритетних національних інтересів. А враховуючи те, що в Законі України «Про Раду національної безпеки і оборони України», до компетенції РНБО відноситься визначення стратегічних національних інтересів України², складається враження, що документи стосовно визначення національних інтересів України є певною мірою утаємничені.

Національні інтереси України, як підґрунтя безпечного існування нашої держави, мають бути не тільки проголошені у політичних програмах, а й закріплені у національному законодавстві, корелюватися з правовими цінностями демократичного суспільства.

Ранжування правових цінностей як уособлення національної ідеї на пряму залежить від ідеологічних постулатів, обраних провідниками державотворчого процесу. При цьому системоутворююча роль правових цінностей та норм буде полягати у законодавчому оформленні певних ідеологем, їх фіксації у вигляді інституційно забезпечених державницьких рішень³.

¹ Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 10.04.2020).

² Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 12.04.2020).

³ Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2017. № 1 (32). С. 21–22.

Одним з важливих завдань політики національної безпеки є здійснення визначення, систематизації та класифікації національних інтересів. Але це завдання також є значною науковою та практичною проблемою, на що звертає увагу чимало дослідників.

Національні інтереси можуть бути класифіковані за різними ознаками. Зокрема, Г. Костенко пропонує класифікувати національні інтереси за характером (коаліційні, національні), взаємністю (однобічні, взаємні), ступенем черговості (першочергові, інші), масштабом (глобальні, регіональні, локальні), ступенем важливості (життєво важливі, важливі, істотні), ступенем терміновості (постійні, довго-, середньострокові, поточні)¹.

О. Бодрук вирізняє фундаментальні та життєво важливі національні інтереси, а В. Горбулін і А. Качинський наголошують на геополітичному, внутрішньополітичному та ідеологічному аспектах національних інтересів².

Крім того, досить поширеною є класифікація національних інтересів на внутрішні та зовнішні. Перша група відображає внутрішні умови в існуванні і розвитку природи, людини, спільноти, суспільства і держави, а друга – їх зовнішні параметри.

Цікавою, для нашої роботи, є пропозиція Г. Ситника, який в основу побудови ієрархії національних інтересів покладає ступінь їх важливості для забезпечення національної безпеки, яка фактично є засобом для визначення пріоритетності тих чи інших інтересів. Тому національні інтереси мають бути класифіковані як такі, реалізація яких має високий, середній та низький ступінь важливості для забезпечення національної безпеки. Для визначення ступеня важливості ним пропонується критерій, суть якого – у відповіді на запитання «Які будуть наслідки, коли інтерес не буде реалізованим?»³

Проте варто зауважити, що систематизація національних інтересів є досить складним, багатогранним процесом. При розподілі інтересів за категоріями може виникнути ситуація, коли один і той же національний інтерес одночасно може мати відношення до кількох категорій. Також можуть виникнути дискусії між дослідниками при визначенні рівня важливості того чи іншого інтересу.

¹ Костенко Г.Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: навчальний посібник Київ: ДЕМІД, 2002. С. 62.

² Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. Київ: Інтертехнологія, 2009. С 74.

³ Ситник Г.П. Про один із підходів визначення ієрархії національних інтересів в процесі розробки стратегії національної безпеки України. *Університетські наукові записки*. 2005. №3 (15). С. 311–312.

Якщо ж засади національної безпеки вибудовувати з використанням підходу, в основі якого лежить ієрархія національних інтересів, ми можемо значною мірою її суб'єктивувати, адже завжди можна знайти певні аргументи як на підтримку даної ієрархії, так і проти неї.

Загалом, класифікуючи національні інтереси з позиції пріоритетних, головних, фундаментальних, базових, потрібно враховувати певні ризики. Цілком вірогідною є ситуація, коли ігнорування інтересу, який було визначено як менш важливий у порівнянні з іншими інтересами, може призвести до значних втрат у подальшому. Тому, коли держава відмовляється від досягнення певного національного інтересу, вона обмежує й потенційну свободу своїх можливих дій, спрямованих на гарантування національної безпеки. З іншого боку, коли держава занадто актуалізується на певному національному інтересі, то це може призвести до недостатнього рівня врахування інших інтересів, що також загрожує виникненням додаткових негативних наслідків для безпеки держави¹.

Національні інтереси є об'єктивними факторами, що мають постійну і змінну складові. Постійні інтереси залежать від незмінної природи людини, географічних умов країни, соціокультурних та історичних традицій народу. Саме вони забезпечують виживання нації. Змінні інтереси є конкретною формою у часі і просторі. Визначення цієї форми належить державі, що має монополію на зв'язок із зовнішнім світом. Основа ж національного інтересу, що визначається географією та специфікою культурно-історичного розвитку народу, залишається постійною і не залежить від стану внутрішньої політики, соціальної структури суспільства.

Не намагаючись охопити всю систему національних інтересів в Україні, спробуємо визначити основоположні, на засадах яких, на нашу думку, має будуватися та розвиватися національна безпека сьогодення.

Для досягнення поставленого завдання ми будемо аналізувати пріоритетні цінності, цілі та складові суб'єктів національних інтересів.

Головним суб'єктом національних інтересів в Україні має бути певна соціокультурна спільнота, яка охоплює більшість населення України, усвідомлює свої інтереси та відповідальність, розуміє своє значення в історії, готова захищати свою ідентичність. Такою спільнотою, вочевидь, і є українська нація.

Питання щодо визначення української нації виявилось досить актуальним, що не залишає байдужими багатьох вітчизняних вчених. Етнічна

¹ Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. С. 12.

структура українського суспільства досить складна, вона є продуктом низки чинників політичного, конфесійного, економічного, географічного, культурного та іншого характеру.

Одним із шляхів консолідації поліетнічного суспільства є усвідомлення ним спільних інтересів. Цей факт для України є незаперечним, але й досить проблематичним. Формування української нації утруднено складними історичними обставинами, етнорегіональними відмінностями, протилежними ідеологічними, конфесійними уподобаннями різних груп населення, етнокультурною маргінальністю, зовнішніми чинниками тощо. До вище згаданих проблем додається проблема у науковій термінології.

У вітчизняній, як і в зарубіжній науці, дефініція «нація» вживається в основному у двох значеннях: як «етнонація» і як «політична нація». Перше значення трактує націю як суто етнічне утворення, друге – лише як політичне явище. Полеміка науковців з приводу того, який визначальний чинник вкладати в поняття українська нація, призвела не лише до утворення різних концептуальних моделей, а й до невизначеності на рівні законодавства держави. Зокрема Конституція України в поняття «українська нація» вкладає, переважно, етнічний зміст (ст. 11), що на час ухвалення Основного закону домінував у масовій свідомості. Концепція нації не пов'язувалася з концепцією громадянства. Поряд з визначенням «українська нація» вживається термін «український народ», в рамках якого об'єднуються «громадяни України всіх національностей». Але в деяких статтях Основних положень (9, 14) «національне» вживається у значенні загальнонародному, таким чином відбувається ототожнення термінів «український народ» і «українська нація»¹.

Значною мірою таке розуміння «нації» є очевидним наслідком категоріальної нерозробленості сучасної української наукової термінології та надмірної заангажованості суспільствознавства в політичних справах. На думку М. Рябчука, невизначеність владних структур, щодо змісту державної етнополітики їм вигідна і вони вміло розігрують цю карту. Представники української панівної політичної еліти дбають насамперед про інтереси свого номенклатурного стану, ніж про інтереси того населення, котрому мали б слугувати в ролі найманих чиновників. Відтак і держава, котру вони заходилися «розбудовувати», постала не як держава-нація всіх громадян, а як конституційне оформлення інтересів номенклатурно-олігархічного стану, якому в одних обставинах вигідно спекулювати на націо-

¹ Конституція України. Харків: ТОВ «Одіссей», 2009. С. 5.

налістичних почуттях і етнічних атрибутах, а в інших – на громадянському наповненні поняття нація¹.

Розглядаючи проблему визначення поняття «українська нація», приходимо до висновку, що не існує чітко розробленого наукового підходу до цього терміну, від якого можна було б відштовхуватися в конкретних наукових дослідженнях. Займаючись питаннями націобудівництва, деякі сучасні українські етнополітологи застосовують термін «українська політична нація», відмежовуючись таким чином від суто етнічного. Це є не зовсім вірно, так як у самому визначенні нації існує політичний контекст. Так, «нація» – певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними власними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці². Тому, під поняттям «українська нація» будемо розуміти як представників українського етносу, так і національних меншин, котрі є громадянами України.

Формування та втілення національних інтересів України має безпосередньо корелюватися з національною ідеєю нашого народу як стратегією вітчизняного державотворення.

Реалізація національної ідеї повинна мати конкретний зміст, наповнюватися практичними кроками у розбудові Української держави. Українська національна ідея та відповідно державницький вітчизняний поступ мають ґрунтуватися на таких цінностях та пріоритетах як соціальна справедливість, рівність всіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національно-культурних традицій українського народу та етнонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах, демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах тощо³.

Відповідно, без науково обґрунтованої та підтриманої громадянським суспільством національної ідеї, вкрай складно визначити стратегічні національні інтереси, забезпечувати стабільність державотворчих процесів та підтримувати безпеку соціальної системи загалом.

Отже, першим у структурі національних інтересів України, що належить до постійної основи національної безпеки, є розвиток української

¹ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Ритика, 2000. С. 179.

² Антонюк О. Основи етнополітики: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ: МАУП, 2005. С. 213.

³ Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. №1 (28). С. 100.

модерної нації. Основоположними принципами у цьому поступі мають бути визнання українських національних цінностей та ідеалів, ґрунтування на українській національній ідеї, побудова національної правової держави і громадянського суспільства на засадах євроатлантичної цивілізації.

Для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурномовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї¹. В силу цього, пріоритетні політичні інтереси нації, спрямовуються на подальшу консолідацію спільноти, на створення чи збереження власної державності та налагодження відносин з іншими націями-державами.

На жаль в Україні виділяються кілька груп ідентичностей, які прагнуть стати загальнонаціональними.

Перша – національно-патріотичні ідентичності, що ґрунтуються на збереженні самобутності українського народу, його культури, мови, звичаїв, традицій. Друга група проєвропейські ідентичності, що підтримують європейські демократичні цінності та спрямовують Україну до тіснішої інтеграції та входження до Європейського Союзу. Третя – проросійські ідентичності, що активно підтримують поширення так званого «русского міра», впровадження російської мови на теренах України та активне зближення з Російською Федерацією.

Саме проросійська ідентичність і недостатній рівень загальнонаціональної ідентичності на Сході та Півдні країни й спричинили відцентрові та сепаратистські тенденції у частини населення цих регіонів та певною мірою сприяли формуванню сприятливого ґрунту для російської інтервенції в Криму та окремих районах Донецької й Луганської областей².

Тому першочерговим завданням для української держави, правлячої і інтелектуальної еліт, політичних партій і громадських організацій, волонтерів – є вироблення загальнонаціональної ідентичності. Така праця слугуватиме національному самозбереженню, особливо після реінтеграції тимчасово окупованих територій, дозволить зберегти національну специфіку в умовах глобалізації.

Реалізація національних інтересів відбувається через різні інститути політичної системи, а саме: державу, політичні партії, громадські організації, церкву. Але, оскільки держава є найбільш суверенним інститутом, то вона і є основним механізмом представлення, реалізації і захисту на-

¹ Медвідь Ф. М. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 37.

² Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. С. 46.

ціональних інтересів. Без національної держави реалізація національних інтересів національної спільноти зводиться до нуля.

Особлива роль відводиться державі у представленні нею національних інтересів на зовнішньополітичній арені. Вся зовнішньополітична діяльність держав виражається насамперед у прагненні відстоювати свої дійсні чи надумані національні інтереси. При цьому національний інтерес є усвідомленням і відображенням державних потреб, які відстоюються лідерами даної держави. Тому у даному контексті під національним інтересом треба розуміти національно-державний інтерес. Традиційно головний національно-державний інтерес включає три основних елементи:

- воєнна безпека;
- економічне процвітання й розвиток;
- державний суверенітет як основа контролю над певною територією та населенням.

На сучасному етапі розвитку, Українська держава зіткнулася із загрозами та викликами, які потребують негайного вирішення. Найбільш актуальними з них є:

- військова агресія Російської Федерації на території України;
- тимчасова окупація території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та подальші дії щодо дестабілізації обстановки у Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні;
- розвідувально-підривна і диверсійна діяльність, дії, спрямовані на розпалювання міжетнічної, міжконфесійної, соціальної ворожнечі і ненависті, сепаратизму і тероризму, створення і всебічна підтримка, зокрема військова, маріонеткових квазідержавних утворень на тимчасово окупованій території частин Донецької та Луганської областей;
- нарощування військових угруповань біля кордонів України та на тимчасово окупованій території країни, у тому числі й перспектива розміщення на півострові Крим тактичної ядерної зброї;
- інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу¹.

Ці надзвичайно серйозні виклики загалом загрожують існуванню Української держави. Для їх вирішення потрібна сильна держава, яка б представляла і захищала національні інтереси громадян, мала довіру і підтримку громадянського суспільства та національного бізнесу.

¹ Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / керівник проекту, упоряд. і наук. ред. П. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. С. 89–90.

Однак українська держава лише частково і не завжди системно реалізує вищезначені завдання. З одного боку це тому, що за роки незалежності в Україні державні інтереси неодноразово підмінялися егоїстичними інтересами правлячого класу. Особливо великої шкоди нашому державотворенню й суспільному розвитку завдала донецька квазіеліта на чолі з президентом В. Януковичем. Спираючись, в основному, на олігархат, зрощений з кримінальними групами, реалізуюючи неукраїнські національні інтереси, вона поставила під загрозу навіть формальне існування України як незалежної держави, посиливши її залежність від Російської Федерації.

З іншого боку, рівень довіри населення до державних органів влади в нашій країні, з року в рік, є катастрофічно низьким (Табл. 3.4.1).

Таблиця 3.4.1.

**Розподіл відповідей на запитання
Який рівень Вашої довіри...?, 2016 р. (%)¹**

Рівень довіри	Повністю довіряю	Переважно довіряю
Президенту України	0,8	9,8
Верховній Раді України	0,4	5,3
Уряду	0,3	6,2
Прокуратурі	0,3	5,4
Поліції	0,7	11,4
Судам	0,4	6,0
Податковій	0,7	8,4
Банкам	0,4	8,8
Духівництву	13,9	35,8
Волонтерам	9,1	44,02
Ученим	6,1	41,4
Армії	3,3	36,5

Для кореляції даних порівнюємо соціологічне дослідження 2016 року з останніми даними 2020 року, оприлюдненими Центром Разумкова.

Серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (їм довіряють 69% опитаних), Держав-

¹ Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 152–153.

ної служби з надзвичайних ситуацій (65%), Церкви (62,5%), Державної прикордонної служби (60%), волонтерських організацій (60%), Національної гвардії України (60%), ЗМІ України (52,5%), Президента України (51,5%), добровольчих батальйонів (51%).

Недовіра найчастіше висловлюється ЗМІ Росії (не довіряють їм 82% опитаних), державному апарату (чиновникам) (77%), судовій системі загалом (76%), комерційним банкам (71,5%), місцевим судам (71%), політичним партіям (70%), Прокуратурі (68%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (66%), Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) (65%), Верховній Раді України (65%), Національному агентству з питань запобігання корупції (НАЗК) (65%), Уряду України (64,5%), Верховному Суду (64%), Антикорупційному суду (64%), Конституційному Суду України (60,5%), Національному банку України (60%), профспілкам (51%).

Рівень довіри до Президента України В. Зеленського був найвищим у вересні 2019 р. – тоді йому довіряли 79% громадян, не довіряли – лише 13,5%, у лютому 2020 р. – відповідно 51,5% і 41%.

Верховній Раді України у вересні 2019 р. довіряли 57% опитаних, не довіряли – 25%, у лютому 2020 року – відповідно 28% і 65%.

Уряду у вересні 2019 р. довіряли 57% респондентів, не довіряли – 22%, у лютому 2020 року – відповідно 28% і 64,5%¹.

Як бачимо, рівень довіри до державних органів влади таких, як державний апарат чиновників, суди, прокуратура, антикорупційні органи, Національний банк, продовжує залишатися низьким. Стрімке падіння довіри відбулося і до Верховної Ради України, Уряду, Президента, не дивлячись на досить короткий їх термін перебування при владі.

Яскраво негативним прикладом неузгодженості національних інтересів української держави є суперечності, які висловлюються в позиціях політичних лідерів на міжнародній арені. Вони поглиблюють розбіжності в середині держави і сприяють нерозумінню геополітичних інтересів України впливовими світовими гравцями.

Визначення змістовного наповнення національних інтересів України є складним та суперечливим процесом, який обумовлений не тільки об'єктивними потребами вітчизняного державотворення, а й кон'юнктурними

¹ Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriantatsii-gromadian-liutyi-2020r>. (дата звернення: 19.04. 2020).

політичними завданнями – коли гасла та ідеї відповідають інтересам лише окремої політичної сили або соціальної групи. При цьому суб'єкти політичного процесу часто-густо керуються принципом «політичної доцільності» при репрезентації розуміння національних інтересів, що несе в собі низку небезпек для існування України.

Як зазначають вітчизняні науковці, за негативним сценарієм, застосування принципу «політичної доцільності» може мати домінуючу суб'єктивну складову, а трактування певних соціально-політичних та економічних подій – відповідати інтересам лише частини політичного класу й суспільства. В той же час, прийняття політико-правового рішення за принципом «політичної доцільності» у позитивному варіанті має бути результатом широкого суспільно-політичного консенсусу, який був напрацьований у результаті консультацій між політичними силами, діалогом з громадянським суспільством тощо. Разом з тим, будь-яке політично обгрунтоване рішення потребує правового оформлення й не має протиріччя діючій Конституції¹.

Тож другим, серед основоположних національних інтересів України – є проведення системи фундаментальних інфраструктурних реформ для творення України як суверенної держави, життя якої визначається європейським цивілізаційним вибором.

У цьому контексті, владній еліті потрібно спрямувати зусилля на:

- 1) зміцнення і розвиток демократії;
- 2) утвердження верховенства права, створення правової держави;
- 3) становлення владної системи стримувань і противаг;
- 4) удосконалення механізмів формування державних органів влади й органів місцевого самоврядування, співвідношення між зазначеними органами в цілях зміцнення народовладдя;
- 5) підвищення ефективності механізмів схвалення й виконання державних рішень;
- 6) підвищення професіоналізму державних службовців;
- 7) реальну боротьбу з пандемією корупції, хабарництва, зрощення політики, бізнесу й кримінальних груп;
- 8) формування довіри до державних органів влади.

Разом з тим, першочерговими стратегічними завданнями державної політики національної безпеки для України, на цей час, є відновлення

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Вплив «політичної доцільності» на буття правових норм та цінностей у сучасному вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. Том 1. № 36. С. 21–22.

територіальної цілісності країни та сукупності демократичних інститутів на усій її території, єдності всіх громадян України та усіх її регіонів, реінтеграція тимчасово окупованих територій після їх звільнення.

Виразником національних інтересів за демократичного режиму є не лише нація та держава. Політична мобілізація населення здійснюється також громадянським суспільством. Саме в ньому формуються суспільна свідомість і громадянська відповідальність, здатні впливати на вироблення основних параметрів загальнонаціональних інтересів. Тому інститути громадянського суспільства відіграють надзвичайно важливу роль в усвідомленні, реалізації й захисті національних інтересів.

Розвиток громадянського суспільства, що забезпечує свободу людини і громадянина, безпосередньо впливає на рівень національної безпеки. Враховуючи це, вважаємо доцільним розглянути стан розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.

Переважаюча більшість вчених і політичних діячів наголошують, що починаючи з 1991 року, Україна перебуває в перехідному стані, рухаючись від авторитаризму до демократії. Процес демократизації мав би завершитися формуванням правової та соціальної держави, розбудовою громадянського суспільства і ринкової економіки. Та цього не сталося і до сьогодні. Часті, стрибкоподібні зміни політичної системи, від розпаду тоталітаризму до лібералізації режиму, потім до електоральної демократії з надзвичайним посиленням президентської влади, кількаразова зміна форм правління за останні роки, призвели до того, що сучасний український політичний простір виявився наділений усіма ознаками так званої «сірої зони»¹. Поняття «сіра зона», вводять у науковий дискурс Л. Діамонд і Т. Карозерс на початку ХХІ ст., які характеризували держави з перехідними режимами. На їх думку, більшість країн, що вступили в «сіру зону» не являються ні диктаторськими, ні тими, які безумовно просуваються до демократії; деякі з них являють собою електоральні демократії, але при відсутності легітимності і інституційності².

Україна належить до держав, які поки що не сформували громадянське суспільство, але й не стали на шлях утворення диктаторської влади. За моніторингом громадської думки у 2016 році, проведеним Інститутом

¹ Матета О. А. Політична еліта та політична свідомість громадян в умовах демократичної трансформації пострадянської України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Вип. 22. С. 167.

² Карозерс Т. Конец парадигмы транзита. *Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: современные исследования*. Москва, 2003. №2. С. 48.

соціології НАН України, демократію як найкращий з політичних устроїв для сучасної держави називають вже 69% громадян і лише 11% висловлюють протилежну точку зору. Дві третини громадян України незадоволені сьогодні розвитком демократії в країні, а кількість задоволених порівняно з 2014 роком зменшилась більш ніж удвічі¹.

Здавалося б українці нарешті демонструють стійку відданість демократії, вбачають запоруку успіху держави виключно у демократичному шляху розвитку. Однак, при більш детальному аналізі стає зрозуміло, що це не зовсім так. Погоджуємося з думкою О. Хорошилова, що демократичні цінності в масовій свідомості українців відіграють роль своєрідних «ритуальних заклинань», а не глибинних настановлень, що виконують мотиваційну функцію².

Беручи до уваги такі показники як відповідальність-безвідповідальність за стан справ у країні, відчуття можливості-неможливості контролювати владу, належність громадян до громадських об'єднань і політичних партій, схильність до патерналізму, проаналізуємо сучасний стан політичної свідомості українських громадян.

Соціологічні опитування з року в рік підтверджують наявність великої кількості громадян, які не відчувають відповідальності за стан справ у країні чи населеному пункті де вони мешкають. Навіть після Революції Гідності жодної відповідальності за стан справ у країні не відчувають 56%. Так само близько половини респондентів не відчувають відповідальності за стан справ у своєму населеному пункті.

Безвідповідальність в українському суспільстві проявляється і у відсутності традиції контролю за тими, кому делегуються владні повноваження. Громадяни не цікавляться програмами політичних партій і кандидатів, продовжуючи їх обирати за якимись особистими симпатіями, соціально-демагогічними обіцянками чи подачками у виборчий період. Як підтверджують відповіді більшості опитаних, люди лише обирають владу, а далі, як вони вважають, від них нічого не залежить (Табл. 3.4.2).

Переважна більшість українського суспільства (більше 80%) впевнена у недостатності контролю за законодавчою і виконавчою владою.

¹ Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 22.

² Хорошилов О. Український варіант демократизації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 55.

Таблиця 3.4.2.

Розподіл відповідей респондентів, які висловили свої думки стосовно впевненості в можливості впливати на владу, 2016 р. (%)¹

<i>Я не сподіваюся на вибори, тому, що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя</i>	
Не згоден	19,1
Важко сказати, згоден чи ні	16,6
Згоден	64,2
<i>Немає сенсу боротися за свої права, якщо влада своїми діями їх явно ігнорує</i>	
Не згоден	30,5
Важко сказати, згоден чи ні	18,2
Згоден	51,3
<i>Шляхом голосування ми обираємо владу, ну а далі від нас уже нічого не залежить</i>	
Не згоден	19,6
Важко сказати, згоден чи ні	18,6
Згоден	61,8

Розглядаючи основний організаційно-структурний компонент вітчизняного громадянського суспільства, а саме мережу неурядових громадських організацій зазначимо, що однією з гострих проблем їх розвитку є низька участь громадян у їх діяльності. Так, моніторингові опитування з цього приводу свідчать, що на сьогодні переважна частка респондентів (понад 80%) не належать до жодної з громадських організацій від політичної партії до творчої спілки. Основні фактори неучасті громадян у добровільних громадських об'єднаннях, на думку В. Степаненко, це байдужість, пасивність людей до суспільного життя та зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси².

Патерналізм українських громадян проявляється у бажанні ними сильної влади. Відповідаючи на запитання чи погоджуєтесь Ви з думкою, що сильний керівник може зробити для нашої країни більше ніж усі за-

¹ Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 161.

² Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2015. С. 270.

кони та дискусії, більше 60% погоджуються з цією тезою. Згідно з результатами багаторічних досліджень українці залишаються прихильниками президентської республіки, де президент чинитиме вирішальний вплив на внутрішню та зовнішню політику держави. Лише кожен п'ятий вважає, що президент має ділитися владою з прем'єр-міністром, затвердженим парламентом, як це відбувається в нашій країні зараз. І всього 6% виступає проти інституту президентства¹.

Критично налаштовані українці і з приводу багатопартійної системи в Україні. Близько половини респондентів відповідають, що вона взагалі не потрібна.

Безумовним позитивом є те, що за останні роки для наших громадян суттєво підвищилися демократичні політико-громадянські цінності. Тут особливо виділяється цінність державної незалежності України. Порівняно висока значущість інших політико-громадянських цінностей, на нашу думку, зумовлюється насамперед очікуваннями громадян щодо можливостей демократії і демократичних практик у нашій країні. Проте, це переважно сподівання людей, за класифікацією Є. Головахи, з пасивно-демократичною політичною культурою. За десять років з 2006 по 2016 рік можна простежити динаміку розподілу населення України за типами політичної культури (Табл. 3.4.3).

Таблиця 3.4.3.

**Динаміка розподілу населення України
за типами політичної культури²**

2006	2016
Активно-тоталітарний	Активно-тоталітарний
34,0	13,5
Пасивно-тоталітарний	Пасивно-тоталітарний
21,4	7,4
Активно-демократичний	Активно-демократичний
18,2	21,0
Пасивно-демократичний	Пасивно-демократичний
26,4	58,1

¹ Шульга О. Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 108.

² Головаха Е. Как изменились украинцы за 25 лет независимости. URL: <https://focus.ua> (дата звернення: 15.04.2020).

З таблиці зрозуміло, що модальний тип з активно-тоталітарного змінився на пасивно-демократичний і це досить суттєві зміни. 58,1% громадян хотіли б мати демократію, але самі не готові відстоювати свої права, контролювати владу.

Викликає надію і зростання кількості людей з активно-демократичною культурою. І хоча їх, поки що, лише 21%, вони можуть стати рушійною силою у каталізації процесів формування громадянського суспільства. Яскравим прикладом цього, в Україні, були Помаранчевий майдан і Революція Гідності, організація добровольчих батальйонів і волонтерського руху.

Вочевидь, створення ефективного громадянського суспільства із власними йому функціями контролю за діями влади, є третім ключовим національним інтересом у контексті досягнення національної безпеки.

Нарешті четвертим основоположним національним інтересом України, який відноситься до постійної складової національної безпеки, є поліпшення матеріального добробуту громадян.

За даними досліджень економістів та соціологів сучасний ВВП України становить близько 70% від того, який був у радянській Україні. У рейтингу процвітання країн світу Україна з-поміж 144 країн посіла 70-е місце, поступившись майже всім країнам пострадянського простору. А за рівнем економіки Україна займає аж 127 місце. Помітно порівняно з 2014 роком зросла і незадоволеність рівнем життя населення з 37,4% до 51%¹. Дедалі більше людей бояться зростання цін, безробіття і навіть голоду.

У країнах із розвиненою демократією та громадянським суспільством підвищенню добробуту населення безпосередньо сприяє реалізація національних економічних інтересів. Проте в Україні центри економічного та політичного впливу майже завжди відображають інтереси нечисельних груп населення всупереч потребам більшості громадян. Національні економічні інтереси в Україні часто визначаються як інтереси впливових політико-економічних угруповань. Також існує і суттєвий зовнішній вплив на процес визначення та реалізації українських національних економічних інтересів. У підсумку багато важливих для громадян України економічних інтересів не враховуються в соціальній та економічній політиці держави².

¹ Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 18.

² Левчук О. В., Коваленко В. А. Актуальні питання реформації національних економічних інтересів України в умовах глобалізації. *Економіка і суспільство*. 2016. №2. С. 63.

Високий та стійкий рівень соціально-економічного розвитку України тісно пов'язаний із чітким формулюванням та реалізацією її національних інтересів. Від правильно визначених економічних пріоритетів та ефективності їх реалізації залежить як поточне соціально-економічне становище, так і її перспективи, як короткострокові, так і довгострокові¹.

Забезпечити зростання добробуту громадян в Україні можливо через самостійне визначення і здійснення власної економічної політики з урахуванням внутрішніх і зовнішніх політичних та економічних факторів, які на неї впливають; створення сприятливих умов для економічної активності населення, що стимулюють високопродуктивну працю, інвестиції, особисті нагромадження; раціональне поєднання національних економічних інтересів з інтересами інших країн у системі міжнародного економічного співробітництва.

Реалізація економічних інтересів дасть змогу спрямовувати економічну політику на забезпечення економічної безпеки, що полягає у створенні самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої економіки; вирішення державою соціальних проблем; поліпшення та збереження генофонду нації; зміцнення середнього класу; прискорення технологічного прогресу; забезпечення екологічної безпеки; ефективне використання світових досягнень науково-технічного прогресу; побудову рівноправних та взаємовигідних економічних відносин з іншими країнами.

Однак забезпечення економічної безпеки та задоволення національних економічних інтересів в Україні неможливе без подолання корупції та незаконної економічної діяльності, забезпечення рівності стартових можливостей в економічній діяльності, відокремлення бізнесу від влади, досягнення справедливості при розподілі валового національного продукту та багатьох інших необхідних заходів.

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що за умов перехідного стану, у якому перебуває наша країна, коли досі залишаються невирішеними багато з аспектів політичної й економічної трансформації, національні інтереси мають бути фундаментальною основою національної безпеки України.

Та обставина, що Україна протягом століть практично не мала традицій розвитку власної державності, не могла не накласти свого відбитку на характер її національних інтересів в умовах незалежного розвитку. Зокрема, сутність їх багато в чому визначається, в наш час, необхідністю

¹ Глембоцький Д. О. Осмислення поняття «національний інтерес» для подальшої реалізації в розвитку країни. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. С. 23.

вдосконалення процесу державотворення, зміцнення власної державності, її самозбереження, формування української нації, патріотичного виховання громадян.

Нація перебуває в небезпеці, коли існує загроза її національним інтересам – об'єктивним потребам матеріального та духовного існування як внутрішньо цілісного та самобутнього соціального утворення.

Визначення та реалізація національних інтересів являє собою складний, тривалий, багатоетапний процес, в якому беруть участь різні суб'єкти соціальної системи. Найкраще реалізація національних інтересів відбувається у взаємозв'язку громадянського суспільства й держави. Порушення цієї взаємодії, гегемонія одного з начал і слабкість, пригніченість іншого завдають збитків національним інтересам, деформуючи їх.

Серед основоположних національних інтересів у сучасній Україні є формування модерної української нації, розбудова правової держави та громадянського суспільства, покращення матеріального добробуту громадян. Реалізація цих інтересів дозволить знайти гідні відповіді на сучасні безпекові виклики, що стоять перед Україною.

3.6. Духовна безпека України як квінтесенція національних цінностей та інтересів

Утверджуючи суб'єктність на міжнародній арені, українська держава здійснює різнопланові зусилля для захисту національних цінностей та інтересів, які у сукупності становлять підґрунтя для забезпечення духовного розвитку нашого народу. У сучасному глобалізованому світі зміцнення духовної безпеки держави, суспільства та людини є важливою умовою збереження національної ідентичності, культурної неповторності та сутнісних характеристик українського народу. Для розуміння духовної безпеки України з точки зору взаємодії національних інтересів та цінностей є сенс більш детально зупинитись на характеристиці останніх.

Національні цінності та національні інтереси знаходяться у діалектичній єдності й являють собою духовно-практичні орієнтири розвитку держави, української зокрема. Необхідно зазначити, що національні цінності є підґрунтям для визначення національних інтересів. І національні цінності, і національні інтереси потребують повсякчасного захисту, що

вимагає від державних органів постійного зміцнення національної безпеки, в тому числі й духовної безпеки.

Національні цінності у розумінні Г. Ситника – це цінності, які притаманні суспільству або окремому народу країни, матеріальна, інтелектуальна і духовна власність та досягнення, що становлять основу його матеріального й морального існування і розвитку та визначальним чином справляють вплив на формування системи національних інтересів і цілей, є їх базовим компонентом. Деградація та втрата національних цінностей фактично означають втрату національної ідентичності. Вони визначають ціннісні орієнтації суспільства, політичні, культурологічні та філософсько-світоглядні уявлення й переконання, моральні та етичні принципи поведінки кожного члена суспільства¹. Цілком логічно, що «розмивання» національних цінностей підриває духовну безпеку будь-якого народу, робить його беззахисним в умовах глобальної боротьби за виживання.

На думку Ж. Петровича, у системі координат країн світу національні цінності України – це своєрідний націєберігаючий імунітет, що дає змогу бути суб'єктами у системі світової політики, досягти успіху у цивілізаційному розвої, це підґрунтя націєтворення. Відтак, сьогодні Україна просто зобов'язана презентувати світові національний доробок, а не бути лише реципієнтом чужих цінностей і надбань. Вони допомагають виховувати духовність народу, який буде не лише відчувати себе українським, але й гордитися цим у міжнародному співтоваристві. В узагальненому тлумаченні, національні цінності – це цінності, які суспільство вважає за необхідне передавати підростаючому поколінню. Через такі цінності духовність, перейнята від пращурів, поєднується із сутністю самої нації. Виконуючи різні функції, такі цінності перетворюються на ядро національної самосвідомості, дзеркало національних інтересів держави, базис існування нації².

Погодимось з вищезначеним науковцем і підкреслимо, що від якості збереження, відтворення та розвитку національних цінностей в Україні напряму залежить її духовна безпека й духовна міць. Україна як молода демократична держава, стикається з низкою проблем, що заважають зміцнювати духовну безпеку, ефективно захищати національні цінності та інтереси.

¹ Ситник Г. П. Цінності національні. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1. С. 718.

² Петрович Ж. В. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет України. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21 (2). С. 149.

Фахівці констатують, що за умов сучасної української реальності практична реалізація тріади: національні цінності – інтереси – цілі, які традиційно покладаються в основу забезпечення національної безпеки, стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі різних суспільних груп досить часто набувають антагоністичного характеру, що унеможливує діалог між ними та порозуміння заради суспільного блага. Водночас, очевидно, що державність України ґрунтується на цінностях, захист яких є визначальною передумовою для її безпеки та добробуту громадян. Зокрема, такими цінностями та їх якісними характеристиками є:

- незалежність: Україна – суверенна, демократична, соціальна, правова держава;
- захищеність держави і народу: Україна забезпечує свою територіальну цілісність, недоторканність кордонів та фізичне існування населення;
- мир та міжнародна співпраця: Україна прагне до підвищення ступеня своєї міжнародної інтегрованості, забезпечення миру та безпеки в регіоні та світі;
- збереження ідентичності українського народу: Україна прагне до збереження та розвитку національної ідентичності українського народу на Батьківщині та за кордоном;
- добробут: Україна прагне шляхом стабільного розвитку забезпечити високу якість життя¹.

На сьогоднішній день, українська держава намагається відновити свою територіальну цілісність, забезпечити мирне існування та поступальний розвиток нашого народу. У цих процесах важливу роль відіграє духовно-ціннісна консолідація української політичної нації на основі спільних інтересів, пріоритетів, аксіологем. Національно-державницька консолідація на основі різнопланових цінностей та інтересів є складним поступальним процесом, який розгортається у історичному та соціальному часі під впливом низки чинників.

Проте сама пособі консолідація відбутися не може. Для цього необхідні певні фактори, які зможуть активізувати цей процес. Консолідуючі чинники поділяються на внутрішні і зовнішні. Внутрішні існують всередині нації і базуються на її історичних, державних, економічних та духовних особливостях розвитку. Зовнішні стосуються її геополітичного розташування і впливу сусідніх держав та міжнародних процесів. Особ-

¹ Ларін С. В. Сутність та зміст поняття «національні цінності» в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. Серія: Державне управління.* 2016. №2. С. 48.

ливо відчутними вони стають під час різних кризових явищ, які загрожують існуванню нації, збереженню її ідентичності тощо. Внутрішні чинники умовно можна поділити за сферами їхнього існування на три великі групи: політичні (територія, держава, національна еліта, розвиток громадянського суспільства, діяльність влади та гуманітарної інтелігенції з формування спільних цінностей, що об'єднують суспільство, міжнаціональні відносини, встановлення миру на Сході України), економічні (діяльність влади щодо подолання бідності та підвищення добробуту громадян, системна реалізація принципів соціальної справедливості, розвиток середнього класу, законодавче закріплення й подальше вдосконалення всіх аспектів ринкових відносин) та духовні (національний ідеал, національна ідея, державна мова, спільна історична пам'ять, релігія, соборність). Всі ці групи чинників є важливими і складають єдиний комплекс, що консолідує націю¹.

Для подолання деконсолідуючих проявів в українському суспільстві, з точки зору науковців, необхідно розвивати культурно-інформаційний простір нашої держави, дбати про активні міжрегіональні зв'язки, розвивати науку, мистецтво, народну творчість та ін.

Безсумнівно, що культура як інструмент політики національної безпеки може виступити чинником подолання фрагментованості національного культурного простору, актуалізації традицій, матеріальної та духовної спадщини через політику національної пам'яті та етнополітику, а також підтримку національних творчих індустрій². Культура є важливою основою для подальшого розвитку національних цінностей, їх вкорінення у суспільній свідомості.

Цілком очевидно, що без ціннісної консолідації української нації, чіткого визначення національних інтересів якісне забезпечення духовної безпеки країни є неможливим. Україна всіма можливими засобами має долати деконсолідуючі тенденції, зміцнювати духовну єдність нашого народу шляхом розвитку освіти, виховання, мистецтва, культури тощо. Лише за таким сценарієм наша держава зможе подолати ментальну неоднорідність та маргінальні настрої в українському соціумі.

Як підкреслюють Б. Буркинський та В. Степанов, сукупність національних цінностей можна згрупувати у три системні блоки, що відображають такі параметри: «національний дух», «якість життя» і «творчі здібності». Змістовна сутність цих параметрів зводиться до наступного:

¹ Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах : монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. С. 64–65.

² Каріх І. В. Культурна політика як інструмент політики національної безпеки України. *European Political and Law Discourse*. Praha, 2017. №2 . Р. 140.

1) національний дух (національна духовність) як функція, з одного боку високоорганізованої матерії, результат суспільно-історичної практики людей, народу, а з іншого – стійкість народу (країни) у важкі періоди негараздів, криз, війни;

2) якість життя народу (країни) як основна концепція його виживання і поступального, сталого розвитку (зазначимо, що якість життя – ключова мета розвитку світової спільноти);

3) творча здатність (креативність) нації – свідомо доцільна (цілеспрямована), творча діяльність людей на благо свого народу, суспільства, своєї країни¹.

Застосовуючи евристичну модель, для узагальнення системи національних цінностей стосовно України, автори вищезначеного дослідження пропонують 4-х рівневу ієрархію системи національних цінностей, а саме, найвища цінність, фундаментальні цінності, основоположні (базові) цінності, системоутворюючі цінності – субцінності².

На основі всього комплексу національних цінностей формуються й втілюються у життя національні інтереси, які є важливим складником духовної безпеки української нації.

Як стверджує А. Соловйов, національний інтерес являє собою надзвичайно важливий орієнтир самостійної політичної діяльності національно-орієнтованих сил в системі державної влади. Національний інтерес – це основоположна умова набуття людьми національної і культурної ідентичності, він в концентрованій формі виражає ті цілі і способи їх досягнення, які закріплюють за національними рухами той або інший політичний статус як в середині країни, так і на міжнародній арені. Нарешті, як основа діяльності національної держави національний інтерес виступає і показником визначеності внутрішньої і зовнішньої політики держави³.

Національний інтерес – це визначальне джерело формування стратегічної мети, стратегічних завдань, об'єкта спрямувань і напрямів розвитку нації, механізму, методів і форм їх реалізації. Невизначеність і ментальна розбіжність щодо основних критеріїв визначення національного інтересу – ознака розколотості суспільства за інтересами, політичної незрілості пересічних носіїв суспільної думки і представників, які претендують на ви-

¹ Буркинський Б. В., Степанов В. Н. Національні цінності і інтереси України (методологічні і прикладні аспекти дослідження). Економічні інновації. 2017. Випуск № 63. С. 47.

² Там само.

³ Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учебник для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2006. С. 183.

знання їх елітарним прошарком нації, у підсумку – несформованості нації. За своєю спрямованістю національні інтереси зорієнтовані на забезпечення виживання та прогресивний розвиток і певною мірою лідерства особи, суспільства, держави. Тільки крізь призму їх реалізації та захисту можуть і повинні розглядатися проблеми створення системи національної безпеки, її головна мета, цілі, завдання, принципи функціонування, усі внутрішні параметри¹.

У свою чергу, національні інтереси України у царині духовної безпеки спрямовані на збереження ментально-культурної самобутності української нації, забезпечення ретрансляції майбутнім поколінням основоположних цінностей, досягнень, пріоритетів, норм, що сприятимуть національно-культурному розвитку, посиленню підвалин ідентичності нашого народу та ін.

Інший підхід до розуміння національних інтересів та їх співвідношення з національними цінностями, демонструє дослідник І. Пантелейчук, розглядаючи їх у прагматичному вимірі та акцентуючи увагу не на аксіологічному характері даного феномена, а на інституційно-політичному. Зокрема він стверджує, що у сучасних умовах розвитку інтерпретація «національного інтересу» має не стільки ідеологічний, скільки прагматичний характер і орієнтується не стільки на певні національні або загальнолюдські ціннісні установки, скільки на здатність держави (її державних органів) ставити перед собою певні цілі і добиватися їх виконання. Незважаючи на те, що цілі держави, як конкретизація її стратегії, можуть змінюватись під впливом певних соціально-політичних або економічних чинників, органи державної влади, у компетенції яких лежить визначення цих цілей, повинні вміти їх ставити і досягати, що у свою чергу, передбачає наявність військової сили, внутрішньої і зовнішньої стійкості, економічної конкурентноздатності тощо. Саме наявність у держави такої здатності і виступає тим орієнтиром, який національний інтерес, у його прагматичній інтерпретації, задає державній політиці².

Цілком очевидно, що вищеозначений дослідник дещо недооцінює значення національних цінностей як підґрунтя формування національних інтересів, прагматичної державницької політики на міжнародній арені. У той же час, цілком обґрунтованою виглядає думка І. Пантелейчука про

¹ Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). Київ: НАДУ, 2004. С. 267–269.

² Пантелейчук І.В. Національний інтерес як механізм формування геополітичного іміджу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2012_2_6 (дата звернення: 29.04. 2020).

необхідність прагматизації й раціоналізації національних цінностей та національних інтересів.

У контексті нашого дослідження, варто поєднати аксіологічний та інституційно-політичний підходи до визначення сутності національних інтересів України у галузі духовної безпеки – з одного боку вони мають відображати споконвічні цінності українського народу, а з іншого боку – має бути розроблений та втілений ефективний механізм їх реалізації, захисту та просування на міжнародній арені. Забезпечення духовної безпеки має стати одним з найважливіших пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики української держави на сучасному етапі націотворення.

Загалом, основою формування національних інтересів є характерна для демократичного суспільства сукупність цінностей: «свобода», «демократія», «соціальна рівність», «економічний добробут», «розвиток», «індивідуальна безпека», «соціально-культурні традиції та орієнтації». Значний вплив на національні інтереси мають локальні особливості якими характеризується нація, що, в свою чергу, включає: історичний досвід, традиції, етнонаціональну ментальність, національний характер, національну ідею, тощо. За таких ознак можна говорити про те, що національний інтерес виступає однією з головних умов формування національної і культурної ідентичності¹.

Трансформація уявлень про національні інтереси та національні цінності напряму пов'язана зі становленням української державності, культури, історичними подіями у нашій країні, геополітичним становищем України у різноманітні періоди розвитку.

Як підкреслює Л. Полякова, формування комплексу національних інтересів – це тривалий і послідовний процес, що здійснюється в умовах складної історичної комбінації економічних, політичних, соціальних, національно-психологічних, культурних та інших факторів. Саме тому національні інтереси нерозривно пов'язані з їх носіями – народом і його історією. Вони мають найтісніший взаємозв'язок із самовизначенням конкретної нації, з процесом становлення національної державності, відповідними для певної нації формами та умовами політично-правового життя, нормами світового розвитку. Національні інтереси, об'єднані соціокультурними зв'язками і репрезентують державну та соціальну спільність. Задоволення та захист національних інтересів об'єктивно необхідні для майбутнього існування і розвитку держави, й можливі в повній мірі

¹ Копієвська О. Ф. Культурна складова національного інтересу. *Культура і сучасність*. 2014. № 1. С. 32.

лише завдяки усвідомленим спільним зусиллям її членів. На сьогоднішній день можна визначити як мінімум п'ять найважливіших характеристик, які розкривають сутність національних інтересів. Ними виступають системність, причинна обумовленість, усвідомленість, інтегративність (цілісність) і конкретно-історичність¹.

Вочевидь, захист національних цінностей та національних інтересів завжди є актуальним завданням у контексті збереження українського народу як самобутньої духовної соціокультурної спільноти. У такому сенсі духовна безпека України полягає у захисті мови, культури, традицій, своєрідного способу життя нашого народу. Відповідно, найбільш дієво духовну безпеку, як вираження національних цінностей та інтересів, можуть забезпечувати державні інституції, які довгий період часу в українській історії були відсутні. Саме тому вже у сучасних умовах державним органам варто розробляти й втілювати новітні підходи, технології та алгоритми посилення духовної безпеки української нації.

Як зауважує з цього приводу Д. Глембоцький, точне вираження національних інтересів (інтересів усіх членів суспільства), вирішення соціальних суперечностей та забезпечення прав людини – це ті функції, які покликана вирішувати держава, відштовхуючись від головного – відстоювання інтересів усієї етнонаціональної спільноти. Національні інтереси мають колективний характер, оскільки вони випливають з потреб громадян (груп громадян). Національні інтереси реалізуються через інтереси держави. Суб'єктами інтересів тут виступають саме громадяни та їх групи, а державні інституції є операційними суб'єктами. Отже, ми бачимо, що інтереси поділяються на групові та особисті².

У системі національних інтересів демократичної країни, що виражають колективну природу суспільного буття, політика безпеки, у своїх чинних політико-правових рамках, визнає пріоритетність інтересів окремої людини та необхідність їх збалансованого представлення разом з інтересами суспільства та держави. Інтереси людини, так само, як і національні інтереси, спираються на розуміння певної категорії цінностей, яка широко представлена у сучасному суспільно-політичному дискурсі – мова йде про загальнолюдські цінності. Академік НАН України О. Онищенко визначає, що до останніх насамперед належать гідність і свобода особис-

¹ Полякова Л. В. Національні інтереси України: механізми їх формування та реалізації в умовах глобалізації. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 319.

² Глембоцький Д. О. Осмислення поняття «національний інтерес» для подальшої реалізації в розвитку країни. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. С. 25.

тості, благополучна родина, людинолюбна і природоохоронна моральність, мирне співіснування, взаєморозуміння і співпраця. Ці цінності, на думку вченого, передаються через культуру, релігію і національну ментальність в межах кожної національної спільноти та становлять спільний внесок усіх народів та людства в цілому в своє майбутнє¹.

Загалом, українські національні інтереси – це життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету й єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет країни та її прогресивний розвиток. У цьому розумінні національні інтереси є найважливішими завданнями внутрішньої і зовнішньої політики².

У концентрованому вигляді національні цінності й національні інтереси як правило відображені у національній ідеї, національному ідеалі того або іншого народу. З нашої точки зору, стрижнем духовної безпеки України має бути сучасна, демократична, європейсько-центрична національна ідея, яка є квінтесенцією національних цінностей й національних інтересів.

Національну ідею можна інтерпретувати як стратегічну мету національного прогресу, породженням і виразником національної самосвідомості. У цьому визначенні містяться дві важливі складові національної ідеї. Перша полягає в тому, що національна ідея це форма ментального осягання нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв, відношення до космосу, у тому числі до землі, на якій живе, до інших народів і націй, яку відносять до поняття «національна самосвідомість». Друга – це форма ментального осягання корінних цінностей свого існування і цілей своєї діяльності, які із останніх випливають. Отже, національна ідея є сумою «національної самосвідомості» та «стратегічної мети національного прогресу»³.

На жаль на сьогоднішній день, у наукових та громадських колах України немає єдності щодо визначення сутності та змістовного наповнення національної ідеї, що відповідно послаблює ціннісне підґрунтя духовної безпеки нашої держави.

¹ Каріх І.В. Гуманітарна сфера як об'єкт політики безпеки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 153.

² Андрущенко С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: монографія. Київ: Логос, 2005. С. 54–57.

³ Дузь-Крятченко О.П., Лисичин Е.М. Українська національна ідея: якою їй бути. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. №3. С. 48.

Значущість національної ідеї для зміцнення духовної безпеки України обумовлена тим, що з одного боку, вона віддзеркалює право нації на самовизначення, а з іншого – визначає місце нації у загальнолюдській спільноті, зміцнює зв'язки нації з цивілізацією, передбачає утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей. Таке визначення національної ідеї має демократичний характер і застосовується як правило у розвинутих країнах, які пройшли стадію встановлення державності. Національна ідея повинна враховувати й ментальні характеристики та особливості народу України. Як відомо українському народу притаманна певна сукупність ментальних етнічних рис: романтизм, мрійливість, самозаглиблення, прагнення до свободи, відданість сім'ї тощо¹.

Значення національної ідеї для зміцнення духовної безпеки України особливо рельєфно проявляється у її базових функціях. Зокрема, О. Куць до таких функцій відносить такі: етнонаціотворчу (визрівання з людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос); інтегруючу (згуртовує в єдину спільноту різні етноси); ідентифікаційну (сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та її представників); культурологічну (з народної культури формує загальнонаціональну культуру); аксіологічну (орієнтація на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти); державотворчу (усвідомлення необхідності створення політичних інституцій та їх функціонування)².

Необхідно зазначити, що для якісного забезпечення духовної безпеки України національна ідея має реалізовуватись у конкретній державній та політичній діяльності різноманітних суб'єктів. Національна ідея не має бути лише предметом дискусій у наукових та політичних колах. Вона як найвища цінність й пріоритет розвитку держави має популяризуватись шляхом репрезентації у освітніх програмах, громадських ініціативах, за допомогою засобів масової комунікації.

Як слушно зауважує дослідник М. Безотосний, на суспільному рівні необхідна наявність спільних цінностей, що є передумовою об'єднання індивідів у спільноту. Потрібен синтез цінностей у єдину систему для створення ідеалів. Передумовою зародження консолідаційної ідеї є усвідомлена єдність, яка дозволяє індивідам ототожнювати себе з нацією.

¹ Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. С. 564.

² Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 100.

Якщо спільні цінності, ідеали та усвідомлена єдність є передумовою об'єднання нації, то засобом її консолідації є політичний ресурс¹.

На думку фахівців, в основу формування української національної ідеї, як ціннісного підґрунтя духовної безпеки України, повинні бути покладені наступні аксіологічні орієнтири:

- по-перше, необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» – держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів;

- по-друге, в основі націотворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загальноприйнятої мети – духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно й соціально міцній, духовно багатій, правовій державі;

- по-третє, держава у даній системі цінностей тепер мислиться не як самотета, а як інструмент, що забезпечує досягнення мети, як засіб самоутвердження нації;

- по-четверте, Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна Батьківщина;

- по-п'яте, повинна забезпечуватись правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність, що є важливим чинником консолідації нації;

- по-шосте, повинна культивуватись як національна самоповага, патріотично орієнтована діяльність як спосіб самовираження особи, так і культурна й психологічна сприйнятливість до прогресивних надбань інших націй;

- по-сьоме, громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському демократичному суспільстві;

- по-восьме, національну ідею слід позбавити ідеологічної забарвленості;

- по-дев'яте, громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних².

Отже, національна ідея не є суто науковим або політичним феноменом, вона вбирає в себе історичні, ментальні та соціально-економічні особливості розвитку українського народу. Фактично національна ідея є віддзер-

¹ Безотосний М. Національна ідея – основа консолідації українського суспільства на сучасному етапі. *Рідний край*. 2013. №2 (29). С. 70.

² Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. С. 254–255.

каленням розвитку інституційної форми правосвідомості та квінтесенцією поглядів української еліти на напрямки й сутність державотворення¹. Позаяк національна ідея має «перейти» з наукової площини у громадсько-політичну, що розкриє її значення та інтелектуально-культурний потенціал у зміцненні духовної безпеки України у ХХІ сторіччі. Не викликає сумнівів думка про те, що наша держава потребує модерної національної ідеї в умовах «гібридних» та інформаційних війн.

Свого часу класик української філософської думки М. Драгоманов намагався наповнити національні традиції сучасним суспільно-політичним змістом. На переконання вченого, провідним завданням визвольного руху України мусить стати її повернення до сім'ї вільних і культурних європейських народів, до цінностей та засад сучасної цивілізації, з розвитком якої Україна була міцно пов'язана в минулому. Наголошуючи на життєвій необхідності «європеїзації» українського національного руху, М. Драгоманов порівнював історію України з національно-визвольними рухами інших народів Європи. Минуле і майбутнє України М. Драгоманов бачив у європейському суспільно-політичному просторі, закликав не перебільшувати реального значення рис національної «окремішності» українців від сусідніх народів, вирізняти за цими зовнішніми рисами спільні інтереси та тенденції загальноєвропейської інтеграції. Він був впевнений, що єдиний слушний шлях поступу українців – це рух до європейської цивілізації².

Проблематика оновлення української національної ідеї як основи духовної безпеки розробляється й сучасними фахівцями. Так, вітчизняний дослідник М. Розумний виокремлює три групи чинників, що визначають динамічність та конструктивність розвитку національної ідеї. Перша група – це дія когнітивних чинників суспільної свідомості, котрі сфокусовані в самому понятті ідея. Повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки. Модернізована національна ідея – це новий суспільний орієнтир української нації. В ній мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація у цьому випадку виступає суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта – свободою й творчістю.

¹ Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства. Гілея. 2011. Випуск 44. С. 364.

² Погребняк В. Громадянське виховання: Українська Національна ідея у творчості Михайла Драгоманова. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 60. С. 35–36.

Друга група чинників умовно може бути об'єднана під назвою національної генетики. Для людини природним є бачити себе чужими очима. Ідентичність звично розглядати як сукупність основних аспектів суспільного самоусвідомлення людини. Ідентичність дорівнює належності до спільноти. Нарешті, третя група чинників – цивілізаційна динаміка, адже ми живемо в час, коли величезні маси людей перейшли від стану спокою до стану руху¹.

Розвиваючи вищеозначену логіку, В. Пасічник доводить, що складниками національної ідеї є національні цінності та пріоритети. Ієрархію національних цінностей та систему національних пріоритетів визначає переважно національний ідеал. Цінності та пріоритети формують життєві орієнтації нації й людини у світі, а отже, є результатом поєднання власного та запозиченого загальнолюдського досвіду, що став національним надбанням. Національні інтереси є системоутворюючим елементом у структурі національної ідеї. Національні інтереси є усвідомленими потребами, «окультуреними» і такими, що відповідають системі цінностей, на основі якої і формується система національних інтересів у їх певній ієрархічній послідовності. Національні інтереси не є механічною сукупністю всієї багатоманітності суспільних інтересів, це синтез інтересів нації як інтегрованої спільноти, де окремі індивідуальні та групові інтереси узгоджуються й зводяться до загального знаменника, який визначається як інтерес до самозбереження і самовияву, до реалізації свого соціально-політичного і культурного потенціалу у властивій саме цій нації формі (іншими словами – до реалізації національної ідеї). Серцевиною національних інтересів є збереження й зміцнення національного суверенітету, що означає повновладдя нації, оволодіння нею всіма можливостями розпоряджатися власною долею. Тому національні інтереси мають бути синтезом, а не механічною сумою приватних і корпоративних інтересів. На цій основі досягається консенсус між основними соціальними групами, між панівною елітою та усім суспільством².

Для подальшого утвердження й розвитку національних цінностей та інтересів України у контексті зміцнення духовної безпеки, необхідно спиратись не тільки на національну ідею, а й розуміти сутнісні характеристики ідеї соборності, оскільки вона уособлює не тільки етнонаціональ-

¹ Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. Україна на шляху до Європи / упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко. Київ: Етнос, 2006. С. 401–404.

² Пасічник В. Суть та структура національної ідеї. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 36. С. 62–63.

ну та територіальну єдність, а й передбачає духовне об'єднання українського народу як цілісного соціокультурного організму. Можна стверджувати, що ідея соборності є визначальною національною цінністю українського народу, а її реалізація – важливим національним інтересом, що зміцнює підвалини духовної безпеки.

У широкому розумінні ідея соборності передбачає не тільки «збирання українських земель» у єдину державу, але й духовну, економічну та політичну єдність громадян України. Філософія соборності передбачає всебічний розвиток української держави на основі національно-культурних традицій, демократичних політичних цінностей та констант правової держави й правового суспільства. Філософія соборності являє собою різновид національно-культурного солідаризму, який передбачає поєднання колективних (нації) та індивідуальних інтересів (особистості) в процесі розбудови української держави¹.

Як демонструє новітня історія України, без духовного об'єднання та соціальної солідарності на основі спільних цінностей наш народ стає значно слабшим та вразливішим щодо зовнішніх агресивних впливів.

З точки зору І. Бредуна, у суспільному житті соборність виявляє себе на кількох рівнях: об'єктивний рівень містить два аспекти – соціальний і текстуальний (культурно-символічний), а саме традиції, стереотипи, норми, канони, міфи і т. п., що складає змістовний бік життя соціальної групи; суб'єктивний рівень, до якого належать самоідентифікація як особистості, так і колективу як частини чогось цілого (церкви, нації, суспільства і т. п.) і свобода як не вимушене ззовні покладання цілей власного життя; колективний рівень, на якому соборність виявляє себе як солідарність між суб'єктами – учасниками комунікативного процесу. Відношення між «я» і «ти» в цьому випадку уявляються симетричними, взаємними; індивідуальний рівень соборності виявляється у явищі «анонімної» (незалежної від присутності спостерігачів) відповідальності індивіда в ставленні до суспільства та «іншого» та у відповідних зразках поведінки².

Для зміцнення духовної безпеки української держави всі з вищенаведених рівнів соборності є однаково важливими, оскільки світоглядно-духовна міць національного утворення в умовах «гібридних воєн», застосування новітніх інформаційних технологій випробовується як на рівні всієї країни, так і на рівні суспільства й окремого індивіда.

¹ Калиновський Ю. Ю. Філософія соборності як світоглядне підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Випуск 70 (№3). С. 354.

² Бредун І. Поняття соборності в сучасній філософії. *Гуманітарний часопис*. 2014. №4. С. 71–72.

Соціологічні дані свідчать, що переважна більшість громадян сучасної України підтримують ідею соборності. Згідно з матеріалами Національної доповіді НАН України «Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі» ідея соборності є панівною в країні – 71% усього населення, зокрема 87% мешканців західних областей підтримують єдиний і унітарний державний устрій України. Найбільша ж кількість прихильників федеративного устрою виявилася на Донеччині – це 46% населення області¹.

Українська соборність протягом всього існування нашого народу стикається з різноманітними викликами, породженими як внутрішніми, так і зовнішніми причинами. Т. Бевз стверджує, що виклики для сучасної української соборності є такими: невизначеність національної ідеї, слабкість внутрішньоекономічних зв'язків, низька мобільність населення, загроза зовнішньої інтервенції та дискредитація ідей Революції Гідності, розвал армії, несформованість політичної еліти та відсутність у неї єдиного бачення щодо майбутнього Української держави – корупція, яка гальмує і без того повільний темп здійснюваних в Україні реформ, зокрема, в частині децентралізації, негативний інформаційний вплив як ззовні, так і всередині держави, неоднозначне трактування історичного минулого окремих регіонів України тощо².

Отже, національна ідея та ідея української соборності мають становити світоглядно-культурне підґрунтя для визначення національних цінностей та національних інтересів України у XXI сторіччі. У свою чергу національні цінності й національні інтереси у своїй змістовній єдності дозволяють визначити основні параметри духовної безпеки нашої країни на сучасному етапі вітчизняного державотворення.

Як переконує В. Баранівський, духовна безпека – це система умов, що дозволяє якомусь суспільному суб'єктові (культурі, суспільству) зберігати свої життєво важливі параметри в межах норми, що історично склалася. Їх вихід за рамки норми під впливом різного роду чинників (перш за все культурного, ціннісно-нормативного характеру) веде до дезорганізації, і кінець кінцем – до національної катастрофи, тобто до розпаду суспільства

¹ Дослідження: Більше 70% українців – за унітарну державу і проти федералізації. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/doslidzhennia-bilshe-70-ukraintsviv-za-unitarnu-derzhavu-i-proty-federalizatsii-109168.html> (дата звернення: 30.04. 2020).

² Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 1. С. 278.

як цілісної системи у зв'язку з руйнуванням тих елементів що створюють його духовні засади¹.

У свою чергу духовна безпека українського суспільства є стрижнем збереження національної ідентичності нашого народу, важливим чинником розбудови сучасної демократичної, європейської держави. Духовна безпека українського суспільства базується на національних та загальнолюдських цінностях і спрямована на захист національно-культурної суоб'єктності нашого народу. У сучасних умовах духовна безпека має декілька вимірів, а саме: державницько-інституційний, культурно-освітній, ментально-цивілізаційний, соціально-економічний, політико-правовий, інформаційно-технічний та ін.²

Духовна безпека українського суспільства знаходиться у динамічному стані, що пов'язано зі зміною культурних потреб, трансформацією цінностей та національних інтересів соціальної спільноти, характером зовнішніх й внутрішніх загроз існуванню нашої держави.

П. Лісовський з цього приводу зауважує, що суспільство як динамічна система, безперервно саморозвивається, саморегулюється під впливом суспільних процесів і еволюції індивідів, постійно оновлюється змінами, які відбуваються в економічній, соціальній, політичній, інформаційній сферах як духовної потреби і поведінки людей. Еволюція духовної безпеки набуває цілісного прояву в змінах ідей, ціннісних орієнтирів, установок і норм в поведінці людей, що детермінує, зокрема, суперечності в існуючих цінностях. На зміну одним соціальним цінностям приходять інші в силу динаміки розвитку суспільства, але є вічні цінності як гуманістичні ідеали любові, добра і злагоди. При цьому слід зазначити, що цінність повністю не зникає, а переходить у новий якісний стан, стає основою для нового духовного елементу. Не дивлячись на те, що зміст нової цінності буде суттєво відрізнятися від її попереднього змісту і нова цінність стане грати принципово нову роль в житті суспільства. Вона оновлює певні елементи старої цінності «у форматі сталого буття» як магістрального напрямку життєвої дії. Таким чином, перехід до нових суспільних відносин детермінує утворення нових соціальних цінностей,

¹ Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С Сковороди. Філософія*. 2013. №41 (1). С. 209.

² Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. № 1 (40). С. 32–33.

адже в суспільстві поступово накопичуються якісно нові проблеми, що вимагають для свого вирішення нові еталонні зразки і духовні цінності, тобто відбувається теоретичне осмислення сутності сучасного суспільства, закономірностей його розвитку, розробка стратегії соціального поступу в комунікативній опосередкованості духовної безпеки¹.

Цілком очевидно, що національні цінності та національні інтереси України, а відповідно й завдання щодо забезпечення її духовної безпеки набули певних змін починаючи з 2014 року. «Гібридна війна» розв'язана проти нашої держави актуалізувала низку явних та латентних загроз духовній безпеці України.

У цьому контексті доречними є роздуми дослідника В. Горлинського, який пропонує розглядати загрози розвитку суспільства, що виникають у духовній сфері, за такими групами:

- перша група – небезпеки руйнування духовного світу людини, що загрожують становленню її свідомості, світоглядним основам, свободі думки, переконань, інтелектуальної діяльності;
- друга група – це загрози усталеному функціонуванню всіх форм суспільної і масової свідомості та ментальності;
- третя група – загрози розвитку культури всього суспільства, його етнічних і конфесійних спільнот, а також загрози функціонуванню соціокультурних інститутів – науці, моралі, освіті, вихованню, мистецтву, релігії, що забезпечують задоволення духовних потреб нації. Дослідник наголошує на тому, що загрози в духовній сфері хоча й мають латентний, прихований характер, проте негативно впливають на соціально-політичні процеси і безпеку суспільства².

Загалом, з точки зору Л. Маслової, загрозу духовній безпеці можна визначити як сукупність подій, явищ, процесів та інших факторів, які спричиняють небезпеку духовній сфері індивіда, суспільства та держави та завдають шкоди їх життєво важливим інтересам. Якщо визначити сутність поняття «джерела загроз духовній безпеці», то це – форми впливу на духовну сферу суспільства, що спрямовані на руйнування культури, опанування масовою та індивідуальною свідомістю та її ціннісним змістом з метою дестабілізації суспільства. Джерелами дестабілізуючих факторів можна розглядати інформаційну, ідеологічну, психологічну, організаційну діяльність, що спрямована на:

¹ Лісовський П. М. Феномен духовної безпеки як система цінностей у соціокультурних вимірах. Гуманітарний вісник ЗДА. 2007. Випуск 28. С. 61.

² Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства. *Стратегічна панорама*. 2006. № 1. URL: http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=pnb1&issue=2006_1 (дата звернення: 4.05.2020).

- руйнування духовного світу людини, релігійних і моральних орієнтацій та принципів, дестабілізацію її свідомості, духовне та інтелектуальне насильство з метою опанування психікою і підкорення свідомості індивіда;
- знищення духовної культури суспільства, традиційних і загальнозначущих ціннісних засад, його деморалізацію, проникнення в суспільну свідомість шаблонів західної масової культури;
- культивування ідеології насильства, ксенофобії, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі з метою дестабілізації соціуму;
- послаблення важливих соціокультурних інститутів держави, відсутність державної ідеології тощо¹.

У продовження даних висновків Г. Кісельов виокремлює низку чинників, які призводять до руйнування внутрішнього світу, духовної культури і духовних цінностей наших сучасників, їхньої духовної безпеки. Серед цих чинників найголовнішим, на його думку, є низький рівень ціннісної свідомості населення, що дає можливість маніпулювати свідомістю; «сегментована картина життя»; руйнування духовного світу людини; життя без віри, духовна самотність; відсутність духовно-моральних ідеалів; негативний вплив маскультури; поширення через ЗМІ моралі всюдозволеності, антиестетичності, відсутність національно-культурної і духовної самоіндефікації; поляризація ідеологем і відповідних духовно-моральних цінностей в суспільстві, що виявилися в різній спрямованості геополітичних інтересів та в різному баченні розвитку країни. Саме ці чинники негативно вплинули на деформацію системи цінностей в суспільстві, сприяли релятивізації загальнолюдських і національних моральних і естетичних норм та стиранню меж між добром і злом, цінністю життя свого і чужого².

Отже, одним з базових національних інтересів України у духовній сфері є нівелювання вищезначених загроз шляхом як профілактичних заходів, так і методів спрямованих на своєчасне розв'язання вже існуючих проблем й подолання небезпек у царині культури, освіти та науки, діяльності засобів масової комунікації, релігійних інститутів, системі міжнаціональних відносин тощо.

В умовах «гібридних» та інформаційних воєн українська держава має повсякчасно опікуватись національними цінностями та національними

¹ Маслова Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_12 (дата звернення: 4.05.2020).

² Кісельов Г. С. *Стать человечеством (сознание постмодерна)*. Москва: Гном и Д., 2004. С. 25.

інтересами, задля зміцнення когнітивного бар'єру на шляху агресивних інформаційних впливів. Як доводить Л. Беловецька, національні інтереси держави разом із політичною, військовою, економічною і екологічною безпекою включають також духовну безпеку українського народу, що передбачає захист і утвердження її домінуючих цінностей. Запорукою відродження історичного та духовного потенціалу, конкурентоспроможності українського народу є не лише багаті природні ресурси, а насамперед унікальність духовного багатства, культури, основ і традицій, які передаються від покоління до покоління, які зберігають мову народу, сприяють національній самосвідомості й ідентифікації, суспільному добробуту¹.

Задля посилення духовної безпеки України фахівці пропонують низку невідкладних заходів:

- збереження й примноження культурних надбань;
- створення духовних засад з метою забезпечення усталеності й безпеки суспільного розвитку;
 - визначення культури як одного з основних складників розвитку самобутності української нації та національних меншин, що проживають на території України;
 - розвиток та підтримка міжнародного культурного співробітництва;
 - підвищення культурного виховання громадян, сприяння творчому розвитку громадян;
 - створення та забезпечення умов для здійснення творчої діяльності і функціонування закладів культури;
 - підтримка українського кінематографу;
 - утвердження високих моральних засад та визначення національних й загальнолюдських цінностей;
 - збереження історико-культурної спадщини, архітектурних об'єктів України;
 - підтримка діяльності бібліотек, музеїв, театрів та інших закладів культури;
 - сприяння використанню української мови, її всебічному розвитку та функціонуванню;
 - підтримка україномовних видань України, заборона книжкової продукції антиукраїнського змісту;
 - влаштування фестивалів на підтримку української мови, культури та національних надбань;

¹ Беловецька Л. Е. Проблема збереження національної ідентичності як складової духовної безпеки українського суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 11.

- забезпечення поширення україномовного радіомовлення, трансляції україномовних радіопередач та кінопродукції;
- сприяння культурному розвитку молоді¹.

Спираючись на думку науковців, зазначимо, що національні інтереси України у духовній сфері полягають у збереженні і зміцненні моральних цінностей суспільства, традицій патріотизму та гуманізму, культурного і наукового потенціалу країни. Забезпечення національної безпеки України включає в себе захист культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурних надбань, формування державної політики у сфері духовного і морального виховання населення.

Проблема духовної безпеки загалом – це необхідність забезпечення належного функціонування всієї духовної сфери суспільства. Саме в духовній сфері формуються ціннісні засади суспільства, виробляються духовні блага і задовольняються духовні потреби людини, нації та людства завдяки функціонуванню відповідних інститутів (релігійних, наукових, освітніх, мистецьких). Внаслідок цього формується духовний потенціал суспільства сталого розвитку, культура безпеки як відповідь на виклики глобалізації та реалізація потреби самозбереження людського роду. Але підґрунтям для функціонування духовної сфери є вищі цінності як духовні сенсоутворюючі засади існування людства. Вони забезпечують духовну сталість і цільність людини, моральне здоров'я суспільства, його духовний імунітет і добру волю. Втрата людиною, суспільством духовних цінностей супроводжується втратою життєвих орієнтирів, ціннісним вакуумом, і, як наслідок, руйнуванням духовного, морально-вольового стрижня особистості, настанням духовної кризи соціуму².

Таким чином, національні цінності й національні інтереси детермінують буття духовної безпеки України як поліаспектного феномена. Базовими національними цінностями українського народу на сучасному етапі націєдержавотворення є державність, демократія, свобода, права людини, соціальна справедливість, надбання національної культури (мова, традиції, вірування та ін.) тощо. Національні цінності є підґрунтям формування

¹ Узденюва Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження національної безпеки в духовній сфері. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 4. С. 85.

² Михайловський Р. А. Сучасні духовні проблеми національної безпеки України. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: матеріали науково-практичної конференції ХНУПС ім. І. Кожедуба (м. Харків, 30 червня 2017). Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 185.

соціальна справедливість, надбання національної культури (мова, традиції, вірування та ін.) тощо. Національні цінності є підґрунтям формування національних інтересів, які полягають у наступному: захист державного суверенітету України, відновлення територіальної цілісності нашої держави, розвиток демократії та місцевого самоврядування, посилення суб'єктності України на міжнародній арені, подальший розвиток української культури, науки, мистецтва та ін. У свою чергу, духовна безпека України має бути спрямована на захист вищезначених національних цінностей та національних інтересів.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Загальна характеристика структури системи забезпечення національної безпеки

Незважаючи на певні успіхи окремих наук у дослідженні низки фундаментальних проблем безпеки, поки що не створена всеосяжна теорія національної, регіональної та міжнародної безпеки, яка б забезпечувала науково обґрунтований підхід до комплексного їх вирішення.

Очевидно, перш за все слід визначитись з розумінням суті системи забезпечення національної безпеки. Під системою національної безпеки доцільно вважати певну сукупність суспільних та державних структур та недержавних організацій, які функціонують у сфері захисту прав та свобод громадян, базових цінностей суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також підсистема державних законодавчих актів та нормативних документів недержавних (суспільних) організацій. Абстрагуючись від суто політологічного підходу, де система національної безпеки розглядається з точки зору сукупності основних її компонентів (політичної, економічної, інформаційної, воєнної, екологічної, демографічної тощо), в контексті комплексного філософського аналізу даної проблеми проаналізуємо основні структурні рівні (сфери) національної безпеки. В умовах, коли вказані вище основні компоненти є суттєво розмитими, нестійкими, відносними, розгляд системи національної безпеки відносно основних рівневих елементів (особистості, суспільства й держави) є, на наш погляд, найбільш продуктивним і адекватним філософському розумінню даного соціокультурного феномена.

Система забезпечення національної безпеки будь-якої країни поєднує у собі ознаки загального (рис, які притаманні аналогічним системам усіх країн) і особливого (рис, які притаманні окремим групам соціумів)¹. При-

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.;

чому слід зазначити, що особливі ознаки можна диференціювати на ознаки, які притаманні всім країнам певного типу (наприклад, транзитивним) і культурно-особливі (притаманні тільки для даної країни) ознаки. Є всі підстави вважати, що серед усієї наведеної сукупності ознак для усіх національних систем забезпечення безпеки домінуючими й визначальними є загальні ознаки. Таким чином, з точки зору структури системи забезпечення національної безпеки можна виділити певні усталені феномени, які можуть бути покладені в основу комплексного філософського аналізу даної проблеми.

Основними категоріями, які розкривають сутність і зміст системи забезпечення національної безпеки, є:

- принципи розуміння, побудови й функціонування системи забезпечення національної безпеки;
- суб'єкти системи забезпечення національної безпеки;
- об'єкти системи забезпечення національної безпеки;
- елементи (складові) системи забезпечення національної безпеки;
- риси (показники) зовнішнього і внутрішнього аспектів національної безпеки;
- засоби забезпечення національної безпеки;
- функції системи забезпечення національної безпеки.

Досить часто користуються ще одним варіантом розуміння системи забезпечення національної безпеки, під якою доцільно вважати організовану державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства держави. Така система створюється з метою формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів щодо захисту національних інтересів у всіх сферах соціального життя.

В основу визначення загальних підходів до розуміння сутності структури національної безпеки можуть бути покладені наступні принципи¹.

Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

¹ Белов А. Национальная безопасность – безопасность личности, общества и государства. URL: <http://www.niss.gov.ua/book/belov/1.htm> (дата звернення 10.01.2019); Власюк О. С., Кононенко С. В. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України. *Стратегічна понорама*. 2017. № 1. С. 17–23; Возжеников А. В. Гомеостаз и национальная безопасность. Синергетика, философия, культура. Москва:

1. *Усі види діяльності стосовно реалізації системи забезпечення національної безпеки мають поліаспектний взаємопов'язаний характер.* Тому створення загальної, здатної втілитися у соціокультурну практику, теорії безпеки (у тому числі й теоретичних викладок стосовно структури системи забезпечення національної безпеки) передбачає тісну інтеграцію різноманітних наук. Для методологічно вірного вибору варіанту розуміння сутності структури системи забезпечення національної безпеки необхідне використання системних і комплексних методів дослідження проблем забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави. Причому, як зазначалося у розділі 1, стосовно переважної більшості сучасних соціальних систем доцільним є використання діалектичного й синергетичного підходів у їх поєднанні і взаємодоповнюваності.

2. *Всі рівні організації суспільства і природи пронизані випадковим характером (стохастичністю) й невизначеністю.* Це призводить до неоднозначного відображення у свідомості людей процесів (як природних, так і особливо соціально-політичних), що відбуваються, і, як наслідок, до невизначеності і навіть ірраціональності їхньої реакції на вплив навколишнього світу. Через те, що у кожного суб'єкта суспільства власні цілі та інтереси (які далеко не завжди співпадають з інтересами і цілями інших суб'єктів), їхні активні практичні дії породжують численні конфлікти, в тому числі збройні. В кожного народу своя система цінностей і свій погляд на історію. Створення ж системи міжнародної безпеки (а без міжнародної безпеки зараз не може йти мова про національну безпеку) повинно базуватися на пізнанні загальних механізмів самоорганізації живої матерії і цивілізації як єдиного процесу розвитку матеріального світу з науковим обґрунтуванням на цій підставі раціональних підходів до комплексного вирішення глобальних і локальних проблем безпеки соціосфери, біосфери та їх елементів. Тому загальне розуміння сутності структури системи забезпечення національної безпеки ускладнене, окрім інших причин, відсутністю у різних суб'єктів суспільства єдиного підходу до проблеми національної безпеки.

Изд-во РАГС, 2001. 347 с.; Дзьобань О. П., Чернієнко В. О. До питання про застосування системного підходу у соціально-філософському аналізі національної безпеки держави. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія.* 2002. Вип. XIV. С. 75–82; Житник О. М., Гриценко А. А. Концептуальні та методологічні засади формування державної політики національної безпеки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* 2019. Т. 30 (69). №3. С. 67–73; Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2012. Вип. 1. С. 191–201.

3. *Дихотомія між відсутністю суворих законів і закономірностей організації соціальної системи та її розвитку і відносною стабільністю основних елементів і структури системи забезпечення національної безпеки.* Розвиток соціальних систем є багатовекторним. Це пов'язане з тим, що, з одного боку, умови й способи забезпечення соціальної стабільності, безпечного розвитку значною мірою визначаються також і суб'єктивними факторами, тобто залежать від індивідуальних і колективних інтересів людей. Тому подальший розвиток суспільства, що трансформується, важко передбачити, він може здійснюватись за одних і тих же початкових умов різними шляхами (у тому числі й такими, які можуть призвести до загибелі), як важко передбачити й динаміку розвитку структур безпеки. З іншого боку, сутнісна основа системи забезпечення національної безпеки відрізняється ригідністю, консервативністю, усталеністю основних елементів і структур. Все це суттєво обмежує можливості використання при вирішенні фундаментальних проблем опрацювання сутності й змісту системи забезпечення національної безпеки достатньо добре розроблених методів точних наук і потребує створення ряду нових теорій, зокрема розвитку теорії конфліктів і катастроф, теорії компромісів, без чого неможливе створення сучасного розуміння сутності вказаної системи.

Сучасний рівень розвитку соціогуманітарного знання дає можливість виділити такі основні *принципи функціонування* системи забезпечення національної безпеки¹:

- законність, баланс інтересів особистості, суспільства і держави;
- взаємна відповідальність останніх за забезпечення безпеки;
- взаємозв'язок національної й міжнародної безпеки.

Суб'єктами системи забезпечення національної безпеки є об'єднані цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів державні органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, які здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства країни.

¹ Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ: ДП «Євроантлантикінформ», 2007. 592 с.; Теоретико-методологічні засади забезпечення національної безпеки держави у її визначальних сферах: монографія. Київ: Кий, 2007. 370 с.; Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк. Харків: Право, 2009. 200 с.; Становлення і розвиток системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони України: монографія / В. Г. Пилипчук, Л. Ф. Компанцева, С. С. Кудінов, І. М. Доронін, О. П. Дзьобань, О. В. Акульшин, О. Г. Заруба; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 272 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

Після оновлення законодавства у сфері національної безпеки Закон України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. не визначає окремо об'єкти національної безпеки, але наводить ті ж самі складові щодо держави у ст. 3, розкриваючи принципи державної політики, що має бути спрямована на захист. Таким чином, як справедливо зазначає І. Доронін¹, по суті зазначене законодавче формулювання повторює зміст поняття «об'єкти національної безпеки» у розумінні Закону України «Про основи національної безпеки України», який на сьогодні втратив чинність.

Ключовим суб'єктом системи забезпечення національної безпеки є воєнна організація держави (сектор безпеки і оборони²), до якої входять усі силові та правоохоронні структури держави.

Головними *об'єктами* системи забезпечення національної безпеки слід вважати³:

- особистість з усією сукупністю її прав та свобод;
- суспільство з усією сукупністю його духовних та матеріальних цінностей;
- державу (її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність, недоторканність кордонів тощо).

Оскільки, як зазначалося, забезпечення національної безпеки є системним феноменом, то є сенс вести мову про підсистеми, елементи, складові системи забезпечення національної безпеки.

До *основних елементів* системи забезпечення національної безпеки можна віднести політичну, економічну, воєнну, правоохоронну, екологічну, гуманітарну, демографічну, інформаційну та інші складові. Кожна

¹ Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: правові аспекти: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 56.

² Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2018. № 31, ст. 241.

³ Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ: ДП «Свроантлантикінформ», 2007. 592 с.; Теоретико-методологічні засади забезпечення національної безпеки держави у її визначальних сферах: монографія. Київ: Кий, 2007. 370 с.; Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк. Харків: Право, 2009. 200 с.; Становлення і розвиток системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони України: монографія / В. Г. Пилипчук, Л. Ф. Компанцева, С. С. Кудінов, І. М. Доронін, О. П. Дзьобань, О. В. Акульшин, О. Г. Заруба; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 272 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

з них має певну специфічну своєрідність. Разом з тим, усі вони знаходяться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності. Всі названі елементи однаково важливі для формування всезагальної, повної, комплексної системи безпеки, але залежно від конкретно-історичних обставин, в силу дії різноманітних факторів, на передній план, набуваючи особливого значення, може виступати та чи інша складова.

В контексті даного дослідження є сенс більш детально зупинитися на політичній, війсьній та економічній складових системи забезпечення національної безпеки.

Не виникає серйозних заперечень щодо тези про те, що суверенний і самостійний розвиток будь-якої країни неможливий без *політичної безпеки*, яка, безумовно, є одним із основних, центральних елементів системи забезпечення національної безпеки. Будь-які обмеження можливостей держави як самостійного, суверенного і активного суб'єкта міжнародних відносин з боку її сусідів або коаліції держав призводять до обмеження її суверенітету, до політичної залежності і не можуть не мати негативного впливу на її функціонування і розвиток і, в результаті, не приносять збитків державі.

Разом з тим, наявність стійкої політичної системи суспільства, політичної організації, яка відображає інтереси його основних соціальних груп, політичного режиму, що реалізує ці інтереси в прийнятних для цих груп формах, сприяють єднанню нації, дозволяють ефективно вирішувати завдання її економічного, соціального і культурного розвитку. Поряд з цим, авторитетні і такі, які користуються підтримкою більшості народу, органи політичного і державного керівництва, спроможні успішно відстоювати інтереси країни і на міжнародній арені, зміцнюючи положення її безпеку держави як самостійного і активного суб'єкта міждержавних відносин.

Як свідчить історія цивілізації, найбільш прийнятною формою політичної організації для забезпечення політичної безпеки є представницька демократія, яка утворює міцну державу¹. Про це в свій час зазначав ви-

¹ Дзьобань О. П. Генеза уявлень про проблему безпеки: від античності до Нового часу. Політологічний вісник: збірник наукових праць. 2019. Вип. 83. С. 8–15; Дзьобань О., Мануйлов Є. Проблема безпеки у ранніх формах її усвідомлення. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. Науковий журнал*. 2016. №2 (106). С. 40–52; Дзьобань О. П., Михайловський Р. А. Проблема безпеки: від античності до Ренесансу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Випуск 6 (15). С. 11–18; Дзьобань О. П., Хома Н. М. Політичні ідеї представників безпекознавства. *Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми*. Львів: «Новий Світ – 2000», 2016. С. 965–981.

датний філософ часів англійської буржуазної революції Томас Гоббс¹. Саме вона, представницька демократія, як вважається, спроможна у найбільш безболісній формі привести різні інтереси в суспільстві до спільного знаменника цивілізованими формами і методами.

Звичайно, й інші структурні елементи політичної системи суспільства – політичні традиції, політичні норми, політична культура – здійснюють свій вплив на політичну безпеку країни. Але вони можуть бути врахованими або скоригованими при досягненні балансу корінних інтересів між основними соціальними групами суспільства.

Отже, можна зробити висновок, що функціонування системи забезпечення національної безпеки неможливе без функціонування соціальної структури конкретного суспільства, оскільки саме в цій структурі і через неї формуються і збігаються різноманітні інтереси, що мають витоки як у сфері матеріального виробництва, так і в духовному житті суспільства. Якщо вести мову про сферу матеріального виробництва, то соціальні групи значною мірою відображають систему виробничих, базисних відносин суспільства, що склалися.

Термінологічне визначення *економічної безпеки*, як складової національної безпеки, викликає жваву наукову дискусію, передусім з позицій економічних наук і теорії державного управління. Зазвичай питання забезпечення економічної безпеки розглядається з позицій недержавних суб'єктів. Сутність економічної безпеки полягає у спроможності держави створювати необхідні матеріальні передумови для всебічного розвитку суспільства, виступати самостійним і рівноправним суб'єктом системи мікроекономічних зв'язків². Найважливішим фактором економічної безпеки, який впливає на всю систему забезпечення національної безпеки, є відповідність системи економічних, виробничих відносин потребам виробництва і економічного розвитку країни. Це, так би мовити, фактор фундаментального, базисного рівня. Без нього не діють усі інші, як, на-

¹ Див. пп. 1.1.

² Акімова Л. М. Державне управління як суб'єкт забезпечення економічної безпеки України: сутність та зміст. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №5. С. 110–115; Білецька А. В. Стратегії формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку як основа суспільної стабільності та національної безпеки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 125 (10). С. 257–263; Бугайцов С. Г. Теоретичні засади державного управління забезпеченням економічної безпеки в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №3. С. 77–82; Ткачова Н. М. Розробка ефективних державних механізмів забезпечення національної економічної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №1. С. 59–62.

приклад, наявність сировинних ресурсів, розвиток інфраструктури, кваліфікація робочої сили, рівень розвитку науки і технологій тощо.

Воєнна безпека є, очевидно, одним із основних компонентів, що характеризують зовнішній аспект національної безпеки держави, забезпечити яку покликані її збройні сили. В сучасних вітчизняних розробках даної проблеми до недавнього часу досить часто простежувався підхід, який базується на принципах взаємної безпеки держав шляхом зменшення протистояння до того мінімального рівня, при якому збройні сили сторін спроможні обороняти свої кордони³. Новітні події в Грузії, Україні, Сирії тощо дещо трансформували погляди на воєнну безпеку. Починає домінувати розуміння того, що середовище безпеки у XXI ст. виявляється якісно складнішим і потребує готовності до протидії більш складним загрозам як окремій людині, так і суспільству та державі. До таких загроз належать «гібридні» загрози, особливістю яких є суворо цілеспрямований, адаптивний щодо держави-мішені і конкретної політичної ситуації характер. Комплекс «гібридних» загроз володіє низкою характеристик, що забезпечують його ефективне застосування на всіх етапах так званої «гібридної» війни. Такий комплекс завдяки унікальній синергії може мати набагато більшу руйнівну силу, ніж проста сума загроз, що містяться в ньому. У цьому контексті висловлюється думка, що цілеспрямований характер і висока динаміка переходу «гібридних» загроз із категорії потенційних у реально діючі вимагають нових підходів до організації їх моніторингу та оцінювання, ретельного попереднього опрацювання на державному рівні, зокрема сектором безпеки і оборони, заходів із протидії всьому спектру загроз національним інтересам та національній безпеці⁴.

³ Див., наприклад: Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків: НУВС, 2003. 176 с.; Жуков Б. Б. Сучасні тенденції воєнного виробництва як чинники формування воєно-економічної безпеки: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2005. 22 с.

⁴ Богданович В. Ю., Сиротенко А. М., Вовчанський В. І., Прима А. М. Нові «лабіринти» безпекового середовища та їх вплив на забезпечення воєнної безпеки держави. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 2. С. 9–15; Зубченко С. Деградація стратегічної культури як загроза для міжнародної безпеки: від уявних дилем до реальних воєнних протистоянь. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 614–627; Криштанович М. Ф. Трансформація воєнної безпеки як об'єкта державної політики. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_23 (дата звернення 24.03.2020); Турченко О. Г. Воєнно-політична інтеграція країн в архітектурі європейської безпеки у другій половині XX – на початку XXI століть. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 123–139.

Під військовою безпекою зазвичай розуміють такий стан міждержавних відносин і обороноздатності держав, при якому ймовірність війни зводиться до мінімуму або протидіє залученню до неї країни.

Термін «військова безпека», як зазначає І. Доронін, розглядається вітчизняним законодавцем як дихотомія з терміном «державна безпека», виокремлюючи різницю лише за характером загроз¹. Зокрема, військовою безпекою вважається захищеність «державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від воєнних загроз» (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України»). Тобто об'єктами захисту є власне держава та її складові, але, на відміну від державної безпеки, метою захисту є присутність (існування) загроз воєнного характеру. У подальшому військова безпека термінологічно вживається у ст. 28 вказаного Закону, що регламентує питання розробки та ухвалення Стратегії військової безпеки як документу планування у цій сфері.

Усі наведені та інші елементи системи безпеки знаходяться в тісному діалектичному взаємозв'язку і взаємодоповнюваності. Філософські аспекти їх реалізації та взаємозв'язків детально розглядатимуться в наступних підрозділах даної монографії.

Для більш повного, комплексного розуміння досліджуваної проблеми необхідно проаналізувати сутність системи забезпечення національної безпеки. В контексті даного дослідження цікавим є підхід до розуміння сутності системи забезпечення національної безпеки фахівцями з країн, які є найбільш розвиненими, зокрема, США.

В американських документах під безпекою (*security*) розуміють умови, які є результатом здійснення оборонних (захисних) заходів, що зміцнюють неуразливість держави щодо ворожих актів або інших видів зовнішнього втручання. Такі безпечні умови, на думку американських теоретиків, досягаються шляхом:

- воєнної або оборонної переваги над будь-якою іноземною державою або групою держав;
- створення сприятливих позицій на міжнародній арені;
- створення військового потенціалу, спроможного успішно протистояти ворожим або руйнівним діям ззовні або зсередини, відкрито або таємно.

Згідно з поглядами американських спеціалістів забезпечення національної безпеки досягається шляхом відпрацювання й реалізації так

¹ Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: правові аспекти: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. С. 57.

званої «стратегії національної безпеки» (*national strategy або national security strategy*), під якою розуміють науку і мистецтво опрацювання і використання політичної, економічної і психологічної могутності країни спільно з її збройними силами в інтересах досягнення цілей національної безпеки як у мирний час, так і в ході війни. Існує й інше, більш ємне тлумачення стратегії національної безпеки, а саме – це наука і мистецтво використання національної могутності за усіх обставин з метою досягнення бажаного рівня і виду контролю над протилежною стороною через погрози, грубу силу, непрямий тиск, дипломатію хитрощів та інших можливих засобів, які забезпечують захист інтересів і досягнення цілей національної безпеки.

Таким чином, американський підхід до розуміння сутності системи забезпечення національної безпеки є достатньо цікавим і змістовним, однак він не може, на нашу думку, бути прийнятним у повному обсязі для переважної більшості сучасних країн, оскільки в американських визначеннях поняття безпеки підкреслюється активний силовий аспект забезпечення захищеності національних інтересів при усій можливій багатоманітності загроз, що виникають. Пострадянські ж країни (за винятком, можливо, Росії), на відміну від США, не володіють достатніми для цього економічними, воєнними, соціальними та іншими показниками. Отже, для країн трансформативного типу особливої актуальності набуває необхідність зміщення акцентів і пріоритетів у забезпеченні національної безпеки із силових на несилові (ненасильницькі) методи.

До числа найважливіших категорій (характеристик) системи забезпечення національної безпеки відносяться її риси, які є основними показниками зовнішнього і внутрішнього аспектів національної безпеки і виступають необхідними умовами або вимогами її існування і збереження.

Зовнішній аспект національної безпеки характеризують такі риси: національний суверенітет, національна незалежність, національні особливості, територіальна цілісність, непорушність кордонів, державна могутність тощо.

Виходячи з цих рис, можна визначити ступінь розвитку (функціонування) системи національної безпеки конкретної держави (внутрішній аспект).

Внутрішній аспект національної безпеки характеризують такі риси: прогресивність національного розвитку, політична стабільність, демократичний плюралізм, національна єдність, національна злагода, соціальна справедливість, суспільне благополуччя, міцний правопорядок тощо.

У авторському розумінні сутності системи забезпечення національної безпеки особливу роль доцільно відвести визначенню показників її забезпечення, під якими слід розуміти усі можливості суспільства щодо вирішення завдань відвернення війни і забезпечення мирних умов функціонування держави. Система показників забезпечення національної безпеки держави є складною і багатогранною. Існують різні способи класифікації цих показників¹. Так, зокрема, їх поділяють на внутрішні й зовнішні, об'єктивні й суб'єктивні. Проведений аналіз свідчить, що особливе місце серед інших посідають внутрішні показники. До їх числа можна віднести такі.

В економічній сфері:

- рівень і темпи розвитку виробничих сил;
- можливість використання досягнень науки і техніки у виробництві;
- темпи зростання добробуту;
- можливість участі країни в міжнародній інтеграції;
- характер підготовки кваліфікованих кадрів тощо.

У соціально-політичній сфері:

- характер політичного керівництва суспільством;
- політичний плюралізм, рівність або нерівність усіх членів суспільства;
- відсутність або наявність національного пригнічення або дискримінації;
- ступінь інтернаціональної єдності суспільства;
- рівень розвитку демократії й участі широких мас в управлінні суспільством (державою);
- ступінь забезпечення реальних прав і свобод громадян, спосіб життя населення;
- ступінь довіри та підтримки громадянами державної влади тощо.

¹ Гріненко А. Ю. Визначення факторів та прогнозування показників економічної безпеки держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 17 (1). С. 72–76; Дем'яненко А. А. Розробка системи показників оцінювання безпеки людського розвитку. *Управління розвитком*. 2018. №2. С. 102–110; Кальницька М. А. Структура соціальної безпеки та динаміка її показників в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 25 (2). С. 66–71; Шапуров О. О. Макроекономічна стабільність та безпека країни через призму взаємозалежності економічних показників. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. Вип. 3 (2). С. 256–262; Шевченко М. М., Бондар З. К., Житник О. М. Система критеріїв та показників оцінки ефективності стратегічного планування у сфері національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. №17. С. 110–114.

У духовній сфері:

- характер пануючих світоглядних та ідейно-політичних настанов;
- ступінь ідейної єдності суспільства;
- рівень ідейно-моральної зрілості громадян;
- характер культури та рівень розвитку освіти;
- можливість доступу до знань та участі усіх членів суспільства у створенні духовних цінностей та засвоєнні досягнень культури тощо.

Сьогодні існує низка тенденцій, які можуть сприяти утвердженню перспективних концепцій національної безпеки. До їх числа слід віднести¹:

- прогресуючі глобалізаційні процеси інтеграції й інтернаціоналізації світової спільноти, які все активніше набувають характеру об'єктивної закономірності глобального суспільного розвитку;
- підтримка й симпатії серед широких народних мас до ідеї без'ядерного, ненасильницького миру незалежно від політичної класифікації їх держав і режимів;
- прогресивна діяльність окремих представників воєнно-політичного керівництва різних держав та інших впливових політичних кіл і сил (істеблішменту) тощо.

Втілення в життя зазначених вище тенденцій надає підстав до оптимізму і надії на здатність і спроможність збереження людської цивілізації.

Наведений вище аналіз сучасних проблем і підходів до визначення сутності системи забезпечення національної безпеки уможливило філософське узагальнення й виділення в межах концепції наукової розробки даної теми таких основних вузлових моментів філософської рефлексії даного феномена:

1) багатомірність і комплексність системи безпеки, яка передбачає наявність у ній множини аспектів (політичного, правового, економічного, міжнародного, гуманітарного, екологічного, воєнного тощо), що відображає відносини і зв'язки, які реально існують у природі і суспільстві;

¹ Артёмова Т. І. Концепція національної безпеки та перспективи її втілення в економіці України. *Наукові записки НаУКМА. Економічні науки*. 2012. Т. 133. С. 3–9; Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2011. Т. 155. Вип. 143. С. 42–46; Квеліашвілі І. М. Концепція національної безпеки: інтерпретація базових понять. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління*. 2009. № 1. С. 13–19; Курас А. І. Основні вітчизняні концепції і школи національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 83. С. 397–403; Строгий В. І., Рижов І. М. Методологічні засади формування концепцій національної безпеки в контексті протидії тероризму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 328–334.

2) зміщення пріоритетів у забезпеченні національної безпеки з воєнних, силових засобів і методів на ненасильницькі, у першу чергу – політичні;

3) цілісність, всезагальність і неподільність безпеки, нерозривна єдність її національного і міжнародного компонентів;

4) орієнтація світової спільноти на здійснення практичних заходів щодо формування ефективних механізмів відвернення війни, збереження і зміцнення миру.

Як видно, життєво важливі потреби світової спільноти зміщуються у бік політичних засобів забезпечення національної безпеки. Це, передусім, така діяльність держав, яка дозволяє забезпечити мир, вирішити завдання відвернення війни і створення умов для розвитку держави без використання воєнно-насильницьких методів.

Структура політичних засобів у системі забезпечення національної безпеки є складною й багатогранною¹. На нашу думку, до числа найсуттєвіших політичних засобів доцільно віднести:

- відпрацювання міжнародно-правових норм, концепцій і конкретних програм боротьби за мир і роззброєння;
- укладення угод і договорів;
- політичні консультації і особисті контакти лідерів;
- конкретні практичні заходи щодо роззброєння, встановлення контактів і взаємний контроль над ходом процесу роззброєння;
- народна дипломатія.

Політичні засоби у системі забезпечення національної безпеки мають певну специфіку, свої характерні риси, а саме:

- можливість їх ефективного використання для вирішення найскладніших проблем;

¹ Велівченко В. Ф. Політичний медіадискурс: мовні засоби реалізації функції маніпулятивного впливу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2017. № 2. С. 21–27; Калініченко Б. М. Модифікація засобів передачі інформації та посилення їх політичного спрямування. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 85. С. 371–383; Мироненко П. В. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності. *Політичні інститути і процеси*. 2016. Вип. 1. С. 29–33; Харченко І. М., Сапогов С. О., Шамраєва В. М., Новікова Л. В. Основні засоби інформаційного протидіювання та інформаційної війни як явища сучасного міжнародного політичного процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2017. Вип. 6. С. 77–81; Чубаєвський В. Шляхи та засоби політичної легітимізації влади в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 115–123.

- гнучкість застосування;
- широкий діапазон застосування: від встановлення політичних контактів і переговорів з конкретних питань до кардинального перегрупування політичних сил, глобальних змін характеру політичної ситуації в усій системі світової спільноти;
- інтегруючий і структурно-організуючий по відношенню до інших засобів характер;
- підвищення ролі політичних засобів у міжнародних відносинах, яке виражається у тому, що вони знаходять дедалі більше прибічників серед широких суспільних мас, впливових політичних сил.

Сучасна соціокультурна ситуація у світі характеризується, з одного боку, усвідомленням доцільності віддання переваги політичним засобам вирішення усіх проблем, а з іншого – нарощуванням воєнної могутності світових держав-лідерів, передусім на основі зброї нового покоління (екологічної, інформаційної тощо). Такі особливості сучасної соціокультурної реальності прямо впливають на виявлення характеру взаємозв'язку політичних і воєнних засобів у системі забезпечення національної безпеки. Основними рисами у даному контексті є:

- той ідеал (мету), до якого слід прагнути;
- реально існуючий стан справ у світі, який і сьогодні характеризується використанням воєнної сили.

Перша риса (ідеал) однозначно виражається у ствердженнях про «неприпустимість», «неможливість» використання воєнної сили. Але в сучасних умовах існують могутні збройні сили потужних держав, іде процес удосконалення озброєнь, у тому числі за рахунок якісних параметрів, використовується, і часом досить ефективно, воєнна сила (Сирія, Афганістан). Світова спільнота перебуває у самому початку перехідного періоду від старого, конфронтаційного, воєнно-силового мислення і створених на такій підставі реальних суспільних структур (держави, збройні сили, воєнно-політичні блоки тощо) до усвідомлення необхідності ненасильницького мислення, створення на його засадах відповідних нових структур забезпечення безпеки і ліквідації старих. А будь-який перехідний період несе в собі риси як старого, так і нового.

Урахування цієї виключно важливої обставини, чітке розмежування ідеалу (мети), до якого слід прагнути, і сьогоднішнього реального стану справ, який значною мірою ще визначається старим, має принципово важливе значення для правильного визначення діалектики політичних і воєнних засобів забезпечення безпеки. Необхідно чітко розуміти, що

значення і роль воєнних аспектів буде неухильно зменшуватись по мірі розширення і зміцнення політичних, економічних, міжнародно-правових, гуманітарних та інших факторів безпеки. В той же час воєнна сила, очевидно, ще досить тривалий час буде залишатися одним із матеріальних носіїв і важливих елементів забезпечення національної і всезагальної міжнародної безпеки.

Цей процес набуває характеру об'єктивної загальносоціологічної закономірності. На початкових його етапах вирішальна роль належить воєнним засобам при допоміжному значенні політичних, далі – відносно рівнозначне значення цих засобів, на наступних етапах – домінування політичних засобів (створення ефективного механізму блокування війн і конфліктів), і, нарешті (в ідеалі), зникнення воєнної небезпеки і ствердження безпеки. З характеру цього процесу витікають деякі основні особливості, які складають діалектику співвідношення політичних і воєнних засобів у створенні й функціонуванні систем забезпечення національної безпеки, а саме:

– пріоритет ненасильницьких засобів не виключає, а передбачає використання в сучасних умовах воєнних засобів і воєнного механізму блокування війни;

– успіх використання як політичних, так і воєнних засобів залежить від їх комплексного застосування;

– успіх реалізації політичних засобів конкретної держави значною мірою залежить від якості її збройних сил.

Збройні сили миролюбних держав (безумовно, при умові їх боєздатності і відповідності сучасному рівню) є могутнім засобом відвернення війни. Саме у цьому полягає їх функція і основна соціальна роль. Доки існує воєнна небезпека, ці держави, розвиваючись у напрямку оборонної достатності, безпосередньо братимуть участь у підтриманні необхідних умов для реалізації сучасної моделі безпеки.

На підставі викладеного вище можна визначити функції системи забезпечення національної безпеки. Аналіз свідчить, що основними функціями є сенс вважати:

1. *Фундаментальну* – створення й підтримка в готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки.

2. *Організаційну* – організація й здійснення діяльності стосовно забезпечення національної безпеки.

3. *Управлінську* – управління діяльністю суб'єктів забезпечення національної безпеки.

4. *Інтеграційну* – участь у міжнародних системах безпеки.

Перша функція, *створення й підтримка в готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки (фундаментальна функція)* реалізується у наступному:

- у створенні правових засад для побудови, розвитку та функціонування усієї системи забезпечення національної безпеки;
- у формуванні організаційної структури системи та державних органів забезпечення національної безпеки, що входять до її складу, у розподілі їх функцій;
- у комплексному забезпеченні життєдіяльності структурних елементів системи забезпечення національної безпеки;
- у підготовці сил та засобів системи забезпечення національної безпеки до їх застосування згідно з призначенням.

Згідно з другою функцією, *організації й здійснення діяльності щодо забезпечення національної безпеки (організаційна функція)*, система забезпечення національної безпеки забезпечує:

- визначення національних інтересів та їх пріоритетів;
- прогнозування, виявлення та оцінку можливих загроз, дестабілізуючих чинників та конфліктів, причин їх виникнення, а також наслідків їх прояву;
- запобігання та усунення впливу загроз та дестабілізуючих чинників на національні інтереси;
- локалізацію, деескалацію та розв'язання конфліктів;
- ліквідацію наслідків конфліктів або впливу дестабілізуючих чинників.

Третя функція, *управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки (управлінська функція)*, проявляється й реалізується через:

- опрацювання стратегії й планування конкретних заходів щодо забезпечення національної безпеки;
- організацію і безпосереднє керівництво системою та її структурними елементами;
- оцінку результативності дій, витрат на проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки та їх наслідків.

Інтегративна функція – забезпечення участі у міжнародних системах безпеки, включає в себе:

- входження в існуючі та утворення нових систем безпеки;
- утворення та участь у роботі двосторонніх і багатосторонніх керівних, виконавчих та забезпечуючих органів (політичних, економічних, правоохоронних, воєнних тощо);

- розробку відповідної нормативно-правової бази регулювання відносин між державами (суспільствами) та їх взаємодію в галузі безпеки;
- спільне проведення заходів у рамках міжнародних систем безпеки.

Таким чином, система забезпечення національної безпеки створюється для формування збалансованої державної політики та ефективного проведення комплексу узгоджених заходів стосовно захисту національних інтересів у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, інформаційній та інших сферах життєдіяльності суспільства й держави. Система забезпечення національної безпеки є організованою сукупністю елементів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють детерміновану законодавством узгоджену діяльність.

Як справедливо зазначає Р. Марутян, розвиток системи забезпечення національної безпеки характеризується двома взаємопов'язаними процесами: збереженням стійкості, підтриманням цілісності та їх тимчасовим порушенням. Збереження цілісності, тобто спроможність протистояти зовнішнім впливам (загрозам), забезпечує спадкоємність у її розвитку¹.

Найважливішими об'єктами системи забезпечення національної безпеки (які здійснюють суттєвий визначальний вплив на всю структуру системи) є особистість, держава й суспільство, сутність яких і діалектика взаємозв'язку аналізується у наступних підрозділах монографії.

4.2. Безпека особистості

Забезпечення безпеки, тобто створення сукупності таких соціально-економічних, політичних, правових та інших умов життєдіяльності, в яких особистість відчувала б себе повністю соціально захищеною, є однією з найважливіших умов існування і розвитку особистості. Стан безпеки особистості – це найважливіший критерій демократичності й цивілізованості сучасного суспільства. Йдеться про прийнятний для особистості соціум, де створені нормально-діючі механізми соціального захисту особистості, її інтересів, прав і свобод.

¹ Марутян Р. Р. Інтелектуально-ресурсне забезпечення державного управління у сфері національної безпеки України: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 2020. С. 117–118.

Однак реальність насильства й загострення різного роду небезпек і загроз руйнує надії людей на благополучне, безпечне та гідне життя. Здійснюване останнім часом насильство в усіх його проявах стосовно України свідчить про те, що проблема забезпечення безпеки особистості є однією з ключових філософських проблем і повинна лягти в основу вітчизняної політики сталого розвитку.

У сучасних умовах зростає значення безпеки як глобальної цінності людства, зберігається значущість такого її компонента, як гуманітарна безпека, головним об'єктом якої є людина, її інтелектуальний, духовний, морально-етичний потенціал. Людина – це частинка і разом з тим основа будь-якого суспільства і держави. Будь-яка держава має бути зацікавленою у розвитку кожного свого громадянина, в дотриманні безпеки, забезпеченні благ та реалізації інтересів особистості. Незадоволення особистих інтересів громадян неминує призводити суспільство до нестійкого стану, що, у свою чергу, обумовлює такі соціальні явища, як зростання злочинності, страйки, прояви неповаги до держави. Тому, проблема створення сталого суспільства пов'язана з безпекою особистості, з реальними можливостями здійснення її прав і свобод.

У сучасній системі відносин «особистість – держава» є суттєві суперечності. З одного боку, соціальна трансформація і політична модернізація українського суспільства, що почалася ще на початку 90-х років, поставила на порядок денний якісно нове ставлення держави до особистості, її інтересів, прав і свобод, створення ефективно діючого політичного механізму забезпечення безпеки особистості. З іншого боку, особистість усе більшою мірою стає заручником негативних наслідків економічних, соціально-політичних, науково-технічних та інших технологій суспільного розвитку, способів перетворення суспільного життя, в яких вона виступає або другорядним об'єктом уваги і впливів, або предметом чергових соціальних експериментів і маніпуляцій. Безпека особистості повинна бути забезпечена політичними, економічними і правовими засобами і способами. На жаль, процес правового забезпечення взаємовідносин особистості з державою в Україні ще далеко не завершений, а в умовах збройного конфлікту, реформування й політичної модернізації це загрожує особистості багатьма проблемами.

Реально існуючі загрози безпеці особистості обумовлюють необхідність і суспільну потребу вдосконалення державної системи парирования, локалізації та попередження цих загроз як профілактичного заходу, що перешкоджає їх виникненню, і, відповідно, запобігання завданню економічної (матеріальної) та моральної шкоди особистості.

За великим рахунком в Україні немає державних інституцій, які б реально брали активну участь у захисті інтересів особистості, займалися б її безпекою в різних умовах. Не кажучи вже про те, що особистість необхідно убезпечити і від самої держави, апарату її чиновників. Пріоритетними стають завдання посилення ролі держави як гаранта безпеки особистості, боротьби зі злочинністю, зміцнення правоохоронних органів.

Сучасне українське суспільство потребує особистісно-орієнтованої політики держави, всіх її інституцій. Істотний поворот політики до людини, її добробуту й безпеки – це не данина інтелектуальній моді, а констатація тих реальних змін, які відбулися й відбуваються у сучасному суспільстві. Саме людина є метою і сенсом діяльності держави. Україна отримала можливість йти шляхом вільного суспільного розвитку, взяти курс на побудову правової держави, де дійсно вищою цінністю буде конкретна людина і її безпека. Завдання полягає в тому, щоб цю можливість втілити в дійсність.

На жаль, наше суспільство не може похвалитися ефективним державним соціально-економічним захистом особистості в сучасних умовах реформування та оновлення, а власне саму розвинену галузь державної політики забезпечення безпеки особистості в соціально-економічній сфері має бути ще створити.

Отже, досліджуючи різноманітні аспекти безпеки виникає необхідність у центр уваги поставити інтереси людини і на основі цього опрацювати нові кількісні та якісні методи оцінки стану забезпечення національної безпеки. Висвітлення проблем національної безпеки у науковій літературі пострадянського простору відображає пострадянську специфіку розвитку суспільств. Традиційне недооцінювання людини й нехтування цінністю людського життя у безпосередній соціальній практиці, які, на жаль, поки що ще залишаються притаманними багатьом суспільствам, у тому числі й нашому, вимагає життя радикальних заходів. Передусім виникає необхідність визначитись на рівні філософського узагальнення з розумінням проблеми безпеки особистості, її місця та значення серед інших проблем.

Останніми роками цілком обґрунтовано спостерігається антропологічний поворот у розумінні проблем безпеки, коли вказана проблема у межах різноманітних моделей суспільства й держави, які реально існують, розглядається з точки зору забезпечення безпеки особистості та її прав і свобод¹. Безумовно, що таке розуміння й практична його реалізація

¹ Див., наприклад: Золотар О. О. Критичне мислення як необхідна умова безпеки людини в інформаційному суспільстві: соціально-правовий аналіз. *Інформаційна без-*

неможливі без забезпечення безпеки інших об'єктів (суб'єктів) – суспільства (соціуму) й держави, однак на пріоритетному місці стоїть забезпечення безпеки особистості. У зв'язку з цим уявляється актуальним звернення до філософського обґрунтування проблеми безпеки особистості. Підхід до суспільного прогресу, у тому числі й економічного, з точки зору антропоцентричного підходу має бути, на нашу думку, притаманним усім перспективним концепціям національної безпеки. Безпека особистості й національна безпека знаходяться у тісній діалектичній єдності й у стані взаємодоповнюваності. Безпека особистості має стати невід'ємною складовою національної безпеки, остання ж повинна виступати однією з форм забезпечення соціальної безпеки – одного з основних аспектів безпеки особистості¹. Тим більше, що таке розуміння даної проблеми цілком відповідає усталеному положенню, згідно з яким держава як організація являє собою одну з традиційних форм спільності людей.

Підхід до вирішення усього комплексу соціокультурних проблем у сучасному суспільстві з описаної вище точки зору передбачає деяку зміну пріоритетів. Не людина – заради досягнення цілей (соціальних, політичних, економічних тощо), а соціокультурне середовище – заради інтересів безпечного розвитку особистості; не людина – заради охорони державних кордонів, а держава – для охорони й забезпечення безпеки людини, для створення і використання тих переваг розвитку, які досягаються завдяки суспільно-державній життєдіяльності тощо.

Для найбільш повного й адекватного усвідомлення даної точки зору є сенс звернутися до аналізу першооснов постановки даного питання, тобто до усвідомлення сутності й змісту природи безпеки людини, особистості.

Природу безпеки складає природа речей – об'єктивний процес реалізації активного начала в становленні речі. Визначаючи буття речей у їхній

пека людини, суспільства, держави. 2018. № 1. С. 98–105; Коковіхіна О. О., Гармай І. Ю. Фінансова безпека людини у контексті зміцнення економічної безпеки країни. *Вісник економіки транспорту і промисловості.* 2018. № 62. С. 185–187; Сидорчук О. Г. Напрями державного регулювання системи соціальної безпеки людини, суспільства та держави в умовах посилення зовнішніх і внутрішніх загроз. *Бізнес Інформ.* 2019. № 3. С. 209–217; Уханова Н. С. Виклики і загрози правам та безпеці людини в інформаційній сфері. *Інформація і право.* 2018. № 4. С. 33–45.

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.; Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

цілісності, природа речей формує механізми самозбереження якісної визначеності речі. Вже в найпростіших мікроорганізмах існують механізми самозбереження, засновані на розпізнаванні позитивних і негативних зовнішніх впливів. На більш високих рівнях розвитку живої природи виникає феномен біологічного змісту, коли живий організм переносить на навколишній світ значущий для нього зміст, наприклад, їжі. З виникненням психіки розвиваються психічні форми осмислення зовнішнього середовища. Вищі тварини, одержуючи можливість не тільки цілісного сприйняття окремих предметів, але і всієї ситуації, стають здатними до попереджального відображення.

Здатність вищих тварин до оцінки негативних наслідків тих або інших зовнішніх впливів і породжує феномен небезпеки. Думкою пов'язуючи той чи інший зовнішній вплив з майбутніми негативними наслідками, тварина привласнює йому визначений біологічний зміст – зміст небезпеки. При цьому зміст небезпеки може бути привласнений як дійсно заперечливому впливові, так і мнимому. Феномен небезпеки має суттєве значення для самозбереження життя. Тварина, нездатна сприймати навколишній світ крізь призму небезпек, гине в дикій природі.

У людській життєдіяльності феномен небезпеки одержує подальший розвиток. Володіючи свідомістю, людина стає здатною не тільки до оцінки негативного впливу на неї або на який-небудь інший об'єкт; вона може оцінити й своє положення щодо небезпеки. Тому, є всі підстави стверджувати, що феномен безпеки і виникає як специфічна форма визначення існування якого-небудь об'єкта щодо небезпеки. У людському осмисленні феномени небезпеки і безпеки є однопорядковими. У них лише оформляються різні відносини. Тут цілком доцільно погодитися з точкою зору М. Рибалкіна стосовно того, що якщо у феномені небезпеки оформляється самозаперечливий вплив, то у феномені безпеки – співвідношення об'єкта й заперечливого впливу¹.

Таким чином, феномен безпеки (як і небезпеки) має двоїсту природу. Як відзначалося вище, у своїй загальності природу безпеки складає природа речей. Тому в об'єктивному сенсі безпечно є тотожним схоронності природної визначеності буття, а всяке заперечення природи речей для них небезпечно. У цьому зв'язку в об'єктивному змісті справді безпечно для речі лише те, що визначено її природою. Небезпека у свою чергу тотожна антиприродному визначенню. У своїй особливості феномен «безпеки» (як і «небезпеки») виникає й існує як форма суб'єктного визначен-

¹ Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 7: Философия*. 2003. №5. С. 36–52.

ня. Є всі підстави стверджувати, що за своєю сутністю феномен безпеки являє собою суб'єктне рефлексивне визначення (оформлення) існування, опосередковане відсутністю небезпеки¹.

Внаслідок того, що феномен безпеки виникає лише в людській життєдіяльності, особливо актуальним стає розуміння специфіки його соціального буття, коли питання про взаємовідношення людини й природи речей ускладнюється, набуваючи соціального характеру. Проблема усвідомлення соціальних форм буття феномена безпеки ускладнюється, якщо врахувати, що самі соціальні системи, у тому числі певні інститути, мають власну природу, що не завжди враховується людьми. Більше того, соціальний розвиток проходить певні, цілком визначені етапи природного розвитку, спроби перескакування через які (або гальмування природничо-історичного розвитку) загрожують виникненням соціальних катаклізмів. Крім того, саме існування певних соціальних утворень протікає, як правило, в умовах гострої протидії з боку інших спільнот, що реалізують свої інтереси і здебільшого визначається цими інтересами. Усе це істотно ускладнює адекватність розуміння самої сутності феномена безпеки.

Як відомо, людська життєдіяльність здійснюється в ціннісно-мотиваційному континуумі. В контексті даної проблеми, результатом реалізації різних особистісних інтересів і цінностей є різне – упритул до протилежного – розуміння того, що є небезпека або безпека. Більш того, у протилежних сторін реалізація загрози по відношенню до супротивника може розглядатися як спосіб забезпечення власної безпеки, і навпаки.

Оскільки об'єктивну підставу існування феномена безпеки людини (особистості), у тому числі й у суспільстві, складає природа речей, найважливішою передумовою усвідомлення соціального буття феномена є розуміння характеру взаємозв'язку людини і соціальних систем у їхній природній визначеності.

Людині важко зрозуміти природу речей. Виростаючи з тваринного світу, вона зберігає природне для неї предметне світосприймання. Оскільки вона живе в реальному світі, їй властиво ставити існування (внаслідок його безпосередності) на місце буття. Не дивно тому, що як небезпека, так і безпека набуває для людини предметної форми. І цілком природно, що людина спочатку переносить на навколишній світ свої визначення небезпеки й безпеки в тій же самій предметній визначеності, тобто розглядає безпеку того або іншого предмета з точки зору його наявного іс-

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. С. 194.

нування. Але тут криється суттєва помилка, оскільки існування як специфічна форма буття живої матерії набуває для людини абсолютного характеру. Тому її прагнення до «стійкості» й «захищеності» існуючого часто є формою абсолютизації існування¹.

Заміщаючи буття предмета його існуванням, людина ставить своє суб'єктивне «Я» на місце природи і, як їй здається, одухотворює й «оживляє» предмет. Але насправді вона його омертвляє, оскільки розглядає ціле не у своїй цілості, а лише як один з моментів. Прагнення людини зберегти існування цього моменту може насправді з'явитися запереченням природного буття, тобто спробою зберегти існування як момент буття на шкоду самому буттю, що являє собою небезпеку для природної системи. Тому те, що визначається людиною як безпечне для конкретного моменту існування системи, насправді у своїй природній визначеності може виявитися небезпечним, оскільки діяльність, що заперечує об'єктивну природу (обмежуюча діяльність), становить небезпеку для ества природних речей. Наприклад, бажання убезпечити функціонування системи може призвести до визнання небезпеки всякої зміни, а тоді розвиток стає неможливим. Якщо ж, навпаки, як об'єкт забезпечення безпеки береться розвиток системи, то як небезпечні можуть розглядатися будь-які спроби збереження колишньої системи функціонування. Іншими словами, те, що є небезпечним для предметного існування, насправді може бути формою реалізації природного буття, моментом розвитку природної системи. І тоді в запереченні, у реалізації небезпеки міститься справжня безпека².

Людина в силу специфічності свого буття істотно впливає на соціальні процеси, активно прагне до зміни у кращий бік соціальних умов свого існування. Однак побудова соціальної системи (у тому числі політичної, економічної, ідеологічної й іншої підсистем) обов'язково має припускати мінімізацію такого впливу, що заперечувало б збереження самої природи соціальних процесів. Саме тому у відкритому суспільстві людський вплив набуває не особистісної, а інституціональної форми, покликаної обмежити суб'єктивність людських дій.

Оскільки будь-яка діяльність, у тому числі й у сфері безпеки, здійснюється людьми і ґрунтується на певних уявленнях, то зміст тієї або іншої системи забезпечення безпеки неможливо зрозуміти поза контекстом

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. С. 196.

² Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 7: Философия*. 2003. № 5. С. 43.

пануючої моделі стереотипної поведінки або парадигми безпеки, тобто усталеного зразка розуміння й вирішення теоретичних та практичних питань забезпечення безпеки.

У зв'язку з тим, що основу існування феномена безпеки складає єдність заперечення й ствердження, то залежно від того, яка сторона – заперечуюча або стверджуюча – є провідною в цьому співвідношенні, можна виділити дві парадигми безпеки опосередковано згадувані у деяких наукових публікаціях¹:

- парадигма захищеності, що ґрунтується на розумінні безпеки як заперечення небезпек, наслідком чого є власне самоствердження особистості;
- парадигма самоствердження, що базується на розумінні безпеки як ствердження себе, а заперечення небезпек має вторинний характер і розглядається як необхідна умова самоствердження.

Парадигма захищеності припускає, що основу забезпечення безпеки складає боротьба з небезпеками (загрозами). Згідно з цією парадигмою особистість знаходиться в безпеці тому, що вчасно виявляє небезпеки й запобігає їм.

Менталітет захищеності призводить до ототожнення безпеки з життєдіяльністю, внаслідок чого ідея безпеки ставиться на риг кута всього суспільного й державного буття. Необхідною передумовою забезпечення безпеки в межах даної парадигми є визначення загроз безпеці, на усунення яких і спрямовується діяльність, насамперед, спеціальних служб держави.

Парадигма захищеності історично притаманна, наприклад, менталітету народів, які у своїй історії випробували чимало зазіхань на свою державність і територіальну цілісність.

Разом з тим, послідовна реалізація ідеї захищеності (як свідчить, наприклад, історичний досвід СРСР та інших країн), неминуче породжує потребу в наявності небезпек, які персоналізуються в образі ворога, нехай навіть вигаданого, адже безпека стверджується не сама по собі, а саме в боротьбі з небезпеками та їхніми носіями – ворогами². Результатом та-

¹ Див., наприклад: Белов А. Национальная безопасность – безопасность личности, общества и государства. – <http://www.niss.gov.ua/book/below/1.htm> (дата звернення 10.01.2019); Картавцев В. С., Щуровський А. М., Ященко В. А. Незалежність України і її національна безпека: до визначення понять. *Науковий вісник академії СБ України*. 1997. № 3–4. С. 5–11; Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 7: Философия*. 2003. № 5. С. 36–52.

² Малия М. Советская трагедия: История социализма в России 1917–1991 / пер. с англ. А. В. Юрасовского и А. В. Юрасовской. Москва: РОССПЭН, 2002. 580 с.

кого ствердження є судження про те, що особистість знаходиться в безпеці лише остільки, оскільки вона сильніша своїх недругів і завжди готова боротися з їхніми загрозами; чим більше перемог і повалених ворогів, тим вище ступінь безпеки особистості.

Парадигма захищеності, особливо в гіпертрофованій формі, у дійсності не зміцнює безпеку, а руйнує суспільство й державу. Оскільки джерело розвитку знаходиться зовні, то й сам розвиток обов'язково набуває штучного характеру протиставлення іншому – наздогнати й перегнати, добути і зробити більше тощо. В результаті особистість і суспільство розвивають не свої внутрішні сили, а лише своє протиставлення небезпекам. Більше того, чим вище небезпека, тим ефективнішим і масштабнішим стає заснований на протидії розвиток держави. І навпаки, відсутність небезпек і ворогів руйнує саму ідею безпеки, внаслідок чого розвиток особистості стає невизначеним і «небезпечним».

Парадигма самоствердження базується не стільки на боротьбі з небезпеками, скільки на розвитку власних внутрішніх сил. І тому небезпека за такої парадигми являє собою не тільки те, що заперечує існування особистості, а, насамперед, те, що загрожує особистісному самостверженню¹. В результаті актуалізується теза, згідно з якою особистість знаходиться в безпеці не тому, що не існує загроз, а тому, що вона є сильною настільки, що загрози не представляють для неї небезпеки.

Необхідною передумовою розвитку (але не забезпечення) безпеки в межах парадигми самоствердження, як справедливо зазначали свого часу Г. Грачов, В. Міхеев, М. Рибалкін, є визначення конкретних небезпек особистості, її інтересам, цінностям, способу життя тощо, а не загроз безпеці, як у парадигмі захищеності². При цьому, вважаємо за доцільне наголосити, що діяльність особистості має спрямовуватися не на «захищеність» інтересів, а на їхню реалізацію³.

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. С. Жуковського «ХАІ», 2004. С. 198–199.

² Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. Москва: Изд-во РАГС, 1998. 125 с.; Михеев В. В. Homo-Интернэшнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. Москва: МИК, 1999. 346 с.; Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 7: Философия*. 2003. № 5. С. 36–52.

³ Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття: монографія / О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк, В. В. Белевцева. Харків: Право, 2013. 296 с.; Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. Національні інтереси й національна безпека: до проблеми адекватності розуміння сутності категорій. *Наукові записки Харківського університету Повітряних*

Реалізація ідеї самоствердження особистості припускає відкритість суспільства, що дозволяє отримувати енергію для розвитку як суспільства, так і особистості, ззовні. У цій зовнішній експансії й підживленні внутрішнього джерела розвитку суспільство стверджує себе і, отже, свою безпеку, що, у результаті, приводить до самоствердження особистості. Однак самоствердження визначає необхідність протиставлення навколишньому середовищу, адже утвердитися взагалі неможливо. Це можна зробити лише стосовно «іншого», котре повинно бути усунуте, якщо воно перешкоджає реалізації тих або інших життєвих інтересів. У результаті наявність «іншого» й вихідної від нього небезпеки стає передумовою самоствердження особистості, що викликає потребу в існуванні небезпек.

Таким чином, при всій своїй розбіжності обидві парадигми безпеки припускають наявність небезпеки, що, втім, є наслідком розгляду розвитку особистості в соціальній системі крізь вузьку призму: «небезпека – безпека».

Одними з найважливіших аспектів якості життя є свобода й захищеність людини від різних небезпек і загроз, ступінь її вразливості від сучасних ризиків. У контексті описаного вище можна визначити безпеку особистості як можливість використовувати право вибору в умовах свободи й безпеки, а також повну впевненість у тому, що ці можливості збережуться й надалі. При цьому доцільно виділити два основних аспекти безпеки особистості: свободу від постійних об'єктивних і суб'єктивних загроз (голод, хвороби, природні катаклізми, репресії тощо) і захист від раптових і небезпечних потрясінь, які ламають звичний уклад життя.

У контексті комплексного філософського бачення проблеми безпеки особистості, проектуючи усталені точки зору стосовно проблеми національної безпеки взагалі на розглянуту проблему безпеки особистості, можна виділити декілька її основних аспектів¹:

Сил. Соціальна філософія, психологія. Харків: ХУПС, 2006. Вип. 1 (25). С. 23–28; Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Національної Академії правових наук України: збірник наукових праць.* 2010. №3 (62). С. 40–51.

¹ Золотар О. О. Критичне мислення як необхідна умова безпеки людини в інформаційному суспільстві: соціально-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави.* 2018. №1. С. 98–105; Коковихіна О. О., Гармай І. Ю. Фінансова безпека людини у контексті зміцнення економічної безпеки країни. *Вісник економіки транспорту і промисловості.* 2018. №62. С. 185–187; Сидорчук О. Г. Напрями державного регулювання системи соціальної безпеки людини, суспільства та держави в умовах посилення зовнішніх і внутрішніх загроз. *Бізнес Інформ.* 2019. №3. С. 209–217; Уханова Н. С. Виклики і загрози правам та безпеці людини в інформаційній сфері. *Інформація і право.* 2018. №4. С. 33–45.

- *економічна безпека* тлумачиться як забезпеченість доходом, достатнім для задоволення нагальних потреб;
- *продовольча безпека* – це доступність основних продуктів харчування, що припускає наявність їхньої достатньої кількості і вільного доступу до них, достатню купівельну спроможність населення;
- *екологічна безпека* – це свобода й захист від загроз екологічного забруднення, насамперед, наявність чистого повітря й незабрудненої води; можливість придбання екологічно безпечної їжі; можливість проживання в умовах, які не представляють небезпеки для здоров'я з точки зору екології (житло, умови праці тощо); захищеність від екологічних катастроф;
- *безпека здоров'я* – захищеність людини від ризиків захворюваності, тобто можливість жити в безпечному для здоров'я середовищі існування; доступність ефективного медичного обслуговування;
- *особиста безпека* – свобода і захист людини від загроз насильства;
- *політична безпека* – можливість жити в суспільстві, яке визнає основні права людини;
- *суспільна й культурна безпека* – захищеність культурного розмаїття й захист суспільного розвитку від деструктивних тенденцій.

Загрози безпеці особистості мають безліч форм прояву. При цьому одні загрози можуть бути однаковими для всіх людей, такі, наприклад, як тероризм, екологічні катастрофи, злочинність, хвороби; інші – можуть становити небезпеку для певної групи людей – насильство над жінками й дітьми¹; дискримінація за етнічною належністю, віком тощо. Причому, в умовах соціокультурних трансформацій, за умов підвищення соціальної ентропії, акценти у таких формах прояву можуть зміщуватись у будь-якому напрямку.

На наш погляд, найбільш прийнятний підхід до класифікації загроз безпеці особистості запропонувала З. Биктимірова². Беручи за основу її підхід і інтерпретуючи його відповідно до концепції даного дослідження, можна запропонувати певний варіант такої класифікації.

Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації, типи загроз безпеці особистості можуть розрізнятися:

- за *ступенем універсальності* – загальні й специфічні;
- за *часом дії* – постійні, довгострокові, короткострокові;
- за *територіальною поширеністю* – глобальні, регіональні; національні (у межах певних національних кордонів), місцеві;

¹ В Україні жінки становлять 86% жертв зґвалтувань та 78% потерпілих від домашнього насильства

² Биктимірова З. З. Безопасность в концепции развития человека. *Общественные науки и современность*. 2002. № 6. С. 135–142.

- за *способом дії* – відкриті (явні) й приховані (латентні);
- за *джерелами виникнення* – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха);
- за *характером виникнення* – навмисні й ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ);
- за *характером дії* – такі, що проявляються поступово або раптово; такі, що спричиняють прямий (безпосередній) або побічний збиток;
- за *ступенем небезпеки* – з наслідками переборними, непереборними, переборними частково;
- за *можливістю запобігання* – загрози, яким можна запобігти цілком, частково і неможливо запобігти зовсім.

Слід зазначити, що прямий кількісний вимір безпеки особистості є неможливим. Існуючі методи оцінки використовують непрямі вимірники. Більш широкому застосуванню системи кількісних оцінок сприяв розвиток концепції ризику, вихідним положенням якої є імовірнісний характер, і, відповідно, використовується аналітичний апарат теорії імовірностей і математичної статистики. Розроблювальні концепції ризиків передбачають кількісне визначення імовірності настання ризикових подій і їхніх наслідків, оцінювання рівня ризику і його припустимих меж¹. Залучення для аналізу і прогнозування проблем безпеки комп'ютерного моделювання, системного аналізу і методів нелінійної динаміки² дозволяє перейти від імовірнісного до імовірнісно-детермінованого підходу. Це розширює можливості отримання кількісних оцінок і ступінь вірогідності прогнозів, особливо відносно природних і техногенних, а також, хоча й у меншому ступені, – соціальних катастроф.

Однак безпека особистості визначається не лише ризиками великомасштабних аварій і катастроф, а також і ризиками повсякденної життєдіяльності. Крім того, можуть мати місце так звані «тихі катастрофи» або «нормальні аварії»³. У виявленні і тим більше кількісній оцінці таких ризиків методи сучасної науки поки що обмежені.

Інформаційна база для попередження можливих загроз безпеці й виникнення соціальної кризи містить відповідну систему безпосередніх чи

¹ Биктимирова З. З. Безопасность в концепции развития человека. *Общественные науки и современность*. 2002. № 6. С. 135–142.

² Возжеников А. В. Национальная безопасность России: методология исследования и политика обеспечения. Москва: Изд-во РАГС, 2002. С. 31–54.

³ Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Volume 9. Issue 27. P. 217–226.

опосередкованих індикаторів¹. Раннє попередження загроз безпеці людини здатне або пом'якшити негативні наслідки, або зовсім запобігти кризі. Загальновідомо, що раннє попередження є більш ефективним, аніж ліквідація наслідків. Тому, є сенс проаналізувати сучасні загрози безпеці людини, особистості та їх індикатори.

Сучасні тенденції розвитку цивілізації підсилюють ризики великомасштабних природних і техногенних катастроф. Інша характерна риса сучасного розвитку – збільшення небезпек, що загрожують людині постійно. Різке прискорення ритму життя і підвищення нестабільності розвитку сприяють росту уразливості людини в повсякденному житті. Ризики втрати робочого місця, доходів, забруднення середовища існування, хвороб, загрози насильства стають все більш актуальними для кожної людини. Дія загроз безпеці особистості обмежує свободу вибору, а також може призвести до крайніх наслідків – кризи або катастрофи.

Існують різні підходи до класифікації загроз і формування системи показників моніторингу, а отже – індикаторів загроз. З точки зору необхідності урахування максимальної кількості аспектів загроз безпеці особистості в умовах перехідних періодів, кількість індикаторів загроз повинне бути максимально великим. Однак необмежене розширення системи індикаторів розчиняє проблему безпеки в загальних характеристиках соціально-економічного розвитку, і тому тут більш прийнятним, на нашу думку, вважається вибіркового підхід. Незважаючи на розмаїття підходів до вибору конкретних індикаторів, можна виділити групу показників, які повинні складати основу системи попередження загроз.

Відповідний набір індикаторів і заснована на ньому система раннього попередження складається у кожному конкретному перехідному соціумі, в кожному конкретному випадку виходячи з поставлених цілей і можливості одержання необхідної статистичної інформації. Соціальна статистика переважної більшості сучасних держав не має у своєму розпорядженні достатньої кількості показників, які зазвичай застосовуються на між-

¹ Коваленко А. Б., Безверха К. С. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1. С. 48–62; Ковтун Н. М. Криза світоглядно-ціннісних орієнтацій в ситуації транзитивності постіндустріального суспільства. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2017. Вип. 1. С. 55–59; Михайловський Р. А. Кризові прояви духовності у повсякденності інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. № 1. С. 144–155; Тюріна Т. Г. Криза духовності сучасного суспільства: реалії і шляхи виходу (ноосферний підхід). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. Вип. 5. С. 214–223.

народному рівні. Особливо це стосується показників продовольчої, екологічної й політичної безпеки. Через недосконалість і обмеженість статистичної інформації ще більше ускладнюється завдання моніторингу безпеки особистості на регіональному рівні.

Оскільки вимір багатьох аспектів безпеки особистості носить умовний, непрямий характер, то не завжди можна встановити кількісно виражений гранично критичний рівень загроз, хоча спроби такого встановлення вже починають мати місце. Крім того, необхідно враховувати, що вживання поняття «гранична величина» й визначення її математичними методами іноді може бути соціально неприйнятним і некоректним з точки зору безпечного розвитку особистості й суспільства. Тому у відношенні деяких показників для сучасних соціокультурних умов більш прийнятним, на нашу думку, є застосування методу порівняння з досягнутим рівнем (у минулому періоді, інших регіонах з більш сприятливими параметрами людського розвитку тощо) за умови дотримання принципів зіставлення¹.

При оцінюванні загроз економічній безпеці перехідного суспільства першорядне значення мають показники безробіття – один з головних індикаторів економічної безпеки особистості. Можливість займатися оплачуваною працею – умова запобігання загрозі убогості та її наслідкам для людини. Збільшення в структурі зайнятості «ризикованої зайнятості», переважно контрактної форми наймання працівників означає тимчасову або часткову зайнятість і надає менші гарантії збереження робочого місця й доходів. Зниження надійності доходів – показник нестабільності зайнятості, а також інфляційного знецінення номінальних заробітків.

Загрози продовольчій безпеці можуть оцінюватися на основі аналізу наступних показників: добове споживання калорій у відсотках до мінімальної потреби; індекс виробництва продуктів харчування на душу населення; коефіцієнт залежності від імпорту продукції (один із найпоказовіших показників у даному аспекті) тощо.

Загрози екологічній безпеці у традиційному сенсі визначаються рівнем радіаційного, хімічного забруднення навколишнього середовища, геомагнітними й електромагнітними випромінюваннями тощо².

Крім того, розвиток і впровадження нових біотехнологій сполучено не тільки з вигодою, але й з ризиком для навколишнього середовища і здо-

¹ Биктимирова З. З. Безопасность в концепции развития человека. *Общественные науки и современность*. 2002. № 6. С. 135–142.

² Сьогодні досить активно починає розвиватися екософська парадигма, згідно з якою традиційні уявлення про сутність загроз екологічній безпеці суттєво трансформуються. Однак авторська позиція відповідає традиційним уявленням про екологічну безпеку.

ров'я людини. В інтересах одержання комерційної вигоди транснаціональні компанії, що контролюють ринок нових біотехнологій, сприяють їхньому прискореному впровадженню в неусталені перехідні суспільства без достатнього урахування наслідків. Розробка проблем біобезпеки й вжиття відповідних заходів захисту в інтересах людей значно відстають від темпів і масштабів впровадження нових безпечних біотехнологій¹.

Загрози безпеці здоров'я включають несприятливі умови життя: неповноцінне харчування, небезпечні для здоров'я умови праці, малі й нестабільні доходи, бідність і убогство, зниження доступу до ефективного медичного обслуговування. Забруднення середовища існування (грунту, питної води, атмосферного повітря, хімічне й радіаційне забруднення харчової продукції) – один з основних ризиків для здоров'я. Екологічні ризики стають всеосяжними і визначальними. Наприклад, у структурі таких ризиків, як погане харчування або житло, в умовах соціокультурних трансформацій починає переважати екологічний компонент неблагополуччя. Нерегульовані екологічні параметри житлово-побутових умов населення створюють додатковий і істотний ризик для здоров'я. Це стосується, насамперед, якості будівельних матеріалів і місця розташування житла. Не враховуються такі фактори, як геліомагнітні лінії, електромагнітне й радіоактивне випромінювання, загазованість, шум тощо. Нерідко в безпосередній близькості або навіть у самих житлових приміщеннях розташовуються лабораторії й різні установки, які здійснюють шкідливий вплив на здоров'я людини². Екологічні характеристики житла в сучасному вітчизняному містобудуванні (за виключення деяких елітних житлових споруд) практично не враховуються.

¹ Величко М. В. Біобезпека в системі громадського здоров'я. *Проблеми харчування*. 2017. №2. С. 57–62; Дмитренко І. М. Щодо визначення поняття «біобезпека» та його місця в системі права України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. №2. С. 138–143; Нові та відновлювані джерела енергії; біобезпека; водопостачання та очищення води; гірничорудна промисловість; фармакологія. *Наука, технології, інновації*. 2019. №1. С. 70–72; Шарасєвська Т. А. Правове регулювання біобезпеки в Україні – важливий вектор державної екологічної політики. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6 (2). С. 24–27.

² Для України характерними є явища розташування на дахах ретрансляційних веж мобільного зв'язку, а на перших поверхах багатоповерхових будинків різних офісів, кафе, барів, дрібних майстерень тощо, забруднення навколишнього середовища яким, рівень шумів тощо є дуже далекими від загальноприйнятих допустимих санітарних норм. Такі явища, з одного боку, свідчать про високий рівень корупції серед державних чиновників, а з іншого – про те, що загрози безпеці здоров'ю людини в умовах існування транзитивних суспільств є надзвичайно суттєвими.

Ризики нових біотехнологій можуть бути особливо небезпечними для здоров'я людини і довгострокових перспектив розвитку суспільства. Проблема збільшується в країнах з нерозвиненою демократією, недостатнім освітнім рівнем і монополізацією засобів масової інформації. Крім того, прискорення ритму життя приводить до впровадження технологій з непередбаченими наслідками. Особливий ризик представляє материнська смертність як один з наслідків збільшення сукупності ризиків: несприятливі умови життя, відсутність ефективної медичної допомоги, екологічне неблагополуччя. Загрози особистій безпеці включають природні й техногенні аварії і катастрофи, ризики нещасних випадків на виробництві, транспорті, у побуті, смертність від дорожніх подій тощо.

Зростання злочинності – один з головних факторів і характерних ознак збільшення загрози особистій безпеці в умовах соціокультурної нестабільності. Наявність численних передумов зростання злочинності (у тому числі й економічних умов) створює вкрай несприятливу криміногенну обстановку і, як наслідок, суттєву загрозу національній безпеці. Для пострадянських країн високою є частка особливо небезпечної насильницьки-корисливої злочинності; збільшуються масштаби діяльності організованих злочинних груп; різко зростає кількість злочинів пов'язаних із прийомом наркотиків і скоєних у стані сп'яніння. Збільшується число злочинів, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї і вибухових пристроїв, убивства по найманню, рекету, захоплення заручників, шантаж, тероризм, торгівля людьми (особливо дівчатами й молодими жінками, яких силоміць примушують займатися проституцією, у тому числі й за кордоном). Безпосередню небезпеку представляє також інтенсивне зростання економічних злочинів – продаж недоброякісної продукції, фальшивомонетництво, незаконна торгівля трансплантантами органами, у тому числі немовлят тощо.

Воєнні та бойові дії також становлять безпосередню небезпеку для життя людини. Так, за підрахунками ООН, внаслідок бойових дій на Донбасі з березня 2014-го року до 31 жовтня 2019-го року загинули або отримали поранення від 41 до 44 тисяч людей. Через війну загинуло 13 000–13 200 людей. Серед них щонайменше 3345 цивільних осіб, приблизно 4100 українських військових і приблизно 5650 бойовиків. Кількість поранених оцінюється у 29 000–31 000 осіб. Серед них приблизно 7000–9000 цивільних осіб, близько 9500–10 500 українських військових і приблизно 12 500–13 500 бойовиків. Жертви серед цивільних складають 25–26% від загальної кількості жертв¹.

¹ В ООН нарахували 44 тисячі загиблих і поранених внаслідок бойових дій на Донбасі. URL: <https://tsn.ua/ato/v-oon-narahuvali-44-tisyachi-zagiblih-i-poranenih-vnaslidok-boyovih-diy-na-donbasi-1443645.html> (дата звернення 25.03.2020).

Насильство держави (фізичне насильство, примусові роботи в зонах підвищеної небезпеки для здоров'я й життя тощо), насильство над дітьми і жінками, насильство на роботі, зростання психічного насильства – характерні риси сучасного розвитку, що представляють загрозу здоров'ю і життю людини¹.

Загрози політичній безпеці характеризуються політичними переслідуваннями, жорстоким ставленням; репресіями з боку держави стосовно окремих осіб і груп; контролем сфери ідеології й інформації.

Загрози культурній і суспільній безпеці викликають руйнування традиційних спільностей – родини, громади, організації, етнічної групи, деструктивні тенденції в розвитку суспільства, які не піддаються точному кількісному виміру, але за силою руйнівного впливу можуть мати катастрофічні наслідки.

Культурне різноманіття визнається цінністю й неринковим ресурсом розвитку суспільства. Його зменшення має безліч негативних наслідків для прогресу розвитку людини і суспільства. Монополізація засобів масової інформації створює в суспільстві стереотипи поведінки й ціннісних установок, які відповідають інтересам компаній, що контролюють ці засоби, і може становити небезпеку для розвитку суспільства й особистості.

Крім розглянутих вище загроз особливо актуалізуються загрози безпеці особистості, створювані глобалізацією².

Як неодноразово зазначалося, глобалізацію можна визначити як зростання глобальних ринків і взаємозалежності між людьми. Глобалізація розширює можливості для підвищення якості життя і розвитку людини, але в той же час вона створює нові загрози безпеці особистості й підсилює

¹ Конференція «Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. №2. С. 17; Ломакіна О. В. Теоретичні засади дослідження в Україні понять «домашнє насильство» та «насильство за ознакою статі». *Теорія і практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_8 (дата звернення 25.03.2020); Омельчук Л. В., Ковальова Д. К., Лазоришин Я. Т. Тлумачення та розуміння динаміки домашнього насильства. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. №70. С. 148–155; Собко Г. М. Наукові підходи до розуміння поняття психічного насильства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №3. С. 204–207.

² Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Вплив глобалізаційних процесів на конституційний лад, територіальну цілісність і недоторканість України. *Гуманітарний часопис – збірник наукових праць*. 2010. №1 (22). С. 5–10; Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Вплив глобалізаційних процесів на державний суверенітет України. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 3. С. 96–103; Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2011. №4 (21). С. 12–17.

вже існуючі. Зміни, які відбуваються в умовах життєдіяльності людей під впливом глобалізації, носять багатогранний характер і, власне кажучи, торкаються всіх аспектів умов життєдіяльності людей. У кожному конкретному випадку різним є тільки ступінь впливу і характер змін, що відбуваються. При цьому, можна виділити ті зміни, які визначають формування інших характеристик життєдіяльності особистості й створюють прямі чи опосередковані загрози безпеці особистості¹:

- різке збільшення залежності життя людей від інтересів транснаціональних компаній;
- зниження значущості фактора територіальної обумовленості («зменшення простору»), тобто зміни в житті людини все частіше й сильніше залежать від процесів, які відбуваються далеко від місця її проживання (доходи, робота, здоров'я тощо); численні соціальні процеси, у тому числі й ринкові відносини, набувають усе більш опосередкованого характеру;
- зміна (зниження) ролі національних меж, що втрачають своє значення не тільки для торгівлі, капіталів та інформації, але й для ідей, норм, культури, цінностей;
- зростання значущості фактора часу («зменшення часу»), тобто збільшення темпів зміни ринків і технологій сприяє різкому прискоренню ритму життя й одночасно зростанню нестабільності в суспільстві й уразливості людини; багаторазове збільшення швидкості процесів, що відбуваються, прагнення відповідати темпам глобальної конкуренції кардинально змінюють умови життєдіяльності особистості.

Стосовно загроз безпеці особистості такі зміни в умовах життя означають: зростання ризиків, що є наслідком змін, які відбуваються далеко від місця її проживання; зростання ризиків, яким не можна запобігти уособлено на національному рівні; розширення сфер діяльності, збільшення раптовості й посилення руйнівного характеру дії ризиків.

Крім того, сучасні глобальні фінансові ринки характеризуються нестабільністю, при цьому особливо негативне значення можуть мати короткострокові капітали, часто спекулятивні. Фінансова нестабільність і економічні кризи призводять до скорочення робочих місць і збільшення

¹ Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. №3 (78). 2014. С. 43–52; Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: Видавництво «Інжек», 2013. 236 с.; Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.

безробіття, зростання бідності, скорочення витрат на соціальні програми, а також проявів інших загроз безпеці особистості. Мобільність населення й зростання міграції сприяють поширенню ВІЛ/СНІД, різноманітних вірусів тощо. Нові технології впроваджуються швидше, аніж прораховуються їхні можливі наслідки для навколишнього середовища і здоров'я людини. Одержання комерційного прибутку корпораціями, що контролюють окремі ринки, далеко не завжди збігається з інтересами збереження навколишнього середовища і здоров'я населення. Тому впровадження нових біотехнологій (наприклад, генетично змінених культур) означає зростання потенційної небезпеки.

Глобальні загрози безпеці особистості пов'язані зі зростанням міжнародної міграції¹, дією міжнародної організованої злочинності (виробництво і продаж наркотиків, тероризм, торгівля жінками і дітьми тощо), збільшенням числа біженців, деградацією навколишнього середовища.

Отже, глобалізація не тільки розширює можливості прогресу, але й поглиблює і створює нові загрози безпеці особистості – збільшує масштаби й темпи маргіналізації. Як вважають деякі дослідники, зокрема О. Сергеева, найбільш значущі соціальні наслідки має маргіналізація інтелігенції – прошарку, для якого характерними є високий рівень освіченості й соціальних очікувань, розвинені потреби й велика політична активність². В умовах стабільного розвитку суспільства інтелігенція забезпечує трансляцію культури від покоління до покоління, базових нормативних і ціннісних стереотипів і цим забезпечує або принаймні сприяє підтриманню цілісності соціуму.

В умовах же суспільних трансформацій, коли рух суспільства до іншої соціокультурної, соціально-економічної й політичної системи є нестабільним, саме інтелігенція формулює й обґрунтовує нові типи соціальної поведінки, які породжуються специфікою маргінального середовища.

¹ За оцінками ООН 2019 року міжнародна міграція сягнула 272 млн. людей. Учась українців у глобальних світових міграційних процесів вражає: 8,5% вже колись працювали за кордоном, що складає не менше 3,6 млн українців; відпочивали за кордоном 15,3% громадян, тобто мінімум 6,5 млн осіб; до родичів або друзів із країни виїжджало 9,2% людей, або 3,9 млн.; 4% бували поза Україною у від'їздах, а це 1,7 млн. (<https://ua.112.ua/mnenie/trudova-mihratsiia-ukraintsiv-skilky-liudei-pokydaie-krainu-495493.html>). Безумовно, явища міграції були і залишаються притаманним усім світовим країнам. Однак таких вражаючих розмірів міграційні процеси набули в особливих для особистості сучасних умовах.

² Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 104–114.

Спрямований у бік регресу соціальний рух переважної більшості маргіналів в умовах трансформації суспільства супроводжується втратою впливу на соціально-економічні й політичні процеси, а також втратою звичних позицій, статусу особистості, її престижу, рівня життя тощо. Маргінальна інтелігенція скоріше пориває зі спадкоємністю культури, з цивілізаційними традиціями і в цьому відношенні виявляється двигуном руйнівних процесів.

Резюмуючи викладене вище, підкреслимо, що особистість – це сукупність фізичних, розумових, соціальних і морально-психологічних якостей людини. Безпека особистості означає збереження й удосконалення перерахованих якостей. Цього можна досягти шляхом:

- соціально-орієнтованої економіки;
- істинного народовладдя, яке, на відміну від форм, які склалися у переважній більшості країн перехідного типу, обов'язково повинне включати право особистості на участь у прийнятті доленосних для неї рішень;
- наявності чіткої системи законів, які гарантують екосоціальний захист громадян, їх права й обов'язки;
- створення необхідних умов для вільного прояву індивідуальності кожної особистості.

В результаті, в умовах трансформації до постіндустріального, інформаційного суспільства пріоритет інтересів і цінностей особистості виходить на передній план, їй мають віддаватися беззаперечні пріоритети перед інтересами класовими, національними, етнічними, груповими тощо. Ця теза є результируючою, базовою в даному контексті.

Таким чином, безпека людини – найважливіший аспект якості життя. У той же час, сучасні тенденції розвитку різко підвищують ризики й загрози безпеці особистості і розширюють масштаби їх можливих наслідків.

Відповідно ускладнюється завдання забезпечення безпеки особистості, актуалізується проблема виявлення й попередження ризиків і загроз.

Слід зазначити необхідність мати на увазі той факт, що природа речей, породжуючи механізм самозбереження, оформляється в суб'єкта у відповідних уявленнях про те, що є небезпечним або безпечним, котрі (уявлення) потім трансформуються в діяльність стосовно забезпечення безпеки.

Іншими словами, система забезпечення безпеки формується не безпосередньо, виходячи з природи об'єкта, а опосередковано – через уявлення

людей, які (уявлення), у свою чергу, формуються, у тому числі й з урахуванням об'єктивної реальності.

Адекватне ж розуміння природних і соціокультурних процесів і на цій основі характеру їхнього відображення в особистісних уявленнях дозволить побудувати таку систему забезпечення безпеки, яка базувалася б не на суб'єктивних бажаннях, інтересах і цінностях, а на об'єктивній логіці соціокультурного розвитку суспільства й держави.

4.3. Безпека суспільства й держави

Актуальність розуміння феномена безпеки суспільних утворень, зокрема на пострадянському просторі, виникла не сьогодні. Ще на початку 90-х років ХХ століття, після розпаду СРСР були поставлені питання про адекватність системи забезпечення безпеки тим умовам, у яких знаходяться молоді незалежні держави.

Більшість досліджень, присвячених розпаду СРСР, аналізували переважно внутрішні й зовнішні причини цього процесу¹. Однак, коли обговорювалася проблема формування нової системи забезпечення безпеки, з'ясувалася неадекватність традиційних уявлень про безпеку, які, сформувавшись під впливом ідеологічних постулатів, не відображають суть феномена. На жаль, теоретичні дискусії, що розгорнулися в першій половині 90-х років, до кінця століття згасли, поступившись місцем політичним баталіям. Проблема так і залишилася до кінця невирішеною як у теоретичному, так і в практично-політичному плані.

Разом з тим, збереження колишніх стереотипів домінування державної безпеки над суспільною й особистісною фактично призводить до відтворення системи забезпечення безпеки, що існувала і вже виявила свою слабкість і неефективність. Більше того, на думку низки дослідників, неадекватні уявлення про безпеку можуть призвести до глобальних катастрофічних наслідків. Зокрема, японський дослідник К. Мушакодзі дійшов висновку, що в основі загальнопланетарної надзвичайної ситуації, «яка робить продовження життя у колишньому його виді глибоко проб-

¹ Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків: НУВС, 2003. 176 с.; Коломийцев В. Еще раз почему распался Советский Союз. *Диалог*. 1998. №12. С. 30–37; Медведев Ю. М. Сущность и динамика социальных процессов в переходных состояниях общества: мватореф. дис. ... канд. филос. наук. Волгоград, 1996. 27 с.

лематичним», лежить саме «криза нашого визначення безпеки й наших уявлень про неї»¹.

Небезпека повторення сумного досвіду СРСР в сучасних пострадянських країнах і навіть, можливо, у більш глобальних масштабах, викликає необхідність приведення уявлень і, відповідно, системи забезпечення безпеки у відповідність з об'єктивною природою феномена безпеки².

Ось приклад із української соціально-політичної реальності. В даний час, згідно з положеннями Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека визначається як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз»³. Захищеність як дефініція отримала досить широке поширення, що пояснюється не тільки її законодавчим статусом. Ототожнення безпеки з захищеністю у вітчизняній парадигмі історично сходиться до поняття державної безпеки як стану захищеності держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Соціально-політичні зміни, які відбулись наприкінці 80-х – початку 90-х років минулого століття, викликали певну трансформацію уявлень про безпеку суспільства. Однак, хоча й у більш широкому контексті захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, згаданий Закон України законодавчо закріпив ту ж саму дефініцію державної безпеки. У результаті сформоване традиційне розуміння безпеки трохи змінило форму, але залишилося домінуючим.

Разом з тим, як свідчить досвід, безпека не може бути зведена виключно до захищеності. Наприклад, основу забезпечення глобальної безпеки наприкінці ХХ – початку ХХІ століття складала підтримка стану захищеності провідних ядерних держав від ракетно-ядерного нападу. У зв'язку з цим СРСР і США, уклавши свого часу договір про протиракетну оборону (ПРО), фактично прийшли до угоди про те, що підвищен-

¹ Мушакодзи К. Политическая и культурная подоплека конфликтов и глобальное управление. *Политические исследования*. 1991. №3. С. 5.

² Після утворення СНД інтеграційні процеси всередині даної структури розгорталися й розгортаються в різних площинах, формуються «клуби за інтересами»: з одного боку Євразійська економічна спільнота, з другого – ЄС. Однак вони віддзеркалюють аналогічні проблеми й протиріччя, які мають місце у пострадянських країнах в цілому, тому ствердження про забезпечення безпеки (принаймні за одним із напрямків – економічної, воєнної, демографічної, інформаційної тощо) як всередині цих структур, так і в цілому, є досить проблематичним.

³ Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2018, №31.

ня рівня протиракетної захищеності не зміцнює, а, навпаки, знижує їхню безпеку, оскільки в протилежній сторони виникає можливість нанесення безкарного ядерного удару.

Варто звернути увагу на те, що Закон України «Про національну безпеку» визначає безпеку за допомогою термінів, що також вимагають свого визначення. Зокрема, розуміння національних інтересів як «життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян»¹, лише підсилює невизначеність дефініції.

Звертає на себе увагу й те, що недостатня визначеність змісту «життєво важливих інтересів» та «внутрішніх і зовнішніх загроз» створює можливість зміщення акцентів у сфері безпеки суспільства й держави на захист корпоративних інтересів під прикриттям «інтересів людини, суспільства і держави». Іншими словами, законодавче визначення безпеки віддзеркалює не понятійний, а практичний підхід до тлумачення феномена. Доцільно підкреслити, що внаслідок цього в розглядуваній дефініції не розкривається сутність безпеки, а лише виражаються утилітарні побажання захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Усвідомлення дослідниками обмеженості розуміння безпеки як «стану захищеності» призвело до появи великої кількості альтернативних визначень. При цьому безпека, як правило, розглядається як відсутність небезпеки (загроз), атрибут системи; специфічна діяльність (з нейтралізації реальних і потенційних загроз суспільству й державі; із забезпечення сприятливих умов для розвитку держави, захисту життєво важливих національних інтересів суспільства і держави, досягнення національних цілей); сукупність факторів, що забезпечують життєздатність держави, сприятливі умови для розвитку тощо.

У даний час визначень безпеки стало настільки багато, що незрозуміло, які з них брати за основу при проектуванні системи забезпечення безпеки перехідних суспільств (держав). Крім того, не виключено, що сучасні уявлення про безпеку виявляться такими ж конкретно-історичними і минуцями, як і попередні, тому існує небезпека, що ми знову можемо виявитися перед необхідністю переосмислювати свої уявлення після чергової катастрофи.

¹ Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*, 2018, №31.

Широта уявлень про безпеку є цілком природною, оскільки чим складнішим і багатшим є досліджуваний об'єкт, тим більше дефініції його описують. Однак таке різноманіття не завжди є тотожним розкриттю його природи. Невизначеність поняття «безпека» виявляється у поширеності таких вкрай некоректних словосполучень, як «система безпеки», «стратегія безпеки» тощо. При більш детальному сутнісному аналізі стає цілком очевидним, що далеко не завжди доцільно вживати, наприклад, термін «стратегія безпеки», коректніше вести мову про «стратегію забезпечення безпеки».

Термінологічна нестійкість поняття безпеки робить невизначеним концептуальну підставу дієвої системи забезпечення безпеки держави й суспільства, внаслідок чого суспільна та державна діяльність у сфері безпеки може виявитися небезпечною. Крім того, розбіжності в розумінні безпеки визначають формування систем її забезпечення, що якісно відрізняються. Наприклад, якщо під безпекою розуміється «стан захищеності» чого-небудь, то забезпечення безпеки будується навколо загроз, від яких необхідно захищатися. Якщо ж безпека ототожнюється з відсутністю загроз або небезпек, то забезпечення безпеки набуває характеру нейтралізації (усунення) джерел (носіїв) небезпек.

В контексті даної проблеми необхідно проводити межу, говорячи мовою системології, між природними й штучними системами. Природна система – це система, яка має об'єктивну природу, що визначає природний характер її виникнення, функціонування і розвитку. На протигагу їй штучна система (суспільна система – держава, суспільство) існує не як природне, а як людське утворення.

Діяльність людини накладає свій відбиток на існування природних систем, вносячи в тому чи іншому ступені штучність у їхнє функціонування і розвиток. Ступінь цього впливу різна, а його характер може знаходитися як у рамках природного розвитку системи, так і виходити за його межі. Тому будь-яка держава чи суспільство, будучи природними за своєю об'єктивною природою, є носіями як природного, так і штучного змісту. Різний характер поєднання природного й штучного в сполученні з нескінченним різноманіттям умов прояву сутності природних систем породжує множинність форм їхнього існування.

У даному дослідженні в центрі уваги філософського аналізу знаходились соціальні (а значить штучні) системи, тобто держава й суспільство в контексті їх безпеки.

Ведучи мову про безпеку соціальної системи (суспільства, держави), ми зазвичай маємо на увазі передусім її збереження. Все, що заперечує

існування системи, являє собою небезпеку, і навпаки, система, існуванню якої не загрожує заперечення, знаходиться, на думку К. Поппера, у безпеці¹. Разом з тим, існування природної системи має не статичний, а динамічний характер, система не тільки функціонує, відтворюючи свої системні зв'язки, але й розвивається, тобто змінює системний взаємозв'язок. У цій єдності функціонування й розвитку виявляється єдність збереження і зміни, а будь-яка природна зміна тією чи іншою мірою заперечує існуючий стан суспільної системи.

Оскільки розвиток держави й суспільства має об'єктивно-суб'єктивний характер, що детермінується природою системи, заперечення того чи іншого існуючого стану даної соціальної системи не означає заперечення її існування як системи. Навпаки, вона сутнісно зберігається в цій зміні (діалектичному запереченні) завдяки переходу від одного свого природного стану до іншого. Збереження ж деякого стану на шкоду сутності, що розвивається, призводить до заперечення природи, а отже, й самої держави або суспільства. Внаслідок цього в об'єктивному сенсі безпека соціальної системи визначається не збереженням її існуючого стану, а збереженням її природи². Тому, небезпеку для держави й суспільства в сучасних умовах представляє не заперечення існуючого (попереднього стану й структури), а заперечення її природи. У зв'язку з цим безпека соціальної системи являє собою не щось окреме від самої системи або деякий її особливий компонент, а специфічне визначення відношення існування системи до заперечення її буття (небезпеки).

Для того, щоб знайти ту грань, що відокремлює безпечний вплив на державу й суспільство від небезпечного, необхідно ввести критерії визначення стану (рівня) безпеки функціонування й розвитку конкретних соціальних систем. Виходячи з поняття природи речей, найважливішим критерієм визначення небезпеки і безпеки може бути взята природна визначеність, природність функціонування й розвитку держави й суспільства. У зв'язку з цим, як відзначалося вище, безпечними впливами на вказані соціальні системи можуть вважатися такі, які не викликають суттєвої зміни її природного функціонування й розвитку, зміни її природи. Тому завдання забезпечення безпеки полягає не в тому, щоб виходячи з наших суб'єктивних уявлень зовнішнім чином перешкоджати природному роз-

¹ Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / пер. с англ.; под ред. В. Н. Садовського. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.

² Дзьобань О. П. До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2004. №52. С. 116–119.

витку, а навпаки, у тому, щоб усвідомити цю природу й створювати умови для природного розвитку, а значить, і для об'єктивно детермінованого переходу від буття до небуття і від небуття до буття окремих моментів. У цьому усвідомленні природної визначеності й полягає, як справедливо вважає М. Рыбалкін, основа забезпечення справжньої безпеки¹.

Однак необхідно мати на увазі, що природний розвиток держави й суспільства з точки зору особистості (її потреб, інтересів, цінностей тощо) також може розглядатися як небезпечний, що активізує діяльність з нейтралізації природних небезпек. Так, наприклад, людина прагне самообмежити свою тваринну (біологічну) природу введенням певних соціальних норм права й моралі. Тому було б надто великим спрощенням розглядати проблематику соціального буття феномена безпеки лише в контексті збереження природної визначеності природної системи. Навпаки, людина часто свідомо руйнує природні системи, щоб досягти своїх утилітарних цілей. Однак при цьому вона повинна усвідомлювати й прораховувати всі наслідки своїх дій.

Посилення людського впливу на природні процеси по-новому висвітлює і проблему взаємовідносин людини (суспільства) й природи, що має в тому числі і гносеологічний аспект. Питання про можливості пізнання природи соціального розвитку вирішується дослідниками по-різному. Різне розуміння характеру розвитку держави й суспільства, особливо в умовах соціокультурних трансформацій, визначає розмаїтість як уявлень про їхню безпеку, так і діяльності людини з її забезпечення.

Самовпевненість людини в її здатності досягнути природу суспільного розвитку дозволяє їй висувати соціально-історичні проекти побудови «ідеальної» безпечної держави, «світлого безпечного майбутнього» тощо². Оскільки соціально-історичний розвиток набуває характеру організованого руху до проголошених цілей, компоненти суспільства (політична, економічна й інша підсистеми) будуються в інтересах забезпечення упорядкованості, організованості і безпеки цього руху. Тоталітарне, закрите суспільство є наслідком реалізації штучно-поступального соціального руху, на чолі якого стоїть лідер-вождь (за Платоном – філософ), який краще за всіх розуміє мету й логіку розвитку. У закритому суспільстві система забезпечення безпеки покликана, тому, забезпечити саму можливість визначеного вождем руху, виключивши будь-які відхилення від проголошених шляхів. Ця система містить у собі не тільки і не стільки

¹ Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета*. Серия 7: Философия. 2003. № 5. С. 36–52.

² Див. пп. 1.1.

діяльність спеціальних служб, скільки цілеспрямовану ідеологічну, політичну, економічну й іншу діяльність з відтворення всієї системної цілісності в кожному своєму елементі, що дозволяє усунути можливі впливи «деструктивних елементів», які ускладнюють реалізацію заданих зверху завдань. В результаті реальне буття суспільства планомірно укладається в прокрустове ложе штучних теоретичних схем.

Оскільки діяльність стосовно забезпечення безпеки спрямована на реалізацію суб'єктивних задумів, то вихід за межі об'єктивної логіки природного розвитку призводить до саморуйнування штучного стану суспільства (держави). Гіпербезпека перероджується в гіпернебезпеку. Внаслідок того, що природа суспільства, незважаючи на всі зусилля людини, продовжує визначати її розвиток, закрите суспільство неминуче приходить до свого самозаперечення, тобто – до суспільства відкритого. Прихильники відкритого суспільства вважають, що побудова глобальних соціально-історичних проектів є небезпечною внаслідок неможливості усвідомлення природи соціального розвитку. Тому надмірно активна діяльність людини призводить лише до заперечення природності соціальних процесів. У зв'язку з цим, все, що перешкоджає природному рухові, розглядається ними як небезпека. При цьому система забезпечення безпеки відкритого суспільства покликана забезпечити поступальний саморозвиток за допомогою своєчасного виявлення й усунення перешкод об'єктивно детермінованому соціальному рухові. Визначена модель соціальної системи (суспільства) породжує відповідні уявлення про безпеку, що по мірі досягнення суспільного визнання одержують парадигмальну форму існування.

Закрите суспільство є необхідною умовою послідовної реалізації ідеї захищеності. При цьому, на нашу думку, закритість відтворює захисну ментальність, а та, у свою чергу – і саму закритість. Разом з тим, закрите суспільство містить у собі своє заперечення, оскільки змушено черпати енергію для свого розвитку зсередини, що рано чи пізно призведе до самопоїдання і саморуйнування.

Пануюча парадигма безпеки відбиває, як правило, усталену соціальну модель громадського життя, впливає на формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Тому, створюючи або реформуючи систему забезпечення безпеки, важливо зрозуміти усталену, пануючу парадигму і здійснювати реформи з урахуванням цього¹.

¹ Протиріччя між прибічниками усталених і новаторських підходів є постійним атрибутом суспільного життя. Ще Нікколо Макіавеллі свого часу зазначав: «... приходить вводити нові настанови й порядки, без чого неможливо заснувати державу

У даний час теорія і практика забезпечення безпеки суспільств (держав) переживає парадигмальну кризу, викликану тим, що колишня парадигма захищеності показала свою обмеженість, а нова поки ще не отримала свого оформлення.

Дослідження конкретних форм небезпеки й безпеки ускладнене двоїстою природою цих феноменів. Може здатися, що оскільки вони існують у суб'єктній формі, то найбільше уявлення про безпеку конкретного соціуму можна отримати в результаті аналізу існуючих поглядів. Однак зробити це вкрай складно, оскільки ті самі події внаслідок суб'єктної природи феномена безпеки розглядаються в різних ціннісних системах координат і, відповідно, тлумачаться часом у прямо протилежних змістах. Точніше, саме в силу різних суб'єктивних основ їм надається різний зміст.

Безумовно, аналіз ситуації, що розвивається, у рамках певних ціннісних координат і конкретних умов дозволяє не тільки оцінити, але і прорахувати ступінь небезпеки тих або інших явищ відносно конкретного об'єкта, що дає можливість визначити рівень його безпеки. Однак розуміння національної безпеки крізь призму одиничних, нехай навіть і значущих, подій можливо лише в межах цілісності, тобто в контексті загальної логіки розвитку суспільства. Частину неможливо зрозуміти поза цілим, більше того, вона відрізняється від самої себе залежно від того, частиною якого цілого вона розглядається. Наприклад, падіння курсу національної грошової одиниці в різних системах ціннісних координат може розглядатися і як зло, що призводить до знецінювання національного багатства країни, і як добро, що підвищує рентабельність експорту, який стимулює перетікання капіталу в розвиток видобувної і переробної промисловості. Аналогічним чином може розцінюватися й штучна стабілізація національної валюти.

Разом з тим, оскільки глибинні підстави буття феномена безпеки суспільства лежать не в суб'єктивних уявленнях, а в об'єктивній природі речей, то необхідною умовою розуміння безпеки є реконструкція цілісності, що розкриває природу соціальної трансформації. Оскільки соціальний розвиток (з урахуванням активної перетворюючої діяльності людини) – це природно-історичний процес, остільки й безпека держави й суспільства може бути оцінена з точки зору їхньої відповідності природ-

й забезпечити собі безпеку. А слід знати, що немає справи, влаштування якої було б складнішим, розуміння небезпечнішим, а успіх сумнівнішим, аніж заміна старих порядків новими. Хто б не виступав з подібними новаціями, його очікує ворожість тих, кому вигідні старі порядки, і холодність тих, кому вигідні нові» (Див.: Макиавеллі Н. Государь. Москва: Мысль, 1990. С. 17–18).

ній логіці розвитку. У цьому контексті ступінь безпеки, наприклад, суспільства, тим вище, чим менше споруджено штучних перешкод на шляху природно-історичного розвитку. І навпаки, чим більше перешкод на шляху природного розвитку, тим у меншій безпеці знаходиться суспільство.

Тому, якщо реальна держава заходить у протиріччя з об'єктивною логікою свого розвитку і природою речей, то ніяка, навіть сама могутня система забезпечення безпеки не в змозі відгородити її від краху. І навпаки, приведення держави у відповідність з логікою природного саморозвитку здатне сформувати міцний фундамент забезпечення її стійкості й безпеки.

З точки зору соціальної філософії, серед усієї сукупності факторів (економічних, політичних, правових, демографічних та багатьох інших), які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний період їх розвитку, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні та ментальні фактори. З розвитком трансформаційних процесів актуалізується й демографічний фактор. Є всі підстави вважати, що саме виділені фактори в сучасних умовах є найбільш критичними і стосовно проблеми безпеки держави й суспільства створюють певну факторну мережу, яка спроможна визначати рівень безпеки вказаних соціальних структур. Проаналізуємо їх детальніше.

Зважаючи на діалектичну єдність культурного й інформаційного факторів серед окресленої вище сукупності факторів, розглянемо їх спільно. Якщо культура певної нації в усталені періоди суспільного буття була єдиним впорядкованим, ієрархізованим цілим¹, то в нестабільних умовах культура характеризується певною мозаїчністю, яка, з одного боку, полегшує можливість нав'язувати широким верствам населення певні думки й поняття, а з іншого – сприяє формуванню знань не системою освіти, а засобами масової інформації. В результаті культурне поле соціуму стає небезпечно вразливим, соціальна комунікація втрачає таку важливу рису, як взаємопов'язаність, національна культурна ідентичність нівелюється².

¹ Прохоров А. М. Політичні технології як інформаційно-психологічне маніпулювання свідомістю. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. Київ: ПАРА-ПАН, 2004. С. 216.

² Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 5. С. 72–82; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною

Культурна безпека є надзвичайно чутливою до загроз, особливо зовнішніх. Глобальні інформаційні й комунікаційні технології створюють умови для формування нового інформаційного простору, що охоплює увесь світ. Поряд з позитивним ефектом це створює ризики для культурної безпеки суспільства, створюються передумови уніфікації культури, суспільної думки, ціннісних орієнтації, політичної поведінки, запозичення окремих рис сторонніх культур¹. Системи цінностей традиційних спільнот (родини, громади, етнічної групи, трудового колективу тощо) руйнуються під дією ризиків, створюваних сучасними засобами масової інформації². При цьому, індустрія розваг і засоби масової інформації, що сприяють формуванню суспільної думки, культури й політики, на глобальному рівні цілком монополізовані невеликою групою великих компаній.

У формуванні суспільної свідомості значне місце займають засоби масової інформації³. Вважається, що завдяки великій кількості каналів телебачення, газет, журналів тощо людина отримує можливість вільного вибору інформації. Однак переважна більшість засобів масової інформації подають її відповідно до поширених у суспільстві очікувань, упереджень, стереотипів, або відповідно до того, як цього бажає власник інформаційного засобу. Внаслідок цього інформація значною мірою спотворюється. Ці обставини перетворюють так звану демократичність і об'єктивність преси на фікцію. Потоки інформації є цілком керованими і ті, хто вміє і в змозі ними керувати, визначають уявлення й поведінку людей, формують громадську думку, яка далеко не завжди є адекватним відображенням об'єктивної дійсності. Така ситуація особливо є небезпечною у сфері національної безпеки, оскільки за таких умов здійснюється переважно деструктивний вплив на основні суб'єкти системи її забезпечення.

діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 61. Запоріжжя, РВВ ЗДА, 2015. С. 24–34.

¹ Тут слід зазначити, що окремі риси сторонніх культур засвоюються з більшою готовністю, аніж культура в цілому. Здатність проникнення, властива тій чи іншій рисі культури, як зазначає М. Шепелев, зазвичай знаходиться у зворотній залежності від ступеня її цінності (Див.: Шепелев М. А. *Глобалізація управління як метатенденція сучасного світового розвитку: монографія*. Київ: Вид-во «Генеза», 2004. С. 428). Допущення одного елемента чужої культури може призвести до подальшого майже повного запозичення й усіх інших елементів даної культури.

² Див. розділ 3.

³ Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил*. Вип. 2 (23). 2005. С. 37–43; Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в культурі суспільства постмодерну. *Інформація і право*. Київ, 2011. №3 (3). С. 93–101.

Переваги розвитку сучасних інформаційних і комунікаційних технологій використовуються не тільки в благих цілях: створюються сприятливі умови для маніпулювання суспільною свідомістю. За допомогою сучасних інформаційних технологій людина створює свого роду «тунель в інше середовище», яке не може контролювати. І оскільки відмовитися від використання перспективних інформаційних технологій неможливо, слід навчитися оцінювати всі небезпеки, які ці технології несуть за собою. Монополія на засоби масової інформації й комунікації сприяє впровадженню в масову свідомість ідей, цінностей, установок, що відповідають інтересам контролюючих осіб (структур), які далеко не завжди співпадають з державними й суспільними інтересами. Зважаючи на суттєву важливість інформаційної складової в даному контексті, є сенс, на нашу думку, дещо розширити авторську аргументацію стосовно особливого статусу інформаційних факторів впливу на стан безпеки суспільства й держави.

Сучасний стан перехідних соціумів характеризується, окрім іншого, інформаційною експансією з боку інших, зацікавлених у певному перебігу внутрішньодержавних процесів у вказаних соціумах, розвинених держав. Сьогодні вже усталеним в контексті даної проблеми є поняття «інформаційна війна»¹, яку відомий український дослідник Т. Арсеньєва визначає як «суб'єктивну діяльність по створенню негативних контекстів»². Оскільки інформаційний простір соціуму є надзвичайно чутливим до негативних контекстів³, а суспільна думка в силу об'єктивних причин досі не виробила навичок адекватного опору інформаційному тиску, надання інформації негативного контексту призводить до помітного успіху в боротьбі із супротивником. З огляду на тенденцію реактивного опору масової свідомості грубому втручання, інформаційній зброї все більш вишукано надається зовнішня форма об'єктивної інформації. Індивіди й соціальні групи, що піддаються такому, зовні ненасильницькому впливу,

¹ Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.

² Арсеньєва Т. І. Формування позитивних цілей суб'єктів масової комунікації як протидія застосуванню інформаційної зброї: російський досвід. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. 2004. С. 194–202. (С. 196).

³ Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. №2 (5). С. 81–88; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. №10. С. 7–13; Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2017. №3. С. 163–170.

не помічають, що поряд із продуманою асиметрією інформації, що направляється в суспільство, ведеться звертання до емоційної сфери індивіда, пов'язаної зі стійкими негативними емоціями – страхом, ненавистю, горем, презирством, відразою. В остаточному підсумку, масову свідомість доводять до стану, за яким зруйнована психіка індивіда призводить до апатії або вираженої асоціальної поведінки, що виявляється, головним чином, у вигляді немотивованої агресивності молоді, спрямованої на соціум взагалі і на старше покоління, родину, зокрема.

Методи комунікативних технологій в умовах ведення інформаційної війни поширюються на всі сфери життя суспільства, провокуючи у соціальній реальності нові явища: інформаційну релігійну експансію, переписування сторінок історії, свідоме перекручування норм національних мов убік їх збідніння, введення ненормативної лексики або використання блатного жаргону. У такому інформаційному середовищі, де впливові політики, лідери громадських рухів і державні чиновники, користуючись при публічній комунікації мовою соціальної групи інституту виконання покарань (місць позбавлення волі), не бачать порушення в цьому прийнятих суспільством норм і соціальних репрезентацій, пошук соціальної ідентичності виявляється не тільки ускладненим, але й просто неможливим.

Інформаційні війни призводять, окрім іншого, ще до одного негативного соціального наслідку – до знищення або підміни установок, характерних для національних культур¹. Замість цього в суспільну свідомість впроваджуються стереотипи, що ведуть до атомізації суспільства, до пріоритету особистих цілей перед загальними, до духовної роз'єднаності, вседозволеності як наслідку володіння фінансовим капіталом, зневажання нормами закону.

Загроза поширення псевдокультурних знань і цінностей сприяє створенню фіктивного людського і соціального капіталу, що не піддається точному кількісному виміру, але може зіграти «доленосну» роль у розвитку (деградації) перехідного суспільства. Він виражається в низькому професіоналізмі, зниженні значущості моральних норм, створенні культу помилкових (хибних) цінностей тощо.

У сучасних умовах і на перспективу особливе місце серед широкого спектра факторів безпеки суспільств і держав посідає екологічний фактор. Для перехідних суспільств в умовах глобалізації основна загроза полягає

¹ Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.

як у зовнішній експансії, джерело якої знаходиться поза державою, так і у внутрішніх джерелах. Джерелом екологічної небезпеки, у першу чергу, є антропогенний об'єкт або сукупність об'єктів. Вторинними джерелами можна назвати природні й антропогенні середовища, які під впливом зовнішніх і внутрішніх об'єктів стають носіями небезпеки. Це можуть бути вода, повітря, ґрунт тощо. У зв'язку з цим, зона ризику, як правило, знаходиться навколо екологічно шкідливого об'єкта або відповідає простору поширення ризикогенного середовища¹.

Таким чином, зона традиційного ризику для держави являє собою смугу, що охоплює національну територію вздовж її кордонів. В міру віддалення від кордону небезпека зменшується, загасає. Джерело ж екологічної загрози, навпаки, знаходиться і ззовні, і всередині створюваної ним зони ризику, що являє собою простір зі ступенем ризику, який знижується від центра до периферії. Такий амбівалентний характер основної небезпеки приводить до того, що політична активність (оскільки політика, в основному, оперативно реагує на зміни в соціумі) у перехідному суспільстві спрямовується на вирішення і зовнішніх, і внутрішніх проблем.

Іманентний характер екологічної небезпеки полягає в наступному. Будь-яка матеріальна діяльність людини впливає на природу. По суті, це завжди перетворення людиною навколишнього середовища під свої потреби. У той же час, саме перетворена природа часто являє собою джерело екологічної небезпеки для людини й суспільства. Як зазначає О. Яницький, «... будь-який вироблений суспільством ресурс є потенційно ризикогенним»². Тим самим сталість екологічної небезпеки корениться в самому існуванні людини й суспільства, у їх життєдіяльності.

Екологічний ризик – плата за задоволення людиною й суспільством своїх потреб, по суті – плата за існування. Розвиток розуму й використання його результатів усе більше стають загрозливими для людини й суспільства, оскільки в результаті такого розвитку поширюються небезпеки у кількісному і якісному їх вимірі. Будь-яка людина, будь-яка соціальна спільнота постійно відтворюють екологічний ризик. Звести його до нуля неможливо, а можна лише намагатися підтримувати на прийнятному для даного соціуму рівні й керувати ним. У цьому також полягає відмінність екологічного ризику від ризику, пов'язаного з небезпекою для держави, – до них застосовуються різні способи й засоби регулювання: армія

¹ Волков В. А., Афиногенов Д. В. Экополитические пространства – новые политические измерения. *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С. 59–67.

² Яницький О. Н. Экологическая социология как риск-рефлексия. *Социс*. 1999. №6. С. 58.

й дипломатія у випадку з державою, безпосереднє керування ризиком у випадку з ризиком екологічним¹.

Деградоване навколишнє природне середовище сьогодні вже потребує не стільки охорони, скільки зумовлює необхідність створення системи захисту від нього всього живого, оскільки воно перетворюється на джерело небезпеки для природних систем і комплексів, ландшафтів, живих організмів, самої людини і суспільства в цілому. Як влучно зазначає з цього приводу відомий український фахівець в галузі права екологічної безпеки В. Андрейцев: «... якщо дорога вготована на Голгофу, то мова має йти не про охорону, а про спасіння приреченого»².

Особливості екологічної небезпеки призводять до змін у соціумі, з'являються «спільноти (або навіть суспільства) ризику», у яких провідну роль відіграє оцінювання потенційної загрози того чи іншого явища або діяльності і відповідна реакція соціуму³.

Будь-який суб'єкт суспільства (держави), що має інтерес на даній території, поступово виявляється включеним у простір загроз за допомогою його розширення. Якщо проблема є актуальною для всього людства, то такий простір стає глобальним, у зв'язку з чим, суб'єкти суспільства виявляють зовнішньополітичну активність. Особливо це проявляється в ситуації, коли суб'єкт, від якого залежить рішення тієї або іншої проблеми національної безпеки, знаходиться в іншому регіоні або державі. У цьому випадку окремі активні суб'єкти, використовуючи можливості глобалізації, намагаються самостійно або через суспільні, міжнародні організації натиснути на суб'єкт, від якого залежить рішення тієї або іншої проблеми (політичної, економічної, соціокультурної тощо). У той же час,

¹ У зв'язку з цим, сьогодні суттєво актуалізується проблема екологізації свідомості. Вказана проблема опрацьовується в контексті екоософської парадигми і є напрямком самостійних досліджень проблем безпеки.

² Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навчальний та науково-практичний посібник. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с. (С. 14).

³ Задунай О. С., Азаров С. І. Розробка методології аналізу системних ризиків під час експлуатації об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Системи управління, навігації та зв'язку. 2017. Вип. 1. С. 132–134; Колесник В. Е., Павличенко А. В., Бучавий Ю. В. Уніфікована методика комплексного оцінювання рівня екологічної небезпеки промислових об'єктів та ефективності впровадження природоохоронних технологій. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 64–69; Тютюнник В. В., Стрілець В. М., Калугін В. Д., Захарченко Ю. В. Розвиток методологічного підходу для техногенно-екологічної оцінки рівня небезпеки функціонування локальних територій України. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 91–101; Чуб І. А. Оптимізація розміщення екологічно небезпечних об'єктів. *Радиоелектроника и информатика*. 2017. №3. С. 12–14.

тенденції сучасної соціальної реальності є такими, що відповідно до принципу субсидіарності все більше прав з управління територією передається на місцевий рівень і все більшого значення набуває участь зацікавленої громадськості в прийнятті значущих рішень. Цей процес, як справедливо вважають Д. Афіногенов і В. Волков, поступово зміщує активність суб'єктів всередину суспільства¹.

Загроза втручання у справи перехідної держави, не може бути усунута цілком, вона присутня постійно. Загроза державному суверенітету не може бути усунута самою державою, оскільки її джерело знаходиться поза сферою її безпосереднього впливу, за її межами, й існує доти, поки існують кордони.

Маргінальний фактор безпеки суспільства й держави в умовах трансформаційних процесів певною мірою перетинається з духовно-інформаційними факторами², однак прояв маргінальності саме на суспільному (державному) рівні має певні особливості³. Маргінальність, що є сама по собі ознакою соціальної мобільності, може бути як убутною (декласування, випадання з усталеної системи соціальних зв'язків), так і висхідною (формування нових структур і структурних рівнів). Реальність соціумів, що трансформуються, свідчить про те, що в перехідні періоди розвитку суспільств переважає спадна маргінальність, для якої характерні: руйнування елементів громадянського суспільства, його зв'язків і традиційних соціальних інститутів; неузгодженість і невідповідність між культурними цінностями й інституціональними засобами їхнього досягнення. Це може призвести до аномії соціуму, що здебільшого є результатом міграційних або урбанізаційних процесів, дифузії класових структур, їхньої розмитос-

¹ Волков В. А., Афіногенов Д. В. Экополитические пространства – новые политические измерения *Общественные науки и современность*. 2002. № 3. С. 59–67.

² Дзьобань О. П. Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми). *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 172–175; Дзьобань О. П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету. Серія: Теорія культури та філософія науки*. Харків: Крокус, 2002. Вип. № 553. С. 62–67; Дзьобань О. П. Проблема духовної безпеки з точки зору системного підходу. *Політика: історія і сучасність: Збірник наукових праць*. Вип. 1. 2002. С. 44–50.

³ Богаченко В. В. Девіація та маргіналізації як нелінійні соціокультурні інваріанти процесу самоідентифікації суб'єкта соціальної дії. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2014. Вип. 2. С. 21–29; Литвинчук О. Маргіналізація українського суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія. 2015. Вип. 17. С. 51–55; Носенко О. В. Аксиологічний чинник громадянського суспільства на шляху подолання маргіналізації соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 43–53.

ті і плинності, руйнування традиційних цінностей і орієнтирів. Усе це сприяє перетворенню соціальної маргінальності в етнокультурну.

Найчастіше аналогічні явища виникають в умовах, коли спостерігається процес декомпозиції його сформованої структури, її розпаду на відносно незалежні фрагменти. Процес цей характеризується відмовою від уніфікації колишніх (попередніх) форм ідентичності, високим динамізмом оціночних суджень. Йому передують відторгнення багаторічних ідеологічних стереотипів, формування нової системи соціальної ієрархії, хиткість соціального статусу різних суспільних прошарків, зникнення усталених механізмів регуляції поведінки, що являє собою відображення динаміки самого суспільства, що здебільшого негативно позначається на стані його безпеки.

Маргінальність задає розвитку перехідного суспільства полівекторності, і в більшості випадків це є або «хворобою росту» соціального організму, або ознакою його розпаду, що здійснюється також за допомогою реструктурування соціальної мозаїки. Характеризується даний процес перетворенням соціальних негараздів у норму життя, домінуванням у суспільній свідомості нігілізму, ідеологічних кліше типу «аномія і є норма, і навіть ідеал» і визнанням масами переваг поведінки, яка раніше вважалася аномальною або девіантною.

Отже, маргінальне середовище – своєрідний передсоціум, що характеризується пограничністю, проміжністю, втратою індивідом об'єктивної належності до вихідних етнокультурних спільностей, втратою своєї суб'єктивної ідентифікації з ними, розмиванням норм і цінностей культур, що відкидаються, розривом соціальних зв'язків, що в межах усього суспільства перехідного типу безумовно стає серйозною загрозою національній безпеці. Однак індивідуальна людина має потребу в системі координат, у якійсь прив'язці: вона не може жити у «вільному падінні». Культура певного народу, навіть у трансформованому виді задає систему координат або її видимість, що, як небезпідставно вважає О. Торопова, не настільки вже й принципово¹. Тому не випадково, що соціум завжди характеризується прагненням до опрацювання стійкого механізму ідентифікації й міцної ціннісно-нормативної системи, що надалі може й лібералізуватися. Ця споконвічна принципова твердість – реакція на попередній їй маргінальний статус і запобігання від наступної маргіналізації, що для перехідного соціуму буде згубною.

¹ Торопова Е. Л. Феномен маргинальности этничности в антропологии Великобритании и США. *Этнографическое обозрение*. 1999. №2. С. 9.

Немало важливим фактором перетворення маргінальної групи, середовища, зони в цілісне утворення служить позитивна компліментарність¹. Адже сама по собі маргінальна компліментарність припускає взаємодію у «своєму» середовищі, зумовлює феномен пограничності і виявляється у двох протилежних функціях будь-якої межі – бар'єрної й контактної. Тип контакту, а саме позитивна сумісність («позитивна поляризація» соціокультурних суб'єктів за П. Сорокіним), має вирішальне значення при переході маргінальності у якісно інший стан – цілісність. З точки зору безпеки найбільш сприятливою є ситуація, коли етнокультурна маргінальність територіально локалізована і знаходиться в зоні інтенсивної взаємодії природних, економічних і етнічних процесів, розвиток яких призводить до просторової перебудови соціуму і позитивних змін його основних параметрів. Однак у суспільствах трансформаційного типу явище локалізації спостерігається досить рідко. Поряд з контактними зонами позитивної компліментарності, існують і зони негативної компліментарності – конфліктні зони. Наявність останніх у маргінальному етнокультурному середовищі суспільства, що трансформується, у сполученні з економічними, політичними й соціальними конфліктами зумовлює динаміку соціального процесу по убутному напрямку у бік атомізації й деградації перехідного соціуму.

Етнокультурна маргінальність має величезне значення для забезпечення життєздатності й безпеки держави й суспільства перехідного типу. Вона охороняє від розвитку по єдиній тупиковій колії, вона – причина періодичних флуктуацій соціуму, чим і забезпечується одноразова взаємодія різномасштабних процесів, які характеризуються просторово-часовою поляризацією, що виявляється в територіальних контрастах соціального й економічного розвитку, у різних типах впливу або взаємодії з природним середовищем². Саме на стику етнокультурних, економічних і природних процесів (особливо глобалізаційних) формуються маргінальні середовища, області, локальні моделі можливих майбутніх соціокультурних систем – етносів, націй, цивілізаційних типів – далеко не завжди прийнятних для конкретного суспільства.

¹ Термін «компліментарність» використовується у даному дослідженні не лише як синонім психоемоційної сумісності народів (Див. працю Л. Гумільова «Етногенез і біосфера землі»), а й як позитивний показник відношень людей (соціальних груп) з духовними (соціокультурними) формами.

² Даніліян Г. Етнокультурна маргінальність як прояв кризи ідентичності особистості в добу глобалізації. *Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*. Випуск 13. 2005. С. 115–127.

Культурна й етнічна маргінальність – перший етап у зміні ціннісних орієнтацій, які існують у соціумі, тут виникають контури майбутніх реалій, що характеризуються іншою мотиваційною діяльністю, іншими стереотипами соціальної поведінки й соціальної свідомості. Для максимальної адекватності розуміння феномена безпеки в суспільствах (держав) перехідного типу важливо усвідомлювати, що це утворення на початкових етапах є дуже хитким, оскільки слабко використовує раніше сформовані й апробовані практикою багатьох поколінь орієнтири й стереотипи поведінки. Причому досить довго дає про себе знати синдром проміжності, що виражається в невпевненості, комплексі неповноцінності, страху, а звідси й частой озлобленості, агресивності індивідів і окремих соціальних груп. Це – знищення колишнього ідеалу і ще не усталені позиції ідеалу нового, його вразливість, а звідси – надмірна увага до зовнішньої атрибутики: нових або запозичених стандартів, соціальної імітації. Саме звідси виходить небезпека формування в суспільстві наслідувальної псевдокультури, яка не буде мати механізмів стійкого розвитку й відтворення, а стане деградувати від покоління до покоління, породить основу убитої соціальної динаміки. Такий феномен одержав у спеціальній літературі назву «помилкової соціальної структуризації»¹.

У цьому контексті слід зазначити негативний, деструктивний вплив глобалізаційних процесів на соціокультурний континуум суспільств. На підтвердження цьому відомий французький дослідник М. Дефуа, аналізуючи значущість соціокультурних стереотипів, підкреслює, що для ствердження ідентичності може знадобитися хрестовий похід, оскільки там, де не виникає позитивної етнокультурної компліментарності, її намагаються нав'язати силою, а це найчастіше призводить до негативної компліментарності, що, у свою чергу, сприяє й визначає убиту динаміку розвитку². Яскравим прикладом такого силового вирішення означеної проблеми є ісламський фундаменталізм.

Незважаючи на сприйнятливість перехідного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманентні «щити», одним із найголовніших серед яких, на нашу думку, є аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму (цивілізації) відіграє роль «озонового шару», що охороняє культуру від «опромінення», яке йде від інших

¹ Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. №5. С. 110.

² Дефуа М. Франция – Россия: факт религиозной маргинальности. Будет ли Европа существовать без России? Москва: Наука, 1995. С. 80–81.

соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації. Сила цього поля неоднакова (внаслідок неоднаковості захисних потенціалів різних перехідних суспільств), як неоднакова й потужність зовнішніх впливів. В окремих випадках вони можуть бути попросту згубними, про що наочно свідчить загибель більшості архаїчних культур при спробах модернізуватися¹. До того ж у перехідних суспільств істотно ослаблені соціокультурні фільтри, що охороняють їх від руйнування при міжцивілізаційній (у рамках глобалізації) взаємодії.

Таким чином, в умовах перехідного суспільства маргінальність окремих суб'єктів є каталізатором у процесі перетворення соціальних структур. Однак ті соціальні структури, які прийдуть на зміну старим в результаті суспільних трансформацій, в результаті будуть нести риси попередніх, а, отже, й нестійкість. Маргіналізація визначає багатоваріантність розвитку суспільства і робить його менш детермінованим і передбачуваним, а, значить, – менш безпечним. Одночасно різко зростає роль випадковості, що стає важливим фактором історичного розвитку. Сам по собі розглянутий феномен не обумовлює виникнення якісно нових етносоціокультурних груп, систем, але без нього вони виникнути не можуть; маргіналізація є одним з елементів формування нового ідентифікаційного принципу, незалежно від того, виявиться він у перспективі історично стійким, здатним до трансляції і саморозвитку, чи ні. Етно- й соціокультурна маргінальність – це той невлотимий, слабо рефлексований етап у розвитку суспільства й держави, коли попередня цілісність розпадається, але цей розпад ще не має яскраво виражених характеристик. Одночасно це – неусвідомлений, хаотичний внутрішньосистемний процес пошуку нової детермінанти розвитку, нових принципів структурування іншої (майбутньої) системи. Стабільна цивілізаційна структура здатна цей процес мінімізувати, для нестабільних суспільств (до таких, на жаль, відноситься й Україна) маргінальні їх частини є аналогом ціннісно-світоглядного «вірусу». Він прискорює її руйнування, одночасно підбираючи варіанти альтернативного структурування².

¹ Хрестоматійний факт із досвіду російської державності: корінні народи Півночі виявились неспроможними на рівних виконувати соціальні ролі у сучасному суспільстві: їх долею стала малокваліфікована праця. Одночасно вони без державної опіки не можуть, на відміну від своїх предків, підтримувати існування в межах традиційного господарського комплексу.

² Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 110.

Завершуючи аналіз маргінальності у контексті безпеки, зазначимо, що маргінальність – наслідок і результат об'єктивних протиріч суспільного розвитку, де суб'єктом суспільства (держави) виступає певна персоніфікація етнічних, економічних, соціальних і культурних відносин певної історичної епохи в її просторово-тимчасовій локалізації. Вектори подальшого розвитку маргінальних суб'єктів можуть задавати різну спрямованість динаміці розвитку перехідних суспільств: як негативну – деформація і руйнування соціумів, так і позитивну – формування якісно нових соціокультурних структур як на мікро-, так і на макрорівні, які є спроможними забезпечити безпеку суспільства й держави. Досягається це через інноваційну діяльність у різних сферах суспільного буття і закріплення цієї діяльності за допомогою механізму трансляції. Маргінальність як причина періодичних флуктуацій соціуму є захисним механізмом суспільного буття, що охороняє його від розвитку за єдиним і, можливо, тупиковим напрямком; це механізм розмаїтості, яка самовідтворюється. У тому чи іншому ступені вона властива будь-яким типам суспільства протягом усієї людської історії, але особливо актуалізується в умовах соціокультурних трансформацій, коли проблема забезпечення безпеки суспільства й держави стає найголовнішою і поглинає у себе всі інші суспільні проблеми.

Демографічний фактор. Культурне розмаїття, поряд з етнічним, релігійним розмаїттям, що створює міграція, – не тільки цінність суспільного розвитку, але й джерело соціальної напруженості й конфліктів у перехідному суспільстві. Економічна, політична і соціальна нерівність між мігрантами й основним населенням при підвищеній міграції сприяє виникненню конфліктів. Надмірний міграційний тиск також викликає руйнування окремих етносів. Зниження народжуваності, високий відсоток смертності, у тому числі осіб працездатного віку, скорочення приросту населення, висока дитяча захворюваність створюють загрозу депопуляції. Тут також доцільно згадати торгівлю наркотиками, поширення наркоманії, прогресування алкоголізму як одних з найбільш руйнівних загроз людському суспільству. Наведемо декілька прикладів. В Україні домінуючою тенденцією розвитку наркотичних проблем є постійне зростання кількості зареєстрованих хворих із наркотичною залежністю. Вибухоподібне зростання кількості наркозалежних осіб на початку 1990-х років вилилося у два взаємопов'язаних процеси: стабільне зростання контингенту таких хворих на понад 10 відсотків щороку та значне розширення спектра наркотичних речовин, які використовуються для немедицинного вживання.

Протягом останніх десяти років кількість хворих з наркотичними проблемами, що зверталися за медичною допомогою до державних наркологічних установ, зросла дуже суттєво.

Середній вік споживачів наркотиків в Україні щорічно зменшується. Поодинокі звернення за медичною допомогою у зв'язку з наркоманією осіб підліткового періоду, що мали місце на початку у кінці 90-х, сьогодні змінилися на систематичні звернення десятків пацієнтів-підлітків за наркологічною допомогою¹.

Щодо алкогольної ситуації в Україні, то більш як 80 відсотків осіб з алкогольними проблемами – це люди працездатного віку, 25–55 років². Розширюється спектр вживання алкогольних напоїв передусім в напрямі зростання частки слабоалкогольних напоїв, особливо серед молоді та школярів.

Динаміка смертності від алкогольних отруєнь невтішна. Рівень смертності від цирозу печінки залишається стабільно високим, що свідчить про збереження загального рівня споживання алкоголю в країні.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що небезпеку для держави й суспільства в сучасних умовах представляє не заперечення існуючих стану й структури, а заперечення її природи. У зв'язку з цим безпека соціальної системи є специфічним визначенням відношення існування системи до небезпеки. Оскільки діяльність стосовно забезпечення безпеки спрямована на реалізацію суб'єктивних задумів, то вихід за межі об'єктивної логіки природного розвитку призводить до саморуйнування штучного стану суспільства (держави).

Серед усієї сукупності факторів, які визначають безпеку суспільства й держави у перехідний період їх розвитку, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні, ментальні та демографічні фактори, які в сучасних умовах є найбільш критичними і стосовно проблеми

¹ На сьогодні 12,3% підлітків мають доступ до маріхуани, 7,1% – до транквілізаторів (<https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2795365-rezultati-opituvanna-sodokurinna-vzivanna-alkogolu-ta-narkoticnih-recovin-sered-pidlitkiv-v-ukraini.html> (дата звернення 26.03.2020)).

² Дослідження вказують, що за 2016 рік алкоголь став причиною 2,8 мільйонів смертей у світі і був однією з провідних причин загибелі, хвороб і каліцтв серед людей віком 15–49 років. Згідно зі статистичними даними у 2016 році Україна була на четвертому місці за кількістю смертельних випадків, спричинених алкоголем; серед жінок – 25 375 смертей, а серед чоловіків на шостому – 53 380 смертельних випадків. У цих показниках Україну випереджають лише країни зі значно більшим населенням, зокрема Китай, Індія та Росія. Згідно з наведеними даними жінки в Україні споживають найбільшу кількість алкоголю у порівнянні з жінками інших країн – 2,4 одиниць щоденно (<https://ukrainian.voanews.com/a/alkohol-ukraina-doslidzhennia/4542329.html>).

безпеки держави й суспільства створюють певну факторну мережу, яка спроможна визначати рівень безпеки вказаних соціальних структур.

Незважаючи на сприйнятливість перехідного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманентні «щити», одним із найголовніших серед яких є аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму відіграє роль «озонового шару», що охороняє суспільство від «опромінення», яке йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації.

Філософський аналіз проблеми безпеки суспільства й держави передбачає аналіз діяльності суспільних та державних структур стосовно забезпечення національної безпеки соціуму. Саме у взаємозв'язку та взаєморозвитку такої діяльності й міститься потенціал для оптимізації механізмів забезпечення національної безпеки у соціумах.

4.4. Механізм забезпечення національної безпеки: загальнотеоретичне бачення сутності, структури та функцій

У сучасних умовах виникає необхідність сформулювати сукупність загальних концептуальних підходів до розуміння цілей, завдань, принципів і основних напрямків забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави від зовнішніх і внутрішніх загроз у всіх сферах їх життєдіяльності. Такі загальні підходи в результаті повинні лягти в основу створення концептуальних і нормативно-правових документів стосовно визначення основних напрямків державної політики й суспільної діяльності в галузі забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим, особливої уваги з точки зору методологічного опрацювання вимагає поняття механізму забезпечення національної безпеки, оскільки, по-перше, у сучасних дослідженнях у межах даної проблеми простежуються суттєві прогалини у наукових доробках стосовно даного питання і, по-друге, методологічна чіткість і однозначність розуміння зазначеного механізму дозволить уникнути численних проблем при практичній реалізації в державі й суспільстві системи заходів стосовно забезпечення національної безпеки.

У зв'язку з цим необхідно мати на увазі, що філософська теорія безпеки, як галузь досліджень – різнорівнева конструкція, призначена для відображення в поняттях різних за рівнем спільності «прошарків» дійсності. Тому в контексті даного дослідження стоїть завдання співвіднести один з одним різні поняття механізму забезпечення національної безпеки, субординувати їх, розкрити їхні взаємопереходи. Якщо цього не зробити, то може виникнути понятійна протирічливість визначень, навіть якщо кожне з них буде сформульоване вірно¹.

Сучасна соціально-філософська наука, накопичивши певний досвід досліджень в галузі теорії безпеки й домігшись серйозних успіхів в осмисленні багатьох окремих, у тому числі й переважно прикладних, проблем, у розробці фундаментальних, власне теоретичних проблем безпеки має ряд невирішених принципових питань, виникнення яких є закономірним етапом розвитку практично будь-якої теорії з розряду таких, що розвиваються, до яких можна віднести проблему розуміння механізму забезпечення національної безпеки в її нинішньому стані.

Ці питання мають логіко-методологічний, тобто, у даному випадку, філософсько-соціологічний характер, тому що загальною методологією соціального пізнання, до якого відноситься й теорія національної безпеки, є соціальна філософія й теоретична соціологія.

Згадані недоліки ставлять, у відомому сенсі, межу подальшому поглибленню наукових досліджень, якого наполегливо потребує практика, оскільки, в силу низки причин, теорія не може не опиратися на ті або інші філософсько-соціологічні підстави, що мають світоглядний і методологічний характер.

Однією з фундаментальних вимог соціальної філософії є вимога комплексності дослідження будь-якого соціокультурного феномена. Це передбачає розгляд і аналіз досліджуваного об'єкта як з боку його генезису, так і з боку сутності, змісту, структури, механізмів розвитку й функціонування.

Система забезпечення національної безпеки детермінована різноманітними факторами – економічними, політичними, соціальними – які у своїй єдності й взаємозв'язку утворюють усю складність і багатоплановість процесів, які в ній протікають. Необхідність визначення сутності й змісту вказаної детермінації підводить до необхідності визначення механізму забезпечення національної безпеки, розуміння сутності якого в сучасних соціальних системах дасть можливість більш адекватно підійти до конкретних управлінських рішень стосовно його реалізації.

¹ Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. С. 259.

У численних наукових підходах до аналізу сутності й розвитку соціальних процесів мають місце певні спроби виявлення механізмів тих чи інших соціальних процесів.

Так, наприклад, Т. Парсонс поряд з механізмом руйнування соціальної системи звертає увагу на механізми її функціонування та механізми інтегративної комунікації, які впливають насамперед на мотивацію суб'єктів системи, детермінуючи їх бажання й засоби здійснення цих бажань¹.

У М. Вебера розуміння механізму того чи іншого соціального процесу витікає з інтерсуб'єктивної концепції інтерпретації соціальної дії, найважливішим атрибутом якої він вважав «орієнтацію на іншого (інших)», що передбачає взаємне очікування відповідної поведінки всіх, хто бере участь у соціальних відносинах сторін. Найважливіші чинники функціонування будь-яких соціальних механізмів М. Вебер поєднував з тлумаченням сенсу соціальних дій суб'єктів².

Також увагу на дослідження соціальних механізмів звертає у своїх дослідженнях Н. Смелзер³, а на думку Л. Козера, у соціумах діють механізми соціальної стабілізації та соціальної корекції⁴, які, на нашу думку, можуть вважатися базовими для досягнення безпечного стану соціальної системи.

Близькою до позиції Т. Парсонса стосовно соціальних механізмів є точка зору Ю. Хабермаса, який вважає, що в соціальній системі можна розрізнити «механізми координування дій, які узгоджують між собою орієнтації дій учасників і механізми, які стабілізують ненавмисні (неінтендовані) зв'язки дії через функціональне пов'язування наслідків дії»⁵. До найважливіших же механізмів солідаризації суспільства Ю. Хабермас відносить інтегративну силу комунікації.

У вітчизняній філософській традиції поняття «механізм» достатньо часто використовується в суспільних науках і здебільшого виражає певним чином упорядковану конкретну діяльність соціальних суб'єктів. При цьому у науковій літературі переважно виділяються й використовуються механізми прояву, дії та використання законів.

¹ Парсонс Т. Функциональная теория изменения. Американская социологическая мысль: тексты / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480.

² Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 804 с.

³ Смелзер Н. Социология: пер. с англ. Москва: Феникс, 1994. 688 с.

⁴ Coser L. A., Rosenberg B. The function of social conflict. *Sociological theory: A book of reading*. New-York: Macmillan, 1957. P. 195–203.

⁵ Habermas J. Theorie des Kommunikative Handeln. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-86226-332-5_3 (дата звернення: 17.05.2020).

Оригінальне й нетрадиційне тлумачення сутності механізму стосовно розв'язання соціальних протиріч пропонує О. Данильян, який розуміє його як «механізм раціоналізації дії суб'єктів соціуму в певній сфері за посередництвом законів, моральних, релігійних і культурних норм, правил, традицій, політичної й економічної доцільності»¹. До головних елементів таких механізмів він відносить форми, методи, прийоми й засоби.

Така поліваріантність підходів до розуміння сутності механізму функціонування соціокультурних феноменів, зокрема феномена національної безпеки через розуміння механізму руйнування соціальної системи, механізму соціальних дій, механізму соціальної стабілізації та соціальної корекції, механізму координування дій, механізму раціоналізації дії тощо суттєво ускладнює проблему пізнання даного об'єкта, а головне, створює серйозні труднощі у практичній його реалізації. Тому є сенс у цьому підрозділі теоретично обґрунтувати філософський підхід до проблеми механізму забезпечення національної безпеки, проаналізувати співвідношення елементів механізму забезпечення національної безпеки з конкретними практичними технологіями даного процесу в умовах сучасних соціальних систем.

Термін «механізм» взятий з технічної термінології, де він означає сукупність передавальних пристроїв, які перетворюють дію (рух) одного тіла на дію (рух) іншого, а також спосіб їх поєднання. Існує й більш універсальне тлумачення сутності даної дефініції – це система, пристрій, які визначають порядок певного виду діяльності, послідовність станів, процесів, які визначають собою певну дію, явище². З наведеного видно, що для характеристики механізму вихідним пунктом є структурна організація системи, тому при дослідженні й аналізі будь-якого механізму дослідження структури має бути діалектично доповненим дослідженням способів передачі й трансформації взаємовпливу елементів системи.

При використанні дефініції «механізм» під час дослідження соціокультурних явищ необхідно мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв, об'єктами соціального пізнання стають системи, у яких поряд зі стаціонарними елементами існують і рухомі, варіативні, процесуальні. Система забезпечення національної безпеки якраз і є яскравим прикладом систем із поліелементною структурою. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, оскільки вона характеризується розташу-

¹ Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 1998. С. 29.

² Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений; 2-е изд. испр. и доп. Москва: АЗЪ, 1995. С. 346.

ванням елементів не стільки у просторовому вимірі, скільки у часовому – у вигляді ступенів або фаз, які змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, яким чином з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої й готуючи перехід до наступної¹.

Стосовно системи забезпечення національної безпеки як системи, близької за своїми базовими характеристиками до процесуальної, поняття механізму багато в чому є спорідненим з поняттям технологія, яке останнім часом надзвичайно активно використовується в соціальному пізнанні, особливо у політологічній термінології. Найбільш широко використовується визначення технології, як систематизованого (системного) застосування наукового або інакше організованого знання для вирішення практичних завдань².

Певний інтерес для розуміння суті даної дефініції представляє й визначення технології, подане М. Марковим, який визначає її як спосіб реалізації людьми конкретного складного процесу шляхом розчленування його на систему послідовних взаємопов'язаних процедур та операцій, які виконуються більш-менш однозначно і мають своєю метою досягнення високої ефективності³. Як видно з наведеного визначення, технологія (а, значить, і механізм) у соціальній реальності обов'язково містить у собі суб'єктивні елементи, які характеризуються певною активністю. Оскільки основне смислове навантаження це поняття несе для позначення порядку процедур і операцій, які здійснюються, то є сенс в контексті аналізу соціальної реальності вважати його проміжним між механізмом і структурою, тобто вважати, що технологія є елементом механізму управління.

Таким чином, «технологія» й «механізм» є достатньо близькими за змістом поняттями, які доповнюють одне одного і в сучасній науковій парадигмі можуть виконувати роль наукових інтеграторів, проникаючи в інші сфери науки, у тому числі і в соціально-філософські дослідження проблем національної безпеки, яка сама по собі відображає статус міждисциплінарної проблеми. Однак в контексті даного дослідження вважається за доцільне зауважити, що дефініція «механізм» більш глибоко й змістовно характеризує перебіг процесів у суспільстві аніж «технологія»,

¹ Даніліян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 1998. 42 с.

² Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. С. 263.

³ Марков М. Технология и эффективность социального управления: пер. с болгарского / под ред. Т. В. Керимовой. Москва: Прогресс, 1982. С. 12.

оскільки передбачає виділення не тільки структурних і технологічних моделей, які встановлюють взаємозв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи в себе поняття технології, механізм ще й показує динаміку, форми й методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізу функціонування системи забезпечення національної безпеки.

У контексті даного дослідження, на наш погляд, особливий інтерес представляє механізм дії й прояву об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, які детермінують дію системи забезпечення національної безпеки. У найзагальнішому плані механізм забезпечення національної безпеки являє собою певний спосіб реалізації об'єктивних законів взаємозв'язку системи забезпечення національної безпеки й соціокультурного середовища.

Філософський контекст дослідження механізму забезпечення національної безпеки, безумовно, передбачає визначення його сутності й змісту. Методологічні підстави для цього можуть бути різноманітними, однак є сенс за основу взяти діалектичний підхід у поєднанні з синергетичним підходом. Виходячи з цього, вважається недоцільним усталений класичний підхід, який базується на обмеженні аналізу механізму дії об'єктивних законів лише формами зв'язків, які втілені в законі, тобто на дослідження того, як функціонує закон, як у діяльності соціальних суб'єктів реалізуються об'єктивні зв'язки¹. У контексті забезпечення національної безпеки механізм дії об'єктивних законів у соціокультурному середовищі необхідно включає в себе й елементи закономірного зв'язку й взаємодії, які опосередковують означені вище зв'язки й зумовлюють їх виникнення. У свою чергу, обумовленість виникнення закономірних зв'язків у системі забезпечення національної безпеки у суспільстві безпосередньо пов'язана з високим показником ентропії соціокультурного середовища. Знаходячись у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елемента тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли наявна упорядкованість соціальних зв'язків, які становлять її внутрішню структуру, вже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зов-

¹ Греков Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов. *Вопросы философии*. 1982. №3. С. 81–90.

нішніх умов. У такому випадку, як справедливо зазначає О. Данильян, соціальні протиріччя, які пронизують систему, загострюючись до стану деструктивно-конструктивних конфліктів, призводять до соціальних змін, що мають своїм результатом утворення нової упорядкованості зв'язків усередині системі, перехід її до нового якісного стану¹.

Особливого значення в контексті дослідження механізмів серед соціальних змін займає соціальний процес, його динаміка, альтернативи, тобто перетворення соціуму в його морфології, створення нових соціальних форм і структур, що особливо характерно для сучасних соціумів. Для концепції даного дослідження найбільш значущими соціальними процесами є виникнення, відтворення, функціонування, розвиток, трансформація й деструкція сучасних соціальних систем. До того ж, якщо під розвитком тут слід розуміти такі зміни соціальної системи, у результаті яких вона набуває іншої якості, властивості, то під трансформацією доцільно розуміти зміну базової якості системи (факторів-констант²), після чого ця соціальна система перетворюється на іншу. Під трансформацією тут доцільно розуміти складні, багатопланові соціальні зміни, які зачіпають всі їхні основні сфери та результат яких виявляється в їхньому істотному якісному перетворенні, про що, власне, й сигналізує показник ентропії. Усі зазначені показники змін і трансформацій мають безпосереднє відношення й до системи забезпечення безпеки соціальних систем.

Розуміння сутності механізму забезпечення національної безпеки як певним чином організованої діяльності соціальних суб'єктів, яка носить усвідомлений характер і переслідує певну мету, з необхідністю передбачає усвідомлення їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й спрямованої діяльності суб'єктів, визначається корінними потребами функціонування й розвитку особистості, держави й суспільства, а також об'єктивними умовами (місце й роль системи національної безпеки в житті соціальної системи, досягнутий рівень розвитку суспільства, стан розвитку державних та суспільних інститутів тощо). На підставі цього об'єктивного змісту цілей, а не лише самої по собі адекватності суб'єктів національної безпеки, формуються об'єктивні вимоги до діяльності суб'єктів стосовно створення сприятливих умов для реалізації системою забезпечення національної безпеки свого онтологічного призна-

¹ Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. акад. АПрН України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2004. С. 26.

² Див. пп. 2.4.

чення. Результатом такої діяльності виступає реалізація вимог об'єктивних законів які визначають взаємозв'язки суспільства (держави) й системи забезпечення національної безпеки.

Якщо, виходячи із системно-діяльнісного підходу, розуміти механізм забезпечення безпеки як певного роду систему, то й теоретичне знання про нього з необхідністю повинне бути також представлене у виді системи. При цьому важливо мати на увазі, що для вирішення даного завдання була б недостатньою тільки декларація цього факту, а також довільний поділ механізму забезпечення національної безпеки на підсистеми (види). Критерій поділу на підсистеми й елементи повинен бути обґрунтований, у самій системі повинне бути логічно несуперечливим чином виділена системотворча підстава (сутнісна абстракція) і все теоретичне знання про дану систему повинне бути виведене з цієї системотворчої підстави за допомогою чітких логічних процедур.

Отже, необхідно запропонувати таке поняття механізму забезпечення національної безпеки, яке б раціональним і несуперечливим чином пояснювало усі випадки його вживання: і відносно безпеки особистості, і безпеки держави, і безпеки суспільства. Завдання полягає, таким чином, у виявленні сутності механізму забезпечення національної безпеки. Для цього необхідно представити його як систему, виявити його субстанцію, принципи виникнення, розвитку і функціонування, форми прояву тощо, тобто проаналізувати, як «розгортається» сутність.

Виходячи з вищевикладеного, найбільш адекватним потребам даного дослідження є варіант основних положень підстав теорії безпеки, який змістовно є аналізом поняття механізму забезпечення безпеки й місця даного механізму в системі соціокультурної діяльності.

Перше, на що варто звернути увагу, розглядаючи проблему сутності механізму забезпечення національної безпеки – це певна сукупність дій (взаємодій) і їх результатів. Ця сукупність є досить різноманітною за характером, способом здійснення, складом учасників, застосовуваними засобами тощо. Дійсно, діяльнісний вимір суспільства відображає діяльність людини, яка прагне досягти власних цілей. Загальновідомо, що діяльність (у тому числі й діяльність стосовно забезпечення національної безпеки) є спосіб існування соціального, тобто спосіб, яким існує суспільство.

Щоб зрозуміти місце механізму забезпечення безпеки в системі людської діяльності, необхідно усвідомити й проаналізувати саму діяльність як систему. Така робота вже порівняно давно і, на наш погляд, цілком успішно проведена дослідниками в галузі соціальної філософії й теоретичної соціології. Основні моменти цього розуміння діяльності в контек-

сті проблеми, що досліджується в даній роботі, як представляється, полягають у наступному.

Субстанцією суспільного життя є процес спільної діяльності людей. Це означає, що вона виступає самою глибокою основою соціального. Тому в соціальному житті переважна більшість явищ представляють собою той або інший аспект, ту або іншу сторону діяльності, а в соціальній науці переважна більшість категорій обумовлені категорією діяльності. Безпека, як соціокультурний феномен, винятку в цьому відношенні не представляє, щоправда вона доповнюється категорією права¹. Самою загальною, субстанціональною її характеристикою виступає діяльність. Саме тому теоретичне обґрунтування механізму забезпечення безпеки з необхідністю повинне своєю підставою мати теорію діяльності. Саме в цьому розумінні полягає сутність діяльнісного підходу до соціальної дійсності, що виступає як пояснювальний теоретико-методологічний принцип, і який необхідно прийняти як концептуальну підставу при дослідженні нашого предмета.

Однак характеристика діяльності як субстанції соціального – є абстракція. Для того щоб вона могла виконати свою пояснювальну функцію, потрібно наповнити її необхідним змістом, тобто конкретизувати і класифікувати.

Як відомо, діяльність є специфічно людською формою активного відношення до світу, певний тип буття у світі. Змістом діяльності в сфері безпеки є доцільна зміна й перетворення світу, цілепокладаюча (а значить, свідомо) активність людини як саморегульована поведінка в зовнішньому середовищі з метою самозбереження в ньому за допомогою доцільної адаптації до його умов. В основі будь-якої діяльності і, відповідно, будь-якого діяльнісного акту в сфері безпеки, як атомарної її структури, лежить потреба – властивість суб'єкта суспільного життя, що виявляється як його відношення до необхідних умов власного безпечного існування й усвідомлюване ним як відсутність певної небезпеки. На основі об'єктивної потреби до безпечної життєдіяльності виникає виборче відношення суб'єктів до способів задоволення власних потреб, обумовлене неминучими розбіжностями місць суб'єктів у соціальній системі². Таке відношення, що орієнтується, крім іншого, на наявні умови (у число яких,

¹ Сутнісні аспекти даного ствердження свого часу опрацював ще Томас Гоббс (див. пп. 1.2).

² Михеев В. В. Хомо-Интернэшнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. Москва: МиК, 1999. 346 с.

поряд із природними умовами й результатами опредметненої попередньої діяльності – предметами культури, входять і інші суб'єкти) є інтерес забезпечити безпечний стан, що аж ніяк не є сукупністю потреб суб'єкта, хоча й базується на цій сукупності. Далі, на основі усвідомлення своїх інтересів суб'єкти формулюють мету діяльності стосовно забезпечення безпеки як ідеальний образ бажаного результату. Для досягнення поставленої мети серед наявних умов підшуковуються відповідні засоби.

Діяльнісний акт завершується отриманням продукту діяльності, що задовольняє ініціальну потребу, тобто потребу, яка його породила. Потім потреба виникає знову (іноді – у розширеному виді) і цикл повторюється.

Наступним необхідним кроком у дослідженні механізму забезпечення національної безпеки є адекватне виявлення самих суб'єктів діяльності в сфері безпеки, оскільки діяльність – це завжди чиясь діяльність, тобто діяльність якихось інстанцій (індивідів або соціальних груп), що, виходячи зі своїх інтересів, ініціюють її. Іншими словами, суб'єкти в даному контексті – це такі учасники діяльності в сфері безпеки, які у процесі її здійснення реалізують вироблені програми, і потреби яких задовольняються її (діяльності) продуктами. Усі інші учасники даного виду діяльності суб'єктами не є, виступаючи, зокрема, засобами в руках останніх.

Суб'єкти діяльності стосовно реалізації механізму забезпечення національної безпеки, самореалізуючи, тобто, відтворюючи себе як суб'єктів, мають потребу в наявності певного рівня свободи – здатності контролювати необхідні умови власного безпечного існування (наприклад, здійснюючи на них визначальний вплив), тому що суб'єкт остільки є таким, оскільки він, хоча б у мінімальному ступені, є вільним у своїх діях у рамках досліджуваного виду діяльності. У соціальній дійсності, де найважливішою складовою умов безпечного існування суб'єкта виступають інші соціальні суб'єкти – контрсуб'єкти (інтереси яких найчастіше є протилежними інтересам перших), для суб'єкта, взятого за точку відліку, необхідним і першорядним є підвищення (або, як мінімум, підтримка) рівня власної свободи по відношенню саме до цих умов його існування.

Такими є необхідні для розкриття сутності механізму забезпечення національної безпеки основні положення діяльнісного підходу, які прийняті й розроблені в даному дослідженні.

Уточнимо, що система діяльності в рамках механізму забезпечення національної безпеки є системою взаємодії суб'єкта й умов, у яких він існує, самореалізується. Ця самореалізація, усвідомлювана суб'єктом як мета його діяльності, на етапі цілепокладення є можливістю. Перетворен-

ня можливості в дійсність відбувається тільки при наявності певних умов шляхом перенесення активності суб'єкта на об'єкт (інший суб'єкт). Якщо наявні умови (у тому числі створені самим суб'єктом) дозволяють перетворитися самореалізації суб'єкта з можливості в дійсність, це значить, що така сукупність умов була для неї в цілому сприятливою (безпечною).

Сам суб'єкт, за визначенням, виступає в цьому процесі як активна сторона. Він прагне опанувати в тій або іншій формі умовами своєї самореалізації. Певною кількістю умов забезпечення безпеки він опановує теоретично, деяку кількість сприятливих умов він створює сам, виходячи зі своїх цінностей, на основі теоретичного освоєння цих умов. Сукупність умов безпечного існування як окремого суб'єкта, так і суспільства (держави) у цілому, якими (умовами) він опанував (осягнув, засвоїв, створив) у процесі самореалізації, і які він, таким чином, у змозі контролювати, є безпекою суб'єкта (суспільства, держави), безпекою його діяльності.

При цьому під здатністю суб'єкта контролювати ті або інші умови власної діяльності в контексті даного дослідження розуміється не тільки й не стільки його здатність відслідковувати динаміку умов, «здійснювати моніторинг» умов, а здатність суб'єкта здійснювати на них визначальний вплив, вирішальний вплив; здійснювати реальне домінування, фактичне панування, владу над ними. Звідси випливає важливий висновок: у понятійному плані механізм забезпечення національної безпеки – є не стільки механізмом забезпечення стану захищеності інтересів суб'єкта, скільки механізмом забезпечення умов безпечного існування суб'єкта, тобто умов, на які суб'єкт визначальним чином впливає і над якими домінує, здійснює реальну владу. Механізм забезпечення національної безпеки безпосередньо замикається на процес створення сприятливих умов діяльності, створення таких умов, за яких реалізовувалися б інтереси особистості, держави й суспільства, здійснювалися б поставлені ними цілі, кінцевою підставою яких є цінності. Забезпечення безпеки суб'єкта, як зазначалось вище, є процес оволодіння суб'єктом необхідними умовами власного існування. Це, у свою чергу, зумовлює тезу, що механізм забезпечення національної безпеки є системою забезпечення таких умов, за яких суб'єкти, як мінімум, зберігають і відтворюють свої цінності¹.

Механізм забезпечення національної безпеки як механізм процесу оволодіння умовами існування є в той же час механізмом процесу реалізації свободи суб'єкта як здатності контролювати умови власного без-

¹ У даному контексті розуміння цінностей діалектично поєднується з розумінням права (зокрема права на життя, власність, свободу) як цінності.

печного існування. Свобода й безпека – тісно взаємозалежні явища, що утворюють фундаментальні аспекти соціального буття, найважливіші характеристики соціальних суб'єктів. Безпека є умовою свободи, оскільки абсолютно невільний суб'єкт знаходиться в абсолютній небезпеці. І навпаки: абсолютна безпека «надавала б» суб'єктові абсолютної свободи. Однак у реальній дійсності існують відносно вільні суб'єкти, що знаходяться у відносно безпечних умовах. Це пов'язано з тією практично нездоланною обставиною, що для будь-якого суб'єкта кількість умов, у яких він самореалізується, є фактично нескінченною, а його можливості завжди обмежені й тому кінцеві. Отже, в контексті розуміння механізму забезпечення національної безпеки мова може йти тільки про той або інший рівень безпеки (так само як і про той або інший рівень свободи), і, виходить, так чи інакше, про відносну безпеку суб'єкта, у силу того, що суб'єкт принципово не в змозі опанувати всю сукупність умов власного існування і, відповідно, контролювати їх.

Такий, у загальному вигляді, запропонований варіант понятійних концептуальних основ механізму забезпечення національної безпеки, які, як представляється, можуть бути покладені у фундамент цієї теорії, не вводячи при цьому теорію в протиріччя з дійсністю. Виявлення даних основ дозволить надалі, на основі запропонованого розуміння сутності механізму забезпечення національної безпеки як аспекту діяльності, розгорнути й конкретизувати вихідні категорії й поняття в струнку систему, і певним чином, тобто в цілому адекватно самій дійсності, представити пояснення механізму забезпечення національної безпеки як соціокультурного феномена.

Основними компонентами структури механізму забезпечення національної безпеки найбільш доцільно вважати¹:

- цілі функціонування системи;
- систему суб'єктно-об'єктних відносин;
- методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності стосовно забезпечення безпеки;
- показники ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки.

¹ Дзьобань О. П. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. *Практична філософія*. 2008. № 3 (29). С. 41–50; Дзьобань О. П., Руденко С. О. Національна безпека в умовах соціокультурних трансформацій: рефлексія механізму забезпечення. *Філософія і сучасність: Збірник наукових праць*. Випуск № 1. С. 41–50; Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. № 1 (38). С. 47–52.

Розуміння процесу забезпечення національної безпеки як певним чином (на основі права) організованої діяльності соціальних суб'єктів, що має свідомий характер і переслідує певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх зумовленості. Основний зміст цих цілей, а відповідно й напрямки діяльності суб'єктів, визначаються корінними потребами розвитку суспільства й об'єктивними соціокультурними умовами, в яких здійснюється досліджуваний процес.

Цілі функціонування системи забезпечення національної безпеки зумовлені:

по-перше, місцем системи забезпечення національної безпеки у політичній та соціальній організації суспільства та її функціональним призначенням;

по-друге характером даної системи як цілісної соціально-культурно-політичної організації суспільства, яка має матеріальну, політичну, соціальну та духовну сфери своєї життєдіяльності, а також взаємопов'язані системні рівні: особистість, держава, суспільство;

по-третє, впливом системи забезпечення національної безпеки на соціокультурні процеси життєдіяльності суспільства.

Аналіз змісту функціонування системи забезпечення національної безпеки дозволяє констатувати, що за даним критерієм наведені вище цілі поділяються на загальносистемні, політичні, соціальні та духовні.

Загальносистемними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки є: забезпечення єдності у розумінні сутності, структури, змісту, характеру та особливостей сучасних загроз національним інтересам в умовах глобалізаційних процесів; забезпечення єдності в розумінні сучасної воєнно-політичної обстановки у світі та на європейському континенті, закономірностей та тенденцій її розвитку; досягнення єдності в розумінні сутності та змісту стратегії національної безпеки, політики держави у сфері безпеки; забезпечення розуміння сутності та змісту програм реформування та розвитку суспільства в цілому та його складових; створення передумов для ефективного функціонування соціальних інститутів та складових воєнної організації держави.

Політичними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення єдності й соборності народу; розвиток політичної культури, високої соціальної відповідальності та соціальної активності; формування у громадян свідомості національної безпеки, патріотизму та якостей громадянина; формування у народу свідомого та відповідального ставлення до захисту батьківщини.

Соціальними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення етнонаціональної єдності; консолідація нації навколо всебічно обґрунтованої й сприйнятої всім населенням країни національної ідеї; втілення у життя загальнолюдських та національно-історичних цінностей. Саме соціальні цілі інтегративно поєднують у собі потреби, інтереси й мотиви суб'єктів (особистості, держави й суспільства).

Духовними цілями функціонування системи забезпечення національної безпеки виступають: забезпечення єдності духовних цінностей суспільства та усіх його суб'єктів; утвердження у суспільній свідомості ідеалів і цінностей справедливого суспільства; формування духовної культури та високої духовності; створення передумов для неприйняття ідей, поглядів і уявлень, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям народу; імплементація норм міжнародного гуманітарного права в систему духовних цінностей суспільства; створення передумов для цілісного, всебічного та гармонійного розвитку особистості, реалізації її духовних сил та потенцій, задоволення її духовних потреб.

Аналіз механізму функціонування системи забезпечення національної безпеки передбачає виділення та розгляд системи суб'єктно-об'єктних відносин, завдяки якій реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи. Система суб'єктів функціонування системи забезпечення національної безпеки зумовлена належністю інституцій безпеки до політичної організації суспільства, їх специфікою як цілісної соціально-політичної організації, соціальною цінністю даних інституцій та їх місцем у житті суспільства, а також можливостями системи забезпечення національної безпеки щодо впливу на соціокультурні процеси у суспільстві.

У самому широкому розгляді проблеми під суб'єктом забезпечення національної безпеки розуміються суспільство, оскільки суб'єктом предметно-практичної діяльності може виступати не тільки окрема людина чи об'єднання людей (соціальний інститут), але й суспільство в цілому. Суспільство як суб'єкт забезпечення національної безпеки має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян.

Провідне місце у системі суб'єктів забезпечення національної безпеки, що цілком зрозуміло, належить війсьній організації держави. В ролі загального суб'єкта забезпечення національної безпеки воєнна організа-

ція держави виступає як складова політичної організації суспільства і як соціально-політична організація, що функціонує у суспільстві і залучається ним для вирішення завдань у сфері безпеки. Суб'єктом забезпечення національної безпеки виступає не тільки воєнна організація держави в цілому, але й різноманітні органи, установи, організації та заклади, які забезпечують її розвиток і функціонування як соціально-політичної організації, різноманітних сфер безпеки, їх галузей і елементів, а також складових цих галузей. Такими суб'єктами в межах воєнної організації держави виступають органи управління, військові навчальні та військово-наукові заклади та аналогічні заклади інших силових структур, інші державні установи та заклади, колективи й об'єднання. Окреме місце серед суб'єктів забезпечення національної безпеки належить інформаційним структурам, одним з функціональних призначень яких є висвітлення, безпосередня участь в організації, забезпеченні та здійсненні цієї діяльності.

Відповідно до структури суб'єктів системи суб'єктно-об'єктних відносин у забезпеченні національної безпеки, змісту та структури безпосередньо процесу забезпечення національної безпеки формується багатопланова й багаторівнева диференціація об'єктів даного процесу. Багатоплановість об'єктів процесу забезпечення національної безпеки має свій прояв у тому, що такими об'єктами виступають: *цінності*, як результат осягнення світових реалій у різних формах і видах відображення дійсності; *спеціалізована й неспеціалізована діяльність*, як діяльність щодо розробки окремих цінностей, розбудови та удосконалення системи забезпечення національної безпеки взагалі; *умови*, в яких здійснюється процес забезпечення національної безпеки; *носії* системи забезпечення національної безпеки. Як зазначалося, до об'єктів системи забезпечення національної безпеки відносяться особистість, держава й суспільство (філософський аналіз вказаних об'єктів наведений у попередніх підрозділах цієї монографії)¹.

Багаторівневність об'єктів процесу забезпечення національної безпеки має свій прояв:

- у диференціації цінностей, як результату осягнення світу в різних формах і видах відображення дійсності (система цінностей суспільства

¹ Деякі дослідники до об'єктів системи забезпечення національної безпеки відносять навколишнє середовище (природу). Така точка зору корелюється з популярною сьогодні концепцією стійкого розвитку, яка на риг кута у дослідженнях безпеки ставить безпеку природи, не надаючи належної уваги безпеці особистості, держави й суспільства, вірніше, надаючи останнім другорядне значення.

взагалі, інституціональна система цінностей, етнокультурна система цінностей; система цінностей різних категорій та груп населення, окремі компоненти системи цінностей);

- у диференціації діяльності стосовно забезпечення національної безпеки за ступенем її загальності та спеціалізації;
- у диференціації носіїв системи забезпечення національної безпеки;
- у диференціації умов, в яких здійснюється процес забезпечення національної безпеки (умови життєдіяльності системи взагалі, умови життєдіяльності конкретних інститутів безпеки).

Цілком очевидно, що потреби особистості, держави й суспільства у певній системі забезпечення національної безпеки не тільки детермінують цілі її формування, але й визначають і діяльність щодо їх реалізації.

Методи, способи, форми, прийоми та засоби діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки зумовлені: по-перше, закономірностями функціонування та розвитку соціальної системи на даному історичному етапі; по-друге, системою суб'єктно-об'єктних відносин. Як вказувалося у попередніх підрозділах, доцільно розглядати насильницькі (пов'язані із застосуванням засобів насильства, передусім збройного й інформаційного) й ненасильницькі (пов'язані з політичними, виключно мирними, комунікативними аспектами) способи, форми та методи діяльності стосовно забезпечення національної безпеки.

Стосовно методів діяльності суб'єктів системи забезпечення національної безпеки достатньо цікавим є досвід США у даній галузі. США застосовують такі основні методи, прийняті для забезпечення національної безпеки:

- стримування шляхом залякування (*deterrence*);
- оборона (*defense*);
- контроль над озброєннями (*arms control*).

Стимування шляхом залякування – це такий метод досягнення цілей національної безпеки, який передбачає навіювання потенційному чи еventуальному супротивнику думки про надто небезпечні для нього наслідки або невинувато високі втрати в результаті воєнного зіткнення зі стримуючою державою. Безумовно, більшість країн не володіють достатнім потенціалом (передусім економічним) для залякування, однак переконання потенційного агресора в недоцільності й згубності конфронтаційних дій по відношенню до таких країн (політична діяльність держави) є дієвим методом забезпечення національної безпеки.

У другому методі («оборона») знайшли своє відображення питання прямого використання збройних сил. Згідно з цим методом, збройні сили та інші елементи воєнної організації держави можуть бути використані для досягнення цілей національної безпеки, якщо того вимагають обставини, що склалися.

Третій метод забезпечення національної безпеки – «контроль над озброєннями» – розглядається як основа відносин у мирний час з країнами – потенціальними супротивниками. Сутність цього методу полягає в своєчасному викритті і попередженні намірів зазначених країн порушити прийняті обмеження щодо складу, структури, оснащення, розгортання або використання силових та інформаційних засобів, що може призвести до зниження стабільності у соціально-політичній сфері.

Абстрагуючись від суто воєнної спрямованості зазначених методів в сучасних умовах цілком доцільним уявляється їх екстраполювання на інші сфери соціального життя. Наприклад, третій метод цілком доцільно розповсюдити на інформаційну сферу й застосовувати його як «метод контролю над джерелами інформаційних загроз» тощо.

До основних способів формування системи забезпечення національної безпеки слід віднести: нормативно-правове визначення вимог до системи забезпечення національної безпеки й спрямованості її розвитку; нормативно-правове визначення суб'єктів спеціалізованої діяльності стосовно забезпечення національної безпеки та їх завдань щодо реалізації даного призначення; здійснення цілеспрямованої духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності стосовно забезпечення національної безпеки; визначення принципів функціонування системи забезпечення національної безпеки та регулювання умов її функціонування відповідно до системи національних інтересів, потреб та цінностей; регулювання й стимулювання духовно-практичної діяльності суб'єктів в контексті забезпечення національної безпеки; регламентація духовно-теоретичної діяльності політичних партій і суспільно-політичних об'єднань щодо забезпечення національної безпеки; протидія розповсюдженню ідей, теорій та поглядів, протилежних загальнолюдським та національно-історичним цінностям, нейтралізація їх можливого впливу на процес соціокультурної трансформації у бік громадянського суспільства.

Концепція дослідження не передбачає розгорнутого аналізу усіх прийомів та засобів діяльності у структурі механізму забезпечення національної безпеки. Такий аналіз відноситься до компетенції прикладних досліджень у сфері національної безпеки. Визначимо лише їх місце в структурі досліджуваного механізму.

Прийоми й засоби є основою методів забезпечення національної безпеки, вони тісно взаємопов'язані між собою і в процесі реалізації механізму забезпечення національної безпеки застосовуються в єдності.

Прийоми забезпечення національної безпеки – це одиничні (відповідні конкретним умовам) способи використання методів забезпечення національної безпеки. По відношенню до методів вони мають підпорядкований характер. Прийоми й методи залежно від конкретної соціально-політичної ситуації можуть взаємопереходити, замінити один одного. Так стримування є одним із методів забезпечення національної безпеки; водночас воно може виступати одним із прийомів, які використовуються під час реалізації зовнішньополітичної діяльності.

Засоби забезпечення національної безпеки – це все те, що безпосередньо використовується суб'єктами досліджуваної системи з метою забезпечення національної безпеки. До вказаних засобів можна віднести сукупність матеріальних і духовних конструкцій, прийомів, стимулів тощо, які використовуються безпосередньо для забезпечення того чи іншого аспекта національної безпеки. Кожний елемент системи забезпечення національної безпеки має у своєму арсеналі власні засоби, опрацювання яких відноситься до прикладних галузей знань.

Показниками ефективності функціонування механізму забезпечення національної безпеки можуть виступати стійкість і лабільність соціальної системи.

Усі елементи в механізмі забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язані й доповнюють один одного. Тому знання й використання лише частини методів, форм, засобів і способів діяльності у даному напрямку не дозволяє оптимально вирішити проблему забезпечення національної безпеки, оскільки може призвести до загострення протиріч у даній сфері соціокультурного буття. Тільки поєднання й уміле використання суб'єктами усіх форм і методів забезпечення національної безпеки дозволяє в конкретній ситуації застосовувати такі технології (тобто форми й відповідні їх методи), які забезпечать максимальну ефективність даного процесу.

Безумовно, дати повний алгоритм дій суб'єктів стосовно реалізації механізму забезпечення національної безпеки неможливо, оскільки кожна конкретна ситуація є об'єктивно неповторною й розвивається у специфічних умовах. Конкретні технології забезпечення національної безпеки повинна підказувати сама соціальна реальність, соціокультурна практика, тому механізм забезпечення національної безпеки є поліваріантним.

Аналіз сутності, змісту та структури процесу забезпечення національної безпеки, системи суб'єктно-об'єктних відносин, в процесі функціонування якої відбувається реалізація закономірностей функціонування та розвитку даної системи, цілей духовно-теоретичної та духовно-практичної діяльності суб'єктів, а також способів їх діяльності стосовно досягнення цілей забезпечення національної безпеки, дозволяє визначити сутність і зміст досліджуваного механізму.

Механізм забезпечення національної безпеки – це спосіб забезпечення, відповідного потребам особистості, держави й суспільства і адекватного досягнутому рівню розвитку суспільства, систематизованого й цілісного відображення світу в різних видах і формах, яке визначає характер і спрямованість діяльності, безпечного функціонування та розвитку соціальної системи та її суб'єктів. Можна констатувати, що сутністю механізму забезпечення національної безпеки є весь комплекс конкретних дій суб'єктів соціальної системи, спрямований на досягнення бажаного рівня безпеки.

Дію механізму забезпечення національної безпеки можна розглядати на двох рівнях – внутрішньому й зовнішньому. Якщо на внутрішньому рівні він виступає як механізм безпечного саморозвитку у процесі соціокультурного буття, то на зовнішньому рівні – як безпосередня взаємодія суб'єктів і об'єктів, як засіб досягнення безпеки. Саме на зовнішньому рівні в процесі суб'єктно-об'єктної взаємодії реалізується діалектика потреб, інтересів, цілей суб'єктів. Таким чином, форму дії механізму забезпечення національної безпеки можна представити у вигляді схеми: об'єктивні умови забезпечення безпеки – потреби суб'єктів у безпеці – цілі – засоби й способи забезпечення безпеки – результати (задоволення потреб суб'єктів і забезпечення потрібного рівня безпеки) – зміни умов забезпечення безпеки – скориговані потреби тощо.

Механізм забезпечення національної безпеки у конкретній соціальній системі, як зазначалося вище, має складну, ієрархічну структуру, свої специфічні методи, прийоми, засоби й способи, які проявляються й застосовуються в усіх сферах соціального буття. У такому випадку є сенс вести мову про сукупність тісно взаємопов'язаних і взаємодіючих механізмів забезпечення безпеки. Виходячи з цього, для розуміння сутності й змісту механізму забезпечення національної безпеки, а також для теоретичного усвідомлення якомога широкого кола аспектів даного феномена, виникає необхідність здійснити типологію досліджуваних механізмів. Така типологія є досить складною проблемою в силу поліаспектності проявів досліджуваних механізмів. Не ставлячи завдання максимального

охоплення типів досліджуваних механізмів, доцільно виділити наступні основні підстави для такої типології.

Механізми забезпечення національної безпеки можна типологізувати:

за джерелом виникнення:

- *інституційні (легітимовані)* – такі, що створюються державою і виконують комплекс функцій стосовно забезпечення захисту інтересів у першу чергу держави. Захист інтересів особистості й суспільства для таких механізмів є другорядним завданням;

- *неінституційні* – виникають спонтанно, незалежно від державного втручання і призначені для захисту інтересів передусім суспільства (соціальних груп) і особистості;

за змістом:

- *механізм забезпечення національної безпеки в широкому розумінні* – до таких механізмів відноситься вся сукупність механізмів забезпечення безпеки націй, суспільств, соціумів тощо;

- *механізм забезпечення національної безпеки у вузькому розумінні* – це конкретні механізми забезпечення національної безпеки, які виконують свої функції у певній сфері (економічній, політичній, військовій, інформаційній тощо);

за ієрархією суб'єктно-об'єктних відносин:

- механізми забезпечення безпеки держави;
- механізми забезпечення безпеки суспільства та його складових;
- механізми забезпечення безпеки особистості;

за сферами діяльності:

політичні, економічні, правові, інформаційні, військові, демографічні тощо, які здійснюють захист інтересів держави, суспільства й особистості конкретно у вказаних сферах окремо за допомогою наявних для таких сфер засобів і способів діяльності.

Підкреслимо, що всі наведені типи механізмів забезпечення національної безпеки тісно взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного.

Для усвідомлення на рівні філософського узагальнення місця, ролі й особливостей механізму забезпечення національної безпеки є сенс визначити, яку роль відіграє досліджуваний механізм у системі елементів соціального буття, тобто визначити основні функції вказаного механізму. Аналіз сутності та структури механізму забезпечення національної безпеки дозволяє виділити із усієї сукупності функцій наступні основні функції даного механізму:

- *виявлення загроз* – яка полягає в постійному моніторингу впливу на національну безпеку процесів, що відбуваються в політичній, соціаль-

ній, економічній, екологічній, науково-технологічній, інформаційній, військовій та інших сферах, релігійному середовищі, міжетнічних стосунках; прогнозуванні змін, що відбуваються в них, та потенційних загроз національній безпеці;

- *гносеологічну* – яка полягає у формуванні певного пізнавального відношення суб'єктів системи забезпечення національної безпеки до об'єктів даної системи; у практичній перевірці й уточненні методів забезпечення національної безпеки;

- *аксіологічну* – яка полягає в тому, що будь-який механізм забезпечення національної безпеки містить у собі момент оцінки об'єкта з точки зору різноманітних цінностей: матеріальних, соціальних, моральних, етичних ідеологічних тощо¹. Крім того, сюди відноситься оцінка результативності дій щодо забезпечення національної безпеки та визначення витрат на ці цілі;

- *прогностичну* – яка полягає у прогнозуванні, виявленні та оцінці можливих загроз, дестабілізуючих чинників і конфліктів, причин їх виникнення та наслідків прояву, а також в екстраполяції вказаних аспектів на систему регулювання соціально-політичних відносин (доктрин, концепцій, перспективних програм розвитку тощо);

- *превентивну* – яка полягає в запобіганні та усуненні впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси;

- *праксеологічну* – що полягає в нейтралізації загроз національним інтересам, локалізації, деескалації та врегулюванні конфліктів і ліквідації їх наслідків або впливу дестабілізуючих чинників, а також у розробці науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень з метою захисту національних інтересів.

Таким чином, розглянуті й проаналізовані основні концептуальні підходи до рефлексії сутності, змісту й функцій механізму забезпечення національної безпеки в контексті даного дослідження дозволяють осмислити в цілому суть досліджуваного феномена. Для більш адекватного розуміння даної проблеми і ефективного втілення та реалізації її у практиці соціокультурної діяльності виникає необхідність здійснити філософський аналіз проблеми механізму забезпечення національної безпеки в контексті мінливих умов сучасних змін, оскільки такі умови і визначають особливості практичної реалізації досліджуваного механізму.

¹ Особливо гостро ця функція проявляється в умовах соціокультурних нестабільностей, коли виникає проблема вибору шляхів досягнення визначених цілей і постає питання, що слід відкинути, а що зберегти із старих цінностей (цінностей попередньої соціальної системи).

МІЖНАРОДНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

5.1. Виклики глобалізації державам світу

Завершення «холодної війни» і біполярного протистояння на світовій арені додало потужний імпульс розвитку процесів глобалізації, і, перш за все її економічного підґрунтя. З припиненням протиборства двох соціально-економічних систем – капіталізму і соціалізму (що було головною пружиною міжнародних відносин другої половини ХХ ст.) глобалізація перетворилася на домінуючу тенденцію світового розвитку.

Глобалізація виявилася досить суперечливим процесом, що приніс людству як великі досягнення, так і проблеми. За той короткий період, протягом якого глобалізація знаходиться під пильною увагою світової спільноти, її осмислення зазнало істотної еволюції.

Сьогодні відбуваються процеси формування соціопланетарної реальності, яка має принципово нову якість і яку вже неможливо визначити у таких категоріях, як «держава», «нація», «суверенітет», «національний ринок» тощо. У найбільш загальному сенсі під «глобалізацією» розуміють одне з найважливіших явищ сучасності – процес планетарного поєднання усіх сфер людської діяльності, який охоплює виробництво, технологію, торгівлю, культуру, політичні й державні інститути. Цей процес є природним і важко стримуваним, його практично неможливо зупинити. Жодна з тенденцій суспільного розвитку не проявляє себе ізольовано від інших, тому поширення будь-якого явища на глобальний простір означає всебічний вплив на усі прояви людського існування¹.

Дискусія щодо наслідків глобалізації для держав є досить жвавою. Глобалізація – це процес, який посилює взаємозалежність держав одна від одної. Варто сказати, що спочатку переважала думка, що підкреслює

¹ Герасіна Л. М., Панов М. І. Глобалізація як виклик сучасності: політологічний і правовий аспект. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Вип. 9. С. 36–37.

тільки позитивні аспекти глобалізації. Пізніше виникла протилежна точка зору. На думку Дж. Стігліца, прихильники глобалізації не праві, стверджуючи, що глобалізація є неминучою. Але і антиглобалісти теж помиляються, ігноруючи позитивний потенціал цього явища. Виклик полягає в необхідності реформи глобалізації. Проблема полягала в тому, що економічна глобалізація обігнала глобалізацію політичну. У. Бек вважає, що в даний час розроблено два підходи, перший осмислює і досліджує глобалізацію в дусі зростаючої взаємозв'язку, тобто в дусі все збільшуються переплетень, міжнародних потоків, ідентичностей та соціальних зв'язків. Другий підхід робить наголос на «скасуванні простору часом» завдяки новим комунікаціям¹.

Як позитивні наслідки глобалізаційних процесів для всіх країн світу зазвичай в літературі називаються такі:

- глобалізація сприяє поглибленню спеціалізації і міжнародного поділу праці;
- економія на масштабах виробництва, що сприяє скороченню витрат і зниження цін;
- у процесі глобалізації посилюється конкуренція, що стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн;
- глобалізація дає країнам можливість мобілізувати більш значний обсяг фінансових ресурсів;
- глобалізація створює серйозну основу для вирішення загальних проблем людства, що обумовлено об'єднанням зусиль світової спільноти, консолідацією ресурсів,
- координація дій в різних сферах;
- дешевші комунікації, транспорт, засоби зв'язку, більш легкий доступ до знань та інформації;
- створення мільйонів робочих місць у всьому світі, перш за все в країнах, що розвиваються;
- якісне підвищення життєвого рівня населення в більшості країн, що беруть участь в кооперації;
- розширення можливостей обміну культурними та освітніми програмами;
- полегшення візового режиму в багатьох розвинених країнах і значне зростання міжнародного туризму;

¹ Сапрыкина В. Ю. Особенности воздействия глобализации на страны с различным уровнем развития. *Молодой ученый*. 2010. № 1–2 (13). Т. 1. С. 261. URL: <https://moluch.ru/archive/13/1208/> (дата звернення 30.04.2020).

- глобалізація дозволяє різко підвищити ефективність виробництва, послабити екологічні наслідки економічного зростання, більш рівномірно розподіляти факторні ресурси між багатими і бідними країнами¹.

Однак необхідно відзначити, що реальними є багато проблем, на які вказують критики глобалізації. Це, зокрема стосується економічної та культурної сфер. По-різному до процесу глобалізації відносяться в розвинених і країнах, що розвиваються. Постановка питання про наслідки процесів глобалізації для окремих країн є виправданою. Так, як з одного боку, відкриття ринків для іноземної конкуренції, посилення міжнародної торгівлі, переміщення капіталу і трудових ресурсів створюють можливість більш ефективного використання світових виробничих факторів, збільшення світового виробництва. Таким чином, наслідки глобалізації можна назвати виграшем для країн, в ній беруть участь. З іншого боку, посилення конкуренції на глобальних ринках, широка лібералізація господарської діяльності, означає неминучі ризики для країн. Для розвинених країн вигоди очевидні, що не можна сказати про країнах, що розвиваються.

Глобалізація – це більше аніж економічний феномен. Технологічні та політичні зміни, які супроводжують процес глобалізації, мають значні неекономічні наслідки. На думку відомого соціолога Е. Гідденса, «глобалізація несе не просто нове, а революційне для суспільства. Глобалізація політична, економічна, технологічна та культурна»².

Неекономічні аспекти глобалізації не менш важливі для формування міжнародного середовища, ніж економічні. Критики глобалізації вказують на те, що глобалізація позначає політичне та військове домінування США. Також критики відзначають, що глобалізація привносить вплив іноземної – переважно американської – культури на національні культури держав світу.

Отже, необхідно проаналізувати всі позитиви та негативні наслідки глобалізації для держав світу у політичній, економічній та соціокультурній сферах. Які наслідки має держава в епоху глобалізації?

Насамперед необхідно проаналізувати глобалізацію та політичну сферу. Ключове питання дискусії серед прихильників та критиків глобалізації полягає у збереженні чи зникненні державного суверенітету.

Універсальність державного суверенітету як поняття та інституту у Вестфальській системі полягала у тому, що державна влада домінувала

¹ Абалкин Л.И. Вызовы нового века. Москва: Институт экономики РАН, 2001. С. 18.

² Giddens A. Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. London: Profile Books. 2002. P. 10.

над будь-якими іншими формами і проявами влади на певній території. Володіючи суверенітетом, держава як суб'єкт права захищала своє суспільство і територію. Тому суверенітет поєднував у собі принципи неділимості державної території, недоторканості державних кордонів, невтручання у свої внутрішні справи. Утім, сучасні міжнародні відносини під впливом процесів глобалізації вийшли за межі дотримання цих принципів¹.

Науковець О. Плахотнік обґрунтовує думку, що вперше в історії державний суверенітет втрачає власний докорінний зміст. Протягом багатьох тисячоліть основою існування і процвітання суспільства були природні ресурси, що нерозривно пов'язувалися з тією чи іншою територією. Володіння територією, охорона її від зазіхання ззовні і організація експлуатації природних багатств, що знаходяться на ній, були й досі залишаються природними функціями держави. На цьому підґрунті утворилося і пустило глибоке соціальне, політичне, правове, і навіть психологічне коріння поняття «державний суверенітет». У своєму крайньому вираженні воно означає здатність держави здійснювати на власній території повний контроль над економікою та іншими сферами суспільного життя, що виключає будь-яке втручання ззовні. Проте, вже на ранніх стадіях інтернаціоналізації економіки держави змушені були вступати одна з другою у договірні відносини і брати на себе різноманітні обов'язки, які неминуче в тій чи іншій мірі обмежували свободу дій національних урядів, тобто де-факто звужували державний суверенітет. І чим різноманітнішою й інтенсивнішою стає господарська, політична, науково-технічна і культурна взаємодія різних країн, тим більше зростає розрив між державним суверенітетом де-юре і його суверенітетом де-факто².

Дослідниця І. Троян зазначає, що глобалізація – це процес, у ході якого світ стає залежним від усіх своїх суб'єктів. Цей процес характеризується збільшенням спільних для різних держав проблем, а також – виникненням нових акторів міжнародних взаємодій шляхом включення в інтеграційні політичні та економічні процеси. До них належать інтеграційні державні об'єднання, недержавні і неурядові організації, некомерційні організації, соціальні і релігійні рухи, терористичні угруповання,

¹ Троян І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* 2008. Вип. 23. С. 159–160.

² Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня усіх спеціальностей / укл.: д. е. н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське, ДДТУ, 2017. С. 52.

а також «вільні від суверенітету» транснаціональні компанії (ТНК) і міжнародні організації, що претендують на рівність з традиційними суб'єктами – державами¹.

З післявоєнного часу все ясніше виявляється тенденція до поступової передачі країнами частини свого суверенітету світовим міжнародним організаціям. Ще більша частина суверенітету переходить до регіональних об'єднань і третейських судів. А інтеграція держав в наддержавні економічні об'єднання стає все більш важливою частиною глобалізації. Такі наднаціональні утворення є вже на всіх континентах, і в деяких випадках намітилася трансформація економічних союзів в політичні (наприклад, ЄС).

Звичайно, щоб регіональні політичні об'єднання стали досить міцними, потрібен чималий термін. Варто згадати, що Європі потрібно було триста років, щоб утвердилися національні держави. Тому процес створення оформлених, системно і глибоко інтегрованих наддержавних утворень не може бути швидким та безпроблемним. Адже до таких утворень входять держави, які не можуть ігнорувати свої власні інтереси і не протиставляти їх один одному. Та й всередині самих країн різні політичні сили дуже по-різному трактують національні цілі та інтереси. Словом, притирання над- і внутрішньодержавних інтересів – важка справа, тут неминучі різноманітні зіткнення.

Сьогодні суверенітет національних держав розмивається, він частково реалізується через декілька напрямків: національні органи, транснаціональні корпорації, глобальне громадянське суспільство, яке являє собою інституціоналізовану суспільну думку (наприклад, «Грінпіс», «Емністі інтернешнл», благодійні фонди). Постільки ця мережна система принципово відкрита і створюється не за законом, проте є ініціативною, то найважливішою проблемою є її легітимація, яка розгортається в контексті міжнародного права. В цих умовах різко зростає роль засобів масової інформації і взагалі – масової комунікації, які формують суспільну думку. В результаті політична влада формується згідно такої моделі: формується суб'єкт, зацікавлений в реалізації того чи іншого проекту; цей суб'єкт концентрує ресурси, що включають ЗМІ, лобістські групи в різних вузлах прийняття рішень, важливих для реалізації цього проекту. У такій формі здійснюється впровадження в світову суспільну думку тієї чи іншої інтерпретаційної схеми, яка включає в себе реалізацію проекту в якості скла-

¹ Троян І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 23. С. 159–160.

дової частини; в тій чи іншій формі здійснюється «народне волевиявлення», завершується реалізація проекту з опорою на формування суспільної думки. Таким чином, в рамках глобальної політичної системи відбувається становлення нової форми демократії – маніпулятивної демократії. При такій маніпулятивній демократії формально дії легітимні, що мають своїм джерелом народне волевиявлення, проте по самій суті вони нав'язуються суспільству найбільшими групами приватних і корпоративних інтересів¹.

Хоча суверенітет і звужується, але сам цей принцип ще довго буде одним з найважливіших в міжнародних відносинах. Тому відкрита неповага до нього буде продовжувати викликати осуд. Коли старі ідеї ще живі, а нові не утвердилися, зіткнення можуть приймати форму протиборства принципів, що приховує їх історичний зміст. Тоді важко зрозуміти, хто правий, хто винен. Наприклад, якщо по відношенню навіть диктаторських режимів грубо і відкрито зневажати принцип суверенітету, спираючись на право сильного, симпатії можуть виявитися на реакційній, по суті, стороні. Наприклад, війна в Іраку 2003 роки доводить це.

Сьогодні важко заперечувати існування тенденції до зменшення національного суверенітету. Однак, ця тенденція поєднується із зростанням націоналізму в державах світу. Обидві тенденції: і зростання націоналізму, і делегування суверенітету – багато в чому мають в сучасних умовах загальні причини і доповнюють одна одну, а в чомусь виступають як різні аспекти одних і тих же процесів.

Пояснення причин сепаратизму в сучасний період на перший погляд може здатися парадоксальним: націоналізм посилюється тому, що слабшають як системи держави. Однак парадоксальності тут немає. До того ж нації – це не вічні сутності, а етнополітичні спільності, складаються саме в рамках держав. При певних умовах їх згуртованість і однорідність посилюються, а при інших, навпаки, слабшають.

Чому сьогодні у низці розвинених країн (Великобританії, Іспанії) спостерігаються прагнення окремих етносів, які раніше вважали себе частиною великої нації, до відділення і входження до регіонального або світового співтовариства безпосередньо. Відповідь в тому, що наднаціональні спільноти стають більш привабливими, ніж національні. Звичайно, у такому прагненні, не останнє місце займає честолюбство політиків. Але в будь-якому випадку факт, що національні рухи виникли в країнах, де

¹ Соснін О. В., Воронкова В. Г., Постол О. Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2015. С. 81.

немає й мови про національну нерівноправність, доводить: держава як головна одиниця і суб'єкт історичного процесу починає поступово поступатися місцем більшим одиницям.

Разом з цим відбулися якісні зміни і з'явилися нові важливі умови, які виконують роль свого роду каталізаторів національного сепаратизму. У минулі епохи малі держави не відчували себе безпечно. У будь-який момент вони могли стати жертвою агресії або місцем, де розгорталася криваві події. Об'єктивних можливостей або сил для самостійного існування у багатьох народів просто не було. Інша справа зараз. Світова спільнота припиняє агресивні війни, тому малі держави відчують себе більш впевнено. Причому, по суті, вони перекладають турботу про свою безпеку на провідні країни і світове співтовариство. А разом зі страхом у значної частини національностей втрачається відчуття необхідності входити до складу великих держав.

Є й інші причини, що сприяють націоналізму. По-перше, слабшає репресивний вплив на сепаратистів. І навіть там, де по відношенню до них проводиться жорстка політика, вона далеко не завжди ефективна через політичний і правовий клімат в світі. По-друге, в розвинених країнах бути меншиною стало вигідно, під це легко отримати додаткові права і привілеї. По-третє, в відсталих націях багато в чому ще діють колишні причини націоналізму: вони тільки сьогодні економічно і культурно dorостають до рівня, на якому вже здатні мати власні ідеологію та державність¹.

В епоху глобалізації змінюється роль держави, що веде за собою і зміну специфіки національної безпеки. Тут слід врахувати кілька моментів. По-перше, це звуження можливостей держав впливати на глобальні зміни, стримувати і запобігати серйозні загрози. Сюди можна віднести і дії недержавних акторів у сфері міжнародних відносин – наприклад, Аль-Каїду, а в сфері економіки – ТНК.

Держави вже не в змозі впливати на рівень економічної активності і зайнятості в межах власної території, який все більшою мірою детермінується мобільним міжнародним капіталом. На сьогоднішній день, держави навіть втрачають здатність захищати життя своїх власних громадян: у багатьох країнах держава усвідомлено відмовляється захищати своїх громадян, передоручає цю функцію приватним структурам. По-друге, держави при цьому держави залишаються, по суті, монопольними дійовими особами в сфері протидії старим і новим загрозам. Безумовно є

¹ Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет. *История и современность*. Выпуск № 1/2005. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/145683/> (дата звернення 30.04.2020).

приклад активності недержавних акторів у сфері забезпечення безпеки, але держави залишаються поки єдиними легітимними носіями політичного насильства. Більш того під час, наприклад, економічної глобальної кризи роль держави зростає.

Національна безпека в умовах глобалізації стає частиною глобальної та міжнародної безпеки. Питання національної та міжнародної безпеки знаходяться в стосунках діалектичному взаємозв'язку. Цьому багато в чому сприяє стирання межі між внутрішньою і зовнішньою політикою в умовах глобалізації. Існує маса проблем, які однаково загрожують як національній безпеці окремої держави, так і всієї міжнародної безпеки. Хоча це дві різні сфери, вони постійно перетинаються, а іноді збігаються. Особливо це стає очевидним у зв'язку з появою викликів нового покоління, з появою різних проблем, що представляють реальну і потенційну загрозу, як для національної, так і для міжнародної безпеки. Будь-який збій в системі національної безпеки однієї держави веде до нанесення шкоди в системі міжнародних відносин. Тому в ХХІ столітті необхідно будувати свою політику національної безпеки не в замкнутому форматі і не за рахунок безпеки інших країн, а відкрито.

Глобалізація супроводжується зниженням можливості національних еліт контролювати свої економіки, а також частково сфери політики і культури. Поступове зміщення центру прийняття рішень з національного на наднаціональний рівень послаблює ступінь впливу на прийняття рішень загальнодержавного масштабу як пересічних громадян, так і сформованих груп тиску (інтересів). Інакше кажучи, в умовах глобалізації суб'єкти прийняття рішень стають менш доступними, а їх рішення – менш зрозумілими для суспільства. Необхідність попереднього ретельного опрацювання питань закономірно призводить до інтенсифікації контактів між національними елітами. Проведення численних самітів і зустрічей на міністерському рівні, форумів регіональних асоціацій і конференцій недержавних об'єднань стимулює формування взаємозалежних еліт. Утворюється транснаціональна еліта, яка є слабо підзвітною національному електорату, а це значить, що процеси глобалізації посилюють політичну владу еліт.

У той же час їх здатність контролювати національні електорати знижується. Прийняті на наднаціональному рівні рішення нерідко стимулюють проведення політики, що входить в протиріччя з інтересами національних електоратів. Звідси – недовіра і підозрілість останніх по відношенню до своїх еліт, які стають об'єктом критики з боку національних рухів. Опосередкованим ефектом процесів глобалізації виступає повер-

нення еліт в стан невизначеності і високих ризиків, яке вважалося нормою в історичному минулому.

Прийняття рішень на світовій арені все більше залежить від дуже жорстких рамок, які встановлюють різні наднаціональні структури (наприклад, МВФ, Всесвітній банк). Численні міжнародні організації, а також транснаціональні промислові і фінансові корпорації поступово формують вельми впливову систему наднаціонального правління, з якої національним державам доводиться рахуватися. Відбувається свого роду «передислокація» влади, посилення так званої субполітики, яка діє поза парламентською системою, не в опозиції до неї, а просто її ігноруючи. Роль національних урядів в ряді важливих питань стає все більш обмеженою і формальною, а традиційні механізми регулювання суспільного життя виявляються неефективними.

Вплив глобалізації на систему функцій держави проявляється в:

а) появі нових функцій. Так, у міру розвитку держави в процесі їх взаємодії з факторами глобального порядку виникають нові функції. Це, наприклад, екологічна функція, обумовлена необхідністю забезпечення права громадян на сприятливе навколишнє середовище, збереження природних ресурсів внаслідок їх вичерпності, усунення сучасних глобальних екологічних викликів людству, що загрожують існуванню людства; демографічна функція, викликана необхідністю регулювання чисельності населення на планеті; функція соціального захисту населення тощо;

б) відмиранні деяких функцій, відповідних старим, що вичерпав себе умовами існування держави, що не характерним для глобалізованого світу. До таких функцій, наприклад, в науковій літературі відносять господарсько-організаторську функцію, функцію контролю за мірою праці і мірою споживання, функцію боротьби за мир і мирне співіснування двох протилежних між собою соціалістичної і капіталістичної систем тощо;

в) зміні існуючої системи функцій шляхом впорядкувати функції залежно від важливості та соціальної значущості на основні і неосновні. Глобалізація, впливаючи на державу, може неосновні функції вивести в групу основних. Так, наприклад, зростання народонаселення на планеті, загроза вичерпності природних ресурсів, нерівномірність розподілу природних ресурсів на планеті, поява сучасних глобальних екологічних викликів людству сприяли підвищенню значимості екологічної функції держави і сприйняття її сьогодні як однієї з найбільш важливих основних функцій держави.

Фактором глобального значення, безумовно, став міжнародний тероризм. Останні події свідчать про інтенсивну зміну тероризму в напрямку

підвищення його суспільної небезпеки. В даний час можна виділити низку характерних тенденцій і особливостей міжнародного тероризму, які безпосередньо впливають на безпеку суспільства і держави:

- збільшення кількості скоєних терористичних актів, а також їх масштабів. За останні три десятиліття в світі скоєно понад 10 тис. терактів. Більш того, тероризм рухається від одиничного місця злочину – місця скоєння терористичного акту – до охоплення цілих міст, країн, регіонів з організованою терористичною діяльністю;

- підвищення рівня організованості терористичної діяльності. За минуле століття намітилася явна тенденція від дій одинаків і невеликих груп до створення великих організацій, політичних формувань лівого, ультраправого, націоналістичного і релігійного спрямування, а також поява транснаціональних терористичних об'єднань (типу «Аль-Каїда», ІДІЛ). Змінилася і структура терористичних організацій, яка зараз складається з невеликих добре законспірованих осередків, які мають сучасними засобами зв'язку;

- удосконалення матеріально технічного та фінансового забезпечення. Динаміка простежується від застосування холодної та вогнепальної зброї при скоєнні теракту до використання новітніх засобів, в тому числі і масового знищення. Одним з факторів, що впливає на поширення тероризму, є доступність інформації по виготовленню вибухових речовин і пристроїв (наприклад, в Інтернеті). Особливе занепокоєння викликає можливість використання терористами ядерної, біологічної або хімічної зброї¹;

- збільшення тяжкості наслідків, що настали і кількості людських жертв. Можна відзначити тенденцію від вбивств окремих політиків та інших громадських діячів до знищення тисяч ні в чому не винних людей. Причому темпи приросту людських жертв в середньому на порядок випереджають темпи приросту самих терористичних актів².

Основною рушійною силою глобалізації є інформаційна революція. Інша рушійна сила – ринкова конкуренція, яка змусила великі корпорації поширити свої операції на країни, що розвиваються. Майже всі сторони сучасного життя були порушені інформаційною революцією. Один з найбільш серйозних її наслідків – глобалізація економіки. Найбільш помітним її проявом є те, що бізнес повинен мати глобальний доступ до ринків, фінансів, партнерів тощо.

¹ Беспалый В. О. Вызовы современности в условиях глобализации: социальные аспекты. *Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика: сб. науч. тр.* Минск, 2008. С. 97.

² Там само: С. 98.

Глобалізаційні економічні процеси в силу того, що стають домінуючими, відтісняють національні економіки, розчиняючи їх у гігантському господарському організмі планетарних масштабів. Особливо показова в цьому плані трансформація ролі держави, яка протягом багатьох десятиліть служила системоутворюючою організаційною структурою суспільства. Рамки національних держав стали тісні для бурхливо зростаючих продуктивних сил, і ринкові відносини вийшли далеко за межі національних кордонів.

Сьогодні в умовах глобалізації виникає така негативна тенденція, коли економіка країни виходить зі сфери контролю незалежних урядів. В цьому випадку ця економіка може контролюватися владою іншої держави або монопольними ТНК. Держава не здатна проводити економічну політику, орієнтовану на розвиток через обмеження чільних корпорацій, підвищення рівня приватного контролю у всесвітньому масштабі над ключовими галузями промисловості, сільського господарства, енергетики та сировинних матеріалів, і навіть за діяльністю урядів, починаючи з контролю над військовими матеріально-технічними структурами, до охорони здоров'я і транспортних мереж. Нестабільність фінансової сфери безпосередньо впливає з взаємозалежності національних економік на світовому рівні. Від цього найбільше страждають не найрозвиненіші держави.

Чим менше потенціал розвитку економіки країни, тим більше стає коло проблем, пов'язаних з глобалізацією: технологічне відставання зростає, процеси маргіналізації поглиблюються, відбувається зубожіння населення, зовнішній борг збільшується і перешкоджає подальшому прогресу¹.

В умовах жорсткої конкуренції ТНК все частіше поглинають або витісняють неконкурентоспроможні підприємства країн з перехідною економікою, що розвивається. Глобалізаційні процеси стали «прикриттям» для кримінальної міжнародної економіки. Обіг зброї, торгівля наркотиками, людьми, внутрішніми органами загострилися при активній лібералізації зовнішньої торгівлі. Відбувається переплетення кримінальних видів діяльності, наприклад, зв'язку наркомафії з торговцями зброєю. Має місце фінансова зацікавленість найбільш розвинених країн в поповненні своїх банківських активів за рахунок грошей, отриманих від реалізації

¹ Нормова Т. А., Страх И. А., Черненко Т. А., Кравчук О. А. Влияние глобализации на экономическое развитие. *Политический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета*. 2016. №212. С. 687. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-globalizatsii-na-ekonomicheskoe-razvitiye/viewer> (дата звернення 20.04.2020).

кримінальних товарів і послуг і відмитих в офшорах. Велика частина наркотиків прямує з Афганістану через країни Центральної Азії в європейські держави.

Заслуговує на увагу думка І. Печуріна про те, що глобалізації передують зменшення державної участі в економіці і в обраного демократичним шляхом громадянами уряду зменшується можливість впливу на соціально-економічний стан в країні. Глобальні компанії не підконтрольні національним урядам і управляються виключно вищим менеджментом, який ніким не обирається і тому не підзвітний тим, на чие життя він робить вирішальний вплив – громадянам країн, в яких функціонують підприємства компаній. Глобальні компанії знищують малий місцевий бізнес і чинять тиск на органи самоврядування, покликані найбільш чутливо реагувати на вимоги місцевих спільнот. Сформована переконаність в тому, що глобалізація це магістральний напрям розвитку, змушує органи місцевого самоврядування віддавати глобальним компаніям перевагу перед малим бізнесом, який набагато більш демократичний, тому що він змушений і здатний миттєво реагувати на запити місцевого населення¹.

В останні двадцять років світ пережив небувале зростання глобальних ринків. Торговельні кордони між країнами стають все більш відкритими.

Тенденції до глобалізації міжнародних ринків призводить до виникнення фундаментального протиріччя: властиве цим ринкам нерівність посилює нерівність у країнах, що розвиваються. І можна назвати причини цього².

1. Нерівний розподіл економічного виграшу від функціонування більш ефективних глобальних ринків. Не володіючи відповідними політичними і економічними інститутами, які могли б проводити ефективну і викликає довіру політику, країни не змогли залучити інвестиції та забезпечити собі необхідний економічний ріст.

2. Недосконалість глобальних ринків. Прикладом може служити фінансові кризи 1990-х рр., які торкнулися і Росії, і Аргентини, і Південної Кореї. У країнах, що розвиваються в результаті таких криз зростає державна заборгованість, що обмежує інвестиційну активність і уповільнює економічне зростання.

3. Велика ринкова влада багатих проявляється через режим торгівлі, міграції на глобальному рівні. Прикладом є боротьба за зниження розмірів

¹ Пичурин І. І. Влияние глобализации на экономическое развитие. Монография. Екатеринбург: Изд-во УМЦ УПИ, 2017. С. 81–82.

² Бердсолл Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике. *Вопросы экономики*. 2006. №4. С. 88.

субсидій і тарифів в багатих країнах, що обмежує виробників з найбідніших країн в доступі на їх ринки.

Звичайно не тільки в країнах, що розвиваються і в країнах з перехідною економікою, і в розвинених державах є галузі, які терплять збитки від іноземної конкуренції в міру збільшення міжнародної торгівлі та руху капіталу. Скорочення виробництва в таких секторах може спричинити збільшення безробіття і масову міграцію населення з цих районів. У розвинених країнах з'являються зони «соціальної виключеності», коли багато людей похилого віку не мають можливості пройти перекваліфікацію і відповідно знайти нове робоче місце¹.

Однак в розвинених країнах є надійна система соціального захисту населення, яка допомагає пом'якшувати негативні ефекти глобалізації. Що не можна сказати про країнах, що розвиваються, в яких внаслідок слабших конкурентних переваг, витрати глобалізаційних процесів будуть більш болючими і відчутними.

Прихильники глобалізації прогнозували великі вигоди для економік, що розвиваються. І ці прогнози багато в чому збулися. Так, наприклад, Китай і Індія отримали серйозне зростання ВВП на душу населення саме за рахунок зростання глобальних ринків. Однак не все так райдужно. Очікувалося, що глобалізація також скоротить прірву між «заможними» та «незаможними» в бідних країнах, яка проявляється у великій нерівності доходів, а точніше – оплати праці. Але насправді ця нерівність тільки збільшилася.

Відповідно до відомої серед економістів теорії порівняльних переваг (The Theory of Comparative Advantage), торгівля між двома країнами приносить вигоди обом країнам, навіть якщо одна з них має абсолютну перевагу у виробництві конкретних товарів. Якщо в бідній країні більше низькокваліфікованої робочої сили, то їй вигідніше, наприклад, вирощувати і імпортувати рис, ніж виробляти комп'ютерне програмне забезпечення, оскільки відповідні фахівці в цій країні на вагу золота. Якщо бідна країна все-таки займається виробництвом комп'ютерного софту, то різниця в зарплатах між програмістами і сільськогосподарськими робітниками дуже велика, а саме виробництво софту через брак фахівців не ефективне. Однак обидві держави мають потребу і в рисі, і в програмному забезпеченні. Коли знімаються торговельні бар'єри, то бідна країна може зосередитися на виробництві рису, що підвищує попит на низькокваліфікованих

¹ Сапрыкина, В. Ю. Особенности воздействия глобализации на страны с различным уровнем развития. *Молодой ученый*. 2010. № 1–2 (13). Т. 1. С. 261. URL: <https://moluch.ru/archive/13/1208/> (дата звернення 30.04.2020).

робітників і, відповідно, знижує попит на висококваліфікованих. Так, в результаті глобалізації скорочується нерівність у бідних країнах¹.

У сучасних умовах ця теорія не спрацьовує. Один з її посилів полягає в тому, що чим більша різниця в рівні кваліфікації робочої сили між двома країнами, тим більше ці країни будуть торгувати одна з одною. Але поточна глобалізація призвела до зовсім невеликих масштабів торгівлі між найбагатшими індустріалізованими (наприклад, США) і найбіднішими (наприклад, Малаві) країнами в світі. І що важливо – прогнозоване скорочення нерівності не відбулося.

Економісти Е. Маскін та М. Кремер розробили альтернативну теорію, яка демонструє, що насправді відбувається в процесі глобалізації з нерівністю в доходах. В першу чергу, вчені відзначають, що поточна глобалізація відрізняється від усіх попередніх інтернаціоналізацією виробничого процесу. Наприклад, комп'ютери зараз часто проектуються в США, програмуються в Європі, а збираються в Китаї. Китайський робітник при цьому може бути найнятий компанією, яка розташована на іншому континенті.

Ринок праці став по-справжньому глобальним, констатує Е. Маскін. Однак на цьому новому глобальному ринку відбуваються специфічні процеси. Щоб їх продемонструвати, Маскін виділяє чотири рівні кваліфікації фахівців – А і В для багатих країн, С і D – для бідних. У моделі Кремера – Маскіна рівень зарплат залежить від того, як фахівці різної кваліфікації кооперуються один з одним, щоб отримувати виробничий результат. Процес виробництва при цьому передбачає два завдання: управлінське та виконавське. Ефект досягається в результаті кооперації менеджера з підлеглим, а якість залежить від рівня кваліфікації цих фахівців. Вдала кооперація, відповідно, сприяє більшій продуктивності і впливає на рівень зарплат фахівців. Мова в даному випадку йде про період до глобалізації, коли фахівці А кооперуються з фахівцями В в багатьох країнах і, відповідно, фахівці С кооперуються з фахівцями D в бідних країнах².

Після глобалізації відбувається наступне: фахівцям D з бідних країн не вистачає рівня кваліфікації, щоб кооперуватися з фахівцями А і В з багатих країн. І якщо у працівників рівня С з бідних країн зарплата зростає завдяки кооперації з співробітниками В з багатих, то працівники D зростання не відчувають, або їх зарплати зовсім падають. Підсумковий ефект

¹ Maskin E. Why haven't global markets reduced inequality in emerging economies? *World Bank Economic Review*. 2015. Vol. 29. P. S49.

² Там само: P. S52.

такий, що інтернаціоналізація виробництва сприятиме збільшенню розриву в оплаті праці між двома категоріями фахівців в бідних країнах і, відповідно, підвищенню рівня нерівності.

Рішення проблеми, на думку Е. Маскіна, полягає в підвищенні рівня освіти низькокваліфікованих робітників. Однак самі працівники, як зазначає вчений, не мають на це коштів, а компаніям не вигідно оплачувати їхнє навчання. У такій ситуації значну роль можуть зіграти уряди, міжнародні агентства, приватні фонди. Вчений зазначає, що розроблена теорія ні в якому разі не закликає до зупинки процесу глобалізації, який приніс і приносить свої плоди у вигляді зростання ВВП країн. Але що стосується нерівності, то найбільш ефективний засіб боротьби з нею, на думку вченого, дати низькокваліфікованим працівникам можливість також скористатися плодами глобалізації¹.

Прихильники глобалізації вважають, що проведення політики відкритої економіки в таких країнах, як В'єтнам, Індія, Китай і Уганда, дозволило в значній мірі скоротити масштаби бідності. У відповідь на це критики заявляють, що даний процес привів до експлуатації людей в країнах, що розвиваються, серйозної дестабілізації і практично не приніс користі.

Варто зауважити, що більшість африканських країн не отримали ніякої вигоди від глобалізації. Їх експорт як і раніше зводиться до обмеженого переліку основних видів сировини. Деякі експерти пояснюють відставання цих країн неефективністю проведеної політики, нерозвиненістю інфраструктури, слабкістю інститутів і корумпованістю органів влади.

Інші експерти вважають, що деякі країни не можуть влитися в процес глобального зростання внаслідок несприятливого географічного положення і кліматичних умов. Так, країни, що не мають виходу до моря, можуть зазнавати труднощів з конкуренцією на глобальних ринках товарів промислового виробництва і послуг.

Особливість сучасного етапу світового розвитку полягає в тому, що процес змін і зрушень поряд зі сферою політики та економіки глибоко торкнувся соціокультурної та духовної сфер, сфери екології, епідеміології (пов'язаної з поширенням вірусних захворювань, наприклад COVID-19) тощо.

Один з найбільших наслідків для держав безперечно є міграція. Які проблеми міграція ставить перед урядами та державами?

¹ Maskin E. Why haven't global markets reduced inequality in emerging economies? *World Bank Economic Review*. 2015. Vol. 29. P. S52.

Глобалізація трансформує міжнародне пересування людей в кількісному і якісному відношенні. При цьому все більше мігрантів їде в країни з високим доходом (які, як зазначалось вище, потребують притоку мігрантів з огляду на потребу збереження чисельності працездатного населення) і прагне зберегти свою культурну самобутність і зв'язки з батьківщиною. Міграційна політика та активізація міграційних процесів стали причиною розколу суспільства у багатьох країнах. Тривають суперечки не лише про робочі місця і конкуренцію за доступ до соціального забезпечення, а й про культуру, можливість і право вимагати від іммігрантів сприйняття мови і цінностей своєї нової країни¹.

Перешкоди для в'їзду людей, на відміну від ввезення товарів і капіталу, не усунені навіть у сучасному глобалізованому світі, і пояснюються, в першу чергу, потребою збереження національних інтересів корінних народів та їх культурної самобутності².

Проте не можна стверджувати однозначно, що суспільства, що характеризуються культурним різноманіттям, приречені на розпад або втрату національної культури і самобутності. Прийняття різноманіття вимагає зусиль із досягнення згоди у вирішенні питань імміграції і інтеграції мігрантів в суспільство. Так само як у багатонаціональних державах у етнічних меншин існує багато підстав для гордості своїм власним співтовариством і одночасно для глибокої відданості державі, так і іммігранти можуть стати повноцінними членами суспільства, що прийняло їх, і при цьому підтримувати зв'язки з рідною країною. Завдання полягає у формуванні міграційної політики кожної окремої держави в умовах глобалізації, що поєднує цілі єдності і поваги до відмінностей і різноманіття³.

У 80-ті роки ХХ ст. частка зовнішньої міграції у загальному прирості населення таких країн, як Канада, Австралія, Франція, перевищила 25%, США – близько 50%. З іншого боку, значні еміграції приводили у багатьох країнах до процесу депопуляції, що спостерігалася у 1960-ті роки в Ірлан-

¹ Бортник Н. П. Філософсько-правове розуміння причин трудової міграції населення. *Митна справа*. 2012. № 1 (79). Ч. 2. Кн. 2. С. 330–331.

² Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools, COM (2008) 359 final. Brussels: Commission of the European Communities, 2008. 18 p.

³ Оснач О. М. Глобалізація та міграційна політика: основні тенденції та взаємозв'язок. *Європейські перспективи*. 2012. № 3 (3). С. 187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evre_2012_3%283%29__36 (дата звернення 29.04.2020).

дії, Греції, Португалії, незважаючи на високий приріст населення у цих країнах. У другій половині 1980-х років Ліван втратив 1/10 частину населення, Мексика – близько 1%¹.

В 1990-х роках динаміка міграційних процесів різко зросла, у тому числі нелегальна міграція, що поширилася в 1990-і роки і досягла майже 30 млн. у світовому масштабі. За даними ООН кількість міжнародних мігрантів у світі досягла орієнтовної позначки у 272 мільйони людей у 2019 році, що на 51 мільйон більше за рівень 2010 року. Спроби зупинити пересування людей йдуть врозріз з процесом глобалізації. Для значного скорочення міграції знадобляться заходи, які буде важко здійснити в умовах демократії².

Просування ринкових відносин у доринкові і неринкові (мається на увазі країни колишньої соціалістичної системи) суспільства руйнує традиційні економічні відносини, вивільняючи при цьому численну робочу силу, що шукає собі застосування не лише на батьківщині, а й за кордоном. Навіть у тих випадках, коли вдома безробіття не загрожує, глобалізація спонукає людей до міграції, привносячи нові запити і потреби, попит на раніше небачені товари і послуги, задовольнити які в місцях проживання складно³.

Водночас, внаслідок формування міжнародного ринку праці все більше працедавців в індустріально розвинутих країнах забезпечують попит на працівників не лише з-поміж корінного населення, а й іноземців. Потреба в залученні робочої сили ззовні зумовлена кількома причинами:

1) демографічна криза в розвинутих країнах, що виявляється в скороченні кількості працездатних і збільшенні людей похилого віку;

2) потреба у висококваліфікованих працівниках для високотехнологічних виробництв, що є основою конкурентоздатності економік розвинутих держав, яку не можна задовольнити лише за рахунок власного населення;

¹ Сірант М. Вплив глобалізаційних процесів на формування потоків трудової міграції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: юридичні науки.* № 782. 2014. С. 41

² Оснач О. М. Глобалізація та міграційна політика: основні тенденції та взаємозв'язок. *Європейські перспективи.* 2012. № 3 (3). С. 187. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eure_2012_3%283%29_36 (дата звернення 29.04.2020).

³ Массей Д. На пути к всеобъемлющей модели международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции* / гл. ред. В. А. Ионцев. Москва: МАКС Пресс, 2002. (Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир; Вып. 10). С. 146.

3) наявність великої кількості непрестижних робочих місць у сфері послуг, охороні здоров'я, будівництві, сільському господарстві тощо, на які корінні жителі йдуть неохоче¹.

Дедалі помітнішою формою міжнародних міграцій стає переміщення працівників у рамках транснаціональних корпорацій, де територіальна мобільність застосовується як одна зі складових менеджменту персоналу. Розширення діяльності ТНК приводить до посилення переміщень керівного складу та спеціалістів компаній, міграція яких зазвичай відбувається без будь-яких перешкод з боку урядів країн, куди вони прибувають, оскільки від цих осіб очікується вагомий внесок в економічний розвиток.

Негативні наслідки свободи переміщення робочої сили вже давно визнаються в якості потенційної небезпеки, а сьогодні в багатьох країнах вона вважається цілком реальною. Тому майже всі держави ввели ті чи інші форми контролю над вільним переміщенням робочої сили. Але слід зазначити, що найбільш підготовлена і представляє високу цінність робоча сила відрізняється більшою мобільністю і здатна ефективно відшукати свою ринкову нішу. В умовах глобалізації всі країни спробують залучити талановитих фахівців і кваліфікованих працівників, охоче надавши їм візи і впустивши на свій ринок. Виникнення міждержавного переливу робочої сили призведе до глобального підвищення продуктивності, оскільки буде досягнутий оптимум у розподілі трудових ресурсів.

Глобалізація сфери науки і освіти має за наслідок не лише інформаційний обмін та науково-технічне співробітництво, але й активізацію так званої інтелектуальної та навчальної міграції. Наприклад, Болонський процес, що є основним інструментом інтеграції у сфері освіти в Європі, покликаний створити єдиний простір, на якому діятимуть спільні підходи до змісту та організації навчання, визнаватимуться документи про освіту. Формування інтегральних освітніх просторів спостерігається не лише в Європі. Зокрема, в Азійсько-Тихоокеанському регіоні у цьому напрямі активно працює Австралія, навчальні заклади якої уклали сотні угод із вишами Китаю, Кореї, Японії, США. Кількість мобільних студентів, тобто громадян одних країн, які навчаються в інших, невпинно зростає. Паралельно збільшується міграція науковців та викладачів. За даними опитувань, понад третина західноєвропейських, як і російських, вчених беруть участь у виконанні наукових проєктів разом із зарубіжними колегами².

¹ Курилич М. Трансформація та політизація міграційних процесів під впливом глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 49. С. 367.

² Там само: С. 368.

Іншою тенденцією розвитку та одночасно і протиположною вищої освіти з точки зору глобалізації стає поняття «економіка знань» як джерело багатства та інтелектуального капіталу. Теоретики, науковці в таких галузях науки, як освіта, соціологія і економіка визначають безліч чинників, що відрізняють економіку знань від економіки традиційних елементів багатства (землеволодіння, фінанси, фізичний труд). Деякі з цих чинників явно відносяться до освіти, особливо в конкурентному міжнародному навколишньому середовищі, яке на сучасному етапі характеризується насамперед пануванням інформаційних технологій. В економіці знань, згідно з науковими дослідженнями, присутній швидше достаток, ніж дефіцит ресурсів; знижується значення місцеположення і розмір підприємства; існує орієнтація на людські ресурси: ключовою формою капіталу є інтелектуальний капітал.

У рамках освіти економіка знань характеризується глобальним ринком з попитом на кваліфіковану робочу силу, яка підтримується міжнародним документом на відповідність кваліфікацій. Освіта може тому використовуватися і як послуга, що продається, і як цінна інтелектуальна власність. Крім зростаючих темпів створення економічних інновацій, глобалізація характеризується зростанням наднаціональних організацій, які визначають політику держави та окремих соціальних груп, і структур, діючих в рамках, більш широких, ніж рамки окремих націй¹.

Прогресуюча культурна глобалізація робить виклик усій системі вищої освіти. Останніми роками вища освіта дедалі частіше розглядається як товар і її комерціалізація виходить на рівень світового ринку. Навіть затятий прихильник теорії відкритого суспільства Дж. Сорос піддав критиці таку тенденцію, зауваживши, що грошові цінності узурпували роль істинних цінностей, а ринки стали панувати в таких сферах суспільного життя, де їм не має бути місця (мистецтво, педагогіка, наука, політика тощо)².

Як відзначає українська дослідниця Н. Скотна, процеси комерціалізації освіти можуть призвести до незворотної трансформації самого феномена освітнього процесу, сформованого протягом тисячолітньої історії існування університетської освіти. Особливу загрозу для національних систем вищої освіти становить поява освітніх провайдерів. В економічно слабозвинених країнах ця тенденція збільшує «відтік інтелекту» за кор-

¹ Скотна Н. Сутність глобалізації та її вплив на розвиток вищої освіти в Україні. *Людознавчі студії. Філософія*. 2013. Вип. 28. С. 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2013_28_3 (дата звернення 30.04.2020).

² Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. Киев: Основы, 1999. 259 с.

дон. Найталановитіша молодь може бути селекціонована ще в період навчання з наступним запрошенням продовжити освіту в країні походження провайдера. У результаті потоки імміграції здібної молоді збільшуватимуться¹.

Під час глобалізації простежується тенденція зближення народів у культурному плані, що сприяє утвердженню культурної одноманітності, тоді як багатоманітність відступає на задній план.

Культурна глобалізація – це процес, в який втягнуті не тільки в якості суб'єктів, але в якості об'єктів всі країни і цивілізації².

Культурна глобалізація – суперечливий процес, що розвивається одночасно в міждержавних і транснаціональних формах, сприяє виникненню наднаціональних і позанаціональних організацій, інституцій, утворень. Як свідчать вчені, практично на всі сфери діяльності здійснюється вплив культурної глобалізації, яка приводить не тільки до переосмислення відносин між глобальною економікою і національними державами, але й до переоцінки зв'язків між глобальною економікою і локальними цивільними суспільствами, сприяючи і соціокультурній динаміці. Культурна глобалізація означає залучення великої частини людства в єдину відкриту систему суспільно-політичних, економічних і культурних зв'язків на основі модерних засобів інформатики і телекомунікацій. Культурна глобалізація являє собою новий етап інтеграційних процесів у світі, її процеси стосуються всіх сфер життя суспільства – від економіки і політики до культури і мистецтва. Культурній глобалізації передбачено стати одним з найважливіших факторів, який буде визначати умови розвитку духовного життя етносу та нації у XXI столітті³.

Мультикультуралізм – це одна із визначальних тенденцій культурологічного контексту культурної глобалізації. Глобальний світ справді глобальним у розумінні об'єктивної взаємозалежності народів, нарощування єдиних, наскрізних, транснаціональних вимірів і просторів, переплетіння їхніх історій, зростання впливу зовнішніх (екзогенних) факторів на національний і культурний розвиток, поступове формування мультикультурного простору⁴.

¹ Скотна Н. Сутність глобалізації та її вплив на розвиток вищої освіти в Україні. *Людознавчі студії. Філософія*. 2013. Випуск 28. Філософія. С. 13.

² Соснін О. В., Воронкова В. Г., Постол О. Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2015. С. 83.

³ Там само: С. 86.

⁴ Там само. С. 87.

У кожную культуру глобалізація привносить на місце традиційних цінностей альтернативні стилі і образи, нові цінності, приводячи тим самим до орієнтації на чужорідні зразки. В результаті це веде до зміни культурного вигляду окремих соціальних груп і суспільства в цілому, яке дробиться на велику кількість слабо інтегрованих груп, що мають різні критерії культурної ідентичності¹.

Процеси глобалізації чинять негативний вплив на усталені раніше цінності і ідеали національних культур, особливо це стосується тих цінностей та ідеалів, способу життя, які сформувалися в традиційному, переважно аграрному суспільстві. Індустріалізація в ХХ ст. поставила під сумнів багато з «старих» цінностей, але в контексті сучасного суспільства багато з них майже втратили свою значимість. Ідеал жіночої цнотливості оскаржила сексуальна революція, що розгорнулася в країнах Європи, США, Південній Америці, Росії і СНД, країнах Азії в середині – кінці ХХ ст. Стандарти поведінки, зовнішнього вигляду також руйнуються. Раніше одяг, манери, спосіб життя чоловіків і жінок з різних соціальних верств були регламентовані. На даний момент вони плавно переходять в сферу моди, стають лише способом самовираження.

Конфлікти і проблеми сучасного глобального суспільства оголюють його вразливість, ефемерність, нестабільність. Руйнування традицій як результат процесів глобалізації відтворює загальну невизначеність сучасної ситуації в світі, по суті, неможливість вибудувати і структурувати соціальну обстановку, коли колишні механізми соціальної регуляції вже втрачені, а нові ще не утворені².

Пандемія нового коронавірусу 2019–2021 роках стала надзвичайним стрес-тестом для глобалізації. Зараз, коли критичні ланцюги поставок розпадаються, а країни приховують медичне постачання та поспішають обмежувати поїздки, криза змушує проводити велику переоцінку взаємопов'язаної світової економіки. Глобалізація не тільки дозволила швидко поширювати заразну хворобу, але й сприяла глибокій взаємозалежності між фірмами та країнами, що робить їх більш вразливими до несподіваних потрясінь. Зараз фірми та країни виявляють, наскільки вони вразливі.

Отже, глобалізація значно впливає на державний суверенітет і цілеспрямовано накладає свій відбиток на всі функції держави, переслідуючи

¹ Алиева О.Г., Саввина О.В., Моисеенко М.В. Кризис национальных культур в эпоху глобализации. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия*. 2014. №2. С. 88.

² Там само: С. 88.

в кінцевому підсумку мету – відібрати, або зменшити державний суверенітет. ТНК, великі світові і регіональні держави, міжнародні організації, обмежують суверенітет малих та середніх держави в суверенітет, іноді, діючи не навмисно, позбавляючи їх прав. Глобалізація проявляється практично у всіх напрямках: економічному, політичному, культурному, соціальному, її масштаби мають всесвітній характер. Вступаючи в економічні союзи, політичні об'єднання, держави позбавляються частини своїх можливостей, делегуючи їх наднаціональним структурам.

Що ж в кінцевому рахунку глобалізація несе країнам – загрозу чи нові можливості? Однозначно відповісти на це питання практично неможливо, адже баланс позитивних і негативних наслідків постійно змінюється. Однак реальність полягає в тому, що глобалізація являє об'єктивне і абсолютно неминуче явище сучасності, яке можна пригальмувати засобами економічної політики (що і відбувається в ряді випадків), але не можна зупинити або скасувати, бо такою є імперативна вимога сучасного суспільства і науково-технічного прогресу.

5.2. Принципи міжнародного права у сфері безпеки

Структура міжнародної безпеки базується, у першу чергу, на дотриманні основних принципів міжнародного права. Можна констатувати, що регулювання сучасних міжнародних відносин досить часто базується на нових концепціях і доктринах, які вступають у протиріччя з визнаними основними принципами міжнародного права, змінюють їх природу, системні основи міжнародного права і права міжнародної безпеки. Зупинимось на тому, що особливу роль у становленні та підтримці міжнародної безпеки відіграють основні принципи міжнародного права.

Передусім необхідно відзначити, що загально-засадничі принципи сучасного міжнародного права можна визначити як його загальноновизнані норми, які мають найбільш важливе значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, отже, для вирішення міжнародних конфліктів, тобто, забезпечення міжнародної безпеки.

Таке визначення знайшло підтвердження у Рішенні Міжнародного Суду 1974 р. щодо конфлікту між США і Канадою про кордон у затоці Мен, в якому вказується, що слова «принципи і норми» визначають одну

й ту ж саму ідею, а саме, що термін «принципи» означає правові принципи, тобто він включає норми міжнародного права, і що використання терміну «принципи» виправдано, оскільки йдеться про загальні і фундаментальні норми¹.

Слід підкреслити, що проблема основних принципів міжнародного права досить ґрунтовно вивчена в міжнародно-правовій науці. Термін «основні» означає, що йдеться про принципи загального міжнародного права, яке є основою усієї системи міжнародного права, на відміну від окремих його галузей, де також є свої принципи².

Як наголошується у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., добросовісне дотримання принципів міжнародного права, що стосуються дружніх стосунків і співпраці між державами, і добросовісне виконання державами зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту, мають найважливіше значення для підтримки міжнародного миру і безпеки та для досягнення інших цілей ООН³.

Загальновідомо, що основні принципи сучасного міжнародного права закріплені, перш за все, у Статуті ООН. Проте деякі з них сформульовані в ньому дуже стисло. Тому за ініціативою низки держав у 60-ті роки в ООН була проведена робота з кодифікування основних принципів. Вона завершилася прийняттям у 1970 р. Генеральною Асамблеєю ООН Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх стосунків і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН. Декларація містить сім принципів:

- принцип незастосування сили або загрози силою;
- принцип мирного вирішення міжнародних конфліктів;
- принцип невтручання у справи, що відносяться до внутрішньої компетенції держави;

¹ Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика: монографія. Київ-Одеса: Фенікс. 2018. С. 256

² Декларация о совершенствовании сотрудничества между Организацией Объединенных Наций и региональными соглашениями или органами в области поддержания международного мира и безопасности от 9 декабря 1994 г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cooperat.shtml (дата звернення: 07.04.2020); Декларация про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 07.04.2020).

³ Декларация про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 07.04.2020).

- обов'язок держав співпрацювати одна з одною відповідно до Статуту ООН;
- принцип рівноправ'я і самовизначення народів;
- принцип суверенної рівності держав;
- принцип добросовісного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН¹.

У Заключному акті Наради Хельсінкі з безпеки та співробітництва в Європі (СБСЕ, нині – ОБСЄ) від 1 серпня 1975 р. міститься десять основних принципів. До принципів, перерахованих у Декларації 1970 років, додатково надані принципи недоторканості кордонів, територіальної цілісності держав, поваги до прав людини і її основних свобод.

Зростання ролі міжнародних відносин у суспільстві та поява нових глобальних викликів та загроз ведуть до збільшення кількості основних принципів міжнародного права. Наприклад, з підвищенням міжнародного значення проблеми охорони довкілля в міжнародному праві виник і розвивається важливий принцип охорони довкілля².

Доцільно відмітити, що класифікація основних принципів у міжнародному праві умовна, бо всі вони взаємопов'язані, і кожен принцип має значення для всієї міждержавної системи безпеки. Проте, класифікація має практичну користь³, оскільки регулююча роль окремих принципів виявляється переважною у різних сферах міжнародних відносин. З врахуванням цього вважаємо погодитись з наступною класифікацією основних принципів міжнародного права, що зустрічається у юридичній літературі. Зокрема, принципи мирного співіснування держав незалежно від їх економічних, соціальних і політичних систем; принципи, що безпосередньо відносяться до підтримки міжнародного миру і безпеки; загальні принципи міжнародного співробітництва.

Так, аналізуючи першу групу принципів, необхідно відзначити, що принцип незастосування сили або загрози силою з'явився у міжнародному праві у період між двома світовими війнами спочатку як принцип заборони агресивної війни. Цей принцип замінив те, що існувало раніше

¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 07.04.2020).

² Рішення Ради колективної безпеки Організації Договору про колективну безпеку від 14.06.2009 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m44#o1 (дата звернення: 07.04.2020).

³ Устав Организации Объединенных Наций. Действующее международное право в 2-х т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. Т. 1. Москва: Юрайт, 2007. С. 11–34.

у міжнародному праві – право держави на війну (*jus ad bellum*), відповідно до якого кожна держава могла вдатися до війни проти іншої держави у разі будь-якого конфлікту між ними.

Уперше принцип незастосування сили або загрози силою був проголошений у Статуті ООН. Пункт 4 статті 2 Статуту визначає, що усі члени ООН стримуються в їх міжнародних відносинах від загрози силою або її вживання як проти територіальної недоторканості або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним з цілями ООН.

Тлумачення принципу незастосування сили або загрози силою надається в таких документах, як визначення агресії, прийняте Генеральною Асамблеєю ООН в 1974 году¹, і Декларації про посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її вживання у міжнародних відносинах, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 18 листопада 1987 року.

Аналіз відповідних міжнародно-правових документів дозволяє зробити висновок про те, що забороняються будь-які дії, що є загрозою силою або пряме чи непряме застосування сили проти іншої держави, а також застосування сили або загрози силою з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави або для вирішення міжнародних конфліктів, у тому числі територіальних спорів² і питань, що стосуються державних кордонів, або для порушення міжнародних демаркаційних ліній, включаючи лінії перемир'я. До заборонених дій у вказаних документах відносяться також репресалії із застосуванням озброєної сили. До них, зокрема, відноситься так звана «мирна блокада», тобто блокування портів іншої держави, здійснюване озброєними силами у мирний час, організація або заохочення організацій іррегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманство, а також організація, підбурювання, надання допомоги або участь в актах громадянської війни або терористичних актах.

Недопустимі з точки зору міжнародного права військова окупація території держави, що є результатом застосування сили порушуючи Статут ООН, придбання території іншої держави в результаті загрози силою або її вживання або насильницькі дії, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу і незалежність. Визначення агресії 1974 року встановлює перелік (не вичерпний) тих заборонених міжнародним правом

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 16.09.2005 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 07.04.2020).

² Про ратифікацію Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 16.11.2000 р. №2107-III. *Урядовий кур'єр*. 2000. №233.

дій, які є найбільш серйозними і небезпечними формами незаконного використання сили¹.

Однією з важливих норм сучасного міжнародного права, тісно пов'язаною з принципом заборони застосування сили або загрози силою, є право на самозахист. Ця норма сформульована у ст. 51 Статуту ООН. Відповідно до вказаної статті, Статут ООН аж ніяк не зачіпає невід'ємного права на індивідуальний або колективний самозахист, якщо станеться озброєний напад на члена Організації, до тих пір, поки Рада Безпеки не прийме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки.

Відповідно до зарубіжної доктрини міжнародного права має деяке поширення концепція, згідно якої Статут ООН не вніс змін до загального міжнародного права, і тому використання права на самозахист допускається не лише у разі озброєного нападу. Теоретично дана концепція ґрунтується на англо-американській доктрині «загального права» (*common law*), яка, будучи перенесена до сфери міжнародного права, доводить, що загальне міжнародне право – це лише звичайне право, а міжнародні договори, включаючи Статут ООН, – це операції, які не вносять безпосередньо зміни до загального міжнародного права. У доктрині міжнародного права вказано на неспроможність даної концепції, яка призводить до виправдання використання сили у відносинах між державами порушуючи Статут ООН².

У Декларації про посилення ефективності принципу відмови від загрози силою або її вживання у міжнародних відносинах 1987 року наголошується, що держави мають невід'ємне право на індивідуальний або колективний самозахист, якщо станеться озброєний напад, як це передбачено Статутом ООН.

Досить важливо мати на увазі, що п. 4 ст. 2 Статуту ООН містить загальну заборону застосування сили або загрози силою у відносинах між державами. Визначення агресії 1974 року встановлює найбільші випадки забороненого застосування озброєної сили, що часто зустрічаються, і, нарешті, ст. 51 Статуту ООН виділяє найнебезпечніше застосування озброєної сили – озброєний напад, передбачаючи в цьому випадку право на самозахист.

¹ Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 16.09.2005 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 07.04.2020).

² Про ратифікацію Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення: Звкон України від 16.10.1998 р. № 187-XIV. *Урядовий кур'єр*. 1998. № 208–209.

Як наголошується у статті 51 Статуту ООН, держави можуть використовувати право на самозахист у разі озброєного нападу, до тих пір, поки Рада Безпеки не прийме заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру і безпеки. Так, наприклад, коли Ірак здійснив агресію проти Кувейту влітку 1990 року, право на самозахист могли використовувати Кувейт і на його прохання будь-яка інша держава. Після того, як Рада Безпеки прийняла справу про агресію Іраку проти Кувейту до свого розгляду, подальші дії проти агресора здійснювалися відповідно до резолюцій Ради Безпеки. Так, 29 листопада 1990 р. Рада Безпеки ухвалила Резолюцію (№ 678), відповідно до якої, якщо Ірак на 15 січня 1991 р. не виконає резолюції Ради Безпеки, держави, що співпрацюють з Кувейтом, уповноважувалися «використовувати усі необхідні засоби з тим, аби підтримати і виконати» резолюції Ради Безпеки щодо агресії Іраку проти Кувейту. Відповідно до вказаної резолюції № 678 США та їх союзники почали військові дії проти Іраку 17 січня 1991 р. Вони закінчилися 28 лютого 1991 р. після прийняття Іраком усіх 12 резолюцій Ради Безпеки¹.

Принцип незастосування сили не поширюється на дії, які здійснюються відповідно до Постанови Ради Безпеки на підставі глави VII Статуту ООН. Застосування озброєної сили проти Іраку – один з важливих прикладів використання цього положення Статуту ООН.

Складовою частиною принципу незастосування сили або загрози силою є заборона пропаганди війни, який можна розглядати і як самостійну норму. У Декларації про принципи міжнародного права 1970 року наголошується, що відповідно до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані утримуватися від пропаганди агресивних війн. Це підтверджено і в Декларації 1987 року.

Наведена вище норма означає, що держави зобов'язані не допускати проведення своїми органами пропаганди війни; крім того, держави зобов'язані вживати заходів, щоб на їх території не велася пропаганда війни приватними особами, організаціями тощо.

З принципом незастосування сили найтіснішим чином пов'язаний принцип мирного вирішення конфліктів². Відповідно до цього принципу, держави повинні вирішувати конфлікти (спори) між собою лише мирними засобами.

¹ Резолюції Ради Безпеки щодо агресії Іраку проти Кувейту від 29.11.1990р. №678 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36311568 (дата звернення: 14.04.2020).

² Паризька хартія для нової Європи від 21.11.1990р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058 (дата звернення: 14.04.2020).

Старе міжнародне право не знало цього принципу. Воно виходило з того, що конфлікти (спори) між державами можна вирішувати не лише мирними, але і немирними засобами, включаючи війну. У Гаагських конвенціях 1899 і 1907 років містилася лише рекомендація звертатися до добрих послуг або посередництва, «перш, ніж вдатися до зброї», «наскільки дозволять обставини»¹.

Принцип мирного вирішення міжнародних конфліктів знайшов закріплення у міжнародному праві ще до другої світової війни. У Статуті Ліги націй була зроблена спроба надати обов'язковість зверненням держав до мирних засобів для вирішення конфліктів. Проте, вживання мирних засобів при цьому не виключало звернення держав до війни. І лише у 1928 році принцип мирного вирішення міжнародних конфліктів був зафіксований у багатосторонньому договорі – у Паризькому пакті про відмову від війни (пакт Бріана-Келлога). У ст. II цього Договору сторони визнали, що врегулювання або вирішення усіх розбіжностей або конфліктів, незалежно від характеру їх походження, повинні здійснюватися лише мирними засобами.

Після Другої світової війни вищевказаний принцип був закріплений у Статуті ООН (п. 3 ст. 2) і згодом знов і знов фіксувався у різних міжнародно-правових актах: у Пакті Ліги арабських держав (ст. V), у Хартії Організації африканської єдності (ст. 3), у Статуті Організації американських держав (ст. 5)², в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН, перш за все у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., у Заключному акті Хельсінкі СБСЄ 1975 року тощо.

Принцип мирного вирішення конфліктів означає обов'язок держав вирішувати усі спори, що виникають між ними, і конфлікти виключно мирними засобами. При цьому не має значення, загрожує конфлікт міжнародному миру і безпеці або ні. Будь-який конфлікт між державами незалежно від того, глобальний він або регіональний, зачіпає він життєві інтереси держави або другорядні, загрожує міжнародному миру і безпеці або не загрожує, підлягає лише мирному вирішенню. У той же час Статут ООН залишає за державами свободу вибору мирних засобів у вирішенні конкретного конфлікту.

У Декларації про принципи міжнародного права 1970 року підкреслюється, що міжнародні спори вирішуються на основі суверенної рівності

¹ Північноатлантичний договір від 04.04.1949 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008 (дата звернення: 15.04.2020).

² Партнерство заради миру Рамковий документ від 10.01.1994 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001 (дата звернення: 15.04.2020).

держав і відповідно до принципу вільного вибору засобів мирного вирішення конфліктів¹. У ній вказується також – якщо сторони не досягнуть врегулювання одним з мирних засобів, вони зобов'язані продовжувати прагнути до врегулювання іншими погодженими між ними мирними засобами.

Для втілення у життя цього принципу і підвищення його ефективності у межах процесу Хельсінкі скликалися міжнародні наради, на яких розроблявся загальноприйнятний метод мирного врегулювання, спрямований на те, щоб доповнити існуючі мирні способи новими засобами. Ця робота продовжується й досі.

Принцип територіальної цілісності держав належить до основних принципів міжнародного права, закріплених у п. 4 ст. 2 Статуту ООН². Даний принцип конкретизується у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., де він трактується як частина принципу суверенної рівності держав і як частина принципу незастосування сили або загрози силою. Дійсно, цей принцип тісно пов'язаний з обома вищевказаними принципами. У Декларації підкреслюється, що територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні³.

Проте, принцип територіальної цілісності держав настільки важливий, що у Заключеному акті ОБСЄ він виділений як самостійний принцип міжнародного права: «Держави-учасники поважатимуть територіальну цілісність кожного з держав-учасниць»⁴.

Принцип непорушності державних кордонів⁵ також тісно пов'язаний з принципом незастосування сили або загрози силою і з принципом суверенної рівності держав. У Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. він трактується як частина принципу незастосування сили або

¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 20.04.2020).

² Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 16.09.2005 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення: 07.04.2020).

³ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 20.04.2020).

⁴ Хельсенский Заключительный акт от 01.08.1975 г. <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (дата звернення: 22.04.2020).

⁵ Конвенция о международной гражданской авиации от 07.12.1944 г. Действующее международное право: в 2-х т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. Москва: Юрайт, 2007. Т. 2. С. 410–426.

загрози силою, а саме: «Кожна держава зобов'язана утримуватися від загрози силою або її вживання з метою порушення існуючих міжнародних кордонів іншої держави»¹.

У Заключному акті ОБСЄ він також виділений у самостійний принцип й у даному випадку йде далі за загально визнаний принцип незастосування сили або загрози силою. Згідно положень Заключного акту, принцип недоторканості кордонів означає не лише відмову від вживання сили або загрози силою з метою порушення існуючих кордонів, але і відмову від пред'явлення усіляких претензій, щодо перегляду державних кордонів. При цьому держави-учасниці розглядають як непорушні усі кордони один одного, як і кордони усіх держав в Європі, і тому вони стримуватимуться сьогодні та у майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Вони будуть, відповідно, утримуватися також від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захват та узурпацію частини або усієї території будь-якої держави-учасника².

Принцип суверенної рівності держав включає повагу до суверенітету усіх держав та їх рівноправ'я у міжнародних відносинах. Ці дві складові частини даного принципу можуть розглядатися і як самостійні принципи міжнародного права.

Так, принцип суверенної рівності держав закріплений у статті 2 Статуту ООН. Тлумачення цього принципу надається у багатьох міжнародних документах, перш за все у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. та у Заключному акті ОБСЄ 1975 р. Принцип суверенної рівності держав сформувався у період переходу від феодалізму до капіталізму і став одним з основних принципів міжнародного права. Проте у старому міжнародному праві разом з принципами поваги до державного суверенітету існували принципи, що санкціонували його порушення, перш за все, право держави на війну. Крім того, принцип суверенної рівності, як й інші принципи міжнародного права, поширювався лише на низку держав.

У сучасному міжнародному праві зміст принципу суверенної рівності держав розширився. Він включає положення про те, що кожна держава зобов'язана поважати суверенітет інших держав; кожна держава зобов'язана поважати територіальну цілісність і політичну незалежність інших

¹ Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569 (дата звернення: 20.04.2020).

² Хельсенський Заключительный акт от 01.08.1975 г. <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505> (дата звернення: 22.04.2020).

держав; кожна держава має право вільно вибирати і розвивати свої політичні, соціальні, економічні і культурні системи; всі держави юридично рівні. Держави мають однакові права і обов'язки як члени міжнародного співтовариства; кожна держава є суб'єктом міжнародного права з моменту виникнення. Кожна держава має право брати участь у вирішенні міжнародних питань, так або інакше що зачіпають її інтереси; кожна держава володіє на міжнародних конференціях і в міжнародних організаціях одним голосом. Держави створюють норми міжнародного права шляхом угоди на рівноправній основі. Жодна група держав не може нав'язувати іншим державам створені нею міжнародно-правові норми.

Отже, досить природно, що юридична рівність суб'єктів міжнародного права не означає їх фактичної рівності. Між принципом суверенної рівності держав та їх фактичною нерівністю є певне протиріччя.

Принцип невтручання¹ тісно пов'язаний з принципом суверенної рівності держав, склався в міжнародному праві паралельно з ним. Раніше зміст цього принципу був обмеженим, оскільки у багатьох випадках допускалися інтервенція, а також інші форми втручання у внутрішні справи держави. У сучасному міжнародному праві зміст вказаного принципу значно ширший. Принцип невтручання зафіксований у Статуті ООН (п. 7 ст. 2). Авторитетне тлумачення цього принципу дається у низці резолюцій Генеральної Асамблеї ООН про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., у Заключному акті ОБСЄ 1975 р. Згідно Статуту ООН, забороняється втручання у справи, що по суті входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави.

Поняття «внутрішні справи держави» або «справи, що по суті відносяться до внутрішньої компетенції будь-якої держави», не є територіальними поняттями. Не все, що відбувається на території даної держави, відноситься до його внутрішніх справ, наприклад, напад на іноземне посольство, статус якого, визначається міжнародним правом. У той же час багато відносин, що виходять за територіальні межі держави, по суті, складають його внутрішню компетенцію. Так, договір, укладений між двома державами, якщо він не зачіпає прав і інтересів третіх держав, відноситься до внутрішніх справ договірних сторін, в які третя держава, у принципі, не має права втручатися.

¹ Декларация о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета, принятая резолюцией 2131 (XX) Генеральной Ассамблеи от 21 декабря 1965г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/inadmissibility_of_intervention.shtml (дата звернення: 23.04.2020).

Згідно положень Декларації 1970 р., принцип невтручання означає заборону прямого або непрямого втручання з будь-яких причин у внутрішні або зовнішні справи будь-якої держави. Відповідно до цієї Декларації даний принцип включає заборону озброєної інтервенції та інших форм втручання або загрози втручання, спрямованих проти правосуб'єктності держави або проти її політичних, економічних і культурних засад. Забороняється використання економічних, політичних та інших заходів з метою підпорядкування іншої держави у здійсненні нею своїх суверенних прав і набуття будь-яких переваг, а також заохочення, допомога або допущення озброєної, підривної або терористичної діяльності, спрямованої на зміну конституційного ладу іншої держави шляхом насильства.

Зародження принципу самовизначення народів (націй) відноситься ще до періоду буржуазних революцій. Проте цей принцип не став загально-визнаним навіть в рамках європейського міжнародного права. Існування колоніальної системи знаходилося в різкому протиріччі з принципом самовизначення націй. Широкий демократичний і національно-визвольний рух, забезпечило включення принципу самовизначення народів в Статут ООН. Хоча і у вельми загальних формулюваннях, цей принцип знайшов віддзеркалення у ряді постанов Статуту і, таким чином, був закріплений як один з основних принципів сучасного міжнародного права¹.

При розробці пактів про права людини в ООН колоніальні держави рішуче чинили опір включенню в них принципу самовизначення націй і народів в більш розгорнутому формулюванні, ніж це записано у Статуті ООН. Деякі представники зарубіжної доктрини міжнародного права намагалися довести, що цей принцип взагалі не є принципом міжнародного права.

Проте, у результаті зміни ситуації, що продовжувалася, в світі принцип самовизначення народів отримав подальший розвиток. Це відбилося у ряді міжнародних документів, у яких найбільш важливі Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 року, стаття 1 Пактів про права людини і Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., в яких дається розгорнуте визначення вмісту принципу рівноправ'я і самовизначення народів.

Відповідно до цього принципу міжнародного права, усі народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, а всі дер-

¹ Резолюція 1483 (2003), ухвалена Радою Безпеки на її 4761-му засіданні, 22 травня 2003 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b43 (дата звернення: 05.05.2020).

жави зобов'язані поважати це право. Держави зобов'язані сприяти шляхом спільних і самостійних дій здійсненню народами права на самовизначення і утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу і незалежність. Відповідно до даного принципу забороняється підпорядкування народу іноземному пануванню.

Досліджуючи право народів на самовизначення, слід зазначити, що у низці випадків цей принцип використовується екстремістами, націоналістами, які намагаються узурпувати владу та прагнуть роздроблення існуючої держави. Виступаючи від імені народу, але, зовсім не представляючи його, розпалюючи націоналізм і ворожнечу між народами, вони розвалюють багатонаціональну державу. Це протирічить чинним інтересам народів даної держави.

Принцип співробітництва держав¹ є результатом поглиблення міжнародного розподілу праці, широкого розвитку міжнародних економічних та інших зв'язків у сучасну епоху. Економічна і політична необхідність співпраці держав для забезпечення міжнародного миру і безпеки, розвитку продуктивних сил, культури, охорона природи тощо породили цей юридичний принцип. Даний принцип міститься у Статуті ООН. Так, стаття 1 Статуту, перераховуючи цілі Організації, головною з яких є підтримка міжнародного миру і безпеки, встановлює, що ООН має бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей².

Доповнюючи та розвиваючи положення Статуту, Декларація про принципи міжнародного права 1970 р., визначаючи зміст принципу співробітництва держав, наголошує на тому, що держави зобов'язані співпрацювати у різних сферах міжнародних відносин з метою підтримки міжнародного миру і безпеки, розвитку міжнародної співпраці і прогресу. Це положення набуває актуального значення в умовах зростання глобальних проблем, які можливо вирішити лише спільними зусиллями держав і міжнародних організацій.

Ведучи мову про принцип поваги до прав людини, слід зазначити, що ще у старому міжнародному праві з'явилися окремі норми про захист прав людини. До них відносилися заборона работоргівлі, постанови деяких міжнародних договорів про захист національних меншин та ін. У 1919 р.

¹ Резолюція 1408 (2002), ухвалена Радою Безпеки на її 4526-му засіданні, 6 травня 2002 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a14 (дата звернення: 05.05.2020).

² Резолюція 1343 (2001), що прийнята Радою Безпеки ООН на його 4287-му засіданні, 7 березня 2001 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_961 (дата звернення: 02.05.2020).

була створена Міжнародна організація праці, що оголосила своєю метою поліпшення умов праці.

При цьому вважається за потрібне згадати й про злочини, скоєні під час Другої Світової війни, оскільки ці події досить гостро поставили питання щодо необхідності міжнародного захисту прав людини. Принцип поваги основних прав і свобод людини був зафіксований, хоча й у вельми загальній формі, у Статуті ООН. У 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, та у межах ООН почалася підготовка міжнародних Пактів про права людини, які були прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у 1966 р. Принцип поваги до прав людини отримав втілення і розвиток також у низці спеціальних конвенцій, прийнятих у рамках ООН або її спеціалізованих установ.

Згадуючи значення та зміст принципу поваги до прав людини, слід зазначити, що відповідно до цього принципу всі держави зобов'язані поважати основні права і свободи усіх осіб, які знаходяться на їх територіях¹. Держави зобов'язані не допускати дискримінації за ознаками статі, раси, мови і релігії, зобов'язані сприяти загальній повазі до прав людини та основних свобод і співпрацювати задля досягненні цієї мети на універсальному і регіональному рівнях².

Наступним є принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань. Він належить до найбільш старих основних принципів міжнародного права. Цей принцип закріплено у Статуті ООН. У преамбулі Статуту підкреслюється рішучість членів ООН «створити умови, при яких можуть дотримуватися повага до зобов'язань, що витікають з договорів та інших джерел міжнародного права». Статут зобов'язав усіх членів ООН сумлінно виконувати взяті відповідно до положень Статуту міжнародні зобов'язання (п. 2 ст. 2).

Вищенаведений принцип закріплено також у Віденських конвенціях про право міжнародних договорів 1969 і 1986 рр.³, у Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., у Заключному акті ОБСЄ 1975 року та у багатьох інших міжнародно-правових документах.

Вказаний принцип поширюється на усі міжнародні зобов'язання, що виходять з положень міжнародних договорів, та із звичайних норм, а та-

¹ Резолюція 1298 (2000), ухвалена Радою Безпеки на її 4144-му засіданні 17 травня 2000 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_429 (дата звернення: 02.05.2020).

² Резолюція 1267 (1999), що прийнята Радою Безпеки на її 4051-му засіданні (Щодо афганського руху «Талібан») https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_452 (дата звернення: 03.05.2020).

³ Віденська конвенція про право міжнародних договорів https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118 (дата звернення: 05.05.2020).

кож з обов'язкових рішень міжнародних органів і організацій (міжнародних судів, арбітражів та ін.). Як загальна норма міжнародного права наведений принцип включає конкретніші норми. Серед них сумлінність і неухильність виконання міжнародних зобов'язань, недопустимість посилаць на положення внутрішнього (національного) права у виправдання їх невиконання, недопустимість брати зобов'язання у протиріччя із зобов'язаннями, що вже діють, з третіми державами. Принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань включає заборону довільної односторонньої відмови або зміни міжнародних зобов'язань.

Процес становлення принципу сумлінності у міждержавній практиці бере свій початок з першою та другою Гаагських конвенцій про мирне вирішення міжнародних суперечок 1899 і 1907 рр., прийнятих на першій і другій конференціях світу 1899 і 1907 рр., а також із Статуту Ліги націй. У відповідних статтях цих документів встановлювалося правило про обов'язковість добросовісного виконання винесеної арбітражної ухвали (ст. 18 Конвенцій 1899 р., ст. 37 Конвенцій 1907 р., ст. 13 п. 4 Статуту Ліги Націй).

На теперішній час принцип сумлінності у формі принципу добросовісного виконання зобов'язань з міжнародного права як один із засадничих міжнародно-правових принципів зафіксований у Декларації 1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх стосунків і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН; Заключному акті Ради безпеки і співпраці в Європі 1975 р.

Принцип сумлінності як загальний принцип права і як один з принципів договірної права закріплений у Віденській конвенції 1969 р. про право міжнародних договорів (преамбула; ст. 26, 31, 46).

Найбільше значення у процесі затвердження принципу сумлінності як засадничого принципу позитивного міжнародного права мало, без сумніву, включення його до тексту Статуту ООН. У п. 2 ст. 2 Статуту ООН наголошується, що усі члени Організації Об'єднаних Націй сумлінно виконують перейняті на себе за положеннями даного Статуту зобов'язання, аби забезпечити їм всім у сукупності права і переваги, що виходять з приналежності до складу членів Організації.

При цьому норма «*pacta sunt servanda*» сама вказує на необхідність дотримання Статуту ООН. Проте включення принципу сумлінності до зобов'язань виконання Статуту ООН не є перебільшенням. Оскільки, принцип сумлінності забезпечує стан, при якому держави, – члени ООН, зобов'язані виконувати постанову Статуту ООН згідно не лише його букви, але і духу. Таким чином, підвищується рівень виконання зобов'язань за Статутом ООН.

Наголошення у ст. 2 Статуту ООН принципу сумлінності передбачає ґрунтування відносин між державами – членами ООН на чесності, лояльності, взаємній довірі. Тим самим повинні бути виключені будь-які прояви недобросовісної поведінки у взаємовідносинах. У цьому аспекті принцип сумлінності ототожнюється з повагою даного слова (зобов'язання), зі святістю міжнародного договору, вірністю взятим зобов'язанням. У той же час Статут ООН не уточнював конкретний зміст принципу сумлінності та його юридичних наслідків.

Роз'яснення сутності принципу сумлінності наводиться у Декларації ООН 1970 р. і Заключному акті 1975 р. Ради безпеки та співробітництва у Європі.

Принцип сумлінності (принцип добросовісного виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН) (Декларація 1970 р.) і принцип добросовісного виконання зобов'язань з міжнародного права (Заключний акт 1975 р.) – у тому, що стосується розкриття сутності принципу, що викладається в них, містили практично близькі положення. Відповідно до цих принципів держави зобов'язані сумлінно виконувати свої зобов'язання за положеннями Статуту ООН, а також сумлінно виконувати обов'язки, що виходять із загальновизнаних принципів і норм сучасного міжнародного права. Держави зобов'язані сумлінно виконувати зобов'язання, витікаючі з чинних та відповідних міжнародному праву договорів або інших угод, учасниками яких вони є. Коли зобов'язання є похідними від міжнародних договорів, суперечать зобов'язанням членів ООН за Статутом ООН, останні мають переважну силу.

Як свідчить аналіз підготовчих матеріалів щодо розроблення положень Декларації 1970 р. і Завершального акту 1975 р., у рамках Спеціального комітету з принципів в Європі склалася єдина думка відносно важливості принципу сумлінності у міжнародних відносинах. Вироблений у результаті тривалих дебатів текст принципу був вдалим компромісом поглядів різних держав, хоча не можна сказати, що він повністю досконалий і відображає єдину думку всіх держав, що брали участь у прийнятті згаданих документів.

Враховуючи взаємозалежність прав і зобов'язань держав, принцип сумлінності означає, що права держави повинні здійснюватися так, щоб це було сумісно зі всім комплексом зобов'язань, витікаючих для нього з договорів і загального міжнародного права. Використання прав на основі принципу сумлінності і розумності встановлює таку процедуру їх реалізації, при якій повинні забезпечуватися ті інтереси, які охороняються визнаними за державами правами, без нанесення збитку що захищається

міжнародними договорами і загальним міжнародним правом законним інтересам іншої держави.

Хоча у Статуті ООН і Декларації ООН 1970 р. йдеться про добросовісне виконання державами зобов'язань, прийнятих ними за Статутом ООН, принцип сумлінності не обмежується лише зобов'язаннями, які держава перейняла відповідно до Статуту ООН; а стосується усього комплексу міжнародних зобов'язань, які витікають з міжнародних договорів і норм міжнародного звичайного права. У сенсі плану оптимальним методом оформлення сфери вживання принципу сумлінності може служити ст. 13 Проекту декларації прав і обов'язків держав, прийнятого на першій сесії Комісії міжнародного права ООН в 1949 р. У ст. 13 наголошується, що кожна держава зобов'язана сумлінно виконувати свої зобов'язання, що виникають з договорів та інших джерел міжнародного права, і не може посилається на положення своєї конституції або своїх законів як на виправдання невиконання ним цього обов'язку¹.

Порівняльний аналіз постанов Статуту ООН і Декларації ООН 1970 р., що стосуються принципу сумлінності, свідчить про концептуальну близькість вказаних двох документів. У Статуті ООН йдеться про добросовісне виконання перейнятих на себе за діючим Статутом зобов'язань, в Декларації про добросовісне виконання зобов'язань, прийнятих відповідно до Статуту ООН. З положень цих двох документів виходить, що принцип сумлінності поширює свою дію на зобов'язання, які прийняті відповідно до Статуту ООН.

Слід зазначити, що включення принципу добросовісного дотримання міжнародних зобов'язань в Декларацію ООН 1970 р. і в Заключний акт 1975 р. стало важливою подією на шляху забезпечення юридичної безпеки сторін на основі вищевказаного принципу. Закріплення принципу сумлінності до розвитку відповідних постанов Статуту ООН в тексті Декларації ООН 1970 р. і Заключному акті 1975 р. нарівні з іншими загальновизнаними принципами сучасного міжнародного права можна розглядати як значний етап його оформлення кодифікування як окремих принципів міжнародної безпеки.

Міжнародно-правовий характер принципу сумлінності підтверджується на основі аналізу міжнародної судової та арбітражної практики. Згідно цій практиці, з врахуванням принципу сумлінності була вироблена наступна норма, що мала важливе теоретичне значення для сучасного

¹ Корецький В. М. Декларации прав и обязанностей государств. Киев: Изд-во АН УССР. 1962. С. 119.

права міжнародних договорів. Кожного разу, коли держава бере на себе договірне зобов'язання, принцип сумлінності, який регулює виконання договірних зобов'язань, накладає обмеження загального порядку на усі права держави у тому плані, що жодне з них не може бути здійснене не-сумісно з добросовісним виконанням взятого зобов'язання. Будь-яке невиконання договірних зобов'язань на основі принципу сумлінності неминуче тягне за собою відповідні санкції.

Домінуючою точкою зору з приводу юридичного змісту принципу сумлінності є твердження про те, що він визнається як засадничий принцип сучасного міжнародного права і одночасно відноситься до загальних принципів права. У вітчизняній науці міжнародного права у небагатьох роботах, в яких розглядається принцип сумлінності, переконливо показується юридична сутність принципу сумлінності, його засадничий характер нарівні з іншими міжнародно-правовими принципами характеру *jus cogens*¹.

Міждержавна практика послідовного виконання державами міжнародних зобов'язань на основі принципу сумлінності красномовно свідчить на користь того, що держави розцінюють такого роду зобов'язання як такі, що мають міжнародно-правовий характер. Зрештою можна з повною підставою говорити про те, що самою кращою гарантією виконання міжнародного зобов'язання, у тому числі зобов'язання, що ґрунтується на принципі сумлінності, є не звернення до судової процедури, а взаємний баланс інтересів і розуміння цілісності, взаємозв'язаного сучасного стану безпеки, при якому будь-яке його порушення, що охороняються міжнародним правом прав, та інтересів держав неминуче спричинить порушення загальноприйнятих міжнародно-правових норм і поставить під загрозу правову безпеку сторін. При такому розумінні цілісності сучасного функціонування світового співтовариства та єдності міжнародного права правовий чинник відіграє доповнюючу роль стосовно підтримки на основі принципу справедливості балансу прав і інтересів держав у процесі їх спілкування.

Для подальшого зміцнення і розвитку принципів міжнародного права у сфері забезпечення міжнародної безпеки великого значення набувають цінності і принципи, визначені у Декларації тисячоліття ООН 2000 року, в якій відзначаються наступні наміри держав: «Ми визнаємо, що окрім індивідуальної відповідальності перед нашими власними суспільствами

¹ Див.: Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (*jus cogens*). Тбилиси. Тбилиси: Из-во Тбил. ун-та. 1982. 406 с.; Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Харків: Одиссей. 2008. 704 с.

ми несемо також колективну відповідальність за затвердження принципів людської гідності, справедливості і рівності на глобальному рівні... Ми знов заявляємо про нашу прихильність цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй, які довели свою непідвладність часу та універсальний характер. Їх актуальність і здатність служити джерелом натхнення зростають у міру того, як країни і народи стають усе більш взаємозв'язаними і взаємозалежними. Ми сповнені рішучістю встановити справедливий і міцний мир у всьому світі відповідно до цілей і принципів Статуту. Ми підтверджуємо своє зобов'язання прикладати усі зусилля, спрямовані на забезпечення суверенної рівності усіх держав, повагу до їх територіальної цілісності та політичної незалежності, урегулювання суперечок мирними засобами і відповідно до принципів справедливості і міжнародного права, права на самовизначення народів, що все ще знаходяться під колоніальним пануванням та іноземною окупацією, невтручання у внутрішні справи держав, поваги до прав людини і основних свобод, дотримання рівних прав для всіх, без відмінності раси, полу, мови і релігії і міжнародної співпраці у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного і гуманітарного характеру... Ми вважаємо, що важливе значення для міжнародних відносин у XXI ст. матиме низку фундаментальних цінностей. До них відносяться: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи і загальний обов'язок. Останнє, зокрема, передбачає: усунення загрози міжнародному миру і безпеці повинне розділитися між народами світу і здійснюватися на багатобічній основі. Центральну роль в цьому повинна відігравати ООН, як найбільш універсальна і найпоказовіша організація у світі...»¹

Підводячи підсумки, слід виділити наступне. Зміст, значення та особливості принципів забезпечення міжнародної безпеки визначаються сучасним міжнародним правом, як сукупністю певних юридичних норм, що реалізуються у функціонуванні міжнародної спільноти, у відносинах держав у відповідних аспектах конкретної діяльності на міжнародній арені.

Як відомо, у теорії міжнародного права є стійка тенденція пов'язувати поняття міжнародної безпеки з наявністю міжнародних правовідносин, що регулюються принципами і нормами міжнародного права. Отже, забезпечення міжнародної безпеки охоплює наступні завдання – забезпечення миру і справедливості на міжнародній арені, захист усіх суб'єктів

¹ Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй 08.09.2000 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення: 17.05.2020).

міжнародного права від глобальних викликів та загроз, негативних проявів, підвищення соціально-економічних умов життя населення планети, гуманізація всіх сфер життєдіяльності міжнародної спільноти.

Міжнародна безпека, будучи складовою соціально-політичних і правових явищ, характеризує стан міжнародних відносин. Тобто, інакше кажучи, міжнародна безпека є система відносин держав, що заснована на законності та нормах міжнародного права. Міжнародне право, особливо з прийняттям Статуту ООН, що закріплює справедливі принципи відносин між державами і народами, втілює нормативно-юридичну модель міжнародної безпеки, що відповідає інтересам усіх держав і народів. Міжнародне право забезпечує стан захищеності міжнародної спільноти.

Специфіка міжнародної безпеки обумовлена погоджувальною природою міжнародного права та особливостями його системи. Міжнародне прилюдне право – це підсистема міждержавної системи. Його особливості визначаються характером міждержавної системи, в якій воно функціонує і розвивається. Міждержавна система істотно відрізняється від будь-якої внутрішньої державної системи за своїми компонентам, ступеня їх інтеграції, структурі, характеру зв'язків і взаємодій, функціонуванню, інакше кажучи, за усіма основними параметрами.

Головними компонентами і суб'єктами міждержавної системи є держави – суверенні утворення. Усі інші компоненти у міждержавній системі є утвореннями, так або інакше створені державами. Крім того, необхідно відмітити, що міжнародне право як право специфічної соціальної системи, міждержавної системи, відрізняється від внутрідержавного права за способом утворення норм, соціальним змістом, суб'єктами, об'єктом регулювання, способами функціонування.

Оскільки у міждержавній системі не існує судових і виконавчих органів, ідентичних тим, які існують у державах, функціонування міжнародного права і, перш за все застосування його норм, істотно відрізняється від функціонування і застосування норм внутрішнього державного права. Головну роль у функціонуванні міжнародного права відіграють держави, а також міжнародні організації. Органом забезпечення міжнародного права в аспекті верховенства права є Міжнародний Суд ООН.

Зміст та сутність міжнародної безпеки визначається також характером міжнародно-правових норм. У теорії міжнародного права міжнародно-правова норма розглядається як узагальнене правило поведінки суб'єктів міжнародного права. У загальній теорії права правова норма зазвичай визначається як узагальнене правило поведінки. Це положення застосовується й до норм міжнародного права. Норма міжнародного права – це

правило поведінки, звернене зазвичай до персонально невизначеного кола суб'єктів міжнародного права. Норми міжнародного права поділяться на диспозитивні та імперативні. Диспозитивними нормами називаються такі норми, від яких держави можуть відступати за взаємною угодою. Імперативні норми (*jus cogens*) – це норми, від яких держави не можуть відступати навіть за взаємною угодою, і договір між державами, що суперечить таким нормам, є юридично недійсним.

Особливості принципів забезпечення міжнародної безпеки визначається і специфікою міжнародних правовідносин, передумовою виникнення яких є три категорії правових норм: норми договірні, норми звичайні, норми, сформульовані у рішеннях міжнародних організацій. Тобто, усі норми міжнародного права, незалежно від порядку їх створення, виступають як вираження суверенної волі держав, що виступають єдиними творцями норм міжнародного права, здійснюючи цю свою виключно важливу функцію або безпосередньо (договірні і звичайні норми), або безпосередньо через міжнародні органи, що створені для виконання певних завдань міжнародного співробітництва. Необхідною умовою забезпечення міжнародної безпеки є юридична правомірність міжнародних правовідносин, оскільки у більшості випадків реалізація розпоряджень міжнародного права має місце у процесі правовідносин держав.

Міжнародна безпека тісно пов'язана із забезпеченням законності. Законність у внутрішньому державному праві передбачає одноманітне розуміння і вживання норм права, реалізацію цих норм у повному обсязі, виконання розпоряджень норм у встановлені терміни. Усе це повною мірою відноситься і до міжнародного права. Вимогою для міжнародної життєдіяльності є дотримання загальнодемократичних принципів сучасного міжнародного права. Що стосується дотримання загальнодемократичних норм і принципів, то це обов'язково для усіх держав. Без суворого дотримання даного мінімуму не може бути забезпечений стабільний стан міжнародної безпеки та жорстке дотримання міжнародної законності.

Доцільно відзначити, що основні риси міжнародного права визначають зміст і специфіку принципів міжнародної безпеки як соціально-політичного і правового явища. Це положення знайшло своє віддзеркалення й у теорії міжнародного права. Таким чином, міжнародна безпека визначається як стан захищеності життєдіяльності міжнародного співтовариства, впорядкований на засадах міжнародного права у межах забезпечення міжнародної законності.

Таким чином, міжнародну безпеку можна визначити як упорядковану систему міжнародних відносин, інституційно побудовану на засадах

принципів і норм міжнародного права, зі встановленою метою щодо захисту загальних інтересів міжнародної спільноти у цілому.

На становлення та розвиток сучасної системи забезпечення міжнародної безпеки досить серйозно вплинули найбільші події у житті суспільства і в міждержавній системі. Поява нових принципів міжнародного права стала підґрунтям становлення сучасних принципів міжнародної безпеки. До найважливіших міжнародно-правових принципів забезпечення міжнародної безпеки відносяться: принцип заборони агресивної війни, принцип злочинності такої війни, право усіх народів і націй на самовизначення, принцип рівноправ'я держав, принцип недійсності нерівноправних угод, нав'язаних силою, принцип поваги до соціально-економічних прав людини.

Вирішальне значення для остаточного становлення сучасних принципів забезпечення міжнародної безпеки мали підсумки Другої світової війни і подальший міжнародний розвиток. Найважливішою віхою у затвердженні сучасних принципів міжнародної безпеки є створення Організації Об'єднаних націй. ООН відіграє важливу позитивну роль у розвитку міжнародних відносин, а положення її Статуту є засадничим фундаментом сучасного міжнародного права і сучасної системи принципів міжнародної безпеки. Статут ООН не лише розвинув старі демократичні принципи міжнародного права, але й розширив їх до низки нових фундаментальних принципів, таких, наприклад, як принцип незастосування сили і загрози силою у відносинах між державами, право на самовизначення усіх народів, принцип рівноправ'я усіх держав, принцип до основних прав і свобод людини. Статут ООН став основним документом сучасного міжнародного права. Відповідно до Статуту ООН був створений міжнародний механізм реалізації норм міжнародного права, ефективніший, ніж механізм Ліги Націй. Найважливішими ланками цього механізму є Рада Безпеки ООН і Міжнародний Суд ООН.

Динаміка розвитку міжнародного права протягом ХХ ст. характеризує себе істотними позитивними змінами у системи принципів забезпечення міжнародної безпеки. Сучасна система принципів забезпечення міжнародної безпеки має якісні за природою і сутнісні за характером відмінності від колишньої, що базувалася на нормах класичного міжнародного права. Це пов'язано, перш за все, зі зміною основних принципів і інститутів міжнародного права. Важливе значення у науці і практиці сучасного міжнародного права має процес виокремлення сфери прав і свобод людини як цілісний за формою і закінчений за характером інститут сучасної міжнародної юриспруденції. Принцип поваги до прав людини став загаль-

новизнаним принципом міжнародного права. Питання прав людини перестали повністю входити до внутрішньої компетенції держави. Так, індивід набуває усе більше елементів міжнародної правосуб'єктності. Істотні зміни сталися також у всіх галузях міжнародного права – у таких, наприклад, як суб'єкти міжнародного права, право міжнародних договорів, міжнародно-правова відповідальність, мирне вирішення конфліктів, дипломатичне і консульське право. З'явилася низка нових галузей міжнародного права: право міжнародних організацій, права людини, право міжнародної безпеки, міжнародне право довкілля, міжнародне космічне право, міжнародне ядерне право, міжнародне економічне право та ін.

Особливу роль у становленні і підтримці міжнародної безпеки відіграють основні принципи сучасного міжнародного права. Основні принципи сучасного міжнародного права можна визначити як його загально-визнані норми, що мають важливе значення для забезпечення нормального функціонування міждержавної системи і, отже, для вирішення міжнародних проблем у цілому.

Отже, зростання ролі міжнародних відносин у суспільстві і поява нових глобальних викликів та загроз ведуть до підвищення ролі основних принципів міжнародного права у забезпеченні міжнародної безпеки.

5.3. Ліберальна парадигма у формуванні європейської безпеки

Сучасна політична наука політико – ідеологічну доктрину лібералізму розглядає у різних сферах людської раціональності. Економіка, політика, культура, світогляд, міжнародні відносини тощо сьогодні тісно пов'язані з політикою лібералізації й її головною метою – вільною особистістю, яка повинна змінити світ. Не оминули теоретики лібералізму і питання безпеки як умови, де така особистість може існувати.

Світова лібералістика пропонує нам поглянути на ліберальну парадигму як систему основних категорій, принципів, ідей, концепцій і уявлень, яка відображає історично конкретний шлях соціального й духовно-культурного розвитку країн-лідерів західної цивілізації та синтезує певний тип культури ідеологічного забарвлення соціальних процесів і політичного мислення. У центр ліберальної ідеї поставлена людина, її права і свободи, ліберальна демократія та безпека. Привабливість нової філософії, яку на-

прикінці XVIII – на початку XIX століть запропонував лібералізм виявився не стільки через її революційність, адже ліберальна ідея у системному ключі відкидає будь-які революції (крім ліберальної), скільки через людський вимір щастя і безпеки якомога для більшої кількості людей, які прагнуть мети у власний спосіб. Сьогодні важко знайти країну, де б не відчувався вплив епохи «модерніті» (*вислів І. Валлерстайна*)¹, і де б її матеріальними та духовними плодами тією чи іншою мірою не користалися народи різних країн. Майже за два століття нова ідеологічна течія сформувала найвпливовішу систему цінностей для широких мас та визначила тренди формування середовища безпеки і політичного очікування щодо «недемократичних» суспільств і держав, які теж можуть приєднатися до простору безпеки цивілізованих народів.

Глибина і універсалізм ліберальної ідеї, її життєва сила особливо відчутні крізь катаклізми історії та потрясіння, які подолали народи Європи. Реформація, Велика Французька революція (1789 р.), Жовтнева революція в Росії (1917 р.), Перша і Друга світові війни, «холодна війна» і велика ліберальна революція у 90-х роках XX століття в країнах Центрально-Східної Європи сприяли розвитку країнознавчих шкіл європейського лібералізму і наповнення ліберальної ідеї новими гуманітарними, політичними економічними й безпековими настановами, якими вона сьогодні оперує.

Кроки кропіткої роботи щодо розбудови середовища безпеки в Європі, за яку у другій половині XX і на початку XXI століття по-справжньому взявся лібералізм умовно можна поділити на два великих етапи. В межах історичного етапу 1949–1999 років² зусиллями західної спільноти ліберальна ідея конкретизувалася у певний політико-ідеологічний безпековий проект під назвою «кооперативна безпека», формат якої з 1949 року відобразив НАТО, а з 1992 року ЄС.

Це стало свідченням, що головні постулати лібералізму увійшли в політичний культуру правлячого класу євроатлантичної спільноти, а сама ліберальна ідея у її безпековому вимірі остаточно ствердилася на своїй історичній батьківщині. У протиположності НАТО в Європі існував Варшавський договір (1955 р.) який явно не відповідав політико-ідеологічним

¹ Валлерстайн І. Кінець знаменитого світу: Соціологія XXI століття / пер. з англ.; под ред. В.Л. Іноземцева. Москва: Логос, 2003. 368 с.

² Етап характеризують Північноатлантичний договір від 4.04.1949 року, рішення Вашингтонського саміту НАТО (1999 р.), де була затверджена стратегія розширення НАТО на основі просування цінностей західної цивілізації та Спільна зовнішня політика і політика безпеки (СПСР) ЄС у межах Маастрихтських угод від 01.11.1993 року.

принципам демократії Заходу. Суперечності між двома формами безпеки повинна була усунути історична нарада 35 країн у Хельсінкі (1975 р.), але цього не сталося через боротьбу двох центрів сили, які очолювали США і СРСР. На другому етапі, а це 1999–2017 роки (2017 р. – прийняття в НАТО Чорногорії)¹ ліберальна ідея шляхом великої ліберальної революції 90-х досить переконливо завоювала простір «несвободи», який уособлювали країни колишнього соціалістичного табору і пострадянського простору та приєднала до «історичного НАТО» (НАТО до 1999 р. – 16 країн), ще 11 країн Східної і Центральної Європи, а до «старої» Європи (ЄС до 2002 р. – 15 країн) – 13 країн. Отже, сьогодні авансцену європейської безпеки визначає формат 27 на 28 (НАТО/ЄС), у якому за Ф. Фукуямою «переможцем виступає не так ліберальна практика, як ліберальна ідея».

Характер змін, що відбулися у цей відлік часу можна співставити з відомою «стрілою часу» К. Ясперса, яку він розглядав як всепроникну ідею, що охоплює свідомість великої кількості людей і стає рушійною силою культурних, соціальних і політичних змін. Для Європи, починаючи з 1945 року, часу ствердження Ялтинської системи світоустрою таким проектом стала умиротворена і безпечна Європа з відкритими кордонами, прогнозованою зовнішньою політикою і прозорою військовою діяльністю країн-сусідів. За задумами західних політиків інструментом реалізації цього проекту повинен був виконати лібералізм. Лейтмотив європейського безпекотворення у цей час сформував американській політолог Ф. Фукуяма у «Кінці історії». На його думку середовище безпеки спочатку утворюють країни «світу постісторії» – західні демократії де перемогла ліберальна ідея, а потім шляхом «м'якої сили» через поступову примусову лібералізацію «світу історії»² до них можуть приєднатися й інші країни. Завдяки такому механізму стимуляції зміцнення середовища безпеки на цінностях лібералізму відбувається долання головної хвороби людства, яку Т. Гоббс сформулював як «війна всіх проти всіх».

Це означає, що політика європейського безпекотворення відображає певну палітру поглядів і позицій сторін процесу, які можуть не лише не збігатися, але й відверто суперечити одна-одній. Наявність конфліктного потенціалу дає себе знати, по-перше, у змаганні двох підходів: західно-

¹ Етап характеризує політика «відкритих дверей» НАТО у відповідності до рішень Вашингтонського саміту НАТО, формування простору європейської безпеки на основі «кооперативної» форми, яку уособлювали хвилі розширення Альянсу на Схід і Південь Європи та намагання ЄС сформувати власну компоненту військової безпеки.

² Фукуяма Ф. *Кінець історії? Вопросы философии*. 1990. №3. С. 134–148.

го, що відстоює єдність цінностей і цілей, і східного (російського), який наголошує на суверенності і самобутності.

І, по-друге, – в силовому протистоянні трьох центрів сили – США, Європейського Союзу (ЄС) і Російської Федерації (РФ), які зорієнтовані на різні структури безпеки: США на НАТО, Росія на ОДКБ, ЄС як альтернатива НАТО з 2000 року позиціонує власний воєнний проект – Спільну європейську політику безпеки і оборони (СЄПБО). Відповідно доктринальна сторона безпеки трьох головних європейських гравців, трьох центрів сили відображає відмінні цільові настанови та позиції сторін, які межі діалогу обумовлюють дотриманням принципів пропонованих форм і моделей безпеки. Колективний Захід прагне «кооперативної» форми (модель НАТО і ЄС), РФ прагне «колективної» форми (модель ОДКБ).

Цільові і цінісно-культурологічні детермінанти, якими в політиці європейського безпекотворення керуються центри сили можна спостерігати в трьох основних концептуальних підходах¹. Перший підхід демонструє стратегія Північноатлантичного Альянсу – це зміцнення та розширення НАТО як інструменту колективної безпеки і колективної оборони країн-членів з метою захисту спільних цінностей і завоювань західної демократії. Другий підхід є результатом розвитку власне Європейської політики безпеки і оборони (СЄПБО) країнами ЄС у межах Маастрихтських угод від 1.11.1993 року та початком проведення Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (CPSP). Третій підхід – це спроба реанімації проекту європейської колективної безпеки на базі рішень Хельсінкі (1975 р.), засадах міжнародного права, 10 принципів НБСЄ та концепції «кооперативної безпеки» (1999 р.) під егідою НБСЄ. Мета – розбудова стабільної, мирної та демократичної Європи. Його прагне РФ та країни СНД, які входять в ОДКБ.

Така картина європейського безпекотворення, з одного боку, вимагає прояснення постулатів ліберальної ідеологемі і проголошених нею ціннісних орієнтирів свободи, демократії і безпеки як базових категорій системи європейської безпеки, а з другого, зумовлює необхідність звернення до праць теоретиків американської і європейської лібералістики. У нашому випадку антологічне прояснення цих понять повинно усунути «печери» смислів, які утворює гра термінів та зменшити долю оптимізму щодо історичної миротворчої місії лібералізму, яку йому пророчать ідейні прихильники.

¹ Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. С. 12–13.

Відаючи демократичній складовій належне як справжньому і прийнятному підґрунтя для успіху політики європейського єднання, не можна не помітити, що ліберальне теоретизування відображає діалектику боротьби між країнознавчими (самобутніми і цивілізаційними) аспектами розуміння проблеми європейської безпеки. Тут стикаються змагання окремих досвідів, практик і нюансів прояву політики лібералізації в трьох її складових: атлантичної (США), західноєвропейської (ЄС) та східноєвропейської (Росія і країни-члени ОДКБ). Кожна зі сторін процесу має власний досвід рівня вкорінення «абсолютів лібералізму» як свобода, демократія і безпека у ментальність великих соціальних груп та особливості їх присутності в моральному досвіді протягом історії.

Попередньо зазначимо, що зміст цих «абсолютів» представники ліберальної ідеї намагаються розкрити через процеси досягнення соціальної гармонії, стабільності та солідарності європейських народів, що в умовах культурного релятивізму і боротьби інтересів є майже недосяжним. Це віддзеркалює динаміка міждержавних відносин і міжнародної політики за останні 15 років, коли зростання загроз воєнного і невоєнного характеру як раз пов'язано з наслідками політики лібералізації ключових районів світової політики. Перш за все, йдеться про простір колишнього СРСР, райони Південного Середземномор'я і Близькій Схід.

Проте, пріоритети ліберальної ідеї у формуванні середовища безпеки, на які акцентують увагу представники лібералістики, і які слугують дороговказом для сучасних європейських політиків можна сформувати наступним чином¹.

Перший пріоритет: свобода як нова метафізика життя. Жодна категорія лібералізму не викликає стільки емоцій і думок, як свобода. Свобода одночасно виступає і метою, і засобом ліберального устрою. Віртуальна реальність у вигляді свободи стверджує свою присутність (наявність) у моральному виборі людини. Цей вибір завжди індивідуальний, але не завжди соціально-виправданий, соціально-корисний і моральний. Вирішення цієї споконвічної метафізичної суперечності представники лібералізму початку ХХ століття пов'язали з трансформацією «свободи волі» у «моральну свободу». Вона виглядатиме таким чином: від «здатності людини самостійно, відповідно до світобачення, визначати свої вчинки, діяти на основі власних рішень»² у «здатність людини бути само-

¹ Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма. монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. С. 59–68.

² Словарь по этике / под ред. И. С. Кона; изд. 5-е. Москва: Изд. полит. литературы, 1983. С. 310.

стійною, самодієвою і творчою особистістю, виражати свою особливу людську сутність»¹. Завдяки такій кропіткій роботі людини над собою має відбутися «олюднення» людської самості, яка в силу економічних, культурних й політичних обставин і соціальних претензій втрачала свою раціоналістично-гуманістичну сутність.

Зазначена трансформація має виглядати не як якась сукупність розумних дій і змін у суспільних відносинах, а має детермінувати інтереси всіх верств суспільства ознаками категоричного імперативу Канта, де свобода є «доводом існування» морального закону.

Кантівські вимоги «чини так, щоб використовувати людину для себе так само, як і для іншого, завжди як мета і ніколи лише як засіб», «чини так, щоб максима твоєї поведінки на основі твоєї волі могла стати загальним природним законом»² стають моральними перешкодами, які стримують людський егоїзм та виключають випадки агресії і небажаної поведінки. Таким чином, згідно з Кантом, свобода невід'ємна від «доброї волі» і моральності законів, що задовольняють усіх. Але оскільки Кантівська максима є етичною категорією, то на рівні суспільних відносин, де взаємодіє значна кількість індивідів і кожен з них має власні цілі та ціннісні установки, вона утопічна. Невирішеність цієї проблеми приховано в самій особі Канта. На основі спостережень і власного інтелектуального пошуку він визнав «людину за своєю природою злюю»³. Проте, на думку лібералів повага до морального закону стає найвищою моральною цінністю суспільства, на основі якої можна подолати притаманне для людини природно зло.

Звідси дискусія про свободу не може розімкнути коло боротьби між свободою індивіда (сферою суверенності) і владою суспільства, яке гарантує певний рівень свобод, загальний добробут і безпеку. Починаючи з 30-х років ХХ століття в осмисленні свободи на перший план виходить «свобода як моральна свідомість, як моральна дія», що стало визнанням імперативу Канта. Наприклад, представник німецької школи лібералізму Е. Трьольч у роботі «Німецька ідея свободи» написав: «Німецька ідея свободи стосовно до світу народів означає систему взаємної поваги і вільного розвитку індивідуальностей народів, разом із тим вона передбачає самообмеження, необхідне для державного існування, і взаємне забезпе-

¹ Словарь по этике / под ред. И. С. Кона; изд. 5-е. Москва: Изд. полит. литературы, 1983. С. 312.

² История философии в кратком изложении / пер. с чешского И. И. Богуты. Москва: Мысль, 1991. С. 483.

³ Таранов П. С. 120 философов: жизнь, судьба, учение, мысли: в 2-х т. Николаев: «Возможности Киммерии». 2002. Т. 2. С. 463.

чення вільного розвитку в цих межах»¹. Йому вторять Т. Масарик, який пропонував розглядати свободу в рамках можливого широкого прояву принципу індивідуальності, що являє собою «етично відповідальну особистість»², Б. Кроче, який основним завданням свободи вважав «розвиток духовного життя в його цілісності, а отже, життя морального»³ та інші представники ліберальної школи. Таким чином, «морально відповідальна особистість» поступово просуває людство вперед у світ міжнародної свободи, який позбавлений насилля і «тиранії озброєнь». «Тією мірою якою світ стає вільним використання сили стає безглуздим. Для агресії нема жодних причин»⁴ зазначає Л. Гобгауз – представник британської школи лібералізму. Проте, у такому змістовному посилі він робить суттєве застереження з політичним підтекстом: «хіба це буде спробою (способом) покласти край національному поневоленню»⁵. В подальшому такий «відступ» лібералів надав можливості західним демократіям втручатися у внутрішні справи інших країн з «недемократичними» режимами. Яскравим прикладом «покласти край національному поневоленню» слугують «кольорові революції» в країнах Центральної і Східної Європи у 90-х ХХ століття та Близького Сходу на початку ХХІ століття (Арабська весна).

Другий пріоритет: свобода невід’ємна від поняття обов’язку і справедливості. З метою наповнення цього, на перший погляд ідеалістичного поняття новим змістом, що не було вирішено в межах раннього лібералізму представник італійської школи Ді Руджеро звертається до Гегеля. Логіка його міркування, побудована на неогегельянській філософській позиції. «Свобода, – пише Гвідо Ді Руджеро, – це одночасно і прискорювання і стримування, рух вперед і повернення назад, все життя духу виходить з неї і впадає туди ж само»⁶. Такий підхід – це «запозичення» гегелівської

¹ Трельч Э. Немецкая идея свободы. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 199.

² Масарик Т. Г. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 202.

³ Кроче Б. Либеризм и либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 321.

⁴ Гобхаус Л. Либерализация. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 166.

⁵ Там само.

⁶ Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 288.

тотожності розвитку духу – «себе – через себе – до себе», тобто абсолютної ідеї. Згідно із законом тотожності, кожна правильна думка (чи поняття про предмет) має бути визначеною і зберігати однозначність протягом всього міркування і висновків. У математичній логіці це можна записати як $A \equiv A$. Таким чином Гв. Ді Руджеро у часи кризи ліберальної ідеології (20–30 рр. ХХ століття) надав гегелівській максимі, яка проголошує історію як прогрес духу в усвідомленні свободи нове дихання. У Гегеля «свобода суттєво конкретна, вічним способом визначена в собі і разом з тим необхідна». Необхідність Гегель пов'язує з обов'язками людини, які поділяє на чотири роди: 1) на обов'язки перед собою; 2) на обов'язки перед сім'єю; 3) на обов'язки перед державою; 4) на обов'язки перед іншими людьми¹.

У «Філософії права» Гегель розглядає дві свободи: негативну свободу (чи розсудливу) та позитивну свободу. Негативна свобода – свобода пустоти при зіткненні з дійсністю в політичній і духовній сферах – стає руйнівною силою наявного порядку². Цю свободу Гегель відкидає. Перевагу він надає позитивній свободі, тобто свободі, яка дарована державою і дає суспільству об'єднавчий дух.

Гв. Ді Руджеро, поділяючи регулятивно-стабілізуючу функцію державної машини в дотриманні свободи і свобод у суспільстві, водночас помітив небезпеку поступової трансформації цієї машини у бік «влади бюрократії». Пovoєнний панівний «дух демократії», за його висловом, почав будувати «бюрократично-організовану асоціацію»³. Це означало «заміну ідеології свободи бюрократичною ідеологією соціальної доцільності, яка зорієнтована не на суспільство в цілому... і не на індивідів, а на корпоративні інтереси соціальних замкнутих груп та їх лідерів»⁴. Це свідчило, що свобода та свободи були тісно пов'язані з груповими інтересами і «правом власності», які неодмінно присутні у політиці правлячої економічної і політичної еліти. На відміну від ХVІІІ–ХІХ століть, які були часом ствердження політичної свободи і свобод, перша половина ХХ сто-

¹ Таранов П. С. 120 философв: жизнь, судьба, учение, мысли: в 2-х т. Николаев: «Возможности Киммерии». 2002. Т. 2. С. 540.

² Гегель Г. В. Ф. Философия права. Москва: Наука, 1990. С. 70.

³ Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина ХХ века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 271.

⁴ Абрамов М. А. Воздух свободы. Вступление. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина ХХ века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 14.

ліття стала часом реалізації цих свобод у соціально-правовому, політичному та економічному аспектах. Проте, ці процеси проходили в умовах трансформації ідеології свободи (на чому прагнув ранній лібералізм) в бюрократичну ідеологію соціальної доцільності. В умовах сучасної Європи таку доцільність визначає євробюрократія всупереч національним інтересам країн-членів євроспільноти. Вперше небезпеки сили її негативного впливу на національні інтереси оприлюднила колишній прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер у своїй відомій праці «Мистецтво управління державою» (2003 р.). В подальшому саме це надало підстави прем'єр-міністру Б. Джонсону ініціювати питання Brexit і у 2020 році остаточно покинути ЄС.

Третій пріоритет: свобода і мораль невід'ємні від паритету виробництва і споживання. На думку Гв. Ді Руджеро, Б. Кроче, Дж. Д'юї та інших лібералів утилітаризм і гедонізм як найвищі цінності позитивістських доктрин є головною загрозою існуванню лібералізму як соціальної теорії. Гедоністська мораль, яка в критерій добра вкладає максимальне задоволення матеріальних бажань, насправді несумісна зі справжнім лібералізмом. Проте, в цьому найважливішому питанні проглядаються особливості національного погляду, який детерміновано особливостями духовно-культурного і економічного розвитку західної спільноти та історією ліберального руху. Теоретичні розмежування позицій серед лібералів щодо негативу гедоністської моралі, скоріш передбачили наслідки для соціально-політичної єдності західних суспільств, ніж могли б бути почути сучасними європейськими політиками.

Розглядаючи свободу як складне явище, слід сказати, що у цьому питанні конкурують дві позиції. Ліберали «континентальної» Європи, а це Франції, Німеччини, Італії, Чехословаччини тощо віддають перевагу «вищій свободі», тобто свободі духовній. Острівні ліберали, тобто британські, навпаки – «свободи нижчій» – матеріальній (економічній). Відповідно, додання суперечностей в межах цих концептів вони пропонують теж через різні механізми.

У першому випадку вища свобода мала досягатися у системі «людина-виробництво-споживання» через «відкидання утилітарної моралі, якою лібералізм переймався в минулому і переймається сьогодні»¹. З позицій лібералізму початку ХХ століття, необхідно «перевернути перспективу і побачити в соціалізованій економіці засіб, а у вільному індивідуальному

¹ Кроче Б. Либеризм и либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 322.

розвитку – мету»¹, де пріоритет належить культурним цінностям. Згадаймо Іммануїла Канта. Вирішити це завдання можливо лише шляхом зміни «влади звичаїв і звичок»², що формуються інституційними і моральними стереотипами. Найскладнішим моральним стереотипом є «право власності» як системотворчого чинника поняття «свободи». У теоретизуванні лібералів щодо політики безпекотворення це питання є ключовим.

Другий підхід у розумінні паритету свободи і моралі в умовах ринкової економіки демонструє британська школа лібералізму. На думку Л. Гобгауза успіх вирішення цієї проблеми лежить не в площині економічної гармонії, тому що її, на його думку, встановити неможливо. Вихід – в «існуванні етичної гармонії, до якої – частково через дисципліну, частково через покращення умов життя – можуть прийти люди»³. Гобгауз вважав, що суспільний ідеал свободи завжди перебуває у самовдосконаленні людини, яке і слугує основою її життєвого успіху. Це стало своєрідним підтвердженням старого британського прислів'я: «Англія любить свободу, але не любить рівності. Франція любить рівність, але не любить свободи».

Це спонукало лібералів у 20–30 роках ХХ століття дещо скоригувати акценти спілкування свободи і моралі у бік зменшення конфронтаційного потенціалу. Формується теорія «загального добра», яка сьогодні співзвучна з теоріями «держави загального благополуччя» або «соціальної держави». Вважається, що цінності лібералізму проявляються лише через «колективістський дух» суспільства. Так, у Дж. Д'юї – це «спільні зусилля індивіда і суспільства ..., що породжують якнайбільше переплетення взаємопов'язаних інтересів»⁴, у Масарика – «соціалізація і демократизація лібералізму»⁵, у Л. Гобгауза – це «гармонія, що розуміє загальне добро, а загальне добро – це добробут всіх індивідів, з яких складається су-

¹ Дьюи Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 382.

² Там само: С. 359.

³ Гобхаус Л. Либерализация. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 133.

⁴ Дьюи Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 336.

⁵ Масарик Т. Г. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 210.

пільство»¹. тощо Це означало не що інше як повернення ліберальної ідеї до витоків, «гри духу свободи» софістів і Сократа. Діяльність і доброчесність, які походили від одного слова «virtus», визначили вічну духовну «розбіжність між софістами і Сократом: у перших – особиста здатність діяти, у другого – моральний розвиток характеру»². У софістів особистість реалізується тільки через охорону і збереження її особистих інтересів. У Сократа – через служіння державі як моральний обов'язок громадянина. Таким чином, ще з часів давньої Греції на історичну перспективу «свобода» опинилася в колі суперечностей, які не вирішуються, між вічністю духу морального вибору і загального добра та конкретно історичними формами її національного сприйняття.

У сьогоднішній яскравим негативним наслідком такого ідеологічного розходження слугує Brexit, який експертна спільнота сприймає як вісник кризи Європейського Союзу і подразник єдності НАТО.

Четвертий пріоритет: свобода – це вільний торговельний обмін, вільне спілкування людей. Центральний принцип доби класичного лібералізму (laissez faire) не втратив свого стратегічного пріоритету і сьогодні. В історії державотворення Голландії, Великої Британії, Сполучених Штатів Америки протягом XVII–XX століть вільна торгівля мала неабияке значення. Постійна гра на ціні товарів, послуг і сировини в торговельних операціях приносила величезні прибутки національним компаніям, що стало головним стимулом для просування ідеалів свободи в навколишній світ. Але це була свобода гедоністська з ознакою цивілізації білої людини. На думку лібералів початку XX століття, свободу слід сприймати як синтетичне поняття, яке мало вирішити антимонію «свобода особиста – свобода колоній – свобода інтернаціональна»³. Тому вільна торгівля у більшості представників школи лібералізму сприймалася не з позиції матеріального збагачення невеликої купки людей, а як розумний добродійний акт, що відображає загальні людські цінності, які через торгівлю вкорінюються глобально.

«Вільний торговельний обмін між націями, – писав Л. Гобгауз у роботі «Лібералізм», – дозволив би їм краще пізнати один одного і з'єднував

¹ Гобгауз Л. Лібералізація. *О свободe. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 166.

² Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / перекл. з німецької О. Погоріло. Київ: Основи, 1994. С. 11.

³ Гобгауз Л. Лібералізація. *О свободe. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 113.

би роз'єднані народи численними діловими інтересами. Вільна торгівля означає мир: колись навчені розквітлою Великою Британією інші нації наслідуватимуть її приклад, і вільна торгівля пошириться всюди»¹. Дж. Д'юї у «вільних економічних процесах» побачив «переплетення взаємопов'язаних інтересів»², які поступово будуть переростати національний рівень, інтернаціоналізуватися аж до світового рівня. Водночас слід зауважити, що вільним економічним процесам завжди бракувало «неповторної і істинної духовності свободи». Прагматичний курс панівних верств на дедалі більше збагачення став нездоланною перешкодою моральної свободи. Це добре розуміли і усвідомлювали вчителі лібералізму. Епоха розподілів і перерозподілів світового ринку диктувала зовсім інші правила гри, де «свобода» була похідною категорією від більш могутньої цінності, якою стали гроші. З цього приводу Дж. Д'юї визнає, що режим «економічної свободи не приніс незалежності націям і, як порятунок – мир... , руйнівний масштаб війн дедалі збільшується, посилюється боротьба за сировинні ресурси і ринки збуту з одночасним запобіганням доступу розвинутих націй на національні ринки одна одної»³. Закономірність, яку у першій половині ХХ століття продемонструвала капіталістична економіка зберігається й досі. Вільний ринок передбачає отримання надприбутків і жорстку конкуренцію могутніх транснаціональних корпорацій.

Таким чином, звеличення націй шляхом просування «комерції за всі розумні межі»⁴, постійна боротьба, яка точилася і точиться між провідними країнами світу у пошуках економічної вигоди, руйнує саме поняття «свобода» як осередок людського духу.

Значне місце в домінанті «свободи» лібералізм відводить і вільному спілкуванню людей. Свобода як розумна дія індивіда в суспільстві, на їх погляд, має сприйматися так само, як розумна дія на рівні міждержавному. Але за наявністю перешкод, зумовлених властивостями політичного, культурологічного і географічного характеру, цього здійснити неможливо. З приводу цього Л. Гобгауз відверто визнає, що «час більш конструктивного лібералізму ще не настав»⁵.

¹ Там само.

² Д'юї Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 336.

³ Там само: С. 351.

⁴ Гобгауз Л. Либерализация. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 113.

⁵ Там само: С. 99

Не менш критичну думку щодо змісту «вільного спілкування» висловлював і Гв. Ді Руджеро. «Вільне спілкування» між націями як ознаку свободи він пов'язував із «розумними напрямками державного характеру»¹. На його думку поєднання цих двох положень мало б відбутися внаслідок вирішення політичної антиномії самої свободи «народів, які повинні мати якнайбільше точок спілкування» та прагнення свободи дій їх урядів², що постійно ворогують. Фактично Гв. Ді Руджеро змалював міжвоєнний період Європи, що виглядав суперечливою картиною кризи політики, ідеології і культури. Сполучені Штати Америки закріплювалися в глобальному економічному просторі, Велика Британія зміцнювала імперію, Франція очікувала нової війни з боку Німеччини, а Німеччина, з тільки їй притаманним національним духом лідерства і наступу, мріяла про новий порядок у Європі і світі. Для ідеї свободи цей період був не найкращим.

Стверджуючи своє пріоритетне право на пошук істини, долання кризи лібералізму йшло в напрямі пошуку відповіді чи не найголовніше питання миру і безпеки: «Як поєднати відповідальну дію з відповідальністю політиків і совістю людини?» Підставою для такого роду теоретизувань стала думка представника британського лібералізму Гладстона, який виходив з принципу, що «державні інтереси не виправдовують нічого з того, що не має виправдання в совісті людей». Для нього політик є людиною, яка зобов'язана дотримуватися не тільки матеріальних інтересів, але й честі своєї країни. «Політик, – вважав він, – є громадянином світу в тому сенсі, що представляє націю, яка є членом світового співтовариства»³.

Думку Гладстона продовжив його співвітчизник Л. Гобгауз. У «Лібералізмі» він писав: «Ми присвоїли собі право наvertати інші нації на шлях істинний... Сила не є ліками. Дайте кожному народові вільно вибирати шляхи свого порятунку. У нас самих не так все ідеально для того, щоб ми могли ходити по чужих домівках і наводити там лад»⁴. Однак неприйняття Л. Гобгаузом англійської колоніальної політики виглядало як «допустимість вільного теоретизування» вільної особистості». Щодо державної

¹ Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 273.

² Там само.

³ Заболоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: дис. д-ра. філос. наук. Донецьк, 2001. С. 123.

⁴ Там само: С. 113.

політики він завжди дотримувався певних меж. Його згода з «агресією, що пов'язана з національними прагненнями»¹, тобто інтересами, була фактичним запереченням того, що проголошувалося ним попередньо.

Широке тлумачення поняття «національні прагнення» було притаманним не тільки для лібералів Британії. Французька школа в особі Е. Фаге була не менш патріотичною. У 1902 році в праці «Лібералізм» Е. Фаге запропонував теорію малих і великих держав. На його думку, метою малої держави, якій не загрожують сусіди, є «виживання і спокій. Її державними атрибутами мають бути правосуддя і поліція»². У великій країні, вважає він, «ці цілі зберігаються, і до них приєднуються ідеї й цілі, які зумовлені тим, що ця країна є великою, а не маленькою. Вона існує завдяки тому, що оточена сусідами, які постійно їй загрожують. Таким чином, перед нею стоять завдання збереження миру і порядку як для будь-якої країни, потім захист своїх кордонів, якщо йдеться про велику країну»³. Відповідно «рецепт» спокою у трикутнику, який утворюють Велика Британія, Франція і Німеччина Е. Фаге пропонував через інтернаціоналізацію розуміння «прав людини – рівності, свободи, безпеки і власності»⁴ як це записано у Французькій Декларації 1789 року, і порозуміння в політиці «пріоритетів малих і великих держав».

Перша світова війна поступово ствердила серед лібералів думку, що за вільною особистістю стоїть лише руйнівне начало, яке згубне для здоров'я суспільства і добробуту країни. Нові умови історичного розвитку зумовили появу «одержавленої» свободи і свобод, які стають основою добробуту країни і нації. З цього приводу Дж. Д'юї в 1935 році із жалем писав, що «створюється уявлення буцімто лібералізм здатний процвітати лише в час соціального штилю»⁵, а не війни.

П'ятий пріоритет: *лібералізм – колиска нової глобальної моралі, вісник миру і безпеки*. Як свідчить попередній аналіз, життєздатність лібералізму та його цінностей у 20–30-х роках ХХ століття залежала від двох вагомих факторів: від соціального миру всередині країни та стану миру в міжна-

¹ Гобхаус Л. Либерализация. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 99.

² Фаге Э. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 41.

³ Там само.

⁴ Там само: С. 34.

⁵ Дьюи Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 332.

родних відносинах. Зокрема, пріоритет зовнішнього фактора (фактора міжнародного миру і безпеки) визнавали майже всі національні школи лібералізму. Зауваження Дж. Д'юї, що лібералізм розквітав лише в мирних умовах, а його цінності руйнувалися в екстремальних умовах, тобто війни, поділяли і його європейські однодумці¹.

Характер розвитку ліберальної ідеї відображав об'єктивний процес повернення до життя дихотомії «вільної особистості/руки держави», проблеми якої «істинний лібералізм» намагався розв'язати на користь особистості. Найвище природне право людини, яким є свобода, звичайно, краще реалізувати в умовах відсутності небезпек для держави. Інша річ – війна, коли держава стає абсолютним «господарем» і перебирає на себе всі функції та повноваження. І хоча «свобода» в цих умовах потерпає від усіляких утиснень, проте вона «мириться» з цим заради перемоги і досягнення національних цілей.

Підґрунття війни, як засобу вирішення спірних питань, ліберали 20–30-х років убачали в двох площинах: економічній і моральній. Наприклад, Дж. Д'юї пов'язував війну і насилля «з діями тих, хто захищає інтереси сконцентрованої і організованої власності»² та конфліктом у «сфері розуму, який здатний примирити конфліктні інтереси»³, але якому перешкоджають кордони економічних інтересів. Зіткнення інтересів – це конфлікт, війна. Відповідно людському розуму необхідно постійно долати конфлікти, що створює сама людина як носій певного способу мислення, але не завжди розумної (раціональної) дії.

Перенесення небезпек, які спричиняє воєнний конфлікт з «природних речей», тобто держави, на поведінку людини та моральну оцінку наслідків конфліктів, стало загальною тенденцією для представників усіх шкіл лібералізму. Це видно з поглядів Л. Мізеса, Л. Гобгауза, Т. Масарика, Б. Кроче, Гв. Ді Руджеро тощо. У загальному баченні проблем миру і безпеки лібералізм мав сприяти розвитку «живої духовної енергії», яка живить соціальну структуру, розширює і збагачує дух націй. Перетинаючи державні кордони, його духовна енергія повинна була привносити у міждер-

¹ Трельч Э. Немецкая идея свободы. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 183–201; Масарик Т. Г. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 201–220.

² Дьюи Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 367.

³ Там само: С. 366.

жавну взаємодію новий тобто ліберально-гуманістичний дух взаєморозуміння, довіри і безпеки.

Таким чином, «комунікативна експансія»¹ у сферу розуму, на думку лібералів, має вирішити завдання вкорінення у свідомість людини анти-мілітаристського духу сприйняття однієї нації іншою, подолання усталеної традиції війни як засобу вирішення міжнародних проблем та розширення кола економічних акторів на міжнародному ринку товарів і послуг, які б сприяли зміцненню цієї експансії. Квінтесенцією цієї стратегії відобразила думка Ді Руджеро, який вважав, що з «міжнаціональними війнами необхідно покінчити в разі перенесення конкуренції і суперництва держав у іншу сферу, де їх можна було б більш ефективно використовувати і застосовувати, а саме – у сферу вільного обміну економічними та культурними цінностями»².

У побудові в Європі середовища безпеки ідеалізм західних лібералів в його національному розмаїтті увійшов у практику політичних рішень лише у 1949 році, коли 16 країн підписали Північноатлантичний договір (1949 р.) й утворили воєнно-політичний союз під назвою НАТО. З 1992 року цю практику розпочав Європейський Союз, який через позицію Франції і Німеччини спромігся заявити про Євро-центричну модель безпеки. Метою цього проекту було і залишається усунення зверхності США над Європою та позбавлення «старого світу» опікунства заокеанського союзника. Зробити Європу «європейською», де б Франція посіла почесне для себе місце лідера, за задумами політичного керівництва країни, є найвищою місією Франції в долі європейців і найкращим проектом побудови європейського дому³. Голлізм (президент Франції генерал де Голль) ЄС мав матеріалізуватися у Єврокорпус скоріше не як альтернатива, а як доповнення НАТО.

Для Європи де відбулися дві світові війни це стало історичною подією примирення у трикутнику давніх ворогів Франції, Великобританії і Німеччини та початком європейського ліберально-демократичного проекту «вічного миру». Преамбула Північноатлантичного договору теоретичні роздуми європейських лібералів відобразила у досить локанічній формі:

¹ Заболотський В. П. Лібералізм як комунікативна експансія. *Вісник Харківського державного університету. Сер. Філософські науки. Теорія культури і філософія науки.* 1999. № 445. С. 14–16.

² Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 271.

³ Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. С. 399.

«сторони висловили рішучість захистити свободу, спільну спадщину своїх народів та їх цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права»¹.

Проте, цей оптимізм мав свої кордони. Географічні – де конкурували Захід і Схід Європи, політичні – де змагалися стратегії миру і ворожнечі сторін, воєнні – де протистояли військові потенціали блоків, ідеологічні – де лібералізм протистояв комунізму та гуманітарні – де співіснували два світогляди і два підходи щодо перспектив світового розвитку. Все це разом утворювало поняття «європейської колективної безпеки» другої половини ХХ століття, реалії якої закріпили Гельсінські домовленості 1975 року. Незважаючи на офіційну (політико-публічну) сторону підсумкового документу його прийняття засвідчило ідеологічний поділ Європи і констатацію учасниками форуму гостроти проблем воєнної безпеки, яку уособлювали дві моделі безпеки: одна модель «кооперативна» – це НАТО, друга модель – «колективна» – це Варшавській договір. До європейської колективної безпеки як синтезу двох вже існуючих форм, про що йшлося на Нараді, всім учасникам форуму пропонувалося пройти надто довгий і складний шлях. Його політичними орієнтирами стали відомі 10 принципів НБСЄ, дієвість яких повинна була підкріпити добра воля політиків і кроки на зустріч один-одному.

У ретроспективі політичних процесів, що відбувалася на цьому шляху, реалій «холодної війни», а згодом «холодного миру» прослідковується декілька ключових проблем «ліберальних хитросплетінь». З одного боку вони прояснюють причини провалу історичної місії, яку на себе поклали політики Західної і Східної Європи та Сполучених Штатів Америки у 70-х, а з другого – нежиттєздатність «європейської колективної безпеки» в умовах боротьби за світову гегемонію між двома ідеологічними таборами – ліберальним і комуністичним.

Перша проблема полягає у тлумаченні сторонами процесу термінів безпекотворення, за яким стояла і продовжує стояти велика політика. Її творять не тільки політичні партії і лідери країн, але й «deep state» – інтереси структур глибокої держави, які впливають на прийняття політичних рішень.

У контексті рішень Гельсінської наради термін «європейська колективної безпеки» виглядав як словосполучення двох конкуруючих історій і відповідно двох політичних підходів: західного – ліберального, у якому

¹ Довідник НАТО. 2001. Office of information and Press NATO – 1110 Brusels – Belgium. С. 593.

домінувала свобода пов'язана з правом захисту інтересів організованої власності і східного – комуністичного, де свобода носила політичний характер, а правом власності (крім індивідуальної й кооперативної форм) була наділена держава як вищий гарант соціальної справедливості. Така констатація утворювала своєрідну лінію розмежування, де системний чинник двох політичних систем як право власності (економічна свобода), не давав політикам вести діалог на одній мові, навіть в той час, коли вони вживали одні й ті ж терміни. У площині політики європейського безпеко-і миротворення це означало перманентне перебування партнерів по діалогу у колі змагання відмінних цінностей, інтересів і стратегій. Така різновекторність відмінних ідеалів ніяк не могла привести до бажаного результату.

Як свідчить історія лібералізму економічний чинник не спромігся забезпечити безпеку в межах капіталістичного способу виробництва, що засвідчили дві світові війни. Фундаментальні зрушення щодо долання ворожнечі, між Німеччиною, Францією і Великою Британією відбулися лише в результаті європейських інтеграційних процесів у 50–60-х роках ХХ століття. І розпочала їх економічна інтеграція: План Шумана (об'єднання вугільних і сталеплавильних ресурсів) та План Маншолта (спільна сільськогосподарська політика). Ці проекти стали першими вісниками європейського миротворення на основі «справжньої» лібералізації економічних відносин і зміни парадигми політичної культури правлячою елітою.

В західній політиці термін «колективна безпека» з'явився після завершення Першої світової війни. У 1919 році на Паризькій мирній конференції його анонсував президент США В. Вільсон. Його відомі «Чотирнадцять пунктів» повинні були прийти на зміну політиці класичної рівноваги сил (балансу сил) попередніх епох і встановити міжнародний мир¹. На думку Вільсона, «віднині система міжнародних відносин має будуватися не на концепції рівноваги сил, а виходити з принципу етнічного самовизначення, безпека (європейців) має залежати не від воєнних союзів, а від колективних дій, і що дипломатія більше не має бути таємною, а повинна засновуватися на «відкритих угодах, які досягнуті відкрито»². Світ, який уявляв собі Вільсон, мав «базуватися не на силі, а на принципах; не на інтересі, а на праві як для переможця, так і переможеного. Інакше кажучи, відбувався повний перегляд історичного досвіду і способу дій, які при-

¹ Киссинджер Г. Дипломатія / пер. с англ. В. В. Львова. Москва: Ладомир, 1997. С. 10.

² Там само: С. 11.

таманні великим державам»¹. Першою спробою матеріалізації зазначених підходів вважається створення Ліги Націй, другою сучасна ООН. В межах Європи місію забезпечення миру і безпеки виконує НБСЕ.

У сучасному варіанті теорія колективної безпеки визнає, що основним елементом міжнародної політики є воєнна сила держави. Проте, незважаючи на визнання такого «політико-реалістичного» твердження в питаннях міжнародної безпеки, вона відкрито протистоїть логіці політики реалізму (Real politic). Її прибічники, констатує Г. Дробот, «відкидають політику балансу сил і традиційні воєнно-політичні союзи та пропонують принципово іншу політику «управління військовою міццю держав», у якій вони бачать ключ до міжнародної стабільності. На відміну від ліберального інституціоналізму, який пов'язує міжнародний мир з економічними інститутами², тут йдеться про діяльність політичних міжнародних організацій³, якими, наприклад, сьогодні є ООН та ОБСЄ.

Як відзначає Г. Кісінджер, у логіці теорії колективної безпеки лежить «рецепт морального порядку»⁴. На думку прихильників теорії колективної безпеки, міжнародні організації здатні переконати лідерів держав керуватися у своїй діяльності трьома принципами: вони мають відмовитися від застосування військової сили у розв'язанні спірних питань і вирішувати їх тільки мирними засобами; за умови агресії вони повинні виступити проти порушника міжнародного миру з єдиних позицій засудження, «зрівнявши» таким чином свої інтереси із загальними інтересами міжнародної безпеки. Тобто, напад на будь-яку країну має вважатися агресією проти всіх учасників системи (принцип «безпеки в колі»); і найголовніше – країни повинні довіряти одна одній⁵. Отже, основним елементом колективної безпеки є довіра. У відносинах країн – це основний принцип стабілізації системи безпеки, без якого перші два не діють.

Довіра є центральною категорією концепту «колективна безпека». Саме вона визначає поняття «відкрита політика», «колективна відпові-

¹ Кісінджер Г. Дипломатія / пер. с англ. В. В. Львова. Москва: Ладомир, 1997. С. 200.

² Дробот Г. А. Роль международных организаций в мировой политике: Основные теоретические подходы. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. Социология и политология*. 1999. № 1. С. 140–142.

³ Там само: С. 143.

⁴ Кісінджер Г. Дипломатія / пер. с англ. В. В. Львова. Москва: Ладомир, 1997. С. 10.

⁵ Дробот Г. А. Роль международных организаций в мировой политике: Основные теоретические подходы. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. Социология и политология*. 1999. № 1. С. 143.

дальність», «спільні дії» тощо. Сьогодні термін «довіра» присутній у таких поняттях як «договор», «угода», «домовленість», «союз», «партнер», «стратегічний партнер» тощо. Довіра відображає стан порозуміння між сторонами діалогу і готовність будувати відносини добросусідства.

На сучасному європейському ґрунті спробу прищепити категоричний імператив Канта «задля добра всіх» націй зробили такі найкращі уми Європи, як Ж. Кондорсе, Е. Фром, Б. Рассел та інші наші сучасники. Наприклад, Е. Фром проблему порозуміння і довіри між народами Європи пов'язував із подоланням «морального банкрутства Заходу» і «синдрому розпаду людини» західної цивілізації. На його думку, ці небезпечні для Європи процеси почалися з Першої світової війни. «Синдром розпаду» людини, вважав він, змушує її «руйнувати заради руйнування і ненавидіти заради ненависті»¹.

На відміну від Е. Фромма, Ж. Кондорсе проблему європейської довіри побачив дещо глибше. Він її пов'язав із «матеріальним чинником», який у ХХ ст. втратив межі здорового глузду, а отже, ознаки моральності. Безпечні умови існування окремої людини, яка є часткою людської цивілізації, Ж. Кондорсе розглядав як підсумок великої роботи «покращення людського роду». Така робота, був упевнений він, має включати «ліквідацію нерівності між націями, прогрес рівності між різними класами того ж самого народу і справжнє вдосконалення людини» шляхом просвітництва. Тільки освічені народи, вважав Кондорсе, «... поступово навчаться розглядати війну як найбільше зло, як величезний злочин»².

Б. Рассел подолання загрози «бути знищеним» і ворожнечі у відносинах Захід – Схід пов'язував із двома чинниками: з усвідомленням великими державами, що будь-які їх цілі не можуть бути досягнуті шляхом війни; і як наслідок універсальності такого усвідомлення зникнення підозри, що інша держава готує війну. Для досягнення цих двох цілей, вважав Б. Рассел, необхідно зробити декілька кроків, які б забезпечили тимчасове припинення непримиренного протистояння шляхом зменшення ворожнечі, недовіри, підозри і стимулювати взаємну торгівлю, обмін делегаціями, особливо у сферах науки і культури тощо³. Ці та інші заходи, як вважав Б. Рассел, мають повернути в Європу довіру і безпеку.

¹ Фромм. Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 65.

² Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 433.

³ Рассел Б. Шаги к миру. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 543–544.

Повернення довіри в Європу, відбулося завдяки поєднання двох чинників: демократизації (лібералізації) простору безпеки ОБСЄ в результаті хвиль великої ліберальної революції 90-х (вислів Ф. Фукуяма) і феномену «персоніфікації» зовнішньої політики європейських країн. В особі таких політичних діячів як Ш. де Голль, В. Брандт, У. Пальме, Г. Коль, М. Горбачов, Б. Єльцин Європа спромоглася продемонструвати вагу політики у форматі «віч на віч» і, відповідно, знизити військовий рівень протистояння. Регулярні контакти лідерів європейської політики і зустрічі «без краваток», які розпочав Б. Єльцин, стали не тільки ноу-хау міжнародної дипломатії, але й відсунули тінь війни та недовіри в Європі.

Однак у політиці, як і у сфері ідеального, не слід забувати про одну річ: розходження національних інтересів рано чи пізно можуть перерости в суперечності, оскільки цілком природно, що лідери країн керуються інтересами своїх держав. Прагматизм у системі міжнародних відносин ще ніхто не відміняв. За глибоким переконанням видатного політичного діяча Франції Ш. де Голля, «люди можуть мати друзів, а державні діячі – ніколи»¹.

Доказом перебігу подій у такому напрямку може слугувати сучасна криза трансатлантичної солідарності і нова політика відносно Європи президента США Д. Трампа². В економічній сфері вона проявляється через особливу позицію США щодо торговельних відносин з ЄС (війна митних зборів з метою зменшення товаропотоків з Європи, яку у 2019 році розпочав відносно країн ЄС Президент Д. Трамп). У військовій сфері – через проблему внесків (3% ВВП) країн-членів НАТО у консолідований бюджет блоку (позиція Д. Трампа: Америка не повинна платити за безпеку Європи). Інший приклад демонструє Росія. «Закоханість» у цінності західної демократії і мирну риторику західних політиків, що домінувала під час президентства в Росії Б. Єльцина закінчилися відомою промовою В. Путіна у Мюнхені в 2007 році. В ній він звинуватив Захід і блок НАТО у руйнуванні духу Гельсінкі (1975 р.), що призвело до кризи міжнародного права і системи європейської безпеки. Руйнування Югославії, Іраку, просування військової інфраструктури НАТО на Схід, плани розміщення американської системи ПРО на східних флангах НАТО та невиконання НАТО Договору про Звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) було роз-

¹ Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. Москва: Международные отношения, 1980. С. 433.

² Є певні сподівання на зміну вектора політики США відносно Європи у зв'язку зі зміною президента США, однак є усі підстави вважати, що новий лідер США Дж. Байден буде й надалі передусім керуватися інтересами Сполучених Штатів.

цінено Москвою як ігнорування колективним заходом інтересів Росії у Європі і на пострадянському просторі. Активізація військової діяльності НАТО в країнах Балтії і послідовна стратегія України щодо набуття членства у блоці остаточно сформувало «червону лінію» у відносинах з Заходом як ознаки рішучих дій російської сторони. Те, що в НАТО виклики і небезпеки такого перебігу подій добре розуміють свідчить хоча б той факт, що в умовах кризи відносин між Москвою і Брюсселем між міністерством оборони РФ і військовим керівництвом блоку працює «гаряча лінія» з обміну думками з найбільш гострих питань безпеки. Це нагадує формат «group of eminent persons», який ще у 2009 році на конференції у Мюнхені європейським політикам запропонував Штайнмайер.

Такий перебіг подій є свідченням того, що довіра як базове поняття колективної безпеки про що йшлося в Парижі у 1919 році й в Гельсінкі у 1975 році, опинилася в колі «ліберально-демократичних змагань», які не можуть приховувати національні інтереси і прагнення сторін діалогу. Суперечки присутні як між учасниками колективного Заходу, так між Заходом і Росією, яка у 90-х приєдналася до кола ліберальних демократій. Суть цих змагань криється в продукуванні ліберальною ідеєю конкурентного середовища і стану революційності відносно традиційних культур з метою перероблення їх «під себе», до своїх вимог. Універсальним інструментом, завдяки якому ліберальний інституалізм трансформує колективну безпеку у потрібному для нього напрямку і долає її політичні суперечності, виступає «право власності». Правовий статус «права власності» і можливість відстоювати його в інтегрованому середовищі безпеки є найбільш чуттєвою сферою відносин між демократичними країнами. Воно є системоутворчим чинником понять «свобода», «безпека», «демократія» і гарантом збереження демократичного режиму в міжнародних відносинах.

Неможливість гарантувати такий стан міждержавних відносин у форматі європейської колективної безпеки зберігалася до 90-х. Поступове втягування в орбіту політичного впливу «нових» демократій з Східної Європи стимулювало західних політиків здійснити ухил у бік удосконалення проекту «кооперативної безпеки», яким виступили НАТО і ЄС. На нього покладалася завдання подолання браку довіри між партнерами по діалогу шляхом їх залучення до співпраці у різних форматах, що сулило всім учасникам загальну вигоду. Таким чином етична категорія довіра розмивалася у моралі гри цілей людської особистості: вигода матеріальна, вигода духовна. У контексті політики європейського безпекотворення і рішень Хельсінкі (Третя корзина домовленостей – гуманітарна сфера безпеки) такий крок взагалі розширив простір гуманітарних і політичних

змагань, наслідком чого стали нові концепції й проекти від свободи творчості і пересування людини до свободи отримання інформації і спостереження міжнародних організацій за виборами всіх рівнів влади в країнах посткомуністичного простору. З часом виявилось, що до таких кроків керівництво Радянського Союзу не було готово, а «перебудову» М. Горбачова на Заході, хоча і привітали але не розуміли її до кінця.

Друга проблема виходила з першої і виглядала наступним чином: в умовах кризи Радянського Союзу як центру впливу на світову політику інструментальна сила принципів безпеки Хельсінкі (НБСЄ) втратила свої важелі і починаючи з середини 90-х європейській простір безпеки і співробітництва став формуватися на основі вимог НАТО і ЄС. Тісний зв'язок цих організацій забезпечувався двома обставинами. Першою було те, що фактично всі члени ЄС були членами НАТО (за виключенням нейтральних країн Європи). Другою, що починаючи з 1999 року клуб новоєвропейців (країн-новачків ЄС) складала країни, які вже були членами НАТО. Отже НАТО-центризм, який став домінуючим принципом у зовнішньополітичних пріоритетах нових демократій Європи став передбачати і Євро/ЄС-центризм, що по факту означало поглиблення «кооперативної безпеки». Відповідно нова ситуація внесла деякі корективи у термін «європейська колективна безпека». Він звужився до відносин між новою ліберально-демократичною Європою (оновлені НАТО і ЄС), яка утворилася в результаті великої ліберальної революції 90-х і Росією як правонаступником СРСР, яка на початку 2000 років з приходом до влади В. Путіна проголосила курс на відродження статусу «великої держави». Для європейської безпеки це обернулося поверненням до блокової політики і блокового мислення. Формальну сторону цих процесів показала криза НБСЄ, яку віддзеркалили події навколо Югославії, та переключення уваги світової спільноти до рішень, які приймає Брюссель (НАТО) і Москва (ОДКБ). Для Європи це означало появу нової лінії поділу, яку прочертив країнознавчий лібералізм «сторонніх у середині» (outsiders inside)¹. За Ф. Фукуямою, «стороні» це ті країни, які сприйняли лібералізм, але не повністю досягнули неминучості перемоги ліберальної ідеї. Зрозуміло, що тут йдеться про змагання лібералізмів західного і східного (російського) зразка.

Вперше термін «кооперативна безпека» започаткував Дж. У. Фулбрайт у роботі «Самонадія сили», яка вийшла в 1967 році². Згідно з американськими політичними стандартами Фулбрайт був прихильником лібераль-

¹ Фукуяма Ф. Кінець історії? *Вопросы философии*. 1990. №3. С. 134–148.

² Фулбрайт Дж. У. Самонадеянность силы / пер. с англ. Н. Н. Китина. Москва: Изд. Международные отношения, 1967. 255 с.

ного крила демократичної партії. В історію американської політики він увійшов як поміркований політичний діяч і людина виважених кроків. Прихильник Америки часів президентства Авраама Лінкольна і Едлая Стівенсона він прагнув двох речей: примирення США зі Сходом (тобто Радянським Союзом), Європою, «третім світом» та примирення Америки «самої з собою» заради її власного блага. Вирішенню цих завдань має сприяти нова концепція безпеки на основі взаємодії¹.

У сучасному значенні термін «кооперативна безпека» збігається з терміном «безпека на основі співпраці». Його (термін) запропонували американські політологи Ештон Картер, Уільям Перрі і Джон Стейнбрунер у 1992 році. Із самого початку цей термін пов'язувався з «принципом забезпечення міжнародної безпеки в епоху закінчення холодної війни» і налагодженням співпраці між Заходом і Сходом². Далі його було покладено в основу гіпотези «кооперативної безпеки», яка відобразила ліберально-ідеалістичне бачення європейської безпеки. Проте, тут слід зробити декілька суттєвих зауважень. Перше, як продукт ліберальної ідеї «кооперативна безпека» охоплює «колективну безпеку», яка діє як принцип взаємовідносин в середині системи і «колективну оборону» як принцип солідарної військової відповіді на агресію зовні та стримання зовнішніх загроз. Друге, в основу розмежування цих понять покладається виконання країнами-членами військового альянсу союзницьких зобов'язань на базі договору, який є продуктом згоди держав клубу демократичної (західної) спільноти. У сучасній Європі «кооперативну» форму безпеки уособлюють НАТО і ЄС, а документами, на яких вона базується є Північноатлантичний договір (1949 р.) та Спільна європейська політика безпеки і оборони (СЄПБО – 2000 р.) Отже, коли деякі автори розмірковуючи про політику безпекотворення в межах НАТО використовують термін «колективна безпека», вони свідомо переносять принцип на форму, тобто здійснюють підміну понять. Якості «кооперативності» НАТО додають не тільки військові аспекти безпеки та залучення країн-партнерів до миротворчих місій Альянсу. Тут присутні політичні, ідеологічні й (у меншій мірі) економічні складові безпеки, що створює ціннісну основу співпраці. Притаманне це і для ЄС.

Сьогодні у західному науковому середовищі на розвиток концепту «кооперативної безпеки» працює велика кількість експертів і шкіл. Різні

¹ Фулбрайт Дж. У. Самонадеянность силы / пер. с англ. Н. Н. Китина. Москва: Изд. Международные отношения, 1967. С. 204–242.

² Коэн Р., Михалка М. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка. Центр им. Маршалла. Публикация № 3. 2001. С. 6–7.

аспекти її змісту намагаються розкрити «кантіанська» концепція (Р. Коен – Центр ім. Маршалла в Німеччині), ідейними витоками якої є моральні норми та дотримання прав і свобод людини; «гроціанська» концепція (Бруклінський університет (США), у якій пропонується повернутися до балансу права (міжнародне право) і сили як інструменту створення зустрічних загроз; трансакціоналістський підхід (К. Дойч), який наголошує на тому, що міжнародну систему можна стабілізувати і розвивати у мирному ключі завдяки поглибленню економічних зв'язків та розширенню і зміцненню міждержавних комунікацій; концепція колективної ідентичності (Е. Адлер і М. Барнетт) у якій наголошується, що для розвитку суспільств безпеки необхідні «спільні базові цінності і колективна ідентичність»; теорія «демократичного миру», яка проголошує, що гомогенні системи (системи, які утворюють країни з однаковими політичними режимами, однаковими типами економік, що відрізняються ідеологічними поглядами і цінностями) більш стабільні і менш безпечні ніж гетерогенні (Р. Арон); концепція «кооперативної безпеки» як майданчика з багатосторонньою співпрацею (Г. Еванс) тощо¹. Перелік авторів був би неповним без такої постаті як Ф. Фукуяма. У «Кінці історії?» й у «Всесвітній ліберальній революції» він здійснив спробу повернути віру західній спільноті у перемогу західних цінностей як основи формування середовища безпеки і надати перспектив західній ліберальній демократії як кінцевої форми людського врядування².

Отже, контекст думок представників сучасної лібералістики, які працюють на розкриття змісту «кооперативної безпеки» фактично розширює вже сформульовану І. Кантом і Й. Фіхте сентенцію, яку вони сформулювали майже 200 років потому: «моральний і економічний чинник (право власності) у поєднанні зі справедливим державним устроєм є передумовою європейського миру і безпеки». Прикладом кантіанства в політиці європейського безпекотворення є план нової «Пан-Європи» А. Бріана – Міністра закордонних справ Франції, який оприлюднив його в жовтні 1929 року, концепція «братерської асоціації» У. Черчилля – 1948 рік, принцип взаємозалежності «двох Європ», який у 1989 році сформулював колишній президент Франції Ф. Міттеран тощо.

Динаміка демократичних перетворень у 90-х і характер змін, що отримали підтримку в країнах посткомуністичної Європи надали підстави екс – генеральному секретареві НАТО Хав'єру Солані в 1998 році на

¹ Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. С. 131–143.

² Фукуяма Ф. Кінець історії? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С. 134–148.

симпозіумі Йоміурі з питань міжнародної економіки (Токіо, 15 жовтня 1998 рік) визнати НАТО організацією «кооперативної безпеки», а її головним завданням – встановлення нового порядку кооперативної безпеки для Євроатлантичної зони¹.

Такий акцент Солани у визначенні кордонів «кооперативної безпеки» засвідчив правоту думки Ф. Фукуями про існування в межах світового ліберального процесу конфліктного середовища. Щодо європейської авансцени, то його історично генерувала і продовжує генерувати духовна відмінність Росії, яка визнавши ліберальні цінності, все ж таки, залишається у статусі «сторонніх у середині». Природна особливість бути собою зробила її «вічним опонентом» ліберальної Європи й «іншою стороною» загальноєвропейського ліберального процесу, яка має свій погляд на принцип «кооперативності».

З часу прийняття країнами-учасницями ОБСЄ Платформи кооперативної безпеки (Стамбульському (1999) саміті ОБСЄ) Москва досить чітко сформувала для себе його межі і сутність. Щодо меж, то їх визначили дві заяви керівництва Росії: 1) країна не прагне членства в НАТО; 2) Росія бажає зберегти за собою право суверенності в прийнятті важливих зовнішньополітичних рішень. Щодо змісту, то він був конкретизований у заяві президента В. Путіна на «Шанхайському форумі» 15 червня 2001 року. Розкриваючи поняття «кооперативна безпека» В. Путін зробив акценти на: 1) зацікавленості країн-сусідів у політичній стабільності одна одної; 2) забезпеченні власної і регіональної безпеки через багатопрофільну співпрацю; 3) забезпеченні організаційної стійкості та оформлення правого статусу структур кооперації; 4) збереженні принципу консенсусу².

Отже, заява президента Росії засвідчила, що російські пріоритети співпраці між учасниками кооперативної безпеки впливають з таких принципів: 1) заходи довіри; 2) спільна відповідь на традиційні та нові глобальні виклики і загрози; 3) широка співпраця в економічній і гуманітарній сферах; 4) суверенність в прийнятті політичних рішень. Дух «кооперативності» і єдність принципів та пріоритетів співпраці забезпечується визнанням і дотриманням усіма учасниками принципів НБСЄ та норм міжнародного права, які ї є стрижнем «кооперативності» у розумінні останньої.

¹ Михалка М. Концепции кооперативной безопасности. *Вест. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2001. №1. С. 117.

² Заявление Президента Российской Федерации В. В. Путина по итогам саммита «Шанхайского форума» (15 июня 2001 года, Шанхай). URL: <http://2002.kremlin.ru/events/234.html>. (дата звернення: 15.04.2020).

Такий підхід свідчить про те, що в питанні визначення сенсу «кооперативної безпеки» Росія не лише термінологічно не може порозумітися з євроатлантичною моделлю безпеки, якою є НАТО, але й дотримується іншої форми безпеки, якою є ОДКБ. Це чітко прописано у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року (2015 р.), Концепції зовнішньої політики РФ (2016 р.), Воєнній доктрині РФ (2016 р.) тощо. Документи констатують, що в контексті послідовного формування загальної і всезагальної системи міжнародної безпеки, збереження і зміцнення всезагального миру Російська Федерація надає пріоритетне значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках Співдружності Незалежних Держав (СНД) на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку.

На відмінну від європейської колективної безпеки, яка будується на основі збереження суверенності і визнаних усіма країнами-учасницями принципів (НБСЄ), розширення європейського проекту «кооперативної безпеки» стало відбуватися на основі вимог до країн-кандидатів. Новий курс був зафіксований у Програмі «Партнерство заради миру», яку в межах НАТО у 1994 році ініціювали США та Ініціативі оборонних можливостей (DCI), що була започаткована на Вашингтонському саміті (1999 р.), яка мала на меті забезпечити ефективність майбутніх багатонаціональних операцій по всьому спектру задач Альянсу. Ініціатива (DCI) охопила 5 функціональних напрямків і 59 цілей взаємодії.

Голова НБСЄ А. Ротфельд утворення проекту «Партнерство заради миру» назвав важливим «кроком у будівництві нового типу системи колективної безпеки в Європі»¹. Для європейських політиків такий перебіг подій означав перехід НБСЄ у справах безпеки на роль гравця другорядного порядку і перебрання політичних ініціатив НАТО. Зважаючи на вагу у прийнятті політичних рішень блоком з боку США і філософію миротворення Європи, яку у «Великій шахівниці» висловив Зб. Бжезинський можна сказати, що по факту це означало оформлення у європейських справах лідерства неєвропейської країни, тобто США. Наприклад, Стратегія національної безпеки США на XXI століття констатувала, що свої життєво важливі інтереси у сфері безпеки (у тому числі і в Євразійському регіоні) Сполучені Штати Америки пов'язують «із еволюцією Росії та інших країн пострадянського простору в стабільні, мирні, розвинуті демократичні країни, що інтегровані в світове суспільство, для якого нормою

¹ Ротфельд А. Поиски системы коллективной безопасности. *Международная жизнь*. 1994. №10. С. 56–58.

є представницький уряд, виконання законів, вільна і справедлива торгівля та загальна безпека»¹. Документ також акцентував, що новостворені держави пострадянського простору перебувають в зоні «обережного спостереження» з віддаленою перспективою «бути залученими в нову систему колективної безпеки в Європі»².

Розтягування у часі проекту «кооперативної безпеки» означало, що у діалозі Захід-Схід присутнє одне надто проблемне і водночас ключове питання, яке слід вирішити через лібералізацію. Воно пов'язано з фундаментальним – ціннісно-ідеологічним консенсусом, який виступає «скрепом» системи. Завдяки йому співпраця країн-членів у різноманітних сферах стає прозорою і прогнозованою. Фундаментальний консенсус виступає основою єднання країн і стає цінністю найвищого порядку. Він надає концепту завершеного вигляду і характеру системного утворення. За визнанням Р. Коена: «Слово «система» враховує неможливість повної реалізації концепції в абстрактній формі. Для повного розкриття свого потенціалу вона повинна мати конкретні прояви. Відповідно вона базуватиметься на вже наявних могутніх і ефективних інститутах, які тепер створюються»³. Для країн-кандидатів у членство «кооперативної безпеки» це означало додання шляху лібералізації і набуття нової колективної ідентичності на основі ліберально-демократичних цінностей. Отже, «лібералізму слід навчатися»⁴. З одного боку, за висловом американського соціолога І. Валлерстайна, – лише такі кроки слугують перепусткою у світ цивілізованості, а з іншого співставлення цивілізованості/нецивілізованості перетворює сучасних лібералів у носіїв неоімперіалістичної політики, де лише обраним народам належить історія.

Постановку європейськими політиками питання у такому політико-ідеологічному ключі, тобто необхідності засвоєння ліберально-ціннісного формату відносин між країнами-кандидатами, яку розпочала Програма «Партнерство заради миру» спостерігається в рамках діяльності Ради Євроатлантичного Партнерства (РЄАП), Групи середземноморської співпраці (MCG), Плані дій щодо вступу в НАТО (Membership Action Plan – MAP), Документі «Удосконалення і більш оперативного партнерства за-

¹ Стратегия национальной безопасности США в следующем столетии. *Зарубежное военное обозрение*. 1997. № 8. С. 14.

² Там само.

³ Коэн Р., Михалка М. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка. Центр им. Маршалла. Публикация № 3. 2001. С. 15.

⁴ Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2003. 368 с.

ради миру» (Вашингтонській саміт НАТО в 1999 році) та інших документах. На сьогодні вони утворюють нормативно-правову основу щодо взаємодії країн-членів формату «кооперативної безпеки» і країн-кандидатів. Це означає, що всі перспективи для країн-новачків ліберального проекту мають свої напрямки і кордони, які виписані з позицій вимог. Тут спрацьовує стара істина: бажаєте бути членом клубу – виконуйте його вимоги. Для країн-аспірантів Альянсу План дій щодо вступу в НАТО (Membership Action Plan – MAP) є своєрідним «ліберальним дороговказом» у середовищі євроатлантичної безпеки, динаміку виконання якого оновлює і контролює інститут Спільних міждержавних комісій.

Приєднання до Альянсу нових членів означає виконання країною-претендентом двох умов: по-перше, це визнання принципів і виконання вимог, якими керується Альянс, а по-друге (і не менш головне) – це відданість демократії і наявність прогресу в економічній, соціальній, політичній і військовій сферах. Тобто, йдеться про необхідність досягнення певних успіхів у відповідності до стандартів, які визначає ліберально-демократичний тип культури Заходу.

Сукупність принципів, що цементують «кооперативну» форму безпеки (НАТО-центричну і ЄС-центричну), умовно можна поділити на три групи: ідеологічно-ціннісні принципи, принципи політичної взаємодії і принципи (вимоги) військового будівництва країн – учасниць Альянсу¹.

Першу групу принципів, що синтезують ідеологічно-ціннісний вимір становлять принципи демократії і верховенства права, повага до прав людини, розподіл влад і незалежність суддів, демократичні вибори відповідно до норм ОБСЄ, політичний плюралізм, свобода слова, повага до національних та етнічних меншин та недискримінація за політичними, релігійними або етнічними ознаками, свобода торгівлі тощо. Цю групу принципів можна впевнено назвати домінант-принципами. Вони прописані у Північноатлантичному договорі від 4 квітня 1949 року Плані дій щодо вступу в НАТО та рішеннях самітів НАТО. Вони присутні й в Єдиному Європейському Акті (1986 р.), Договорі про Європейській Союз (Маахтрехтський договір, 1992 р.), в Амстердамському договорі (1997 р.), Хартії фундаментальних прав ЄС (2000 р.) тощо. Ці документи створюють своєрідне зрозуміле цивілізаційне підґрунтя для міждержавного діалогу в межах західної спільноти і слугують основою політики Європи в сфері безпеки і оборони.

¹ Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. С. 204–222.

Інша справа відносини західних демократій з країнами посткомуністичної Європи. Саме на цій основі Захід вони не знаходять з ними порозуміння і саме це є вважається підґрунтям ризиків і загроз для європейської безпеки. Успіхи країн Східної Європи в демократичних перетвореннях ще не означають кінця безконфліктного світу. Як вважають західні експерти, трансформація суспільств посткомуністичної Європи і зміна світоглядних установок на рівні окремої особистості і тим більше політичної еліти потребує часу. Звідси стан вкорінення ліберальної ідеї в Росії та інших країнах Східної Європи перебуватиме під постійним контролем і триватиме невизначений час.

У загальноєвропейському просторі безпеки це завдання виконує НБСЄ, яка з прийняттям Платформи кооперативної безпеки НБСЄ фактично посилила моніторингову роль НАТО і ЄС у побудові демократій європейського зразка в країнах Центральної і Східної Європи.

Другу велику групу принципів становлять 10 принципів політичної взаємодії, затверджені Заключним актом Гельсінкської наради країн-учасниць ОБСЄ. Слід визнати, що окремі з них дослівно використовуються в офіційних документах НАТО і ЄС. Так, принципи, що проголошують розв'язання міжнародних суперечок мирним шляхом, утримання сторін від застосування сили чи загрози силою знайшли відображення в статті 1 Вашингтонського договору від 1949 року, у 1 частині пункту 10 Стратегічної концепції Альянсу, у пункті 5 Плану отримання членства в НАТО тощо. Однак, починаючи з Вашингтонського (1999) саміту НАТО, дотримання Альянсом цих принципів поставлено в залежність від дотримання країнами світової спільноти норм демократії та принципів прав і свобод особистості¹. Як визначає Стратегічна концепція, «етнічні та релігійні конфлікти, територіальні претензії, порушення прав людини, розпад держав, невдалі спроби провести реформи можуть призвести до локальної або навіть регіональної нестабільності»². Така позиція автоматично розширила зону статті V Вашингтонського договору та перелік місій НАТО у сфері оборонних завдань.

У співпраці з країнами посткомуністичного простору ЄС і Рада Європи особливу увагу звернули на «третю» (гуманітарну) корзину Гельсінкських домовленостей. Наприклад, за їх ініціативою країнам «Східного партнерства» (2009 р.) Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Грузії, Республі-

¹ Довідник НАТО. 2001. Office of information and Press NATO – 1110 Brussels – Belgium. С. 50–51.

² Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні 23–25 квітня 1999 року. Офіс інформації та преси НАТО. Брюссель – Бельгія. 1999. С. 50–51.

ці Молдова та Україні в рамках Тематичної платформи «Демократія, належне врядування та стабільність» була запропонована програма «Партнерство для ефективного управління», метою якої проголошено наближення до європейських стандартів в галузі прав людини, демократії та верховенства закону. Бюджет другого етапу програми з 2019 по 2021 рік має становити 17,5 млн. євро.

Третя група принципів хоча й стоїть рангом нижче, але створює те «загальне», що становить основу політики «кооперативної» безпеки за моделлю НАТО та ЄС. Проте тут необхідно дещо уточнити. При розкритті цього питання слід вести розмову скоріш не про принципи, а про вимоги. Вимога як основний елемент системи НАТО є підґрунтям підготовки країн-аспірантів до вступу в Альянс та будівництва воєнної сфери безпеки країн-членів у відповідності до певних стандартів. Вона цементує економічну, політичну, гуманітарну і воєнну складові безпеки. На відмінну від сфери політики, де принципи іноді носять характер декларації, у межах Альянсу вимога/принцип діє як «над принцип» Вона підтримується правовим полем і у відносинах країн-членів системи, а її виконання має обов'язковий характер. За таких умов вимога документа, який підписують зацікавлені сторони, виступає категорією прямої дії. Прикладом документа, де вимогам належить першість, є План набуття членства в НАТО. Завдяки механізму виконання вимог відбувається «доведення» країн-аспірантів до потрібного рівня готовності вступу в Альянс у всіх аспектах функціонування державного організму. Отже, тут йдеться не стільки про політику реформ і реформування, скільки про трансформацію, що означає більш глибинні за змістом зміни.

Такий же самий механізм діє й у відносинах ЄС з країнами-кандидатами, які прагнуть до союзу. Країни-кандидати спочатку підписують рамковий документ – Угоду про партнерство і співробітництво, а потім під наглядом єврочиновників виконують всі прописані положення. У такому форматі відносин діє дух вимог ЄС – *acquis communautaire*. Основу соціальних трансформацій країн-кандидатів складають більше аніж 26 000 основних законодавчих актів ЄС і Копенгагенські критерії (Маастрихтський договір – 1992 р.), які відображають готовність країн-кандидатів сповідувати спільні цінності; мати стабільні інститути, які гарантують демократію, владу закону, права і свободи людини, повагу до меншин; мати конкурентоспроможну ринкову економіку і бути готовими до тиску конкуренції в межах ЄС та прийняти всю сукупність правових норм ЄС. Найважливішим документом на шляху до ЄС вважається Угода про асоціацію (Association Agreements). Вона фіксує не лише рівень усвідомлен-

ня країною-кандидатом європейських цінностей та готовність жити за правилами плюралістичної демократії, а головне – присутність «стриманої» згоди з боку керівництва ЄС щодо продовження діалогу. Тобто, діалог країн-кандидатів в ЄС з Брюсселем свідомо ставиться у «поле очікувань» результатів: є ліберальна теорія, є і ліберальна практика. Сьогодні у такій ситуації знаходиться Україна.

У зміцненні й розширенні поля «кооперативної» безпеки поєднання принципів і вимог є головним лейтмотивом життєдіяльності західної спільноти. Вимоги є тими уроками, які «стара» Європа винесла з своєї трагічної історії, а «нові європейці» країн Центральної і Східної Європи мають їх засвоїти і сумлінно виконувати. Крім того, для країн, які прагнуть у європейські й євроатлантичні структури безпеки, такий шлях формування простору безпеки є віддзеркаленням політики «посіву зубів дракона», які, виростаючи, слугують елементами майбутньої нової системи.

У моделі безпеки «НАТО» втілення вимог у воєнне будівництво країн-кандидатів відбувається через механізми денационалізації воєнної сфери, взаємосумісності й кооперації в межах воєнної співпраці. Така процедура робить національні воєнні організми дещо схожими один на одного за характером місій (завдань) і за організаційною структурою. Характер змін стимулює загальні тенденції розвитку воєнної сфери та сприяє прискоренню модернізації військових контингентів. Основні з них такі: 1) визнання Вашингтонського договору від 1949 року, Стратегічної концепції Альянсу та участь у їх виконанні; 2) демократичний цивільний контроль над збройними силами; 3) створення професійної армії; 4) оптимізація організаційно-штатної структури, бойового та чисельного складу задля її відповідності умовам ведення війн шостого і сьомого поколінь; 5) впровадження інформаційних технологій і систем ВТО (високоточного озброєння); 6) стандартизація і оперативна взаємосумісність Збройних Сил країн-учасниць; 7) прозорість воєнного бюджету та виконання фінансових зобов'язань щодо будівництва національних збройних сил, воєнного і цивільного бюджету та програм НАТО; 8) обмін між країнами – учасницями інформацією секретного характеру та її захист відповідно до вимог НАТО; 9) виконання угод (документів), на яких ґрунтується політика Альянсу.

Передумання політики економічної, політичної та ідеологічно-ціннісної лібералізації інтеграції військовій можна прослідкувати на прикладі України і Російської Федерації. У контексті окресленого питання характерними є дві події, які відбулися в 1997 році. 29 травня в Сінтрі (Порту-

галія) на засіданні міністрів закордонних справ НАТО Україна парафувала «Хартію про Особливе партнерство між НАТО і Україною», а 27 травня на саміті НАТО – Росія в Парижі відбулося підписання «Основоположного акта про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між НАТО і Російською Федерацією».

Зазначені документи фактично окреслили контури впровадження ліберальної ідеї в державне тіло двох держав. Стосовно України, то надалі План дій Україна-НАТО, який було підписано за підсумками Празького (2002) саміту НАТО, і Цільові Плани дій (у подальшому Річні національні програми під егідою Комісії Україна-НАТО), які Україна стала підписувати з НАТО окремо на кожен рік конкретизували наміри Хартії за всіма напрямками співпраці¹. Як зазначено в преамбулі Плану дій Україна – НАТО, «метою цього плану дій є чітке визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення її мети – повної інтеграції в євроатлантичні структури безпеки і для створення стратегічних рамок для теперішньої і майбутньої співпраці Україна-НАТО відповідно до Хартії»². Отже, швидкість просування України в напрямі «кооперативної» форми безпеки, якою є модель НАТО залежатиме від якості й повноти виконання щорічних Національних програм, які слід розглядати як етапи набуття демократичної зрілості державою і суспільством. Важливість цієї роботи закріплена в Конституції України (2014 р.), Стратегії національної безпеки України (2015) і в Военній доктрині України (2015 р.).

У моделі безпеки «ЄС» вимоги також передбачають десуверенізацію заради досягнення загальної мети. На відмінну від «кооперативності» моделі НАТО, яка будується на домінуванні вимог політико-ідеологічної і воєнної компоненти безпеки, «кооперативність» моделі ЄС будується на домінуванні вимог світоглядно-ціннісної, правової й економічної компоненти. А звідси й акценти щодо ведення міжнародних справ. За визнанням Роберта Кейгана Європа надає перевагу «ненастирливій силі», а НАТО, де домінують США – «суворому застосуванню сили».

Щодо перспектив України в ЄС то їх у свій час сформував президент Л. Кучма. На його переконання «нам потрібно усвідомлювати, що Україна здійснюватиме входження до Євросоюзу в міру того, як Європа входить у Україну – європейські стандарти політичної культури, суспільні й трудові відносини, спосіб мислення і життя. Ми будемо в Європі, – зазна-

¹ План дій Україна – НАТО. Центр інформації та документації НАТО в Україні 2003. 36 с.

² Там само: С. 3.

чив президент, – коли філософський євростандарт стане переконанням і повсякденною практикою наших громадян, які хочуть прилучитися до прогресивної та розвинутої цивілізації»¹.

Контекст ліберального підходу до формування середовища безпеки в Європі надає підстави зробити декілька висновків. Перше, у політиці європейського безпекотворення стратегічний курс США і країн-лідерів Західної Європи полягає у лібералізації посткомуністичного і пострадянського простору. На переконання американських і європейських політиків пожвавлення інтеракцій (економічних, політичних, духовно-культурних, правових, освітніх тощо) і демократичних змін в країнах Центральної і Східної Європи сприяють узгодженню національних інтересів і досягненню стану миру і безпеки. «Кооперативна» форма безпеки репрезентує для всієї європейської спільноти своєрідний цивілізаційний «етапон» безпечного суспільства без кордонів і різного роду обмежень. Друге, з часів Гельсінкі (1975) Європа опинилася у стані «холодного миру». Її головні гравці США, ЄС і Росія, перебуваючи в полоні «країнознавчих лібералізмів» дотримуються відмінних форм і моделей безпеки. Політика «розширення» НАТО і хвилі наближення воєнної інфраструктури блоку до кордонів Росії розпочали етап віддалення і прохолоди у відносинах Росії із Заходом. Для Росії ліберальна риторика Заходу щодо дружності намірів перестала бути переконливою, а для Заходу демократія в Росії ще не є «безперечним фактом». У великій грі, яку знову розпочали головні європейські гравці і яка проходить під гаслом, що «ліберальні демократії між собою не воюють» (вислів Ф. Фукуями), Росія побачила загрозу відродженню своєї національної величі, а колективний Захід загрозу власній безпеці. Третє, сучасні географічні кордони «кооперативної» безпеки в Європі це є ствердження «історичної» (довоєнної) Європи, до якої країни пострадянського простору (за виключенням країн Прибалтики) в силу особливостей політичного розвитку і відсутності демократичного досвіду та традицій ліберально-демократичної за змістом культури не відносяться. Відповідно, подальші кроки розширення кола країн-членів НАТО і ЄС, по факту, буде означати розширення кооперативних зусиль з боку країн інтеграторів, які є носіями не лише об'єднаних ідей і колективних цілей, але й переслідують власні інтереси.

¹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи. Послання Президента України до Верховної Ради України. *Стратегічна панорама*. 2003. №2. С. 9–24.

5.4. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції

Сучасна соціальна дійсність у світі формується під впливом швидкоплинних змін, що відбуваються у системі міжнародних відносин, і визначається як активізацією інтеграційних процесів на глобальному та регіональному рівнях, – з одного боку, так і зростанням суперництва між світовими й регіональними центрами сили за збереження та посилення свого впливу на перебіг розвитку цих відносин, – з другого.

Загальні глобалізаційні процеси на Європейському континенті і агресивні дії окремих сусідів – гарантів національної безпеки України – спричинили докорінний перегляд вітчизняної системи національної безпеки, який цілком логічно трансформувався у спрямованість на євроатлантичну інтеграцію. У 2013–2014 рр. міжнародна спільнота зіткнулася з принципово новими спровокованими Росією загрозами й небезпеками у глобальній, регіональній та національній безпеці, без подолання яких марно сподіватись на безпечне майбутнє. У цьому контексті складні системні питання безпеки залишаються не лише важливим чинником виживання і незалежності держав, вони також виступають, на слушну думку В. Воронкової, глобальними інтеграторами сучасного світу¹.

Друга декада ХХІ ст. наповнилась подіями, які досить чітко показали, що світ не став не те що досконалішим, він став ще небезпечнішим і непередбачуванішим, аніж це було за часів «холодної війни». Громадянські війни в Лівії та Сирії, поява агресивної іранської «Шіїтської імперії», війна Російської Федерації проти Грузії, анексія Криму та агресія на сході України продемонстрували, що попередні оцінки основних ризиків для безпеки Європи були зроблені як мінімум невірно. Так звані «Лівійська», «Сирійська» та «Українська» кризи змусили суттєво переглянути безпекову стратегію європейських держав. Так, в 2015 році було ухвалено документ під назвою «Огляд європейської політики сусідства»². Хоча цей документ, як справедливо зазначає А. Годлюк, не є стратегією європейської безпеки в прямому сенсі, він визначає певні пріоритети, у тому числі й

¹ Воронкова В. Г. Політика євроатлантичної інтеграції України: методика антропологічної експертизи. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 23.

² Review of the European Neighbourhood Policy. URL: http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf.

у безпековій сфері, як для самого ЄС, так і для держав-сусідів¹. Як основні напрями співпраці в галузі безпеки країнам-сусідам було запропоновано наступне: попередження конфліктів, захист кордонів, протидія тероризму, радикалізація й організованої злочинності, реформування сектору безпеки². Таким чином, основний фокус дещо змістився з терористичної загрози на запобігання конфліктів, а також з'явилися положення щодо протидії радикалізації суспільства. Нарешті, у 2016 році було ухвалено нову безпекову стратегію ЄС, яка дає можливість досить чітко проаналізувати бачення європейськими експертами та політиками основних викликів з урахуванням тих коректив, які внесли політичні реалії останніх років³.

Для України такі політичні реалії безпосередньо пов'язані зі збройним протистоянням на Сході. У даному контексті цілком доцільно навести наступні слова В. Смолянюка. «Починаючи з 2014 р., зі збройної фази українсько-російського міждержавного протистояння, Україна тимчасово втратила 7% території (анексований Крим, непідконтрольні Києву так звані «луганська» та «донецька» народні республіки), близько 20% економічного потенціалу (зруйновані, демонтовані та вивезені росіянами промислові виробництва Донеччини та Луганщини, а також підприємства інших регіонів, що зупинились після розриву внутрішніх коопераційних зв'язків). Загибло більше 10 тисяч громадян України (в окремих джерелах називається 12 тисяч). Маємо майже 2 мільйони біженців із зони бойових дій та самопроголошених сепаратистських псевдодержав. Крім того, фактично відсутнім є 400 км кордону на Сході країни, що деякі автори порівнюють з пробоїною у борту сумнозвісного «Титаніка». Як видно, за масштабами втрат жодна країна світу у ХХІ ст. не виявилась настільки зниженою (пограбованою), аніж це зробила з Україною сусідня держава. На заваді чинному російському керівництву не стали ані двосторонні та міжнародні договори, ані взяті на себе зобов'язання щодо гарантування територіальної цілісності України, ані моральні обмеження, ані прийняті у цивілізованому світі правила добросусідства»⁴.

¹ Годлюк А. Позиція НАТО і ЄС щодо інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур в умовах кризи європейської безпеки. *Американська історія та політика*. 2018. №5. С. 186.

² Review of the European Neighbourhood Policy. URL: http://ec.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf.

³ Общее видение, единый подход: сильная Европа. Глобальная стратегия Европейского Союза по внешней политике и политике безопасности. URL: https://ec.europa.eu/sites/eeas/files/feature_eu_global_strategy_full_text.pdf (дата звернення: 19.05 2020).

⁴ Смолянюк В. Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2–3. С. 70.

Отже, проблема забезпечення національної безпеки набуває у сучасних умовах особливого для нашої країни, небаченого раніше, майже драматичного значення. Кардинальні геополітичні зміни останнього десятиліття, військово-політичне протистояння з «дружньою сусідньою державою», яка повсюдно проявляє свої імперські амбіції, докорінно трансформували всю організацію міжнародних відносин, створену після Другої світової війни. Сьогодні на планеті робить спроби виділитися гегемон, який одноосібно намагається вирішувати – якій державі, яке місце можна займати у світі і яку роль у ньому відігравати.

За останні два роки принципово іншими стали умови існування й розвитку для нашої країни, іншими стали і загрози, під якими ми, як країна, знаходимося, і, відповідно, змінюються й завдання щодо їх своєчасного виявлення, попередження й нейтралізації. Завдання забезпечення нашої країни умовами безпечного існування й розвитку в масштабі планети, взяті у взаємозв'язку і взаємозалежності з внутрішнім становищем у державі, з виникаючими в ній проблемами й можливостями, імперативами і ресурсами їх вирішення, і утворюють те фундаментальне реальне життєво важливе стратегічне завдання, безперервне вирішення якого державою і громадянським суспільством і є безпосередньо, у повсякденному житті, поняттям національної безпеки¹. Вироблення конкретного ставлення до цих завдань і реалізація прийнятих рішень визначає вигляд нашої країни в ХХІ ст. У цьому зв'язку вивчення й осмислення самого феномена національної безпеки, визначення оптимальних засобів, шляхів і способів її забезпечення не може не мати найважливішого для нас значення.

Україна нині стає все більш активним гравцем у міжнародних відносинах у зв'язку з геополітичним положенням. Сучасна Україна відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку політичної та економічної взаємодії на Європейському континенті та в прилеглих зонах, забезпечуючи в умовах надзвичайної мілітарної та інформаційної агресивної активності Росії регіональну стабільність та безпеку.

У науковому дискурсі з'явилося нове поняття – глобальна регіоналізація, де локальні і глобальні співіснують як процеси, що доповнюють, а не виключають один одного. Ці процеси можуть навіть розглядатися передумови початку наступного якісно нового етапу у розвитку глобалі-

¹ Становлення і розвиток системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони України: монографія / В. Г. Пилипчук, Л. Ф. Компанцева, С. С. Кудінов, І. М. Доронін, О. П. Дзюбань, О. В. Акульшин, О. Г. Заруба; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 272 с.

заційних процесів¹. Для України такі процеси безпосередньо корелюються з процесами євроатлантичної інтеграції².

Європейський Союз є найбільшим суспільно-політичним та економічним утворенням на євразійському просторі, яке об'єднує країни з високим рівнем розвитку, з високим рівнем соціальної підтримки. Цілком очевидно й зрозуміло, що членство у такому союзі є і престижним, і вигідним з точки зору рівня життя й існування країни. Усі ці фактори, а також бажання жити на рівні країн ЄС і передусім мати реальні гарантії безпеки приваблюють до вступу у Євросоюз нових кандидатів, серед яких активну позицію займає Україна.

Для України питання євроатлантичного вибору не є риторичним. Вітчизняна історія наводить чимало яскравих прикладів, які переконливо свідчать, що за своїми історико-культурними, ментальними джерелами Україна завжди належала до трансатлантичного простору³. Саме уроками історії та прагненням України повернути свою ідентичність як повноправної європейської держави насамперед керувалося політичне керівництво держави при визначенні стратегічної мети зовнішньої політики Української держави – інтеграції до євроатлантичних структур. Євроатлантичний вибір – це єдиний прийнятний шлях магістрального розвитку України, що відповідає її національним інтересам, волевиявленню народу, який прагне, врешті, повернутися до європейської спільноти, забезпечити своє надійне безпекове майбутнє у єдиній демократичній і процвітаючій Європі. Цей вибір є логічним і безальтернативним результатом процесу утвердження незалежності нашої держави, формування її зовнішньополітичного курсу. Склалася об'єктивна залежність між реальним наповненням незалежності України та реалізацією її євроатлантичного покликання. Інтеграція України до трансатлантичних структур, дедалі більш впевнено сформулювалася як суспільно-політична ідея⁴.

¹ Дахно О. Ю. Територіальна цілісність як структурний атрибут держави в умовах глобальної інтеграції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 115 (12). С. 387.

² Політико-правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції були закладені ще в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій 16 липня 1990 року Верховною Радою Української РСР, і протягом наступних років постійно доопрацьовувались і удосконалювались як у нормативно-правових актах, так і в численних наукових працях істориків, політологів, філософів, юристів, економістів.

³ Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Трєбіна. Харків: Право, 2019. 744 с.

⁴ Тодоров І., Тодорова Н. Річні національні програми як інструмент євроатлантичної інтеграції України. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. Вип. 2. С. 54.

Отже, розвиток у напрямку інтеграції у європейську спільноту – це цивілізаційний вибір України. У системі зовнішньополітичних пріоритетів нашої держави він посідає особливе місце. Сучасний зовнішньополітичний курс України на євроатлантичну інтеграцію має на меті прагнення стати частиною найбільш дієвої й ефективної системи колективної безпеки з чіткими гарантіями власної безпеки¹.

З урахуванням сучасного геополітичного становища України, внаслідок анексії Криму Російською Федерацією та ведення військових дій на сході країни, очевидно, що Україна не має реалістичної перспективи самостійно забезпечити свою безпеку. Така ситуація становить беззаперечну загрозу для національних інтересів України, що полягають у забезпеченні територіальної цілісності, стабільного й незалежного розвитку країни в інтересах українського суспільства та ін., тому долучення до євроатлантичної системи безпеки є надзвичайно важливим питанням для України. Повноправне членство в Альянсі безпосередньо відповідає геостратегічним інтересам України, оскільки політична вага і військова міць НАТО можуть забезпечити її незалежність і територіальну цілісність краще, ніж непевний статус так званої «позаблокової» держави².

Європейська інтеграція є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України, продиктована фактом належності України до європейської цивілізації. Успішний приклад Європейського Союзу демонструє можливість існування інтеграційної моделі, в якій стверджуються нові принципи міждержавних відносин, позбавлені недовіри й непрозорості, де національний суверенітет кожної з держав органічно пов'язаний з колективними зобов'язаннями та спільними діями. Європейська модель суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку є найсприятливішою для реалізації українського потенціалу та забезпечення поступального розвитку нашої держави. Результатом європейської інтеграції має стати утвердження в Україні європейських політичних, економічних, військових, соціальних і гуманітарних стандартів, якісне підвищення рівня життя всіх верств суспільства. Відтак цей процес відповідає інтересам усіх українських громадян³.

Для України рух у напрямку європейської інтеграції – це питання ефективності її включення в існуючу систему розподілу функцій і ролей

¹ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Національна безпека в контексті євроатлантичної інтеграції України: філософська рефлексія. Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія. 2020. № 1 (44). С. 8–22.

² Соляник М. Л. Суспільно-географічні передумови Євроатлантичної інтеграції України, перспективи та можливі ризики. *Географія та туризм*. 2017. Вип. 41. С. 158.

³ Європейський проект та Україна: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. С. 39.

у сучасній світовій економічній та політичній та військовій системах. Крім того – це шлях модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій в усі сфери, зокрема у військову, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника, вихід на світові ринки, насамперед на ринок ЄС. Як невід’ємна частина Європи Україна орієнтується на діючу у провідних європейських країнах модель соціально-економічного й безпекового розвитку¹.

Активізація євроінтеграційних процесів означає також її більш інтенсивне включення у міжнародну співпрацю щодо врегулювання конфліктів та протидії новітнім загрозам у сфері безпеки. Основними ж напрямками забезпечення національної безпеки у сфері міжнародної співпраці є інтеграція в міжнародну систему безпеки і співпраця стосовно запобігання протиправних дій в безпековій сфері².

Великі розбіжності соціального розшарування, специфіки історичного шляху та традицій, розвиненості національних економік, що існують між європейськими країнами, пояснюють різні дефініції європейської соціальної моделі. Проте усіх їх поєднує посилення на соціальну державу. Крім того, «усі національні соціально-економічні моделі країн – членів ЄС спираються на єдині принципи: соціальна справедливість, безпека, соціальна єдність, конкурентоздатна економіка»³.

Необхідність розвитку держави в руслі європейських країн є потребою іманентною, внутрішньо притаманною народу та його культурі, який завжди відігравав помітну роль у світовій історії. Нині, як справедливо зазначає В. Отрешко, це потреба «рухатися в ногу з часом», ліквідувати прогалини тоталітарного минулого, стати на один рівень з розвиненими країнами світу⁴.

¹ Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209 (дата звернення 15.05.2020).

² Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: Видавництво «Інжек», 2013. 236 с.; Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.; Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

³ Ларіна Н. Б. Перспективи становлення європейської соціальної моделі // Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 2 (46). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/6/01.pdf> (дата звернення 15.05.2020).

⁴ Отрешко В. Історичне підґрунтя українського державотворення. *Освіта регіону*. 2013. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1175> (дата звернення 15.05.2020).

Разом з тим, як зазначає О. Майборода, геостратегічний вибір країни є оптимальним за умовою збігу двох мотивів – цивілізаційно-ідентифікаційного та раціонально-прагматичного. Перший з названих мотивів зумовлює вибір країною стратегічного, а то й вічного історичного союзника за критерієм самовіднесення себе до тієї ж цивілізації, що і бажаний партнер. Зближення з цивілізаційним аналогом кратно прискорюється очікуваною матеріальною вигодою, тобто другим мотивом. Однак, коли трапляється незбіг обох мотивів, країна у своєму виборі керується одним із них. За будь-якого рішення країна та її населення мають ідентифікувати себе частиною того простору, до якого спрямований її геополітичний вектор. Відповідно, в момент актуалізації проблеми історичного вибору, адепти того чи іншого його варіанту намагаються апелювати як до цивілізаційно-культурних sentimentів нації, так і до меркантильного компоненту її психології¹.

Першочерговим у цьому плані є повернення українців до власної історії, уникнення історичного безпам'ятства українського народу, розвиток його самосвідомості до рівня усвідомлення себе як народу історичного, самотнього, державо- та культуротворчого. Людина, яка втрачає пам'ять, втрачає й саму себе. Вона перетворюється на сліпого виконавця чужої волі, субстрат, додатковий матеріал чужої соціальної творчості, політичних маніпуляцій. Те саме стосується й народу. Лише той народ має майбутнє, який пам'ятає свою історію, зв'язок зі своїм корінням, постійно звертається до витоків і водночас творить нову історію цивілізованими засобами².

Така постановка питання вимагає особливого звернення до проблеми забезпечення безпеки, оскільки проблеми національної ідентичності, національної культури й ментальності завжди знаходяться в епіцентрі смислового ядра національної безпеки. У сучасному українському контексті питання підтвердження власної європейської ідентичності безпосередньо пов'язані з проблемами інтеграції до Європейського Союзу.

Європейський Союз, створений на початку як суто економічне співтовариство на принципах і цінностях демократії та вільного ринку, дедалі більше оформлюється в консолідовану спільноту зі спільними наддержавними структурами, власною валютою, узгодженою зовнішньою політикою, спільною політикою у сфері безпеки, а у близькій перспективі – власними

¹ Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. С. 71–75.

² Отрешко В. Історичне підґрунтя українського державотворення. *Освіта регіону*. 2013. №3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1175> (дата звернення 15.05.2020).

збройними силами. ЄС має також усталені форми взаємодії із зовнішнім світом, зокрема у сфері безпеки¹.

На противагу традиційному підходу до безпеки, який асоціюється у першу чергу з воєнною складовою, із застосуванням військових засобів, європейське бачення виходить із цілісного розуміння безпеки як взаємної залежності політичного, соціально-економічного, екологічного, культурного, військового, інформаційного вимірів. Цьому відповідає трактування ЄС себе як цивільної потуги, що прагне здійснювати стійкий і довготерміновий вплив на міжнародне оточення шляхом створення відповідного інформаційного середовища, а не за допомогою методів силового тиску або захоплення². Саме тому європейський вектор вітчизняного державотворення є одним з основних об'єктів національної безпеки України.

Євроатлантична інтеграція є важливою складовою процесу глобалізації сучасного світу та продовженням магістрального шляху модернізації західної цивілізації. Вона має декілька вимірів: по-перше, поглиблення інтеграційних процесів у різних сферах суспільно-політичного життя країн (політична, економічна, військово-політична), що організаційно утворюють повноцінну спільноту; по-друге, процес географічного розширення європейської спільноти за рахунок вступу нових членів з регіону Центральної та Східної Європи. Приєднання нових країн до НАТО та Європейського Союзу – це нова реальія, що утворилася після «холодної війни» та розпаду Організації Варшавського договору. Як справедливо зазначає Я. Троцький, привабливість інтеграційної моделі, яку демонструє Європейський Союз, полягає у досить оптимальному для глобалізованого світу співвідношенні національних інтересів окремої держави і інтересів спільноти у цілому³.

Україна нині перебуває на перехідному етапі розвитку суспільства. Перед нею постало завдання знайти ефективніший шлях реалізації своїх інтересів у взаємовідносинах з Європейським Союзом, зокрема, зробити більш прагматичною, орієнтованою на результат проєвропейську політику.

Особливість політичних процесів усередині країни так само визначається певними характеристиками перебування її у всесвітній інфраструктурі, передусім в інформаційній. Обираючи напрями державного розвитку України, слід мати на увазі, що нестабільність політичних структур, не-

¹ Європейський проєкт та Україна: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. С. 27.

² Там само: С. 29.

³ Троцький Я. О. Глобалізаційні виклики національній безпеці України в контексті європейських інтеграційних процесів: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. С. 12.

визначеність домінуючих ідей, цілей розвитку суспільства зумовлює й нерозвиненість організаційних структур, які відображали б інтереси відповідних верств населення та мобілізували б його на виконання поставлених завдань.

При цьому, на слушну думку В. Отрешка, одним із важливіших завдань політичних і владних структур у забезпеченні євроінтеграції та розвитку держави в руслі європейських цінностей є визначення стратегічних напрямів подолання невідповідності між традиційними цінностями масової свідомості й реальними суспільними відносинами¹. Більше того, як справедливо зазначає А. Боднар, демократія, рівність можливостей, свобода слова, подолання правового нігілізму, реформа правової системи – ці європейські цінності поділяються українським суспільством, але повного розуміння поки що немає².

Разом з тим, у контексті аксіологічної складової європейського поступу України, доцільно згадати слова А. Єрмоленка, який зазначає: «оскільки ми країна запізнилої модернізації, то нам доводиться орієнтуватися на ті ліберальні цінності (свобода, права людини, рівність тощо), які в західних країнах втілювалися кількома століттями через реформацію й просвітництво. ... Без просвітництва не було б не тільки суверенної особистості, а й новоєвропейських демократичних інституцій, а відтак і переходу до постконвекційної стадії розвитку моральної свідомості»³.

Отже, політичною передумовою нашого державотворення є потреба вийти на рівень розвинених країн, завоювати гідне місце в міжнародній спільноті цивілізованих європейських народів і культур.

Безпекова сфера залишається однією із найбільш проблематичних на сьогоднішній день, особливо якщо говорити про ситуацію на сході України. Продовження бойових дій, незацікавленість сторін у проведенні відкритих переговорів та припиненні вогню, неможливість проводити відповідні дії в рамках мінських домовленостей на лінії розмежування та низка інших деструктивних явищ не сприяють подальшому розвитку відносин із ЄС. Євросоюз постійно зауважує на тому, що небезпека на сході є не-

¹ Отрешко В. Історичне підґрунтя українського державотворення. *Освіта регіону*. 2013. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1175> (дата звернення 15.05.2020).

² Боднар А. О. Аналіз державної євроінтеграційної політики: політико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 113–114.

³ Єрмоленко А. Публічність як чинник громадянського суспільства в Україні за доби глобалізації. *Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови*. Київ: Інститут ліберального суспільства, 2007. С. 106.

безпекою і для всієї Європи, а тому для подальшого розвитку інтеграційних процесів потрібне припинення вогню та перехід до практичного виконання мінських домовленостей усіма сторонами. Сьогоднішній стан справ в цій сфері не дозволяє сподіватись на швидкі позитивні зрушення, а тому від риторики потрібно переходити до практичних дій¹.

Ключовим, системотворчим аспектом національної безпеки є її інформаційний аспект. Інформація займає центральне місце у сучасному житті: з одного боку, вона надає величезну кількість можливостей у вигляді доступу до різних сфер діяльності. З другого боку, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу інформація перетворюється на потужну геополітичну зброю, яка може здійснювати негативний вплив на економічну могутність держави, її національна безпеку. Це пов'язано, перш за все, з винаходом нових способів, методів і технологій інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість. Інформаційний або навіть інформаційно-психологічний, вважається ще одним виміром сучасної війни². Поява нового рівня дозволяє вести конфлікти як в матеріальній (кібервійна), так і нематеріальній царині (мас-медіа). Поява таких понять, як «інформаційна війна», «медіа-агресія», «інформаційна безпека», свідчить не лише про тісний взаємозв'язок засобів масової інформації з конфліктними ситуаціями, але й про те, що у збройних та політичних конфліктах сучасності боротьба на інформаційному рівні не менш важлива, аніж безпосередньо воєнні чи дипломатичні дії³.

Розмаїття способів можливого застосування кіберзасобів ставить перед НАТО одне з основних завдань щодо розуміння її власної ролі в забезпеченні кібербезпеки країн-членів, так і країн-партнерів Альянсу. Враховуючи вразливість існуючих систем кібернетичної безпеки кіберзахист став і продовжує залишатися одним із пріоритетних напрямів діяльності НАТО⁴.

¹ Вонсович О. С. Саміт Україна – Європейський союз: підсумки та перспективи. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 116 (1). С. 310.

² Матвеев Ю., Галаева М. «Мягкая сила» как фактор современной геополитики. *Politbook*. 2015. № 1. С. 168.

³ Задувайло О. К. Сучасні проблеми розвитку медіа-сфери в умовах воєнно-політичного конфлікту. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 117 (2). С. 230.

⁴ Войціховський А. В. Кібербезпека як напрям євроатлантичної інтеграції України. *Право і безпека у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції*: зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами дискус. панелі II Харків. міжнар. юрид. форуму (м. Харків, 28 верес. 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 42.

Саме тому, подальші роздуми стосовно забезпечення національної безпеки в контексті євроатлантичної інтеграції України вестимемо крізь призму її інформаційної складової.

Інформаційно-медійна безпека актуалізується, окрім іншого, ще й тому, що у сучасному суспільстві механізмів ефективного соціального контролю над інформаційно-медійним простором стає все менше в міру розвитку все нових інформаційних технологічних засобів. Відтак інформаційно-медійна безпека стає передусім не контролью-технологічною, а медіа-освітньою проблемою¹.

У Європі є розуміння того, що заходи у боротьбі із глобальними загрозами будуть по-справжньому дієвими лише за умов налагодження відповідної структури обміну інформацією між її членами. Україна, яка вживає усіх можливих заходів стосовно євроінтеграційного державотворення, за таких умов неминуче зіткнеться з проблемою узгодження безпекових підходів з ЄС і з забезпеченням власної інформаційної безпеки.

Підхід до розуміння інформації у контексті інформаційної безпеки суспільства як системи спирається на такі теоретичні висновки науковців, де «інформація» тлумачиться як певна реальність, що формує матеріальний світ і вчинки людей за допомогою алгоритму: надходження повідомлень – формування розуміння, задуму – вироблення установки на діяльність. Інтенсивний розвиток науково – технологічного і кібернетичного процесів суттєво вплинув на створення глобальної інформаційної мережі Інтернет і тим самим змінив пріоритети й функції в багатьох системах (підсистемах) відносин, в тому числі й на міжнародному рівні. Таким чином з'явилося поняття «міжнародний інформаційний простір», який розуміється як сукупність інформації й інформаційних технологій, що забезпечують діяльність міждержавних служб та інститутів, транслюються державами одна на одну і забезпечують основну частину міжнародних політичних відносин. В міжнародному інформаційному просторі також розглядаються поняття «безпека» та «небезпека», із цього боку важливим також є питання «іміджування держави». Воно тлумачиться як процес позиціонування актора міжнародних відносин у міжнародному інформаційному просторі за допомогою сукупності емоціональних та раціональних уявлень, що впливають із визначальних характеристик країни, до-

¹ Великодна С. М. Медіа-освіта як чинник забезпечення здоров'я людини: філософський вимір проблеми. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 119 (4). С. 293–296; Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства. *Грані*. 2005. №6. С. 100–104.

свіду суспільства та неформальних комунікацій, тобто генеза поширення феномену іміджу пов'язана з активним залученням інформаційних технологій у сферу зовнішньої політики. «Імідж-функція» розуміється як складова основних функцій міжнародної інформаційної системи та її підсистем, що забезпечує політичні пріоритети держави та її позиціонування в міжнародному інформаційному середовищі¹. Зрозуміло, що імідж країни як громадянського суспільства формують, перш за все громадські організації та рухи, ступінь їх розвиненості та рівень співпраці із міжнародними громадськими організаціями².

Як неодноразово зазначалося раніше³, створення планетарного інформаційного простору за допомогою глобальних комп'ютерних мереж може мати серйозні наслідки для національної безпеки. Інформаційний простір не має державних кордонів, не має таких інститутів захисту державних інтересів, якими є прикордонна й митна служби, поки що відсутні способи і засоби контролю цінності і важливості інформаційних ресурсів, що «перевозяться» через кордон. Поки що державний кордон є практично прозорим для інформаційних ресурсів.

Якщо протягом перших двох третин ХХ ст. війна переважно впливала на інформаційну сферу, останнім часом бачимо зворотний зв'язок як на макро- так і на мікрорівні⁴.

У контексті зазначеного, на сьогоднішній день доцільно вести мову про вкрай важливе значення ефективної політики інформаційної безпеки України для забезпечення її євроінтеграційного напрямку суспільного розвитку. Одним з основних елементів, що потрібен для успіху процесу інтеграції держави з Європейським Союзом, є забезпечення його підтримки

¹ Захаренко К. Роль громадських організацій і рухів у формуванні національної інформаційної безпеки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 115 (12). С. 428–429.

² Петкова О. В. Політичні імперативи позиціонування України в міжнародному інформаційному просторі: автореф. дис... канд. політ. наук. Київ, 2010. С. 5.

³ Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Політологія*. 2017. Вип. 2 (33). С. 29–41; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Євроінтеграція й інформаційна безпека України: до проблеми взаємозв'язку. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 80. С. 53–60; Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. №3 (78). 2014. С. 43–52.

⁴ Авдеев Е. Роль СМІ в современном мире: информационная война как новая реальность. URL: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/avdeev_konfmt.pdf (дата звернення 15.01.2020).

з боку населення та комунікації з власними громадянами. При цьому, йдеться про підтримку не лише формального зовнішньополітичного курсу держави, але також і усіх внутрішніх перетворень, що з ним пов'язані¹.

Для стабільного державного розвитку важливими стали не лише економічна, військова, політична безпека, а й інформаційна, причому роль і значення останньої у сучасних умовах суттєво зростає. Захист інформаційного простору країни у всіх її вимірах став запорукою збереження й розвитку держави.

На сьогодні Україна, здійснюючи складні демократичні та соціально-економічні трансформації, перебуває в зоні ризику з точки зору інформаційної безпеки, оскільки цій сфері тривалий час не приділялась належна увага, що стало однією з причин посилення внутрішніх протиріч та конфліктів, інспірованих ззовні за допомогою передусім інформаційно-комунікаційних засобів.

Актуальність звернення до проблеми інформаційної безпеки в контексті євроінтеграції України зумовлена окрім іншого, тим, що агресивного інформаційно-психологічного впливу з боку Російської Федерації зазнає не лише українське та російське суспільство, громадяни країн пострадянського простору, а й населення США, країн ЄС. Для реалізації цього впливу застосовується арсенал засобів, передусім телебачення та інтернет-ресурси. Оплотом російського іномовлення є заснований у 2005 р. одіозний телеканал Russia Today (RT), що транслюється у понад 100 країнах світу, має 700 млн аудиторію, цілодобове мовлення. Наприкінці 2014 р. було додатково запущено інтернет-портал «Sputnik», який використовує інформаційний потік телеканалу RT, що значно збільшує можливості доступу до інформації, яку створює та поширює RT.

Російські пропагандистські ресурси вдало експлуатують ідею свободи слова та інформації для поширення дезінформації в європейському суспільстві з метою не просто викликати довіру аудиторії або переконати її у власній правоті (на відміну від класичної публічної дипломатії), а, розповсюджуючи теорії змови та неправдиві чутки, викликати сумніви, розгубленість, відчуття зневіри².

Актуальною є також проблема методів захисту існуючих інформаційно-телекомунікаційних систем і технологій. Їх розвиток і широке впрова-

¹ Кост І. А. Державна інформаційна політика як інструмент формування громадської думки на шляху євроінтеграції України. URL: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/171955/> (дата звернення 15.05.2020).

² Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.

дження у всі сфери життєдіяльності суспільства призводить до зростання залежності суспільства, окремої людини від безперерйного функціонування даних засобів, від гарантій використання накопичуваної в них інформації в інтересах громадян, що не суперечить законним інтересам, суспільства і держави. Очевидно, що помилки в роботі інформаційних систем управління повітряними перевезеннями, рухом залізничного транспорту тощо можуть послужити причиною великих трагедій і величезного матеріального збитку, не говорячи вже про системи управління небезпечними виробництвами, АЕС, стратегічною ядерною зброєю. Все це дозволяє констатувати, що складові інформаційної безпеки є центральними для національної безпеки.

У кожній державі об'єктами інформаційної безпеки виступають передусім люди (усі громадяни) і держава, як цілісність, а основним каналом інформаційного впливу завжди є свідомість, психіка людини, свідомість (переконання, утвердження і т. ін.) великого етносу. Звідси й терміни «національна інформаційна безпека», «інформаційне суспільство» тощо.

Специфіка інформаційної безпеки полягає в тому, що вона знаходить свій вияв у різноманітних сферах суспільного життя, оскільки збереження та захист інформації є важливою складовою їх функціонування в інформаційному суспільстві.

Інформаційна безпека для багатьох країн у сучасних умовах, особливо в стані інтеграційних процесів і відносин між ними, обумовлена низкою об'єктивних факторів, серед яких Є. Кирильчук виокремлює наступні¹:

- за даними фахівців нині понад 70% світового сукупного національного продукту так чи інакше залежить від інформації, і саме через причини інформаційної вразливості західні кампанії світу втрачають щорічно сотні мільярдів доларів;
- інформаційні технології нині дають можливість значно швидше поширювати інформацію, аніж приймати управлінські рішення, які корелюють, уточнюють і т. ін. таку інформацію. Тобто, власне сама інформація виступає своєрідним рішенням для того, хто нею володіє. «Перевага в царині інформаційних технологій, – зазначає, зокрема, Ю. Бондар, – дає змогу здійснювати не лише економічну, а й культурну експансію, що приховує небезпеку витіснення традиційних укладів, уподобань і смаків, втрати цілими співтовариствами культурної й національної самобутності»².

¹ Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 1 (36). С. 60–61.

² Бондар Ю. В., Головатий М. Ф., Сенченко М. І. Енциклопедія для видавця та журналіста. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. С. 65.

У сучасному світі, повному протиріч, конфліктів, обтяженому безліччю глобальних проблем, насиченому зброєю, розділеному військовими інтересами і блоками, з реальністю інформаційних загроз та інформаційної війни всередині країни і між державами не уникнути¹. І особистість, і суспільство, і держава постійно знаходяться в стані інформаційної небезпеки. Їм постійно загрожують у будь-якій формі заподіяти фізичної, моральної або матеріальної шкоди їх інтересам.

Умови, за яких виникають інформаційні загрози, чітко не визначені; причини, що породжують їх, численні. Частина з них знаходиться у сфері морально-правової й соціально-політичної свідомості, яка виражається категорією «справедливість»². Зміст справедливості виражає вимогу відповідності між реальною значущістю різних індивідів, соціальних груп та їх соціальним становищем, між їх правами і обов'язками, між діянням і відплатою, працею й винагородою, злочином і покаранням тощо³. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється свідомістю як несправедливість. А це і є інформаційна загроза соціальній стабільності. Люди не хочуть миритися з несправедливістю, яка порушує їхні природні права. Виникає конфлікт інтересів. Одні хочуть відновити справедливість, а інші виступають проти цього, прагнуть зберегти існуючий стан. Практично усі великі імперії, включаючи й СРСР, своїм падінням зобо-

¹ Данильян О. Г. Місце та функції конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. Вип. 2 (21). С. 5–12.

² Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційна безпека України: загрози, зумовлені цивілізаційним вибором європейських цінностей. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ «Вадекс», 2018. Вип. 81. С. 60–67; Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Від «інформаційного суспільства» до «інформаційної безпеки»: до проблеми концептуалізації сутності понять. *Інформація і право*. 2019. №2 (29). С. 60–73; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з активізацією міжнародної діяльності в інформаційно-комунікаційній сфері. *Вісник Львівського університету*. Серія: міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 3. С. 35–43; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 61. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. С. 24–34.

³ Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 61. Запоріжжя, РВВ ЗДІА, 2015. С. 24–34; Дзьобань О., Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з активізацією міжнародної діяльності в інформаційно-комунікаційній сфері. *Вісник Львівського університету*. Серія: міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Частина 3. С. 35–43.

в'язані цій обставині. Тому, найважливішою умовою інформаційної безпеки є такий суспільний і державний лад, який базується на принципах соціальної справедливості. А це означає, що інформаційні загрози кореняться в соціальних умовах життя суспільства. Сказане повною мірою відноситься і до того суспільства, до якого ми прагнемо – до громадянського суспільства.

Сучасне суспільство породжує суперечливі цілі та інтереси, які нерідко призводять до зіткнень і конфліктів, появи різних інформаційних стратегій і тактик їх вирішення. Невміння, нездатність або небажання вирішувати назрілі проблеми негативно впливає на безпеку і є згубним для суспільства. Втім, сам розвиток громадянського суспільства на постіндустріальному, інформаційному етапі створює передумови для подолання відчужених відносин, відчуження праці. Особливо наочно це виявляється у розширенні інформаційної сфери життя суспільства, розвиток і впровадження інформаційних технологій, наукомістких виробництв, в яких праця набуде загального, а не відчуженого характеру.

Постійне джерело інформаційних загроз корениться і в неврегульованих міжнародних відносинах, міжнародній конкуренції і зіткненні національних інтересів, у войовничості націй, відмінності життєво важливих цілей і інтересів держав¹. У ХХІ ст. перебудувати міждержавні відносини не вдалося. Локальні війни, міжнародний терор, сепаратистські рухи починалися і супроводжуються інформаційними війнами. В підривну інформаційну діяльність проти інших держав сьогодні включено безліч спецслужб, які володіють величезними матеріальними і людськими ресурсами. А це означає, що інформаційна безпека є об'єктом не тільки внутрішньої, але й міжнародної політики. Це боротьба за культуру і взаємну повагу прав і обов'язків у міжнародних відносинах.

Як зауважує І. Боднар, головна інформаційна загроза національній безпеці – це загроза впливу іншої сторони на інформаційну інфраструктуру країни, інформаційні ресурси, на суспільство, свідомість, підсвідомість особистості з метою нав'язати державі бажану (для іншої сторони) систему цінностей, поглядів, інтересів і рішень у життєво важливих сферах суспільної державної діяльності, керувати їхньою поведінкою і розвитком у бажаному для іншої сторони напрямку². Власне, це є загрозою не лише суверенітету України, функціонуванню життєво важливих

¹ Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. 282 с.

² Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 69.

сфер суспільної й державної діяльності, що реалізовується на інформаційному рівні, а й процесу інтеграції України у європейську спільноту.

Разом з тим, безсистемність процесів формування інформаційної інфраструктури України зумовлює складність розв'язання проблеми інформаційної безпеки, захисту інформаційних ресурсів на рівні як держави, так і окремої організації, підприємства, фірми¹.

Отже, неважко дійти висновку, що основним і надто актуальним завданням у забезпеченні безпечного життя в Україні є створення розгалуженого та захищеного інформаційного простору, захист національних інтересів України в умовах формування світових інформаційних мереж, захист економічного потенціалу держави від незаконного використання інформаційних ресурсів, реалізація прав громадян, установ і самої держави на отримання, поширення та використання інформації як такої².

На сучасному етапі цивілізаційного вибору європейських цінностей Україна стала об'єктом потужних інформаційних атак, які спрямовані на ураження життєво важливих сфер існування нашої країни і на перешкодження євроінтеграційним процесам як в Україні, так і в країнах Європейського Союзу. За оцінками вітчизняних експертів з проблем інформаційної безпеки, що сформовані на основі аналізу іноземного впливу на інформаційний медіа- і кіберпростір України, існують чіткі ознаки реальних загроз для нашої держави. Про це свідчать такі основні тенденції³:

- цілеспрямоване формування окремими іноземними державами негативного міжнародного іміджу України;
- активізація критики вищого державного керівництва України;
- здійснення низкою зарубіжних країн потужного інформаційного тиску на Україну з метою спонукання українського керівництва до прийняття вигідних для цих країн рішень у внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах;
- посилення інформаційних заходів з перешкодження реалізації Україною її зовнішньополітичного курсу та спонукання її до участі в проектах, які в сучасних умовах не вигідні нашій державі;
- дискредитація нашої держави як конкурента у сфері міжнародного військово-технічного співробітництва;

¹ Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 1 (36). С. 61.

² Там само: С. 61.

³ Косошов О. М. Пріоритетні напрямки державної політики щодо забезпечення безпеки національного кіберпростору. *Збірник наукових праць Харківського ун-ту Повітряних Сил*. 2014. Вип. 3. С. 128.

- зростання для України загроз кібернетичних атак, що обумовлено появою нових, більш досконалих зразків кібернетичної зброї.

Указані інформаційні загрози спрямовані на існування держави як цілісного інституційного утворення і потенційного члена європейської спільноти. У той же час, не менш потужними є загрози суспільній інформаційній безпеці країни, які мають дещо інші вектори впливу, їх руйнівний характер щодо функціонування держави є поліспрямованим та до певної міри латентним, а отже, вкрай небезпечним¹. Така небезпека посилюється в рази за умов зіткнення національних ідентичностей, інтересів і цінностей, яке є неминучим при інтеграційних процесах.

Тут слід окремо наголосити, що саме через формування національної ідентичності посилення світових глобалізаційних процесів робить актуальним проблему державотворення та націєтворення. Як справедливо підкреслює Л. Біловус, «тільки ті країни, які зуміють зберегти свою національну самість, свою духовність та тип екзистенції, зможуть не перебувати під впливом глобалізації. Тому питання формування національної ідентичності та її компонентів є нагальним»².

Традиційний підхід до визначення загроз інформаційній безпеці суспільства призводить до виділення таких основних їх груп. Перша група загроз пов'язана з бурхливим розвитком нового класу зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати і на психіку, свідомість людей, і на інформаційно-технічну інфраструктуру суспільства й армії. Друга група інформаційно-технічних загроз для особистості, суспільства й держави – це новий клас соціальних злочинів, заснованих на використанні сучасної інформаційної технології (махінації з електронними грошима, комп'ютерне хуліганство тощо). Третя група інформаційно-технічних загроз – електронний контроль за життям, настроями, планами громадян, політичних організацій. Четверта група інформаційних загроз – використання нових інформаційних технологій у політичних цілях³.

Таким чином, для забезпечення інформаційної безпеки євроінтеграційних процесів в Україні необхідно враховувати як інституційну, так

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов С. М. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. №2. С. 146.

² Біловус Л. І. Українська церква у США на шпальтах україномовних періодичних видань: культурно-освітня діяльність. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 123 (8). С. 87.

³ Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Харків: Майдан, 2010. С. 232.

і неінституційну складові. Аналізуючи цю проблему, на нашу думку, варто звернутися до закордонного досвіду. Зокрема, найважливішим аспектом у політиці США у сфері забезпечення інформаційної безпеки є продовжує розвиватися більш тісне співробітництво держави і бізнесу, що спрямоване в першу чергу на захист державних інформаційних ресурсів, а також усього американського інформаційного простору. Також вважаються важливими у забезпеченні інформаційної безпеки воєнні й розвідувальні аспекти. Досвід США представляє зацікавленість у сфері розвитку воєнних і розвідувальних технологій не тільки всередині ВПК, але й у питаннях державного стимулювання та підтримки інформаційних комерційних технологій. Особливо важливим для України є американський досвід використання інформаційних технологій для створення систем зв'язку та військового управління, а також високоточної зброї¹, який наша держава повинна враховувати і під час проведення спільних українсько-європейських військових навчань, і при створенні спільних з європейськими країнами (Польща, країни Прибалтійські країни) військових формувань.

Для здійснення ефективних, системних безпекових заходів у інформаційній сфері країни необхідно постійно вдосконалювати нормативно-правову базу задля збереження балансу між інтересами держави у сфері інформаційної безпеки та інформаційними правами людини. Так, у Великій Британії, наприклад, функціонує потужна система забезпечення інформаційної безпеки. Законодавство цієї держави передбачає не лише захист інформаційних прав та свобод громадян і громадських організацій, а й встановлює їх суттєве обмеження в інтересах національної безпеки. Функціонують закони «Про захист інформації», «Про збереження державної таємниці», «Про телекомунікації», а також Кодекс практики доступу до урядової інформації. Зокрема, згаданий вище Кодекс регламентує порядок обмеження доступу до конфіденційної інформації, власником якої є держава, закон «Про захист інформації» адаптовано до вимог Директиви ЄС «Про захист інформації» (1998)².

У свою чергу, в Німеччині був прийнятий Федеральний закон «Про телекомунікації» (1991), який надає федеральним землям право на ліцензування діяльності, спрямованої на обмеження поширення інформації за-

¹ Олійник О. В. Інформаційна безпека США. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 285–286.

² Аляжкін Р. В., Федорін М. П. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 4. С. 92.

бороненого змісту (насильство, агресія, порнографія тощо), а закон «Про Інтернет» (1997) накладає обмеження на свободу поглядів та розкриття змісту інформації, що призводить до політичної нестабільності. У лютому 2011 р. Федеративний уряд ухвалив Стратегію кібербезпеки для Німеччини, якою передбачено посилення захисту інфраструктури стратегічного значення. У рамках цього документа наголошувалося, що всі урядові органи, які займаються проблемами кіберзлочинності, мають взаємодіяти не тільки між собою, а й із приватним сектором. Задля забезпечення швидкого виявлення та локалізації небезпечних інцидентів у сфері інформаційних технологій передбачено створення Центру кіберреагування. До завдань цього органу віднесено також вироблення рекомендацій щодо вжиття заходів із забезпечення безпеки в інформаційній сфері. Йдеться також про створення Ради з кібербезпеки – нового органу на рівні державного секретаріату. Заслужовує на увагу, що на саміті ОБСЄ у 2011 р. Німеччина постійно висловлює готовність працювати над розробкою міжнародних документів, які регулюють діяльність держав у кіберпросторі та закріплюють принципи посилення довіри, прозорості й безпеки¹.

В Україні також прийнято низку законодавчих актів, які прямо або опосередковано впливають на стан інформаційної безпеки держави, регулюють діяльність суб'єктів інформаційно-комунікативної сфери. Серед законів, спрямованих на регулювання інформаційної сфери, слід виокремити такі: «Про інформацію», «Про доступ до публічної інформації», «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України», «Про національну програму інформатизації», «Про Концепцію Національної програми інформатизації», «Про інформаційні агентства», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», «Про науково-технічну інформацію». Для регулювання інформаційної сфери прийняті також закони, які корелюються з законодавством Європейського Союзу, а саме «Про пресу та інші засоби масової інформації», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про посилення захисту майна редакцій засобів масової інформації, ви-

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов С. М. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. №2. С. 147.

давництв, книгарень, підприємств книгорозповсюдження, творчих спілок», «Про мораторій на відчуження від редакцій державних та комунальних засобів масової інформації приміщень та майна», «Про телебачення радіомовлення». Водночас, на думку фахівців, норми інформаційного законодавства у значній кількості містяться в інших законах та опосередковано регулюють питання надання, отримання, розкриття, охорони інформації тощо. У зв'язку з цим, у науці обґрунтовується доцільність та своєчасність проведення впорядкування інформаційного законодавства, його систематизації, зокрема шляхом прийняття Інформаційного кодексу¹.

Отже, що посилення законодавчої бази в інформаційно-комунікаційній сфері спрямовано в першу чергу на захист інформаційного суверенітету сучасних держав. З цього приводу дослідник Є. Кирильчук зауважує, що в науковій літературі, коли ведуть мову про захист національного інформаційного простору як такого, то мають на увазі насамперед державний інформаційний суверенітет, тобто належне володіння й розповсюдження всією спільнотою у державі відповідних національних інформаційних ресурсів. Інформаційний суверенітет – це виключне право держави на формування використання всіх інформаційних засобів, створених на законодавчих засадах і за державний кошт. Часто, і особливо тепер, зазіхання (порушення) на державний інформаційний суверенітет спричиняє серйозні й складні інформаційні війни². Виходячи з соціально-політичних реалій сьогодення, можна з упевненістю стверджувати що сьогодні ведеться багатовекторна широкомасштабна інформаційна війна, яка поєднує у собі як відкриті, так і латентні насильницькі впливи.

Тому, на сучасному етапі державотворення в Україні та її інтеграції у європейську спільноту захист інформаційного суверенітету, ефективна стратегія країни щодо існуючих та майбутніх інформаційних війн є одним із найголовніших завдань у сфері національної безпеки України. Визначаючись термінологічно щодо сутності інформаційної війни, варто погодитись з думкою С. Расторгуєва, який зауважує, що інформаційна війна – це наявність боротьби між державами за допомогою інформаційної зброї, тобто це відкриті та приховані цілеспрямовані інформаційні впливи систем (держав) одна на одну з метою отримання переваги в матеріальній сфері,

¹ Пастушенко В. М. Проблеми правового регулювання державного управління інформаційною сферою України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 1. С. 59–64.

² Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 1 (36). С. 61.

де інформаційні впливи – це впливи за допомогою таких засобів, використання яких дозволяє досягати задуманих цілей¹.

Особлива небезпечність інформаційної війни для реалізації європейського вибору України полягає в тому, що вона, як правило, спрямована на «перепрограмування» свідомості населення, окремих соціальних груп: її результатом є ціннісні деформації суспільної свідомості, зміни у настроях та політичних уподобаннях громадян, які є небезпечними для позитивного міжнародного іміджу нашої держави. Слушно зауважує з цього приводу Р. Чирва, стверджуючи, що головне завдання інформаційних воєн полягає в маніпулюванні масами, дезорієнтації та дезінформації громадян, залякуванні супротивника (*й усієї європейської й світової спільноти – авт.*) своєю могутністю².

Як правило, в інформаційних війнах держави застосовують так звану інформаційну зброю, захист від якої потребує від країни (об'єкта нападу) наявності спеціальних оборонних сил та засобів. Фахівці стверджують, що інформаційна зброя – це інформація (дані), яка є засобом ведення інформаційних воєн і призначення якої полягає у зміні системних якостей об'єкта інформаційного впливу за допомогою прихованих установок на здійснення задуманих користувачем інформаційної зброї дій. Напрями і приклади використання інформаційної зброї є такі³:

- порушення, пошкодження або модифікація інформаційних ресурсів, знань людей про самих себе та про середовище, яке їх оточує;
- здійснення впливу на суспільну думку та позицію політичної еліти;
- завдання шкоди протилежній стороні дипломатичними засобами;
- пропагандистські, психологічні та підривні акції у сфері культури й політики;
- дезінформація, чутки, створені навмисно;
- упровадження у ЗМІ своїх прибічників для проведення підривних акцій;
- проникнення в комп'ютерні мережі та системи управління базами даних, зараження комп'ютерних систем вірусами, навмисне введення різного роду помилок у програмне забезпечення об'єкта;
- інформаційна підтримка дисидентських та опозиційних рухів.

¹ Расторгуев С. П. *Философия информационной войны*. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. С. 455–456.

² Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 9.

³ Шпига П. С., Рудник Р. М. Основні технології та закономірності інформаційної війни. *Проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 8. С. 332.

Необхідно зазначити, що інформаційна зброя особливо ефективно діє проти тієї країни, яка знаходиться у кризовому стані, у суспільній свідомості якої панує ціннісна амбівалентність, соціально-політична невизначеність. Застосування інформаційної зброї стає особливо ефективним, коли у державі спостерігається протистояння між політичними силами, наявною є криза моральної та правової свідомості, є слабкою патріотично налаштована еліта у всіх сферах суспільного життя¹.

Інформаційна зброя поділяється на два види: інформаційно-технічна та інформаційно-психологічна. Інформаційно-технічна зброя – це зброя, яка впливає на інформаційні ресурси, мережі і системи державного і військового управління. Вона поділяється на²:

- алгоритмічну, яка призначена для виведення з ладу або зміни алгоритму функціонування програмного забезпечення інформаційних систем, ресурсів і мереж;
- програмну, яка призначена для руйнування, спотворення (довільним чином) кодів програм, блокування та підміни (фальсифікації) масивів інформації, а також нейтралізації тестових програм і систем захисту інформаційних ресурсів;
- апаратну, яка призначена для тимчасового або повного виведення з ладу окремих компонентів радіоелектронних систем, компонентів радіоелектронного обладнання (у т. ч. систем їх електроживлення), а також дезорганізації функціонування підсистем обміну інформацією та впливу на середовище поширення сигналів.

У свою чергу, інформаційно-психологічна зброя – це зброя, яка впливає на психіку, свідомість, підсвідомість, морально-психологічний стан людини, соціальних груп та суспільства в цілому. Вона поділяється на³:

¹ Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. №2. С. 149.

² Левченко О. В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2014. №2 (20). С. 143–144.

³ Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю. Соціокультурні аспекти інформаційної безпеки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Науковий журнал*. 2013. №2. С. 171–176; Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. №3 (78). 2014. С. 43–52; Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 61. 2015. С. 24–34; Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека в контексті інформа-

- пропагандистську, яка призначена для здійснення інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на закріплення бажаних уявлень, звичок, переконань у людини (соціальної групи), або, навпаки, – руйнування небажаних уявлень, звичок та переконань;
- психофізичну, яка призначена для здійснення інформаційного (або) енергетичного впливу на психічні функції та на роботу фізіологічних органів і систем людини;
- нейролінгвістичну, яка призначена для управління людською свідомістю та поведінкою за допомогою лінгвістичних конструкцій, набору певних символів, кольорів, звуків, архетипів, візуальних зображень тощо;
- психотропну, яка призначена для впливу на мозок людини, збудження або зниження процесів мислення і сприйняття інформації за рахунок використання механізму зміни біохімічних характеристик процесів, що відбуваються у нервовій системі людини;
- психотронну, яка призначена для впливу спеціальними технічними засобами на свідомість та підсвідомість людини з метою зниження її волі, пригнічення, тимчасового виведення з ладу, зомбування тощо;
- психогенну, яка призначена для внесення змін у нервово-психічну діяльність мозку людини;
- психоаналітичну, яка призначена для впливу на підсвідомість людини терапевтичними засобами, зокрема у стані гіпнозу та глибокого сну з навіюванням їй необхідних установок тощо.

Як інформаційно-технічна, так й інформаційно-психологічна зброя негативно впливають на конструктивні процеси у будь-якій країні, руйнуючи комунікативні системи в різних сферах життєдіяльності суспільства, розмиваючи культурно-історичні коди існування нації, підриваючи «інформаційно-культурний імунітет» народу, зміщуючи бажаний напрямок інтеграційних процесів.

Виходячи з наведеного вище, можна констатувати, що подальші зусилля інтеграції Української держави в європейську цивілізаційну спільноту потребує створення системи інформаційної (зокрема, кібернетичної) безпеки України, яка повинна мати наступальну спрямованість як з питань захисту, так і просування національних інтересів. Реалізація такої системи, на думку фахівців, передбачає такі напрями¹:

ційної культури. *Інформація і право*. 2017. № 1 (20). С. 74–81; Дзьобань О. П., Мануйлов С. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. № 2 (33). С. 42–54.

¹ Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. № 3. С. 36–42; Гуцалюк М. В. Вдосконалення

- розробка й удосконалення нормативно-правової бази у сфері інформаційної безпеки, яка на сьогодні є фрагментарною та не повною мірою відповідає існуючим потребам;
- створення (визначення) керівного та координаційного органу системи інформаційної безпеки України у структурі державних органів виконавчої влади;
- визначення (уточнення) переліку суб'єктів підтримання інформаційної безпеки, їхніх функцій, завдань і повноважень, для чого необхідно внести відповідні зміни до чинного законодавства України;
- проведення досліджень та визначення потреб у технічному, фінансовому кадровому забезпеченні функціонування системи з метою прийняття рішення стосовно розробки відповідної цільової державної програми або внесення змін до чинних цільових державних програм;
- активізація заходів у Міністерстві оборони України та Генеральному штабі Збройних Сил України зі створення власної системи інформаційної безпеки, яка має стати складовою національної системи інформаційної безпеки, а також розробки відповідної нормативно-правової бази в рамках реалізації Концепції забезпечення інформаційної безпеки Міністерства оборони та Збройних Сил України.

Розбудова національної системи інформаційної безпеки, здатної забезпечити належну протидію загрозам національній безпеці в інформаційній сфері, є нагальним завданням, що постало сьогодні й перед Україною. Стан кібернетичної безпеки в Україні вказує про те, що кіберпростір залишається критично слабкою складовою національної безпеки та зберігає високий ступінь уразливості перед кіберзагрозами. Об'єктами кібератак і кіберзлочинів дедалі частіше стають інформаційні ресурси фінансових установ, підприємств транспорту та енергозабезпечення, державних органів, які гарантують безпеку, й захист від надзвичайних ситуацій¹. Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів

чинного законодавства з питань протидії кіберзлочинності та забезпечення кібербезпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 99–107; Пилипчук В. Г., Брижко В. М. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних. *Інформація і право*. 2016. № 4 (19). С. 60–70; Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Харків: Майдан, 2010. 260 с.; Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика: монографія / Ф. В. Саганюк, В. С. Фролов, О. В. Устименко, М. М. Лобко та ін. Київ: Академпрес, 2017. 180 с.

¹ Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68–75; Войціховський А. В. Кібербезпека як напрям євроатлантичної інтеграції України. *Право і безпека у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції*: зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами дискус. панелі II Харків. міжнар. юрид. форуму (м. Харків, 28 верес. 2018 р.). Харків: Право,

здійснює співробітництво у сфері кібербезпеки з іноземними державами, їх збройними силами, правоохоронними органами і спеціальними службами, а також із міжнародними організаціями. За таких умов, одним із ключових пріоритетів міжнародного співробітництва у сфері кібербезпеки є стратегічне партнерство України з Організацією Північноатлантичного договору.

Таким чином, євроінтеграційний вектор зовнішньої політики України спонукає до розв'язання низки теоретичних і практичних проблем культури¹. Зважаючи на її багатогранні функції, держава зобов'язана створювати відповідні умови для їх виконання і діяти з нею в тандемі. Чвертьвіковий період існування незалежної України не дає підстав вважати успішною соціогуманітарну політику, зокрема у культурній сфері. На це впливають об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні фактори, у т. ч. глобалізаційні виклики.

Останнім часом комерціалізація ЗМІ, масова культура, поряд з ідеями європоцентризму, сприяють розмиванню національного мовно-культурного простору. У молодіжному середовищі популярності набуває англomовний продукт, зменшуючи вплив російського, проте англomовний теж не служить зміцненню позицій національного культурного контенту. Для того, щоб інтегруватись у європейський гуманітарний простір, необхідно забезпечити репрезентативність українського культурного продукту. Варто зазначити, що у цілому культурна політика ЄС базується на розумінні культури національною справою, її консолідуючої ролі та як стабілізуючого фактора на рівні міжкультурного діалогу².

Відтак, одним із важливих завдань держави є вироблення і впровадження стратегії культурного розвитку, суть якої полягає у мінімізації руйнівних впливів на соціум багатомірного комунікаційного простору та створення умов для реалізації національних і регіональних програм з метою забезпечення від гуманітарних катастроф, особливо на порубіжних територіях сходу і заходу України³.

2018. С. 42–48; Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Харків: Майдан, 2010. 260 с.

¹ Данильян О. Г. Деякі проблеми розвитку культури в транзитивному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 3 (17). С. 198–200; Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. Вип. 2 (33). С. 29–41.

² Шип Н. А. Культурний компонент державотворення та євроінтеграції України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 119 (4). С. 281.

³ Там само: С. 280.

Отже, європейський вектор вітчизняного державотворення є одним з базових об'єктів національної безпеки України. Безпека України ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах. Принцип неподільності європейської безпеки однаково важливий як для України, так і для ЄС та його повноправних та асоційованих членів¹.

Безперечно слід зазначити, що крім цілком очевидних і беззаперечних перспектив та переваг євроатлантичної інтеграції України, можливим є виникнення і певних ризиків та загроз для національної безпеки. Критичний аналіз наукових доробків з проблем безпекознавства дозволяє виділити наступні ризики²:

- *геополітичні ризики*, які пов'язані насамперед з ще більшим погіршенням стосунків з Російською Федерацією та можливим виникнення відкритих протистоянь;

- *соціально-економічні ризики*, що виникнуть через значні фінансові витрати щодо реалізації різноманітних проєктів, що пов'язані з євроатлантичним інтеграційним курсом, стосовно встановлення певних соціальних стандартів;

- *військові та військово-політичні ризики*, пов'язані з питаннями безпекової політики України в системі та з урахуванням інтересів Альянсу;

- *внутрішньополітичні ризики*, а саме: погіршення ситуації на сході країни та неоднакове ставлення громадян до питання вступу до НАТО, у зв'язку з чим, вже зараз необхідно докласти значних зусиль для роз'яснення переваг та можливих ризиків стосовно вступу всім членам суспільства.

¹ Білецька А. В. Стратегії формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку як основа суспільної стабільності та національної безпеки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 125 (10). С. 258.

² Барановський Ф. Вплив громадського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 3. С. 198–218; Бень Я. О. Євроатлантична інтеграція України: від хартії про особливе партнерство до основного закону держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 8. С. 141–146; Гастинщиков В., Онищук М. Україна і НАТО: проблеми євроатлантичної інтеграції України крізь призму діяльності вітчизняних ЗМІ (аналітичний огляд). *Вісник Книжкової палати*. 2017. № 9. С. 28–31; Кудряченко А. І. Євроатлантична інтеграція України як цивілізаційний вибір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 38. С. 166–178; Соляник М. Л. Суспільно-географічні передумови Євроатлантичної інтеграції України, перспективи та можливі ризики. *Географія та туризм*. 2017. Вип. 41. С. 149–160.

Узагальнені позитивні та негативні наслідки євроатлантичної інтеграції України мають наступний вигляд¹.

Позитивні наслідки:

- одержання для України міцних гарантій її національної безпеки, незалежності, суверенітету і територіальної цілісності;
- зміцнення внутрішніх основ національної безпеки України за допомогою НАТО та використання досвіду і підтримки НАТО в підвищенні ефективності безпекового сектору України;
- переозброєння та модернізації Збройних сил України;
- відхід із сфери геополітичного домінування Росії і досягнення з нею рівноправних міждержавних відносин. Створення вагомих передумов для ліквідації російської військової присутності на території України;
- зменшення впливу російського бізнесу на вітчизняну економіку і внутрішню політику в Україні;
- створення вагомих передумов інтеграції в Європейський Союз та інші західні структури;
- стимулювання економічних реформ, структурна перебудова оборонної промисловості, вихід на ринок озброєнь та військової техніки, інтеграція України до європейської транспортно-логістичної системи;
- формування прозорого оборонного бюджету та раціонального використання коштів на цілі, пов'язані з національною безпекою, розвитком економіки, транспортно-логістичної системи тощо;
- покращення міжнародного іміджу України;
- посилення консолідації української нації;
- зміцнення інститутів громадянського суспільства;
- посилення прозорості влади Реальне забезпечення прав і свобод громадян, верховенства права

Негативні наслідки:

- деяке обмеження самостійності в прийнятті ключових рішень в галузі зовнішньої та безпекової політики;
- збільшення соціальної напруги серед військовослужбовців, зумовленої значним скороченням чисельності Збройних сил України;
- необхідність додаткових фінансових витрат із Державного бюджету для підготовки України до членства в НАТО;
- посилення розбіжностей геополітичних інтересів України з Російською Федерацією та її сателітами;

¹ Соляник М.Л. Суспільно-географічні передумови Євроатлантичної інтеграції України, перспективи та можливі ризики. *Географія та туризм*. 2017. Вип. 41. С. 157–158.

- підвищення цін, у т. ч. на нерухомість, у зв'язку з надходженням інвестицій;
- посилення агресії зі сторони Російської Федерації;
- надмірні витрати та виникнення диспропорцій в оборонно-промисловому комплексі (ОПК) та економіці в цілому.

Отже, Україна, яка щойно завершила перший, найскладніший етап політичних та економічних трансформацій, вибудувавши засади політичної демократії, сформувавши інститути ринкової економіки, розпочавши розбудову громадянського суспільства та комплексну інтеграцію до глобальних систем міжнародної взаємодії повинна, реалізуючи свої потенційні переваги, збалансувати політичні, гуманітарні, соціально-психологічні, макро- та мікроекономічні фактори та забезпечити напрями подальшого розвитку держави. Для цього необхідно не лише обрати більш ефективну модель державної політики, а й втілити у практику соціокультурного життя принципово нові, комплексні підходи до забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави, які, в результаті, сприятимуть створенню надійного інформаційного підґрунтя для реалізації європейського вектора розвитку України.

Захист державних інтересів у інформаційній сфері на шляху до європейської спільноти передбачає реалізацію низки програм гуманітарного, економічного та військово-технічного характеру, особливо за умов протидії європейському вектору з боку вкрай недружелюбних до цього процесу держав. Важливими засобами протидії інформаційній експансії щодо України є розвиток та оптимізація системи освіти й виховання населення на базі європейських підходів, проведення активної інформаційної політики держави, економічна підтримка наукових досліджень у сфері інформаційних технологій тощо.

Змістом релевантної інформаційної, а в ідеалі – комунікативної діяльності держави передусім має стати процес «розмінування» свідомості: «Україна прагнула свободи, обравши європейський шлях, проте зіштовхнулася з мисленням і уявленнями про безпеку, які на побутовому рівні асоціюються з висловом «прагнемо стабільності»¹.

Сьогодні ефективність євроінтеграційного процесу безпосередньо залежить від того, наскільки швидко буде «розмінувано» свідомість щодо вирішення проблеми узгодження національної самоідентифікації з самоідентифікацією європейською, каталізатором чого має бути задоволення усього комплексу економічних, соціальних та інформаційних (духовних)

¹ Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. С. 18.

інтересів та цінностей громадян України. Причому, якщо розглядати євроінтеграційний процес з ціннісного боку, то саме аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки України є квінтесенцією ментальних, цивілізаційних, політичних, правових, культурно-історичних цінностей і традицій, які повинні забезпечувати ефективність згаданого процесу¹.

Отже, основним геополітичним імперативом України є європейський вибір. Головна функція європейської інтеграції – консолідація українського суспільства. Традиційно в Україні були чіткі регіональні відмінності у ставленні населення до зовнішньополітичних пріоритетів. Новий формат відносин із ЄС – Угода про асоціацію – передбачає зміну як самої моделі, механізмів поглиблення двосторонніх відносин, так і інформаційного забезпечення цих феноменів. Процес інтеграції набуде прикладних форм, а ефективність можна буде визначати за цілком конкретними критеріями та індикаторами. Це зміна законодавчої бази, впровадження стандартів та норм ЄС, зміна в системі вироблення та реалізації державної політики, рівень та характер української економіки. Все це відкриває нові можливості для зміни суспільної думки. Якщо для пересічних українців наслідки євроінтеграції будуть ефективними й позитивними, то варто очікувати збільшення кількості прихильників європейського курсу в українському суспільстві. Якщо ж реформи будуть проводитися неефективно, то підтримка євроінтеграційної ідеї може зменшитися, а регіональні розколи – посиляться².

У контексті інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур та її значення для європейської безпеки варто розглянути ті напрями в галузі безпеки, де Україна може вигідно співпрацювати з країнами Заходу. У першу чергу, як зазначає А. Годлюк, стабілізація ситуації в Україні в різних напрямках від припинення військового конфлікту до подолання проблем з корупцією, вже значною мірою вписується в концепцію безпеки ЄС і дає практично безмежні можливості для співпраці. Чітке виконання рекомендацій європейських експертів дасть можливість поліпшити імідж України в Європі і, відповідно, збільшити шанси на інте-

¹ Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. № 1 (32). С. 22–23; Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. № 3 (34). С. 25.

² Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства. URL: <http://dif.org.ua/article/evrointegratsiya-ukraini-dosvid-susidiv-ta-perspektivi-obednannya-susilstva> (дата звернення 19.05.2020).

грацію до європейського та євроатлантичного простору. По-друге, не варто забувати про військове та військово-технічне співробітництво¹. На сьогодні Україна активно співпрацює з НАТО в цілій низці сфер².

Іншим перспективним напрямом є робота зі створення спільних військових підрозділів. Зокрема, вже існує досвід Литовсько-Польсько-Української бригади, який в цілому може бути розширений. Окремим питанням є військово-технічна співпраця. Українська армія зацікавлена у низці військових розробок, що стоять на озброєнні країн НАТО (зокрема, широко відомим є питання щодо надання Україні протитанкових комплексів FGM-148 «Javelin»). Однак, варто враховувати, що Україна володіє потужним військово-промисловим комплексом і могла б співпрацювати, зокрема, в галузі військово-транспортної авіації. Також можна говорити про спільну діяльність в галузі кібернетичної безпеки. Україна має добре підготовлених фахівців в сфері ІТ та відносно непогано розвинену інфраструктуру³.

Історичний шлях наочно демонструє, що в ментальному просторі українського народу завжди поєднувались індивідуалізм, універсалізм, «гнучкість», відкритість, тягіння до новацій і здатність їх самобутньої адаптації, що, на слушну думку О. Стасевської, «дозволяє оптимістично оцінювати перспективи України під кутом зору сприйняття нею парадигмальних змін у світі»⁴ взагалі і змін, зумовлених євроінтеграційними процесами зокрема.

Для України євроатлантична інтеграція – це рух держави до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтовано-

¹ Годлюк А. Позиція НАТО і ЄС щодо інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур в умовах кризи європейської безпеки. *Американська історія та політика*. 2018. №5. С. 192.

² Так, Україна бере участь у спільних військових програмах НАТО «Партнерство заради миру», численних спільних військових навчаннях. Активно розвивається і співпраця в галузі передачі військового досвіду. Зокрема, інструктори НАТО активно працюють з українськими військовими, діє низка програм щодо наближення української армії у сфері військової організації та управління, комунікацій, логістики тощо до стандартів НАТО. Досвід українських військових, які мають унікальний досвід участі у повномасштабних бойових діях з широким застосуванням артилерії, систем залпового вогню, танкової техніки тощо, також є корисним і активно вивчається військовим командуванням країн НАТО.

³ Беззуб І. Україна – НАТО: стан та перспективи взаємовідносин. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukrajina-nato-stan-taperspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350 (дата звернення 15.05.2020).

⁴ Стасевська О. А. «Ментальний простір» українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. Вип. 3 (34). С. 118.

го ринкового господарства, від партнерства і співпраці до політичної асоціації та економічної інтеграції і, як наслідок, – до гарантованого безпечного розвитку.

Попри те, що повноцінним членом євроатлантичному просторі у короткій і навіть у середньостроковій перспективі Україна стати не зможе, вона може значно наростити співпрацю з країнами заходу, що значно посилить її шанси і прискорить темпи інтеграції¹.

Курс на євроатлантичну інтеграцію не обмежується деклараціями і заявами. Це – конкретна, планова, багатогранна діяльність. Численні концепції (постіндустріального суспільства, коеволуційна, ноосферна тощо) були викликані до життя бажанням вчених знайти шляхи вирішення проблеми безпеки, а також встановлення балансу у стосунках людини й природи. Будучи взаємопов'язаними і взаємозалежними, проблеми безпеки і розвитку сучасного суспільства вимагають комплексного дослідження, оскільки від їх спільного вирішення залежить майбутнє як окремої країни, так і людства в цілому.

Дослідження проблеми безпеки в контексті євроатлантичної інтеграції дозволить Україні переосмислити шляхи і способи забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави і можливості успішного переходу суспільства до сталого розвитку в рамках європейської спільноти.

5.5. Міжнародна міграція як загроза національній безпеці України

На початку XXI сторіччя, коли демократичні принципи та права людини (зокрема, право на вільне пересування та вибір місця проживання, виїзд та повернення в країну, пошук та отримання притулку тощо) вступили у серйозне протиріччя з побоюванням урядів та громадян провідних держав світу, міжнародна міграція стала одним із найважливіших питань порядку денного зовнішньої та внутрішньої політики, та сформувалась як виклик міжнародній безпеці загалом та національній безпеці окремо взятих країн зокрема. Значний приплив іноземців, з огляду на останні події в Європі, стає тягарем для економіки та соціальної сфери, порушує зба-

¹ Годлюк А. Позиція НАТО і ЄС щодо інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур в умовах кризи європейської безпеки. *Американська історія та політика*. 2018. №5. С. 193.

лансованість етнічної структури населення, загрожує політичній стабільності. Втім, інтенсивні міграційні процеси є викликом не лише для європейської безпеки, на теренах нашої країни вони є також масштабними за своїми розмірами та важливими з огляду на їх соціальні наслідки.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури, присвячений вивченню процесів переміщення людей, їх причин та наслідків, демонструє, багатоманітність підходів до дослідження міграцій та інтерпретацій наслідків впливу міграції на подальший розвиток нашої держави та світу в цілому. Чисельні інтерпретації даного феномену спираються на дослідження у галузі демографії, статистики, економіки, соціології, політології, географії населення, етнології, історії, етнографії, соціальної психології, популяційної генетики, антропології, юриспруденції тощо. Переважна більшість теорій, концепцій, напрямів дослідження міграцій розвивались протягом століть у межах економічної науки, де міграції спочатку вивчались в контексті розвитку продуктивних сил і виробничих відносин (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс, Ф. Енгельс та ін.), пізніше криз призму широкого спектру макро- і мікроекономічних чинників (Т. Ман, Ж.-Б. Кольбер, Дж. М. Кейнс, Б. Томас, Дж. Беккер, К. Тейлор, Дж. Саймон, Дж. Харріс, М. Тодаро, О. Старк та ін.). Вагому роль відіграє також демографічний підхід до дослідження міграцій з погляду відтворення і збереження людських популяцій, їх чисельності, статевовікової структури (В. Алонсо, Р. Вікерман, М. Грінвуд, В. Ізард, Л. Кастро, А. Роджерс). Соціологічний підхід до вивчення міграції, що закладений у працях класиків соціології (М. Вебер, Р. Зіммель, Т. Парсонс, У. Томас і Ф. Знанецький та ін.) зосереджений на розгляді проблем, пов'язаних із адаптацією мігрантів до нового соціального, культурного, етнічного оточення. І, нарешті, філософський підхід до вивчення міграцій, що був закладений у роботах В. І. Вернадського та Л. М. Гумільова, пов'язаний з вивченням багатоаспектного впливу міграцій на життя суспільства, що передбачає дослідження причин, мотивів, тенденцій, умов і наслідків міграції, масштабів, інтенсивності і спрямованості її потоків, етнічні, демографічні та територіальні особливості їх формування¹.

Науковий інтерес до міграції в світі, що глобалізується, наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст. викликав до життя чисельні міждисциплінарні дослідження даного феномена. У цьому зв'язку заслуговує на увагу теорія «глобального міста» або світових систем І. Уоллестайна і С. Сасена, що

¹ Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / наук. ред. Руденко Л. Г. Київ, 2011. С. 13–14.

пов'язує процеси міжнародної міграції не стільки з функціонуванням ринку праці, скільки з процесами глобалізації економіки, інтеграцією світового виробництва, зростанням потоків інвестицій, торгівлі, комунікацій і переміщень, враховуючи й туризм. Окрім того, варто згадати, дослідження культурного шоку, культурної дистанції та психології адаптації (А. Фурнхем і А. Бочнер, Дж. Беррі), конфліктології (Дж. Галтунг), підходи в дослідженнях виключення і дискримінації (Г. Ганс), етнокультурних кордонів (Ф. Барт), соціальної дистанції (Г. Зіммель, Т. Парк, Е. Берджес), політологічні дослідження факторів ризику (Т. Гурр), діаспор (У. Сафран, Г. Шеффер, Х. Тололян)¹ та ін. Не можна ігнорувати також міждисциплінарні здобутки вітчизняних дослідників – міграцієзнавців (міграцієзнавство як дослідницький напрям започатковано Я. Кондратьєвим, Ю. Рима-ренком та В. Олефіром), що стосуються міграційного права, взаємопов'язаних питань міграції, етнополітики, етнічних конфліктів, націоналізму, прав людини і меншин, розвитку демократії в перехідних суспільствах.²

Усі перераховані вище аспекти міграції, що досліджують як окремі дисципліни, так й міждисциплінарні теорії, концепції й наукові напрями, тим чи іншим чином перехрещуються з проблематикою національної безпеки окремих держав та глобальної безпеки у світовому масштабі. Саме тому у сучасному світі до проблематики міграції прикута увага чисельних міжнародних та національних дослідницьких центрів: Euroasylum, Європейський дослідний центр з питань міграції та етнічних відносин (European Research Centre on Migration and Ethnic Relations, ERCOMER), Інститут з вивчення міжнародної міграції (Institute for the Study of International Migration), Інститут з питань міграції та етнічних досліджень (Institute for Migration and Ethnic Studies, IME), Інститут міграційних досліджень і міжкультурних досліджень (Institute for Migration Research and Intercultural Studies), Інститут міграційної політики (Migration Policy Institute), Центр дослідження біженців (Refugee Studies Centre), Центр досліджень біженців (Centre for refugee studies, CRS), Центр з вивчення імміграції (Centre for Immigration Studies), Центр міграційних досліджень (The Centre of Migration Research, CMR), Центр міграційних досліджень в Нью-Йорку (Centre for Migration Studies New York (CMS), КАРІМ-СХІД – Консорціум прикладних досліджень з міжнародної міграції (CARIM East – Consortium

¹ Слабінська С.В. Соціокультурна інтеграція та адаптація мігрантів у сучасній Україні: автореф. дис. к. п. н. Київ, 2010. С. 7.

² Западнюк С.О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / наук. ред. Руденко Л.Г. Київ, 2011. С. 16.

for Applied Research on International Migration), Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України¹ та інші.

Вони разом з широким загалом представників окреслених вище наукових напрямків, що здійснюють дослідження незалежно від перелічених центрів, вивчають різні проблемні питання міграції: природа і причини міграційних рухів, особливості сучасних форм міграції, фактори і наслідки трудової міграції, мотиви й еміграційні настрої населення, проблема міграції в контексті глобалізації, безпеки і толерантності, проблема нелегальної міграції та біженців, проблема інтелектуальної міграції («відтоку інтелекту»), міграційної політики держави тощо. Окреслені вище та інші аспекти стосуються життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави, які вимагають захисту або принаймні державного регулювання. Хоча міграція і безпека – величини, принципово відмінні одна від одної, міграція є реальним або потенційним викликом безпеці. Вона так чи інакше впливає на безпеку як стан, і або узгоджується, або не узгоджується з безпекою як метою².

Передусім, зупинимось на понятті «міжнародної міграції» та окреслимо ключові аспекти національної безпеки, яким вона чинить загрозу.

У сучасній науковій літературі, незалежно від дослідницького напрямку, під поняттям «міграція» (від лат. *migratio*) або «міграції» розуміють, передусім, усі значимі для особи і суспільства види переміщень населення у просторі. Це очевидно зумовлено тією обставиною, що саме такий підхід утверджується міжнародним міграційним правом. Міграція, зазначається у словнику Міжнародної організації з міграції (далі МОМ) міжнародних правових термінів у галузі міграції «International Migration Law: Glossary on migration» (2004) «це процес переміщення населення через міжнародний кордон або в межах країни; вона охоплює будь-який вид переміщень незалежно від їх тривалості, складу чи причин; міграція включає пересування біженців, переміщених осіб, виселених людей та економічних мігрантів»³. Міграція має видиме втілення у людях, залучених до процесу просторових переміщень, вона може бути виміряна

¹ Шиманська К. В. Міграція людських ресурсів в умовах гео економічних трансформацій: регіональний вимір: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2017. 53 с.

² Ровенчак О. А. Інтенсифікація міграційних процесів як чинник безпеки розвинутих держав: магістерська робота. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. С. 34.

³ International Migration Law: Glossary on Migration / International Organization for Migration (IOM), 2004. P. 41. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_1_en.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

у кількісному відношенні та не залежить від якісної оцінки або залежить від неї лише тією мірою, якою оцінка впливає на заборону або заохочення міграції.

Відповідно, міжнародна міграція передбачає переміщення населення з своєї країни походження або країни звичайного проживання в іншу країну¹, коли місцями виїзду та в'їзду є дві різні країни й перетинається, як мінімум, один кордон. Як правило мається на увазі саме «зміна країни звичного місця проживання»,² що виключає короткострокові переміщення населення, тобто територіальні переміщення, які не призводять до будь-яких змін соціального членства і тому залишаються здебільшого неважливими як для особи, так і для суспільства у пунктах виходу і призначення (туризм)³.

Саме в контексті міжнародної міграції мають значення основні вияви міграції – імміграція, еміграція та рееміграція. У енциклопедичній літературі визначають еміграцію (від лат. *emigratio* – виселення, переселення) як вимушене або добровільне переселення корінних мешканців з Батьківщини до іншої країни на постійне проживання чи на деякий час з політичних, соціальних, економічних, релігійних та інших причин⁴, а імміграцію як в'їзд (вселення) громадян однієї держави в іншу на постійне чи тимчасове (як правило, тривале) проживання⁵. Відповідно, емігрант – це особа, яка здійснює еміграцію, а іммігрант – особа, яка здійснює імміграцію, а у процесі міграції завжди є точка, коли емігрант стає іммігрантом, а еміграція – імміграцією, і цією точкою є перетин адміністративного кордону⁶. Окрім того, виокремлюють також поняття рееміграції, що означає повернення колишніх, або дійсних громадян держави на свою батьківщину або зворотну міграцію до країн походження.

¹ International Migration Law: Glossary on Migration / International Organization for Migration (IOM), 2004. P. 33. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_1_en.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

² Пулэн М. Источники данных для измерения международной миграции в странах Центральной Европы. *Международная миграция населения: Россия и современный мир*. 2000. Вып. 5. С. 14–15.

³ Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / наук. ред. Руденко Л. Г. Київ, 2011. С. 19–20.

⁴ Ясь О. В. Еміграція / Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17837 (дата звернення: 13.03.2020).

⁵ Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. Москва: Советская энциклопедия, 1985. С. 145.

⁶ Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 129–130.

В контексті дослідження феномена міграції підіймаються питання об'єктивних та суб'єктивних факторів, що впливають на процес ухвалення рішення про переселення, спрямованості та інтенсивності власне міграційних потоків, а також перебігу соціокультурної адаптації мігрантів у співтоваристві, яке приймає, тобто процесу входження мігрантів до місцевого соціуму. Усі ці обставини роблять міграцію явищем не лише одночасно індивідуальним і соціальним, але й «надзвичайно мозаїчним, складним, конфліктогенним, давнім і, водночас, модерним»¹, адже міграційні процеси були ключовими компонентами процесів колонізації, індустріалізації, урбанізації, національного будівництва, глобалізації.

Разом з тим, міграція розглядається як загроза безпеці порівняно недавно – лише починаючи з останніх десятиліть ХХ ст. Це пов'язано, по-перше, із розпадом біполярної системи міжнародних відносин та зміною орієнтирів у питаннях безпеки – зміною уявлення про характер загроз безпеці. До останніх сьогодні включають не тільки військові чи економічні загрози, а також і діяльність різного роду «прихованих транснаціональних акторів» (ПТА) (термін (clandestine transnational actor – СТА), введено П. Андресом²), до яких й належить значна частина мігрантів. По-друге, міграція стала чинником безпеки через збільшення кількості та розмаїтості іноетнічних груп іммігрантів у колись відносно гомогенних (в етнічному відношенні) країнах; це створило загрози національній безпеці через питання існування єдиної національної ідентичності, загрози безпеці етнонаціональних спільнот та етнокультурній безпеці приймаючого суспільства і груп іммігрантів³.

Окреслені вище обставини, що зумовлені імміграцією населення становлять загрозу, передусім, політичній та етнокультурній безпеці як складовим національної безпеки певної країни. При цьому загрози політичній безпеці традиційно пов'язують з нелегальною міграцією та конфліктами корінного і прийшлого населення, що порушують внутрішню стабільність держави прибуття, а в деяких випадках створюють загрозу міжнародній безпеці. Власне загрозу національній безпеці становлять конфлікти із застосуванням сили внутрішні чи міжнародні, організована злочинність та

¹ Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / наук. ред. У.Я. Садова. Львів, 2015. С. 7

² Andreas P. Redrawing the Line. Borders and Security in the Twenty first Century. *International Security*. 2003. Fall. Vol. 28. Issue 2. P. 78–111

³ Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. *Політичний менеджмент*. 2013. №1–2. С. 223.

міжнародний тероризм, діаспоральні утворення, що сприяють військовій, політичній, правовій нестабільності¹.

Загрозу етнокультурній безпеці становлять чисельні групи етно-, расово- та культурно відмінних іммігрантів (наприклад, в країнах ЄС мігранти з Азії та Африки), які створюють культурні анклави у відносно етнічно гомогенних країнах, ставлячи під питання єдину національну ідентичність. Власне етнокультурну безпеку порушує форсована зміна етнічної структури регіону чи держави або через різницю в темпах природного приросту груп, що є сусідніми, або під впливом міграцій, що змінюючи етнічну структуру, розмивають існуючу систему міжетнічних дистанцій, загрожують асиміляцією та втратою етнокультурних ідентичностей груп іммігрантів та корінного населення. Проблема полягає в тому, як організувати таке співіснування етнічних груп і їх культур на одній території, щоб культурний обмін не перешкоджав етнокультурному відтворюванню і не породжував хворобливих соціальних відхилень².

З посиленням масових міграцій актуалізувались загрози демографічної та соціально-економічної безпеки держав, зумовлені як імміграцією, так й еміграцією населення. Відносно нове поняття «демографічна безпека», як один із видів національної безпеки означає «захищеність генофонду народу від різноманітних негативних впливів і створення сприятливих умов для його існування, розвитку і самореалізації»³. Демографічну кризу, що охопила багато країн світу на різних континентах через погіршення здоров'я населення, зростання смертності, падіння народжуваності й тривалості життя, «старіння населення» тощо, підсилює відсоток населення через міграцію.

Нарешті, соціально-економічна безпека держави також стає вразливою переважно через еміграцію економічно активного населення чи трудову міграцію. В країнах прибуття міграція впливає на збалансованість ринку праці, стимулює економічне зростання окремих його секторів, водночас масовий притік мігрантів може спричинити зростання безробіття і посилення тиску на соціальну інфраструктуру.

¹ Adamson F. B. Crossing Borders. International Migration and National Security. *International Security*. 2006. Summer. Vol. 31. Issue 1. P. 165–199.

² Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 219.

³ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. Київ: Довіра, 1998. С. 519.

Отже, міграція населення впливає на ринок праці, соціальну і демографічну структуру населення як приймаючих країн, так й країн вибуття, а у приймаючих країнах чинить суттєвий вплив на етнічний склад населення та як наслідок на національну єдність і внутрішню стабільність.

Для України різнопланові міграційні рухи не є зовсім новим явищем, оскільки лише протягом минулого століття українці і добровільно, і примусово переселялися в різні частини світу. Проте сучасні міграційні процеси мають свої особливості та складнощі¹. Їх початок вітчизняними дослідниками датується 90-ми роками ХХ ст., тобто відразу після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності. З цього часу новоутворена держава відчувала наплив нелегальних мігрантів із південно-азійського, близькосхідного та африканського регіонів. Як правило, вони використовували колишні радянські республіки для транзиту у країни «вільного світу». Поступово в соціально-економічному, і в географічному значенні Україна увійшла до буферної зони між розвиненими країнами Європи і країнами, що розвиваються. А після розширення Європейського Союзу у 2004 та 2007 рр., Україна опинилася на його кордонах, формуючи разом з Молдовою та Білоруссю Східноєвропейське Пограниччя², куди проникають мігранти з менш розвинених країн. Справжні масштаби імміграції в Україну не відомі: у різних джерелах цифри варіюються від кількох сотень тисяч до кількох мільйонів мігрантів із невизначеним правовим статусом. Серед них більшість планує потрапити в країни Західної Європи, але й є такі, що цілеспрямовано осідають на території України, причому їх кількість поступово зростає.

Враховуючи низьку здатність України до прийому мігрантів, загрозу безпеці та стабільності в нашій країні можуть створити навіть незначні контингенти мігрантів. Соціальна допомога біженцям не надається, виникають проблеми з медичним обслуговуванням, що небезпечно не тільки для здоров'я біженців, але й несе епідемічну загрозу для всього населення України. Окрім того, відсутня система працевлаштування біженців, не розроблено механізм їхньої натуралізації, який би чітко визначив подальшу перспективу і суспільну роль цих людей у майбутньому, є проблеми із забезпеченням прав людини. Небезпека полягає також у вкрай

¹ Володько В.В. Вплив трудової міграції на сімейні ролі сучасних українських жінок (з досвідом роботи у Польщі та Греції): автореф. дис.... канд. соціол. наук. Київ, 2011. С. 1.

² Яворский М. Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 96.

несприятливому впливі нелегальної міграції на криміногенну ситуацію в країні. Не маючи документів, законних підстав для існування, нелегальні мігранти стають поживним середовищем для правопорушень, злочинних дій¹. Вони переважно працевлаштовуються у тіньових секторах економіки, а їхня соціальна незахищеність сприяє корупції та потенційним зловживанням службовим становищем посадових осіб усіх рівнів².

Окреслені вище проблеми, викликані імміграцією в Україну, являють собою реальні загрози національної безпеки й потребують термінового вирішення. Разом з тим, не меншу загрозу для національної безпеки з недавніх часів несе еміграція з України, що, передусім, має вияв як трудова міграція, коли через економічну скруту нашу державу тимчасово або назавжди, залишає велика кількість працездатного населення. Дійсно, до останнього часу як загроза національній безпеці розглядалась виключно нелегальна міграція, що знайшло відбиття у Законі України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. в редакції від 18.05.2013 р. (втратив чинність), де нелегальна міграція займає провідне місце в переліку загроз національним інтересам і національній безпеці України після «поширення зброї масового ураження і засобів її доставки та недостатньою ефективністю існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності»³. У суспільно-політичному дискурсі сьогодення в контексті національної безпеки все більше підіймається проблема трудової міграції, хоча вона не згадується у новому Законі України «Про національну безпеку України»⁴ від 21.06.2018, який, на відміну від попереднього законодавчого акту, що регламентував питання національної безпеки, не містить переліку відповідних загроз.

Починаючи з 2014 року, коли в умовах складної воєнно-політичної ситуації, економічних криз, що супроводжувалися девальвацією націо-

¹ Весельська Л. А. Державна політика України щодо протидії нелегальній міграції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. №8. URL: <http://www.du.nauka.com.ua/?op=1&z=990> (дата звернення: 13.03.2020).

² Яворский М. Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 98.

³ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. №964-IV. Дата оновлення: 18.05.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20140327> (дата звернення: 13.03.2020).

⁴ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 №2469-VIII. Дата оновлення: 15.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 19.03.2020)

нальної валюти, гіперзростанням цін, високим рівнем безробіття та корупційними скандалами, суттєво збільшилися масштаби міграції з України. Дослідники міграційних процесів саме втрати населення, трудових ресурсів, у тому числі висококваліфікованих працівників у найпродуктивнішому віці внаслідок виїзду за кордон розглядають як найбільш суттєвий виклик національній безпеці України.

Відзначимо, що за різними даними за межами України нараховується від 8,2 млн. (за переписами зарубіжних держав) до 20 млн. (за оцінками окремих дослідників) осіб українського походження¹. З них значну частину складають трудові мігранти, які працевлаштовані за кордоном у різний спосіб та у різних сферах. Число останніх також важко встановити. Найменшу цифру – 1,3 мільйона (або 4,5% населення країни) надає Державна служба статистики України на основі опитування у 2017 року 20 тисяч домогосподарств з екстраполяцією на все населення². Міжнародна організація з міграції оцінює кількість трудових мігрантів з України у 2,5 мільйона осіб, що відповідає оцінці у 2–3 мільйони Міжнародного валютного фонду у звіті щодо України в січні 2019 року³. За даними Центру економічної стратегії (за 2017 р.) загальна кількість трудових мігрантів складає 4 млн осіб (або 16% населення країни), при цьому одночасно за межами країни може знаходитися близько 2,6–2,7 млн. осіб⁴. Відповідно до Звіту з міграції спеціальної комісії ООН за 2017 р. число трудових мігрантів з України складає 5,9 млн. осіб⁵, а за деякими неофіційними даними – до 7 млн. осіб.

Різні оцінки масштабів трудової міграції та міграції з України загалом демонструє, що існуюча система статичного обліку не в змозі їх відтворити. Отже, скільки українців працює за кордоном ніхто точно не знає. Розходження неофіційних даних про масштаби стаціонарної міграції

¹ Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська. Київ, 2016. С. 17. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

² Міфи і факти про трудову міграцію країн Вишеграду. С. 4. URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Mify_trud_migrac.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

³ Там само: С. 6.

⁴ Українці все частіше працюють за кордоном, але повертаються в Україну. URL: <https://ces.org.ua/ukraintsvise-chastishe-pratsiuut-za-kordonom/> (дата звернення: 13.03.2020).

⁵ International migration report high lights 2017. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/Migration-Report2017_Highlights.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

громадян України сягають більше п'ятикратних меж від 1 до 7 млн. осіб. Це відповідно дає не лише хибну уяву про спосіб життя значної частини українського населення, але й заважає критичному осмисленню міграційних ризиків, які мають стратегічне значення для розбудови української держави¹. Проблема трудової міграції стає об'єктом популістичної риторики, маніпуляцій і хибних інтерпретацій. Окрім того, соціологічні дані з року в рік демонструють, що збільшується число потенційних мігрантів та зневіра великої кількості молодого населення України у можливість зростання добробуту та особистого розвитку в країні.

Варто відзначити, що активізація міграційного руху з України почалась незадовго до подій 2013–2014 рр. На початку 2010-х українці залучились до міжнародних трудовіграційних процесів під впливом глобальної економічної кризи та низки внутрішніх чинників. До останніх варто віднести невідповідність між рівнем оплати праці та фактичною вартістю життя в державі; значний розрив у рівнях оплати праці в Україні та за її межами; виникнення безробіття та вимушеної неповної зайнятості населення, спричинене, насамперед, деіндустріалізацією, а також перманентне падіння попиту на представників окремих професій; масштабне зuboжіння, стрімке зниження рівня життя населення в окремих депресивних регіонах країни, зокрема в сільській місцевості та всередині окремих соціальних груп; постійне зростання рівня майнового розшарування, фактична відсутність середнього класу; монопольне становище роботодавців, які, з одного боку, не зацікавлені в підвищенні заробітної плати та забезпеченні належних соціальних гарантій для робочої сили, з іншого – сприяють максимальній тінізації національного ринку праці; неефективна політика держави на шляху формування конкурентних переваг зайнятості в Україні, створення умов для легалізації праці; наявність систематичних порушень чинного трудового законодавства, відсутністю належних умов для кар'єрного просування².

Окрім того, певну роль відігравали світова кон'юнктура, науково-технічний прогрес, регіональна спеціалізація ринків, геополітичні й геокультурні процеси, котрі особливим чином змінюють світогляд людей

¹ Пітюлич М. І. Нові тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія Економіка. 2014. Вип. 1. С. 98.

² Кукурудза І. І., Ромашенко Т. І. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. С. 101–102; Калашнікова Л. В., Чорна В. О. Активізація трудовіграційних процесів як загроза безпечному функціонуванню регіонального соціуму. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 69–70. С. 119–120.

в умовах інформаційного суспільства¹, позитивний досвід працевлаштування за кордоном друзів та знайомих, наявність стійких міграційних мереж² тощо.

Євромайдан в Україні та його наслідки суттєво збільшили міграційну квоту, адже у 2014–2015 рр. у середньому по країнах Європейського Союзу право на постійне чи тимчасове проживання отримали на 30% більше українців, ніж у попередні роки³. Хоча доля українських біженців з окупованих територій, які отримали притулок у країнах ЄС не велика (було затверджено по всьому ЄС лише 540 заяв на надання притулку за період 2013–2016 років), в той же час до країн Європи прибула значна частина українських трудових мігрантів в пошуках стабільності та безпеки. Саме після Майдану змінилася соціальна структура українських трудових мігрантів: стало більше довготривалих мігрантів, молоді, жінок, міських жителів та людей з північної, центральної та східної частин України⁴. Окрім того, відзначають фахівці, до міграції вдається найпідприємливіша, найактивніша його частина населення, втрата якої є особливо відчутною⁵, вітчизняний ринок постійно втрачає найконкурентоспроможнішу частину трудового потенціалу країни, серйозну загрозу безпеці країни становить й «відтік мізків».

Дійсно, після 2014 року у сфері трудової міграції характерне суттєве послаблення впливу економічних передумов, натомість дія інших чинників стрімко посилюється. Вагому роль у цьому відіграла політика європейських країн щодо залучення кваліфікованих кадрів з-за кордону, що має вияв у реалізації програми Blue card, розширенні міграційних квот і спрощенні процесу працевлаштування, а також зростання ролі постіндустріальних цінностей, передусім цінності самореалізації. Саме останній фактор відрізняє нову п'яту хвилю української міграції, що виокремлюють окремі дослідники та про яку здебільшого йдеться у сучасній публіцистиці, що дає можливість охарактеризувати її представників вже не як заробітчанин, а професіоналів.

¹ Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У.Я. Садова. Львів, 2019. С. 33.

² Кукурудза І.І., Ромашенко Т.І. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. С. 101–102.

³ Трудовая миграция: Украина теряет людей и будущее URL: <http://112.ua/mnenie/trudovaya-migraciya-ukraina-teryaet-lyudey-ibudushhee-269408.html>. (дата звернення: 13.03.2020).

⁴ Wege aus der Frucht: Warum Menschen fliehen. URL:

⁵ Весельська Л. А. Державна політика України щодо протидії нелегальній міграції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 8. URL: <http://www.dyu.nauka.com.ua/?op=1&z=990> (дата звернення: 13.03.2020).

Хоча доля некваліфікованої робочої сили досі переважає у загальному потоці трудових мігрантів з України, варто відзначити перманентне зростання частки висококваліфікованих мігрантів з України на європейському ринку праці. В умовах глобалізації, коли розвинені країн світу визначають курс на інноваційний шлях розвитку, який формує попит на інтелектуальну працю в різних сферах економічної діяльності, тенденція зростання інтелектуального потенціалу у міграційних процесах цілком природна. Інтернаціоналізація господарських зв'язків значно модифікувала форми міграції висококваліфікованих кадрів. З'являються такі поняття як «обмін мізками», «циркуляція мізків», «зворотній відтік мізків», що в принципі розцінюються як позитивні явища, оскільки представники інтелектуальної праці мають можливість реалізувати свої здібності. Разом з тим, інтелектуальна міграція є безперечною втратою для держави-донора, адже спричиняє значну шкоду економічному, соціальному та культурному розвитку країни, руйнацію національної еліти, стримування розвитку середнього класу – фундаменту стабільності й процвітання суспільства¹. Тому виїзд висококваліфікованих фахівців з країни часто називають проблемою «витоку мізків» (англ. «Brain drain»). Енциклопедія Britannica даний термін визначає як «міграцію освічених або професійних кадрів з однієї країни, сектора економіки або галузі в іншу, зазвичай для одержання кращої оплати або умов життя»².

У контексті глобальної інтеграції Україна посідає одне з провідних місць у рейтингу країн-донорів з постачання інтелектуальних, висококваліфікованих трудових ресурсів та некваліфікованих трудових мігрантів. Масштаби інтелектуальної трудової праці збільшуються, а це має істотний вплив на розвиток освіти науки, бізнесу, економіки країни та сталого розвитку суспільства³. Саме вона є особливо актуальною для України, з якої, за даними Міжнародної організації з міграції за 2016 рік, походить найвища частка осіб з вищою освітою серед мігрантів з країн Південно-Східної Європи⁴. А за даними Світового банку за кордоном

¹ Пітюлич М. І. Нові тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія Економіка. 2014. Вип. 1. С. 99.

² Global Statistics, Brain Drain. URL: cap-lmu.de/fgz/statistics/brain-drain.php (Last accessed: 25.02.2020).

³ Браннік З. П., Роменко І. О. Інтелектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження. *Ефективна економіка*. 2014. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096> (дата звернення: 13.03.2020).

⁴ Musiyezdov O. Ukrainian emigration in Poland: from «earners» to highly qualified specialists. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 21. С. 42.

працює 3,5% трудових мігрантів від загальної кількості українців, які мають вищу освіту¹.

До недавнього часу міграцію висококваліфікованих фахівців або інтелектуальну міграцію ототожнювали переважно з міграцією наукових кадрів. Зокрема, увага значної частини дослідників до останнього часу була спрямована на осіб, що «мають науковий ступінь кандидата або доктора наук, виїжджають закордон з власної волі або за запрошенням, працюють переважно у високоінтелектуальних сферах: освіта, наука, технології». У чисельних публікаціях початку XXI тисячоліття йшлося, що український науковий потенціал стає чинником інноваційного прогресу в інших державах, що підтверджувалось статистичними даними про збільшення питомої ваги робіт, виконаних на замовлення зарубіжних фірм, виїзд за кордон кандидатів та докторів наук тощо. Тому, про «високу мобільність наукових кадрів, характерну для сучасного світу, яка у нас виявляється як односторонній процес знекровлення сучасної науки»² йшлося і досі йдеться на сторінках різних видань.

На нашу думку, масштаби міграції наукових кадрів з України суттєво перебільшені. Хоча упродовж останніх десятиліть відбувся відтік кадрів з науково-технічної сфери, проте лише незначна частина з них виїхала за кордон, а ще менша частина продовжила працювати за кордоном за спеціальністю чи зайняла позиції, адекватні тим, які у них були в Україні. Про відчутні втрати у зв'язку з «відпливом інтелекту» за кордон, зазначає Н. Пархоменко, можна говорити лише щодо окремих спеціальностей (хіміків, фізиків тощо), тоді як спеціалісти багатьох інших профілів виявились неконкурентоспроможними на ринках праці зарубіжних країн. Переважна більшість з них «перекваліфікувалась» всередині країни, поповнивши ряди бізнесменів, перейшовши на роботу до сфери послуг тощо³.

Переважна більшість теперішніх висококваліфікованих мігрантів, які також називають інтелектуальними трудовими мігрантами, не є науковцями. Вони мають вищу освіту й також виїжджають за кордон з власної волі або за запрошенням закордонних компаній. Як правило, вони мають досвід роботи у певній галузі, посідають провідні (керуючі) посади. Окрім

¹ Пітюлич М. І. Нові тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія Економіка. 2014. Вип. 1. С. 99.

² Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть: підручник / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. Київ: Либідь, 2002. С. 166.

³ Пархоменко Н. Проблема міграції інтелектуальної еліти України. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 266.

того, вони часто вільно говорять англійською й іншими іноземними мовами. Ще в Україні вони здобули досвід роботи у великих корпораціях, в ІТ-галузі, в неурядових організаціях. Але за кордоном вони мають кращі шанси стать ще більш успішними. Еміграція для них – не самоціль, а інструмент сповна реалізувати свій потенціал¹.

Найбільш розповсюдженні канали входження до європейського та загалом світового ринку праці для українських фахівців: запрошення на роботу закордонними компаніями через програми для висококваліфікованих фахівців на кшталт Blue card або без них, переведення усередині міжнародних корпорацій, право на працевлаштування членів сімей володарів Blue card або власників інших дозволів на роботу, а також навчання закордоном з правом пошуку роботи після закінчення тощо.

Для України, як країни-донора, є як позитивні, так і негативні наслідки тривалої міграції з країни, у цьому сенсі трудова міграція на відміну, скажімо, від нелегальної міграції несе не тільки загрози безпеці, але й нові засоби її розширення і збагачення. До позитивних наслідків міграції традиційно відносять певні економічні чи соціально-економічні переваги.

По-перше, міграція для багатьох українців дала можливість покращити своє життя. Замість того, щоб бути безробітними вдома, чимало українців спробували свою удачу за кордоном. Ті, хто залишається, також виграють, оскільки зростаючий дефіцит робочої сили призводить до збільшення кількості робочих місць і до зростання зарплати, що підвищується щорічно в деяких галузях на 25–30%. Окрім того, щоб утримати робочу силу, компанії покращують умови праці, інвестуючи в автоматизацію та комп'ютеризацію трудового процесу. Після реальних втрат внаслідок економічної кризи дуже вітається розвиток². Таким чином, відбулось зменшення напруги на вітчизняному ринку праці, адже через міграцію стримується рівень безробіття, покращуються умови праці, зростають зарплати й відповідно споживацька здатність українців. Зростання останньої відбувається також за рахунок переказів з-за кордону. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток України, проведене МОМ (Міжнародна організація з міграції) у 2014–2015 рр., свідчить, що перекази мігрантів в Україну у роки, коли

¹ Прус М. Освічені, цілеспрямовані, космополіти. Хто такі «п'ята хвиля української еміграції»? *Голос Америки*, 13 квітня 2018. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/piata-khvyliya-ukrainskyh-emihrantiv/4335520.html> (дата звернення: 11.03.2020).

² Benz M. Millionen Ukrainer wandern in der West aus – so gut. *Neue Zürcher Zeitung*. 2.05.2019. URL: <https://www.nzz.ch/wirtschaft/millionen-ukrainer-wandern-in-den-westen-aus-gut-so-ld.1474125> (Letzter Zugriff: 13.03.2020).

було проведено дослідження, складала майже половину бюджету домогосподарств, які мають у своєму складі довгострокових трудових мігрантів, і 60% бюджету тих, члени яких практикують короткострокову трудову міграцію¹. А самі обсяги приватних переказів з-за кордону суттєво перевищують обсяги прямих іноземних інвестицій та грантів від міжнародних донорів². Отже, зароблені під час трудової міграції кошти спрямовуються переважно на споживання, що сприяє покращенню якості життя сімей мігрантів, скороченню бідності й стимулює розвиток економіки завдяки підвищенню платоспроможності.

Окрім того, варто прийняти до уваги потенційні інвестиції діаспори та довгострокових мігрантів. Згадуване вище дослідження МОМ демонструє, що майже кожний п'ятий довгостроковий мігрант висловив інвестиційні наміри, віддаючи перевагу інвестиціям у свої місцеві громади в Україні та в такі сектори, як будівництво, туризм і роздрібна торгівля³. У цьому зв'язку, зазначають експерти, використання фінансових ресурсів трудових мігрантів як внутрішніх інвестицій ще має бути досліджено й посилено. Тому наразі Агентство ООН з питань міграції та МОМ допомагають Уряду України підвищувати економічний розвиток, спрямовуючи інвестиції українських трудових мігрантів та діаспори в місцеві підприємства⁴.

Ще одним економічним здобутком міграції є збільшення торгівлі з країнами-реципієнтами й зростання експортних можливостей для вітчизняних виробників, оскільки мігранти за кордоном генерують попит на українські товари в країні перебування⁵.

Не менш важливими за економічні позитивними наслідками міграції є зміни в свідомості українців. Адже міграції населення останніх десятиліть сприяли поширенню в Україні європейських цінностей і норм ринкової свідомості, формуванню відкритого до світу суспільства, здатного

¹ Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією та їхнього впливу на розвиток України. Київ, 2016. С. 13.

² НБУ прогнозує зростання переказів трудових мігрантів в Україну. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/443543/nbu-prognozuye-zrostannya-perekaziv-trudovyh-migrantiv-v-ukrayinu> (дата звернення: 13.03.2020).

³ Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією та їхнього впливу на розвиток України /Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. К., 2016. С. 18.

⁴ МОМ сприяє залученню інвестицій мігрантів та діаспори в Україну. URL: <http://iom.org.ua/ua/mom-spruyayuє-zaluchennyu-investyciy-migrantiv-ta-diaspory-v-ukrayinu> (дата звернення: 13.03.2020)

⁵ Ніколаєць К. Трудова міграція до країн Європейського Союзу: фактори і наслідки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. №5. С. 108.

до інновацій¹, зростанню кількості економічно активних й непатерналістськи орієнтованих громадян².

Навіть міжособистісне спілкування мігрантів із друзями та рідними на Батьківщині під час відвідувань або через соціальні мережі привносить різні культурні зразки, елементи ідеологій, способу мислення з Європи в Україну. Окрім того, позитивними моментами збільшення участі українців у міграційних процесах є набуття нових навичок, зростання їх мобільності на ринку праці, прискорення обміну технологіями³. Залучення висококваліфікованих фахівців до світового ринку праці є орієнтиром для національної молоді, яка має приклад (професійної) самореалізації завдяки власним зусиллям, а не «удачі», «відносинам» тощо. Те саме стосується прикладів мобільності, які сприяють кращому розумінню людей з інших культур, підвищують конкурентоспроможність професіоналів, звикають не прив'язуватися до місця, орієнтуватися самореалізацію загалом тощо. Прийняття цінностей успішних країн висококваліфікованими спеціалістами, що підтримують зв'язки з Україною, призводить до поширення цих цінностей на Батьківщині, що є основою для майбутнього розвитку⁴.

Разом з тим, з міграцією неминуче пов'язані певні ризики як для осіб, що залучені у ці процеси (неетичне працевлаштування, залучення до шахрайських схем зайнятості й навіть до торгівлі людьми), так й для розвитку країни, які власне й трактуються як загрози національній безпеці України. Збільшення масштабів та тривалості перебування мігрантів за кордоном невідворотно призводить до слабшання їхніх зв'язків з Батьківщиною, остаточної втрати країною частини її трудового та інтелектуального потенціалу. Евентуальний дефіцит працівників може стати гальмом розвитку економіки, а відтік найбільш активних, молодих та освічених осіб – демократичних перетворень в Україні⁵, хоча більшість українців не їдуть «назавжди», залишаючи за собою право голосувати у своїй країні.

¹ Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська. Київ, 2016. С. 18. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf

² Яворський М. М. Складнощі державного регулювання інвестиційної діяльності і малого бізнесу в Україні на прикладі досвіду підприємницької ініціативи зворотних мігрантів. *Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2012. С. 122–123.*

³ Ніколасць К. Трудова міграція до країн Європейського Союзу: фактори і наслідки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2018. №5. С. 108.

⁴ Musiyevzdov O. Ukrainian emigration in Poland: from «earners» to highly qualified specialists. *Український соціологічний журнал.* 2019. Вип. 21. С. 41.

⁵ Трудова міграція громадян України за кордон: Виклики і шляхи реагування: Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Malynovska-d28e1.pdf> (дата звернення: 13.03.2020).

Найбільш негативні наслідки міграції пов'язані із втратою людського капіталу та погіршенням демографічної ситуації. Міграція є викликом демографічній безпеці, адже призводить до втрат населення у найбільш активному віці, що мають високий освітній рівень, сприяє зменшенню народжуваності, прискоренню старіння населення¹, зростанню навантаження на працездатних громадян, депопуляції й погіршення загальних характеристик здоров'я населення.² Як наслідок чисельність вікових контингентів, які формують робочу силу, зменшується й співвідношення між працездатним населенням та бенефіціарами системи пенсійного забезпечення погіршується, що вже є викликом соціально-економічній безпеці.

Міграція населення працездатного віку створює не лише навантаження на соціальну систему. Вона відбивається на людському рівні, породжує соціальні зміни у родинах й феномен так званого «евросирітства», коли сім'ї розлучені і діти бачать своїх батьків насамперед по скайпу; деструктивні процеси у сім'ях, особливо у випадку жіночої міграції, і труднощі (зворотної) адаптації трудових мігрантів³.

Негативні наслідки міграції наочно виявляються в економіці країни-донора. Міграція породжує дефіцит робочої сил: у трудомісткій промисловості, на будівельних майданчиках бракує відповідного персоналу; на заході України також не вистачає перукарів, кухарів, домашніх працівників та банківського персоналу. галузеві асиметрії ринку праці, зміна балансу висококваліфікованих і низькокваліфікованих кадрів, «подорожчання» внутрішнього ринку праці через імпорт трудових ресурсів з-за кордону та додаткові витрати держави на підготовку нових фахівців, зниження темпів виробництва в країні⁴. Втрата найактивнішого трудового потенціалу країни веде до скорочення сукупної пропозиції робочої сили та декваліфікації трудових мігрантів, які здебільшого працюють не за спеціальністю за кордоном.

Продовження виїзду кадрів вищої кваліфікації у довгостроковій перспективі вдарить по економічній безпеці країни, зазначає Є. Киян. Навіть

¹ Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська. Київ, 2016. С. 19. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf (дата звернення: 13.03.2020).

² Яворський М. Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 99

³ Там само.

⁴ Киян Є. Українська міграція: чого очікувати сусідам. *МЦДП*, 17.09.2018. URL: <http://www.icps.com.ua/ukrayinska-mihratsiya-choho-ochikuvat-y-susidam/> (дата звернення: 13.03.2020).

сьогодні у галузях України, які найбільш динамічно розвиваються, відчувається дефіцит співробітників. Зараз активно Україні потрібні технічні службовці, керівники, менеджери, кваліфіковані робітники з інструментом, робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин. Найбільша кількість відкритих вакансій у продажах і закупівлях, сфері обслуговування, робітничих спеціальностях і виробництві. Відтік молодого покоління, старіння нації і зменшення кількості економічно активного населення (майже на 6%) – це послаблення передумов (ресурсів) для майбутнього економічного зростання¹.

Аналіз переваг і недоліків міграції, демонструє, що вигоди соціально-економічного характеру від міграційних процесів здебільшого короткотермінові, тоді як втрати, передусім демографічні, навпаки довготермінові й дуже складно відтворювані. Саме демографічні втрати намагається сьогодні за рахунок міграції, в тому числі і з України, відтворити Німеччина, Польща, Чехія та інші країни ЄС заради збереження свого економічного потенціалу.

Також довготермінові вигоди від міграції, пов'язані з прийняттям в українському суспільстві європейських цінностей, підвищенням продуктивності українських компаній за рахунок перспективи «повернення мізків», тобто за умови, що працівники-мігранти або принаймні їх частина повернеться повністю додому через кілька років з новими знаннями та досвідом. Адже фахівці, що повертаються на Батьківщину, не лише використовують у науково-технічній діяльності отримані передові знання, уміння і досвід, поліпшують професійні навички за рахунок переваг отриманих під час перебування за кордоном², але й привносять в повсякденне життя європейські цінності й демократичні практики, роблячи суспільство більш відкритим.

Хоча результати деяких досліджень, зокрема МОМ 2015 року³ та Держстату України 2017 року⁴, свідчать, що повернення на постійне про-

¹ Киян С. Українська міграція: чого очікувати сусідам. *МЦДП*, 17.09.2018. URL: <http://www.icps.com.ua/ukrayinska-mihratsiya-choho-ochikuvaty-susidam/> (дата звернення: 13.03.2020).

² Браннік З. П., Романенко І. О. Інтелектуальна міграція як об'єкт статистичного дослідження. *Ефективна економіка*. 2014. № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3096>.

³ Міграція як чинник розвитку в Україні: дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією та їхнього впливу на розвиток України. Київ, 2016.

⁴ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). *Статистичний бюлетень*. Київ, 2017. 36 с.

живання в Україну після тривалої трудової міграції – це скоріше можлива перспектива, ніж тенденція, що не надає приводів для оптимізму. Ті ж самі дослідження демонструють, що найчастіше на Батьківщину повертаються мігранти з відносно низьким рівнем освіти, зайняті низькокваліфікованою працею. Значну частину переселенців складають ті, хто, зіткнувшись з важкими умовами праці та побуту за кордоном, вирішив повернутися вже після першої (рідше – другої) невдалої поїздки. На жаль, дуже невелика частина зворотних мігрантів повертається в Україну, щоб застосувати нові навички та вміння, і ще менша частина налаштована на те, щоб досягти істотних змін (в контексті інвестування в виробничу діяльність і створення робочих місць)¹. Іншими словами, поки повертаються в основному не ті, хто здатний підвищити продуктивність українські компаній і ефективно транслювати в українському суспільстві демократичні практики і європейські цінності. У зв'язку з тими особливою актуальності набуває пошук шляхів для повернення на Батьківщину саме висококваліфікованих фахівців.

В сучасному світі, де міграції є неминучим процесом, який не можливо штучно зупинити, особливо актуалізується потреба у його регулюванні. Саме виражена міграційна політика держави покликана подолати або принаймні мінімізувати негативні наслідки міграції й посилити позитивні, а також забезпечити гарантії реалізації права громадян на вільне пересування, що є запорукою державної безпеки, злагоди і громадянського миру у суспільстві. Міграційна політика держави, зазначає М. Романюк, передбачає систему правових, адміністративних, організаційно-фінансових заходів, а також інформаційне забезпечення урядовими структурами та громадськими організаціями і об'єднаннями упорядкування міграційного простору, регулювання міграційного руху населення з позицій національних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної, демографічної та економічної структури². Для розв'язання проблем безпеки, пов'язаних із міжнародною міграцією все частіше міграційна політика виходить за межі традиційного контролю міграційних переміщень. Діапазон дії міграційної політики значно розширюється, взаємопов'язаність її окремих напрямів посилюється, що сприяє оформленню цієї політики як цілісної системи, яка поєднує: проти-

¹ Позняк О. В. Зворотна міграція до України: обсяг і характеристики поверненців. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 1 (35). С. 94.

² Романюк М. Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 57.

дію чинникам, що породжують еміграцію; власне міграційну політику, тобто систему заходів щодо регулювання переміщень населення та протидії нелегальній міграції (у т. ч. політику щодо працевлаштування громадян за кордоном, а також залучення іноземної робочої сили, студентів із за кордону, прийому біженців); широкий спектр заходів з інтеграції іммігрантів (соціально-економічних, освітньо-культурних, політичних); забезпечення зворотності трудової міграції громадян, адаптації та реінтеграції тих, хто повернувся, заохочення грошових переказів від працівників-мігрантів на батьківщину та їх ефективного використання; забезпечення підтримки і тісного зв'язку із співвітчизниками за кордоном, використання фінансового, соціального, інтелектуального, політичного, демографічного потенціалу діаспори в інтересах країни, заохочення імміграції її представників¹.

Варто зауважити, що до міграційної політики все більше включаються заходи зі стримування еміграції – зовнішня допомога, що надається розвинутими державами та міжнародними організаціями у формі фінансово-економічної і технічної підтримки країн з економікою, що розвивається і перехідною економікою, прямі іноземні інвестиції, в наслідок яких відбувається створення нових робочих місць й модернізація економіки в цілому, а також заходи зовнішньої і зовнішньоторговельної політики, основними залишаються традиційні заходи контролю (заохочення, або обмеження) міграційних потоків та програми спрямовані на інтеграцію іммігрантів².

Так, чинна Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року, затверджена розпорядженням КМУ від 12 липня 2017 р.³, націлена на «на консолідацію української нації та безпеку держави, прискорення соціально-економічного розвитку, уповільнення темпів депопуляції, стабілізацію кількісного та якісного складу населення, задоволенню потреб економіки в робочій силі»⁴ містить широкий перелік питань, які потребують правового регулювання. Серед них є такі, що

¹ Савін В. М. Міграційна політика як складова національної безпеки України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. №2 (30). С. 54

² Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. *Політичний менеджмент*. 2013. №1–2. С. 221.

³ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ від 12 липня 2017 р. №428 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/250149647> (дата звернення: 13.03.2020).

⁴ Там само.

мають на меті зменшення негативних наслідків еміграції з України та збільшення її позитивного впливу на розвиток держави. Зокрема, йдеться про розвиток можливостей для тимчасового легального працевлаштування за кордоном як альтернативи постійній еміграції; просування програм освітнього обміну; підвищення рівня обізнаності громадськості щодо можливостей міграції, включаючи зворотну; забезпечення захисту прав громадян України, які працюють і проживають за кордоном. Ці завдання, відповідно до Стратегії, передбачають підтримку мігрантів протягом всього міграційного циклу (перед від'їздом, під час перебування за кордоном та після повернення). Окрема увага приділяється питанням повернення та реінтеграції українських мігрантів в українське суспільство. При цьому у документі йдеться, передусім, про інформаційну підтримку та розробку загальнодержавних та регіональних програм сприяння поверненню з відповідним фінансуванням¹. Перша така державна програма «Повертайся і залишайся!», що спрямована на повернення трудових мігрантів до України та підтримку їхніх бізнес-проектів, була анонсована українською владою у грудні 2019 року. Вона передбачає доступні кредити для тих, хто хоче або розпочати, або розширити власний бізнес². Окрім того, у Стратегії підіймаються питання сприяння легальній міграції в Україну, включаючи заохочення репатріації в Україну, що передбачають спрощення процедур імміграції та натуралізації для закордонних українців та зміцнення зв'язків з українською діаспорою³. Й нарешті, Стратегією передбачені традиційні заходи контролю із запобігання нелегальній міграції та заходи із забезпечення інтеграції іммігрантів в українське суспільство.

Аналіз згаданого вище державного документу, який визначає засади державної міграційної політики, демонструє – окреслені в ньому положення цілком відповідають світовим тенденціям та ураховують актуальні загрози національній безпеці, що викликані міграцією. Однак, в тексті документу більшою мірою окреслені проблеми, які потребують вирішення, конкретні ж механізми та кроки визначені у Плані заходів на 2018–2021, що затверджений розпорядженням КМУ № 602-р від 29 серпня

¹ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ від 12 липня 2017 р. № 428 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/250149647> (дата звернення: 13.03.2020).

² Повертайся і залишайся. *Голос України: газета Верховної Ради України*. 5.12.2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324907> (дата звернення: 13.03.2020).

³ Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ від 12 липня 2017 р. № 428 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/250149647> (дата звернення: 13.03.2020).

2018 р.¹. Також такі заходи мають бути визначеними у аналогічному плані на 2022–2025 рр., прийняття якого передбачено вищенаведеним документом.

План заходів на 2018–2021 роки щодо реалізації Стратегії містить здебільшого кроки щодо інформаційно-аналітичного забезпечення системи управління міграційними процесами, певні механізми з протидії нелегальній міграції та інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту. Серед заходів, що мають на меті зменшення негативних наслідків еміграції з України, передбачена інформаційно-роз'яснювальна робота серед населення України «щодо зовнішньої трудової міграції; можливих ризиків, пов'язаних з незаконною зовнішньою трудовою міграцією, у тому числі потрапляння в ситуації, пов'язані з торгівлею людьми»². До цього варто додати передбачені документом заходи, що націлені на повернення мігрантів в Україну: створення єдиного інформаційного порталу для мігрантів – громадян України, які перебувають за кордоном і виявили бажання повернутися в Україну, щодо документів, митних процедур та іншої інформації, необхідної для повернення на територію України (було заплановано на 2019 рік, відомостей про виконання не знайдено), а також сприяння працевлаштуванню трудових мігрантів – громадян України і членів їх сімей після повернення в Україну з урахуванням рівня їх освіти, професійного досвіду, кваліфікації та потреб ринку праці (заплановано на 2020 рік).

Окреслені вище заходи виглядають дуже скромними у порівнянні з проголошеними у тексті Стратегії намірами. Більш того, ефективність їх виконання викликає сумніви або її важко відстежити. Вочевидь, у майбутньому має більш уваги приділятися створенню умов, які б стримували наших співвітчизників до міграції або посилювали мотивацію до короткотермінової замість тривалої міграції, змінювали склад та напрямки міграційних потоків в інтересах як окремих громадян, так і суспільства в цілому. Головною метою владних структур має бути впорядкування міграційних потоків, подолання негативних наслідків неконтрольованих потоків міграції, забезпечення умов для реалізації прав мігрантів. Лише тоді

¹ План заходів на 2018–2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ № 602-р від 29 серпня 2018 р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2018-%D1%80> (дата звернення: 13.03.2020).

² План заходів на 2018–2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ № 602-р від 29 серпня 2018 р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2018-%D1%80> (дата звернення: 13.03.2020).

українська держава зможе трансформувати міграцію з негативного на сьогодні явища, що загрожує національній безпеці країни, в інструмент збагачення держави¹.

Отже зазначимо, що міжнародна міграція, яка для окремої людини має вияв, передусім, у зміні країни проживання та звичного способу життя, у масштабах країни (як приймаючої країни, так й країни вибуття) впливає на ринок праці, соціальну і демографічну структуру населення, а у приймаючих країнах також чинить суттєвий вплив на етнічний склад населення та як наслідок на національну єдність і внутрішню стабільність. Вищенаведені чинники у сукупності зі зростанням масштабів міжнародної міграції та послабленням контролю над міграційними потоками викликають загрози соціально-економічній, політичній, етнокультурній та демографічній безпеці окремо взятої країни.

Україна сьогодні «одночасно є державою походження, призначення та транзиту мігрантів, територією різнохарактерних, різноспрямованих та різномасштабних міграційних потоків»², що має або може нести позитивні та негативні наслідки для її розвитку. Традиційно загрози національній безпеці країни пов'язують з імміграцією, а саме з проблемами транзиту через Україну нелегальних мігрантів у країни з високим рівнем добробуту та низькою здатністю України до прийому мігрантів, що чинить вплив на криміногенну ситуацію у нашій державі. Однак, останнім часом в умовах складної воєнно-політичної ситуації та кризових явищ в економіці країни, загрози національній безпеці, пов'язані з еміграцією з України (а саме, трудовою міграцією). Вони перевищують давно відомі загрози, викликані нелегальною міграцією. Саме втрата населення, трудових ресурсів, у тому числі висококваліфікованих працівників у найпродуктивнішому віці внаслідок виїзду за кордон та неповернення молоді після навчання закордоном, постає сьогодні як найбільш суттєвий виклик національній безпеці України. Втім, на відміну від нелегальної міграції, трудова міграція окрім демографічних, інтелектуальних та соціально-економічних втрат здатна принести певні економічні та культурні переваги. Мінімізувати негативні наслідки міграції й посилити позитивні покликана виважена міграційна політика держави.

¹ Весельська Л. А. Державна політика України щодо протидії нелегальній міграції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 8. URL: <http://www.dyu.nauka.com.ua/?op=1&z=990> (дата звернення: 13.03.2020).

² Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ № 428 р. від 12 липня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/pras/250149647> (дата звернення: 13.03.2020).

Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року цілком ураховує актуальні загрози національній безпеці, що викликані міграцією, однак конкретні заходи із зменшення негативних наслідків міграції з України потребують подальшої розробки та деталізації. Особливу увагу при цьому варто приділити розробці заходів та програм, націлених на повернення висококваліфікованих фахівців в Україну.

5.6. Міжнародний досвід побудови систем національної безпеки

Проблема ефективного забезпечення національної безпеки наразі є для України однією з ключових, будучи, по суті, як умовою, так і метою проведення реформування у всіх сферах державного і суспільного життя, що, в кінцевому підсумку, повинно бути підпорядковане всебічному зміцненню суверенітету України, збереженню її територіальної цілісності і забезпечення національних інтересів. На сьогодні питання розбудови ефективної системи національної безпеки є надзвичайно актуальною для нашої держави в умовах анексії Криму і російської агресії проти України.

Формування сучасних інститутів систем забезпечення національної безпеки відноситься до середини ХХ ст. Друга світова війна надала імпульс практичного становлення європейської системи безпеки. Слід виділити кілька причин подібної політичної трансформації.

Однією з причин було бажання не допустити нових воєн на континенті. Це прагнення було закладено в основу сучасного інтеграційного об'єднання. Через 5 років після перемоги у Другій світовій війні 9 травня 1950 р. міністр закордонних справ Франції Р. Шуман оголосив Декларацію про необхідність об'єднання ключових для військового виробництва вугільної та сталеливарної промисловості Франції та Німеччини, що вважається початком практичної реалізації європейської інтеграції. Ключовою передумовою цього рішення було бажання Франції створити більш безпечну Європу: «Встановлені спільні виробничі зв'язки означатимуть, що будь-яка війна між Францією і Німеччиною відтепер стане не тільки немислимою, але і практично неможливою»¹.

¹ The Schuman Declaration – 9 May 1950. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en (дата звернення 03.04.2020).

Бажання забезпечити мир на континенті було вже відомим явищем в Європі. Кожна зміна систем міжнародних відносин, починаючи з Вестфальських мирних договорів і закінчуючи Версальським миром, супроводжувалася пацифістською риторикою європейських правителів. Однак практичні кроки щодо недопущення воєн залишалися неефективними. Можливо, ця тенденція знову б повторилася, якби не одна принципова відмінність післявоєнного періоду: вперше в історії європейські країни стали перетворюватися з суб'єктів міжнародної політики в об'єкти, підвладні принципам біполярного суперництва, що поступово поширювали свій детермінуючий вплив у світовій геополітичній площині. Це стало другою причиною створення загальноєвропейських інститутів забезпечення безпеки. Виснаження сил і втрата впливу в світі сприймалися як порушення основ безпеки, що сприяло консолідації європейських країн.

Повоєнні події в Європі давали мало приводів для оптимізму. Над звільненим від німецького фашизму континентом нависла тінь нового протистояння, тепер уже серед переможців. Радянський Союз став загрозою безпеки для демократичного світу. У прагненні стримати Східний блок виснажені війною європейські держави пішли шляхом об'єднання своїх можливостей. Таким чином, наявність зовнішньої загрози стало третьою причиною створення європейських інститутів безпеки.

Комбінація трьох причин забезпечила ефективність як системи регіональної безпеки, так і систем національної безпеки держав Європи і стала основою для інтеграційного будівництва в Європі.

У перші повоєнні роки існувало безліч ідей створення військових союзів, проте слід виділити два проекти, які були реалізовані західними країнами: британський, що передбачав активну участь Лондона в системі європейської безпеки в рамках Брюссельського пакту і Західноєвропейського союзу, і американський, з визначальною участю Вашингтона у вирішенні проблем європейської безпеки через НАТО.

У листопаді 1948 р. після переговорів міністра оборони США Дж. Форрестола в європейських столицях був підготовлений європейський проект створення Атлантичного пакту, який передали на вивчення канадським і американським представникам. Він припускав розширення майбутнього союзу за рахунок низки європейських країн.

Питання про заснування Атлантичного пакту розглядалося у березні 1949 р. в Британському парламенті, який, за винятком декількох вкрай лівих депутатів, його затвердив. Після підписання пакту міністр закордон-

них справ Великої Британії Е. Бевин заявив: «Нарешті, демократії перестануть бути ізольованими одиницями»¹. Договір був підписаний 4 квітня 1949 р представниками 12 держав: США, Канади, Великої Британії, Франції, Бельгії, Нідерландів, Люксембургу, Норвегії, Данії, Ісландії, Португалії, Італії. Згідно з угодою засновувався оборонний союз держав Північної Атлантики. Стаття 5 встановлювала норми концепції колективної оборони, відзначаючи: «Сторони погоджуються з тим, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи Північній Америці вважатиметься нападом на них в цілому, і, отже, погоджуються з тим, що, в разі якщо подібний збройний напад матиме місце, кожна з них в порядку здійснення права на індивідуальну або колективну самооборону, визнаного статтею 51-ю Статуту Організації Об'єднаних Націй, надасть допомогу тій стороні, що зазнала нападу, або Сторонам, які зазнали подібного нападу, шляхом негайного реагування здійснить, індивідуально чи спільні дії, які вважатиме необхідними, включаючи застосування збройної сили з метою відновлення і збереження безпеки у Північноатлантичному регіоні»².

Зоною дії договору були не лише ті країни, які його підписали, але і ті території, на яких знаходилися війська країн-учасниць. Зокрема, ст. 6 договору вказувала на те, що збройний напад на учасника означає напад «на збройні сили, судна або літальні апарати будь-якої з сторін договору, якщо ці збройні сили, судна або літальні апарати перебували на цих територіях або над ними або в якомусь іншому регіоні Європи або над ним, якщо на них або в ньому на момент вступу в силу цього договору були розміщені окупаційні війська будь-якої з сторін договору, або в Середземному морі або над ним, або в Північноатлантичній зоні на північ від Тропіка Рака чи над нею». ³Таким чином, Західна Німеччина виявилася в євроатлантичній системі безпеки.

Організаційна структура договору прописана в ст. 9, де наголошується на необхідності створення Ради, що складається з представника країни-учасниці. Рада «створить такі допоміжні органи, в яких може виникнути необхідність», включаючи Комітет оборони. ⁴Згадка «допоміжних органів» згодом дозволила сформуванню повноцінну організацію з розгалуженою мережею допоміжних інститутів.

¹ The Annual Register. A Review of Public Events at Home and Abroad for the Year 1949. London: Longmans Green and Co, 1950. P. 12.

² Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008 (дата звернення 03.04.2020).

³ Там само.

⁴ Там само.

Генеральний штаб НАТО був розташований у Франції. Його керівником став американський генерал Д. Ейзенхауер, його заступником з військово-морських справ був призначений французький адмірал А. Лемоньє.

Разом з тим, надзвичайно актуальним питанням і одночасно нагальною проблемою, зважаючи на тривале суперництво Франції та Німеччини, було включення повоєнної Німеччини до системи європейської безпеки яка досить динамічно формувала свою структуру в геополітичних координатах становлення біполярного світу.

Офіційний Париж запропонував два проекти. Перший проект пов'язаний не стільки зі створенням нової структури безпеки, скільки з посиленням загальноєвропейської кооперації у виробництві військової промисловості, що було реалізовано в створенні Європейського співтовариства вугілля і сталі. Другий проект полягав у створенні європейської системи безпеки навколо Європейського оборонного співтовариства.

Ідея створення оборонного співтовариства прозвучала на нараді міністрів закордонних справ у вересні 1950 в Нью-Йорку. США внесли на розгляд союзників питання відновлення німецької військової промисловості. Франція, не бажаючи відродження німецької військової машини, але розуміючи необхідність змін у цій сфері, запропонувала проект створення Європейського оборонного співтовариства, розроблений 1-м главою Європейського об'єднання вугілля і сталі Ж. Монне, згідно з яким питання забезпечення оборони передавалися наднаціональному об'єднанню. Французьке керівництво передбачало, що передача суттєвої частини німецького суверенітету, контролю над збройними силами наднаціональним європейським структурам вирішить «німецьку проблему», чого не можна було б зробити в разі реалізації американського проекту включення ФРН до складу учасників Атлантичного пакту. Париж побоювався, що здійснення американської ідеї збереже за Бонном значну частку самостійності у військових питаннях. Як зазначає Ф. Кніппінг, «формула Європейського оборонного союзу, запропонована французьким прем'єр-міністром Р. Ж. Плевеном, була прийнята лише як менше зло порівняно з вступом Німеччини до НАТО, як того хотіли американці»¹.

До 27 травня 1952 р. країни Бенілюксу, Франція, Німеччина, Італія підписали договір про створення Європейського оборонного співтовариства. Це були ті ж країни, які рік тому запустили процес європейської інтеграції, підписавши договір про заснування Європейського співтова-

¹ История европейской интеграции (1945–1994 гг.) / под ред. А. С. Намазовой, Б. Эмерсон. Москва: ИВИ РАН, 1995. С. 123–124.

риства вугілля і сталі. Велика Британія, яку знову очолив консервативний уряд В. Черчилля, схилилася до формули підключення Німеччини і Італії до Брюссельського пакту.

США з недовірою поставилися до проекту, але підтримали його через те, що в ньому передбачалося залучення німецьких збройних сил до європейської оборони. Д. Ейзенхауер сприяв його розробці та укладенню, перебуваючи як на посаді Генерального секретаря НАТО, так і американського президента.

Згідно оборонного договору передбачалося «злиття армій, флотів, повітряних сил країн-учасниць для утворення об'єднаної системи оборони з єдиною структурою, системою військової навчання, стандартизованим обмундируванням і озброєнням»¹. В інституціональному відношенні це був перший європейський проект створення єдиної армії. Ініціатива виходила від Франції, учасниками були тільки європейські держави. Однак у функціональному плані Європейське оборонне співтовариство було значною мірою частиною системи НАТО. Воно повинно знаходитися в тісній кооперації з НАТО, сили спільноти підпорядковувалися командуючому НАТО в разі війни, командувач НАТО був відповідальним за належний рівень організації, підготовки, екіпіровки європейських збройних сил, представники європейських ЗС були частиною персоналу альянсу². Стаття 38 договору передбачала створення асамблеї для подальшої політичної інтеграції. У березні 1953 р. у Страсбурзі було підписано угоду про створення Європейського політичного співтовариства, що передбачає фактичне утворення федеративної держави з наднаціональними гілками влади на просторі шести європейських країн. Важливим для Франції було те, що, згідно з Паризьким договором, ФРН не могла мати самостійної армії: її збройні сили передавалися під загальний європейський контроль, в тому числі і французький.

Слід зазначити, що радикальні зміни європейського політичного ландшафту, ініційовані Парижем ще в плані Р. Шумана 1950 р виявилися несподіваними і передчасними для європейців. Не всі країни виявилися готові на таке радикальне прискорення європейської інтеграції. Не була готова до цього і Франція – ініціатор створення Європейського оборонного співтовариства і ключовий учасник проекту майбутньої системи безпеки. Внутрішньополітична боротьба численних політичних партій не дозволила домогтися схвалення свого проекту. Франція 30 серпня 1954 р

¹ European Defense Community Treaty. URL: <https://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf> (дата звернення 30.03.2020).

² Там само.

не ратифікувала свою угоду, не бажаючи ділитися військовим суверенітетом з сусідніми країнами. Проект створення Європейського оборонного співтовариства не був реалізований і залишився в історії, випередивши свій час.

У цьому контексті прем'єр-міністр Франції П. Мендес-Франс за ініціативи Лондона запропонував варіант створення європейської армії з опорою на Велику Британію. Шість учасників Паризького договору, а також США і Велика Британія розглядали це питання на конференції в Лондоні з 28 вересня по 3 жовтня 1954 р. За підсумками конференції Велика Британія запропонувала підключити Німеччину до Брюссельського пакту 1948 року, що і було зроблено 23 жовтня 1954 р., коли відбулося підписання Паризького договору про заснування Західноєвропейського союзу. ФРН відновлювала свої збройні сили, але взяла на себе зобов'язання відмовитися від виробництва зброї масового знищення, стратегічних наступальних озброєнь, ряду військової техніки. Франція як гарантію безпеки отримала згоду Лондона на постійну участь в європейській оборонній системі.

Стаття 4 Паризької угоди регламентує взаємини з НАТО: «На виконання договору Високі Сторони, домовляються, що будь-які інститути, засновані ними, будуть працювати в тісній кооперації з Організацією Північноатлантичного договору. Визнаючи небажаність дублювання військового персоналу НАТО, Рада і його агентства будуть покладатися на відповідні військові структури НАТО для отримання інформації та проведення консультацій з військових питань»¹. Таким чином, було зафіксовано підлегле становище Західноєвропейського союзу щодо Атлантичного пакту. Положення ст. 4 Брюссельського договору 1948 року, що регламентують принципи колективної оборони, без змін містяться в ст. 5 Паризького договору.

Західноєвропейський союз став тим компромісом, якого так довго домагалися європейські держави. Західноєвропейський союз, на думку Парижа, мав гарантувати країні особливу роль в обороні Європи. Але скоро ця структура була поглинена НАТО як більш ефективною організацією європейської та євроатлантичної безпеки, яка не втратила свого значення і на сучасному етапі міжнародних відносин.

Геополітичні зміни кінця 1980-х – початку 1990-х рр. започаткували поступу руйнацію Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних від-

¹ Document 1/8 Protocol Modifying and Completing the Brussels Treaty (Western European Union), Paris, 23 October 1954. Hill C., Smith K. European Foreign Policy. Key Documents. London; New-York., 2003. P. 40–41.

носин. У зв'язку з цим почався процес формування нової системи європейської безпеки. В її основу лягли в тому числі функціональна трансформація НАТО, розширення альянсу на Схід і формування політики безпеки та оборони ЄС.

На сучасному етапі Організація Північноатлантичного договору і Європейський Союз є важливими системоутворюючими елементами європейської безпеки.

Таким чином, країни Європи розбудовуючи національні системи національної безпеки в повоєнний період узалежили власну безпеку від колективної безпеки спираючись на військово-політичні інституції НАТО. Принцип неподільності безпеки став наріжним каменем національних систем безпеки Європи. Навіть трансформація геополітичного ландшафту у постбіполярний період засвідчила дієвість НАТО, як основної безпекової організації в Європі, а зважаючи на присутність США в організації це є проєкцією безпеки і у глобальному вимірі. Адже, незважаючи на закінчення «холодної війни», роль і вплив Альянсу в системі міжнародних відносин збільшується. Після розпаду СРСР блок продовжив своє існування, змінюючись, проходячи через трансформацію своїх функцій. Саме НАТО є основою системи безпеки як в сучасній Європі, так і в Євроатлантиці. Ця система функціонує з опорою на військові і військово-політичні інститути та механізми Альянсу.

Таким чином, механізм забезпечення національної безпеки можна визначити, як взяту в єдності нормативно організовану систему публічно-владних та інших інститутів і правових інструментів (засобів, методів, способів, прийомів), ефективне функціонування якої гарантує реалізацію в повному обсязі конституційних прав і свобод громадян, гідну якість і рівень їх життя, суверенітет, незалежність, державну і територіальну цілісність, а також сталий соціально-економічний розвиток суспільства і держави на перспективу.

І хоча, наразі інститути довіри і безпеки в Європі піддаються сильному тиску з боку конвенціональних глобальних, регіональних і недержавних акторів, і неконвенціональних, таких, як невизнані держави, терористичні організації, нелегальна міграція тощо. Як наслідок, під загрозою опиняються основоположні принципи світової і європейської безпеки, національні інтереси окремих регіональних держав. Проте, ефективність, а головне адаптивність діючих елементів колективної системи безпеки Європи з центром сили – НАТО, засвідчують гнучкість цієї системи в контексті інноваційних відповідей на різнорівневі виклики та загрози сучасного світу.

Альтернативним європейському є досвід розбудови систем національної безпеки країн Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Безпека регіональна має загальні основні риси з безпекою глобальною. У той же час безпека регіональна відрізняється множинністю форм прояву, що враховують особливості конкретних регіонів сучасного світу, конфігурації балансу сил в них, їх історичні, культурні, релігійні традиції тощо. По-перше, процес підтримки регіональної безпеки можуть забезпечувати як спеціально створені для цього організації, зокрема Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), так і об'єднання держав більш універсального характеру, наприклад, Організація американських держав (ОАД), організація африканської єдності (ОАЄ). Несучі конструкції системи міжнародних відносин в Азійсько-тихоокеанському регіоні періоду «холодної» війни не були настільки однозначно прив'язані до біполярної схеми стратегічного протистояння між Сходом і Заходом, хоча воно і мало детермінуючий вплив на розвиток ситуації в АТР, особливо в його північно-східній частині. Основу регіональної системи безпеки становили двосторонні (США-Японія, США-РК, СРСР-КНДР, СРСР-МНР), а не багатосторонні (НАТО-ОВД) військовополітичні інститути. Більш різноплановою була і їх економічна складова. Економічне суперництво в АТР йшло по суті не стільки по вододілу Схід-Захід, скільки по лінії Японія – «азійські тигри», Японія-США. Набагато більш непримиреними і суперечливими, ніж у Європі, були взаємини між деякими державами регіону, які проголосили розбудову соціалізму як основу своїх політико-ідеологічних доктрин. Крім КНДР це стосувалося, насамперед СРСР і КНР, між якими спостерігалися не тільки значні ідеологічні розбіжності, а й неприкрите суперництво за лідерство.

Проголошення «нового політичного мислення» в СРСР, ослаблення, а потім і повний демонтаж «залізної завіси» як основного атрибута військово-політичного та ідеологічного протистояння між Сходом і Заходом наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. призвели до ще більшого різноманіття політичного ландшафту АТР. У тихоокеанській Азії закінчення «холодної війни» не ознаменувало собою явної межі в міжнародному розвитку, як це було в Євро-американському світі. Зміни були відчутні, однак їх важко назвати радикальними. Закінчення «холодної війни» лише активізувало процеси, що розвивалися в АТР з 60–80-х рр. ХХ ст.: виникнення і зміцнення нових регіональних центрів сили, посилення позиціонування азійської само ідентичності тощо.

Це додатково сприяло тому, що регіональне співтовариство і після закінчення «холодної війни», і наразі значною мірою схильне до поняття

багатополярності міжнародних відносин. З цього, в свою чергу, випливає, що і устрій системи безпеки на загальнорегіональному рівні може суттєво тяжіти до багатосторонньої схеми.

Починаючи з 2000-х рр. все більшого значення в забезпеченні регіональної безпеки надається її субрегіональному підрівню.

Закінчення «холодної війни», перехід від конфронтаційних до кооперативних форм підтримки стабільності в різних регіонах світу сприяє поглибленню цього процесу, його переходу в більш компактні і обмежено взаємопов'язані субрегіони.

Протягом 1960–90-х рр. в країнах Східної Азії мало місце виключно потужний і динамічний розвиток економіки. Зростання економічних показників в АТР багато в чому був обумовлений успіхами внутрішнього економічного розвитку, зміцненням двосторонніх відносин.

На цьому тлі Східна Азія відрізняється особливою структурою міжнародних відносин.

У 1970–80-х роках на регіональному рівні структура міждержавних відносин визначалася існуванням трикутника СРСР – США – КНР, який вписувався в контекст світового біполярного протистояння. Розпад СРСР зруйнував цю структуру. У Східній Азії геополітична конфігурація перестала залежати від відносин Москви і Вашингтона. Це дало поштовх розвитку регіональної багатополярності. В АТР стали діяти кілька центрів впливу – Китай, Японія, держави Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Незважаючи на те, що США географічно і не належать до східноазійської підсистеми, вони мають детермінуючий вплив щодо виміру архітекτονіки регіонального механізму безпеки.

Серед регіональних протиріч можна виділити чотири головні групи проблем: а) протиріччя між окремими державами: наприклад, істотні суперечності є між США і КНР в галузі економічних зв'язків і в політичних підходах до вирішення деяких міжнародних проблем; між США і Японією перманентними є суперечності в сфері економіки, валютно-фінансової політики і ряді інших сфер; між Японією і КНР існують протиріччя в галузі військового і оборонного будівництва; протиріччя між двома корейськими державами як і раніше носять конфліктних характер; ряд територіальних суперечок в регіоні також повинні бути віднесені до цієї категорії; б) протиріччя між групами країн: є протиріччя між субрегіоном Південно-Східної Азії і субрегіоном Північно-Східної Азії в підходах до проблем безпеки, з питань інвестиційної політики тощо; в) протиріччя між центросиловими державами, малими та середніми державами: в цілому після закінчення «холодної війни» політика деяких держав

регіону набула достатньої самостійності і незалежності, а звідси виникають протиріччя з центросиловими державами з проблем безпеки (наприклад, Малайзія – США) в зв'язку з зростанням комплексної могутності цих держав (в першу чергу, побоювання щодо «китайської загрози»); г) протиріччя міжцивілізаційного характеру, що виникають у відносинах США і європейських держав, з одного боку, і країн Північно-Східної та Південно-Східної Азії – з іншого; найбільш чітко ці протиріччя простежуються в підході до прав людини, до проблем створення нової системи міжнародних відносин і по низці інших проблем.

Таким чином, багатоманітність Азійсько-Тихоокеанського регіону, відмінності в політичних системах і режимах держав регіону, істотний розрив економічного і соціального потенціалу розвинених і країн регіону, що розвиваються, цивілізаційне і культурне різноманіття – все це ставить питання щодо можливості об'єднання країн регіону, і відповідно, можливості розбудови структур безпеки на колективній основі.

В міжнародно-політичних реаліях Азійсько-Тихоокеанського регіону, починаючи з кінця ХХ ст., формуються міжнародні режими безпеки двох типів: 1) режими транспарентності і заходів довіри, пов'язані переважно з інформаційно-комунікаційним обміном і забезпеченням відкритості і передбачуваності військової діяльності; 2) обмежувальні режими (режими нерозповсюдження), які передбачають заборону або обмеження щодо певних видів військової діяльності, виробництва або застосування засобів збройної боротьби.

Суттєвою особливістю і невід'ємною умовою функціонування регіональних режимів безпеки є їх взаємопов'язаний і взаємодоповнюючий характер. Ні двосторонні відносини в сфері безпеки, ні багатосторонні утворення субрегіонального чи регіонального рівня, ні відповідні зусилля ООН не можуть, і не повинні суперечити один одному або слугувати альтернативним способом зміцнення безпеки. Лише в своїй сукупності, вони забезпечують сприятливе середовище міжнародній безпеці.

В сучасних умовах, коли особливий розвиток отримала тенденція регіональної інтеграції, пріоритетного значення набуває розбудова моделей багатосторонньої безпеки на регіональному рівні. Зважаючи на це, видається доцільним розглянути цілі, завдання і функціональні особливості трьох моделей забезпечення безпеки, що є важливим при аналізі проблем безпеки в АТР і її аспектів: колективної безпеки (Collective Security), спільної безпеки (Common Security) і безпеки на основі співробітництва (Cooperative Security), кожна з яких за наявності низки спільних рис, має власну яскраво виражену специфіку. Концепція колективної без-

пеки є найбільш розробленою в теоретичному і практичному відношенні. Американські політологи вважають колективну безпеку «ідеєю і інструментом зовнішньої політики»¹.

Концепція колективної безпеки визначає спільний принцип дій країн-учасниць з метою боротьби з загрозами безпеці цим країнам, або навіть однієї з них.

На відміну від альянсів і коаліцій, які утворюються для захисту від зовнішньої агресії, колективна безпека може бути спрямована і «всередину», проти того з учасників системи, який може вдатися до агресії. На думку відомого американського політолога Г. Моргентау, колективна безпека є «ідеальним розв'язанням проблеми застосування закону в спільноті незалежних націй»². При цьому система колективної безпеки може функціонувати лише в випадку, якщо вона дійсно спрямована проти будь-якої країни-агресора, або супротивника, або союзника.

Характерні особливості систем колективної безпеки можна визначити наступним чином:

- значний масштаб універсальності, включаючи вимоги необхідних дій від кожного члена системи;
- автоматизм застосування санкцій у випадку необхідності;
- прихильність членів системи статус-кво і відсутність суперечностей в розумінні агресії і необхідності реагувати на неї.

Разом з тим, на відміну від військових союзів, для членів яких спільний супротивник чітко визначений, існують завчасно розроблені плани мобілізації і розгортання збройних сил тощо – учасники системи колективної безпеки потребують додаткового часу для координації своїх зусиль для протистояння агресії.

Недоліками системи колективної безпеки є те, що автоматичне реагування на агресію в межах системи колективної безпеки саме по собі може сприяти ескалації конфліктів і призвести до переростання локальних конфліктів в масштабні міжнародні зіткнення, оскільки принцип дії системи полягає в розгляді будь-якого порушення стабільності, як загрози міжнародній безпеці. Окрім того, існує проблема і з визнанням принципу статус-кво в межах системи колективної безпеки. Підкреслювання безумовного характеру статус-кво при реагуванні на акт агресії в дусі колективної безпеки може ще більше ускладнити врегулювання конфлікту,

¹ Goodby J. Disarmament and Security Issues in the Asia-Pacific Region. United Nations Department for Disarmament Affairs. New York: United Nations, 1992. P. 77.

² Morgenthau H. J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. *Foreign Affairs*. 1994. Vol. 73. № 4. P. 25.

оскільки постає проблема, зважаючи на зацікавленість сторін, визначити дійсного винуватця агресії.

Концепція спільної безпеки передбачає підхід до проблем безпеки на основі взаємності і відмови від конфронтації; в її основі лежить базисний принцип – домінування спільних інтересів над індивідуальними.

Концепція спільної безпеки – скоріш зібрання принципів і норм, розроблених у сферах філософії політики, ніж інституціоналізована система регіональної безпеки. Фундаментальні принципи спільної безпеки включають в себе:

- відмову від використання військової сили як засобу врегулювання міжнародних конфліктів і застосування її виключно в цілях самооборони;
- відмова від традиційної стратегії досягнення військової переваги над іншими державами;
- визнання того, що безпека держави не повинна залежати від рівня військової могутності;
- визнання скорочення збройних сил і озброєнь базовим принципом спільної безпеки.

Концепція безпеки на основі співробітництва багато в чому близька до концепції спільної безпеки. Безпека на основі співробітництва американськими політологами визначається як дипломатичне співробітництво між державами в сфері забезпечення безпеки¹. У межах цієї концепції передбачається творення своєрідної системи обміну інформацією між усіма зацікавленими акторами міжнародних відносин, проведення багатостороннього діалогу з питань забезпечення безпеки і міжнародного моніторингу викликів безпеці.

На відміну від системи колективної безпеки концепція безпеки на основі співробітництва відстоює необхідність своєрідних превентивних заходів, тобто попередження міжнародних конфліктів, а не безпосередню боротьбу з агресором. З точки зору військового планування, безпека на основі співробітництва також робить акцент не на підготовці протидій загрозам (стримування агресії), а на розробці превентивних заходів, які суттєво знижують вірогідність збройного конфлікту і потенційних руйнівних наслідків його розгортання, особливо з можливим застосуванням ЗМЗ.

У період постбіполярності геополітичні процеси, що відбуваються в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, свідчать на користь творення колективних структур безпеки; перспективним є формування їх в відповіднос-

¹ Clark M. T. The trouble with Collective Security. *Pacific review*. 1995. Vol. 4. P. 47.

ті з концепцією безпеки на основі співробітництва. Не можна не відзначити і важливість економічного аспекту співробітництва як певного об'єднуючого начала в процесах інституціоналізації структур регіональної безпеки в АТР на початку ХХІ ст.

Необхідно відзначити, ще одну характерну особливість процесу інституціоналізації багатосторонніх структур безпеки в АТР – в більшості випадків їх створення узалежнюється з необхідністю спільного розв'язання економічних проблем, досягнення економічної інтеграції в регіоні чи субрегіоні.

Саме тому відомі регіональні структури безпеки АТР – АТЕС і АСЕ-АН – своїм первісним завданням ставили економічне співробітництво, спрямоване на торгівельну і технологічну інтеграцію в межах АТР.

Разом з тим, вже наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. виявилась і низка негативних тенденцій, які завадили і багато в чому і до сьогодні перешкоджають розбудові системи колективної безпеки в АТР. Це, насамперед, відмінності в інтересах країн регіону, як економічних, так і політичних. Окремі американські політологи робили спроби виокремити важелі, які гальмують творення безпекових механізмів. Так, американський науковець С. Дюк приходить до висновку, що ними є:

1. Домінування конфуціанської етики в політиці країн регіону. Це є причиною вироблення своєрідного стереотипу поведінки, у відповідності з яким заради спільних інтересів можна пожертвувати індивідуальними. Це, з одного боку, надає преференції створенню колективних союзів. Але, з іншого боку лише зміцнює систему відносин, яка вже склалася.

2. Для країн регіону більш актуальним є сприйняття зовнішніх загроз в межах АТР (зовнішня експансія для КНДР, «буржуазна лібералізація» для КНР тощо), а тому створення регіональної безпекової організації не є для них пріоритетним завданням. Разом з тим, це є свідченням і іншого напрямку регіонального розвитку. Коли загроза сприймається в межах субрегіону, наприклад Північно-Східної Азії в формі конфлікту РК і КНДР, обидві сторони віддають перевагу розв'язанню конфлікту внаслідок самостійних дій, не долучаючи до мирного процесу країни-сусіди¹.

Отже, для країн АТР характерна політика, яку можна визначити як політику «найменших втрат» з питань розбудови багатосторонніх структур безпеки. Подібні переговори держави регіону (особливо ті, які не відносяться до розряду наддержав чи великих держав і легальних власників ядерної зброї) прагнуть перевести в економічну площину, або намагають-

¹ Duke S. Northeast Asia and regional security. *Foreign Affairs*. Vol. 76. №2. P. 43.

ся зайняти пасивну вичікувальну позицію, щоб з ініціативою виступила інша сторона. В інших випадках мирні ініціативи великих держав наштовхуються на насторожене ставлення більш дрібних держав, які занепокоєні, що їх політичні і економічні права можуть зазнати утисків.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. в АТР склалася ситуація, коли в регіоні відсутні один або два домінуючі центри сили. Відповідно сформувалась тенденція до розбудови структур безпеки в регіоні на багатополлярній основі. Разом з тим, не можна не враховувати той факт, що на тлі існуючих високих потенціалів збройних сил в регіоні, розвитку перспективних військових технологій, зброї масового знищення і стратегічних наступальних озброєнь, на рубежі ХХ–ХХІ ст. посилюється вплив економічних важелів і економічних інтересів щодо формування структур безпеки в регіоні.

В цілому можна констатувати, що у ХХІ ст. в АТР існують істотні передумови щодо формування багатосторонніх структур безпеки. Це насамперед, такі фактори, як утворення вакууму сили в регіоні після розпаду біполярної системи міжнародних відносин, розповсюдження звичайних озброєнь, а також ЗМЗ в регіоні і на територіях, що межують з ним, наявність в АТР і субрегіонах низки територіальних суперечностей, які можуть перерости в прикордонні або військові конфлікти, а також достатньо широкий спектр економічних проблем, які можуть бути врегульовані лише на основі колективної співпраці.

Разом з тим, ці фактори не зумовили творення в Азійсько-Тихоокеанському регіоні дієвих структур безпеки, більшою мірою отримали розвиток міжнародні організації, які діють в межах теорії режимів безпеки на основі співробітництва.

Тенденція до трансформації міжнародних об'єднань економічного характеру в напрямку стратегічного співробітництва, а також наявність низки неурядових організацій, які діють в консультативному напрямку в сфері проблем безпеки, засвідчують дефіцит дієвих механізмів безпеки в регіоні. Також це можна вважати підтвердженням теорії просторової структури безпеки в АТР з домінуючим просторовим, а не лінійним типом зв'язків¹.

Отже, найбільш перспективним був би розвиток структур безпеки в форматі двох напрямків, які вже сформувались: укладення двох- і бага-

¹ Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945–1995). Москва: Конверт-МОНФ, 1997. С. 62.

тосторонніх міждержавних угод і створення міжнародних організацій і форумів з питань безпеки, поряд з розвитком вже існуючих структур. При цьому ключову роль і гарантими цього процесу повинні виступати провідні в стратегічному і економічному відношенні держави.

Регіональний комплекс безпеки формується не тільки військовими проблемами, а й транснаціональними процесами у сфері безпеки, які трансформують Вестфальський тип суверенітету. У такому випадку традиційні буферні утворення також набувають іншого значення – вони стають провідниками нових загроз або ареалами «тіньової зони» (наприклад, Афганістан). У плані ідейного вимірювання регіонального комплексу слід враховувати не тільки сприйняття державами регіону один одного за шкалою «друг-ворог-суперник», але також і загальну логіку регіональних процесів. Звісно ж, що слід взяти до уваги також і такий чинник, який не розглядається концепцією традиційних регіональних комплексів безпеки, а саме альтернативні моделі забезпечення безпеки: перспективи складання режиму (Північно-Східна Азія) або спільноти безпеки особливого типу (Південно-Східна Азія), а також нові мережеві формати співпраці.

У регіоні крім моделей дружби-конфліктності в розумінні традиційної концепції регіональних комплексів безпеки існують також механізми внутрішньорегіональних і міжрегіональних зв'язків, завдяки яким започаткований процес формування у Східній Азії макрорегіону нового типу. До подібних зв'язків відносяться інституціоналізована (ШОС, АСЕАН, АСЕАН + 3, АТЕС) і «реальна» інтеграція (формування внутрішньої спеціалізації економік країн учасниць), діяльність неформальних проблемно орієнтованих груп (неурядові організації, експертне співтовариство, а також тіньові структури – екстремістські і терористичні організації), транснаціональні загрози безпеки.

Отже, АТР може розглядатися як єдиний регіональний комплекс безпеки, в рамках якого, крім традиційних військово-стратегічних проблем, існує також цілий набір вузлових питань безпеки нетрадиційного ряду, згрупованих за шкалою загрози-виклики-ризик. Кожна із зазначених типологічних груп генерує в рамках загальнорегіонального комплексу свої проблемні ареали з епіцентром і сферами впливу таким чином, що деякі держави відчувають на собі безпосередній вплив нових загроз, а деякі виявляються дотичними до тієї чи іншої проблеми лише побічно. З урахуванням зазначених особливостей нетрадиційних аспектів безпеки у східноазійському регіоні під регіональним комплексом безпеки виступає набір взаємозв'язаних вузлових проблем у сфері безпеки (в тому числі пов'язаних

з новими загрозами, викликами і ризиками і їх поєднанням), логіку їх еволюції в регіональному зрізі, сукупність двосторонніх і багатосторонніх міждержавних відносин з приводу цих проблем і систему сприйняття і ранжирування повного спектру загроз, викликів і ризиків державами регіону.

На сучасному етапі в контексті світових трансформаційних процесів, пов'язаних з глобалізацією, виникненням глобальної взаємозалежності, новими протиріччями політичного і соціально-економічного розвитку, сформувався ряд явищ, який вплинув на переосмислення поняття «безпеки». Подібна переоцінка знайшла відображення в тому, що до сфери безпеки стали відносити не лише традиційні, військово-стратегічні питання, але також і нетрадиційні загрози безпеці, які виходять від нових акторів міжнародних відносин, і переважно невійськові загрози, пов'язані з процесами глобалізації та зростаючої взаємозалежністю країн у світовій системі. І проблема зі сфери нетрадиційних загроз, як засвідчує поширення COVID-19, може дестабілізувати всі виміри різнорівневих систем безпеки. У той же час, незважаючи на транснаціональний характер, нетрадиційні загрози, виклики та ризики безпеки, вийшовши за рамки національних держав і сприймаючись як глобальне явище, найбільш чітко простежуються на регіональному рівні, що, в свою чергу засвідчує формування нового типу регіоналізації.

Наразі, основні параметри дискусії в політичному і академічному середовищі щодо характеру сучасного етапу міжнародних відносин і визначення структурних характеристик світових трансформаційних процесів, які впливають на формування нових аспектів в розумінні проблем безпеки можна визначити наступним чином: 1) структурні зміни системи міжнародних відносин, пов'язані з переходом від біполярності до нового світоустрою і формуванням нового організаційного типу світової системи; 2) очевидне зростання економічної складової міжнародних відносин, що стимулює, в свою чергу, нові форми нерівномірного розвитку; 3) трансформація старих і виникнення якісно нових загроз міжнародної безпеки, перехід їх в системну якість з іншим, ніж військові загрози, впливом на державу (нові загрози не «знищують» державу, а піддають ерозії державний суверенітет); 4) суперечливі, що поєднують як позитивні, так і негативні аспекти, глобальні процеси, які в загальному вигляді можуть бути позначені терміном «глобалізація» і супутні їм тенденції фрагментації і регіоналізації світу.

Із зазначеними світовими тенденціями пов'язана поява так званого «нового регіоналізму» (на відміну від «старого» регіоналізму періоду

біполярності) і сучасні особливості процесів регіоналізації, які тепер охоплюють цілу низку нових сфер, крім чисто економічних або пов'язаних виключно з проблемами безпеки, і обумовлені потребою держав співпрацювати, вирішуючи регіональні проблеми в умовах, коли глобальне управління не справляється з новими загрозами безпеці.

Сьогодні національну безпеку можна розглядати:

- у просторі: як частину міжнародної безпеки стосовно безпеки в межах певної держави (її державних кордонів);
- стосовно національних інтересів населення певної держави: як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз;
- стосовно військових загроз: як положення країни, при якому їй не загрожує небезпека війни або інших посягань на суверенний розвиток;
- стосовно суверенітету держави: як стан держави, за якого забезпечується її цілісність і можливість бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин.

У загальному вигляді під національною безпекою слід розуміти стан захищеності особистості, суспільства і держави від широкого спектру внутрішніх і зовнішніх загроз, при якому забезпечуються реалізація конституційних прав і свобод громадян, гідна якість і рівень їх життя, суверенітет, незалежність, державна і територіальна цілісність, сталий соціально-економічний розвиток держави.

У свою чергу, зміст категорії «національна безпека» складають такі поняття, як «національні інтереси» і «загрози національній безпеці». Формування національних інтересів є еволюційний і тривалий історичний процес, що відбувається в складному переплетенні економічних, соціальних, національно-психологічних та інших чинників. Національні інтереси є суспільно-історичним феноменом і не можуть існувати незалежно від свідомості їх носіїв; вони мають найтісніший взаємозв'язок з самоідентичністю конкретної нації.

Ілюстративним у цьому контексті є характер і динаміка українсько-російських взаємовідносин. Агресія Російської Федерації проти України виступила каталізатором європеїзації геополітичних прагнень українського суспільства. І якщо до 2014 р, залишались певні сентименти щодо «братніх народів», то точками неповернення у цьому контексті виступили: анексія Криму, героїчний захист ЗСУ Донецького аеропорту, Іловайська трагедія, події поблизу Дебальцево, обстріли українських військ під час «перемир'я», невизнання РФ присутності своїх військ на території Укра-

їни, ув'язнення в Росії українських громадян на підставі брехливих звинувачень тощо.

Потрібно зазначити, що подібний сценарій РФ вже випробувала під час війни в Абхазії в 1992–1993 рр. Втручання Росії носило абсолютно гібридний характер: постачання військової техніки, зброї та боєприпасів, навчання бійців, в тому числі на військових базах на території РФ, організація потоку «добровольців» – громадян РФ: козаків та представників республік Північного Кавказу, забезпечення обстрілів грузинських позицій та контрольованих грузинськими силами міст за допомогою російської артилерії, налагодження повітряного шляху постачання для абхазького анклаву навколо шахтарського міста Ткварчелі у горах.

Отже, сучасні події в Україні та в Абхазії на початку 90-х рр. ХХ століття засвідчують імперську складову в зовнішньополітичній стратегії РФ як визначальну. І якщо країна-лідер демократичного світу прагне об'єднати своїх союзників на підставі спільного сповідання ціннісних орієнтацій: безумовне дотримання прав і свобод людини і громадянина, вільна ринкова економіка, відповідність закону дій як влади, так і громадян країни, політичний плюралізм, свобода віросповідання тощо. Російська Федерація поєднує у своїх «об'єднувачих» зусиллях економічну допомогу (причому явно не на користь добробуту власних громадян) з силовим сценарієм, який може бути або у вигляді гібридної війни або погрози застосування сили. Діючи таким чином, Росія сповідує відповідну модель поведінки на теренах колишнього СРСР, «здобрюючи» це агресивною інформаційною пропагандою. Прагнучи усілякими засобами закам'юфлювати свою роль в конфлікті і позиціонувати свій статус не як учасника конфлікту, а як миротворця та посередника на переговорах між воюючими сторонами і виступати гарантом мирних домовленостей. Грузія вже має гіркий досвід такої «миротворчої» діяльності РФ.

Російська агресія досить суттєво вплинула на сприйняття українським суспільством геополітичних реалій сучасного світу. Європа почала сприйматись українцями не як географічне поняття, а насамперед як ціннісний і безпековий вибір. Безумовно, уявлення українців про європейські цінності містить стереотипи, хибні переконання, що були сформовані пропагандою і маніпуляцією з боку тих чи інших політичних сил чи під впливом зовнішніх чинників.

Проте, своєю боротьбою за незалежність держави, українці чітко засвідчили проєвропейські прагнення та устремління й усвідомлення дієвості системи безпеки Європи стрижнем якої є НАТО. Показовим є те, що

українці чітко усвідомили себе європейською нацією. Згідно з результатами всеукраїнського дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна, дев'ять з десяти респондентів (92,6%) вважають себе українцями, кожен двадцятий (5,5%) – росіянином¹. Варто нагадати, що під час перепису населення у 2001 році 77,8% громадян України ідентифікували себе як українці, 17,3% – як росіяни². У Західному регіоні українську національну ідентичність декларують 98,3%, у Північному – 94,8%, у Центральному – 94,2%, Південному – 87,5%, Східному – 84,6%³.

Геополітичні пріоритети українського суспільства вже є досить чітко структурованими. За результатами загальнонаціонального опитування соціологічної служби Центру Разумкова проведеного в січні 2020 р. якби найближчим часом відбувся референдум з приводу вступу України до ЄС, то майже дві третини (63,3%) усіх опитаних проголосували б за вступ. Проти проголосували б 21,6% респондентів, решта не брали б участь у референдумі або не визначилися з відповіддю. За вступ до ЄС проголосували б абсолютна більшість респондентів у Західному (78,4%), Центральному (68,7%) та Південному (51,5%) регіонах, а також відносна більшість опитаних у Східному регіоні (46,8%). Якби найближчим часом відбувся референдум з приводу вступу України до НАТО, то за вступ проголосували б відносна більшість опитаних (49,8%). Проти проголосували б 29,8% респондентів, решта не брали б участь у референдумі або не визначилися з відповіддю. За вступ до НАТО проголосували б абсолютна більшість респондентів у Західному (73,2%) та Центральному (57,4%) регіонах, а також меншість опитаних у Південному (31,9%) та Східному регіоні (24,8%) регіонах⁴.

Отже, війна з РФ відіграла роль консолідуючого чинника для різних верств сучасного українського суспільства, а європейський геополітичний

¹ Лише 5,5% громадян України вважають себе росіянами URL: https://gal-info.com.ua/news/lyshe_55_gromadyan_ukrainy_vvazhayut_sebe_rosiyanamy__doslidzhennya_272530.html (дата звернення: 02.04.2020).

² В Україні збільшилася кількість громадян, які вважають себе етнічними українцями URL: <https://www.unian.ua/society/2206159-v-ukrajini-zbilshilasya-kilkist-gromadyan-yaki-vvajayut-sebe-etnichnimi-ukrajintsyami-opituvannya.html> (дата звернення 30.03.2020).

³ Лише 5,5% громадян України вважають себе росіянами URL: https://gal-info.com.ua/news/lyshe_55_gromadyan_ukrainy_vvazhayut_sebe_rosiyanamy__doslidzhennya_272530.html (дата звернення: 02.04.2020).

⁴ Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО (січень 2020р.) URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-pidtrymky-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yes-ta-nato-sichen-2020r> (дата звернення 02.04.2020).

вибір та європейський ціннісний вимір став визначальним орієнтиром розвитку для переважної більшості українського суспільства.

Ця трагічна сторінка в історії України безумовно прискорила процес входження України до європейського цивілізаційного простору, засвідчивши генетичний зв'язок нашої держави з Європою, активізувавши рух додому, до Європи. І дистанціювавшись якомога далі від нашого агресивного азійського сусіда з його пропагандою цінностей «руського миру».

Геополітичні ж орієнтації матимуть і внутрішньополітичний вимір, зокрема динамічні соціально-політичні процеси, що відбувалися і відбуваються в Україні, ще раз доводять наміри українців жити в європейських координатах розвитку. Інтеграція європейських цінностей до українського суспільства забезпечить основу для ефективного функціонування і стрімкого розвитку України та безпекового вектору руху нашої держави.

Таким чином, формування систем національної безпеки є процесом перманентним з врахуванням особливостей розвитку країн і регіонів (політичних, економічних, історичних, ментальних тощо), але життєздатність безпекових систем тестується їх можливістю реагувати ефективно і адекватно щодо процесу трансформації глобального та регіонального виміру міжнародних відносин й відповіддю на традиційні та нетрадиційні виклики і загрози, які можуть бути спричинені проблемами у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства і держави.

5.7. Детермінізм національної та регіональної безпеки: від концептуалізації до практичного виміру

Із завершенням доби біполярності посилюється тенденція до утворення окремих регіональних систем міжнародних відносин та дослідження процесів, що відбуваються у них. Чільне місце посідає безпековий чинник у співробітництві на регіональному рівні.

У свою чергу, незважаючи на такі тенденції, проблематика забезпечення національної безпеки держави не втрачає своєї актуальності, а за певних умов і збільшує вагомість свого впливу як на регіональні, так і глобальні процеси.

Передумовою до певних змін або модернізації поглядів на забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки стали структурні

зміни у світовому порядку після закінчення доби «холодної війни» або біполярності міжнародних відносин. Якісні зміни міжнародної системи стали каталізатором до формування теоретичної бази, яка б мала змогу комплексно розглянути їх та пояснити, що обумовило появу певного «вакууму» у вже існуючих теоріях міжнародних відносин, які вважаються класичними.

Однією з причин до таких модернізацій стало зростання інтересу та вагомості впливу на міжнародну систему так званих держав Третього світу (держав, що розвиваються). Термін «Третій світ» був вперше використаний французьким економістом А. Сові у 1952 р. Науковець порівнював Третій світ з виразом «третьа держава» часів Французької революції (третьа держава була сформована із соціальних груп, які склали буржуазія, городяни та вільні селяни). У цьому контексті термін застосовувався до країн, які не входили ні в один з блоків і представляли нову потенційну міць. Тобто, капіталістичні та соціалістичні країни намагалися впровадити свої ідеологічні та політичні погляди у нейтральних державах, які й були названі Третім світом¹. У цьому проявлялися ознаки «холодної війни».

Після закінчення ери біполярного світу, деякі дослідники вважають недоречним вживати термін «Третій світ», проте, з точки зору безпекового чинника у міжнародних відносинах, він є актуальним. Зокрема, на думку науковця індійського походження, професора Мічиганського університету (США) М. Аюба, до Третього світу належать деякі держави Азії, Африки та Латинської Америки, внутрішньополітичне середовище яких зазнає зовнішнього впливу більш впливових держав на міжнародній арені². Третій світ продовжує залежати від підтримки та військової допомоги розвинених держав, які з метою «стабілізації» їхнього безпекового середовища, конкурують між собою³.

З метою вивчення таких регіонів виникли «незахідні» теорії міжнародних відносин («реалізм пригноблених» (subaltern realism) М. Аюба, теорія регіональних війни та миру Б. Міллера) як їх називають професор Лондонської школи економіки (Великобританія) Б. Бузан і професор Американського університету (США) А. Ачарія⁴.

¹ Mason M. *Development and Disorder: A History of the Third World since 1945*. Hanover: University Press of New England, 1997. P. 30.

² Krause K. *Theorizing security, state formation and the «Third Worlds» in the post-Cold War world*. *Review of International Studies*. 1998. Vol. 24, No. 1. P. 133.

³ Karakir I.A. *Rethinking the Third World: a conceptual framework to understand change and continuity in the Third World*. *International journal of social science and humanity studies*. 2012. Vol. 4, No. 1. P. 197.

⁴ *Non-Western International relation theory. Perspectives on and beyond Asia* / B. Buzan, A. Acharya. Routledge, 2010. 253 p.

Тож, причини виникнення «незахідних» теорій є такими:

- розпад колоніальної системи та поява нових держав до характеристики яких не може бути застосована система Вестфальського міжнародного порядку із концепцією «держави-нації»;
- розпад біполярного світу, поширення тенденції до утворення окремих регіонів і феномену регіоналізму у різних сферах, зокрема, безпекового регіоналізму¹.

Виходячи з цього, ще одним вагомим приводом до такої критичної реакції на традиційні теорії міжнародних відносин стало поширення постколоніального підходу до дослідження політики держави, на чому наголошують дослідники з розвитку теорії міжнародних відносин професор Сінгапурського національного університету К. Баджаї та професор Університету Джавахарлала Неру С. Малаварупу². Його основні риси є наступними: критика існуючих євроцентристських теорій у дослідженні політики держав; врахування історичних особливостей утворення держави; переоцінка розуміння держави, націоналізму, війни та демократії у світлі незахідного досвіду державотворчих процесів³.

Наголосимо, що як класичні або західні, так і «незахідні» теорії дослідження міжнародних відносин щодо феномену безпекового регіоналізму акцентують увагу на вагомості концепту національної безпеки та її складових на розбудову міждержавних відносин та системи регіональної безпеки у цілому.

Однією із теорій так званого класичного розуміння або Західних є теорія регіональних комплексів безпеки представника неореалізму та Копенгагенської школи міжнародних відносин Б. Бузана.

Б. Бузан вважає головним критерієм виокремлення конкретних міжнародних регіонів високий рівень взаємозалежності у сфері безпеки, що усвідомлюється сусідніми між собою державами. Зокрема, ідеї Б. Бузана щодо регіональної взаємодії у сфері безпеки були втілені у теорію регіональних комплексів безпеки, яка концептуально є одним з найбільших здобутків школи неореалізму у дослідженні феномену регіоналізму.

Під комплексом безпеки, на думку Б. Бузана, слід розуміти транснаціональний регіон, що містить держави та їх складові частини, яких об'єднують сталі уявлення про безпеку та відносини у сфері безпеки.

¹ Тихоненко І. В. Дослідження регіональної безпеки «незахідними» теоріями міжнародних відносин. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 122.

² International relations in India: theorizing the region and nation. Mallavarapu. New Delhi: Orient Longman Private Limited, 2014. 415 p.

³ Chandra U. The case for a postcolonial approach to the study of politics. *New Political Science*. 2013. Vol. 35, No. 3. P. 489.

Більш того, інтереси цих держав у сфері безпеки настільки близькі, що жодна з них не може розглядати свою національну безпеку окремо від національної безпеки своїх сусідів¹.

Таке переплетіння інтересів держав у регіоні стає визначальним фактором для розробки основних параметрів регіональних комплексів безпеки (РКБ) за Б. Бузаном та О. Вевером. Вони складаються з:

- кордонів, які відокремлюють один регіон від іншого;
- анархічної структури, тобто регіон має складатися з двох або більше автономних одиниць (держав);
- полярності, яка характеризує поширення сили між основними учасниками регіону;
- соціальної складової, яка визначає сприйняття державами сусідів всередині регіону за шкалою «друг-ворог»².

Можна стверджувати, що концепція безпекових комплексів фокусує свою увагу на існування у регіоні більше, ніж двох суб'єктів, полярності між ними та діалогу у форматі «дружба-ворожнеча». Полярність між регіональними державами варіюється від однополярності (уніполярність) до багатополярності (мультиполярності), та від дружби до ворожнечі. Такі варіації проходять певну еволюцію – від конфліктогенності через режим безпеки до безпекової спільноти.

Акцентуючи увагу на характеристичні детермінізму національної та регіональної безпеки варто наголосити на рівнях взаємодії в межах регіону, а також трансформаційних змінах, які можуть виникати відповідно до рівня конфліктогенності у регіоні.

За теорією Б. Бузана кожний регіон можна розглядати за класичними для всіх держав рівнями взаємодії в межах системи регіональної безпеки:

- рівень внутрішньої ситуації у тій чи іншій державі регіону. Наявність дестабілізуючих факторів всередині країни, які впливають на центральну владу та створюють сприятливе середовище для виникнення у неї страху перед загрозами безпеці;
- відносини у форматі «держава-держава» у регіоні (двосторонні контакти);
- співпраця конкретного регіону із сусідніми регіональними структурами у результаті якої відбувається процес безпекової залежності. Така

¹ Лукин А. Л. Теория комплексов региональной безопасности и Восточная Азия. *Ойкумена. Регионоведческие исследования*. 2011. №2. С. 12.

² Buzan B. *Regions and Powers. The structure of international security*. New York: Cambridge University Press, 2003. P. 53.

взаємозалежність може перерости в асиметрію за умови втручання до неї однієї з великих держав;

- роль світових держав у регіоні. Взаємодія між регіональним і глобальним рівнями безпеки¹.

З огляду на такі складові, відповідно до теорії Б. Бузана, кожен РКБ може підпадати під вплив трансформаційних змін як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Усі механізми забезпечення безпеки у регіоні виникають із загального поняття загроз і конфліктогенності. Можна провести паралель між подоланням загроз у біполярний період та у сучасному міжнародному порядку. Якщо у першому випадку безпека розглядалася як глобальний баланс сил, то у другому – глобальний рівень поступається регіональному. Вже не існує двох наддержав, які займалися насамперед питаннями війни та миру у світі. Ця компетенція перейшла до регіональних структур, які можуть самостійно реагувати на нові виклики. Існують і такі виклики, які притаманні всім без виключення регіонам. До них відносяться: локальні конфлікти, прикордонні сутички та невійськові загрози, які й утворюють конфліктогенність регіонів². Тобто, саме ці загрози і становлять предметне поле дослідження безпекового регіоналізму.

Безпека держави уособлює такий стан, за якого відсутні загрози національним інтересам.

У міжнародних відносинах існує поділ загроз на «старі» та «нові». До «старих» загроз відносять ті, які могли спричинити ядерне протистояння у біполярну добу. «Нові» загрози виникли на початку XXI ст. і утворюють так звану тріаду: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, внутрішні військові конфлікти. До них також відносять нелегальний обіг наркотичних речовин, порушення прав людини тощо³.

Б. Бузан щодо проблеми національної безпеки є прихильником дуалістичного підходу до класифікації загроз з позиції сили (можливості) й ідеї (ідеології). Територія держави «може опинитися під загрозою внутрішнього характеру, а також загрози можуть прийти і за її межами

¹ Buzan B. *Regions and Powers. The structure of international security*. New York: Cambridge University Press, 2003. P. 51.

² Ланцов С. А. Проблемы безопасности в теории международных отношений. *ПОЛИТЭКС*. 2008. №2. URL: <http://www.politex.info/content/view/437/30/> (дата звернення 03.04.2020).

³ *Мировая политика и международные отношения: учебное пособие* / под ред. Ю. В. Косов. СПб.: Питер, 2012. С. 267.

держави»¹. З точки зору національної безпеки, Б. Бузан проводить відмінність між військовими загрозами (захоплення території, вторгнення, окупація, зміна уряду, маніпуляція політикою), економічні загрози (експорт, обмеження імпорту, маніпулювання цінами, несплата боргу, валютний контроль тощо), і екологічними загрозами.

Китайський дослідник С. Гюанкай класифікує загрози як традиційні та «нетрадиційні». Традиційні загрози – загрози, які впливають на політичну та військову сферу. «Нетрадиційними» загрозами в основному вважають тероризм, контрабанду наркотиків, серйозні інфекційні захворювання, піратську діяльність, нелегальну міграцію, а також фактори, що загрожують безпеці навколишнього середовища, економічної, фінансової та інформаційної безпеки². Варто підкреслити, що особливого значення серед «нетрадиційних» загроз набуває проблема тероризму, яка не лише має у собі аспекти військово-політичних загроз, а й створення терористами транснаціональних фінансових мереж, його поєднання з наркобізнесом та організованою злочинністю.

Розглядаючи динаміку у регіонах після завершення «холодної війни» варто зважати на особливості процесів регіоналізму у державах, що розвиваються. По-перше, існування у таких державах постколоніального минулого та привілейованості внутрішньодержавних трансформацій і загроз над зовнішніми чинниками. По-друге, виникнення і поширення «нетрадиційних» загроз безпеці із залученням цивілізаційного фактору. Серед складнощів співпраці, побудови регіональної архітектури безпеки та розвитку інтеграційних процесів серед держав регіону є відсутність спільної «регіональної ідентичності».

Безпосереднє пояснення феномену ідентичності дають представники конструктивізму, які відходять від верховенства матеріальних цінностей як основного аспекту визначення дій держави на міжнародній арені. Держави формують свої інтереси, уявлення про світ, «соціальну поведінку», що виявляється за допомогою «ідентичності», атрибутом якої є регіон. Тобто, регіоналізм виникає як загальна ідентичність групи держав із загальним соціальним, історичним і політичним досвідом³.

¹ Buzan B. Asia: A geopolitical reconfiguration. *Institut Francais des Relations Internationales*. URL: <https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/barrybuzanengpe22012.pdf> (дата звернення 16.02.2020).

² Гюанкай С. Всеобъемлющая концепция национальной безопасности Китая: шанхайский дух и пути его укрепления. *Россия в глобальной политике*. 2009. №3. С. 94.

³ Мансуров Т.З. Теоретико-методологические подходы к проблеме региональной идентичности в политической науке. *Ученые записки Казанского университета*. 2011. Т. 153, кн. 1. С. 186.

Свою регіональну ідентичність держави визначають за допомогою формування образів «Я», «інші» і «ми», що знайшло пояснення у дослідженні норвезького конструктивіста І. Ноймана. «Інші» – це держави, що володіють протилежними інтересами, як результат, іншою ідентичністю. Це судження схоже з поняттями про «ворога» і про «загрозу» у системі безпеки. У свою чергу, зіткнення цінностей формує загальну регіональну ідентичність у форматі «ми», тобто, стає інструментом до співпраці розбудови комплексу регіональної безпеки¹.

Якщо існує конфлікт ідентичностей, то виникають територіальні конфлікти². Подібні конфлікти поширені серед держав Третього світу, процеси регіоналізму в яких істотно відрізняються від західної моделі. Для них на перше місце у створенні регіону виходять внутрішня стабільність / нестабільність держав, ідентичність і питання безпеки.

Тому, існування таких виражених відмінностей привело до виникнення критичних теорій безпеки (А. Ачарія, М. Аюб). Дані теорії безпеки, відомі також як постколоніальні або «незахідні».

Теорія «реалізму пригноблених» М. Аюба є опозиційним до класичного реалізму і намагається пристосувати постулати неореалізму до сьогодення, зокрема, розвитку держав Третього світу.

Серед існуючих проблем постколоніальних держав виділимо невизначеність внутрішньої ситуації та дисбаланс соціальної структури, які, на думку М. Аюба, найбільш яскраво характеризують несформовані «держави-нації». Формуванню спільного світогляду та приналежності до певного регіону має сприяти феномен ідентичності.

М. Аюб визначає такі основи безпеки у Третьому світі: нелегітимність державних кордонів, інститутів і режимів; соціальна незлагодженість населення і відсутність консенсусу у суспільстві з приводу фундаментальних проблем. Свій «реалізм пригноблених», як критику класичних теорій безпеки, М. Аюб зводить до таких основних понять: 1) внутрішній і світовий порядки взаємопов'язані особливо у сфері конфліктів; 2) внутрішній порядок у державі варто розглядати, у першу чергу, так як він і є джерелом конфліктів; 3) конфлікти внутрішньодержавні і між державами взаємопов'язані та безпосередньо впливають на регіональне середовище³.

¹ Таран С. В. Дослідження регіоналізму як фактору міжнародної політики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. Вип. 3. С. 103.

² Тихоненко І. В. Ісламська Республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998–2016 рр.): дис... канд. політ. наук. Миколаїв, 2017. С. 47.

³ Ayooob M. Inequality and theorizing in international relations: The case for subaltern realism. *International Studies Review*. 2002. Volume 4. P. 31.

Таким чином, робить висновок М. Аюб, без стабільності всередині держави, визначеної ідентичності неможливо адекватно й об'єктивно розглядати систему регіональної безпеки і згуртований регіон. Вчений солідарний зі своїм співвітчизником А. Ачарією у цьому питанні та стверджує, що внутрішні конфлікти, зокрема, у постколоніальних державах, відповідальні за регіональну нестабільність. Невизначеність ідентичності держави призводить до заколотів і сепаратистських рухів на етнічній основі, які мають транскордонний характер і дестабілізують ситуацію у сусідніх країнах¹.

Така взаємозалежність проявляється в умовах «дружби-ворожнечі» між державами. А. Ачарія ставить питання про можливість РКБ, який існує на засадах суперництва та рівні загроз, підвищити безпеку у регіоні. Така взаємозалежності у сприйнятті національної безпеки між регіональними державами може призвести до позитивної кореляції у відносинах з приводу забезпечення безпеки через співробітництво.

Регіональні організації можуть слугувати одним із механізмів оформлення режиму регіональної безпеки як характеристики сучасного безпекового середовища у країнах Третього світу. Але, як зазначають М. Аюб та Б. Бузан, лише деякі з них є субрегіональними альянсами, які визначають лінію регіонального суперництва та поляризації². Вони дозволяють акторам розвивати формальні та неформальні моделі кооперації будучи модераторами у зменшенні напруги всередині комплексу.

А. Ачарія розглядає фактори, які сприяють виникненню співробітництва у РКБ: безпекова взаємозалежність, національне сприйняття загроз (внутрішньодержавні та внутрішньо регіональні загрози, які поєднуються з зовнішніми загрозами), прагнення до автономії.

Ґрунтуючись на цих факторах можливі декілька моделей співробітництва. А. Ачарія виокремлює моделі співпраці у регіоні під впливом внутрішніх і зовнішніх сил.

1. Внутрішньорегіональний контроль над конфліктами. А. Ачарія зазначає, що у комплексі, де є центральна ворожнеча, доцільним є застосування теорії «безпекових режимів», але для країн Третього світу – це не варіант. По-перше, безпековий режим потребує консенсусу між великими державами та, по-друге, можливість розвитку безпекового режиму

¹ Acharya A. «Regional Security Complexes» in the Third World. *Amitav Acharya*. URL: <http://www.amitavacharya.com/sites/default/files/Regional%20Security%20Complexes%20in%20the%20Third%20World.pdf> (дата звернення 06.04.2020).

² Acharya A. *The periphery as the core: the Third World and security studies*. Ontario: YCISS occasional paper, 1995. P. 5.

нівелюється існуванням революційних акторів, як спільної риси для нестабільних безпекових комплексів Третього світу.

2. Підтримка існуючого режиму. Існування субрегіональних блоків у комплексі з метою підтримки регіонального балансу сил, аніж вирішення конфліктів.

3. Балансування регіональної гегемонії. Ситуація, коли менші держави сприймають існування домінуючої регіональної сили як загрози своїй безпеці й інтересам. Такий регіональний лідер може стати захисником для менших держав, але розуміння ним регіоналізму як співробітництва може містити страх втратити гегемонію. Гегемон починає проводити політику «виняткової двосторонньої симетрії» («exclusive bilateralism») і стримувати усі багатосторонні контакти у прийнятті рішень державами регіону. Прикладом може бути політика Індії у Південній Азії, яка стримує розширену взаємодію між державами регіону в межах СААРК і проводить з ними винятково двосторонню взаємодію. Це руйнує засоби довіри у межах інституційного рівня забезпечення кооперації та безпеки.

4. Позарегіональна інтервенція та покладання на власні сили. Запобігання інтервенції та впливу зовнішніх сил на регіон. Проте, регіональні держави Третього світу все ж звертаються за допомогою до позарегіональних акторів у протидії зовнішнім загрозам.

5. Колективна оборона. Утворення субрегіонального військового альянсу проти спільної зовнішньої загрози. У країнах Третього світу є складним факт утворення військових альянсів через існування регіональних держав як полюсів сили у регіоні¹.

Тобто, важливою умовою для будівництва архітектури регіональної безпеки стає переплетіння внутрішньополітичних характеристик держави із її зовнішньополітичними цілями у двосторонніх відносинах.

Відомим є детермінізм і взаємозалежність зовнішньої та внутрішньої політики держави. Проте, розглядаючи постколоніальні держави, які ще називають «держави, що розвиваються», або «держави Третього світу» простежується певна закономірність. Їхня безпекова та зовнішня політика не просто пов'язана, а безпосередньо залежить і визначається внутрішньодержавними процесами.

Доцільним видається застосування твердження М. Аюба, що для держав Третього світу у визначенні зовнішньої політики, регіональної приналежності вагомими є внутрішньополітичні особливості. До більшості

¹ Acharya A. «Regional Security Complexes» in the Third World. *Amitav Acharya*. URL: <http://www.amitavacharya.com/sites/default/files/Regional%20Security%20Complexes%20in%20the%20Third%20World.pdf> (дата звернення 06.04.2020).

таких внутрішніх характеристик держав із колоніальним минулим, на відміну від «розвинених держав», застосовується дещо негативний ракурс висвітлення або частка «не». На думку М. Аюба до визначальних факторів внутрішнього середовища таких держав належать:

- недостатня внутрішня згуртованість населення через соціальні диспропорції, етнічну та національну різноманітність, релігійну приналежність;
- невизначеність територіальних кордонів, конкуренція між етнічними групами, сепаратизм, що призводить до внутрішньодержавних і міждержавних конфліктів;
- нелегітимність державної влади, державних інститутів, недовіра до провладної еліти;
- проблеми економічного розвитку¹.

У зв'язку із такими характеристиками варто акцентувати увагу на понятті «слабка» (weak) або «провальна» (failed) держава. Такі держави не в змозі усіма засобами забезпечити та підтримувати національну безпеку. До них належить низка постколоніальних держав, держав Третього світу.

«Провальні» («невдалі») нації (держави) описуються як такі, що нездатні позиціонувати себе як члена міжнародної спільноти, а також зіштовхуються з серйозними внутрішніми проблемами, які загрожують значними внутрішніми викликами їх політичному порядку. «Провальні» держави не можуть забезпечити населення такими політичними товарами, як безпека, освіта, охорона здоров'я, економічні можливості, правопорядок та судова система для її управління.

Головною особливістю «невдалих» держав є фатальне ослаблення центральної влади. Другою мірою «невдалої» держави є багато типів внутрішніх конфліктів, включаючи сектантські та етнічні суперечки. Іншою загальноприйнятою відмінною рисою «невдалої» держави є нездатність здійснювати прикордонний контроль. Основний аргумент щодо визначення держави як «невдалої» полягає у тому, що вона дозволяє своїй суверенній території стати притулком для міжнародного тероризму².

Професор МакГільського університету (м. Монреаль, Канада) Т. В. Паул аналізує «слабкі» держави з точки зору здатності розвивати і забезпечувати безпеку, порядок і добробут громадян в законному порядку. Залеж-

¹ Ayoob M. Inequality and theorizing in international relations: The case for subaltern realism. *International Studies Review*. 2002. Vol. 4. P. 40–41.

² Jose B. Weak states in South Asia: Pakistan and the security complex. *Indian Streams Research Journal*. 2014. Vol. 4, No. 2. P. 2.

но від ступеня нездатності держава стане «невдалою» або «слабкою» державою.

Відповідно до Т. В. Паула класифікація «слабких» держав є такою: 1) «невдала» держава: держави, які зазнали невдачі у всіх вирішальних аспектах сили держави; 2) дуже слабка держава: відсутня легітимність і нездатність забезпечити добробут; 3) слабкий стан: слабкий у вирішальних аспектах, але має примусову силу; 4) сильний слабкий стан: сильний з багатьох аспектів, але слабкий у забезпеченні добробуту та внутрішньої безпеки¹.

Держава є «слабкою» у форматі влади, але може бути сильною у військовому забезпеченні, мати змогу захистити себе.

Останнє твердження дає змогу акцентувати увагу на ще одній характеристиці держави у контексті внутрішніх чинників та забезпечення національної безпеки. Це – «гарнізонна» держава. Американський дослідник Г. Ласуелл зазначає, що у стані «гарнізону» держава, насамперед, витрачає фінанси та користується усіма можливостями задля модернізації армії та підтримки військових, а не інших цивільних галузей економіки, які гарантують процвітання та соціальне забезпечення. «Гарнізонній» державі притаманні внутрішні ідеологічні й етнічні конфлікти². Таке класичне пояснення «гарнізонної» держави знайшло свою модернізацію крізь призму постколоніальних теорій, зокрема, у ідеях шведського дослідника пакистанського походження І. Ахмеда³. Дослідник наголошує, що стан «гарнізону» у державі є наслідком не «холодної війни», а постколоніальної еволюції, соціального розмежування та релігійно-культурного дисбалансу. І. Ахмед заперечує концепцію Г. Ласуелла, за якою стан «гарнізону» може виникнути лише в індустріальних, розвинених суспільствах⁴.

Тобто, регіональна безпека може існувати окремо у деяких аспектах. Проте, варто наголосити, що на неї впливає стан як національної, так і глобальної, які є основними складовими міжнародної безпеки. Таке розмежування у самій категорії міжнародної безпеки сприяє її вивченню у двох вимірах «вертикальному» (основні загрози та способи протидії

¹ Paul T. V. *The warrior state: Pakistan in the contemporary world*. New York: Oxford University Press, 2014. P. 77.

² Lasswell H. D. *The garrison state*. *The American Journal of Sociology*. 1941. Vol. 46, No. 4. P. 455–468.

³ Ahmed I. *Pakistan: The garrison state, origins, evolution, consequences (1947–2011)*. Karachi: Oxford University Press, 2014. 508 p.

⁴ Uday Bhaskar C. *Pakistan the Garrison State: Origins, Evolution, Consequences 1947–2011 by I. Ahmed*. *Journal of Defense Studies*. 2014. Vol. 8, No. 4. P. 165–166.

ним) і «горизонтальному» (особливості процесів, які відбуваються у конкретних регіонах)¹.

Формування регіональної системи безпеки розпочинається не із розбудови інститутів співробітництва між регіональними державами, а із їхньої взаємодії, не обов'язково позитивної, із проблемами та загрозами у системі. Безпека держави уособлює такий стан, за якого відсутні загрози національним інтересам.

Як зазначає М. Аюб, важливою умовою для будівництва архітектури регіональної безпеки стає переплетіння внутрішньополітичних характеристик держави із її зовнішньополітичними цілями у двосторонніх відносинах².

Дослідник з Хайфського університету (Ізраїль) Б. Міллер зазначає, що під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів створюються умови до виникнення ситуації війни та миру в регіоні.

Для досягнення безпеки у регіоні, і як результат, стабільного середовища, держави мають подолати причини можливого виникнення війни та створити механізм розбудови регіонального миру. Б. Міллер визначає причини схильності до виникнення регіональної війни. Насамперед, для розгортання війни держави регіону повинні мати мотивацію та можливість. Для мотивації достатньо існування дисбалансу «держава-нація» проявом якого можуть бути сепаратистські рухи серед етнічних меншин. Баланс же втілюється у сумісності між існуючими територіальними межами держав та національним прагненням і політичною ідентифікацією населення у регіоні³.

Тож регіони із високим рівнем дисбалансу або асиметрії «держава-нація» схильні до виникнення війни через:

- 1) виникнення конфліктів на національному ґрунті (територіальні та прикордонні питання, проблеми біженців та переселенців);
- 2) існування суперництва за лідерство і міць (виникнення регіональної гонки озброєнь);
- 3) поширення транскордонної нестабільності (втручання у внутрішні справи сусідніх держав, зокрема, через підтримку сепаратистськи нала-

¹ Кулагин В. М. Современная международная безопасность: учебное пособие. Москва: КНОРУС, 2012. С. 76.

² Ayoub M. Inequality and theorizing in international relations: The case for subaltern realism. *International Studies Review*. 2002. Vol. 4. P. 31.

³ Miller B. Blowing hot and cold: a theory of regional war and peace. *Civil-military relations, national building and national identity* / Eds. C. P. Danopoulos, D. Vajpeyi, A. Baror. Greenwood Publishing Group, 2004. P. 21.

штованих груп на ґрунті етнічної приналежності та протидії режиму у державі).

Беручи за критерії можливість застосування сили та основні зовнішньо-політичні засоби, які використовуються акторами, Б. Міллер виділяє такі типи війни та миру у регіоні.

1. «Гаряча війна» (hot war) – ситуація фактичного використання зброї з метою руйнування військових можливостей опонентів, застосовуючи наступальну чи оборонну стратегію, що призводить до не менше ніж 1000 загиблих з обох сторін.

2. «Холодна війна» (cold war) – відсутність «гарячої війни», коли військові дії можуть спалахнути у будь-який момент. Сторони досягають успіхів у врегулювання криз, уникаючи війни для захисту власних життєво важливих інтересів, але не намагаються серйозно врегулювати існуючі суперечки. Застосування практики припинення вогню або перемир'я.

3. «Холодний мир» (cold peace) – ситуація характеризується формальними домовленостями на урядовому рівні між сторонами і підтримкою дипломатичних відносин. Можливі конфлікти низької інтенсивності, але вони навряд чи переростуть у війну регіонального масштабу у найближчому майбутньому. Проте, є загроза повернення до ситуації «гарячої» або «холодної війни».

4. «Нормальний мир» (normal peace) – ситуація за якої імовірність розгортання війни менша, ніж за «холодного миру», так як частина основних питань в основі конфліктів вирішені. Держави регіону визнають суверенітет один одного. Проте, питання війни не знімається з порядку денного і може бути підняте за умови зміни політичного режиму.

5. «Теплий мир» (warm peace) – ситуація за якої сторони, можливо, і не врегулювали усі спірні питання, але не планують використання сили одна проти одної, про війну не може бути й мови. Цей мир характеризується великою мірою взаємозалежності між державами та розширеними транснаціональними відносинами. Утворюється ненасильницька процедура врегулювання конфліктів на інституційному рівні. Держави регіону формують «плюралістичну безпекову спільноту»¹.

Важливим моментом переходу від стану війни до становлення миру у регіоні є наявність вище зазначеного балансу «держава-нація». Поряд із внутрішньою стабільністю/нестабільністю на процес становлення миру впливають зовнішні сили – центросилові держави.

¹ Miller B. *Blowing hot and cold: a theory of regional war and peace. Civil-military relations, national building and national identity* / Eds. C. P. Danopoulos, D. Vajpeyi, A. Baror. Greenwood Publishing Group, 2004. P. 28–29.

Як зазначає Б. Міллер, «гарячі війни» виникають під впливом внутрішньорегіонального середовища, а «холодні війни» – за участю зовнішніх акторів («центрів сили»). У свою чергу, «холодний мир» підтримується міжнародним середовищем (втручання «центрів сили») та внутрішньою і регіональною нелегітимністю, а «нормальний мир» і «теплий мир», у своїй більшості, залежить від зусиль регіональних держав.

Стратегії будівництва регіонального миру відповідно до теорії Б. Міллера виглядають наступним чином.

1. Стратегія великих держав. Проблеми дисбалансу «держава-нація» не вирішуються великими державами, але вони, надаючи військову допомогу, підтримують регіональний баланс сил. А якщо великі держави конкурують за лідерство на теренах регіону, то своїми діями будуть лише призводити до ситуацій від «гарячої» до «холодної війни». Моделі такої стратегії:

- «Гаряча війна»: нелегітимність внутрішньорегіонального порядку, що породжує схильність до війни;

- «Холодна війна»: внутрішньорегіональна нелегітимність, але війна обмежується та стримується конкуренцією за лідерство між великими державами;

- «Холодний мир»: існує стабільний гегемон або спільний концерт світових держав, а регіональний баланс сил забезпечується військовою допомогою світових держав.

2. Стратегія регіонального вирішення конфліктів (регіональний вимір) – спроби вирішити проблеми внутрішньорегіональної нелегітимності шляхом зміцнення держав.

– «Нормальний мир»: невтручання у внутрішні справи, домовленість між сторонами врегульовувати спірні питання мирним шляхом. Мир забезпечується присутністю у регіоні сильних і пов'язаних одна з одною держав, що характеризує втручання великих держав та їхню конкуренцію на теренах регіону як недоречно.

3. Стратегія регіональної інтеграції: лібералізація із демократизацією місцевих режимів, що сприяє встановленню легітимності у регіоні, а регіональна стратегія розвитку будується на меншому залученні зовнішньої допомоги:

– «Теплий мир»: унілатералізм між державами, що втілюється в успішній інтеграції та передачі частини суверенітету наднаціональним органам¹.

¹ Miller B. When and how regions become peaceful: potential theoretical pathways to peace. *International Studies Review*. 2005. Vol. 7. P. 235–236.

Для встановлення миру у регіоні на думку Б. Міллера, необхідно враховувати взаємозалежність внутрішнього та зовнішнього впливу. Лише збалансування місцевого регіонального середовища та зменшення впливу зовнішнього середовища може сприяти встановленню «нормального миру» та «теплого миру». Проте, перехід від військової залежності до мирного співіснування у регіоні неможливий без урахування позарегіональних акторів, центросилових держав.

У свою чергу, такий детермінізм конфліктогенності безпекового середовища є проявом безпосереднього впливу загроз та їх подолання у контексті національної безпеки та поєднання цього механізму з регіональним рівнем безпекового середовища та розвитком безпекового регіоналізму.

Розглядаючи динаміку у регіонах після завершення «холодної війни» варто зважати на особливості процесів регіоналізму у державах, що розвиваються. Такі держави мають постколоніальне минуле (були колоніями, наприклад Південноазійські держави) або вийшли зі складу наддержави (Пострадянський простір). Серед складнощів співпраці, побудови регіональної архітектури безпеки та розвитку інтеграційних процесів серед держав регіону є відсутність спільної «регіональної ідентичності». Безпекове середовище регіонів утворених такими державами не можна комплексно розглядати крізь призму класичних теорій, що обумовлює практичне застосування так званих «незахідних» теорій.

Згадані вище держави з постколоніальним минулим або такі, що вийшли зі складу наддержави, зокрема Південноазійські держави, які формують географічно регіон Південної Азії та Пострадянський простір, відповідно до поглядів Б. Бузана утворюють певні регіональні комплекси безпеки. Зауважимо, що сучасні тенденції до глобалізації, регіоналізації та регіоналізму певним чином вносять зміни у структурні та функціональні характеристики цих РКБ. У свою чергу, до їх розгляду та характеристики доречним вважаємо застосування «незахідних» теорій безпекового регіоналізму з акцентом на внутрішньополітичному середовищі та національній безпеці держав. Зокрема, яскравий прояв детермінізму національної та регіональної безпеки можна прослідкувати у такій взаємодії: Ісламська Республіка Пакистан-Південноазійський регіональний комплекс безпеки та Україна-Пострадянський регіональний комплекс безпеки (зокрема, його субкомплекс Україна, Білорусь, Молдова та Російська Федерація).

Б. Бузан, виділяючи Південноазійський комплекс безпеки, включає до нього Пакистан, як державу, яка має дилему безпеки з Індією. Афганістан, у цьому контексті розглядається як країна-інсулятор (country-insulator),

яка відокремлює комплекс Південної Азії від іншої регіональної системи і втілює рівень міжрегіональної взаємодії¹. Взагалі Південноазійський регіон варто розглядати не лише з точки зору географічної структури, а у контексті змін міжнародної системи та процесів регіоналізму та регіоналізації. Тому, межі Південної Азії визначають крізь призму Південноазійської асоціації регіонального співробітництва (СААРК), утвореної у 1985 р. У такому інституційному підході простежується поєднання географічно близьких держав та їх політичного впливу. Тож, до СААРК входять такі країни – Афганістан, Бангладеш, Бутан, Індія, Мальдіви, Непал, Пакистан і Шрі-Ланка.

У свою чергу, як зазначає Дж. Ейвазов, на початку 1990-х політичний простір, який був об'єднаний в межах Радянського Союзу, зазнав перетворень: п'ятнадцять радянських республік стали незалежними державами, що змінило ключові вектори відносин безпеки між ними. Пострадянський РКБ складається з Російської Федерації та таких субкомплексів: 1) Литва, Латвія, Естонія; 2) Україна, Білорусь, Молдова; 3) Азербайджан, Вірменія, Грузія; 4) Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан. Полярність Пострадянського РКБ визначається потенціалом Російської Федерації (РФ), який набагато перевершує владні потенціали інших нових незалежних держав. Росія, власне, зберегла статус єдиної центральної сили на пострадянському просторі. У той же час процеси, що мають місце в цьому просторі можна охарактеризувати як такі, що посилюють рівень втручання або як зазначає Б. Бузан тенденцію «проникнення» у РКБ інших держав із сусідніх РКБ. У свою чергу, Європейський сегмент Пострадянського РКБ (Україна, Білорусь та Молдова) підпадає під вплив держав із сусіднього РКБ, які є членами ЄС – Польща та Румунія².

Зокрема, Україна виступає державою, що сприяє поступовим змінам у безпековому середовищі Пострадянського РКБ, а Пакистан – у Південноазійському РКБ. Зокрема, зважаючи на існуючу конфліктогенність із державами-сусідами, яку можна прослідкувати через утворення трикутників Росія-Україна-Молдова та Індія-Пакистан-Афганістан. Обидві держави мають певну схожість у конфліктогенності безпекового середовища та у механізмах впливу на РКБ зважаючи на такі детермінанти:

¹ Buzan B. *Regions and Powers. The structure of international security* / B. Buzan, O. Wever. New York: Cambridge University Press, 2003. P. 110.

² Eyvazov J. Some aspects of the theory of regional security complexes as applied to studies of the political system in the Post-soviet space. *Central Asia and the Caucasus*. 2011. Vol. 12. Issue 2. P. 21.

- загрози національній безпеці держав;
- відносини у форматі «держава-держава» у регіоні, що впливає на формування у держав регіональної ідентичності (національної ідентичності) існування образу «держава-ворог»;
- зміни у РКБ, його розширення і звуження, зокрема під впливом залучення або взаємопроникнення у безпекове середовище держав із сусіднього РКБ, а також вплив інституційного виміру взаємовідносин між державами у регіоні;
- роль світових держав у РКБ.

Зазначимо, що історичні аспекти здобуття незалежності як України, так і Пакистану мають спільну рису – обидві держави стали суб'єктами міжнародних відносин у результаті розпаду держави імперіалістичного типу. А саме, Україна здобула незалежність у результаті розпаду Радянського Союзу у 1991 р., а Пакистан – розпаду Британської Індії – 1947 р. як частини Британської колоніальної імперії. Обидві держави можна вважати «постколоніальними».

Зауважимо, обидві держави мають кодони з державами, що претендують на лідерство у регіонах, проводячи досить гегемоністичну політику – Росія та Індія. Існуючі українсько-російські та пакистансько-індійські територіальні суперечності певним чином стимулюють безпекове середовище у РКБ і сприяють виробленню певної лінії поведінки держав та їх сприйняття одне одного у форматі «друг-ворог». Можна стверджувати, що між Пакистаном та Індією, а також між Україною та Росією існують дилеми безпеки.

Тому, існуючі як у Південноазійському РКБ, так і Пострадянському РКБ протиріччя між державами сприяють внутрішній поляризації регіону, що виражається за теорією регіональних комплексів безпеки Б. Бузана у форматі сприйняття державами сусідів всередині регіону за шкалою «друг-ворог». Зокрема, у Південноазійському РКБ – це Індія, яка розглядає Пакистан у контексті кашмірського питання та терористичної загрози як ворожу державу. У свою чергу, Пакистан також розглядає Індію як загрозу своїй національній безпеці. Подібна ситуація існує на теренах Пострадянського РКБ, зокрема, акцентуючи увагу на Україну для якої починаючи з подій 2014 р. Російська Федерація стала уособлювати як на теоретичному, так і практичному рівнях загрозу національній безпеці, що буде розглянуто далі. Крім цього, Пакистан має прикордонні суперечності з Афганістаном, які втілюються у проблему Пуштуністану, а Україна, межуючи з Молдовою, у будь-який момент може відчути на собі загрозу від Придністровського питання.

Вже зазначалося про те, що невід'ємною складовою забезпечення національної безпеки держави є реагування на існуючі загрози – їх подолання або попередження. Насамперед варто класифікувати загрози для держав, що будуть описані.

Для безпеки Пакистану це матиме наступний вигляд:

- традиційні загрози Пакистану (територіальні конфлікти з Індією й Афганістаном, пакистансько-індійське ядерне протистояння);
- «нетрадиційні» загрози (тероризм у поєднанні з ісламським екстремізмом і сепаратизмом, що призводить до військових дій, а також нелегальний наркотрафік та проблема афганських біженців).

Для України матимемо такий варіант:

- традиційні загрози (агресія Росії та війна на сході України, проблема Придністров'я);
- «нетрадиційні» (існування терористично налаштованих утворень ДНР, ЛНР, проблема внутрішньо переміщених осіб, «газові» війни з РФ).

Тобто, Україна та Пакистан є різними державами з власною історією, здобутками та прорахунками, але мають дещо спільне – загрози та їх наслідки, що єднають держави. Зазначимо, що ці загрози безпосередньо впливають на національну безпеку держав, що певним чином «корегує» рівень напруги у регіоні.

За теорією М. Аюба вагоме значення приділяється внутрішньополітичному середовищу та питанню формування «держави-нації», єдності населення всередині держави та формування національної, а потім регіональної ідентичності. Як Південноазійський, так і Пострадянський простори є досить строкатими як етнічно, так і релігійно. Обидві регіональні підсистеми можна охарактеризувати як такі, що мають у собі межі зіткнень цивілізацій відповідно до теорії С. Хантінгтона. Тому, це проявляється на прикладі окремих держав і актуалізує питання ідентичності, що у випадку Пакистану та України проявляється крізь призму образів «держав-друг» і «держав-ворог». Як можна побачити у сучасних реаліях, як у Пакистану, так і в Україні є держава-сусід, яка виступає одночасно у форматі «держави-ворога». Зауважимо, що обидві держави мають і «держав-друзів». Формування обох образів відбувається безпосередньо у суспільстві і пришвидшує або пригальмовує створення єдиної національної ідентичності. Логічно, чим більше таких «ворогів», тим більше дестабілізуючих факторів, загроз і тим складніше забезпечити національну безпеку держави.

У внутрішній та зовнішній політиці Пакистану, не беручи до уваги власне безпекову сферу та сферу оборони, чільне місце посідає армія.

Зокрема, на сторінках журналу пакистанської армії «HILAL», Індія визначена як держава, що представляє собою традиційну загрозу головним чином у старій формі. Тобто, є державою яка безпосередньо втілює загрозу використання або застосування військової сили: «...У випадку з Індією не повинно бути місця для будь-яких плутанини щодо досягнення миру, безпеки та стабільності. У цьому традиційному рівнянні військова сила і засоби повинні формувати ядро всього, починаючи від стримування до здатності вести бойові дії. Будь-яка слабкість у цьому відношенні збільшить шанси агресивності Індії»¹.

Щодо України, то Верховна Рада України підтримала Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», що набув чинності 24 лютого 2018 р. у якому зазначається про визнання Росії агресором². Тобто, офіційний Київ визнав Росію агресором та державою, що має реальну загрозу національній безпеці України.

Варто зауважити, що Росія як загроза національній безпеці України була визнана Києвом набагато раніше у Воєнній доктрині України. Зокрема, у редакції Воєнної доктрини України, що прийнята Радою національної безпеки та оборони (РНБО) України 2 вересня 2015 р., під час російської збройної агресії проти України 2014–2015 рр., і введена в дію 24 вересня Указом Президента України визначаються такі актуальні воєнні загрози для України: «збройна агресія Росії проти України; нарощування військової потужності РФ в безпосередній близькості до державного кордону, у тому числі можливість розгортання тактичної ядерної зброї на території Криму; мілітаризація тимчасово окупованої території, присутність військового контингенту РФ у Придністровському регіоні Молдови, активізація російськими спецслужбами розвідувально-підривної діяльності в Україні з метою дестабілізації внутрішньої ситуації. Також до загроз віднесено діяльність на території України незаконних збройних формувань, спрямована на залякування населення та порушення функціонування органів державної влади»³.

¹ Bakhsh Rais R. The Emerging National Security Challenges for Pakistan. *HILAL – The Pakistan armed force magazine*. URL: <http://hilal.gov.pk/index.php/layouts/item/1662-the-emerging-national-security-challenges-for-pakistan> (дата звернення 22.03.2020).

² Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/2268-19> (дата звернення 02.04.2020).

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України

14 березня 2016 р. Президент України П. Порошенко ввів у дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 р. «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України». У концепції основними загрозами визначені: «агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території; застосування Росією проти України воєнної сили та технологій гібридної війни»¹.

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України 26 травня 2015 р. визначено актуальні загрози національній безпеці України: 1) агресивні дії Росії, що здійснюються для виснаження української економіки і підриву суспільно-політичної стабільності з метою знищення держави Україна і захоплення її території; 2) неефективність системи забезпечення національної безпеки і оборони України; 3) корупція та неефективна система державного управління; 4) економічна криза, виснаження фінансових ресурсів держави, зниження рівня життя населення; 5) загрози енергетичній безпеці; 6) загрози інформаційній безпеці; 6) загрози кібербезпеці й безпеці інформаційних ресурсів; 7) загрози безпеці критичної інфраструктури; 8) загрози екологічній безпеці².

У свою чергу, підтвердження першочерговості загрози безпеці Пакистану зі сторони Індії є й заявлене Ісламабадом право превентивного ядерного удару, умови виконання якого прокоментовані генералом Х. Кідваї, який обіймав посаду голови відділу стратегічного планування за президентства П. Мушаррафа, у інтерв'ю від 2002 р.:

- Індія атакує Пакистан і завойовує велику частину його території;
- Індія руйнує велику частину наземних або повітряних сил Пакистану;
- Індія намагається чинити економічні утиски щодо Пакистану;

№ 555/2015. *Президент України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/555-2015-19443> (дата звернення 02.04.2020).

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України № 92/2016. *Президент України*. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/922016-19832> (дата звернення 01.04.2020).

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення 01.04.2020).

- Індія штовхає Пакистан до політичної дестабілізації або розгортає масштабну внутрішню підривну діяльність в країні¹.

Власне з того часу нічого не змінилося у політиці Пакистану щодо Індії та її стримування у ракетно-ядерній сфері.

Щодо України та її відносин з Росією, то ядерна сфера наразі не входить до формату протидії, так як Україна у 1994 р. добровільно відмовилася від свого ядерного потенціалу, а у 1995 р. підписала Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ)². Хоча, деякі українські політики та експерти наразі апелюють до того, що якби Україна мала ядерну зброю – Росія б не здійснила агресивні дії щодо нашої держави.

Якщо у протидії Пакистан-Індія переважає формат традиційних загроз – військово-ядерне протистояння, то у форматі Україна-Росія можна вести мову про першість за «нетрадиційними» загрозами у форматі «газових» та «продуктових» воєн. Тобто, для Південноазійського РКБ притаманний ядерний чинник, а для Пострадянського РКБ – енергетичний.

Поряд із таким суто політичним та нормативним визначенням держави-сусіда як «держави-ворога» варто зауважити, що пояснення до сприйняття певної держави як «ворога» або як «друга» не є суто аморфним, а обґрунтовується пануючими настроями у суспільстві, доказом чого можуть слугувати соціологічні опитування.

У 2019 р. понад половина українців добре ставилися до Росії. Про це свідчать результати спільного опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) та російської недержавної дослідницької організації «Левада-центр». Згідно з даними дослідження, в Україні у лютому 2019 р. добре або дуже добре ставилися до Росії 57% громадян, погано або дуже погано – 27%, 17% – не визначилися. У Росії добре або дуже добре ставилися до України 34% громадян, погано або дуже погано – 55%, 10% – не визначилися. До анексії Криму, в лютому 2014 р., добре ставилися до Росії 78% українців (у вересні 2013 р., до початку Євромайдану, взагалі 87%), а погано – 13% (у вересні 2013 р. – 9%). Потім позитивний рейтинг Росії неухильно падав і досяг мінімуму в 30% в травні 2015 р., після введення російських військ на Донбас і захоплення ними Дебальцевого. Потім цей позитивний рейтинг, у міру зниження інтенсивності бо-

¹ Statement by Lt. Gen. Khalid Kidwai. *Pugwash Conferences on Science and World Affairs*. URL: <http://www.pugwash.org/september11/pakistan-nuclear.htm> (дата звернення 12.03.2020).

² Ядерне роззброєння України. *МЗС України*. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/npt-participation> (дата звернення 12.03.2020).

йових дій на Донбасі почав поступово і практично неухильно, лише з дуже невеликими коливаннями, підвищуватися і досяг максимуму в 57% в лютому 2019 р. При цьому в лютому 2018 р. він становив 45%, а у вересні 2018 р. – 48%. Збентеження викликає лише дуже різке зростання позитивного рейтингу – відразу на 9% в період з вересня 2018 по лютий 2019 р¹.

Тобто, підчас загострення українсько-російських відносин рейтинг сприйняття українцями Росії як держави «ворога» – зростає.

Результати соціологічних опитувань Дослідницького центру П'ю (американська некомерційна організація, що є дочірньою організацією Благодійних фондів П'ю, м. Вашингтон) показують формування сприйняття суспільством Пакистану та Індії один одного крізь призму «друг»/«ворог».

Опитування 2015 р. показало, що 61% пакистанців оцінили Індію як дуже серйозну загрозу, зокрема, терористичне угруповання «Талібан» як загрозу назвали 55%. У опитуванні проведеному Pulse Consultant у 2017 р. – у Пакистані 95% респондентів розглядали Індію як «найгіршого ворога Пакистану». Опитування П'ю 2018 р. виявило, що 76% індійців бачили Пакистан як загрозу, а 63% охарактеризували його як дуже серйозну загрозу. У 2009 р. після відомого теракту у Мумбаї (Індія) та загострення двосторонніх пакистансько-індійських відносин 69% пакистанців назвали Індію найбільшим ворогом. У 2012 р. серед варіантів загроз Пакистану – Індія, «Талібан» чи «Аль-Каїда» – 59% пакистанців назвали Індію².

Пакистан є поліетнічною державою і за даними соціологічних опитувань 2009 р. 89% населення ідентифікували себе як пакистанці, а не представники тієї чи іншої етнічної групи.

Якщо вести мову про певний геополітичний вимір політики Пакистану, то перед пакистанцями та Ісламабадом у сучасних умовах не стоїть питання регіонального визначення, бо першочерговим є проблема територіального та ядерного протистояння з Індією, а саме – вибір держав-союзників. Звичайно, Пакистан релігійно належить до ісламу, є мусульманською державою і тяжіє до мусульманського світу, зокрема, регіону Близького Сходу, що насамперед втілюється у його тісних контактах з Королівством Саудівської Аравії.

¹ Ставлення населення України до Росії, та населення Росії до України. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=831&page=2> (дата звернення 06.04.2020).

² Pakistani Views on Religion, Politics and Democracy. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewforum.org/2013/05/10/pakistani-views-on-religion-and-politics-as-election-nears/> (дата звернення 06.04.2020).

Існування у населення Пакистану ставлення до Індії у певній мірі навіть визначення цієї держави крізь призму образу «ворога» детермінує його бачення союзників для власної держави. Перед Ісламабадом є вибір чи продовжувати співпрацювати зі Сполученими Штатами Америки (США), як досить давнім союзником чи шукати нових «друзів». Таким «другом» все більше стає для Пакистану Китайська Народна Республіка (КНР). Зокрема, за даними соціологічного опитування Дослідницького центру П'ю у 2012 р. 74% пакистанців назвали США «ворогом», ставлення пакистанців до США мало негативний баланс починаючи з 2009 р. (64%)¹. Такі дані пояснюються «зближенням» США з Індією – підписання Угоди про співпрацю у сфері цивільної ядерної енергетики у 2008 р. та вбивством американськими спецслужбами У. бен Ладена на пакистанській території (2011 р.). Фактором такого негативного ставлення до США було названо прихильне ставлення Вашингтону до Нью-Делі. У свою чергу, у 2009 р. 80% пакистанців назвали Китай найкращим партнером для Пакистану, а вже у 2012 р. 9 з 10 пакистанців назвали Китай «другом»².

Тобто, під час загострення відносин з Індією та певних змінних у пріоритетах США – так звана стратегія «повернення в Азію» Б. Обами і налагодження американсько-індійських відносин відбулася кореляція соціальної думки серед пакистанців у якій чітко простежується межа «друг»/«ворог».

Таке ставлення населення Пакистану та Індії чи є їх держави друзями чи ворогами є небезпідставним і формується відповідними ситуаціями як внутрішньополітичного, так і міждержавного характеру.

Зокрема, 5 серпня 2019 р. індійський уряд оголосив про намір скасувати особливий статус підконтрольної Індії частині спірного регіону Кашмір, направив туди тисячі військових і зупинив телефонний та інтернет-зв'язок у регіоні. Ця подія загострила двосторонні відносини між Пакистан та Індією як ядерними державами до найвищого рівня, проявом чого є розгляд Кашмірського питання на зачиненому засіданні ГА ООН вперше за останні 50 років. Прем'єр-міністр Пакистану І. Хан наголосив на профашистській спрямованості індійського уряду та цілеспрямованому гніті мусульман, що проживають у штаті Джамму і Кашмір³. У Пакистані

¹ Pakistani Public Opinion Ever More Critical of U. S. 74% Call America an Enemy. *Pew Research Center*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2012/06/27/pakistani-public-opinion-ever-more-critical-of-u-s/> (дата звернення 06.04.2020).

² Там само.

³ Khan I. The World Can't Ignore Kashmir. We Are All in Danger. *The New York Times*. 2019. URL: <https://www.nytimes.com/2019/08/30/opinion/imran-khan-kashmir-pakistan.html> (дата звернення 30.03.2020).

розгорнулася кампанія на підтримку кашмірців, що мешкають у індійському штаті Джамму і Кашмір. 30 серпня 2019 р. у Пакистані пройшла загальнодержавна акція «Година Кашміру», яка втілилася у громадських мітингах, що пройшли по всій країні, а національні гімни Пакистану та Азад Джамму та Кашмір (АЖК) грали в знак солідарності з пригнобленими кашмірцями в Індії.

В Україні з 2014 р. проводиться акція на підтримку кримських татар «Крим – це Україна». Акцентується увага на невизнанні законності проведеного РФ референдуму в Криму та його анексії, а також засуджується переслідування мешканців півострова, що виступають проти російської влади, особливо переслідуванню піддаються кримські татари.

Така проекція на формування національної ідентичності крізь призму образів «держава-ворог» та «держава-друг» є наслідком існуючої внутрішньополітичної ситуації у державі, методів, що використовуються державою для забезпечення національної безпеки. Зокрема, існуючі конфлікти у Пакистані – проблема Кашміру у відносинах з Індією, проблема Пуштуністану – з Афганістаном, а також конфлікт у Белуджистані – з Іраном не можна у історичній ретроспективі порівнювати з існуючими реаліями в Україні (війна на Донбасі). Проте, ці конфлікти мають спільні наслідки для держав та спонукають до вироблення механізмів їх подолання.

По-перше, будь-який конфлікт зачіпає сферу національних інтересів держави і стає перепоною до їх реалізації. По-друге, конфліктна ситуація зачіпає сферу безпеки, комфорту громадян і держави у цілому, а якщо вона переходить у стадію військового протистояння, то вимагає впровадження і застосування відповідних засобів та методів.

Зазначимо, що у сфері безпеки та оборони держави, конфлікти при-таманні Пакистану та України, сприяли модернізації армії та проведенню антитерористичних операцій.

Така військова площина розгляду питання забезпечення національної безпеки держави виправдовується на практиці насамперед у Пакистані, який може бути охарактеризований як «гарнізонна» держава у якій армія та обороноздатність держави займають привілейоване положення. Офіційний Ісламабад відповідно до концепції Г. Ласуелла, яка модернізована вихідцем із Пакистану, а зараз шведським політологом І. Ахмедом¹ подекуди нехтує розвитком невійськових сфер економіки та життя населення задля підтримки обороноздатності держави. Такою підтримкою для Іс-

¹ Ahmed I. Pakistan: The garrison state, origins, evolution, consequences (1947-2011). Karachi: Oxford University Press, 2014. 508 p.

ламабада були США (форпост для боротьби з тероризмом) та є КНР (військово-ядерний союз як засіб «стримування» Індії).

Такому стану «гарнізону» у державі сприяли та сприяють існуючі питання Кашміру та Пуштуністану, які мають декілька характерних рис. По-перше, до них можна застосовувати характеристики міжетнічних і між-конфесійних конфліктів. По-друге, будучи вагомим фактором внутрішньо-державної стабільності, вони несуть у собі таке навантаження як участь недержавних груп: мілітаристських, радикальних, сепаратистських, терористичних організацій. Крім цього, за допомогою таких груп за інтересами відбувається лобювання певних політичних стратегій, які йдуть у розріз з ідеями державної влади. Це передбачає існування внутрішньодержавного механізму протидії таким суб'єктам, який не завжди достатньо ефективний. Проте, зазначені конфлікти сприяли модернізації армії в Пакистані. Відповідно до аналізу Global Firepost Index авторитетної організації у дослідженні стану та модернізації збройних сил усіх держав світу за 2019 р. Пакистан посів 15 сходинку, а Україна – 29¹. У звіті за 2018 р. Пакистан мав 17 сходинку, а Україна – 29¹. У 2017 р. за аналізом Global Firepost Index, Пакистан посів 13 сходинку, а Україна – 30².

Приводом до модернізації армії у Пакистані та як наслідок ще й здобуття ядерної зброї стала третя індійсько-пакистанська війна 1971 р. у результаті якої Пакистан втратив свої східні території і утворилася держава Бангладеш. У 1970-х рр., тодішній прем'єр-міністр Пакистану, З. А. Бхутто, заявив, що «ми будемо їсти траву, навіть голодувати, але ми матимемо нашу власну (ядерну зброю)»³. Варто зауважити, що у Розділі 1 «Військової постанови Пакистану» від 1965 р. із поправками 2001 р., зазначається, що Пакистан залишає за собою право користування усіма видами ракет та ядерної зброї задля захисту національної безпеки⁴.

Висловлювання про те, що народ, який не бажає годувати свою армію, незабаром буде вимушений годувати чужу стало каталізатором для модернізації армії в Україні. Після подій 2014 р. Україна почала відроджувати свої ЗС та модернізувати військово-технічну базу. Зокрема, військово-

¹ 2018 Military Strength Ranking. *Global Firepower Index*. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> (дата звернення 01.04.2020).

² 2019 Military Strength Ranking. *Global Firepower Index*. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp> (дата звернення 01.04.2020).

³ Moore M. Eating grass. *Bulletin of the Atomic Scientists*. 1993. Vol. 49, No. 5. P. 2.

⁴ The Pakistan Arms Ordinance, 1965. *United Nations Office on Drugs and Crime*. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Pakistan_Arms_Ordinance_1965.pdf (дата звернення 22.02.2020).

вий бюджет України в 2017 р. становив 64,0274 млрд грн., а у 2019 р. – понад 102,4 млрд грн. У 2020 р. бюджет Мініоборони становитиме 136,6 млрд грн. Це найбільший бюджет в історії Мініоборони і Збройних сил¹. У свою чергу, конфлікт на Донбасі не можна класифікувати як між-етнічний. Дана ситуація є проявом сепаратизму за фінансової підтримки сусідньої держави.

Наголосимо, що армія та її модернізація невід’ємно пов’язанні із протидією загрозам національній безпеці, що втілюється як у Пакистані, так і в Україні у проведенні антитерористичної операції (АТО).

Якщо вести мову про АТО, то варто наголосити на деяких особливостях та надати певні роз’яснення. У Пакистані антитерористичні операції є досить поширеними та як показує практика останніх років – ефективними як механізми подолання терористичної загрози у державі. Такі операції проходять на території провінції Белуджистан, Хайбер-Пахтунхва та Території племен федерального управління або Зоні племен (ФАТА). Метою операції є «очищення» територій від бойовиків таких терористичних організацій як «Аль-Каїда», «Талібан», «Лашкар-е-Джангві», «Ісламський рух Узбекистану», «Ісламський рух Східного Туркестану» та «Мережа Хаккані». Зокрема, найбільш вдалою вважається операція «Зарб-е-Азб», яка розпочалася у 2014 р. на території Східного Вазиристану та ФАТА. Приводом до військового втручання армії Пакистану (30 000 військових) став напад бойовиків на аеропорт Джинни у Карачі. Продовження цієї операції стала розпочата у лютому 2017 р. операція «Раадд-уль-Фассад»². Зокрема, в Україні, саме бої за аеропорт у м. Донецьк були одними з найбільших на початку проведення АТО.

Щодо України, то Указ про проведення АТО було підписано виконувачем обов’язки Президента України Олександром Турчиновим 13 квітня 2014 р. Наступного дня був підписаний указ «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»³ – офіційний початок Антитерористичної операції.

¹ Бюджет Мініоборони у 2020 році становитиме 136,6 млрд грн. Це найбільший бюджет в історії, який виділяється на оборону. *Міністерство оборони України*. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/10/08/byudzhzet-minoboroni-u-2020-roczy-stanovitime-136-6-mlrd-grn-cze-najbilshij-byudzhzet-v-istorii-yakij-vidilyaetsya-na-oboronu-ministr-oboroni-ukraini/> (дата звернення 29.03.2020).

² Op Radd-ul-Fassad «The Iron Fist». *The weekly Pakistan*. 2011. 14 March. URL: <https://www.theweeklypakistan.com/tag/operation-rudd-ul-fassad/>; Rifad M. Z. Balanced regional development. *The Nation*. 2017. November 17. URL: <https://nation.com.pk/17-Nov-2017/balanced-regional-development> (дата звернення 06.04.2020).

³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збере-

У законодавчому полі термін «територія проведення антитерористичної операції» запроваджений Законом України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції», прийнятим 2 вересня 2014 р. Згідно з ним, це «територія України, на якій розташовані населені пункти, визначені у затвердженому Кабінетом Міністрів України переліку, де проводилася антитерористична операція, розпочата відповідно до Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» від 14 квітня 2014 р. №405/2014¹.

Відмінність пакистанського поняття АТО від українського у тому, що на території Пакистану це відбувається скоординованими саме військовими методами проти терористів під керівництвом начальника штаба армії (сухопутні війська Пакистану) – Р. Шаріф, а з 2016 р. – К. Баджва із залученням інших родів військ і пакистанських рейнджерів. В Україні АТО було підпорядковане лише СБУ без права військових за Мінськими угодами використовувати значний арсенал зброї та порушувати режим тиші.

Проте, ВР України підтримала Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», що набув чинності 24 лютого 2018 р. у якому зазначається про визнання Росії агресором², а територій на сході України тимчасово окупованими. АТО вже виходить за межі компетенції СБУ. Проте, ВР України все ще не визнала ДНР та ЛНР терористичними організаціями. Зазначимо, що Генеральна прокуратура України ще в 2014 р. назвала ДНР та ЛНР терористичними організаціями.

Відповідно до нового закону антитерористична операція буде називатися операцією Об'єднаних сил, які будуть приймати «заходи щодо забезпечення національної безпеки та оборони, утримання та відбиття росій-

ження територіальної цілісності України»: Указ Президента України/*Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення 06.04.2020).

¹ Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1669-18>; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України»: Указ Президента України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/405/2014> (дата звернення 06.04.2020).

² Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/gu/2268-19> (дата звернення 06.04.2020).

ської збройної агресії». Українськими силовиками на Донбасі буде керувати не СБУ, а єдиний Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ, загальне керівництвом якого здійснює президент як Верховний Головнокомандуючий. Також вводиться посада командуючого об'єднаними силами¹.

Тому, існування АТО в Пакистані та Україні мають дещо різне підґрунтя та ідеологічні засади, проте, операції проводилися проти сепаратистськи налаштованих груп, які володіють зброєю та терористичними методами ведуть боротьбу проти держави та мирного населення.

Зауважимо, що вище зазначені особливості формування національної ідентичності, загрози національній безпеці, які безпосередньо впливають на формування образу «ворога» або «друга» для держави є її детермінантами рівня конфліктогенності чи стабільності у регіоні. Саме вони стають визначальними у формуванні регіональної ідентичності держави та формуванню геополітичних пріоритетів. Тому, невирішеність спірних питань з Індією, ядерна гонка озброєнь між Ісламабадом і Нью-Делі міцно поєднує Пакистан саме із Південноазійським регіоном. Поки Кашмірське та ядерне питання не будуть зняті із порядку денного пакистансько-індійських відносин, Ісламабад залишатиметься невід'ємною ланкою у забезпеченні регіональної безпеки Південної Азії. Хоча, у релігійному форматі, Пакистан тяжіє і до Близькосхідного регіону, як мусульманського світу, маючи тісні відносини з Саудівською Аравією.

У такому самому форматі можна вести мову про Україну. Наша держава не лише географічно належить до Європи, а й політично, так як існуюче протистояння з Росією – ще більше поєднує Україну з Європою та Європейським Союзом. Варто наголосити і на дистанціюванні Києва від Москви у зв'язку із виходом України з організації пострадянського простору – Співдружності незалежних держав (СНД)². Зауважимо, що політика РФ в СНД може бути описана образом «старшого брата», так само як роль Індії в Південноазійській асоціації регіонального співробітництва (СААРК), у якій Ісламабад не є активним, а Індія лобіює свої інтереси і намагається «відсторонити» інших Південноазійських держав від співробітництва з Пакистаном.

Проте, якщо Україна обрала західний проєвропейський напрям свого розвитку, то Пакистан поки що знаходиться на роздоріжжі. Географічно

¹ Антитерористична операція на сході України завершується – начальник Генштабу ЗСУ. *Прямий*. URL: <https://prm.ua/muzhenko-zayaviv-pro-pereformatuvannya-ato> (дата звернення 14.02.2020).

² МЗС: Україна фактично завершила вихід з СНД. *УНІАН*. 2019. 12 лютого. URL: <https://www.unian.ua/politics/10443504-mzs-ukrajina-faktichno-zavershila-vihid-z-snd.html> (дата звернення 07.04.2020).

та переважно геополітично держава поєднана з Південною Азією, проте, не втрачає нагоди співпрацювати з мусульманськими державами. Варто звернути увагу, що практично і метафорично Україну та Пакистан поєднує НАТО. Якщо Україна заявляє про політику щодо вступу до Північноатлантичного альянсу, то Пакистан входить до організації Ісламської військової антитерористичної коаліції, яка вже здобула неофіційну назву «мусульманське НАТО»¹.

Можна стверджувати, що територіальні конфлікти детермінують інтенсивність трансформаційних змін у РКБ, а також рівень взаємовідносин між державами за шкалою «друг/ворог». Відмітимо, що у трикутнику Росія-Україна-Молдова, Україна набуває аналогічного статусу «серединної держави», як і Пакистан у трикутнику Індія-Пакистан-Афганістан. Україна підпадає під загрозу військового збройного втручання Росії як зі сторони спільного українсько-російського кордону, так і зі сторони Придністров'я, де дислокується російські військові. А такі дії як показали події 2014 р. порушують територіальну цілісність України вже на сучасному етапі. У свою чергу, Пакистан також стоїть перед загрозою територіальної цілісності у контексті гіпотетичного утворення «Великого Пуштуністану» та відстоювання кашмірцями ідеї власної ідентичності і варіанту проведення плебісциту за яким кашмірці не приєднуються до Пакистану.

Як на пакистансько-афганському кордоні існують «нетрадиційні» загрози безпеці – нелегальний наркотрафік, проблема біженців та торгівля зброєю², так і українсько-молдовський кордон (проблема ділянка межування з Придністров'ям) стає шляхом надходження в Україну контрабанди спирту, вина та сигарет, що нелегально ввозяться з Молдови; трафік нелегалів; наркотрафік, здебільшого психотропних речовин³.

Росія безпосередньо залучена до Придністровського питання, а Індія долучається до афганського врегулювання, що створює ефект подвійного впливу центрових держав РКБ на національну безпеку як України, так і Пакистану.

Проводячи аналогії між Україною та Пакистаном у форматі територіальних конфліктів можна помітити, що обидві держави мають досить

¹ Former Pakistan army chief Raheel Sharif to lead 'Muslim Nato'. *The Guardian*. 2017. January 8. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/08/former-pakistan-army-chief-raheel-sharif-lead-muslim-nato> (дата звернення 07.04.2020).

² Grare F. Pakistan-Afghanistan relations in the post-9/11 era. *Carnegie Endowment for International Peace*, 2006. P. 7.

³ Гладченко І. Спірні питання в українсько-молдавських відносинах (1991–2016 рр.): історія та перспективи врегулювання. *Емінак*. 2016. С. 45

специфічні конфлікти з сусідніми державами-лідерами у РКБ. А саме, Україна має неврегульоване питання делімітації морського кордону з Росією (проблема судноплавства у Керченській протоці та статус Азовського моря після подій 2014 р.), а Пакистан має проблеми розподілу водних ресурсів зі своїм антагоністом – Індією. Варто відзначити, що Україна має спірні питання у використанні водного потенціалу р. Дністер з Молдовою у якому як і у пакистансько-індійському водному питанні фігурують проблеми функціонування ГЕС.

Як уже зазначалося, відповідно до теорії Б. Бузана існує вірогідність «проникнення» у РКБ сусідніх держав, які належать до іншого РКБ. У цьому аспекті Україна та Пакистан стають чи не найбільш центровими державами, які залучають до РКБ «зовнішніх» гравців.

Україна досить тісно пов'язана з Румунією (відповідно до Б. Бузана належить до Балканського субкомплексу Західноєвропейського РКБ). Із здобуттям незалежності, Україна піддавалася викликам територіальної цілісності зі сторони Румунії та Росії¹. Україна має аналогічні прикордонні проблеми у делімітації кордону та використанні акваторії р. Дунай з Румунією, які зачіпають економічні інтереси держав. Наголосимо що українсько-румунські «водні суперечності» розглядаються румунською стороною як загроза екології (розбудова Україною глибоководного судового ходу Дунай-Чорне море). У свою чергу, пакистансько-індійські протиріччя щодо водних ресурсів також мають екологічне та соціальне підґрунтя. Українсько-румунські відносини вже мають врегульоване територіальне питання щодо о. Зміїний та делімітації шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі.

Румунія досить тісно пов'язана з Молдовою історичним підґрунтям, а також має певну позицію щодо врегулювання Придністровського питання. Румунія підтримує Україну у її закликах до міжнародної спільноти щодо санкційного режиму проти Росії². Тому, можна стверджувати, що «румунський» фактор впливає на розвиток Пострадянського РКБ.

На Південноазійський РКБ впливає «китайський» чинник. Вплив Китаю можна розглядати з двох сторін. По-перше, КНР є державою Східноазійського РКБ. По-друге, Китай є світовою державою, «центром сили». Останнім часом спостерігається зміцнення співробітництва між Пакистаном та Китаєм.

¹ Wolchuc R. *Ukraine's Foreign and Security Policy 1991–2000*. Routledge, 2003. P. 10.

² Pop A. From cooperation to confrontation: the impact of bilateral perceptions and interactions on the EU-Russia relations in the context of shared neighbourhood. *Eastern Journal of European Studies*. 2016. Vol. 7 (2). P. 59.

Поштовхом до активізації Пекіну на пакистанському напрямі стало підписання у 2008 р. між США та Індією угоди про співробітництво в сфері цивільної атомної енергетики¹. Розширення співпраці Індія-США, що підтверджується зустріччю індійського прем'єра Н. Моді й американського президента Б. Обами у лютому 2015 р. викликало реакцію у відповідь і ще більше зблизило Ісламабад і Пекін². Візит у квітні 2015 р. до Пакистану китайського лідера Сі Цзиньпіня й укладання низки договорів, які розширюють межі двосторонньої співпраці, закріпив стали характеристики двосторонніх відносин не лише як стратегічних, а й «міцних як сталь» і «всезгодних» (all-weather). Тоді пакистанський прем'єр Н. Шаріф запевнив Сі Цзиньпіня у тому, що Ісламабад розглядає безпеку Китаю такою ж важливою як і власну³. У результаті логічних висновків виникає твердження про орієнтацію зовнішньополітичних інтересів Ісламабаду у бік Пекіну.

Якщо Пакистан не приховує ворожості настроїв і політики щодо Індії, то КНР на офіційному рівні не називає Нью-Делі своїм «ворогом». Варто наголосити, що Китай також намагається долучитися до постафганського врегулювання.

У свою чергу, Пострадянський РКБ піддається впливу США як світової держави та ЄС як інтеграційного утворення та повноправного актору міжнародних відносин. Таке взаємопроникнення можна пояснити декількома факторами. По-перше, США має статус стратегічного партнера для України, що затверджено у Хартії Україна-США про стратегічне партнерство⁴. По-друге, Україна є союзником США поза НАТО і отримує підтримку у військово-технічній сфері⁵, зокрема, для протидії РФ, що стає елементом «стримування» РФ зі сторони США. По-третє, Україна є суб'єктом та об'єктом взаємодії ЄС та Росії у енергетичній сфері, будучи транзитною державою російських енергоносіїв на європейський ринок.

¹ India-U. S. Civil Nuclear Agreement. *Indian Foreign Affairs Journal*. 2015. Vol. 10, No. 2. P. 142–143.

² Rabia A. Pakistan, India and China after U. S. drawdown from Afghanistan. Washington DC: Stimson Center, 2015. P. 5.

³ Уянаев С. В. Пекин-Исламабад: продолжение «всезгодного» диалога. *Российский совет по международным делам*. 2015. 16 февраля. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=5282#top (дата звернення 18.01.2020).

⁴ Хартія Україна-США про стратегічне партнерство. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/840_140 (дата звернення 02.04.2020).

⁵ Пентагон надасть Україні військову допомогу на суму 250 млн доларів США. *Глобал Аналітик*. 2019. 16 червня. URL: <http://www.global-analytik.com/noviny/пентагон-надасть-україні-військову-д/> (дата звернення 18.01.2020).

По-четверте, провідні держави ЄС – Німеччина та Франція залучені до Нормандського формату із врегулювання ситуації на сході України.

У цьому форматі як Південноазійський РКБ, так і Пострадянський РКБ, їх динамічні зміни, відчувають на собі вплив світових держав, насамперед КНР та США. Можна стверджувати, що Україна є майданчиком протидії Заходу (США та ЄС) і Росії, а Пакистан – конкурентної боротьби США та КНР.

Усі ці взаємопов'язані характеристики безпосередньо впливають на стан захищеності або незахищеності держави, корегування політики у забезпеченні національної безпеки і можуть бути використані як детермінанти виокремлення відповідних етапів трансформаційних змін Пострадянського та Південноазійського РКБ акцентуючи увагу на конфліктогенності безпекового середовища України та Пакистану.

У Південноазійському РКБ простежується така динаміка. Перший етап – 1998–2007 рр. характеризується внутрішньополітичними змінами у державах регіону, поширенням у регіоні ядерного чинника та тероризму, «нетрадиційних» загроз. Відбувається становлення стану «холодної війни» у регіоні за теорією Б. Міллера. Другий етап – 2007–2011 рр. характеризується зовнішньою трансформацією РКБ за рахунок входження до СААРК Афганістану. Відбувається зближення Індії зі США, а Пакистану – з КНР. Третій етап розпочався з 2011 р. із відходженням Пакистану від фарватеру зовнішньої політики США та закладення у регіоні основ до внутрішньої трансформації за рахунок поляризації – утворення союзів Пакистан – КНР, Індія – США (Додаток 2).

Трансформаційні зміни Пострадянського РКБ, на нашу думку, є більш складними, зважаючи на існування низки субкомплексів у ньому, які мають власну динаміку конфліктогенності. Характеризуючи Україну як державу-джерело змін у РКБ, можна виділити наступні етапи. Перший етап 1991–2004 рр. балансування України у її зовнішній та регіональній політиці крізь призму концепції «мосту між Заходом та Сходом», перманентне загострення «енергетичного» чинника у відносинах з Росією, а також питання о. Коса-Тузла. Другий етап 2004 – поч. 2010 р. – характеризується внутрішньополітичними процесами в Україні – Помаранчевою революцією та зміною зовнішньополітичних пріоритетів – євроатлантична інтеграція, зближення України зі США («Хартія про стратегічне партнерство зі США» у 2008 р.). Погіршення відносин з Росією у енергетичній сфері «газові» війни 2005–2006 рр., 2008–2009 рр. Поступове залучення Румунії до РКБ – проблема о. Зміїний. Існування специфічної форми

«холодної війни» – «газові війни». Третій етап – 2010–2013 рр. можна охарактеризувати як перехідний і підготовчий до ескалації конфліктогенності у регіоні. Зокрема, орієнтація зовнішньополітичного курсу України на співробітництво з Росією. У свою чергу, відмова Президента України В. Януковича підписати у 2013 р. Угоду про асоціацію з ЄС стала каталізатором до початку Революції Гідності. Четвертий етап – з 2014 р. – характеризується загостренням відносин з РФ (анексія Криму та агресія РФ на сході України), активізація євроатлантичного курсу України, зміни у внутрішньому середовищі, питання формування національної ідентичності. Залучення до безпекового середовища РКБ ЄС та США. Зовнішня трансформація Пострадянського РКБ на інституційному рівні – вихід України з СНД. Виникнення у регіоні стану «гарячої війни» (зважаючи на кількість загиблих на сході України) за теорією Б. Міллера (Додаток 3).

Тому, феномен безпекового регіоналізму у контексті зростаючого впливу на міжнародну систему держав так званого «незахідного» формату набуває нового значення і потребує нових підходів до дослідження.

У свою чергу, зважаючи на динамічні структурні зміни сучасної системи міжнародних відносин та тенденцію до окремих регіонів, простежується все більший детермінізм між національною та регіональною безпекою. Адже, у вимірі безпеки загрози окремій державі, дестабілізація її внутрішньополітичного середовища, стають детермінантами змін у регіональному середовищі, що унеможлиблює розглядати захищеність/ незахищеність національної безпеки однієї держави окремо від іншої.

ПІСЛЯМОВА

Проблема забезпечення національної безпеки України на сучасному етапі її розвитку є ключовою, оскільки тільки на її основі можна успішно проектувати й здійснювати заходи стосовно прогресивного розвитку країни. Майбутнє України залежить від того, чи вдасться їй сьогодні зберегти свою головну цінність – національну ідентичність. Політико-правова діяльність щодо забезпечення національної безпеки є важливим елементом загальнодержавної діяльності. Забезпечення національної безпеки України пов'язується з розбудовою демократичної правової держави, успішним здійсненням соціально-економічних і правових реформ.

В умовах труднощів перехідного періоду, що склалися усередині переважної більшості сучасних суспільств, і геостратегічної дестабілізації, викликані порушенням і динамічною зміною балансу сил у сучасному світі, суспільства й держави, які стали на самостійний шлях розвитку, стикаються із широким спектром зовнішніх і внутрішніх деструктивних факторів, які торкаються їх життєво важливих пріоритетів і у сукупності утворюють систему загроз їх національним інтересам. Комплексний теоретико-методологічний аналіз цієї системи свідчить про тенденції зуження простору безпеки всередині окремих суспільств з одночасним розширенням зовнішнього конфліктного простору й поширенням його на зону життєво важливих національних інтересів суспільств і держав.

Результати наведених у цій монографії світоглядно-філософських роздумів дозволяють констатувати, що спроби емпіричного вирішення сучасних проблем забезпечення національної безпеки, багато з яких за змістом і масштабами не мають аналогів в історії, у переважній більшості випадків не дають бажаних результатів, а іноді навіть посилюють негативні наслідки. Тому, є сенс широко застосовувати більш високий (теоретичний) рівень, де об'єкт досліджується з точки зору його основних, суттєвих зв'язків і відносин. Тільки за умов такого підходу можна ство-

рити науково відпрацьовану систему знань про національну безпеку, сформувані закономірності її буття в її системній єдності й цілісності. Таким чином, створити, і, головне, реалізувати в сучасних умовах ефективну стратегію безпеки, яка забезпечуватиме захист особистості, суспільства і держави від різноманітних загроз, практично неможливо без глибокої наукової розробки фундаментальних проблем організації й розвитку людського суспільства, вивчення природи його інтересів і протиріч, механізмів їх розв'язання. А це пов'язане з необхідністю адекватного розуміння на рівні філософської рефлексії основних понять, категорій та дефініцій, які розкривають сутність і зміст основних проблем стосовно забезпечення національної безпеки. У свою чергу, основні проблеми забезпечення національної безпеки у сучасних соціумах безпосередньо пов'язуються з джерелами небезпек і основними факторами, які здійснюють вплив на стан безпеки.

Причиною виникнення та існування системи національної безпеки є об'єктивна потреба будь-якого соціального організму в самозбереженні власної національної ідентичності за будь-яких умов. У процесі розвитку людського суспільства зміст національної безпеки розширився від розуміння її як здатності суб'єкта захиститися від зовнішнього насильства, передусім збройного, до тлумачення її як нейтралізації комплексу загроз особистості, державі, суспільству, які виникають у різноманітних сферах життєдіяльності соціуму. Традиції осмислення сутності феномена національної безпеки сьогодні пов'язуються з домінуванням гоббсівської та кантівської парадигм безпеки. Одна частина сучасних держав віддає перевагу гоббсівській парадигмі національної безпеки, згідно з якою головною метою й завданням нації є забезпечення власної територіальної цілісності, національної єдності й національного виживання, збереження основних базових констант за допомогою створення й розвитку власної держави. Інша частина сучасних соціумів робить спроби застосувати кантівську парадигму безпеки, стрижнем якої є принципи довічного миру та всесвітнього громадянства шляхом побудови всесвітньої федерації й поступової трансформації сучасної системи національних держав у більш відкриті утворення. Однак для функціонування такої системи існує ціла низка перешкод, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру: різні економічні умови, культурно-історичні традиції, своєрідне тлумачення принципів регуляції відносин між учасниками цієї системи. Щоб підійти до кантівського розуміння довічного миру треба пройти певний шлях розвитку, а відтак можна стверджувати, що посттоталітарні, постколоніальні країни зазвичай поки що обирають саме гоббсівську концепцію.

За результатами критичного аналізу різноманітних точок зору і підходів під національною безпекою пропонується розуміти показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усувати внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Забезпеченню національної безпеки сприяє миролюбний характер відносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). Зміцнення національної безпеки полягає у створенні умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави і нації й успішне вирішення політичних, економічних, соціальних та інших завдань, які стоять перед ними. Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека держави і безпека суспільства. Їхнє місце і роль є динамічними і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх і зовнішніх загроз.

В основі відносин між суб'єктами безпеки лежать їхні інтереси, протиріччя інтересів, відношення світової спільноти до проблем взаємної безпеки, а також геополітичне положення суб'єктів. Виходячи з цього, доцільно розрізняти зовнішню і внутрішню безпеку. Зовнішня безпека – це захищеність національних інтересів, національних цінностей і способу життя від загроз, що виходять ззовні. Від будь-яких зовнішніх загроз країна захищається двома шляхами: по-перше, підтримкою необхідного і достатнього оборонного потенціалу і, по-друге, побудовою стабільної системи міжнародних відносин у всіх сферах, включаючи політику, економіку, соціальну сферу, екологію, правоохоронну діяльність. Внутрішня безпека проявляється у суспільній сфері. Суспільна безпека є базовою складовою, ядром внутрішньої безпеки, до сфери якої відносяться ті суспільні відносини, що пов'язані з запобіганням або усуненням загрози для життя і здоров'я людей, їхньої власності всередині країни. Вона органічно пов'язана з особистою безпекою громадян і суспільним порядком. Внутрішня безпека по своїй суті є ядром найбільш важливої й істотної складової – соціальної безпеки і навпаки, соціальна безпека, безпосередньо корелюючи з поняттям внутрішньої безпеки виступає її детермінантою.

Структурними елементами системи соціальної безпеки доцільно вважати: цілі системи як відображення об'єктивної потреби особистості,

суспільства і держави в надійній захищеності їхніх життєво важливих інтересів всередині країни; інтереси особистості, суспільства і держави; засоби й сили забезпечення соціальної безпеки; органи, що відповідають цілям системи та володіють необхідною інформацією, засобами й силами для впливу на зміни стану системи з метою приведення її в стан захищеності життєво важливих інтересів; суб'єкти, що мають потребу в забезпеченні безпеки; об'єкти соціальної безпеки; ресурси забезпечення соціальної безпеки. Внутрішню безпеку суспільства забезпечують органи держави, місцевого самоврядування, громадські організації й рухи.

Головними складовими національної безпеки виступають безпека особистості, безпека суспільства й безпека держави, які доцільно об'єднати під назвою «соціальна безпека». Крім того, при аналізі досліджуваного феномена застосовувались поняття «внутрішня і зовнішня безпека», а за сферами життєдіяльності – безпека економічна, політична, соціальна, екологічна, інформаційна, оборонна (воєнна) тощо¹. Саме в них зароджуються й розвиваються протиріччя, загострення яких зумовлює виникнення різних внутрішніх джерел небезпеки, у тому числі й кримінальних.

Окрім розглянутих аспектів внутрішньої безпеки для сучасних суспільств надзвичайно актуальними є аспекти безпеки, які стосуються зовнішніх суспільних відносин. Тут передусім виділяється термін глобальна безпека, результати аналізу якої надають підстав стверджувати, що під цим терміном доцільно розуміти таке функціонування й розвиток міжнародної спільноти, при якому зменшується загроза самим принципам і факторам виживання людства як біосоціального організму. Поняття глобальна безпека також корелюється з особливим станом світової спільноти й міждержавних (у тому числі міжкоаліційних) відносин, при якому досягається їхня стійкість до впливу дестабілізуючих факторів загроз, що не перевищують припустимого рівня при відповідному балансі національних і регіональних інтересів, узгодженій економічній політиці й військовій діяльності.

В контексті досліджуваної проблеми заслуговує на увагу наступна структура оцінювання конфліктної ситуації на міждержавному (міжнародному) рівні: джерело і рівень відповідної загрози, можливі способи її нейтралізації; розташування сил у регіоні і на міжнародній арені на тлі розглянутих протиріч; можливість (імовірність) виникнення конфлікту

¹ На жаль, обсяг цього видання не дозволив детально описати й проаналізувати види національної безпеки за сферами життєдіяльності. Вказаним проблемам будуть присвячені наступні монографічні видання, присвячені проблемі національної безпеки.

і дій, що порушують стабільність у регіоні і світі; характер, учасники і можлива схема ескалації конфлікту; співвідношення можливого конфлікту з національно-державними інтересами суб'єктів відносин; можливі наслідки конфлікту; вплив конфлікту на стабільність міжнародних відносин, міжнародну безпеку; відношення до конфлікту світової громадськості; відповідність дій кожної з конфлікуючих сторін нормам міжнародного права. Використання перерахованих факторів для оцінювання конфліктної ситуації дозволяє в принципі прогнозувати конфліктні ситуації, її ймовірні напрямки розвитку, оцінювати і навіть виробляти пропозиції стосовно управління конфліктом.

Цілком очевидно, що найбільш складним у змістовному плані є військовий (збройний) конфлікт, що є вищою й останньою стадією соціально-політичного протистояння¹. Він завершує ланцюжок «криза – кульмінація – розв'язка» в динамічному сценарії поведінки конфлікуючих сторін. Це означає, що на всіх етапах і стадіях розвитку соціально-політичного протистояння механізми національної безпеки і компромісного розв'язання протиріч так і не були затребувані.

Джерела соціальних конфліктів, сценарії яких на заключних стадіях приховують у собі небезпеку переростання у збройний конфлікт, визначаються особливою групою найважливіших інтересів. Ці інтереси на державному рівні формують поняття і умовиводи про національну безпеку і її зв'язок з національними інтересами. Захист і задоволення національних інтересів на міжнародній арені пов'язані з поняттям міжнародної безпеки і стратегічної стійкості чи стабільності.

Зміни, які відбуваються в соціальній структурі переважної більшості країн, які обрали шлях власного незалежного розвитку й демонструють схильність як до гоббсівської, так і до кантівської безпекових парадигм, обумовлені, насамперед, зміною парадигм розвитку суспільства. Складний транзитивний процес, що здійснюється сьогодні, поєднується з проблемами й протиріччями на особистісному, державному та суспільному рівнях. Разом з тим у таких суспільствах за останні роки зміцнилася переконаність, що без демократії та ринкової економіки навряд чи можливе майбутнє нормальне існування. Питання постає у виборі оптимального шляху досягнення цього чергового «світлого майбутнього». Проте, щоб визначити цей шлях, необхідно з'ясувати, в якому стані знаходиться сус-

¹ Не менш складним і розумим у сучасних умовах розвитку й тотального розповсюдження і впровадження інформаційно-комунікаційних технологій є інформаційні конфлікти (війни), детальний розгляд яких матиме місце у наступних виданнях.

пільство, визначити його місце в загальноцивілізаційних процесах і спробувати знайти оптимальний алгоритм виходу на «шлях цивілізації».

Особливістю трансформації пострадянських суспільств є їх перетворення з мілітаризованого закритого суспільства в криміналізоване відкрите суспільство, під яким розуміється система соціальних, політичних, економічних і духовних відносин, яка відтворює деструктивне для суспільства кримінально-карне діяння. Парадигмальним для даного типу суспільств є домінування злочинства як способу буття в системі економічного життя, соціального управління, в усіх сферах суспільства, коли культ «золотого тельця» стає центром системи цінностей, суспільство характеризується станом «боротьби всіх проти всіх», атомізацією соціального життя.

Рівень забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави суттєво залежить від відповідності державної діяльності (політики) у сфері безпеки об'єктивним умовам суспільного розвитку: умов адекватності відображення основ соціокультурного життя й орієнтації на зміцнення цих основ, які виступають факторами стійкості соціальної системи. У той же час, ефективність діяльності у даному контексті пов'язана з максимальним урахуванням змін, які відбуваються в суспільстві у процесі його розвитку, у тому числі тих з них, що негативно впливають на стан безпеки. Принциповою проблемою у даному контексті, є проблема політичних факторів стійкості й лабільності соціальних систем. Стійкість і лабільність соціальної системи взагалі та кожної її складової зокрема виражається в дії базових констант і варіативних величин в їх конкретному змісті, ролі в системі суспільних відносин, а також у механізмі їхнього впливу на діяльність у сфері безпеки.

Збереження динамічної рівноваги соціальної системи припускає наявність у суспільстві інтегративних механізмів, за допомогою яких ендогенні зміни підтримуються у певних межах, що відповідають основним структурним характеристикам. У той же час, соціальна система повинна мати у своєму розпорядженні адаптивні можливості утримання у певному діапазоні виникаючих флуктуацій у відношеннях між системою й зовнішнім середовищем. Принципову роль в утриманні якісної визначеності й стійкості соціальної системи відіграють постійні величини, які виступають як соціальні константи. Властивості стійкості проявляються в тому, що в процесі життєдіяльності суспільного організму забезпечується своєрідне «взаємопогашення» протилежних сил, боротьба протирічливих елементів всередині самої системи при тому, що зміна суттєвих варіативних

характеристик системи відбувається в рамках припустимих меж. Визначення цих «припустимих меж», меж наростання варіативних величин є актуальним завданням, вирішення якого має важливе значення для теорії та практики забезпечення безпеки.

Необхідне уявлення про стан соціальної системи, динаміку її розвитку й можливості ефективного функціонування дає дослідження варіативних величин. Суттєві варіативні величини (фактори) відіграють важливу роль у динамічних процесах, які відбуваються у соціумі, їх можна розглядати як властивості системи, які у сукупності забезпечують безперервність або сталість якості процесів, що відбуваються в ньому. В принципі, немає таких соціальних систем, які б знаходилися у стані абсолютного «застою». Від дії суттєвих варіативних факторів залежить не лише динаміка розвитку системи, але й її стабільність. Власне стабільність соціальної системи пов'язана не зі змінами варіативних факторів як таких, а від параметрів цих змін, їхньої амплітуди. Збереження змін варіативних факторів у відомих межах і означає стан динамічної рівноваги соціальної системи, що сприяє її саморозвитку й одночасно забезпечує необхідний рівень стабільності, що і є основою забезпечення безпеки соціуму. Порушення припустимих меж функціонування варіативних факторів призводить до втрати попередньої форми і до переходу системи в принципово іншу якість. Здатність суспільства за допомогою різноманітних регуляторів підтримувати оптимальний баланс між даними величинами (факторами) і визначає його можливості у забезпеченні стійкості й безпеки усіх своїх основних компонентів і соціальної системи в цілому.

У сучасних соціумах процеси дезорганізації можуть набувати значних масштабів і викликати небажані явища й серйозні загрози нормальному їх функціонуванню. Соціальна дезорганізація може призводити до дестабілізації людської діяльності у всіх її сутнісних проявах, що послабляють, розхиляють і руйнують форми усталених суспільних відносин, елементи історично сформованої культури, життєво важливі соціальні функції.

Особливу роль у протидії ентропійним явищам відіграє здатність соціальних систем до самоорганізації, що виступає у виді когерентної, узгодженої взаємодії елементів самої системи. Особливо наочно суспільна самоорганізація проявляється в економічних процесах, зокрема, у здатності соціальної системи до ринкового регулювання економічних відносин. У транзитивних соціальних системах самоорганізація виступає в єдності з організацією, при цьому організуючим началом є діяльність держави як загальний спосіб регулювання суспільних відносин. Суспільна самоорганізація на відомому рівні розвитку стає недостатньою для

регулювання складних суспільних процесів, які породжують явища дезорганізації, що загрожує основам нормальної життєдіяльності соціуму. Сама потреба в безпеці соціуму й кожної його складової, у збереженні цілісності системи вимагає особливого механізму регулювання, тобто державної організації, головним компонентом якої виступає владний механізм державного управління. Будучи глибоко «вмонтованою» у структуру соціальної системи, публічна влада, проте, неминуче «піднімається» над суспільством і починає виступати «зовнішнім» упорядковуючим фактором стосовно системи в цілому.

Найважливішою умовою утримання динамічної рівноваги систем є такий тип їхнього функціонування, при якому забезпечується внутрішня спрямованість на досягнення певного результату. Спрямованість змін станів виступає фактором стійкості функціонування самокерованої системи або її функціональним інваріантом. Спроможність самокерованої соціальної системи в умовах соціокультурного транзиту забезпечується комплексом функціональних інваріантів, що регулюють і спрямовують її розвиток у специфічних для системи межах зміни зовнішнього середовища. У пограничному стані системи різко зростає вплив випадковості.

У сучасних соціальних системах самоорганізація проявляється у складному сплетінні й узгодженні індивідуальних і групових сил, інтересів, прагнень, мотивів; вона має об'єктивний характер і виступає у виді суспільної еволюції, результат якої не може бути визначеним виходячи із самого процесу самоорганізації, з достатньою імовірністю. Тому найважливіша функція державної та суспільної діяльності як організаційного начала у процесі саморозвитку соціальної системи полягає, насамперед, у цілевизначенні. Визначення цілей суспільного розвитку і способів їхнього досягнення за допомогою державної діяльності є найважливішою умовою ефективного узгодження діяльності різноманітних, часом різнонаправлених, соціально-політичних сил. Причому, державна діяльність виступає одним із найважливіших інструментів збереження стійкості й стабільності соціальної системи, що забезпечує інтеграцію суспільства і протистоїть небезпечним дестабілізуючим явищам. За допомогою державної діяльності, зокрема діяльності політичної, можуть і повинні задаватися необхідні параметри для успішної самоорганізації суспільства і його саморозвитку, а також для створення всіх необхідних умов, які забезпечують добробут і безпеку його суб'єктів.

Співвідношення між соціальною самоорганізацією й організацією не є чимось абсолютно стабільним. Воно визначається як типом суспільної і політичної системи, так і конкретно-історичною ситуацією. Якщо со-

ціальна самоорганізація спроможна справлятися з виникаючими збурюваннями, то завданням держави є «м'який», індикативний вплив на процес суспільної життєдіяльності, що корегує його насамперед з позицій цілевизначення. У цьому випадку можна вести мову про перевагу самоорганізації над організацією і природний, органічний перебіг суспільного розвитку. Однак, якщо соціальна система втрачає стійкість, а регулюючий вплив самоорганізації є недостатнім, якщо виникають реальні загрози безпеці особистості, суспільства і держави, то потрібно своєчасне, тверде і цілеспрямоване державне втручання в процес суспільного розвитку. У такій ситуації ефективною і виправданою, з точки зору суспільних інтересів, є перевага фактора організації над самоорганізацією.

Своєрідними «фундаментальними соціальними константами», які складають стійку й довгострокову основу функціонування соціальної системи в її конкретному історичному вигляді є соціальні архетипи. Архетипи безпосередньо впливають на формування розуміння небезпечності того чи іншого етапу розвитку суспільства, тим чи іншим чином детермінують напрямки суспільної й державної діяльності стосовно забезпечення безпеки в конкретному суспільстві. Соціальні архетипи діалектично пов'язані з ментальністю того чи іншого народу як явище духовного життя, що визначає субстанціональні характеристики соціального буття, у тому числі й онтологічні та гносеологічні аспекти безпеки. Однак у сучасних умовах не існує прямолінійного взаємозв'язку між ментальністю й архетипами. Ментальність є у цілому статичним відображенням влади, сама ментальність майже не змінюється. Динамічні зміни у проявах ментальності населення починаються «зверху», починаючись з того, що групи, які займають високе становище в управлінській структурі, як правило, ставляться до ідеї громадянського суспільства з великою підозрою, хоча в умовах «масової демократії» роблять спробу спрямувати її в потрібне їм русло і використати для контролю над політичним процесом.

На регіональному рівні на стан безпеки й динаміку ментальності впливає певне протиріччя теорії та практики забезпечення безпеки. Тут виділяються такі фактори, як різноспрямовані тенденції співвідношення чисельності «корінних» національностей та «некорінних»; наявність двох і більше мов на території регіону; різниця у виробничій інфраструктурі; зміни в ієрархії управління тощо.

Деякі архетипи й особливості ментальності того чи іншого народу не сприяють зміцненню національної безпеки, особливо якщо народ є багатонаціональним (поліетнічним). У такому випадку характерні особливості того чи іншого етносу обов'язково актуалізуються, протиріччя між ними

загострюються, що в результаті здебільшого призводить до міжетнічної (між територіальної) конфронтації. За таких умов досягнення єдності стосовно розуміння необхідності у забезпеченні національної безпеки в межах суспільства (держави) є проблематичним. З іншого боку, природна інерція соціальних архетипів і ментальності (в усіх її позитивних і негативних проявах) дозволяє зберегти той необхідний рівень стабільності соціальної системи, яка надає підстав здійснити перехід від попереднього типу суспільства (тоталітарного, авторитарного, закритого тощо) до істинно демократичного.

Зовнішні загрози й небезпеки виступали й виступають в історії транзитивних держав як постійний фактор їх існування, який необхідно враховувати в суспільно-політичній діяльності, однак суспільні кризи й катастрофи все-таки викликалися не стільки зовнішніми причинами, скільки причинами внутрішнього порядку. Отже, зовнішньополітичні фактори, як правило, виступають не як основні причини внутрішніх змін тієї чи іншої соціальної системи, а як своєрідні «каталізатори» в умовах нестійкості самої системи. У зв'язку з цим необхідно самим ретельним чином враховувати ті суттєві варіативні фактори, що пов'язані з зовнішніми процесами та явищами й впливають на функціонування й розвиток соціальної системи. Ці варіативні фактори фіксуються насамперед у геополітичних змінах, а також у ступені тиску зовнішніх факторів на систему. До суттєвих варіативних факторів зовнішньополітичного порядку можуть бути віднесені: положення країни в балансі міжнародних інтересів і центрів сили, співвідношення воєнно-стратегічних потенціалів, ступінь економічної інтеграції в системі міжнародного розподілу праці, рівень наукової й культурної взаємодії та співробітництва (включаючи інформаційні комунікації, вимірювані ступенем їхньої взаємної залежності, обсягом і характером одержуваної інформації) і деякі інші. Причому ці фактори необхідно розглядати й враховувати як у глобальному, так і в регіональному аспектах.

Серйозну небезпеку для цілісності соціуму представляють різкі коливання значень тих суттєвих варіативних факторів, які, виходячи за граничні межі, можуть призвести до деградації, радикальних змін чи до руйнування даного архетипу. Найбільш критичною в даному контексті є духовна складова, оскільки жодна суспільна система, жодна держава не може нормально розвиватися без системи цінностей, що поєднує її членів. Для України характерною є глибока аномія, руйнування системи норм і цінностей, що в контексті національної безпеки особливо є однією з найважчих втрат.

Основними суттєвими варіативними факторами в духовній сфері, що впливають на безпеку соціальної системи транзитивного типу, є: моральний стан суспільства, стан освіти й науки, стан інформаційного середовища.

Суттєві варіативні фактори у виробничо-економічній сфері безпосередньо пов'язані з виробничим архетипом і впливають на нього. Найважливішими показниками, що характеризують основні параметри виробничо-економічної сфери суспільства й здійснюють принциповий вплив на рівень його безпеки, є: стан самодостатності народногосподарського організму; співвідношення між виробничою й кредитно-фінансовою сферами; стан і рівень державного регулювання економіки; стан навколишнього середовища.

Суттєві варіативні фактори в соціальній сфері є досить різноманітними. Серед усієї сукупності факторів у цій сфері є сенс виділити ті з них, які у максимальному ступені співвідносяться з архетипом соціальності: демографічна ситуація (стан), етнографічна ситуація (стан), соціально-класова диференціація суспільства.

Особливого значення у сфері політики набувають наступні суттєві варіативні фактори: сила влади, поділ влади, стан влади.

Урахування суттєвих варіативних факторів дозволяє визначити можливість й об'єктивні межі змін у рамках існуючої суспільної системи, що дозволяють їй зберігати стан динамічної рівноваги. Межі й кількісні показники, а також конкретні індикатори, що дозволяють простежити припустиму амплітуду коливань («межі можливого») у значеннях розглянутих факторів, визначаються переважно емпіричним шляхом на основі теоретичних уявлень про тенденції й спрямованість факторів змін. При цьому слід підкреслити ту обставину, що кожна суспільна система має певні відхилення від «норми» у цих значеннях, оскільки загальні закономірності виявляються через специфічні особливості у функціонуванні систем, і тільки їм властиві якості, сформовані в процесі історичного розвитку. Особливо своєрідністю відзначаються ті соціальні системи, що розвиваються в межах різних культурно-цивілізаційних типів. Одним з таких культурно-історичних типів є слов'янська цивілізація, наукове пізнання сутності й своєрідності якої є найактуальнішим завданням для дослідників, які намагаються зрозуміти природу політичних процесів і явищ на вітчизняному ґрунті.

Наголосимо, що реальна й ефективна політика в сфері безпеки може будуватися тільки на основі чіткого урахування суттєвих варіативних

факторів, знання їхніх основних характеристик і граничних значень. У той час, коли соціальні константи, будучи вираженням національних архетипів, являють собою вирішальний фактор стабільності соціуму, його політичної системи, істотні варіативні фактори у свою чергу виступають як фактор змін і розвитку в політиці й у суспільному житті в цілому. Соціальні константи визначають внутрішню природу, базисні основи буття перехідного соціуму. Вони виражають культурно-цивілізаційні характеристики тієї чи іншої суспільної системи, своєрідність і органічну цілісність життєустрою країни, народу, нації. Варіативні фактори пов'язані з тенденціями в еволюції соціальної системи, характеризують її стан у кожний даний момент розвитку.

Вихід суттєвих варіативних факторів за граничні значення викликає кризові явища в межах існуючої системи. Чим більший спектр цих факторів охоплюють екстремальні значення, тим глибшими й масштабнішими є потрясіння в перехідному суспільстві: від кризи окремої сфери (структурна криза) до системної (загальнонаціональної) кризи. У тому випадку, якщо радикальні зміни захоплюють соціальні константи, криза переходить у нову якість: ламання соціальних архетипів (цивілізаційного коду нації) переводить системну кризу на рівень соціальної катастрофи з непередбаченими наслідками.

Феномен національної безпеки з урахуванням зовнішніх і внутрішніх джерел і факторів впливу необхідно аналізувати як системний феномен. Системою національної безпеки є сенс вважати певну сукупність суспільних та державних структур та недержавних організацій, які функціонують у сфері захисту прав та свобод громадян, базових цінностей суспільства від внутрішніх та зовнішніх загроз, а також підсистему державних законодавчих актів та нормативних документів недержавних (суспільних) організацій. В умовах, коли вказані вище основні компоненти є суттєво розмитими, нестійкими відносними, розгляд і аналіз системи національної безпеки відносно основних рівневих елементів (особистості, держави й суспільства) є найбільш продуктивним і адекватним філософському розумінню даного соціокультурного феномена.

З точки зору антропоцентричного підходу безпека особистості й національна безпека знаходяться у тісній діалектичній єдності й у стані взаємодоповнюваності. Безпека особистості має стати невід'ємною складовою національної безпеки, остання ж повинна виступати однією з форм забезпечення соціальної безпеки – одного з основних аспектів безпеки особистості. Підхід до вирішення усього комплексу соціокультурних про-

блем у сучасному суспільстві з описаної вище точки зору передбачає деяку зміну пріоритетів. Не людина – заради досягнення цілей (соціальних, політичних, економічних тощо), а соціокультурне середовище – заради інтересів безпечного розвитку особистості; не людина – заради охорони державних кордонів, а держава – для охорони і забезпечення безпеки людини, для створення й використання тих переваг розвитку, які досягаються завдяки суспільно-державній життєдіяльності. Безпека особистості визначається крізь призму можливості використовувати право вибору в умовах свободи й безпеки, а також повної впевненості у тому, що ці можливості збережуться й надалі. При цьому виділяються два основних аспекти безпеки особистості: свобода від постійних об'єктивних і суб'єктивних загроз і захист від раптових і небезпечних потрясінь, які ламають звичний уклад життя. У контексті філософського бачення проблеми безпеки особистості, проектуючи усталене бачення проблеми національної безпеки взагалі на розглянуту проблему безпеки особистості, виділяється декілька її основних аспектів: економічна безпека, продовольча безпека, екологічна безпека, безпека здоров'я, особиста безпека, політична безпека, суспільна й культурна безпека.

Залежно від ознаки, покладеної в основу класифікації таких загроз безпеці особистості, типи таких загроз можуть розрізнятися: за *ступенем універсальності* – загальні й специфічні; за *часом дії* – постійні, довгострокові, короткострокові; за *територіальною поширеністю* – глобальні, регіональні; національні (у межах певних національних кордонів), місцеві; за *способом дії* – відкриті (явні) й приховані (латентні); за *джерелами виникнення* – природні (природна стихія), штучні (результат людської діяльності), змішані (людська діяльність, що сприяє виникненню стихійного лиха); за *характером виникнення* – навмисні й ненавмисні (як закономірний або непередбачений побічний результат певних дій або явищ); за *характером дії* – такі, що проявляються поступово або раптово; такі, що спричиняють прямий (безпосередній) або побічний збиток; за *ступенем небезпеки* – з наслідками переборними, непереборними, переборними частково; за *можливістю запобігання* – загрози, яким можна запобігти цілком, частково і неможливо запобігти зовсім.

Серед усієї сукупності факторів, які визначають безпеку суспільства й держави у сучасних умовах, найсуттєвішими є культурні, інформаційні, екологічні, маргінальні та ментальні фактори. Незважаючи на сприйнятливність сучасного суспільства до деструктивних небезпечних впливів, кожне із таких суспільств має в арсеналі захисних засобів певні іманент-

ні «шити», одним із найголовніших серед яких є аксіологічне поле, система суспільних цінностей і традицій. Аксіологічне поле соціуму (цивілізації) відіграє роль «озонового шару», що охороняє культуру від «опромінення», яке йде від інших соціокультурних систем, від маргіналізації, що особливо потужно проявляється в умовах глобалізації. Сила цього поля неоднакова (внаслідок неоднаковості захисних потенціалів різних перехідних суспільств), як неоднакова й потужність зовнішніх впливів. В окремих випадках вони можуть бути попросту згубними, про що наочно свідчить загибель більшості архаїчних культур при спробах модернізуватися. До того ж у перехідних суспільств істотно ослаблені соціокультурні фільтри, що охороняють їх від руйнування при міжцивілізаційній (у рамках глобалізації) взаємодії.

У даному контексті особливого значення набуває феномен маргінальності як наслідок і результат об'єктивних протиріч суспільного розвитку, де суб'єктом суспільства (держави) виступає як певна персоніфікація етнічних, економічних, соціальних і культурних відносин певної історичної епохи в її просторово-тимчасовій локалізації. Вектори подальшого розвитку маргінальних суб'єктів можуть задавати різну спрямованість динаміці розвитку перехідних суспільств: як негативну – деформація і руйнування перехідних соціумів, так і позитивну – формування якісно нових соціокультурних структур як на мікро-, так і на макрорівні, які є спроможними забезпечити безпеку суспільства й держави. Досягається це через інноваційну діяльність у різних сферах суспільного буття і закріплення цієї діяльності за допомогою механізму трансляції. Маргінальність як причина періодичних флуктуацій соціуму є захисним механізмом суспільного буття, що охороняє його від розвитку за єдиним і, можливо, тупиковим напрямком; це механізм розмаїтості, яка самовідтворюється. У тому чи іншому ступені вона властива будь-яким типам суспільства протягом усієї людської історії, але особливо актуалізується в умовах соціальних та інших нестабільностей, коли проблема забезпечення безпеки суспільства й держави стає найголовнішою і поглинає у себе всі інші суспільні проблеми.

Співвідношення між центрами сили у складній системі динамічної рівноваги, баланс між ними, що виступає як загальний принцип системної взаємодії, має певну мінливість. Звідси виникає складність в узгодженні національних інтересів, при цьому урахування співвідношення сил між найбільш значними учасниками світової політики в кожному даному випадку є найважливішим завданням при визначенні геополітичних цілей

і завдань, пов'язаних з безпекою країни. Баланс сил у будь-якій геополітичній системі самим тісним чином пов'язаний з головними завданнями держав, з інтересами забезпечення їхньої безпеки. В контексті цього можна виділити низку напрямків вирішення проблем забезпечення безпеки в умовах транзитивності. По-перше, дослідження політичних явищ з точки зору геополітики дає нові можливості у сфері дослідження макрополітичних процесів і стратегічного прогнозу в інтересах безпеки. При цьому геополітичний аналіз за цілою низкою позицій збігається з дослідницькими напрямками в межах культурно-цивілізаційного підходу; їхня взаємодоповнюваність підвищує цінність і вірогідність адекватності знання про великомасштабні процеси у сфері безпеки. По-друге, використання геополітичних побудов дає можливість перебороти певну однобічність у тлумаченні зовнішньополітичних (особливо глобальних і регіональних) проблем безпеки, оскільки геополітика пов'язує воедино зовнішній і внутрішній аспекти політики. По-третє, геополітичний аналіз орієнтує на вивчення потенціалів напруги в регіонах і у світі в цілому, акцентує увагу на протиріччях між різними (протилежними) типами освоєння географічного середовища.

За допомогою поєднання різноманітних наукових методів дослідження можна проаналізувати сутність механізму забезпечення національної безпеки. Система діяльності в рамках механізму забезпечення національної безпеки – є системою взаємодії суб'єкта й умов, у яких він існує, самореалізується. Ця самореалізація, усвідомлювана суб'єктом як мета його діяльності, на етапі цілепокладення є можливістю; перетворення можливості в дійсність відбувається тільки при наявності певних умов шляхом перенесення активності суб'єкта на об'єкт (інший суб'єкт). Сам суб'єкт, виступає в цьому процесі як активна сторона. Він прагне опанувати в тій або іншій формі умовами своєї самореалізації. Певною кількістю умов забезпечення безпеки він опановує теоретично, деяку кількість сприятливих умов він створює сам, виходячи зі своїх цінностей, на основі теоретичного освоєння цих умов. Сукупність умов безпечного існування як окремого суб'єкта, так і суспільства (держави) у цілому, якими (умовами) він опанував у процесі самореалізації, і які він, таким чином, у змозі контролювати, є безпекою суб'єкта (суспільства, держави), безпекою його діяльності. Механізм забезпечення національної безпеки як механізм процесу оволодіння умовами існування є в той же час механізмом процесу реалізації свободи суб'єкта як здатності контролювати умови власного безпечного існування.

Основними компонентами механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій найбільш доцільно вважати: зумовлені потребами функціонування та розвитку особистості, держави й суспільства цілі забезпечення національної безпеки; систему суб'єктно-об'єктних відносин процесу забезпечення національної безпеки; методи, способи, засоби, шляхи форми й результати (показники) діяльності щодо забезпечення національної безпеки; суб'єктів, в діяльності яких реалізуються закономірності функціонування та розвитку системи забезпечення національної безпеки.

В основі особливостей реалізації механізму забезпечення національної безпеки у сучасних умовах, в яких необхідно забезпечувати безпеку особистості, держави й суспільства, є певна реальність, яка є не стільки організованою за правилами людського розуму, скільки хаотичною, де випадковість і необхідність, стійкість і лабільність, детермінація й індетермінація, зворотність і незворотність, рівноважність і нерівноважність, лінійність і нелінійність, динамічність і стабільність, свобода й свавілля та інші характеристики, що взаємно виключають одна одну, не просто «уживаються» чи антагонізують між собою, а й проникають одна в одну в будь-якій своїй зміні, русі чи спокої. Структурогенез, зміни у сучасних соціальних системах відбуваються в ситуації максимальної нестійкості. До того ж поняття нестійкості (нестабільності) у такій концепції за певних умов може втрачати негативний відтінок. Сильна нестійкість притаманна не всій системі забезпечення національної безпеки, а є локалізованою в частині, яка забезпечує її саморозвиток. Стосовно досліджуваної проблеми, конструктивна нестійкість може локалізуватися на рівні органів державного управління або на рівні воєнної організації держави. Стійкості стаціонарного стану системи можуть загрожувати тільки стадії, які містять автокаталітичні петлі. Такі стадії індукуються організацією (недоліками управління, регулювання соціальних процесів і процесів забезпечення безпеки у різноманітних напрямках тощо), оскільки саме вона (організація) через автокаталітичність здатна періодично бути нерівноважною, нестійкою. Такий феномен, у свою чергу, передбачає будь-які організації (реорганізації), які проводяться як у суспільстві, так і в самій системі забезпечення національної безпеки і які мають властивість амбівалентності, тобто здатність як упорядковувати, так і посилювати хаос. Тут особливо актуалізується значення державної й суспільної діяльності, яка повинна бути спрямованою на упередження й знешкодження будь-яких волонтаристських втручань у структуру системи забезпечення на-

ціональної безпеки, які ведуть до підсилення в ній «дурної» нестійкості: дисгармонійних тенденцій, диспропорцій, виникнення суб'єктивних протиріч, конфліктів, дисбалансу.

Особливістю механізму забезпечення національної безпеки соціальних систем у сучасних умовах та його динаміки є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової системи. Сутність внутрішньосистемних процесів у сучасних умовах полягає в різкій зміні потенціалів суб'єктів (елементів, підсистем) системи безпеки, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію, рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, отримують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості. Суть категорії «особливе» в усвідомленні реалізації механізму забезпечення національної безпеки складає діалектика взаємозв'язку державної діяльності (як діяльності основного суб'єкта забезпечення національної безпеки) й діяльності суспільства (як елементів громадянського суспільства).

З метою визначення основних напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки в трансформаційних умовах є сенс здійснити систему заходів на різних рівнях соціального буття. На національному рівні до вказаних заходів доцільно віднести формування стабільної економічної та політичної системи, забезпечення зростання рівня матеріального добробуту, вироблення надійних механізмів подолання соціальних та етнічних конфліктів тощо.

Забезпечення безпеки на регіональному рівні передбачає створення та ефективне функціонування регіональних інститутів та відповідних механізмів, що дають можливість створити своєрідний «пояс безпеки» навколо кожної з країн.

Третій, глобальний рівень має геоекономічний та культурно-цивілізаційний виміри й залежить від місця кожної з країн у світовій економіці, а також її приналежності до певного цивілізаційного ареалу. Як свідчать результати аналізу, у даному випадку переважна більшість сучасних держав є швидше об'єктом, ніж суб'єктом безпеки, проте правильний вибір дає можливість спиратися на серйозну зовнішню інституційну підтримку.

Основними тенденціями, які здійснюють безпосередній вплив на

практичну реалізацію механізму забезпечення національної безпеки доцільно вважати: прискорення інтеграційних процесів; наростання трансатлантичних протиріч; домінування консервативно-авторитарної хвилі суспільного розвитку та зростання контролю її носіїв за політичними процесами; формування сил політичного реваншу; прискорене формування військово-політичних та економічних структур реінтеграційного характеру; постійне Росії посилювати довготривалий вплив на пострадянському просторі. В контексті цього комплекс напрямків оптимізації механізму забезпечення національної безпеки включає у себе комплекс заходів у сфері зовнішньоекономічної та внутрішньоекономічної діяльності; заходи щодо захисту конституційного ладу і зміцнення державності, удосконалення внутрішньодержавних, внутрішньосуспільних відносин і місцевого самоврядування; напрямки діяльності у сфері боротьби зі злочинністю, тероризмом, наркобізнесом і контрабандою; зовнішньо- та внутрішньополітичні заходи; комплекс заходів для захисту культурної, духовно-моральної спадщини, історичних традицій і норм суспільного життя, збереження культурного надбання народу; напрямки формування державної політики у сфері духовного й морального виховання населення; заходи стосовно введення заборони на використання ефірного часу в електронних засобах масової інформації для прокату програм, що пропагують насильство, що експлуатують ниці прояви, а також заходи для протидії негативному впливу іноземних релігійних організацій і місіонерів; заходи щодо створення соціально-економічних умов для здійснення творчої діяльності й функціонування установ культури; інформаційні заходи; використання впливу елементів громадянського суспільства.

Цілком очевидно, що абсолютної безпеки бути не може, оскільки повністю ізолювати державу, суспільство і його індивідів від негативного впливу загрозливих факторів навколишнього середовища й забезпечити їхнє безконфліктне існування просто нереально. Разом з тим, підвищити рівень їхньої безпеки до рівня, що гарантує ненасильницький їх розвиток і виключає заподіяння неприйнятної збитку, необхідно і можливо.

Формування концептуальних засад та створення відповідних механізмів національної безпеки є життєво важливим для суспільств (держав). Безпека має національний, регіональний та глобальний виміри і для ефективного її забезпечення дуже важливою є синхронізація зусиль у всіх трьох вимірах. Зважаючи на історичні та геополітичні особливості, регіональний вимір є певною мірою домінуючим, оскільки саме процеси

в Європі створюють потужний і одночасно протирічливий вплив, визначаючи тим самим характер та механізми у цій сфері.

У будь-якому разі сьогодні необхідна принципово нова методологія участі в розв'язанні глобальних проблем і науково обґрунтована стратегія забезпечення національної безпеки. Філософська розробка проблеми забезпечення національної безпеки в сучасних умовах дасть можливість не лише попередити й відвернути небажані вектори розвитку соціумів, а й забезпечити необхідний рівень безпеки особистості, суспільства й держави. Однак така можливість може перетворитися в дійсність лише за умови ретельного урахування всіх компонентів, які здійснюють вплив на ефективність вирішення даного надзвичайно складного і соціально значущого завдання.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абалкин Л. И. Вызовы нового века. Москва: Институт экономики РАН, 2001. 287 с.
2. Абрамов М. А. Воздух свободы. Вступление. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс- Традиция, 2000. С. 7–28.
3. Августин Блаженный. О Граде Божьем. Санкт-Петербург: Алетейя; Киев: УЦИИМ-Пресс, 1998. 684 с.
4. Авдеев Е. Роль СМИ в современном мире: информационная война как новая реальность. URL: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/avdeev_konfmt.pdf.
5. Агамбен Дж. Номо sacer. Суверенная власть и голая жизнь. Москва: Изд-во «Европа», 2011. 256 с.
6. Агамбен Дж. Номо sacer. Что остается после Освенцима. Москва: Изд-во «Европа», 2012. 192 с.
7. Агамбен Дж. Номо sacer. Чрезвычайное положение. Москва: Изд-во «Европа», 2011. 148 с.
8. Агамбен Дж. Что такое повелевать? Москва: Грюндриссе, 2013. 72 с.
9. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / керівник проекту, упоряд. і наук. ред. П. П. Гай-Нижник. Київ: «МП Леся», 2016. 586 с.
10. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Фонд «За эконом. грамотность», 1995. 296 с.
11. Азарова Ю. О. Культуротворческие интенции деконструкции Ж. Деррида: дис... канд. филос. наук. Харьков, 2004. 206 с.
12. Акімова Л. М. Державне управління як суб'єкт забезпечення економічної безпеки України: сутність та зміст. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 5. С. 110–115.
13. Алексейченко О. В. Політика Російської Федерації щодо «заморожених конфліктів» на пострадянському просторі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2015. 22 с.

14. Алексидзе Л. А. Некоторые вопросы теории международного права: императивные нормы (jus cogens). Тбилиси: Из-во Тбил. ун-та. 1982. 406 с.
15. Алиева О. Г., Саввина О. В., Моисеенко М. В. Кризис национальных культур в эпоху глобализации. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия*. 2014. № 2. С. 82–90.
16. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. *Политические исследования*. 1992. № 4. С. 122–134.
17. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни. Москва: Мысль, 1989. 187 с.
18. Алямік Р. В., Федорін М. П. Правове забезпечення національної інформаційної безпеки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 4. С. 91–96.
19. Анатомія кризисов: монографія / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др.; отв. ред. В. М. Котляков. Москва: Наука, 1999. 237 с.
20. Ангеліна Е. О. Діалектика глобально-інтеграційних процесів в контексті інформаційної цивілізації: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Донецьк, 2012. 16 с.
21. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. Москва: Кучково поле, 2016. 416 с.
22. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навчальний та науково-практичний посібник. Київ: Знання-Прес, 2002. 332 с.
23. Андрущенко В. Світанок Європи. Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи ХХІ століття. Київ: Знання України, 2011. 1099 с.
24. Андрущенко С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: монографія. Київ: Логос, 2005. 286 с.
25. Анохин П. К. Узловые вопросы функциональной системы. Москва: Наука, 1980. 198 с.
26. Анохин П. К. Философские аспекты теории функциональной системы. Москва: Наука, 1978. 128 с.
27. Антология мировой философии в четырех томах. Философия древности и средневековья / под. ред. В. В. Соколова. Москва: Мысль, 1969. Том 1. 276 с.
28. Антонюк О. Основи етнополітики: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: МАУП, 2005. 432 с.
29. Аристотель. Сочинения. в 4 т. Т. 4 / пер. с древнегреч.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. 830 с.

30. Арон Р. Мир и война между народами / под общ. ред. Даниленко В. И. Москва: NOTA BENE, 2000. 880 с.
31. Арон Раймон. Мир і війна між націями / пер. з фр. Віктор Шовкун, Зоя Борисюк та Григорій Філіпчук. Київ: МП«Юніверс», 2000. 688 с.
32. Арсеньєва Т. І. Формування позитивних цілей суб'єктів масової комунікації як протидія застосуванню інформаційної зброї: російський досвід. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. 2004. С. 194–202.
33. Артёмова Т. І. Концепція національної безпеки та перспективи її втілення в економіці України. *Наукові записки НАУКМА. Економічні науки*. 2012. Т. 133. С. 3–9.
34. Артюшин Л. М., Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: монографія. Харків: НУВС, 2003. 176 с.
35. Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності людини в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. №2. С. 34–38.
36. Атаманов Г. А. Информационная безопасность в современном российском обществе (социально-философский аспект): дис. ... канд. филос. наук. Волгоград, 2006. 168 с.
37. Ахиезер А. Дезорганизация как категория общественной науки. *Общественные науки и современность*. 1995. №6. С. 47–61.
38. Ахиезер А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности. *Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования*. 2006. №6. С. 110–113.
39. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект. *Політичний менеджмент*. 2005. №5. С. 161–168.
40. Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право: підручник. Харків: Одісей. 2008. 704 с.
41. Балабанов И. Т. Риск-менеджмент. Москва: Финансы и статистика, 1996. 192 с.
42. Балута Т. П. Групи інтересів у політичному процесі сучасної України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2010. 17 с.
43. Баранівський В. Ф. Вища освіта у вирішенні проблем духовної безпеки українського суспільства. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Філософія*. 2013. №41 (1). С. 206–221.
44. Баранов О. П. Фінансування тероризму як загроза національній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. №9. С. 108–112.
45. Барановський Ф. Вплив громадського суспільства на процес європейської та євроатлантичної інтеграції: український контекст. *Наукові записки*

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3. С. 198–218.

46. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / пер. с фр.; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. Москва: Прогресс, 1989. 616 с.
47. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. Москва: Юридическая литература, 1989. 448 с.
48. Батай Ж. Теория религии. Литература и зло. Минск: Современный литератор, 2000. 352 с.
49. Баталер-Будон Т. 50 великих книг по философии / пер. с англ. К. Савельевой. Москва: Эксмо, 2014. 575 с.
50. Батищев Г. С. Истина и безусловные ценности. *Гуманистические ценности современной культуры*. Москва: ИФ АН СССР, 1988. С. 5–22.
51. Бевз Т. Соборність України: виклики і загрози. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 1. С. 269–281.
52. Бевзенко Л. Доглибиннопсихічний чинник як підстава самоорганізаційного аналізу динаміки соціальних систем. *Філософська і соціологічна думка*. 1996. №5–6. С. 36–74.
53. Беззуб І. Сучасний стан і перспективи української євроінтеграції. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1209.
54. Беззуб І. Україна – НАТО: стан та перспективи взаємовідносин. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2751:ukrajina-nato-stan-taperspektivi-vzaemovidnosin&catid=8&Itemid=350.
55. Безотосний М. Національна ідея – основа консолідації українського суспільства на сучасному етапі. *Рідний край*. 2013. №2 (29). С. 69–72.
56. Белецкий М., Толпыго А. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины (по данным социологических опросов). *Социс*. 1998. №4. С. 76–78.
57. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Асадеміа, 2004. 783 с.
58. Белов А. Национальная безопасность – безопасность личности, общества и государства. URL: <http://www.niss.gov.ua/book/belov/1.htm>.
59. Белов П. Вызовы национальной безопасности России в XX веке. *Обозреватель*. 2000. №4 (123). С. 40–43.
60. Бельський Ю. Щодо визначення поняття кіберзлочину. *Юридичний вісник*. 2014. №6. С. 414–415.

61. Бень Я. О. Євроатлантична інтеграція України: від хартії про особливе партнерство до основного закону держави. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 8. С. 141–146.
62. Беньямин В. Учение о подобии. Медиаэстетические произведения: сборник статей. Москва: РГГУ, 2012. 290 с.
63. Бергсон А. Два источника морали и религии / пер. с фр., примеч. А. Б. Гофмана. Москва: Канон, 1994. 382 с.
64. Бергсон А. Творческая эволюция. Материя и память / пер. с фр. Минск: Харвест, 1999. 1407 с.
65. Берд П. Національний інтерес. *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. С. 436–437.
66. Бердсолл Н. Усиление неравенства в новой глобальной экономике. *Вопросы экономики*. 2006. № 4. С. 84–89.
67. Бердяев Н. А. Самопознание. Москва: Книга, 1991. 444 с.
68. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, Нева; Москва: Олма-Пресс, 2002. 510 с.
69. Берталанфи Л. фон. История и статус общей теории систем. *Системное исследование. Ежегодник*. Москва: Наука, 1973. С. 20–36.
70. Беспалый В. О. Вызовы современности в условиях глобализации: социальные аспекты. *Беларусь и Россия: социальная сфера и социокультурная динамика: сб. науч. тр.* Минск, 2008. С. 89–110.
71. Бестужева С. В., Литовченко І. В., Бестужев В. О. Теоретико-методичне забезпечення підвищення рівня екологічної безпеки України в умовах євроінтеграції. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2019. № 1. С. 149–159.
72. Беловецька Л. Е. Проблема збереження національної ідентичності як складової духовної безпеки українського суспільства. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 2. С. 6–14.
73. Биктимирова З. З. Безопасность в концепции развития человека. *Общественные науки и современность*. 2002. № 6. С. 135–142.
74. Бичко О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Сер. «Психологічні науки»*. 2009. Вип. 74. Т. 1. 280 с.
75. Білецька А. В. Стратегії формування ефективної моделі соціально-економічного розвитку як основа суспільної стабільності та національної безпеки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 125 (10). С. 257–263.

76. Біловус Л. І. Українська церква у США на шпальтах україномовних періодичних видань: культурно-освітня діяльність. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 123 (8). С. 87–92.
77. Білорус О. Г. Новітній вимір екологічної безпеки в умовах посилення глобалізаційних викликів. *Фінанси України*. 2019. № 5. С. 124–126.
78. Богатуров А. Д. Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после второй мировой войны (1945-1995). Москва: Конверт-МОНФ, 1997. 352 с.
79. Богаченко В. В. Девіація та маргіналізації як нелінійні соціокультурні інваріанти процесу самоідентифікації суб'єкта соціальної дії. *Наукове пізнання: методологія та технологія. Філософія*. 2014. Вип. 2. С. 21–29.
80. Богданов А. А. Всеобщая организационная наука. (Тектология). В 3-х частях (томах). Ленинград-Москва: Книга, 1925 (ч. 1), 1927 (ч. 2), 1929 (ч. 3).
81. Богданович В. Ю., Маначинский А. Я. Методологические основы системных исследований проблем военной безопасности и государства. Київ: НІСД, 2001. 172 с.
82. Богданович В. Ю., Сиротенко А. М., Вовчанський В. І., Прима А. М. Нові «лабіринти» безпекового середовища та їх вплив на забезпечення воєнної безпеки держави. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2019. № 2. С. 9–15.
83. Богоявленский С. Б. Управление риском в социально-экономических системах: учебное пособие. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУЭФ, 2010. 144 с.
84. Богун М. О. Влада і народ: архетипи та кенотипи потестарних відносин. *Актуальні проблеми філософії та політології*. 2017. Вип. 17. С. 10–13.
85. Богуш Л. Г. Якість життя в параметрах та індикаторах соціальних процесів. *Економіка та держава*. 2013. № 11. С. 59–63.
86. Боднар А. О. Аналіз державної євроінтеграційної політики: політико-правовий аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 113–114.
87. Боднар І. Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. *Механізм регулювання економіки*. 2014. № 1. С. 68–75.
88. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. Москва: Добросвет, 2000. 258 с.
89. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / пер. с фр. С. Н. Зенкина. 3-е изд. Москва: Добросвет; КДУ, 2009. 389 с.
90. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. Москва: Добросвет, 2000. 387 с.

91. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. URL.: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml.
92. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Тула, 2013. 204 с.
93. Бодрук О. С. Структура воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти: монографія. Київ: НІПМБ, 2001. 300 с.
94. Бодрук О. Силова грань безпеки. *Політика і час*. 2005. №4. С. 47–56.
95. Бойченко І. В. Цивілізація: структура і динаміка. Київ: Видавець Купріянова О. О., 2003. 448 с.
96. Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 976 с.
97. Бондар Ю. В., Головатий М. Ф., Сенченко М. І. Енциклопедія для видавця та журналіста. Київ: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2010. 400 с.
98. Бондарчук О. І. Психологічні особливості взаємодії у віртуальних соціальних мережах. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 7–11.
99. Борисов А. М. Государство и религия: аспект вопроса государственной безопасности. URL: http://dpr.ru/pravo/pravo_6_12.htm.
100. Бортник Н. П. Філософсько-правове розуміння причин трудової міграції населення. *Митна справа*. 2012. №1 (79). Ч. 2. Кн. 2. С. 329–333.
101. Бразгалина Е. В. Биобезопасность человека и политика. *Вестник Моск. ун-та. Серия 12. Политические науки*. 2002. №3. С. 80–94.
102. Браннік З. П., Романенко І. О. Інтелектуальна міграція як об’єкт статистичного дослідження. *Ефективна економіка*. 2014. №6. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3096>.
103. Брега А. В. Риск в системе категорий, характеризующих антитезу национальной безопасности. *Национальная безопасность: научное и государственное управленческое содержание: материалы Всероссийской научной конференции (г. Москва, 4 декабря 2009 г.)*. Москва: Научный эксперт, 2010. С. 737–753.
104. Бредун І. Поняття соборності в сучасній філософії. *Гуманітарний часопис*. 2014. №4. С. 65–72.
105. Бугайцов С. Г. Теоретичні засади державного управління забезпеченням економічної безпеки в Україні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. №3. С. 77–82.
106. Буран О. А. Використання спеціальних інформаційних технологій в духовно-релігійному житті держави як загроза для національної безпеки України. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Право*. 2020. Вип. 8. С. 101–10.

107. Буркинський Б. В., Степанов В. Н. Національні цінності і інтереси України (методологічні і прикладні аспекти дослідження). *Економічні інновації*. 2017. Випуск №63. С. 45–52.
108. Бусол О. Ю. Організована злочинність в Україні: стан і проблеми реалізації державної політики у сфері протидії цьому явищу. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. №2. С. 60–71.
109. Бутовская М. Л. Агрессия и примирение как проявление социальности у приматов и человека. *Общественные науки и современность*. 1998. №6. С. 149–160.
110. Бутченко Т. І. Соціально-політичне проектування: проблема взаємозв'язку суспільних потреб і державних інтересів: монографія, 2011. 280 с.
111. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность. *Полис*. 2002. №4. С. 146–158.
112. В ООН нарахували 44 тисячі загиблих і поранених внаслідок бойових дій на Донбасі. URL: <https://tsn.ua/ato/v-oon-narahuvali-44-tisyachi-zagiblih-i-poranenih-vnaslidok-boyovih-diy-na-donbasi-1443645.html>.
113. В Україні збільшилася кількість громадян, які вважають себе етнічними українцями URL: <https://www.unian.ua/society/2206159-v-ukrajini-zbilshilasya-kilkist-gromadyan-yaki-vvajayut-sebe-etnichnimi-ukrajintsyami-opituvannya.html>.
114. Валла Л. Об истинном и ложном благе. О свободе воли / пер. с лат. В. А. Андрушко и др.; отв. ред. А. Х. Горфункель; сост. и авт. вступ, ст. Н. В. Ревякина. Москва: Наука, 1989. 475 с.
115. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Логос, 2003. 368 с.
116. Василенко И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 269 с.
117. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. Москва : Высш. шк., 1994. Т. 1. 494 с.
118. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика в теории социальной самоорганизации). Санкт-Петербург: Лань, 1999. 480 с.
119. Введение христианства на Руси / под ред. А. Д. Сухова. Москва: Мысль, 1987. 300 с.
120. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 804 с.
121. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / перекл. з німецької О. Погорілого. Київ: Основи, 1994. 261 с.

122. Великие мыслители о великих вопросах. Современная западная философия / пер. с англ., под. ред. Роя Абрахама Варгезе. Москва: Гранд: Фаир пресс, 2000. 398 с.
123. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
124. Великодна Є. М. Медіа-освіта як чинник забезпечення здоров'я людини: філософський вимір проблеми. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 119 (4). С. 293–296.
125. Величко М. В. Біобезпека в системі громадського здоров'я. *Проблеми харчування*. 2017. № 2. С. 57–62.
126. Велівеченко В. Ф. Політичний медіадискурс: мовні засоби реалізації функції маніпулятивного впливу. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*. 2017. № 2. С. 21–27.
127. Верховод В. І. Особливості інтерпретації корупції та хабарництва в науковому та суспільному дискурсі сучасної України. *Грані*. 2019. Т. 22. № 1. С. 86–94.
128. Весельська Л. А. Державна політика України щодо протидії нелегальній міграції. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=990>.
129. Викулов С. Ф. Методология оценки оборонного и военно-экономического потенциалов государства. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2013. № 29 (218). С. 2–12.
130. Вишневська О. М., Камашева С. А., Камашев А. В. Глобалізаційні процеси у формуванні екологічної безпеки світу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2019. Вип. 36. С. 114–121.
131. Віденська конвенція про право міжнародних договорів https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
132. Владимиров А. «Вызовы», «риски», «опасности», «угрозы», «кризисы», «катастрофы» и «крах» как важные категории политологии и теории войны. URL: http://www.kadet.ru/lichno/vlad_v/Ocenka_riskov.htm.
133. Власюк О. С., Кононенко С. В. Актуальні аспекти вдосконалення моделі національної безпеки України. *Стратегічна понорама*. 2017. № 1. С. 17–23.
134. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибр. наук. праці. Київ: НІСД, 2016. 528 с.
135. Возжеников А. В. Гомеостаз и национальная безопасность. Синергетика, философия, культура. Москва: Изд-во РАГС, 2001. 347 с.
136. Возжеников А. В. Национальная безопасность России: методология исследования и политика обеспечения. Москва: Изд-во РАГС, 2002. 424 с.

137. Война и мир в терминах и определениях. / Д. О. Рогозин и др.; ред. Д. О. Рогозин. Москва: Издательский дом «Порог», 2004. 624 с.
138. Войціховський А. В. Кібербезпека як напрям євроатлантичної інтеграції України. *Право і безпека у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції*: зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами дискус. панелі II Харків. міжнар. юрид. форуму (м. Харків, 28 верес. 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 42–48.
139. Войчишин В. Б. Кібернетичний злочин як ціннісне поняття. *Правова держава*. 2015. №20. С. 8–15.
140. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
141. Волков В. А., Афиногенов Д. В. Экополитические пространства – новые политические измерения *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С. 59–67.
142. Волкова В. И., Денисов А. А. Основы теории систем и системного анализа. Санкт-Петербург: ГТУ, 1999. 510 с.
143. Володько В. В. Вплив трудової міграції на сімейні ролі сучасних українських жінок (з досвідом роботи у Польщі та Греції): автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ, 2011. 16 с.
144. Вонсович О. С. Вплив політичної кризи в Україні на функціонування системи забезпечення національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. – 2018. – Вип. 128. – С. 303–305.
145. Вонсович О. С. Саміт Україна – Європейський союз: підсумки та перспективи. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Випуск 116 (1). С. 308–311.
146. Воробієнко П. П., Каптур В. А., Василенко О. А. Педагогічне обґрунтування системи фільтрації нецільових ресурсів мережі Інтернет. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2013. №1. С. 170–175.
147. Воронич Б. О., Єгоров Ю. В., Костенко Г. Ф. Оцінка геополітичної обстановки та прийняття стратегічних рішень щодо запобігання воєнним конфліктам: монографія. Київ: [Паливода А. В.], 2011. 172 с.
148. Ворона В. Вимірювання стану і динаміки суспільства. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 13–23.
149. Воронин А. А., Мишин С. П. Оптимальные иерархические структуры. Москва: ИПУ РАН, 2003. 214 с.
150. Воронкова В. Г. Політика євроатлантичної інтеграції України: методика антропологічної експертизи. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 21–35.

151. Гайденко П. П. Природа в религиозном мировосприятии. *Вопросы философии*. №3. 1995. С. 43–52.
152. Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.
153. Гапченко О. В. Архетип свободи в українській традиції. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 127. С. 245–247.
154. Гастинщиков В., Онищук М. Україна і НАТО: проблеми євроатлантичної інтеграції України крізь призму діяльності вітчизняних ЗМІ (аналітичний огляд). *Вісник Книжкової палати*. 2017. №9. С. 28–31.
155. Гацко М. Ф. Основы национальной безопасности: учебное пособие. Ногинск: Издание Ногинского филиала РАНХ и ГС. 2014. 130 с.
156. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. Москва: Мысль, 1990. 534 с.
157. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія. Київ: Знання, 1999. 426 с.
158. Герасіна Л. М., Панов М. І. Глобалізація як виклик сучасності: політологічний і правовий аспект. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Вип. 9. С. 36–49.
159. Герье В. Блаженный Августин. Москва, 1910. 348 с.
160. Гесиод. Работы и дни. *Античная литература. Греция. Антология*. Ч. 1 / сост. Н. А. Федоров, В. И. Мирошенкова. Москва: Высшая школа, 1989. С. 59–69.
161. Гессе Г. Письма по кругу: Художественная публицистика / пер. с нем.; сост., авт. предисл., и коммент. В. Д. Седельник. Москва: Прогресс, 1987. 395 с.
162. Гжегорчик А. Духовная коммуникация в свете идеала ненасилия. *Вопросы философии*. 1992. №3. С. 12–18.
163. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва: Весь мир, 2004. 120 с.
164. Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2011. Т. 155. Вип. 143. С. 42–46.
165. Глембоцький Д. О. Осмислення поняття «національний інтерес» для подальшої реалізації в розвитку країни. *Вісник Національної академії державного управління*. 2011. С. 22–28.
166. Гоббс Т. Левиафан. Москва: Мысль, 2001. 487 с.
167. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 2 / сост., ред., авт., примеч. В. В. Соколов; пер. с лат. и англ. Москва: Мысль, 1991. 735 с.

168. Гобхаус Л. Либерализация. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 83–183.
169. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / пер. з англ. О. Рябова. Львів: Кальварія, 2004. 264 с.
170. Годлюк А. Позиція НАТО і ЄС щодо інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур в умовах кризи європейської безпеки. *Американська історія та політика*. 2018. №5. С. 185–197.
171. Голяков О. С. Соціальне як антропологічна константа: проблематика соціального і знанневого у європейських соціально-антропологічних студіях першої половини ХХ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2013. № 1053, Вип. 31. С. 22–28.
172. Головаха Е. Как изменились украинцы за 25 лет независимости. URL: <https://focus.ua>.
173. Головаха Є. Українське суспільство: вектори трансформації. Відеозапис лекції «Українське суспільство: вектори трансформації», виголошеної у Центрі міської історії Центрально-Східної Європи (Львів, 14 вересня 2016 р.). URL: <https://zbruc.eu/node/59471>.
174. Горбатюк С. Є. Еволюція феномену безпеки: від стародавніх політико-правових учень – до сучасної наукової думки. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2016. №2. С. 28–35.
175. Горбатюк С. Є. Теорія цінностей як методологічна основа аксіології соціогуманітарної безпеки. *Вісник НАДУ при Президентіві України (Серія “Державне управління”)*. 2016. №4. С. 20–30.
176. Горбулін В. Национальная безопасность Украины и международная безопасность. *Политическая мысль*. 1997. №1. С. 76–88.
177. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. Київ: Інтертехнологія, 2009. 272 с.
178. Гордійчук О. О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2018. Вип. 1. С. 15–19.
179. Гордійчук О. О. Європейський вектор розвитку України: ментальні засади сумісності з країнами ЄС. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 148 (2). С. 56–60.
180. Гордійчук О. О. Термінологічна проблематика поняття ментальності у соціально-філософському дискурсі. *Вісник Житомирського держав-*

- ного університету імені Івана Франка. Філософські науки. 2019. Вип. 2. С. 39–50.
181. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.
182. Горелов М. Є. Цивілізаційна історія України: нариси. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. 631 с.
183. Горлинський В. В. Духовні координати безпеки суспільства. *Стратегічна панорама*. 2006. № 1. URL: http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php?s=pmb1&issue=2006_1.
184. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: монографія. Київ: ПАРАПАН, 2011. 377 с.
185. Городецька С. Л. Громадянська солідарність як поведінкова стратегія громадянського діалогу. *Грані*. 2014. № 8. С. 80–84.
186. Городяненко В. Теорії середнього рівня: місце у структурі соціологічного знання й тенденції розвитку (Історіографічний аналіз на матеріалі країн СНД). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 187–202.
187. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. МОСКВА: Изд-во РАГС, 1998. 125 с.
188. Греков Л. И. К вопросу о механизме действия и использования социальных законов. *Вопросы философии*. 1982. № 3. С. 81–90.
189. Гринин Л. Е. Глобализация и национальный суверенитет. *История и современность*. Выпуск № 1/2005. URL: <https://www.socionauki.ru/journal/articles/145683/>.
190. Гринюк Р. Ф. Поняття “правового державного ладу” та “правового громадянського суспільства” І. Канта у контексті розвитку теорії правової держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 4. С. 5–15.
191. Грінєнко А. Ю. Визначення факторів та прогнозування показників економічної безпеки держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 17(1). С. 72–76.
192. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются государственное право и право народов, а также принципы публичного права. / пер. с лат. А. Л. Саккетти. Москва: Гос. Изд-во юрид. лит-ры, 1957. 868 с.
193. Грубов В. М. Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма: монографія. Київ: Тов. «ФАДА, ЛТД», 2007. 554 с.
194. Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. Санкт-Петербург: Гуманитарное агентство «Академический проспект», 2000. 120 с.

195. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. Ленинград: Гидрометеиздат, 1990. 643 с.
196. Гусейнов А. А. Понятия насилия и ненасилия. *Вопросы философии*. 1994. № 6. С. 6–12.
197. Гуцалюк М. В. Вдосконалення чинного законодавства з питань протидії кіберзлочинності та забезпечення кібербезпеки. *Інформація і право*. 2017. № 2 (21). С. 99–107.
198. Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. Москва: Русский язык, 1981. Т. 2. И-О. С. 634.
199. Даль Р. Введение в теорию демократии. Москва: Наука, 1992. 160 с.
200. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому / сост., послесловие и комментарии С. А. Вайгачева. Москва: Эксмо, 2003. 639 с.
201. Данильян О. Г. Деякі проблеми розвитку культури в транзитивному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 3 (17). С. 198–200.
202. Данильян О. Г. Місце та функції конфліктів у трансформаційний період розвитку суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2014. Вип. 2 (21). С. 5–12.
203. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. «Симулякр»: концептуалізація феномена у постнеокласичній філософії. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 66–76.
204. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація віртуальної реальності як чинник сучасного вітчизняного суспільного розвитку. *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії*: збірник статей III Міжнародної наукової конференції 17–19 травня 2012 р. Харків: ХНЕУ, 2012. С. 197–203.
205. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. Вип. 2 (33). С. 29–41.
206. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Євроінтеграція й інформаційна безпека України: до проблеми взаємозв'язку. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. 2018. Вип. 80. С. 53–60.
207. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційна безпека України: загрози, зумовлені цивілізаційним вибором європейських цінностей. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. Київ: ТОВ «Вадекс», 2018. Вип. 81. С. 60–67.

208. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне насильство: сутнісні проблеми. *Актуальні наукові розробки*: матеріали VII Міжнародної наукової конференції 17–25 січня 2011 р. Том 8. Право, Державне управління, Історія, Політика, Філософія. Софія: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. С. 61–62.
209. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. №3 (38). С. 8–20.
210. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.
211. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Національна безпека в контексті євроатлантичної інтеграції України: філософська рефлексія. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2020. №1 (44). С. 8–22.
212. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Циклічність і самоорганізація у розвитку соціуму. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2011. Випуск 47. С. 214–220.
213. Данильян О., Дзьобань О. Інформаційне суспільство: амбівалентність динаміки розвитку. *Acta De Historia & Politica: Saeculum XXI*, 2020. С. 39–49. №1. URL: <https://ahpsxxi.org/index.php/journal/article/view/8>.
214. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковність. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія. 2020. №3 (46). С. 28–43.
215. Даніліян Г. Етнокультурна маргінальність як прояв кризи ідентичності особистості в добу глобалізації. *Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис Інституту філософії імені Г. С. Сковороди та Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*. Випуск 13. 2005. С. 115–127.
216. Даніліян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методика дослідження та розв'язання: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Харків, 1998. 42 с.
217. Дахно О. Ю. Територіальна цілісність як структурний атрибут держави в умовах глобальної інтеграції. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 115 (12). С. 386–390.
218. Декларация о недопустимости вмешательства во внутренние дела государств, об ограждении их независимости и суверенитета, принятая резолюцией №2131 (XX) Генеральной Ассамблеи от 21.12.1965г. <https://>

- www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/inadmissibility_of_intervention.shtml.
219. Декларация о совершенствовании сотрудничества между Организацией Объединенных Наций и региональными соглашениями или органами в области поддержания международного мира и безопасности от 9 декабря 1994 г. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/cooperat.shtml.
 220. Декларация про принципи ми́жнародного права 1970 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
 221. Декларация про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. *Конституції і конституційні акти України: історія і сучасність* / відп. ред. Ю. С. Шемшученко; упоряд. І. О. Кресіна. 2-ге вид., змінене і доп. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. С. 188–192.
 222. Декларация про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
 223. Декларация тысячелетия Организации Об'єднаних Націй 08.09.2000 https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
 224. Делез Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип. Капитализм и шизофрения / пер. с фр. Д. Кралечкин. Екатеринбург: У-Фактория, 2007. 672 с.
 225. Делія О. В. Чинники політичної культури у структурі політичного середовища державної політики. *Аспекти публічного управління*. 2018. Т. 6. № 1–2. С. 24–30.
 226. Демографический энциклопедический словарь / под ред. Д. И. Валентей. Москва: Советская энциклопедия, 1985. 608 с.
 227. Дем'яненко А. А. Розробка системи показників оцінювання безпеки людського розвитку. *Управління розвитком*. 2018. №2. С. 102–110.
 228. Деррида Ж. Письмо и различие. Москва: Академический проект, 2007. 495 с.
 229. Дефуа М. Франция – Россия: факт религиозной маргинальности. Будет ли Европа существовать без России? Москва: Наука, 1995. 325 с.
 230. Джохадзе И. Массовое общество и демократический тоталитаризм: свобода без выбора. *Логос*. 2001. № 5–6. С. 34–43.
 231. Джу́жа А. О., Підболячний М. В. Запобігання інтернаціоналізації організованої злочинності на міжнародному та національному рівнях. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 306–314.

232. Дзьобань О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі. *Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 28 лютого 2014 р. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2014. С. 30–37.
233. Дзьобань О. П. Аксиологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 6. С. 3–13.
234. Дзьобань О. П. Безпека духовної сфери України з точки зору соціально-філософського аналізу (до постановки проблеми). *Право і безпека*. 2002. № 1. С. 172–175.
235. Дзьобань О. П. Безпека у перехідному соціумі: фактори-константи й варіативні фактори стійкості соціальної системи. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, психологія*. 2003. Вип. 3 (18). С. 69–78.
236. Дзьобань О. П. Генеза уявлень про проблему безпеки: від античності до Нового часу. *Політологічний вісник: збірник наукових праць*. 2019. Вип. 83. С. 8–15.
237. Дзьобань О. П. Детермінанти і особливості трансформації духовної сфери українського суспільства. *Вісник Харківського національного університету. Серія: Теорія культури та філософія науки*. Харків: Крокус, 2002. Вип. № 553. С. 62–67.
238. Дзьобань О. П. Діалектика глобалізації віртуальної реальності й суспільного розвитку. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Випуск 63 (№ 8). С. 254–260.
239. Дзьобань О. П. До питання про сутність феноменів відкритості й закритості соціальних систем транзитивного типу (синергетичний аспект). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. «Серія: Теорія культури та філософія науки»*. 2005. № 660. С. 106–110.
240. Дзьобань О. П. До проблеми соціально-філософського розуміння безпеки суспільства. *Культура народів Причорномор'я (Научный журнал)*. 2004. № 52. С. 116–119.
241. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в контексті інформаційної безпеки: діяльнісні й функціональні аспекти. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил*. Вип. 2 (23). 2005. С. 37–43.
242. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека у проблемному полі соціокультурної реальності: монографія. Харків: Майдан, 2010. 260 с.

243. Дзьобань О. П. Механізм соціальних трансформацій: до проблеми філософського розуміння. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія»*. 2016. № 1 (38). С. 47–52.
244. Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: монографія. Харків: НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2004. 291 с.
245. Дзьобань О. П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.
246. Дзьобань О. П. Національна безпека України: концептуальні засади та світоглядний сенс: монографія. Харків: Майдан, 2007. 284 с.
247. Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Національної Академії правових наук України: збірник наукових праць* 2010. № 3 (62). С. 40–51.
248. Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки. *Державна безпека України*. 2010. № 18–19. С. 25–32.
249. Дзьобань О. П. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 124–136.
250. Дзьобань О. П. Особливості механізму забезпечення національної безпеки в умовах соціокультурних трансформацій. *Практична філософія*. 2008. № 3 (29). С. 41–50.
251. Дзьобань О. П. Пилипчук В. Г. Вплив глобалізаційних процесів на державний суверенітет України. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 3. С. 96–103.
252. Дзьобань О. П. Проблема духовної безпеки з точки зору системного підходу. *Політика: історія і сучасність: Збірник наукових праць*. Вип. 1. 2002. С. 44–50.
253. Дзьобань О. П. Проблеми безпеки у договірній концепції Томаса Гоббса: аксіологічний аспект. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1 (6). С. 161–167.
254. Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. Вип. 9. С. 3–16.
255. Дзьобань О. П. Стабільність соціальної системи в контексті її безпеки (синергетичний аспект). *Культура народів Причорномор'я (Научний журнал)*. 2003. № 43. С. 254–257.
256. Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів. *Основи духовного життя суспільства*

- та розвиток особистості: матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11–12 жовтня 2004 р.).* Харків: НЮАУ, 2004. С. 11–15.
257. Дзьобань О. П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2011. Вип. 7. С. 3–15.
258. Дзьобань О. П. Сучасний віртуальний простір: конгеніальність віртуальності й міфу. *Стратегічні пріоритети. Серія «Філософія».* 2017. №3. С. 163–170.
259. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій: монографія. Харків: Майдан, 2012. 224 с.
260. Дзьобань О. П. Формування антропологічної проблематики в “докритичний період” творчості Іммануїла Канта. *Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць.* 2006. №4. С. 10–15.
261. Дзьобань О. П., Грубов В. М. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2011. Вип. 10. С. 69–77.
262. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Від «інформаційного суспільства» до «інформаційної безпеки»: до проблеми концептуалізації сутності понять. *Інформація і право.* 2019. №2 (29). С. 60–73.
263. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальна реальність: метафізичний сенс. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2012. Вип. 2 (12). С. 97–104.
264. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі. *Правова інформатика.* №2 (46). 2015. С. 9–16.
265. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційне суспільство як новий спосіб соціальної взаємодії. *Правова інформатика.* 2014. №1 (41). С. 3–11.
266. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Множинна ідентичність особистості у мережових умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і право.* 2020. №3 (34). С. 34–45.
267. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв’язку. *Інформація і право.* 2020. №2 (33). С. 9–22.
268. Дзьобань О. П., Кальницький Е. А. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України*

- імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 5 (19). С. 3–15.
269. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. №1. С. 15–26.
270. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека: екзистенційні аспекти і мережеві практики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Політологія. 2017. №2 (33). С. 42–54.
271. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномена. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №1 (24). С. 102–113.
272. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Комунікаційна природа інформаційного простору. *Інформація і право*. 2012. №2 (5). С. 81–88.
273. Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. Раціональні засади віртуальної реальності. *Політологічний вісник. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 59. С. 8–15.
274. Дзьобань О. П., Михайловський Р. А. Проблема безпеки: від античності до Ренесансу. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Випуск 6 (15). С. 11–18;
275. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю. Соціокультурні аспекти інформаційної безпеки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. Науковий журнал*. 2013. №2. С. 171–176.
276. Дзьобань О. П., Панфілов О. Ю., Соболева С. М. Інформаційне насильство: змістовний аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2016. №1 (28). С. 136–151.
277. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Вплив глобалізаційних процесів на конституційний лад, територіальну цілісність і недоторканість України. *Гуманітарний часопис – збірник наукових праць*. 2010. №1 (22). С. 5–10.
278. Дзьобань О. П., Разметаєва Ю. С. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект). *Проблеми філософії права. Міжнародний часопис*. 2004. Том 2. С. 157–164.
279. Дзьобань О. П., Романюк С. М. Інформаційні детермінанти сучасних трансформаційних процесів. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. Вип. 3 (13). С. 13–19.

280. Дзьобань О. П., Руденко С. О. Національна безпека в умовах соціокультурних трансформацій: рефлексія механізму забезпечення. *Філософія і сучасність: Збірник наукових праць*. Випуск № 1. С. 41–50.
281. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Віртуальна реальність суспільства постмодерну як соціокультурне тло соціалізації «людини інформаційної». *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 69 (1). С. 69–76.
282. Дзьобань О. П., Соснін О. В. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних із інформаційно-комунікаційною діяльністю. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. Випуск 61. 2015. С. 24–34.
283. Дзьобань О. П., Хома Н. М. Політичні ідеї представників безпекознавства. *Історія політичної думки: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми*. Львів: «Новий Світ – 2000», 2016. С. 965–981.
284. Дзьобань О. П., Чернієнко В. О. До питання про застосування системного підходу у соціально-філософському аналізі національної безпеки держави. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. 2002. Вип. XIV. С. 75–82.
285. Дзьобань О., Мануйлов Є. Проблема безпеки у ранніх формах її усвідомлення. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. Науковий журнал*. 2016. № 2 (106). С. 40–52.
286. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційна безпека: нові виміри загроз, пов'язаних з активізацією міжнародної діяльності в інформаційно-комунікаційній сфері. *Вісник Львівського університету. Серія: міжнародні відносини*. 2015. Випуск 37. Частина 3. С. 35–43.
287. Дзьобань О., Соснін О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління. *Віче*. 2015. № 10. С. 7–13.
288. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
289. Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. 2017. № 1 (20). С. 74–81.
290. Дзьобань О. П., Пилипчук В. Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.
291. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2010. Вип. 5. С. 72–82.

292. Дзьобань О. П. Засоби масової комунікації в культурі суспільства пост-модерну. *Інформація і право*. Київ, 2011. № 3 (3). С. 93–101.
293. Дилигенский Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? *Цивилизации*. 1993. Вып. 2. С. 40–62.
294. Динамика социальной структуры и трансформация общественного сознания («круглый стол»). *Социс*. 1998. № 12. С. 48–61.
295. Динник І. П. Міжнародний досвід ефективної взаємодії держави і громадянського суспільства та його імплементація в практику державного управління України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 3. С. 143–148.
296. Дмитраков А. М. Феномен безопасности в современной культуре: дис. ... канд филос. наук. Белгород, 2018. 133 с.
297. Дмитренко І. М. Щодо визначення поняття «біобезпека» та його місця в системі права України. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. № 2. С. 138–143.
298. Доброва М. П. Роль переговорного процесу у врегулюванні політичних конфліктів: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Одеса, 2012. 17 с.
299. Довідник НАТО. 2001. Office of information and Press НАТО – 1110 Brusels – Belgium. 608 с.
300. Доді К. В. Розвиток міжнародно-правових норм, що стосуються збройних конфліктів неміжнародного характеру: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 21 с.
301. Долотов С. Г. Чрезвычайная ситуация и социальная нестабильность в контексте переходного состояния общества. Саратов: Сарат. гос. техн. ун-т, 2002. 27 с.
302. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ: НІСД, 2015. 474 с.
303. Доронін І. М. Національна безпека України в інформаційну епоху: правові аспекти: монографія. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2019. 434 с.
304. Доронін І. М. Цифровий розвиток та національна безпека у контексті правових проблем. *Інформація і право*. 2019. № 1. С. 29–36.
305. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія / упоряд. І. Отрошенко; голов. ред. Л. В. Матвєєва. Київ: [б. в.], 2004. 166 с.
306. Дослідження: Більше 70% українців – за унітарну державу і проти федералізації. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/doslidzhennia-bilshe-70-ukraintsiv-za-unitarnu-derzhavu-i-proty-federalizatsii-109168.html>.
307. Драгомирецька Н., Матвєєнко І. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства. *Вісник Національної*

- академії державного управління при Президентові України*. 2009. Вип. 1. С. 257–268.
308. Драгунский Д. В. Макрополитика (Заметки о детерминантах национального поведения). *Политические исследования*. 1995. № 5. С. 32–43. (С. 38).
309. Древнекитайская философия / собрание текстов. в 2-х т. Т 2. Москва: «Мысль», 1972. 384 с.
310. Дробот Г. А. Роль международных организаций в мировой политике: Основные теоретические подходы. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. Социология и политология*. 1999. № 1. С. 134–152.
311. Дроздов О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. 563 с.
312. Дубінін В. В. Інтереси народу: плюралізм поглядів: монографія. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. 484 с.
313. Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості. Київ: НІСД, 2010. 29 с.
314. Дубовик К. Девіантна поведінка як соціальна проблема. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. Вип. 2. С. 21–27.
315. Дуднікова І. І. Безпека життєдіяльності: навчальний посібник. 2-ге вид., доп. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. 268 с.
316. Дужа І. А. Еволюція політики США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Біла Церква: ДНВЗ «БНАУ», 2018. 198 с.
317. Дузь-Крячченко О. П., Лисицин Е. М. Українська національна ідея: якою їй бути. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. № 3. С. 45–49.
318. Дьюи Д. Либерализм и социальные действия. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 331–385.
319. Еліас Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження / пер. з нім. О. Логвиненко. Т. I–II. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 670 с.
320. Ерасов Б., Сингх Й. Социология культуры. Москва: Прогресс, 1990. 318 с.
321. Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства. URL: <http://dif.org.ua/article/evrointegratsiya-ukraini-dosvid-susidiv-ta-perspektivi-obednannya-suspilstva>.
322. Європейський проект та Україна: аналітична доповідь. Київ: НІСД, 2012. 64 с.

323. Єлісеєва Л. Корупція як форма антисоціального капіталу. *Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2019. № 1. С. 7–14.
324. Єрмоленко А. Публічність як чинник громадянського суспільства в Україні за доби глобалізації. *Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови*. Київ: Інститут ліберального суспільства, 2007. С. 91–106.
325. Жижек С. Кукла и карлик: христианство между ересью и бунтом. Москва: Издательство «Европа», 2009. 336 с.
326. Жижек С. О насилии. Москва: Европа, 2010. 184 с.
327. Жижек С. Щекотливый субъект: отсутствующий центр политической онтологии. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 528 с.
328. Житник О. М., Гриценко А. А. Концептуальні та методологічні засади формування державної політики національної безпеки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69). № 3. С. 67–73.
329. Жуков Б. Б. Сучасні тенденції воєнного виробництва як чинники формування воєнно-економічної безпеки: автореф. дис... канд. екон. наук. Київ, 2005. 22 с.
330. Заболотський В. П. Лібералізм як комунікативна експансія. *Вісник Харківського державного університету. Сер. Філософські науки. Теорія культури і філософія науки*. 1999. № 445. С. 8–19.
331. Заболоцький В. П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: дис. д-ра. філос. наук. Донецьк, 2001. 394 с.
332. Загурська С. М. Соціально – філософський аналіз владних констант гендеру в історичному контексті. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 110. С. 190–194.
333. Задувайло О. К. Сучасні проблеми розвитку медіа-сфери в умовах воєнно-політичного конфлікту. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 117 (2). С. 230–235.
334. Задунай О. С., Азаров С. І. Розробка методології аналізу системних ризиків під час експлуатації об'єктів підвищеної екологічної небезпеки. Системи управління, навігації та зв'язку. 2017. Вип. 1. С. 132–134.
335. Заздравнов А. П. Динаміка менталітету в культурі сучасної України. *Наукові записки Харківського військового університету. Соціальна філософія, педагогіка, психологія*. 2002. Вип. XIII. С. 18–26.
336. Западнюк С. О. Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку / наук. ред. Руденко Л. Г. Київ, 2011. 240 с.

337. Заров Д. И. Высшие ценности в стратегиях цивилизационного развития. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика*. 2008. Т. 8. №2. С. 19–23.
338. Захаренко К. Роль громадських організацій і рухів у формуванні національної інформаційної безпеки. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Випуск 115 (12). С. 428–429.
339. Заявление Президента Российской Федерации В. В. Путина по итогам саммита «Шанхайского форума» (15 июня 2001 года, Шанхай). URL: <http://2002.kremlin.ru/events/234.html>. (дата звернення: 15.04.2020).
340. Звеспер Дж. Лібералізм. *Енциклопедія політичної думки* / пер. з англ., редколег. К. Сігов та ін. Київ: Дух і Літера, 2000. С. 203–207.
341. Згуровский М. З., Доброногов А. В., Померанцева Т. Исследование социальных процессов на основе методологии системного анализа. Київ: Наукова думка, 1997. 221 с.
342. Зиммель Г. Человек как враг. *Социологический журнал*. 1994. №2. С. 114–119.
343. Зиммель Г. Эскурс по проблеме: Как возможно общество? *Вопросы социологии*. 1993. №3. С. 16–26.
344. Златопольский В. Попытка экскурса в архетипы еврейского самосознания. *Архетип*. 1995. №1. С. 68–75.
345. Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). *Статистичний бюлетень*. Київ, 2017. 36 с.
346. Золотар О. О. Критичне мислення як необхідна умова безпеки людини в інформаційному суспільстві: соціально-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. №1. С. 98–105.
347. Зубань Г. О. Осягнення феномену агресії у філософському дискурсі сучасності. URL: <http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/1855/34/zyban.htm>.
348. Зубченко С. Деградація стратегічної культури як загроза для міжнародної безпеки: від уявних дилем до реальних воєнних протистоянь. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 614–627.
349. Иванов Д. В. Виртуализация общества: Версия 2.0. Санкт-Петербург: ПВ, 2002. 224 с.
350. Ивасенко А. Г. Банковские риски. Москва: Вузовская книга, 1998. 424 с.
351. Идеал, утопия и критическая рефлексия / отв. ред. В. А. Лекторский. Москва: РОССПЭН, 1996. 302 с.
352. Ильин В. В., Панарин А. С., Бадковский Д. В. Политическая антропология / под ред. В. В. Ильина. Москва: Изд-во МГУ, 1995. 680 с.

353. Ильин И. А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России. Статьи 1948–1954 годов. В 2-х т. Т. 1. Москва: «Парог», 1992. С. 326–329.
354. Исследования по общей теории систем. Сборник переводов. Москва: Прогресс, 1969. 428 с.
355. История древнего мира / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. [Кн. 1.] Ранняя древность. Отв. ред. И. М. Дьяконов. 524 с.
356. История европейской интеграции (1945–1994 гг.) / под ред. А. С. Намазовой, Б. Эмерсон. Москва: ИВИ РАН, 1995. 308 с.
357. История философии в кратком изложении / пер. с чешского И. И. Богу-ты. Москва: Мысль, 1991. 590 с.
358. Ігнатенко В. Самотній квазісуб'єкт у епоху постмодерну: критика глобалізованого суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2011. № 2. С. 88–93.
359. Ільчук Ю. О. Специфіка солідарності у кризових ситуаціях: на прикладі Майдану. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 16. С. 52–61.
360. Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти: монографія / Р. В. Гула, О. П. Дзьобань, І. Г. Передерій, О. О. Павліченко, Г. О. Філь. Київ: Каравела, 2020. 288 с.
361. Інформаційне суспільство в світі та Україні: проблеми становлення та закономірності розвитку: колективна монографія / за ред. д. філософ. н., проф. В. Г. Воронкової. Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2017. 292 с.
362. Інформаційні виклики гібридної війни: контент, канали, механізми протидії: аналітична доповідь / за заг. ред. А. Баровської. Київ: НІСД, 2016. 109 с.
363. Ірхін О. А. Моделі інтеграції євразійського простору та національні інтереси України: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Київ, 2012. 36 с.
364. Каденюк Л. К. Ідея Екологічної Конституції Землі як фактор національної і глобальної безпеки. *Вісник Національної академії наук України*. 2017. № 3. С. 65–74.
365. Калашнікова Л. В. Співвідношення понять «невизначеність», «ризик», «виклик», «загроза», «небезпека» у контексті соціології безпеки життєдіяльності. *Грані*. 2017. Т. 20. № 5. С. 16–23
366. Калашнікова Л. В., Чорна В. О. Активізація трудовіграційних процесів як загроза безпечному функціонуванню регіонального соціуму. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 69–70. С. 119–120.

367. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як віддзеркалення розвитку правосвідомості українського суспільства. *Гілея: науковий вісник*. 2011. Випуск 44. С. 358–365.
368. Калиновський Ю. Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Харків: Право, 2016. №1 (28). С. 98–106.
369. Калиновський Ю. Ю. Особливості реалізації соціальної справедливості у правовому суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Випуск 74 (№7). С. 172–175.
370. Калиновський Ю. Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. №1 (32). С. 16–25.
371. Калиновський Ю. Ю., Жданенко С. Б. Медійний вплив на процес формування правосвідомості та правової культури українського суспільства. *Грані*. 2005. №6. С. 100–104.
372. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Вплив «політичної доцільності» на буття правових норм та цінностей у сучасному вітчизняному державотворенні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. Том 1. №36. С. 20–33.
373. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2019. №1 (40). С. 21–39.
374. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Роль і місце інформаційної безпеки у розбудові сучасної української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2016. №2. С. 144–153.
375. Калиновський Ю. Ю., Черниш В. В. Сутнісні характеристики справедливості у філософсько-правовому вимірі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія *Право*. 2019. Випуск 59. Том 2. С. 175–179.
376. Калиновський Ю. Ю. Філософія соборності як світоглядне підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Випуск 70 (№3). С. 354–360.
377. Калініченко Б. М. Модифікація засобів передачі інформації та посилення їх політичного спрямування. Держава і право. *Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 85. С. 371–383.

378. Калініченко О. О. Прогнозування та розвиток основних параметрів соціальної сфери України в сучасних умовах. *Економіка. Управління. Інновації*. 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_45.
379. Калло Э. Культурное наследие как основа цивилизации. *Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия* / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. Москва: Аспект-пресс, 1998. С. 70–97.
380. Кальницька М. А. Структура соціальної безпеки та динаміка її показників в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2017. Вип. 25 (2). С. 66–71.
381. Кандзюба М. Трансформація статусу науковця в умовах віртуалізації культури: культурологічний аспект. *Наукові праці Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського*. 2010. Вип. 27. С. 341–349.
382. Кант И. Сочинения в 6 т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др.; вступ. статья Т. И. Ойзермана. Москва: Мысль, Т. 3. / ред. Т. И. Ойзерман. 1964. 799 с.
383. Кант И. Сочинения. В 8-ми т. Т. 7. Москва: Чоро, 1994. 495 с.
384. Каріх І. В. Гуманітарна сфера як об'єкт політики безпеки. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. 2016. Вип. 17. С. 152–159.
385. Каріх І. В. Культурна політика як інструмент політики національної безпеки України. *European Political and Law Discourse*. Praha, 2017. № 2. Р. 136–140.
386. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита. *Политическая наука. Политическое развитие и модернизация: современные исследования*. Москва, 2003. № 2. С. 48–60.
387. Карповець М. Тіло, мода, ідентичність: постмодерні конфігурації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Філософія*. 2013. Вип. 14. С. 156–160.
388. Картавцев В. С., Щуровський А. М., Ященко В. А. Незалежність України і її національна безпека: до визначення понять. *Науковий вісник академії СБ України*. 1997. № 3–4. С. 5–11.
389. Касьянова К. О русском национальном характере. Москва: Институт национальной модели экономики, 1994. 543 с.
390. Кафедра політології та національної безпеки. Національний університет «Острозька академія». URL: https://www.oa.edu.ua/ua/departments/politics/pim_polit/.
391. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 2011. Вип. 144. С. 29–32.

392. Качмар А. Онтологічні засади феномена соціальної агресивності. *Науковий вісник. Серія «Філософія»*. Харків: ХНПУ, 2015. Вип.44. С. 242–252.
393. Квеліашвілі І. М. Концепція національної безпеки: інтерпретація базових понять. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Державне управління*. 2009. № 1. С. 13–19.
394. Келле В. Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса. *Цивилизации*. 1999. Вып. 2. С. 15–40.
395. Кеннан Дж. Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана / пер. с англ. Л. А. Игоревского, Ю. Д. Чупрова. Москва: Центрполиграф, 2002. 479 с.
396. Кестлер А. Тринадцатое колено: крушение империи хазар и ее наследие. Санкт-Петербург: Евразия, 2001. 240 с.
397. Кинг М. Л. Любите врагов ваших. *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 66–71.
398. Кириленко К. М. Інноваційна культура та теорія діалогу культур В. Біблера. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 104 (1). С. 96–100.
399. Кирильчук Є. М. Проблеми національної інформаційної безпеки України в контексті сучасних національних державотворчих процесів та світової інтеграції. *Наукові праці МАУП*. 2013. Вип. 1 (36). С. 60–63.
400. Киселев Г. С. Стать человеком (сознание постмодерна). Москва: Гном и Д., 2004. 177 с.
401. Киссинджер Г. Дипломатия / пер. с англ. В. В. Львова. Москва: Ладомир, 1997. 848 с.
402. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. Санкт-Петербург: Рус. Христиан. гуманитар. ин-т, 1998. 800 с.
403. Киян Є. Українська міграція: чого очікувати сусідам. *МЦДП*, 17.09.2018. URL: <http://www.icps.com.ua/ukrayinska-mihratsiya-choho-ochikuvaty-susidam/>.
404. Кірова М. О. Досвід зарубіжних країн щодо інституціонального забезпечення екологічної безпеки: пропозиції для України. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 1. С. 158–165.
405. Ключ В. В. Особливості забезпечення духовної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 469–476.
406. Коваленко А. Б., Безверха К. С. Соціальна ідентичність як механізм адаптації особистості під час суспільної кризи. *Український психологічний журнал*. 2017. № 1. С. 48–62.

407. Коваленко А. Передчасно «Левіафан» списувати в брукхт. Політико-правова концепція походження і розвитку державної влади Т. Гоббса. *Віче*. 2002. № 8. С. 64–68.
408. Ковтун Н. М. Криза світоглядно-ціннісних орієнтацій в ситуації транзитивності постіндустріального суспільства. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2017. Вип. 1. С. 55–59.
409. Коган В. З. Качество информации и мир инфологем (фрагменты теории). *Проблемы информационного взаимодействия*. Новосибирск, 1993. С. 10–39.
410. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля. Москва: Логос, 1998. 208 с.
411. Козак О., Гарасимів Т. Девіантна поведінка в умовах постмодерну: філософсько-правові детермінанти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2017. № 861. С. 145–154.
412. Козаков В. М. Аксіологія державного управління: підручник. Київ: НАДУ, 2010. 256 с.
413. Коковіхіна О. О., Гармай І. Ю. Фінансова безпека людини у контексті зміцнення економічної безпеки країни. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2018. № 62. С. 185–187.
414. Колесник В. Е., Павличенко А. В., Бучавий Ю. В. Уніфікована методика комплексного оцінювання рівня екологічної небезпеки промислових об'єктів та ефективності впровадження природоохоронних технологій. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 64–69.
415. Колісник О. В. Етноцентризм С. Гантінгтона як соціальний параметр самоідентифікації в мультикультурному суспільстві. *Гуманітарні студії*. 2014. Вип. 24. С. 13–26.
416. Колодій А. Національний вимір суспільного буття. Львів: Астролябія, 2008. 368 с.
417. Коломийцев В. Еще раз почему распался Советский Союз. *Диалог*. 1998. № 12. С. 30–37.
418. Конвенция о международной гражданской авиации от 07.12.1944 г. Действующее международное право: в 2-х т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. Москва: Юрайт, 2007. Т. 2. 512 с.
419. Кондорсе Ж. А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 428–434.
420. Кондратов А. М., Шилик К. К. Как рождаются мифы XX века. Ленинград: Лениздат, 1988. С. 173.
421. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика: монографія. Київ-Одеса: Фенікс, 2018. 438 с.

422. Кононенко К., Резнікова О. Сучасна архітектура загальноєвропейської безпеки: тенденції, виклики та перспективи. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/360/>.
423. Конспект лекцій з дисципліни «Глобальна економіка» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня усіх спеціальностей / укл.: д.е.н., проф. Плахотнік О. О., Кам'янське ДДТУ, 2017. 63 с.
424. Константинов О. О. Наукові засади державного управління соціально-економічним розвитком регіону. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. №20. С. 98–100.
425. Конституція України. Харків: ТОВ «Одіссей», 2009. 48 с.
426. Конференція «Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2019. №2.
427. Копієвська О. Ф. Культурна складова національного інтересу. *Культура і сучасність*. 2014. №1. С. 30–36.
428. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І. Європейський Союз: історія і засади функціонування. Київ: Знання, 2009. 751 с.
429. Коран. Ростов на Дону: Феникс, 1998. 537 с.
430. Корецький В. М. Декларации прав и обязанностей государств. Изд-во АН УССР. Киев. 1962. 152 с.
431. Корчевна Л. До критики поняття «механізм правового регулювання». *Право України*. 2003. №1. С. 117–119.
432. Косошов О. М. Пріоритетні напрямки державної політики щодо забезпечення безпеки національного кіберпростору. *Збірник наукових праць Харківського ун-ту Повітряних Сил*. 2014. Вип. 3. С. 127–130.
433. Кост І. А. Державна інформаційна політика як інструмент формування громадської думки на шляху євроінтеграції України. URL: <http://dsr.univ.kiev.ua/pub/171955/>.
434. Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: навчальний посібник Київ: ДЕМІД, 2002. 144 с.
435. Костина А. В. Тенденции развития культуры информационного общества: анализ современных информационных и постиндустриальных концепций. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/kostina-information-society>.
436. Коэн Р., Михалка М. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка. Центр им. Маршалла. Публикация №3. 2001. 91 с.

437. Кравчук А. А. Категории «вызов», «опасность», «угроза» в теории национальной безопасности. *Вестник Забайкальского государственного университета*. 2016. Т. 22. № 11. С. 65–74. (С. 72).
438. Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2013. Вип. 110. С. 3–5.
439. Криштанович М. Ф. Трансформація воєнної безпеки як об'єкта державної політики. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_23.
440. Кроче Б. Либеризм и либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 320–324.
441. Круглий стіл «Політична культура українського суспільства у фокусі соціології (2018–2019)». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 4. С. 18–39.
442. Круглий стіл «Реструктурація особистості в нестабільному суспільстві: зміна життєвих світів, руйнація ідентичності, маргіналізація». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 158–195.
443. Крутов В. В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. Вип. 1. С. 191–201.
444. Крылов К. Пробуждение от идиотизма. URL: www.russ.ru/politics/20021105-kr.html.
445. Кудряченко А. І. Євроатлантична інтеграція Україна як цивілізаційний вибір. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 38. С. 166–178.
446. Кукурудза І. І., Ромащенко Т. І. Україна у світових процесах трудової міграції: монографія. Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. 252 с.
447. Култыгин В. П. Исследования социальной структуры в переходных обществах (Историко-методологический обзор). *Социс*. 2002. № 4. С. 121–129.
448. Курас А. І. Основні вітчизняні концепції і школи національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 83. С. 397–403.
449. Курилич М. Трансформація та політизація міграційних процесів під впливом глобалізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 49. С. 364–380.

450. Кутырев В. А. Оправдание бытия. URL.: <http://www.elcom.ru/~human/kutyrev/opravdanie.html>.
451. Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору: монографія. Харків: Віровець А. П.; «Апостроф», 2011. 300 с.
452. Куц Г. М. Пріоритетні стратегії інформаційної політики у контексті національних інтересів України: ліберальний ракурс. *Політичне життя*. 2017. № 3. С. 52–58.
453. Куц Г. М. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*. Харків, 2007. № 785. Вип. 10. С. 79–85.
454. Куц Г. М. Трансформаційний потенціал лібералізму в політичному просторі: автореф. дис. ... д-ра політ. наук. Чернівці, 2011. 36 с.
455. Куц Ю. О., Куць О. М., Лісничий В. В. Етнонаціональні чинники державотворення: монографія. Харків: Вид-во ХарРІ УАДУ «Магістр», 2002. 108 с.
456. Куць О. М. Усвідомлена незалежність: як/чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 368 с.
457. Лакан Ж. Инстанция буквы в бессознательном или судьба разума после Фрейда. Москва: Логос, 1997. 184 с.
458. Лакан Ж. Функция и поле речи и языка в психоанализе. Москва: Гнозис, 1995. 192 с.
459. Ламетри Ж. О. де. Сочинения / пер. с фр.; общ. ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Богуславского. 2-е изд. Москва: Мысль, 1983. 509 с.
460. Лапа О. В. Явище кібербулінгу як соціально-педагогічна проблема віртуального спілкування сучасних дітей та молоді. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія*. 2013. Вип. 192 (1). С. 291–298.
461. Лапланш Ж., Понталіс Ж.-Б. Словарь по психоанализу. Москва: Высшая школа, 1996. 623 с.
462. Ларін С. В. Сутність та зміст поняття «національні цінності» в контексті сучасних дослідницьких підходів. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління*. 2016. № 2. С. 44–49.
463. Ларіна Н. Б. Перспективи становлення європейської соціальної моделі // Актуальні проблеми державного управління. 2014. № 2 (46). URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2014-2/doc/6/01.pdf>.
464. Левен В. Г. Исторические взгляды Себастьяна Франка. *Средние века*. 1955. Вип. 6. С. 234–256.

465. Левен В. Г. Философские воззрения Себастьяна Франка. *Вопросы философии*. 1958. № 10. С. 72–81.
466. Леви-Стросс К. Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. 512 с.
467. Левченко О. В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2014. № 2 (20). С. 143–144.
468. Левчук О. В., Коваленко В. А. Актуальні питання реформації національних економічних інтересів України в умовах глобалізації. *Економіка і суспільство*. 2016. № 2. С. 61–67.
469. Лейбниц Г. В. Сочинения в 4 т: Т 3. / ред. и сост. авт. вступ, ст. и прим. Г. Г. Майоров и А. Л. Субботин; пер. Я. М. Боровского и др. Москва: Мысль, 1884. 734 с.
470. Лекторский В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? *Вопросы философии*. 2001. № 2. С. 55–67.
471. Литвинов Є. Правові аспекти функціонування Інтернету. *Юридична Україна*. 2013. № 10. С. 31–36.
472. Литвинчук О. Маргіналізація українського суспільства. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Філософія. 2015. Вип. 17. С. 51–55.
473. Лише 5,5% громадян України вважають себе росіянами URL: https://galinfo.com.ua/news/lyshe_55_gromadyan_ukrainy_vvazhayut_sebe_rosiyanamy__doslidzhennya_272530.html.
474. Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення: монографія. Київ: Текст, 2003. 180 с.
475. Ліпкан В. А. Безпекознавство: навчальний посібник. Київ: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. 208 с.
476. Лісовський П. М. Феномен духовної безпеки як система цінностей у соціокультурних вимірах. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2007. Випуск 28. С. 56–63.
477. Лобанова А. С., Коломоєць Т. Г. Солідаризація професійних відносин у сфері праці в умовах суспільних викликів. *Ринок праці та зайнятість населення*. 2016. № 1. С. 51–54.
478. Лойко О. Т. Социальная память в контексте философской дескрипции. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pamyat-v-kontekste-filosofskoy-deskriptcii>.
479. Локк Дж. Сочинения в 3 т: Т 2. / пер. с англ.; ред кол.: М. Б. Митин и др. Москва: Мысль 1985. 560 с.
480. Ломакіна О. В. Теоретичні засади дослідження в Україні понять «домашнє насильство» та «насильство за ознакою статі». *Теорія і практи-*

- ка державного управління і місцевого самоврядування*. 2019. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2019_1_8.
481. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / пер. с нем. Г. Ф. Швейника. Москва: Прогресс-универс, 1994. 272 с.
482. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества URL: <http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-discipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>.
483. Лугуценко Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 81 (2). С. 179–183.
484. Лукашенко М. Ю. Травматичний досвід військових дій як чинник девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2019. № 1. С. 32–38.
485. Луман Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества. *Социо-Логос*. 1991. С. 34–59.
486. Магазов С. С. Формально-логический анализ функций противоречия в когнитивном процессе. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. 301 с.
487. Мадрига Т. Б. Європейські цінності та ціннісні орієнтації українського суспільства: проблеми співвідношення. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2015. № 3. С. 96–103.
488. Майборода О. М. Українська самоідентифікація на сучасному етапі: елітарна та масова версії. Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Київ: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. С. 71–75.
489. Макеев А. В. Политика и безопасность: Монография. Москва: «Щит-М», 1998. 270 с.
490. Макиавелли Н. Государь. Москва: Мысль, 1990. 769 с.
491. Макиавелли Н. Избранные произведения. Москва: Художественная литература, 1982. 503 с.
492. Маклюэн М. Галактика Гутенберга: становление человека печатающего. Москва: Академический Проект, 2005. 495 с.
493. Малиа М. Советская трагедия: История социализма в России 1917–1991 / пер. с англ. А. В. Юрасовского и А. В. Юрасовской. Москва: РОССПЭН, 2002. 580 с.
494. Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова Л. М. Методологія наукових досліджень: монографія. Рівне: НУВГП, 2016. 247 с.
495. Малиновский Б. Магия, наука и религия. Москва: Рефл-бук; СЕУ, 1998. 288 с.
496. Маляренко Т. Безпека людини у мінливому світі: монографія. Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім», 2013. 200 с.
497. Мамут Л. С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 94–103.

498. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества / пер. с англ. Т. Азаркович, Б. Скуратова. Москва: Логос, 2001. 408 с.
499. Мандрагеля В. Європейська система колективної безпеки: інституціональні проблеми. Політичний менеджмент. 2011. № 1. С. 133–140
500. Мантатов В. В., Мантатова Л. В. Этика устойчивого развития в информационную эпоху. Улан-Удэ: Бур. Кн. Изд., 2002. 180 с.
501. Мантатова Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития: дис. ... д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2004. 322 с.
502. Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. Національні інтереси й національна безпека: до проблеми адекватності розуміння сутності категорій. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія*. 2006. Вип. 1 (25). С. 23–28.
503. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Аксиологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія*. 2017. № 3 (34). С. 13–30.
504. Марат Ж. П. Избранные произведения: в 2 т. Т. 2. Москва: Литературные памятники, 1956. 320 с.
505. Маргулян Я. Социальные опасности и угрозы личности, обществу и государству: источники и причины. *Вестник Ереванского университета. Серія: Общественные науки. Социология. Экономика*. 2012. № 136.5 С. 20–28.
506. Марійко С. Пошуки ідентичності «homo virtualis» в умовах сучасного соціуму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Філософія*. 2012. Вип. 10. С. 100–112.
507. Маркарян Э. С. Сравнительный анализ цивилизаций сквозь призму поиска стратегии экологического выживания. *Цивилизация*. 1993. Вип. 2. С. 105–122.
508. Марков М. Технология и эффективность социального управления: пер. с болгарского / под ред. Т. В. Керимовой. Москва: Прогресс, 1982. 48 с.
509. Маркович Х. М. Правові цінності в житті громадянського суспільства та держави: загальнотеоретичний аспект. *Приватне та публічне право*. 2019. № 1. С. 3–7.
510. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.* Т. 8. С. 115–217.
511. Маркс К. К критике политической экономии. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч.* Т. 13. С. 1–167.
512. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. Москва: АСТ, 2003. 526 с.

513. Мартинюк І., Соболева Н. Формування довіри як передумова інтеграції суспільства: довірчі відносини в сучасному українському соціумі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 150–166.
514. Марусик Я. Шлях України до європейської інтеграції. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 27–31.
515. Марутян Р. Р. Інтелектуально-ресурсне забезпечення державного управління у сфері національної безпеки України: монографія. Київ: ЦП «Компринт», 2020. 410 с.
516. Масарик Т. Г. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 201–220.
517. Маслова Л. А. Моніторинг загроз розвитку суспільства в духовній сфері. *Державне управління: теорія та практика*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Dutp_2012_2_12.
518. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ.; общ. ред. Г. А. Балл и др. Москва: Смысл, 1999. 425 с.
519. Массей Д. На пути к всеобъемлющей модели международной миграции. *Мир в зеркале международной миграции* / Гл. ред. В. А. Ионцев. Москва: МАКС Пресс, 2002. (Научная серия: Международная миграция населения: Россия и современный мир; Вып. 10). 416 с.
520. Матвеев Ю., Галаева М. «Мягкая сила» как фактор современной геополитики. *Politbook*. 2015. № 1. С. 165–179.
521. Матвійчук В. К., Стецюра В. В. Сучасні концепції правової держави. *Юридична думка*. 2013. № 6. С. 7–11.
522. Матета О. А. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні: теоретичний аспект. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 9–13.
523. Матета О. А. Політична еліта та політична свідомість громадян в умовах демократичної трансформації пострадянської України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип. 22. С. 166–173.
524. Матета О. А. Політична та етнокультурна маргінальність у трансформаційних процесах пострадянської України: дис. ... канд. політ. наук. Харків, 2007. 240 с.
525. Мацькевич М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 4. С. 54–66.
526. Медведев Ю. М. Сущность и динамика социальных процессов в переходных состояниях общества: мвтвореф. дис. ... канд. филос. наук. Волгоград, 1996. 27 с.

527. Медвідь Ф. М. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 35–43.
528. Медушевский А. Н. Конституционные кризисы в обществе переходного типа. *Вопросы философии*. 1999. № 12. С. 3–21.
529. Мельник В. В. «Аксіологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць*. 2015. Випуск 63. С. 208–217.
530. Мельник Л. А. Європейський досвід ефективної взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 4. С. 119–124.
531. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / ред. В. Танчер. Київ: Абрис, 1996. 109 с.
532. Мерщій Т. В. Особливості функціонування контркультурних груп в інтернет-середовищі в інформаційну еру. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2015. № 1. С. 123–126.
533. Микешина Л. А. Эпистемология ценностей: монография. Москва: РОС-СПЭН, 2007. 439 с.
534. Минькович-Слободяник О. В. Концепція правової і політичної культури у контексті трансформації українського суспільства. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2019. Вип. 86. С. 61–71.
535. Мироненко П. В. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності. *Політичні інститути і процеси*. 2016. Вип. 1. С. 29–33.
536. Митрохин Л. Н. Мохандас Ганди и Мартин Лютер Кинг. *Насилие и ненасилие: философия, политика, этика* / под ред. Р. Г. Апресяна. Москва: Фонд независимого радиовещания, 2003. С. 24–46.
537. Михайловський Р. А. Кризові прояви духовності у повсякденності інформаційного суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2018. № 1. С. 144–155.
538. Михайловський Р. А. Сучасні духовні проблеми національної безпеки України. *Сучасна війна: гуманітарний аспект*: матеріали науково-практичної конференції ХНУПС ім. І. Кожедуба (м. Харків, 30 червня 2017). Харків: ХНУПС ім. І. Кожедуба, 2017. С. 184–187.
539. Михалка М. Концепции кооперативной безопасности. *Вест. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2001. № 1. С. 104–119.

540. Михалка М. Концепции кооперативной безопасности. *Вестник Московского университета. Серия 18: «Социология и политология»*. 2001. № 1. С. 104–119.
541. Михеев В. В. Хомо-Интернэшнл: Теория общественного развития и международной безопасности в свете потребностей и интересов личности. Москва: МиК, 1999. 346 с.
542. Миценко М. І. Організаційно-економічний механізм регулювання безпеки життєдіяльності: автореф. дис... д-ра екон. наук. Донецьк, 2005. 30 с.
543. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / упоряд. Ю. І. Римаренко; за ред. Ю. Римаренка. Київ: Довіра, 1998. 912 с.
544. Міграція в Україні: факти і цифри / упоряд. О. Малиновська. Київ, 2016. С.17. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/ff_ukr_21_10_press.pdf.
545. Міграція як чинник розвитку в Україні: Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією та їхнього впливу на розвиток України. Київ, 2016. URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/mom_migraciya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf.
546. Мігус І. П., Лаптев С. М. Необхідність розмежування понять «загроза» та «ризик» при діагностиці економічної безпеки суб'єктів господарювання. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=821>.
547. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство з точки зору соціального біхевіориста. Київ: Український центр духовної культури, 2000. 374 с.
548. Мітряєва С. І. Європейська безпека і Україна: навчальний посібник. Ужгород: Ліра, 2008. 222 с.
549. Міфи і факти про трудову міграцію країн Вишеграду. URL: https://europewb.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/Mify_trud_migrac.pdf.
550. Моделирование нелинейной динамики глобальных процессов / под ред. И. В. Ильина, Д. И. Трубецкова. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2010. 412 с.
551. Мозгальова Н., Барановська І., Ліва Н. Європейський архетип сакрального в контексті історичного конфлікту віри та знання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2018. Вип. 26. С. 240–245.
552. Моисеев Н. Информационное общество как этап новейшей истории. *Свободная мысль*. 1996. № 1. С. 76–82.
553. Моисеев Н. Н. Еще раз о проблеме коэволюции. *Вопросы философии*. 1998. № 8. С. 26–32.

554. Мойсеева О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Збірник наукових праць Психологічні науки*. Том 2. Випуск 10(91). С. 211–216.
555. Молчанов Н. Н. Генерал де Голль. Москва: Международные отношения, 1980. 476 с.
556. MOM сприяє залученню інвестицій мігрантів та діаспори в Україну. URL: <http://iom.org.ua/ua/mom-spryuaye-zaluchennyu-investyciy-migrantiv-ta-diaspory-v-ukrayinu>.
557. Монахова Н. Л. О связи религии и целительства в свете философии гармонии и безопасности жизни. *Сознание и физическая реальность*. 2000. № 3. С. 19–24.
558. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / пер. с франц., ред. И. Щербина. Москва: Государственное изд-во политической лит-ры, 1955. 800 с.
559. Москальова Н. П. Концепції національного інтересу в науковій літературі. *Вісник Донецького національного університету. Серія: Політичні науки*. 2016. № 1. С. 29–32.
560. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 556 с.
561. Мостовая И. В., Скорик А. П. Архетипы и ориентиры российской ментальности. *Политические исследования*. 1995. № 4. С. 68–77.
562. Мунтян В. І. Системний підхід до наукового пізнання безпеки оборони. *Наука і оборона*. 2003. № 1. С. 9–15.
563. Мушакодзи К. Политическая и культурная подоплека конфликтов и глобальное управление. *Политические исследования*. 1991. № 3. С. 3–11.
564. Мушинська О. В., Христюк В. Психологічні особливості підлітків з ігровою Інтернет-залежністю. *Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Психологія*. Вип. 51. 2013. № 1065. С. 149–152.
565. Мыслители Греции. От мифа к логике: сборник / сост. В. Шкода; пер. с древнегреч. Москва, Харьков: ЭКСМО-Пресс; Фолио, 1998. 829 с.
566. Назаретян А. П. Историческая эволюция морали; прогресс или регресс? *Вопросы философии*. 1992. № 3. С. 82–94.
567. Наслідки міграційних процесів: нові виклики та можливості для регіонів / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2015. 252 с.
568. Наумова М. А. Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2018. № 2 (60). С. 130–142.
569. Національна безпека у філософсько-правовому дискурсі: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Є. М. Білоусов, Ю. Ю. Калиновський, І. В. Яковюк. Харків: б/в, 2019. 244 с.

570. НБУ прогнозує зростання переказів трудових мігрантів в Україну. URL: <https://news.finance.ua/ua/news/-/443543/nbu-prognozuuye-zrostannya-per-ekaziv-trudovyh-migrantiv-v-ukrayinu>.
571. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навчальний посібник / за заг. ред. П. В. Мельника, Н. Р. Нижник. Ірпінь, 2000. 304 с.
572. Никитин Л. Н. Виртуальность – этап или тупик ноосферы? *Творческое наследие В. И. Вернадского и современность*: сборник трудов Международной конференции 10–12 апреля 2001 г. Донецк: «Донбасс», 2001. С. 373–377.
573. Ніколаєць К. Трудова міграція до країн Європейського Союзу: фактори і наслідки. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. № 5. С. 101–115.
574. Нові та відновлювані джерела енергії; біобезпека; водопостачання та очищення води; гірничорудна промисловість; фармакологія. *Наука, технології, інновації*. 2019. № 1. С. 70–72.
575. Нормова Т. А., Страх И. А., Черненко Т. А., Кравчук О. А. Влияние глобализации на экономическое развитие. *Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета*. 2016. № 212. С. 685–697. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-globalizatsii-na-ekonomicheskoe-razvitiye/viewer>.
576. Носенко О. В. Аксіологічний чинник громадянського суспільства на шляху подолання маргіналізації соціуму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 43–53.
577. Ноттурно М. Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия. *Вопросы философии*. 1997. № 11. С. 90–104.
578. Общая теория национальной безопасности / под ред. А. А. Прохожева; 2-е изд. Москва: Изд-во РАГС, 2005. С. 10.
579. Общее видение, единый подход: сильная Европа. Глобальная стратегия Европейского Союза по внешней политике и политике безопасности. URL: https://eeas.europa.eu/sites/eeas/files/feature_eu_global_strategy_full_text.pdf.
580. Овидий. Метаморфозы / пер. с лат. С. Шервинского. Москва: Художественная литература, 1977. 430 с.
581. Овчиннікова А. П. Цінності культури та цивілізація: вибрані праці. Одеса: Юридична література, 2010. 288 с.
582. Одайник В. Психология политики. Политические и социальные идеи Карла Густава Юнга. Санкт-Петербург: «Ювента», 1996. 473 с.

583. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений; 2-е изд. испр. и доп. Москва: АЗЪ, 1995. 928 с.
584. Озель В. І. Конституційні основи і принципи здійснення державної політики у сфері національної безпеки. *Dictum factum*. 2019. № 1. С. 113–120.
585. Оленев О. Образ цифрової сучасності та його критика. Випадок соціальних мереж. *Мистецтвознавство України*. 2013. Вип. 13. С. 312–316.
586. Олійник О. В. Інформаційна безпека США. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2012. № 1 (27). С. 280–288.
587. Омельчук Л. В., Ковальова Д. К., Лазоришин Я. Т. Тлумачення та розуміння динаміки домашнього насильства. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 70. С. 148–155.
588. Оніщук М. Референтна демократія: проблеми конституційної теорії та практики: монографія. Київ: Вид-во Європейського ун-ту, 2009. 450 с.
589. Онопченко О. Формування інформаційної культури учнів початкової школи в умовах інформаційного Інтернет-середовища. *Навчання і виховання обдарованої дитини*. 2014. Вип. 1. С. 6–13.
590. Орел М. Г. Політична безпека як складова національної безпеки: теоретичний аспект. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2018. № 1. С. 22–34.
591. Орел М. Г. Трансформація культурного коду та державності в епоху постмодерну та їх взаємозв'язок у контексті політичної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 2. С. 95–101.
592. Орос О. Б. Феномен насильства в соціології. *Габітус. Науковий журнал*. 2019. Випуск 9. С. 13–17.
593. Осипова Е. В. Солидарность механическая и органическая. Российская социологическая энциклопедия / под ред. Г. В. Осипова. Москва: НОРМА-ИНФРА. 1999. 672 с.
594. Оснач О. М. Глобалізація та міграційна політика: основні тенденції та взаємозв'язок. *Європейські перспективи*. 2012. № 3(3). С. 186–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2012_3%283%29__36.
595. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / под ред. Е. А. Олейникова. Москва: ЗАО «Бизнес-школа Интел-синтез», 1997. 288 с.
596. Особа, нація, культура. *Енциклопедія етнокulturознавства* / за ред. Ю. І. Римаренко. Кн. 2: «Е-Н» Київ: Друкарня Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. 522 с.

597. Отрешко В. Историчне підґрунтя українського державотворення. *Освіта регіону*. 2013. № 3. URL: <http://social-science.com.ua/article/1175>.
598. Оуэн Р. Избранные сочинения / пер. с англ. и коммент. С. А. Фейгиной, вступ. ст. В. П. Волгина. Москва-Ленинград: АН СССР, 1950. Т. 1. 416 с.
599. Оцінка громадянами діяльності влади, рівень довіри до соціальних інститутів та політиків, електоральні орієнтації громадян (лютий 2020 р.). URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-diialnosti-vlady-riven-doviry-do-sotsialnykh-institutiv-ta-politykiv-elektoralni-oriientsatsii-gromadian-liutyi-2020r>.
600. Павицька С. Ю. Освіта в контексті формування віртуальної культури особистості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 35. С. 209–218.
601. Панарин А. С. Язык политологии и ускользающая реальность. *Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология*. 1995. № 3. С. 26–38.
602. Пантелейчук І. В. Національний інтерес як механізм формування геополітичного іміджу. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2012. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2012_2_6.
603. Панфілов О. Ю. Збереження гомеостазису суспільства в умовах системних трансформацій: силовий аспект: монографія. Харків: Майдан, 2007. 360 с.
604. Панфілов О. Ю. Логіка воєнної агресії природі людини. *Нова парадигма. Альманах наукових праць. Філософія. Політологія. Соціологія*. Випуск 25. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. С. 190–198.
605. Панфілов О. Ю. Проблема свободы в философии войны. *Проблема свободы у теоретичній та практичній філософії*: Матеріали X Харківських міжнародних Сквородинівських читань. Харків: Екограф. 2003. Ч. 2. С. 74–76.
606. Парахонський Б. О., Резнікова О. О., Яворська Г. М. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / за ред. К. А. Кононенка. Київ: НІСД, 2013. 56 с.
607. Паризька хартія для нової Європи від 21.11.1990р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_058.
608. Парсонс Т. Функциональная теория изменения. *Американская социологическая мысль: тексты* / под ред. В. И. Добренъкова. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 464–480.
609. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії й практики аналізу політики / пер. з англ. О. П. Дем'янчук. Київ: Вид-чий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 549 с.

610. Партнерство заради миру Рамковий документ від 10.01.1994р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_001.
611. Пархоменко Н. Проблема міграції інтелектуальної еліти України. *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 265–267.
612. Пасісниченко В. Л., Пасісниченко І. М. Особливості східноєвропейської концептуалізації громадянського суспільства. *Сучасне суспільство*. 2019. Вип. 1. С. 145–155.
613. Пасічник В. Суть та структура національної ідеї. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 36. С. 60–67.
614. Пастушенко В. М. Проблеми правового регулювання державного управління інформаційною сферою України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. №1. С. 59–64.
615. Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / пер. з англ. В. Ющенко. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 302 с.
616. Петкова О. В. Політичні імперативи позиціонування України в міжнародному інформаційному просторі: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 20 с.
617. Петкова С. М., Тахтамышев В. Г. История и типология культур («осевое» время и становление культуры): монографія. Ростов-на-Дону: ФГБОУ ВПО РГУПС, 2014. 122 с.
618. Петрочко Ж. В. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет України. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21 (2). С. 146–157.
619. Печчеи А. Человеческие качества. Москва: Прогресс, 1985. 400 с.
620. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір: монографія. Ужгород: ТОВ «ІВА», 2014. 282 с.
621. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Теоретичні та державно-правові аспекти протидії інформаційному тероризму в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети*. 2011. №4 (21). С. 12–17.
622. Пилипчук В., Дзьобань О. Глобальні виклики й загрози національній безпеці в інформаційній сфері. *Вісник Національної академії правових наук України*. №3 (78). 2014. С. 43–52.
623. Пилипчук В. Г., Брижко В. М. Інформаційна безпека та приватність у сфері захисту персональних даних. *Інформація і право*. 2016. №4 (19). С. 60–70.
624. Пирумов В. С. Стратегия выживания социума: Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности. Москва: Дружба народов, 2003. 538 с.

625. Писчиков В. С., Холин М. М. Идентичность личности как проблема современного общества. *Актуальні проблеми духовності: збірник наукових праць*. 2009. Вип. 10. С. 41–50.
626. Пичурин И. И. Влияние глобализации на экономическое развитие. Монография. Екатеринбург: Изд-во УМЦ УПИ, 2017. 110 с.
627. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008.
628. Пілаш Д. Чи можливий світ без війни? Питання про витoki людської агресивності. URL: http://www.cirs.kiev.ua/edu/images/stories/pilash_mir%20bez%20voyny.doc.
629. Піреєва Г. І. Традиції в умовах соціальних трансформацій: автореф. дис... канд. філос. наук. Харків, 1999. 20 с.
630. Пітюлич М. І. Нові тенденції розвитку міжнародної трудової міграції та їх наслідки для України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія Економіка. 2014. Вип. 1. С. 96–100.
631. План дій Україна – НАТО. Центр інформації та документації НАТО в Україні 2003. 36 с.
632. План заходів на 2018–2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ №602-рвід 29 серпня 2018 р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/602-2018-%D1%80>.
633. Платон. Диалоги / пер. с древнегреч. А. Егунова и др. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 349 с.
634. Платон. Сочинения: в 3-х т. / пер. с древнегреч., под общ. ред. А. Ф. Loseva и В. Ф. Асмуса. Москва: Мысль, 1968–1971.
635. Плешаков В. А. Теория киберсоциализации человека: монография / под ред. А. В. Мудрика. Москва: МПГУ: «Номо Cyberus», 2011. 400 с.
636. Повертайся і залишайся. *Голос України: газета Верховної Ради України*. 5.12.2019. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324907>.
637. Погребняк В. Громадянське виховання: Українська Національна ідея у творчості Михайла Драгоманова. *Педагогічні науки*. 2014. Вип. 60. С. 30–42.
638. Поздняков Э. А. Возможна ли политическая теория? *Вестник МГУ. Серия 18 (Социология и политология)*. 1995. №3. С. 30–43.
639. Позняк О. В. Зворотна міграція до України: обсяг і характеристики поверненців. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. №1 (35). С. 82–96.
640. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції: монографія / О. О. Безрук, В. С. Бліхар, Л. М. Герасіна та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2019. 744 с.

641. Поліщук П. В. Поняття правових цінностей та методологічні підходи до розуміння їх сутності. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 75–81.
642. Полякова Л. В. Національні інтереси України: механізми їх формування та реалізації в умовах глобалізації. *Політологічний вісник*. 2014. Вип. 73. С. 314–325.
643. Поплавський А. А. Державно-управлінська діяльність у сфері боротьби з корупцією та організованою злочинністю. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 11. С. 138–143.
644. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 1: Чары Платона / пер. с англ., под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 448 с.
645. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / пер. с англ., под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 528 с.
646. Поправко О. В. Святковий і комп'ютерний світи як альтернативні засоби символічного освоєння культурного буття сучасної людини. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2013. Вип. 53. С. 166–173.
647. Порока С. Г. Концептуальні засади щодо визначення механізмів публічного управління у сфері національної безпеки України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2019. Вип. 1. С. 182–189.
648. Потехін О. В., Тодоров І. Я. Глобалізація систем безпеки. Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня. 2011. 246 с.
649. Почепцов Г. Г. Информационные войны. / отв. ред. С. Л. Удовик. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2000. 576 с.
650. Почепцов Г. Г. Психологические войны. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 2000. 528 с.
651. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. вид. 2-ге, допов. Київ: Києво-Могил. акад., 2016. 502 с.
652. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности. Москва: Синтег, 2000. 528 с.
653. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / пер. с англ., под ред. Ю. Л. Климантовича. Москва: Наука. 1985. 368 с.
654. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени: перевод. Москва: Прогресс, 1994. 265 с.

655. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ.,; общ. ред. В. И. Аршинова и др. Москва: Прогресс, 1986. 431 с.
656. Про боротьбу з тероризмом: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №25. Ст. 180.
657. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. Євроатлантична інтеграція України: сучасний стан та перспективи. Послання Президента України до Верховної Ради України. *Стратегічна панорама*. 2003. №2. С. 9–24.
658. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2015 р. №266. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/tu/266-2015-%D0%BF?lang=uk>.
659. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 №2469-VIII. Дата оновлення: 15.03.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>.
660. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. №964-IV. Дата оновлення: 18.05.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15/ed20140327>.
661. Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. №35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>.
662. Про ратифікацію Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 16.11.2000 р. №2107-III *Урядовий кур'єр*. 2000. №233.
663. Про ратифікацію Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення: Закон України від 16.10.1998 р. №187-XIV *Урядовий кур'єр*. 1998. №208–209.
664. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 29.12.2016 р. №47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>.
665. Проблема захисту національних інтересів України у сфері державної безпеки в умовах геополітичних трансформацій ХХІ століття: монографія / О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк, В. В. Белєвцева. Харків: Право, 2013. 296 с.
666. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз: монографія / М. І. Панов, О. Г. Данильян, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред.. акад. АПРн України М. І. Панова, проф. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2004. 360 с.

667. Прохожев А. А. Национальная безопасность: к единому пониманию сути терминов. *Безопасность*. 1995. №9 (29). С. 10–23.
668. Прохоров А. М. Політичні технології як інформаційно-психологічне маніпулювання свідомістю. *Політична культура: теорія, проблеми, перспективи*. Київ: ПАРАПАН, 2004. С. 215–218.
669. Прохоров М. М. Наука, философия и второе осевое время: исследование оснований: монография. Нижний Новгород: НГПУ, 2012. 237 с.
670. Прудникова О. В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. 496 с.
671. Прус М. Освітнені, цілеспрямовані, космополіти. Хто такі «п'ята хвиля української еміграції»? *Голос Америки*, 13 квітня 2018. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/piata-khvylya-ukrainskyh-emihrantiv/4335-520.html>.
672. Пулэн М. Источники данных для измерения международной миграции в странах Центральной Европы. *Международная миграция населения: Россия и современный мир*. 2000. Вып. 5. С. 14–37.
673. Путівник до саміту НАТО у Вашингтоні 23–25 квітня 1999 року. Офіс інформації та преси НАТО. Брюссель – Бельгія. 1999. 119 с.
674. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. №3. С. 36–42.
675. Рассел Б. Здравый смысл и ядерная война / пер. с англ. В. М. Карзинкина. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. 77 с.
676. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней / пер. с англ. Москва: Мир: Академ. Проект, 2004. 1003 с.
677. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы. Статьи / пер. с англ. Н. В. Воробьева. Москва: ТЕРРА: Республика, 2000. 463 с.
678. Рассел Б. Шаги к миру. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 541–545.
679. Расторгуев С. П. Философия информационной войны. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. С. 455–456.
680. Ревенко Д. С., Либа В. О., Темнікова А. В. Параметричне регулювання сталості соціально-економічних систем. *Бізнес Інформ*. 2014. №6. С. 98–102.
681. Резолюції Ради Безпеки щодо агресії Іраку Кувейту від 29.11.1990р. №678 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36311568.
682. Резолюція 1267 (1999), що прийнята Радою Безпеки на її 4051-му засіданні (Щодо афганського руху «Талібан») https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_452.

683. Резолюція 1298 (2000), ухвалена Радою Безпеки на її 4144-му засіданні 17 травня 2000 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_429.
684. Резолюція 1343 (2001), що прийнята Радою Безпеки ООН на його 4287-му засіданні, 7 березня 2001 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_961.
685. Резолюція 1408 (2002), ухвалена Радою Безпеки на її 4526-му засіданні, 6 травня 2002 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a14.
686. Резолюція 1483 (2003), ухвалена Радою Безпеки на її 4761-му засіданні, 22 травня 2003 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b43.
687. Рибалка В. Г. Агресія як деструкція соціальних відносин. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2022/1/Ribalka.pdf>.
688. Рижко О. М. Парадигма європейських цінностей у віддзеркаленні українських ЗМІ. *Держава та регіони. Сер.: Соціальні комунікації*. 2014. № 1–2. С. 36–40.
689. Риккерт Г. *Філософія життя* / пер. с нем. Київ: Ніка-Центр, 1998. 507 с.
690. Рихтюк В. Л. Потенціал оборонної сфери в інноваційній моделі розвитку національної економіки: автореф. дис... канд. екон. наук. Київ, 2005. 20 с.
691. Рівень підтримки громадянами вступу України до ЄС та НАТО (січень 2020р.) URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhen-nia/riven-pidtrymky-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yes-ta-nato-sichen-2020r>.
692. Різник Н. С. Теоретичні засади формування системи діагностики економічної безпеки банку. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки*. 2007. Вип. 66. С. 118–123.
693. Рішення Ради колективної безпеки Організації Договору про колективну безпеку від 14.06.2009 р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_m44#o1.
694. Ровенчак О. А. Інтенсифікація міграційних процесів як чинник безпеки розвинутих держав: магістерська робота. Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 128 с.
695. Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 2. С. 127–139.
696. Ровенчак О., Яворський М. Міжнародна міграція як виклик безпеці: особистісний, національний та глобальний виміри. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 212–226.
697. Рогуля А. О. Еволюція феномена безпеки життєдіяльності. *Демократичне врядування*. 2018. Вип. 21. С. 1–7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2018_21_6.

698. Розумний М. Національна ідея: відкритість новому й світу як інтеграційний орієнтир українського суспільства. Україна на шляху до Європи / упоряд. В. І. Шкляр, А. В. Юричко. Київ: Етнос, 2006. С. 395–409.
699. Романович А. Л. Проблема безпеки в контексте устойчивого розвитку. *Социально-гуманитарные знания*. 2003. № 1. С. 3–18.
700. Романюк М. Д. Міграційні детермінанти національної безпеки України: теоретико-методологічні та практичні аспекти. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 1. С. 50–60.
701. Романюк Н. А., Рудницька У. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 104 (1). С. 182–186.
702. Романюк С. М. Західна парадигма війни і миру останньої чверті ХХ століття: дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2004. 208 с.
703. Росси Ф. Дж. Общественный авторитет разума. Критика, изначальное зло и предназначение человека. *Вопросы философии*. 2000. № 7. С. 43–52.
704. Ротфельд А. Поиски системы коллективной безопасности. *Международная жизнь*. 1994. № 10. С. 54–64.
705. Рудашевский В. Д. Риск, конфликт и неопределенность в процессе принятия решений и их моделирование. Москва: Экономика, 1990. 225 с.
706. Руджеро Гв. Де. Что такое либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина ХХ века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 220–295.
707. Рудь Н. Т., Барський Ю. М. Соціально-економічні системи: формування інноваційних параметрів. *Економічний форум*. 2016. № 2. С. 345–353.
708. Рузавин Г. И. Самоорганизация и организация в развитии общества. *Вопросы философии*. 1995. № 8. С. 63–72.
709. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности. *Вестник Московского университета*. Серия 7: Философия. 2003. № 5. С. 36–52.
710. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 303 с.
711. Савін В. М. Міграційна політика як складова національної безпеки України. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 2 (30). С. 52–59.
712. Савченко А. А. Постмодернізм як соціокультурне явище. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2011. Вип. 33. С. 196–202.
713. Сайтарлы И. А. Философия социальной культуры: монография. Київ: ПАРАПАН, 2012. 291 с.

714. Самоорганизация: кооперативные процессы в природе и обществе: сборник статей. В 2-х частях. Москва: Ин-т философии РАН, 1990. Ч.1. 678 с.
715. Сапрыкина В. Ю. Особенности воздействия глобализации на страны с различным уровнем развития. *Молодой ученый*. 2010. № 1–2 (13). Т. 1. С. 259–263. URL: <https://moluch.ru/archive/13/1208/>.
716. Сатышев В. Е. Политико-правовые учения в Англии в эпоху буржуазной революции XVII века. Москва: ВЮЗИ, 1985. 76 с.
717. Сацук В. Політичний потенціал та оборонна могутність держави. *Нова політика*. 1999. №4. С. 2–4.
718. Сацук З. В. Ментальні основи феномену етнополітичної толерантності українського народу. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 144 (3). С. 124–127.
719. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / пер. з норв. Софії Волковецької. Львів: Вид-во Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 335 с.
720. Сектор безпеки і оборони України: теорія, стратегія, практика: монографія / Ф. В. Саганюк, В. С. Фролов, О. В. Устименко, М. М. Лобко та ін. Київ: Академпрес, 2017. 180 с.
721. Семергей Н. Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. С. 17–22.
722. Сеннет Р. Плоть и камень. Тело и город в западной цивилизации. Москва: Strelka Press, 2016. 504 с.
723. Сен-Симон А. Избранные сочинения / пер. с франц, под ред. и с коммент. Л. С. Цетлина, вступ. ст. В. П. Волгина. Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. Т.1. 468 с.
724. Сергеева О. А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. №5. С. 104–114.
725. Сергунин А. А. Международная безопасность: новые подходы и концепты. *Политические исследования*. 2005. №6. С. 126–137.
726. Сидорчук О. Г. Напрями державного регулювання системи соціальної безпеки людини, суспільства та держави в умовах посилення зовнішніх і внутрішніх загроз. *Бізнес Інформ*. 2019. №3. С. 209–217.
727. Система і компетенція державних органів зі спеціальним статусом у сфері національної безпеки України: монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань, В. Я. Настюк. Харків: Право, 2009. 200 с.
728. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України: монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. Київ: ДП «Євроант-лантікінформ», 2007. 592 с.

729. Ситкевич Н. В. Особенности трансформации нравственных ценностей в условиях информационного общества: этико-философский анализ: дис. ... канд. филос. наук. Новомосковск, 2011. 139 с.
730. Ситник Г. П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). Київ: НАДУ, 2004. 408 с.
731. Ситник Г. П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: автореф. дис. ... д-ра наук з держ. упр. Київ, 2004. 36 с.
732. Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України: навч. посіб.: у 3 ч. Ч. 3: Державна політика та основи стратегічного планування забезпечення національної безпеки. Київ: НАДУ, 2010. 208 с.
733. Ситник Г. П. Про один із підходів визначення ієрархії національних інтересів в процесі розробки стратегії національної безпеки України. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 309–313.
734. Ситник Г. П. Цінності національні. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 1. С. 718–720.
735. Сірант М. Вплив глобалізаційних процесів на формування потоків трудової міграції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: юридичні науки. № 782. 2014. С. 38–43.
736. Скотна Н. Сутність глобалізації та її вплив на розвиток вищої освіти в Україні. *Людознавчі студії. Філософія*. 2013. Вип. 28. С. 4–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstudf_2013_28_3.
737. Слабінська С. В. Соціокультурна інтеграція та адаптація мігрантів у сучасній Україні: автореф. дис.... канд. політ. наук. Київ, 2010. 17 с.
738. Слінченко Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір. *Гілея: науковий вісник*. 2013. Вип. 72 (№ 5). С. 856–861.
739. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона; изд. 5-е. Москва: Изд. полит. литературы, 1983. 445 с.
740. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. Москва: Феникс, 1994. 688 с.
741. Смелянцев А. П. Проблема загроз інтересам безпеки України (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Харків, 2001. 18 с.
742. Смирнов И. Реальность и фантазм. От «Общества спектакля» к «Матрице». URL: http://prev.lacan.ru/articles/reality_and_fantasm.html.

743. Смолянук В. Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? *Суспільно-політичні процеси*. 2017. Вип. 2–3. С. 68–87.
744. Собко Г. М. Наукові підходи до розуміння поняття психічного насильства. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 204–207.
745. Соболев О. Свобода особистості в інформаційному соціумі. *Філософська думка*. 2002. № 5. С. 40–58.
746. Соловьев В. С. Философские начала цельного знания / соч. в 2-х т. Т.2. Москва: Политиздат, 1989. 465 с.
747. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учебник для студентов вузов. Москва: Аспект Пресс, 2006. 559 с.
748. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право*. 2014. № 1. С. 27–34.
749. Соляник М. Л. Суспільно-географічні передумови Євроатлантичної інтеграції України, перспективи та можливі ризики. *Географія та туризм*. 2017. Вип. 41. С. 149–160.
750. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / пер. с англ. и предисл. Т. С. Васильевой. Москва: Ин-т социологии, 1993. 195 с.
751. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл., А. Ю. Соколова. Москва: Политиздат, 1992. 542 с.
752. Сорокин П. О русской нации. Россия и Америка. Теория национального вопроса. Москва: Мысль, 1994. 652 с.
753. Сорос Дж. Кризис глобального капитализма. Киев: Основы, 1999. 259 с.
754. Соснін О. В., Воронкова В. Г., Постол О. Є. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри): Навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2015. 556 с.
755. Соціально-гуманітарна сфера України в сучасних дискурсах: монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. Харків: ХІФ КНТЕУ, 2019. 284 с.
756. Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: Видавництво «Інжек», 2013. 236 с.
757. Сперанский М. План государственного преобразования графа М. М. Сперанского (Введение к уложению государственных законов 1809 г.). URL: <http://elibrary.ru/nodes/4957-speranskiy-m-m-plan-gosudarstvennogo-preobrazovaniya-grafa-m-m-speranskogo-vvedenie-k-ulozheniyu-gosudarstvennyh-zakonov-1809-g-s-pril-m-1905>.
758. Станкевич І. П. Сучасні політичні конфлікти: основні джерела та шляхи розв'язання: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 18 с.

759. Становлення і розвиток системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони України: монографія / В. Г. Пилипчук, Л. Ф. Компанцева, С. С. Кудінов, І. М. Доронін, О. П. Дзьобань, О. В. Акульшин, О. Г. Заруба; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. Київ: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 272 с.
760. Староверов В. И. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. *Социологические исследования*. 1998. № 4. С. 138–142.
761. Стасевська О. А. «Ментальний простір» українського суспільства: філософсько-культурологічний дискурс. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія*. 2017. Вип. 3 (34). С. 111–122.
762. Стасюк С. В. Історико-правова традиція регулювання збройних конфліктів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.
763. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 16.09.2005р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
764. Стеблицький М. П., Стеблицька Л. М. Забезпечення інформаційної безпеки в духовному середовищі України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2013. № 2. С. 67–71.
765. Стендинг Г. Прекариат: новый опасный класс. Москва: Ад Маргинем Пресс, 2014. 328 с.
766. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2015. 420 с.
767. Степаненко М. Д. Сучасні трансформації життєвого простору особистості як поля її життєтворчості. *Гуманітарний часопис*. 2005. № 3. С. 45–49.
768. Степин В. С. Ненасилие как биологический и социокультурный феномен. Насилие и ненасилие: философия, политика, этика / под ред. Р. Г. Апресяна. Москва: Фонд Независимого радиовещания, 2003. С. 34–48.
769. Степин В. С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей. *Россия и современный мир*. 2003. № 1. С. 5–18.
770. Степун Ф. Бывшее и несбывшееся: Главы из книги. *Свой голос: Новый сибирский альманах: философия, история, культура*. 1991. № 2. С. 3–79.
771. Стратегия национальной безопасности США в следующем столетии. *Зарубежное военное обозрение*. 1997. № 8. С. 4–18.
772. Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 року: Розпорядження КМУ № 428 р. від 12 липня 2017 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250149647>.

773. Строгий В. І., Рижов І. М. Методологічні засади формування концепцій національної безпеки в контексті протидії тероризму. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. №4. С. 328–334.
774. Струве П. Б. *Laissez faire et laissez passer. Енциклопедический словарь*. Томъ XVII^А/Издатели: Ф. А. Брокгаузь, И. А. Ефронъ. Санкт.-Петербургъ: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1896. С. 594–595.
775. Структурно-функциональный анализ в современной социологии. Вып. 1. Москва: Ин-т философии РАН, 1968. 673 с.
776. Студінський В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 1. С. 13–16.
777. Судаков К. В. Функциональная система. *Вопросы философии*. 1984. № 10. С. 73–78.
778. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика: монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. Київ: НАДУ, 2009. 396 с.
779. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2018. 350 с.
780. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 392 с.
781. Сухович Е. В. Символ, симулякр и виртуальная реальность как категории философии культуры: дис... канд. филос. наук. Волгоград, 2013. 153 с.
782. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: зб. наук. пр. 2004. № 5. 504 с.
783. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2016. 488 с.
784. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О. Г. Данильяна. 2-ге видан., перероб. і допов. Харків: Право, 2017. 416 с.
785. Тадаева А. В. Особливості соціалізації людини в сучасному інформаційному просторі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17 (2). С. 335.
786. Тапскотт Д. Д. Електронно-цифрове общество: плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта. Киев-Москва: Рефл-бук, 1999. 403 с.
787. Таранов П. С. 120 философфов: жизнь, судьба, учение, мысли: в 2-х т. Николаев: «Возможности Киммерии». 2002. Т. 2. 704 с.

788. Тейяр де Шарден П. Божественная Среда / пер. с фр. и комментарии А. Б. Миначева. Москва: Гнозис, 1994. 208 с.
789. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / пер. с фр. Н. А. Садовского; предисл. и примеч. А. С. Раутиана. Москва: Устойчивый мир, 2001. 230 с.
790. Телелим В. М., Загорка О. М., Стрижевський В. В. Досвід створення та застосування угруповань військ (сил) у локальних війнах і збройних конфліктах другої половини ХХ та на початку ХХІ століття: монографія. Київ: НУОУ, 2012. 336 с.
791. Тенденції розвитку форм і способів збройної боротьби у сучасних локальних війнах і збройних конфліктах: монографія / П. П. Ткачук та ін.; за заг. ред. Г. П. Воробйова. Львів: Нац. акад. сухопут. військ, 2015. 89 с.
792. Теоретико-методологічні засади забезпечення національної безпеки держави у її визначальних сферах: монографія. Київ: Кий, 2007. 370 с.
793. Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. Избранные сочинения / пер. с лат.; сост., общ. ред. А. А. Столярова. Москва: Прогресс: Культура, 1994. 443 с.
794. Теслюк І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці. *Психологія і суспільство*. 2013. № 2. С. 105–112.
795. Тимків Я. Теорія і практика сучасної європейської політики безпеки: приклад Польщі. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. 224 с.
796. Тихоненко І. В. Ісламська Республіка Пакистан у системі регіональної безпеки (1998–2016 рр.): дис... канд. політ. наук. Миколаїв, 2017. 246 с.
797. Ткачова Н. М. Розробка ефективних державних механізмів забезпечення національної економічної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 1. С. 59–62.
798. Тодоров І., Тодорова Н. Річні національні програми як інструмент євроатлантичної інтеграції України. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2018. Вип. 2. С. 52–68.
799. Тойнби А. Д. Постижение истории: сборник / пер. с англ.; сост. Огурцов А. П.; вступ. ст. Уколовой В. И.; заключ. ст. Рашковского Е. Б.; авт. коммент. Д. Э. Харитонович, Н. И. Кольшкіна. Москва: Прогресс, 1990. 730 с.
800. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Абрис-пресс, 2003. 592 с.
801. Торопова Е. Л. Феномен маргинальности этничности в антропологии Великобритании и США. *Этнографическое обозрение*. 1999. № 2. С. 5–16.
802. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва: Издательство АСТ, 2001. 557 с.

803. Точицький М. С. Демократизація політичної свідомості і культури. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 149 (3). С. 67–70.
804. Трактаты о вечном мире // предисл. Ф. В. Константинова, ввводная статья и примеч. И. С. Андреевой. Москва: Соцэкгиз, 1963. 278 с.
805. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. 404 с.
806. Трёлъч Э. Немецкая идея свободы. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 183–201.
807. Троцький Я. О. Глобалізаційні виклики національній безпеці України в контексті європейських інтеграційних процесів: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2010. 20 с.
808. Троян І. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: Зб. наук. пр.* Львів, 2008. Вип. 23. С. 158–164.
809. Трудова міграція громадян України за кордон: Виклики і шляхи реагування: Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Malynovska-d28e1.pdf>.
810. Трудовая миграция: Украина теряет людей и будущее URL: <http://112.ua/mnenie/trudovaya-migraciya-ukraina-teryaet-lyudey-ibudushhee-269408.html>.
811. Турченко О. Г. Воєнно-політична інтеграція країн в архітектурі європейської безпеки у другій половині ХХ – на початку ХХІ століть. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 123–139.
812. Тюріна Т. Г. Криза духовності сучасного суспільства: реалії і шляхи виходу (ноосферний підхід). *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. Вип. 5. С. 214–223.
813. Тютюнник В. В., Стрілець В. М., Калугін В. Д., Захарченко Ю. В. Розвиток методологічного підходу для техногенно-екологічної оцінки рівня небезпеки функціонування локальних територій України. *Техногенно-екологічна безпека*. 2018. Вип. 3. С. 91–101.
814. У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / пер з англ; за ред. Д. Гузіни. Київ: Вид-во «Ай-Бі», 2003. 342 с.
815. Угольницький Г. А. Иерархическое управление устойчивым развитием социальных организаций. *Общественные науки и современность*. 2002. № 3. С. 133–140.

816. Узденова Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження національної безпеки в духовній сфері. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 4. С. 80–88.
817. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть: підручник / А. С. Філіпенко, В. С. Будкін, А. С. Гальчинський та ін. Київ: Либідь, 2002. 470 с.
818. Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 110 с.
819. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін.; за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2004. 648 с.
820. Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ВД «Інжек», 2015. 240 с.
821. Українці все частніше працюють за кордоном, але повертаються в Україну. URL: <https://ces.org.ua/ukraintivse-chastishe-pratsiuiut-zakordonom/>.
822. Устав Организации Объединенных Наций. Действующее международное право: в 2-х т. / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. Москва: Юрайт, 2007. Т.1. 768с.
823. Уханова Н. С. Виклики і загрози правам та безпеці людини в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2018. №4. С. 33–45.
824. Фаге Э. Либерализм. *О свободе. Антология мировой либеральной мысли (1-я половина XX века)* / под ред. М. А. Абрамова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 31–79.
825. Фейербах Л. Собрание произведений в 3 т: Т 2. / пер. с нем. под общ. ред. М. М. Григорьяна. Москва: Мысль, 1967. 480 с.
826. Фергюсон Н. Цивилизация. Чем Запад отличается от остального мира / перевод на русский язык под редакцией И. Кригера. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2014. 764 с.
827. Философия, наука, цивилизация / отв. ред. В. В. Казютинский. Москва: Эдиториал УРСС, 1999. 367 с.
828. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Андрущенко, Л. Горбунова, М. Култаєва, С. Пролєв та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.
829. Філософсько-соціологічні аспекти сучасного інформаційного суспільства: монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. Харків: ФОП Данилко Н. С., 2017. 388 с.

830. Формування образу ворога у воєнно-політичному конфлікті: монографія / Н. А. Агаєва та ін. Київ: НДЦ ГП ЗС України, 2014. 165 с.
831. Французская философия и эстетика XX века: А. Бергсон, Э. Мунье, М. Мерло-Понти: Сборник / предисл. П. Мореля. Москва: Искусство, 1995. 269 с.
832. Фрезер Д. Д. Золотая ветвь. Москва: Политическая литература, 1980. 831 с.
833. Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете / пер. с англ. 2-е изд., испр. Москва: Политиздат, 1990. 542 с.
834. Фрейд З. Введение в психоанализ. Москва: АСТ, 2007. 607 с.
835. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. Санкт-Петербург: Алтейя, 1997. 221 с.
836. Фрейд З. Тотем и табу. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2005. 256 с.
837. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.
838. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: АСТ, 2006. 571 с.
839. Фромм Э. Душа человека. Москва: Республика, 1992. 340 с.
840. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. *Мир философии*. Москва: Политиздат, 1991. Ч. 2. С. 61–66.
841. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. Москва: Ад Маргинем, 1999. 480 с.
842. Фуко М. Археология знания. Санкт-Петербург: Гуманитарная академия, 2004. 416 с.
843. Фуко М. Безопасность, территория, население: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977–1978 учеб. году / пер. с фр.: Н. В. Сусллова и др. Санкт-Петербург: Наука, 2011. 543 с.
844. Фуко М. История безумия в классическую эпоху. Москва: АСТ, 2010. 497 с.
845. Фуко М. Рождение клиники. Москва: Академический проект, 2010. 252 с.
846. Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарных наук. Санкт-Петербург: А-сад: Талисман, 1994. 405 с.
847. Фукуяма Ф. Конец истории? *Вопросы философии*. 1990. № 3. С. 134–148.
848. Фулбрайт Дж. У. Самонадеянность силы / пер. с англ. Н. Н. Китина. Москва: Изд. Международные отношения, 1967. 255 с.
849. Фэн Веньхуа, Фань Вэй, Чжао Юнхуа. Об этике Иммануила Канта. *Вестник Московского университета. Серия 7. Философия*. 2002. № 4. С. 90–98.
850. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы. На пути к либеральной евгенике? / пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва: Весь Мир, 2002. 143 с.

851. Хабермас Ю. Политические работы. Москва: Праксис, 2005. 368 с.
852. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма. Москва: Праксис, 2010. 264 с.
853. Хайдеггер М. Переписка, 1920–1963. *Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс* / пер. с нем. И. Михайлова. Москва: Ad Marginem, 2001. 415 с.
854. Хакен Г. Синергетика: Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах. Москва: Мир, 1985. 478 с.
855. Хантингтон С. Ф. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Ю. Новикова. Москва; Санкт-Петербург: АСТ, 2003. 603 с.
856. Хард М., Негри А. Империя. Москва: Праксис, 2004. 440 с.
857. Харченко І. М., Сапогов С. О., Шамраєва В. М., Новікова Л. В. Основні засоби інформаційного протиборства та інформаційної війни як явища сучасного міжнародного політичного процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. серія: Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм*. 2017. Вип. 6. С. 77–81.
858. Харченко С. П. Етнокультурні цивілізації в контексті саморозгортання загальноцивілізаційного процесу: філософсько-історичний (тобто – історичний) аспект: автореф. дис... канд. філос. наук. Київ, 2009. 20 с.
859. Хельсенский Заключительный акт от 01.08.1975г. <https://www.osce.org/ru/ministerial-councils/39505>.
860. Хомякова В. С. Безопасность как фактор устойчивого развития: социально-философский аспект: дисс. ... канд. филос. наук. Москва, 2007. 157 с.
861. Хоркхаймер М., Адорно Т. В. Диалектика просвещения. Москва–Санкт-Петербург: Медиум Ювента, 1997. 312 с.
862. Хорошилов О. Український варіант демократизації. *Політичний менеджмент*. 2005. № 1 (10). С. 52–57.
863. Цікановська Н. А. Інтерпретація понять «виклик», «небезпека», «загроза» та «ризик» у теорії фінансової безпеки. *Фінансовий простір*. 2013. № 3. С. 110–114.
864. Цыгичко В., Хубер Р. Стратегическая стабильность в многополярной международной системе: два похода к ее оценке. *Военная мысль*. 1998. № 1. С. 19–27.
865. Челпанова А. Г. Актуальні питання протидії корупції в Україні. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 71. С. 35–40.
866. Черткова Е. Л. Специфика утопического сознания и проблема идеала. *Идеал, утопия и критическая рефлексия*. Москва: РОССПЭН, 1996. С. 160–180.
867. Чирва Р. Інформаційна війна – зброя, страшніша за ядерну. *Профспілкові вісті*. 2014. № 13. С. 8–9.

868. Чуб І. А. Оптимізація розміщення екологічно небезпечних об'єктів. *Радиоелектроника и информатика*. 2017. №3. С. 12–14.
869. Чубаєвський В. Шляхи та засоби політичної легітимації влади в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2016. Вип. 8. С. 115–123.
870. Чуваков О. А. Національна і державна безпека: співвідношення понять. *Правова держава*. 2012. №15. С. 193–196.
871. Шаблистий В. В. Кримінальний закон та духовна безпека людини. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. №4. С. 377–386.
872. Шаблінський І. Розуміння сили в контексті національної безпеки. *Політичний менеджмент*. 2005. №4. С. 107–114.
873. Шаблінський І. Фундаментальна загроза національній безпеці. *Політичний менеджмент*. 2006. №3. С. 124–31.
874. Шайкіна О. О. Профілактика комп'ютерної залежності як одне із завдань практичної педагогіки. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2013. №1 (54). С. 239–248.
875. Шапкин А. С., Шапкин В. А. Теория риска и моделирование рискованных ситуаций: учебник. Москва: Дашков и К, 2009. 879 с.
876. Шаповал О. Конструювання віртуальної реальності в екранному просторі. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. 2015. Вип. 16. С. 136–146.
877. Шаповалов В. И., Казаков Н. В. Законы синергетики и глобальные тенденции. *Общественные науки и современность*. 2002. №3. С. 141–148.
878. Шапуров О. О. Макроекономічна стабільність та безпека країни через призму взаємозалежності економічних показників. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2019. Вип. 3 (2). С. 256–262.
879. Шараєвська Т. А. Правове регулювання біобезпеки в Україні – важливий вектор державної екологічної політики. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6 (2). С. 24–27.
880. Шаульська Г. М. Деякі сучасні механізми взаємодії влади і громадянського суспільства в Україні: аналіз ефективності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2019. №2. С. 180–189.
881. Шафф А. Куда ведет дорога? *Философия истории. Антология*. Москва: Аспект-Пресс, 1995. С. 311–321.

882. Шахов В., Мадіссон В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2013. №2. С. 44–56.
883. Шведова Г. Л. Корупція як загроза економічній безпеці України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 1. С. 179–184.
884. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. Сборник работ / пер. с нем., сост. и послесл. А. А. Гусейнова, общ. ред. А. А. Гусейнова, М. Г. Селезнева. Москва: Прогресс, 1992. 572 с.
885. Швейцер А. Жизнь и мысли. Сборник / сост., пер. с нем., послесл., примеч. и указ. А. Л. Чернявского. Москва: Республика, 1996. 527 с.
886. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. Избранное / переводы. Москва: Прометей, 1993. 511 с.
887. Шевченко М. М., Бондар З. К., Житник О. М. Система критеріїв та показників оцінки ефективності стратегічного планування у сфері національної безпеки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 17. С. 110–114.
888. Шевчук О. В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 200 с.
889. Шейко В., Александрова М. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації: монографія. Київ: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009. 311 с.
890. Шелер М. Формализм в этике и материальная этика ценностей. *Избранные произведения*. Москва: Изд-во «Гнозис», 1994. 490 с.
891. Шемякин Я. Смена парадигм в современном российском культурно-историческом контексте. (Размышления о «Постижении истории» Тойнби). *Общественные науки и современность*. 1992. №2. С. 48–59.
892. Шепетуха Ю. Системний підхід до аналізу проблем та прийняття рішень у контексті забезпечення національної безпеки України. *Національна безпека України*. Київ: Стилос, 2004. С. 134–141.
893. Шепелєв М. А. Глобалізація управління як метатенденція сучасного світового розвитку: монографія. Київ: Вид-во «Генеза», 2004. 512 с.
894. Шеренговський Д. В. Конфліктогенність у сучасних міжнародних системах: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Чернівці, 2014. 20 с.
895. Шикіна Н., Коцюрубенко Г. Економічні детермінанти національної безпеки України. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2019. №4. С. 136–150.
896. Шиманська К. В. Міграція людських ресурсів в умовах гео економічних трансформацій: регіональний вимір: монографія. Житомир: ЖДТУ, 2017. 53 с.

897. Шип Н. А. Культурний компонент державотворення та євроінтеграції України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Випуск 119 (4). С. 281.
898. Шифман И. Ш. Во что верили древние евреи? Атеистические чтения: Сборник. Москва: Политиздат, 1988. С. 179–187.
899. Шкіль Л. Л. Тілоцентризм як нове явище Постмодерну. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 94. С. 169–172.
900. Шпенглер О. Годы решений. Москва: Скимень, 2006. 240 с.
901. Шпица П. С., Рудник Р. М. Основні технології та закономірності інформаційної війни. *Проблеми міжнародних відносин*. 2014. Вип. 8. С. 326–339.
902. Штернберг М. И. Энтропия в теории и в реальности. *Вопросы философии*. 2003. № 10. С. 103–113.
903. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения. *Социологические исследования*. 2001. № 9. С. 3–12.
904. Шульга О. Формування політичної демократичної свідомості в контексті зміни символічних універсумів в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. Вип. 3 (17). С. 103–111.
905. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2014. 208 с.
906. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Э. Н. Галич, А. В. Гордон, А. В. Журавский и др.; отв. ред. Л. И. Рейснер, Н. А. Симония. Москва: Наука, 1984. 581 с.
907. Энгельс Ф. Варварство и цивилизация. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т.21. С. 156–178.
908. Энгельс Ф. Может ли Европа разоружиться? *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд.* Т.22. С. 383–415.
909. Эразм Роттердамский. Похвала глупости / сост., вступ. ст., примеч. А. Л. Субботина. Москва: Советская Россия, 1991. 462 с.
910. Юнг К. Г. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. Москва: Мартис, 1995. 356 с.
911. Юнг К. Г. Архетип и символ / предисл. А. М. Руткевича; примеч. В. М. Бакусева и др. Москва: Ренессанс, 1991. 297 с.
912. Юртаева К. В. Визначення місця вчинення злочинів з використанням комп'ютерних технологій. *Форум права*. 2009. № 2. С. 434–441.
913. Яворський М. Міграція та політика національної безпеки в Україні: тенденції розвитку. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 96–100.
914. Яворський М. М. Складнощі державного регулювання інвестиційної діяльності і малого бізнесу в Україні на прикладі досвіду підприєм-

- ницької ініціативи зворотних мігрантів. *Пріоритети та сучасні чинники розвитку суспільних наук*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2012. С. 121–124.
915. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва: Экономика, 2001. 345 с.
916. Яковлев М. В. Ментальні репрезентації та абстрактні поняття в концептосфері політичної науки. *Держава і право*. Серія: Політичні науки. 2019. Вип. 83. С. 3–14.
917. Якубовська М. С., Стахів М. О. Система аксіологічних засад в архетипі поєднання науки та практики життя. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2019. №4. С. 106–110;
918. Яловенко А. В. Самоопределение в ситуациях постмодерна. *Вестник Воронежского государственного технического университета*. Серия «Гуманитарные науки». 2002. Выпуск 9.1. С. 37–41.
919. Яницкий О. Н. Экологическая социология как риск-рефлексия. *Социс*. 1999. №6. С. 52–64.
920. Яновська Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій). Харків: Антіква, 2001. 308 с.
921. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Сборник / пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайденко, коммент. В. Н. Катасонова. 2-е изд. Москва: Республика, 1994. 527 с.
922. Ясь О. В. Еміграція / Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=17837.
923. Adamson F. B. Crossing Borders. International Migration and National Security. *International Security*. 2006. Summer. Vol. 31. Issue 1. P. 165–199.
924. Andreas P. Redrawing the Line. Borders and Security in the Twenty first Century. *International Security*. 2003. Fall. Vol. 28. Issue 2. P. 78–111.
925. Balzacq T. Qu'est-ce que la sécurité nationale? *Revue internationale et stratégique*. 2003. Vol. 4. No. 52. P. 33–50.
926. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies. *Self-efficacy in Changing Societies* / ed. by Albert Bandura. Cambridge University Press, 2002.
927. Benz M. Millionen Ukrainer wandern in der West aus – so gut. *Neue Zürcher Zeitung*. 2.05.2019. URL: <https://www.nzz.ch/wirtschaft/millionen-ukrainer-wandern-in-den-westen-aus-gut-so-ld.1474125>.
928. Bezpieczeństwo narodowe. Społeczna Akademia Nauk w Łodzi. URL: <https://lodz.san.edu.pl/oferta/studia-i-stopnia/bezpieczenstwo-narodowe/o-kierunku>.

929. Bezpieczeństwo państwa. Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. URL: <https://www.up.krakow.pl/studia/studia-istopnia/2619-bezpieczenstwo-panstwa>.
930. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovskiy Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Volume 9. Issue 27. P. 217–226.
931. Charter of Fundamental Rights of the European Union / Official Journal of the European Communities. URL: http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
932. Clark M. T. The trouble with Collective Security. *Pacific review*. 1995. Vol. 4. P. 45–51.
933. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, A Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools, COM(2008) 359 final. Brussels: Commission of the European Communities, 2008. 18 p.
934. Coser L. A., Rosenberg B. The function of social conflict. *Sociological theory: A book of reading*. New-York: Macmillan, 1957. P. 195–203.
935. Czuryk M., Dunaj K., Karpiuk M., Prokop K. Bezpieczeństwo państwa: zagadnienia prawne i administracyjne. Olsztyn: Wydział Prawa i Administracji UWM, 2016. 325 s.
936. Document 1/8 Protocol Modifying and Completing the Brussels Treaty (Western European Union), Paris, 23 October 1954. *Hill C., Smith K. European Foreign Policy. Key Documents*. London; New-York., 2003. P. 40–41.
937. Dollard J. (et al.). Frustration and Aggression. New Haven: Pub. for the Institute of human relations by Yale University Press; London: H. Milford, Oxford University Press, 2004.
938. Duke S. Northeast Asia and regional security. *Foreign Affairs*. Vol. 76. №2. P. 42–47.
939. Dzeban O., Aleksandrova O., Vinnikova N. Axiological portrait of information societ. *Cxid. Аналітично-інформаційний журнал*. 2019. №5 (163). С. 13–19.
940. Eiseley L. The Unexpected Universe. New-York: HBJ Publishers, 1969. P. 140–167.
941. European Defense Community Treaty. : <https://aei.pitt.edu/5201/1/5201.pdf>.
942. Fuchs C., Bichler R. M., & Raffl C. Cyberethics and co-operation in the information society. *Science and engineering ethics*. 2009. № 15 (4). 447 p.
943. Foucault M. Discipline and punish. The birth of the prison. New-York: Random House, 1977. 318 p.

944. Giddens A. Runaway World: How Globalisation is Reshaping Our Lives. London: Profile Books. 2002. 124 p.
945. Global Statistics, Brain Drain. URL: cap-lmu.de/fgz/statistics/brain-drain.php.
946. Gobar A. Philosophy as Higher Enlightenment. *American university studies. Series V. Philosophy*. 1994. Vol. 160. P. 215–235.
947. Goodby J. Disarmament and Security Issues in the Asia-Pacific Region. United Nations Department for Disarmament Affairs. New York: United Nations, 1992. 76 p.
948. Guogis A. To refrain from capitalism or to improve it? *The importance of equity during crisis. Filosofija-Sociologija*. 2010. №21 (2). P. 83–91.
949. Habermas J. Theorie des Kommunikative Handeln. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-86226-332-5_3.
950. Handelman S. Thieves in Power: The New Challenge of Corruption. *Nations in Transit*. 2001. P. 40–56.
951. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New-York: Free Press, 1996. 362 p.
952. International Migration Law: Glossary on Migration / International Organization for Migration (IOM), 2004. P. 41. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_1_en.pdf.
953. International migration report high lights 2017. URL: http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf.
954. Kitler W. Zakres bezpieczeństwa państwa (narodowego). 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/330015732_Zakres_bezpieczenstwa_panstwa_narodowego.
955. Kowalski R., Limber S., Agatston P. Cyber bullying: bullying in the digital age. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2008. 218 p.
956. Lippmann W. U. S. Foreign Policy: Shield of the Republic. New-York, 1943. 194 p.
957. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft. 2 vols, Frankfurtam-Main; Suhrkamp, 1997. 1360 p.
958. Marshall A. Principles of Economics. London, 1961. 175 p.
959. Maskin E. Why haven't global markets reduced inequality in emerging economies? *World Bank Economic Review*. 2015. Vol. 29. P. S48–S52.
960. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, World Future Society, 1983. 171 p.
961. Morgenthau Hans J. In Defense of the National Interest. University Press of America. 1982. 378 p.

962. Morgenthau H. J. Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. *Foreign Affairs*. 1994. Vol. 73. №4. P. 20–29.
963. Musiyezdov O. Ukrainian emigration in Poland: from “earners” to highly qualified specialists. *Український соціологічний журнал*. 2019. Вип. 21. С. 37–49.
964. Pinker St. The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined. URL: <https://www.amazon.com/Better-Angels-Our-Nature-Violence/dp/0143122010>.
965. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. Cambridge: Polity Press, 1990. 234 p.
966. Review of the European Neighbourhood Policy. URL: http://eeas.europa.eu/enp/documents/2015/151118_joint-communication_review-of-the-enp_en.pdf.
967. Safer Internet Programme: Empowering and Protecting Children Online. URL: http://ec.europa.eu/information_society/activities/sip/index_en.htm.
968. Spence E. H. Information, knowledge and wisdom: groundwork for the normative evaluation of digital information and its relation to the good life. *Ethics and Information technology*. 2011. № 13. P. 261–275.
969. The Annual Register. A Review of Public Events at Home and Abroad for the Year 1949. London: Longmans Green and Co, 1950. 524 p.
970. The Schuman Declaration – 9 May 1950. URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_en.
971. Trager F., Simone F. An introduction to the Study of National Security. *National Security and American Society: Theory, Process and Policy* / ed. by Trager F., Kronenberg P. Lawrence: University of Kansas Press, 1973. P. 34–56.
972. Vasquez J. A. Classics of International Relations. New Jersey, 1996. 340 p.
973. Wege aus der Frucht: Warum Menschen fliehen. URL: www.bertelsmann-stiftung.de/IN/Wege_aus_der_Flucht_2018_06_14.
974. Wilson A. Elements of a Theory of Ukrainian Ethno-National Identities. *Nations and Nationalism*. 2002. Vol. 1. P. 31–54.
975. Wilson W. College and State Educational, Literary and Political Papers (1875–1913). New York: Columbia University Press, 1970. Vol. 2. 402 p.

Геополітичні доктрини, які суттєво впливають на політику держав у сфері безпеки у XXI столітті

Класичні доктрини німецької геополітичної школи

Геополітична доктрина Ф. Ратцеля

Зміст основних теоретичних положень

1) Держави – живі організми. Рельєф, територія і ґрунт є основоположними незмінними данностями, навколо яких гуртуються інтереси народів; держава є живим вкоріненим в ґрунті організмом. Її характер складається з територіального рельєфу і масштабу, а також зі способу осмислення й переживання цих природних чинників середовища народом. У державі відображаються дві сторони історичного процесу: об'єктивна географічна даність і суб'єктивне загальнонаціональне осмислення й переживання цієї даності, що знаходить своє вираження у політиці. До «нормальних держав» Ф. Ратцель відносить ті держави, які найорганічніше поєднують географічні, демографічні і етнокультурні параметри нації. «Держави, – вважає Ф. Ратцель, – на всіх стадіях свого розвитку розглядаються як організми, які з необхідністю зберігають зв'язок зі своїм ґрунтом і тому повинні вивчатися з географічної точки зору»; «держави розвиваються на просторовій базі, все більш і більш стикаючись і зливаючись з нею, витягуючи з неї все більше і більше енергії». Завдяки цьому держави виявляються «просторовими явищами, керованими і поживленими цим простором», тому «описувати, порівнювати і вимірювати їх повинна географія». «Держави вписуються в серію явищ експансії життя, будучи вищою точкою цих явищ».

2) «Органіцистський підхід до держави», який полягає у ствердженні наступних основних положень:

- просторова експансія – це природний живий процес;
- простір (Raum) переходить з кількісної матеріальної категорії в нову якість – перетворюється на «життєвий простір», «сферу життя», «геобіосередовище»;

- виникають нові поняття: «життєва енергія» і «просторовий сенс», які близькі за змістом і позначають особливу якість, властиву географічним системам. Ця якість зумовлює їх політичне оформлення (форму державної влади), що виникає в ході історичного розвитку народів і держав;

- держави повинні піддаватися синтетичному дослідженню, що опирається на весь комплекс ідей як в соціальній, так і в природній сфері;

- географічний простір є конкретним вираженням природного середовища, що розглядається як безперервне просторове тіло, призначене для життя етносу, який населяє його;

- структура географічного простору диктує основні пропорції політичного устрою держави.

3) Політична організація ґрунту. З «Політичної географії» Ф. Ратцеля виходить:

- держави складаються як організми, прив'язані до певної частини поверхні Землі. Їх специфіка розвивається з характеристик народу і ґрунту. До найбільш важливих геополітичних характеристик відносяться: розміри, місцезонавання і межі, типи ґрунтів разом з рослинністю, іригацію і, нарешті, співвідношення з рештою конгломератів земної поверхні, в першу чергу, з прилеглими морями і незаселеними землями, які, на перший погляд, не є політичним інтересом. Сукупність усіх вказаних характеристик (населення і ґрунту) складає поняття «країна» (das Land). До цього додається все те, що людина створила, і всі пов'язані із землею спогади, всі пов'язані з її історією переживання. Завдяки цьому, чисте географічне поняття простору перетворюється на його духовну і етнопсихологічну категорію;

- держава є організмом не тільки тому, що вона артикулює життя народу на нерухомому ґрунті, але й тому, що цей зв'язок взаємозміцнюється, стаючи чимось єдиним, немислимим без двох своїх складових – Людини й Природи. Якщо народ відчуває себе на своїй території природно, він постійно відтворюватиме одні і ті ж характеристики, які, виходячи з ґрунту, будуть і будуть знов звернені до нього.

4) Закон експансії, сенс якого полягає в наступних ствердженнях:

- відношення до держави як до живого організму припускає відмову від концепції «непорушності меж»;

- держава народжується, росте і вмирає подібно до живої істоти, тому її просторове розширення і стиснення є природними процесами, пов'язаними з її внутрішнім життєвим циклом.

5) Сім закономірностей просторової експансії:

- протяжність держави збільшується по мірі розвитку її культури;

- просторове зростання держави супроводжується наступними видами проявів: ідеологічними, виробничими, комерційної діяльності, могутнього «привабливого випромінювання» культури;

- держава розширюється шляхом поглинання й абсорбції довколишніх політичних одиниць меншої значущості і розвиненості;
- кордони – це орган, розташований на периферії держави (що розуміється як організм);
- здійснюючи свою просторову експансію, держава прагне охопити всі найважливіші для свого розвитку регіони: узбережжя, басейни річок, долини і взагалі всі багаті й придатні для мешкання території;
- початковий імпульс експансії приходить ззовні, оскільки держава проковується на своє розширення тими державами (або територіями), які є слабкими і явно нижчими у цивілізаційному розвитку;
- загальна тенденція до асиміляції і абсорбції слабкіших націй підштовхує державу до ще більшого збільшення територій, в русі до яких держава підпитує саму себе.

б) Світова держава і море. Відвідування Америки дозволили Ф. Ратцелю зробити висновок про те, що «відчуття простору» у американців розвинене надзвичайно, оскільки вони вимушені були безперервно вирішувати завдання освоєння вільних просторів. З відчуття простору витікають наступні наслідки:

- у своєму розвитку великі країни через максимальну географічну експансію неминуче виходять на планетарний рівень;
- рано чи пізно географічний розвиток «світової держави» повинен перейти до континентальної фази, тобто вийти на континентальний просторовий рівень;
- Німеччина потенційно є регіональною європейською державою;
- «море – джерело могутності народів», тому для становлення світової держави потрібно розвивати свої військово-морські сили. Планетарна експансія ґрунтується, перш за все, на морській потужності; тільки морська потужність здатна забезпечити придбання, державою нової якості – якості світової держави.

Геополітична доктрина Р. Челлена

Зміст основних теоретичних положень

1) Держава як форма життя. Державу Р. Челлен розглядав як організм, який має не тільки «тіло» у вигляді простору, але й «душу», представлену нацією. Держава розглядається як біологічний організм, що стоїть над індивідами і одночасно включає їх як свої складові. Вона володіє особливим видом колективного «розуму» і наділена єдиною «волею до влади». Як цілісній істоті їй доводиться вести боротьбу за своє існування, яка віднімає частину сил держави.

2) Сила держави, яка визначається як функція від п'яти її властивостей: території, господарства, народу, суспільства і влади. Відповідно до цього, науку про державу Р. Челлен розглядає як міждисциплінарну галузь знання, що включає п'ять приватних дисциплін:

- геополітику («Держава як географічний організм, втілений у просторі»);
- екополітику («Держава як економічна сила»);
- демополітику («Держава як суспільна сила»);
- соціополітику («Держава як соціальний організм»);
- кратополітику («Держава як політична система і політична воля»).

У ці чинники Р. Челлен вкладає наступний зміст:

а) геополітична сфера. До складу дисциплін, що аналізують просторовий феномен держави, згідно з Р. Челленом, повинні входити:

- топополітика – вчення, яке досліджує політичне оточення держави.

Центральним поняттям «топополітики» є політичний тиск, що здійснюється на державу з боку її зовнішнього оточення, яке може посилюватися або послаблюватися за допомогою утворення різних політичних союзів і блоків. З цієї причини географічне положення визнається «ключем» до всієї зовнішньої політики держави. Буферне або периферійне положення держави провокує посилення по відношенню до неї геополітичного тиску з боку інших держав;

- морфополітика – вчення про форму державної території, без акценту на її зміст. Під ідеальною формою території держави, з погляду її геополітичної безпеки, розуміється круг, центр якого співпадає зі столицею; витягнута форма державної території небезпечніша для держави з геополітичної точки зору; просторовий розмір держави складає фундамент її потужності;

- фізіополітика – вчення про державну територію з позиції її змісту. Предметом фізіополітики є фізичне заповнення розташованої в межах державних кордонів території і, перш за все, всі фізико-географічні властивості території, здатні здійснювати вплив на політику, що проводиться даною державою;

б) сфера «господарства». Під «господарством» розуміється здатність держави фізично виживати за допомогою ресурсів, що є на її території, а також її положення в світовому господарському обігу. Економічна політика, що проводиться державою, базується автаркії – формуванню самодостатнього і захищеного від зовнішньої економічної залежності «народного будинку»;

в) сфера життя народу (соціальна сфера). Під «народом» Р. Челлен розумів культурну, етнічну, демографічну, соціальну, психологічну і духовну спільність, які формуються і підтримуються конкретно суспільною (комунальною) самоорганізацією («життя суспільства: дух, душа, система»);

г) сфера державного правління. «Форму державного правління» Р. Челлен розглядав як конституційну і адміністративну структуру держави, межі втру-

чання держави в особисте життя громадян, конституційні свободи і обов'язки громадян, військову повинність тощо.

3) Теорія «великих держав». Держави є найбільш активними суб'єктами світової історії, а тому повинні стати головним об'єктом вивчення геополітики. Всі держави Р. Челлен поділяє на світові й звичайні. До світових він відносить Великобританію, США, Росію і Німеччину; до звичайних – Францію, Японію, Австро-Угорську імперію та Італію.

Джерелами геополітичного імпульсу для затвердження своєї «великодержавної» поведінки провідними державами світу є:

- для Німеччини – дефіцит території і ресурсів, викликаних її бурхливим економічним зростанням; при цьому колоніальні інтереси Німеччини спрямовані на північ Африки, Близню і Середню Азію; основу географічної експансії Німеччини складає її прагнення до виходу до Середземного моря;
- для Росії – відсутність виходу до теплих морів і, перш за все, до Індійського океану;
- для США – контроль за блоками держав, що протистоять США, Європи і Азії;
- для Великобританії – боротьба, перш за все, з Німеччиною за контроль над океанічними шляхами, а також над світовою торгівлею.
- для Франції – протистояння потужності Німеччини, що росте, за рахунок приєднання до себе найбільш багатих ресурсами частини її території і дестабілізації обстановки в Центральній Європі;
- для Японії – створення навколо своєї держави «простору азіатського процвітання» в Тихоокеанському регіоні, що могло б привести до зіткнення її інтересів з інтересами всіх основних колоніальних держав світу того часу.

4) Особлива роль Німеччини в Європі. Р. Челлен визнає особливий статус «континентальної держави» за Німеччиною, стверджує, що саме Німеччина є тим простором, який володіє осьовим динамізмом і який покликаний структурувати навколо себе решту європейських держав. Перша світова війна розглядається як природний геополітичний конфлікт, що виник між динамічною і експансивною Німеччиною, яка знаходиться у фазі зростання, і протидіючими їй периферійними країнами, перш за все, Англією і Францією, які знаходилися в той момент у фазі стагнації. Він підтверджує намічену ще Ф. Ратцелом геополітичну максиму, згідно з якою, інтереси Німеччини повинні бути тотожні інтересам усієї Європи і протилежні інтересам західноєвропейських держав (Англії, Франції), а також США. Р. Челлен вводить в політичний лексикон ідею «юних народів». Із ствердження, що Німеччина – «юна держава», німці – «юний народ», витікає висновок, що «юні» німці, які надиhaються «середньоевропейським простором», повинні рухатися до континентальної держави планетарного масштабу за рахунок територій, контролюю-

ваних «старими народами» – французами і англійцями. При цьому, ідеологічні й етичні аспекти такого геополітичного протистояння Р. Челлен вважав другорядними. Він вводить в політичний лексикон «закон трьох просторових чинників», який стверджує, що в геополітиці особливу роль відіграють три просторові чинники: просторове розширення, територіальна монолітність і свобода переміщення (маневру).

Геополітична доктрина К. Хаусхофера

Зміст основних теоретичних положень

1) Планетарний дуалізм «Морської сили» і «Сухопутної сили». Визнання планетарного дуалізму «Морської сили» і «Сухопутної сили» поставило перед Німеччиною проблему її геополітичної самоідентифікації. К. Хаусхофер, будучи прихильником національної ідеї, бажав посилення політичної потужності німецької держави, що припускало: могутній індустріальний розвиток; стрімкий культурний підйом; активну геополітичну експансію. Він вказував, що осьове положення Німеччини в Європі робило її природним супротивником західних морських держав – Англії, Франції, а в перспективі – і США. Більше того, ці держави самі також не приховували свого негативного відношення і страху перед Німеччиною, яку разом з Росією вважали головними супротивниками країн морського Заходу з урахуванням того, що у Англії і Франції були свої історичні територіальні претензії до Німеччини.

2) Необхідність створення «континентального блоку» або осі «Берлін – Москва – Токіо». К. Хаусхофер стверджував, що вісь «Берлін – Москва – Токіо» – єдина повноцінна відповідь на стратегію протилежного табору (морських держав), для яких створення будь-якого євразійського альянсу розглядалося як величезна небезпека. На підтвердження цієї думки К. Хаусхофер пише: «Євразію неможливо задушити поки два найбільших її народи – німці і росіяни – всіляко прагнуть уникнути міжособного конфлікту, подібного до Кримської війни або війни 1914 року: це аксіома євразійської політики», і далі: «Остання година англосакської політики проб'є тоді, коли німці, росіяни і японці з'єднаються». Ця лінія отримала офіційну назву «Орієнтація на схід» і пропонувала самоідентифікацію Німеччини, її народу і її культури як західного продовження євразійської традиції.

3) Концепція «Орієнтації на схід» або «Відвертості Сходу». Суть концепції полягала не в «окупації слов'янських земель», а в спільному цивілізаційному зусиллі (взаємодопомозі) двох континентальних держав – Росії і Німеччини з метою сумісного встановлення «нового Євразійського порядку», що

вимагало переструктурувати континентальний простір Hartlend'a з тим, щоб повністю вивести його з-під впливу «Морської сили». При цьому, розширення німецького життєвого простору передбачалося досягти за рахунок освоєння гігантських незаселених азіатських просторів і реорганізації земель Східної Європи.

4) Компроміс з талассократією. Необхідність континентального блоку з Москвою поєднувалась з суто расистським підходом до історії, властивим німецькій національній свідомості, який в збиток природно-географічній підставі в геополітиці віддавав перевагу расовій близькості народів. З цієї причини англосакські народи – Англія, США – часто бачилися природнішими союзниками німців, оскільки були близькі до них етнічно, тоді як слов'яни і, особливо, небілі євразійські народи, навпаки, розглядалися як потенційні расові супротивники. До цього антагонізму додавався антикомунізм, замішений багато в чому на тому ж расовому принципі, який виходив з того, що всі теоретики комунізму були євреям. Націонал-соціалістичний расизм, що входив в суперечність із законами геополітики, постійно підштовхував німців до зворотної, антиєвразійської, талассократичної стратегії. Через це гору часто брала точка зору, згідно з якою Німеччині перед Другою світовою війною слід було б спочатку укласти союз з Англією і США, щоб спільними зусиллями протистояти протилежному в ідеологічному, етнічному і расовому відношенні СРСР. Проте, ця точка зору не знаходила підтримки, оскільки Німеччина зовсім недавно випробувала принизливу образу Версалем. Через вказані причини міжнародна політика Третього рейху була політикою постійного балансування між талассократичною лінією, що виправданою ідеями расизму і антикомунізму, виразилася в нападі на СРСР, в протекціонізмі католицької Хорватії на Балканах тощо, а, з іншого боку, теллурократії – лінії, заснованій на геополітичних принципах євразійства, що виразилася у вступі до війни проти Англії і Франції, в пакті Ріббентропа-Молотова тощо. Тією ж непослідовністю страждав і сам К. Хаусхофер, коли вітав створення осі «Берлін – Рим – Токіо», вважаючи такий союз не направленим проти Росії, а проміжним етапом на шляху створення повноцінного євразійського блоку з Москвою.

Геополітична доктрина К. Шмітта

Зміст основних теоретичних положень

1) Поняття «номос». К. Шмітт відповідно до традицій геополітичного підходу стверджував початковий зв'язок політичної культури з простором, але при цьому цей зв'язок він поширює не тільки на державну організацію, але й на всю соціальну реальність і, особливо, на правову сферу. На цій під-

ставі він виводить концепцію «номосу» («номос» – грецький термін, що позначає у К. Шмітта «щось взяте, оформлене, впорядковане, організоване» в сенсі простору, який близький по сенсу до поняття «рельєф» у Ф. Ратцеля й «місцезовиток» у російських євроазійців). «Номос» – така форма організації буття, яка встановлює найбільш гармонійні співвідношення як усередині соціального ансамблю, так і між ансамблями. «Номос» – вираження особливого синтетичного поєднання суб'єктивних і об'єктивних чинників, що органічно виявляються при створенні політичної і юридичної системи держави. У «номосі» виявляються природні і культурні особливості людських спільнот у поєднанні з навколишнім природним середовищем. У роботі «Номос Землі» К. Шмітт показує, яким чином специфіка того або іншого земного простору впливає на культуру і державу, зіставляє між собою різні історичні «номоси». При цьому, особливо підкреслюється фундаментальна відмінність між відношенням до простору у кочівників і у осілих народів. Найважливіший висновок з аналізу «Номосу Землі» полягає в тому, що К. Шмітт впритул підійшов до поняття глобального історичного і цивілізаційного протистояння сил суші і моря.

2) «Номос Землі» і «Номос Моря». Сенс зіставлення Суші і Моря у К. Шмітта зводиться до того, що мова йде про дві абсолютно різні цивілізації, що є непримиренними протилежностями єдиного цивілізаційного комплексу Землі. Цей підхід у загальних рисах співпадає з дуалізмом світових сил, але дає їм інше, глибше філософське обґрунтування, пов'язане з базовими юридичними і етичними системами. Це дозволило К. Шмітту на знак нагадування про двох старозавітних чудовиськ, перше з яких утілює в собі могутність всіх сухопутних, а друге – могутність всіх водних і морських тварюк, ототожнити сили Суші з «Бегемотом», а сили Моря – з «Левіафаном».

«Номос Землі» існував безальтернативно впродовж більшої частини людської історії. Всі різновиди «Номосу Землі» характеризуються наявністю строгої і стійкої просторової природної і етичної соціальної форми, в якій відбивається нерухомість і фіксованість її тверді. Цей зв'язок з твердістю Землі, яка вимагає чіткої географічної структуризації (фіксованості меж, постійності комунікаційних шляхів, рельєфних і природних особливостей), породжує також і сутнісний консерватизм в соціальній, культурній, ідеологічній і технічній сферах життя народів, що мешкають там. Історична сукупність версій «Номосу Землі» складає те, що прийнято називати «традиційним суспільством».

Тривалий час сили Моря були цивілізаційними блоками, що знаходяться на периферії світової історії, оскільки не володіли необхідною потужністю і тому могли вторгтися в консервативну природну, етичну і етичну сферу життя Суші лише епізодично. Проте, починаючи з освоєння людською цивілізацією Світового океану в кінці XVI століття, ситуація змінюється ради-

кальним чином: Англія – елемент периферійного цивілізаційного блоку – починає усвідомлювати себе «Морським Островом», «Островом посеред вод», «Кораблем», здатним здійснювати регулярні набіги і здійснювати істотний вплив на всі сфери «Номосу Землі».

«Номос Моря» – водний простір, що різко відрізняється від сухопутного; цей простір непостійний, відчужений, схильний до змін, в ньому не фіксуються шляхи і комунікації, неочевидні межі, відмінності й орієнтації. «Номос Моря» спричиняє глобальну трансформацію свідомості – соціальні, юридичні і етичні нормативи стають «плинними», рухомими, необов'язковими для виконання.

Сьогодні, на думку К. Шмітта, і технічний ривок, що відкрив еру індустріалізації, зобов'язані своїм існуванням новому геополітичному феномену – переходу людства до нової світової дуальності – виникнення разом з цивілізацією Суші («Номосом Суші») її протилежності – цивілізації Моря («Номосу Моря»).

В результаті цього, вважає К. Шмітт, геополітичне протистояння набуває якісно іншої, соціально-політичної дефініції. «Номос Моря» стає уособленням торгової цивілізації, яка за своїм духом є ворожою виробничій цивілізації «Номосу Суші».

3) Теорія великих просторів (Grossraum). К. Шмітт розглядає процес розвитку держави як її природне, органічне прагнення до отримання найбільшого територіального об'єму. У основі теорії «великих просторів» лежить принцип «імперської інтеграції», який є виразом природного людського прагнення до об'єднання територій. Етапи територіального розширення держав відповідають етапам руху людського духу до універсалізму. Принцип універсалізму в «імперській інтеграції» розповсюджується як на природну, так і на економічну та соціальну сфери. Починаючи з деякого моменту, культурний і економічний розвиток держави вимагає якісного і кількісного збільшення його території, при цьому мова не йде про обов'язкову колонізацію або анексію територій з використанням військової сили. Навпаки, становлення Grossraum може відбуватися і по інших законах – по законах духовної або культурної привабливості, заснованої на добровільному ухваленні декількома державами або народами єдиної релігійної, культурної або економічної форми. Результатом становлення Grossraum повинен стати такий розвиток «Номосу Землі», при якому виникає феномен держави-континенту. Етапи історичного розвитку народів проходять через міста-держави, далі через держави-нації до держави-континенту. Формування сухопутної держави-континенту – історична і геополітична закономірність. «Великий простір» (Grossraum) К. Шмітта при певних допущеннях може бути ототожненим з державою-нацією, але все таки він ближче за своїм змістом до «імперії». «Великий простір» по суті – нова форма наднаціонального об'єднання. Вона

заснована на стратегічній, геополітичній і ідеологічній спільності всіх людей, що проживають на Євразійському континенті. На відміну від уніфікації, лежачої в основі нацистської моделі, і від інтернаціоналізму, що складав ядро радянської моделі держави-континенту, основу Grossraum повинні складати культурний і етичний плюралізм, широка автономія, обмежена лише стратегічним централізмом і тотальною лояльністю до вищої владної інстанції. Процес створення «Великого простору» не залежить ні від визнання наукової цінності самої доктрини, ні від культурного і економічного розвитку всіх складників імперії, ні від відношення до них територіального або етнічного центру, що дав імпульс до їх інтеграції. Процес створення «Великого простору» (Grossraum) визначається тільки політичною волею народів і їх еліт, що усвідомлюють історичну необхідність такого важливого для їх історичної долі геополітичного кроку.

4) Тотальний ворог. Тотальна війна. Тотальна держава. «Тотальна держава» – найдосконаліша форма правління традиційного типу, тобто пік розвитку сухопутного «номосу». Класичну державу виключає принцип «тотального ворога» і «тотальної війни», оскільки ці поняття з'явилися тільки в новий час і пов'язані з виникненням морської цивілізації. З появи морської цивілізації починається «тотальна міжцивілізаційна боротьба» Суші і Моря, що дозволяє розглядати протиборчі в ній сторони як тотальних цивілізаційних ворогів. З цієї причини загальна політична картина миру зводиться до напруженого цивілізаційного дуалізму. Він полягає в протистоянні двох «великих просторів» – морського англосакського Grossraum, що включає Англію й Америку, і сухопутного Grossraum, що займає простір Євразії, – які ведуть між собою планетарну битву за те, щоб зробити останній крок до відповідного «номосному» оформлення геополітичного простору планети в цілому. Тим самим вирішується завдання остаточного переходу від свого поки тільки локально-континентального владництва до загальносвітового. Такий конфлікт не може бути укладений в які-небудь строгі юридичні рамки. Цивілізаційна макроконцепція однієї планетарної сили абсолютно виключає макроконцепцію іншої. Додатковий аспект, що ще більше драматизує ситуацію і що підсилює позиції морської цивілізації, – це перенесення сфери боротьби з поверхні Землі в сферу повітря (повітроплавання) і в сферу «космосу» (космоплавання), а далі і в «ефір» – «тотальну віртуальну сферу інформаційних комунікацій», яка, як вважав К. Шмітт, ще в меншому ступені схильна до етико-правової структуризації й нормалізації.

5) Фігура Партизана. К. Шмітт ввів у геополітичний лексикон фігуру «Партизана» – останнього захисника і представника «Номосу Землі», який залишається вірним своєму початковому покликанню. А саме – збереженню що піддалася процесу «розрідження» сухопутної цивілізації, протидії, розчиненню її духовно-етичних і юридичних основ. «Партизан» пов'язаний зі

своєю землею неформальними узами. Історичний характер цього зв'язку диктує основи етики нової війни. У міру універсалізації концепції «морської моделі» і «торгової етики», які природно охоплюють і сферу військових дій, фігура «Партизана» набуває вирішального цивілізаційного значення. Саме «Партизан» перетворюється на останню дійову особу світової історії. Саме він останній захисник «Сухопутного порядку» («Номосу Землі») перед лицем тотального настання сил – провідників «Номосу Моря». У цьому полягає есхатологічне завдання «Партизана», його історична місія. Неважко відзначити, що сьогодні, при переважній військовій потужності США, тільки «Партизан» залишається головною фігурою, здатною чинити безкомпромісний опір американській агресії в країнах Середньої Азії і близького Сходу.

Класичні доктрини представників центральноєвропейської геополітичної школи

Концепція серединної Європи (Mittel Europa) Й. Парча й Ф. Наумана.

Зміст основних теоретичних положень

1) Ідея серединності. Й. Парч і Ф. Науман поставили геополітичний діагноз Європі: щоб витримати конкуренцію з такими могутніми і добре організованими геополітичними утвореннями, як Англія (з її колоніями), США і Росія, народи, що населяють Центральну Європу, повинні створити своє інтегроване політико-економічне утворення, вісню якого повинна бути німецька держава.

2) Німці – серце Європи. Свій серединний геополітичний проект Ф. Науман обґрунтовував культурними паралелями: сама Німеччина як органічне поняття ототожнювалася з таким духовним поняттям, як «серединне положення» («Бог помістив нас в центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу»). Сучасна ідея «Серединної Європи» як інтеграційне «життєвідчужання», що виражає ідею Й. Парча і Ф. Наумана про «дерегіоналізацію» Центральної Європи розглядається як прелюдія руху нових східноєвропейських держав.

Ця ідея ґрунтується на наступній аргументації:

- Центральна Європа є результатом процесу тисячолітньої акультурації (взаємовплив, інтеграція національних культур), що йде в напрямі із заходу на схід;

- Центральна Європа як нове цілісне світовідчуження виникає в результаті природного процесу об'єднання східноєвропейських держав відповідно до геополітичних закономірностей єдиного історичного шляху;
- прогноз «ренесансу» Центральної Європи, який виникне за умови переходу держав до ефективної ринкової економіки і налагодження транзиту ресурсів, товарів і послуг між Європою і Азією.

Класичні доктрини представників французької геополітичної школи

Геополітична доктрина Відаля де ля Блаша

Зміст основних теоретичних положень

1) Відносини між ґрунтом і людиною. Життя населення Франції відмічене оригінальним характером старовини і безперервності. Як правило, люди живуть в одних і тих же місцях з незапам'ятних часів. З цього виходить висновок, що «місцевий житель» – найвірніший учень і захисник ґрунту. Вивчення ґрунту дозволяє виявити характер, вдачі і переваги населення, що проживає там.

2) Людина – найважливіший географічний чинник. Відаль де ля Блаш, будучи учнем Ф. Ратцеля, критикував його за перебільшення значення природного чинника. Він вважав, що людина – «найважливіший географічний чинник», який додатково до того ще наділений самостійністю і ініціативою.

3) Поссибілізм – (від слова possible – можливий) Поссибілізм – концепція, згідно з якою будь-яка політична історія має два аспекти, – просторовий (географічний) і часовий (історичний). Географічний чинник відбитий в природному навколишньому середовищі, а історичний – в самій людині (носіїві ініціативи). Перевагу географічного чинника він вважав помилковим, таким, що принижує чинник вільної людської волі. На його думку, географія створює тільки можливість (possible), яку реалізує або не реалізує сама людина.

4) Роль етичного, расового чинника. Роль етичного, расового чинника в історичному процесі безперервно зростає; поссибілізм – альтернатива жорсткого географічного детермінізму попередніх геополітичних шкіл.

5) «Франція – за морську силу» – основна теза Відаля де ля Блаша, який розглядав Німеччину як основного геополітичного супротивника, оскільки

вважав, що на відміну від США, Англії і навіть Росії, у яких є простір виходу для своїх експансіоністських устремлінь, у Німеччини його немає. Це може стати причиною її агресії проти Франції. Така можливість автоматично переводить Францію в один табір з державами, що відносяться до морської цивілізації. Схильність Франції до демократичних форм правління, її відношення до лібералізму, дозволяє віднести її до групи держав з морською орієнтацією.

6) Концепція цивілізаційного процесу як загальносвітового. Основу цієї концепції складало уявлення про світ як безліч взаємодіючих осередків або вогнищ цивілізації. В результаті тривалої адаптації до навколишнього середовища у людей, що проживають в цих вогнищах, склалися певні способи життя; взаємодіючи між собою, осередки просторово розширювалися, поглинаючи один одного. Поглинання і цивілізаційні зміни відбувалися у вигляді «революційних спалахів», які, захоплюючи весь Євразійський континент, супроводжувалися безпервною диференціацією геополітичного простору. Кліматичні умови, комунікації і тіснота контактів сприятливо впливали на активність населення. Це приводило до утворення великої різноманітності вогнищ цивілізації в Європі. Здібність до творчого сприйняття і засвоєння зовнішніх впливів стала основою багатства і динамізму європейської цивілізації. У результаті динамізм і багатство європейських народів забезпечили ним можливість контролю над колонізованими територіями.

7) Концепція «громадянина світу». Дана концепція визнає можливість в майбутньому створення світової держави, при цьому особливість точки зору Відаля де ля Блаша полягала в тому, що базисом взаємодії держав повинні служити інтереси людини. У перспективі кожен житель Землі повинен усвідомити себе «громадянином світу».

8) Позиційний принцип оцінки геополітичного положення великих держав. Суть принципу полягає в тому, що країни, у яких відсутня можливість до «меридіанної експансії», представляють особливу загрозу безпеці в європейському регіоні. Саме такою державою, «здавленою» з усіх боків і що не знаходить «вихід своїм енергіям», є Німеччина.

9) Нова концепція відносин «Море – Суша». Суть цієї концепції полягає в ствердженні, що суперечність між двома великими силами світової історії не є антагоністичною; континентальні території у міру насичення їх мережею комунікацій стають все більш проникними і починають орієнтуватися у бік морських шляхів. У результаті взаємопроникнення Моря й Суші стає універсальним світовим процесом. Це свідчить про те, що Відаля де ля Блаш задовго до виникнення такого феномена, як глобалізація, практично передбачив характер і особливості цього процесу.

Геополітична доктрина Ж. Готтманна

Ж. Готтманн – прихильник ідей Відаля де ля Блаша. Суть концепції полягала в тому, що він вважав геополітику «наукою про війну», прагнув довести, що не розміри території визначають потужність держави. При визначенні потужності він на перший план ставив два чинники: географічне положення і політичну організацію. З погляду географічного положення, Ж Готтманн вважав важливим співвідношення між займаною державою територією і основними транспортними і комунікаційними шляхами, по яких в світі здійснюється основний рух товарів, людей, армій, капіталів, ідей. У зв'язку з цим основним поняттям його теорії є поняття «циркуляція» й «комунікація». Віддаючи перевагу морським державам, він відзначає їх схильність до більшої свободи, терпимості і указує на відсутність у них прагнення до абсолютистських форм політичної організації, а «море» вважає вільним комунікаційним простором. Континентальні держави він розглядав як держави, що характеризуються протилежними властивостями.

Головною заслугою Ж. Готтманна визнається розробка ним так званого «іконографічного» («іконографія – система символів, використовуваних в іконописі) напряму в геополітиці. Геополітична іконографія дозволяє формувати не тільки уявлення про суспільне життя, але створює символічну мову для виразу відчуттів, думок, що відображають характерні особливості національних культур, включаючи її символи, міфи, саги, легенди. Геополітична іконографічна взаємодія розглядається як безперервний потік іконографічних циркуляції і взаємних впливів національних культур один на одного, починаючи з регіонального і кінчаючи глобальним рівнем.

Особливість іконографії як чинника, що описує процес диференціації геополітичного простору, полягає в тому, що вона є духовно-психологічним явищем, яке володіє значною інертністю, а тому насилу піддається трансформації. З цієї причини такі поняття, як «політична єдність» або «роз'єднаність» йдуть своїм корінням в сферу духу і самосвідомості, яку Ж. Готтманн позначав терміном «психосоматика територій». У цьому сенсі геополітичні межі є, перш за все, психологічними рубежами, які визначаються більшою мірою дією духовних і психологічних чинників, чим ґрунтом, кліматом і рельєфом територій.

Основна проблема політичної географії по Ж. Готтманну – взаємодія між «циркуляцією» і «іконографією». Циркуляція розвивається послідовно і інертно відповідно до конфігурації транспортно-комунікаційної мережі, що склалася. На комунікаційних перехрестях виникають центри контактів, обмінів, трансформацій. Ці центри (міста) виробляють зі всієї різноманітності впливів, що робляться на них, свою локальну іконографію, завдяки чому те або інше місто перетворюється на політичний або адміністративний центр, який при-

тягає і організовує те, що все оточує його географічний простір. Одночасно йде процес синтезу локальних іконографій в ширші просторові системи символів. Цей процес, як правило, не буває лінійним – на зміну глобальним іконографіям знов приходять локальні (регіональна і територіальна відособленість) і т. д., це означає, що процес іконографічної глобалізації йде одночасно з процесом її іконографічної регіоналізації, формуючи тим самим так звану «диференційовану єдність» іконографії, що розуміється як «єдність без злиття».

Класичні доктрини представників атлантичної геополітичної школи

Геополітична доктрина Х. Макіндера

Зміст основних теоретичних положень

1) Центральність географічного положення. Для держави найвигідніше географічне положення – центральне або серединне. «Центральність» – поняття відносне. У кожному конкретному географічному випадку його сенс може варіюватися.

2) «Серцевина Світу» або «Heartland». З планетарної точки зору, в центрі світу лежить Євразійський континент, в його центрі знаходиться «Серцевина Землі» або «Heartland». Heartland – це зосередження всієї континентальної маси Євразії. Heartland – ключова територія, що робить вплив на «Світовий Острів» (World Island). До складу «Світового Острова» включається все, що не відноситься до Євразійського континенту. Heartland – найбільш важливий географічний плацдарм, контроль над яким забезпечує контроль над всім світом.

3) Структура геополітичного простору. Весь геополітичний простір Х. Макіндер структурує через систему концентричних кругів:

- у самому центрі знаходиться географічна вісь історії або «осьовий ареал» (pivot area), що географічно тотожно Росії, яка ототожнюється з Heartland'ом, – «землю серцевини»;

- далі йде «внутрішній або околичний» півмісяць («inner or marginal crescent»), який співпадає з береговим простором Євразійського континенту. Саме цей внутрішній півмісяць є зоною найбільш інтенсивного розвитку цивілізації. Згідно цій гіпотезі цивілізації виникли спочатку на берегах річок або Морів, а перетин водного і сухопутного просторів є ключовим чинником історії народів і держав;

- нарешті, замикає їх ще один – «зовнішній або острівний півмісяць» («outer or insular crescent»), який визнається «абсолютно зовнішнім» (географічно і культурно) і чужим материковій масі.

4) Динаміка світового історичного процесу. Весь хід світової історії детермінований наступними процесами:

- на ядро й периферію Heartland'а чинять постійний тиск так звані «розбійники суші» (особливо яскраво це виразилося в монгольських завоюваннях);

- цивілізації, що відносяться до «географічної осі історії», мають «авторитарний» «ієрархічний», «недемократичний» і «неторговий» характер. Цей цивілізаційний тип на стародавньому світі найповніше був втілений в Спарті і в Стародавньому Римі;

- одночасно з цим з регіонів зовнішнього «острівного півмісяця» на Heartland здійснюється тиск з боку так званих «розбійників морить» або «острівних жителів»; це колоніальні експедиції, що виникають ззовні Євразійського континенту, прагнучі зрівноважити сухопутні імпульси, що виникають з внутрішніх меж континенту, торговою експансією;

- для цивілізації «зовнішнього півмісяця» характерні торговий характер і демократичні форми правління. В давнину цьому цивілізаційному типу відповідали Афіни і Карфаген;

- між двома полярними цивілізаційно-географічними просторами знаходиться зона «внутрішнього півмісяця», яка випробовує на собі культурні впливи як з боку «Серцевини Землі», так і з боку «острівних жителів». Це перетворює їх на найбільш мобільну і рухому частину сухопутного простору. «Внутрішній півмісяць» є місцем найбільш активного розвитку людської цивілізації;

- у результаті світова історія, по Х. Макіндеру, географічно обертається навколо «континентальної осі», де панує застиглий архаїзм. Імпульс розвитку виникає в просторі «внутрішнього півмісяця». У «зовнішньому півмісяці» переважає ліберальний, торговий і динамічний порядок.

5) Геополітична роль Росії. У геополітичній конструкції Х. Макіндера ключова роль належить Росії, з якою ототожнюється Heartland («Земля серцевини»). Сам Х. Макіндер виражав інтереси англосакського острівного миру («зовнішнього півмісяця»), чий геополітичні цілі направлені на поневолення і максимальне ослаблення Heartland'а.

6) Основний геополітичний закон домінування. Основний геополітичний закон Х. Макіндера формулюється таким чином: «Той, хто контролює Східну Європу, домінує над Heartland'ом; той, хто домінує над Heartland'ом, той домінує над Світовим Островом; той, хто домінує над Світовим Островом, той домінує над світом». Визнання на геополітичному рівні провідної ролі Росії в стратегічному сенсі полягає в наступному: «Росія займає на цілому світі таку ж центральну стратегічну позицію, як Німеччина відносно Європи. Вона

може здійснювати напади на всі боки і піддаватися їм з усіх боків, окрім півночі. Повний розвиток її залізничних можливостей – справа часу».

7) Головне завдання англосакської геополітики. Вона полягає в недопущенні утворення яких-небудь стратегічних континентальних союзів навколо Росії як «географічної осі історії», для чого в стратегічному плані пропонується направити зусилля на відрив максимальної кількості берегових просторів від Heartland'a і встановлення над ними контролю з боку «острівної цивілізації».

8) Сценарії боротьби Світового Острова з Росією – «серцевиною землі». Боротьбу з «Серцевиною Землі» «Світовий Острів» повинен вести за наступним сценарієм. У разі зсуву рівноваги у бік «Серцевини Землі» – Росії – почнеться її експансія на периферійні простори Євразії. Це дозволить Росії використовувати величезні континентальні ресурси для створення свого могутнього морського флоту. Створення морського флоту перетворює Росію на світову імперію. Цей процес прийме необоротний характер, якщо Росія об'єднається з Німеччиною. Загроза такого союзу змусить Францію увійти до союзу із заморськими державами. Тоді Франція, Італія, Єгипет, Індія і Корея стануть береговими зонами, куди причалять флотилії морських держав, щоб розпорозити сили «осьового ареалу» по всіх напрямках і перешкодити їм сконцентрувати їх зусилля на створенні могутнього військового флоту.

Слідуючи цьому правилу, Х. Макіндер всемірно допомагав білому руху в Росії, який він вважав «атлантистською тенденцією», направленою на ослаблення пронимецьки налаштованих євроазійців-більшовиків. Саме Х. Макіндер заклав основи тієї геополітики, яка стала через півстоліття стрижнем політики США і НАТО. Її мета – недопущення будь-якої можливості створення якого-небудь євразійського блоку, непідконтрольного США, і, перш за все, недопущення геополітичного зближення Росії і Німеччини. З цього виходить, що стійка русофобія атлантичного Заходу в ХХ столітті мала не тільки ідеологічний, але і геополітичний характер.

Після 1943 року Х. Макіндер переглянув свої колишні погляди. З Heartland'a, який раніше у нього повністю співпадав з межами СРСР, він вилучив частину території Східного Сибіру за Єнісеєм, який назвав «LENA-LEND'OM» (по назві річки Лена), виділення території Lenalend'a з складу Heartland'a означало можливість ідентифікації її із зоною «внутрішнього півмісяця», тобто простором, який може бути використане «острівними» державами для боротьби проти «географічної осі історії».

9) Три основні геополітичні періоди світової історії. Х. Макіндер ділить всю геополітичну історію на три етапи:

- доколумбова епоха – коли народи, належні периферії Heartland'a, живуть під постійною загрозою завоювання з боку сил «Серединної Землі». Для

римлян такими силами були германці, гуни, алани, парфяни і ін. Для середньовічної ойкумени – Золота Орда і т.п.;

- колумбова епоха – коли представники «внутрішнього півмісяця» (берегових зон) відправляються на завоювання невідомих територій, не зустрічаючи ніде серйозного опору;

- постколумбова епоха – коли незавойованих земель більше немає, динамічні пульсації цивілізацій приречені на зіткнення, що прирікає народи на уселенську громадянську війну.

Геополітична доктрина А. Мехена

Зміст основних теоретичних положень

1) Морська цивілізація – це «торгова цивілізація». А. Мехен стверджує, що головним інструментом світової політики є торгівля; військові дії повинні лише забезпечувати найбільш сприятливі умови для створення планетарної торгової цивілізації.

2) Критерії, що визначають геополітичний статус держав:

- географічне положення держави – його відкритість морям, можливість морських комунікацій, протяжність сухопутних кордонів, здатність контролювати стратегічно важливі регіони, здатність загрозувати своїм флотом території супротивника;

- фізична конфігурація – конфігурація морського узбережжя, кількість портів, їх розташування, від яких залежить процвітання торгівлі і стратегічна захищеність держави;

- протяжність території – протяжність берегових ліній;

- статистична кількість населення – з погляду здатності держави будувати кораблі і їх обслуговувати;

- національний характер – здібність народу до заняття торгівлею, оскільки морська могутність ґрунтується на мирній і широкій торгівлі;

- політичний характер правління визначає переорієнтацію кращих природних і людських ресурсів на творення могутньої морської сили.

3) Підкорення світу США (manifest destiny). Глобальна геополітична мета і стратегія США, на думку А. Мехена, повинна була полягати в наступному:

- на перших етапах активна політика США відповідно до доктрини президента Монро, яка була прийнята в 1823 році й декларувала принцип взаємного невтручання Америки і Європи. Згідно цій доктрині джерелом могутності США визнавалися території, лежачі на півночі і Півдні Американського континенту;

- у Америки «морська доля». Вона полягає в тому, що глобальна політика США спочатку повинна бути направлена на стратегічну інтеграцію всього

Американського континенту, а потім – на Євразійській континент з метою остаточного встановлення свого світового панування;

- А. Мехен задовго до Х. Макіндера передбачав Америці велику планетарну долю, перетворення її в провідну морську державу, здатну безпосередньо впливати на долю всього світу. Щоб США могли стати світовою державою, вони повинні зробити наступні дії: активно співробітничати з Британською імперією; перешкоджати німецьким морським претензіям; пильно стежити за експансією Японії в Тихому океані і протидіяти їй; координувати і проводити спільно з європейцями дії проти народів Азії, активно брати участь завдяки такій взаємодії в долі периферійних держав «внутрішнього півмісяця». Для цього першочерговим завданням США повинне бути заняття в Євразії провідної економічної, політичної, військової і культурно-ідеологічної позиції;

- головною небезпекою для Америки А. Мехен вважав крупні континентальні держави Євразії і, перш за все, Росію. Тому на перший план американської геополітики він висував боротьбу з Росією, «з цією безперервною континентальною масою Російської Імперії, що протягнулася від західної Малої Азії до японського меридіана на Сході»;

- А. Мехен вперше переніс на планетарний рівень відомий принцип «анаконди», вперше застосований американським генералом Мак-Клелланом в північноамериканській громадянській війні 1861-1865 рр. Суть принципу «анаконди» полягає в блокуванні ворожої території з моря по берегових лініях для досягнення мети стратегічного виснаження супротивника. Тому центральним пунктом геополітичної доктрини США А. Мехен вважав недопущення створення «Морської Сили» у свого геополітичного супротивника – Росії. Берегові зони США повинні знаходитися тільки під контролем самих США. Берегові зони їх геополітичних супротивників повинні бути будь-якими способами відірвані від континентальної маси. Основою геополітичної доктрини США повинно бути, з одного боку, всемірне недопущення інтеграційних утворень держав Євразійського блоку, а з іншої – задушення своїх геополітичних супротивників – Росії, Китаю, Німеччини – в «кільцях анаконди».

Ідеї, сформульовані адміралом А. Мехеном, служать ядром більшості сучасних геополітичних доктрин Заходу. З цієї причини його часто називають інтелектуальним батьком всього сучасного атлантизму.

Геополітична доктрина Н. Спикмена

Зміст основних теоретичних положень

1) Новий геополітичний закон. Н. Спикмен здійснює корекцію геополітичних поглядів Х. Макіндера, яка зводиться до зміщення наступних політичних акцентів:

- стверджується, що Х. Макіндер переоцінив значення Heart-land'a. Географічна історія внутрішнього півмісяця (rim-land'a) завжди здійснювалася за рахунок внутрішніх ресурсів, а не під тиском кочівників суші. «Серцевина Землі» – це лише потенція простору, яка отримує всі культурні імпульси від rimland'a. Тому саме rimland, а не Heartland є ключем до світового панування;
- знамениту формулу (закон) Х. Макіндера: «Хто домінує над Heartland'ом, той контролює світ» Н. Спикмен замінює новою формулою: «Хто домінує над rimland'ом, той домінує над Євразією, хто домінує над Євразією, тримає долю світу в своїх руках».

2) Шкала визначення могутності держав. Для визначення геополітичної могутності держав Н. Спикмен пропонує використовувати 10 критеріїв могутності: поверхня території; природу меж; наявність або відсутність корисних копалини; чисельність населення; економічний і технологічний розвиток; фінансову потужність; етнічну однорідність; рівень соціальної інтеграції; політичну стабільність; національний дух.

Якщо сумарний результат геополітичних можливостей по цих десяти критеріях виявляється відносно невисоким, то це означає, що дана держава вимушена вступати в які-небудь стратегічні союзи, поступаючись при цьому частиною свого суверенітету ради досягнення таким чином глобальної стратегічної геополітичної протекції.

3) Серединний океан. Іншою важливою особливістю підходу Н. Спикмена до геополітики з'явилося введення надзвичайно важливого поняття «Серединний океан». У основі цього підходу лежить аналогія ролі і значення Середземного моря в історії стародавньої цивілізації і Атлантичного океану в новітній історії. Саме це дозволяє йому віддати перевагу тим береговим зонам, які опоясують цей Серединний океан. Серединний океан, тим самим, стає не роз'єднуючим, а об'єднуючим чинником – «внутрішнім морем» світової цивілізації. Н. Спикмен виділяє додаткову важливу геополітичну реальність, яку прийнято називати «Атлантичним континентом», в центрі його, як озеро, розташовується Атлантичний океан. Цей новий віртуальний континент – Нова Атлантида – зв'язаний спільністю ідеології ліберал-капіталізму, пристрасною до демократичних форм правління, єдністю політичної, етичної і технологічної долі. Особливе місце в цій єдності Атлантичного континенту займає інтелектуальний чинник. Західна Європа плюс пояс східного побережжя Північної Америки (особливо Нью-Йорк) стають мозком нового «Атлантичного співтовариства». Нервовим центром і силовим механізмом «Атлантичного співтовариства» є США, їх торговий і військово-промисловий комплекс. Європа виявляється розумовим придатком США, чий геополітичні інтереси і стратегічна лінія вважаються єдиними і такими, що очолюють для всіх держав Західної Європи. У перспективі політична суверенність європейських держав повинна скорочуватися, а владу переходити до особливої інстанції,

що складається з представників всіх «атлантичних» просторів в підпорядкуванні верховенству США. Цим Н. Спикмен передбачив створення блоку НАТО, зменшення суверенітету європейських держав на післявоєнному світі, планетарну гегемонію США і інші політичні події в післявоєнній Європі.

4) Контроль над береговою зоною. Центральним поняттям теорії Н. Спикмена є вимога контролю над береговими зонами Євразії. Досконалий контроль над береговою зоною з боку морських держав повинен привести до остаточної перемоги над сухопутними державами. Тим самим Н. Спикмен розвиває ідею концепції «анаконди» А. Мехена, доводячи її до своєї максими. Цілеспрямоване використання США своєї «Морської Сили» і тактики «кілець анаконди» як в «холодній війні» проти СРСР, так і для затвердження свого домінуючого положення над партнерами по блоку НАТО, дозволяють вважати Н. Спикмена «архітектором» світової перемоги ліберал-демократизму над Євразійською консервативною ієрархічною ідеєю.

Класичні доктрини російської геополітичної школи

Слов'янофільська геополітична школа

Слов'янофіли в особі О. Хомякова, братів Кирєєвських, Аксакових, Ю. Самаріна, а пізніше М. Данилевського, М. Страхова, К. Леонтьєва, які проживали переважно в Москві, а не в Санкт-Петербурзі, виключали наявність загальнолюдського начала в цивілізаційному розвитку і визнавали самотність життя кожного народу і можливість співтовариства близьких народів. Вони вважали, що перетворення Петра завдали непоправної шкоди національній ідентичності російського народу. І стверджували, що у Росії є свій власний шлях розвитку, що не потребує інтеграції в західну цивілізацію. Цей особливий шлях Росії зумовлений колективістським, а не індивідуалістичним началом російського народу, його соборністю, общинним характером сільського життя, артельністю ремісників, а також православною вірою, яку зберіг російський народ. На думку слов'янофілів, Росія не повинна слідувати в хвості західної цивілізації. Вона призначена оздоровити духом православ'я, направити Захід на шлях внутрішнього, а не зовнішньої релігійної «роботи».

Геополітична школа російського євразійства П. Савіцького

Зміст основних теоретичних положень

1) Серединність. Росія є особливим цивілізаційним утворенням, яке визначається за допомогою такої властивості, як «серединність». («Росія більш

ніж Китай має право називатися «Серединною державою».) Якщо «серединність» Німеччини обмежується європейським контекстом, а сама Європа є «західний мис» Євразії, то Росія займає центральну позицію в рамках всього континенту. Саме «серединність» Росії є основою її історичної ідентичності. Це означає, що Росія – не частина Європи і не продовження Азії. Росія – самостійний світ і особлива духовна історична реальність, звана Євразією, яка – не материк, не континент, але ідея, відбита в російському просторі і російській культурі, історична парадигма, а значить і особлива цивілізація.

2) Росія-Євразія. Розвиваючи геополітичну картину світу, сформовану Х. Макіндером, П. Савіцький уточнює її основні положення. Абстрактні поняття «Розбійники суші» і «доцентровий імпульс, витікаючий з географічної осі історії», набувають у нього контурів чітко виражених осіб і сил, пов'язаних з російською культурою, російською історією, російською державністю і російською територією. Росія-Євразія виступає у П. Савіцького в тій же якості, що і Raum у Ф. Ратцеля, а ще точніше – Grossraum у К. Шмітта. Основна відмінність євразійських поглядів П. Савіцького полягає в тому, що якщо Х. Макіндер вважав, що імпульс, який примушує «берегові зони» розвиватися, виходить з пустелі (тиск «піратів суші»), то П. Савіцький стверджує, що Росія-Євразія («Heartland» у Х. Макіндера) є синтез світової культури і світової історії, розгорнений у просторі та часі. Природа Росії бере участь в її культурному будівництві. Росію П. Савіцький розуміє не як національну державу, а як особливий тип цивілізації, що склався на основі декількох складових: арійсько-слов'янської культури, тюркського кочівництва і православної традиції. Всі три чинники разом створюють якусь нову унікальне «серединне» утворення, що є синтезом світової історії. Великоросів П. Савіцький вважає не просто відгалуженням східних слов'ян, а особливим імперським етнічним утворенням, в якому поєднуються арійсько-слов'янський і тюркський субстрати.

3) Туран. Звернення до Турану (Степи) як позитивний концепт російської історії не було позитивно прийняте багатьма російськими націоналістами. Монголо-татарське ярмо, вважає П. Савіцький, було не стільки злом для Росії, скільки благом. Завдяки ньому «Росія придбала свою геополітичну самостійність і зберегла свою духовну незалежність від агресивного романо-германського світу». Це принципово нове позитивне відношення до тюркського світу дозволило відокремити Росію-Євразію від Європи, обґрунтувати етнічну унікальність росіян. Ключова теза євразійства полягає в твердженні, що «без татарщини не було б Росії!». У зв'язку з цим, признається, що «на просторі всесвітньої історії західноєвропейському відчуттю як рівноправне, хоча і полярне, протистоїть єдино монгольське відчуття континенту. У російських «землепроходцях», в розмахові російських завоювань – той же дух, те ж відчуття континенту що і у кочівників; «Росія – спадкоємиця Великих ханів,

продовжувач справи Чингіза й Тимура, об'єднувач Азії. У ній поєднуються одночасно історична «осіла» і «степова» стихії».

4) Ліс і степ. Фундаментальна подвійність російського ландшафту – його поділ на Ліс і Степ, – відмічена ще слов'янофілами, у євроазійців приймає геополітичний сенс. Росія-Євразія виступає як синтез двох реальностей – європейського лісу і азіатського степу. Такий синтез немає просте накладення двох геополітичних систем один на одного, але щось цілісне, оригінальне, таке, що володіє своєю власною мірою і методологією оцінок. Тому Росія-Євразія не зводиться цілком ані до Турану, ані до Лісу – вона щось більше. Проте на відміну від Європи, яка що все виходить за рамки своєї свідомості вважає варварством, самокваліфікація росіян «є провокацією, що відкриває історичну і духовну перевагу євразійства».

5) Місцерозвиток. Концепція «місцерозвитку» у П. Савіцького займає центральне місце. Цим поняттям підкреслюється прихильність євразійства «органіцистської» німецької традиції, що різко контрастує з прагматизмом і механіцизмом англосакських геополітиків. Суть концепції «місцерозвитку» полягає в твердженні, що економічне, соціальне, політичне середовище і територія повинні злитися в єдине ціле, в географічного індивідуума. Отже, сенс терміну «місцерозвиток» – це нерозривна єдність об'єктивного і суб'єктивного, його новий концептуальний синтез; «Росія-Євразія – є «географічний індивідуум», тобто одночасно географічний, етнічний, господарський, історичний і т.д. «ландшафт» («Номос»). Росія-Євразія – таким «місцерозвиток», який є інтегральною формою існування багато дрібніших «місцерозвитків». Апеляція до «місцерозвитку», до «географічного індивідуума» дозволила євроазійцям уникнути дуже конкретних рецептів щодо національних, расових, релігійних, культурних, ідеологічних проблем; завдяки цьому що інтуїтивно відчувається всіма жителями «географічної осі історії» геополітична єдність знаходила нову «синтетичну» мову, що не зводиться до аналітичних концепцій західного раціоналізму.

6) Ідеоократія. Ще одним важливим аспектом геополітичної теорії П. Савіцького був принцип «ідеоократії». Євразійська держава повинна будуватися, відправляючись від початкового духовного імпульсу. Отже, вся його структура повинна творитися у згоді з апіорі даною месіанською ідеєю. На чолі цієї ідеї повинен стояти особливий клас «духовних вождів». Ця позиція дуже близька поглядам К. Шмітта про вольовий і духовний імпульс, що стоїть у витоків виникнення Grossraum. «Ідеоократія» ґрунтується на верховенстві непрагматичного, нематеріального і некомерційного підходу до державного будівництва. Гідність «географічної особи», по П. Савіцькому, полягає в здатності підніматися над матеріальною необхідністю, органічно включаючи фізичний мир в єдиний духовно-творчий імпульс глобальної історичної роботи. «Ідеоократія» – термін, який об'єднує всі форми недемократичного, не-

ліберального правління, заснованого на нематеріалістичних, неутилітаристських мотивах. П. Савіцький свідомо уникає уточнення цього поняття, яке може утілюватися і в теократичній соборності, і в народній монархії, і національній диктатурі, і в партійній державі світського типу. Велика широта терміну відповідає чисто геополітичним горизонтам євразійства, які охоплюють величезні історичні і географічні об'єми. «Ідеоократія» – спроба найточніше виразити інтуїтивну волю континенту. Вона протилежна прагматично-комерційному підходу, домінуючому в доктринах Х. Макіндера, А. Мехена і Н. Спінкмена. Тим самим російські євроазійці довели до остаточної ясності ідеологічні терміни, в яких виявилось історичне протистояння Моря і Суші. Море – це ліберальна демократія, торговий лад, прагматизм і утилітаризм; Суша – ідеоократія (всіх різновидів), ієрархічне правління, домінація теологічного, релігійного ідеалу.

7) СРСР, Захід і євразійство. Ставлення до спадщини П. Савіцького є парадоксальним. Його не приймали ані західні геополітики, ані керівництво колишнього СРСР. П. Савіцький – найбільш самостійний, свідомий, відповідальний і компетентний російський геополітик, який повноцінно і обґрунтовано виражає позицію Heartland'a, причому відштовхується при цьому від його найбільш глибоких національних традицій. Геополітична доктрина П. Савіцького – пряма антитеза поглядам А. Мехена, Х. Макіндера, Н. Спінкмена, Відаля де ля Блаша та інших представників «талассократії». Вона є найбільш закінченим і розгорненим викладом концепції туллуократії, що детально розбирає її ідеологічні, економічні, культурні і етнічні особливості. Тому євразійська доктрина є найбільш послідовною концепцією «Номосу Землі», виражає собою найповніший і аргументований загальносвітовий «теллуократичний» геополітичний проект.

Етапи розвитку та трансформаційних змін Південноазійського регіонального комплексу безпеки

Стратегія будівництва регіонального миру за концепцією Б. Міллера	Зовнішній вплив			Пакистан (внутрішньо-політична ситуація ґрунтуючись на теорії «реалізму притгноблених» М. Аюба)	Регіональна ситуація (привілейованість впливу відносно Індія-Пакистан)	Рівень регіональної війни за концепцією Б. Міллера	Трансформація РКБ за теорією Б. Бузана (внутрішня/зовнішня)
	Етапи	Зовнішній вплив (суб'єкти – США/КНР)	Типи загроз (традиційні/нетрадиційні)				
1	2	3	4	5	6	7	8
	1947–1989 рр.	Певна відособленість Південної Азії від світових подій, «холодної війни». Формування регіону. Спостерігається вплив США та СРСР	Традиційні загрози військового характеру	1958–1969 рр. – військовий режим Аюб Хана 1977–1988 – режим генерала Зія-уль-Хака (становлення характеристики Пакистану як «арнізонної» держави) 3 1975 р. бере початок ядерна програма Пакистану	Три індійсько-пакистанські війни (1947–1949 рр., 1965 р., 1971 р.) Утворення держави Бангладеш. 1983–1984 рр. перш ядерні навчання Індії та Пакистану. 1985 р. – утворення СААРК, як реакції малих держав регіону на гегемонізм Індії	«Гаряча» війна	Внутрішня
«Холодний» мир / «Нормальний» мир	1989–1998 рр.	Закінчення «холодної війни» і біполярності. Перехідний етап	Створення підґрунтя до виникнення «нетрадиційних» загроз	1989 – загострення ситуації в Кашмірі Створення та підтримка Пакистаном	Розвиток ядерних програм Індії та Пакистану, але водночас і зусилля обох держав розбу-	«Холодна» війна	Внутрішня

Додаток 2. Етапи розвитку та трансформаційних змін...

1	2	3	4	5	6	7	8
«Холодний» мир	1998–2007	Вплив у регіоні США. Закладається основа до втручання в регіон КНР не лише як партнера, а й союзника Пакистану на протигіву США.	Посилення традиційних і нетрадиційних загроз Ядерний чинник + ядерний тероризм (тероризм у всіх проявах)	<p>руху «Талібан» Розвиток у Пакистані терористичних мілітаризованих радикальних угруповань</p> <p>2001–2008 рр. режим генерала Первеза Муншаррафа (військовий переворот 1999 року) Розвиток «Техрик-і-Талібан-Пакистан», що ставить за мету створення шаріатської держави</p> <p>Співпраця із США у боротьбі із тероризмом</p>	<p>1998 р. – набуття Індією та Пакистаном де-факто статусу ядерних держав</p> <p>1999 р. Каргильська війна між Індією та Пакистаном</p>	Ситуація наближена до «гарячої» війни Проте ситуація переходить у стан «холодної» війни	Зовнішня (через входження до СААРК Афганістану)
«Холодний» мир	2007–2011	Закладаються основи до зближення Пакистану, КНР, Індія-США	Посилення традиційних і нетрадиційних загроз – їхня взаємозалежність та комплексний вплив на регіональну безпеку	<p>Демократична зміна влади у Пакистані у зв'язку з перемогою на виборах А. А. Зардари (2008–2013) не призвела до покращення внутрішньодержавної ситуації у контексті зменшення терористичної загрози та консолідації населення.</p> <p>Ісламабад не відходить від американської анти-терористичної стратегії та намагається</p>	<p>у 2007 р. на 14-му саміті держав-членів СААРК Афганістан увійшов до складу організації</p> <p>Як результат, намітилася тенденція до входження Афганістану у сферу інтересів Пакистану та Індії у боротьбі за регіональне лідерство</p> <p>Індійсько-американська ядерна угода від 10 жовтня 2008 р. започаткувала</p>	Холодна війна	Зовнішня (через входження до СААРК Афганістану)

1	2	3	4	5	6	7	8
«Холодний» мир, (військова допомога «центрів сили», їх боротьба за лідерство, намагання не допустити збройного протистояння Пакистан-Індія)	3 2011р.	Посилення тенденції до поступового формування у регіоні полісів Пакистан-КНР, Індія-США	Традиційні «нетрадиційні» загрози Долучення до комплексу традиційних та «нетрадиційних» загроз впливу ІД як загрози глобального масштабу	2011 р. вбивство Усама бен Ладена і відхід Пакистану від фавориту зовнішньої політики США Все більше переорієнтування офіційної риторики Пакистану на бік КНР Зростання авторитету військових у Пакистані завдяки вдалому проведеному антитерористичній операції «Зарб-і-Езб» у 2015 р. 2015 р. – передача у оренду КНР порту Г'вадар	нарошення партнерства між Індією та США 2008 р – теракт у Мумбаї – загострення індійсько-пакистанських відносин Як результат, рівень нелегального наркотрафіку та мігрантів із афганської території зріс «Талібан» намагається взяти реванш за владу у Афганістані у зв'язку з виведенням коаліційних військ у 2014 р. До сфери інтересів Пакистану та Індії все більше входить Афганістан Посилення пакистансько-індійської гонки ядерних озброєнь за рахунок ТЯЗ Низка інцидентів за участю терористичних угруповань, які спричиняють загострення індійсько-пакистанських відносин (теракт на індійську базу у м. Петханкот у 2016 р., теракт у м. Сринагар у 2019 р. відповідальність за які взяли певні терористичні угруповання, які як заявив Індія – підтримують Пакистаном)	«Холодна» війна / можливий збройний конфлікт між Індією та Пакистаном («гаряча» війна)	

Етапи розвитку та трансформаційних змін Пострадянського регіонального комплексу безпеки (акцент на субкомплекс Україна, Білорусь, Молдова, Росія)

Стратегія будівництва регіонального комплексу миру за концепцією Б. Міллера	Зовнішній вплив		4	5	6	7	8
	Етапи	Зовнішній вплив (суб'єкти – США/ЄС)					
«Нормальний» мир	1991–2004 рр.	Певне відусоблення відвтручання у субкомплекс, проте початок налагодження співпраці зі США та ЄС	Традиційні загрози військового характеру (Придністровське питання)	Україна (внутрішньополітична ситуація ґрунтуючись на теорії «реалізму пригноблених» М. Аюба)	Перші загострення відносин з Росією у енергетичній сфері, зародження «газових» воєн (1992, 1995 р.) Проблема щодо о. Коса Тузла 2003 р.	Рівень регіональної війни за концепцією Б. Міллера	Трансформація РКБ за теорією Б. Бузана (внутрішня/зовнішня)
«Холодний» мир	2004–2010 рр.	Зростання впливу ЄС та США Закладаються основи до проєктування	Поширення «нетрадиційних» загроз із територій Придністров'я	2004 р. – Помаранчева революція Розвиток євроатлантичного курсу	Загострення відносин з Росією – «газові» війни 2005–2006 рр., 2008–2009 р.	«Холодна» війна (енергетична)	Внутрішня (поступове залучення проникинення)

1	2	3	4	5	6	7	8
«Нормальний» / «Холодний» мир	2010-2013 рр.	Дещо зменшення впливу на субкомплекс ЄС та США зважаючи на привілейованість для України відносин з Росією	Послаблення традиційних і нетрадиційних загроз	Прихід до влади В.Ф. Януковича і орієнтація політики на Росію Політика позаблоковості 2013 р. – відмова влади України підписати Угоду про асоціацію з ЄС і розгортання Євромайдану, Революції Гідності	Підписання Харківських угод у 2010 р., продовження терміну перебування на території України (Крим) Чорноморського флоту РФ	«Холодна» війна	Внутрішня
«Холодний» мир	з 2014	Посилення у субкомплексі ролі ЄС (діяльність ОБСЄ, робота Нормандського формату) та США	Послаблення традиційних і нетрадиційних загроз (крім проблеми Придністров'я виникає ситуація анексії Росією Криму та агресія Росії на сході України,	На початку 2014 р. – Революція Гідності, зміна влади в Україні – президентство П.О. Порошенко (2014–2019 рр.) Проведення антитерористичної операції, а з 2018 р. – операції об'єднаних сил на Донбасі. Позаблокування від позаблоковості.	Анексія Росією Криму та військова агресія на Сході України Газова війна 2013–2014 р. Військовий конфлікт на Сході України	«Гаряча» війна (військові зіткнення на сході України, зважаючи на кількість загиблих)	Зовнішня (Вихід України з СНД)
				План В. Ющенко щодо врегулювання Придністровського питання			
		у регіональний субкомплекс Румунії	(наркортафік, нелегальний продаж алкогольних та тютюнових виробів) Проблема о. Зміїний у відносинах Україна-Румунія				

1								
2								
3								
4	Діяльність ДНР та ЛНР Питання внутрішньо-переміщених осіб в Україні							
5	Підписання Угоди про асоціацію з ЄС у 2014 р. та її ратифікація у 2017 р. Діяльність Моніторингової місії ОБС в Україні Посилення тенденції до єднання в Україні (волонтерський рух), реформи у більшості галузях та сферах публічного управління (децентралізація), модернізація армії							
6	Спроби залучити Росію до переговорного процесу у 2019 – початок 2020 рр. за президентства В. О. Зеленського							
7								
8								

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

БЄЛЄВЦЕВА

Вікторія Вікторівна

доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідної лабораторії правових проблем та відповідальності у сфері цифровізації Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України.

ГАБРО

Ірина Володимирівна

кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ГОРДІЄНКО

Сергій Георгійович

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри національної безпеки навчально-наукового інституту права імен князя Володимира Великого МАУП.

ГРУБОВ

Володимир Михайлович

доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДАНИЛЬЯН

Олег Геннадійович

доктор філософських наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

ДЗЬОБАНЬ

Олександр Петрович

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України.

КАЛИНОВСЬКИЙ

Юрій Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

КАРІХ

Ігор Володимирович

кандидат політичних наук, директор науково-консультаційного центру правових досліджень, асистент кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства Сумського державного університету.

КУЦ

Галина Михайлівна

доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

МАНУЙЛОВ

Євген Миколайович

доктор філософії, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

МАТЕТА

Олексій Анатолійович

кандидат політичних наук, доцент, викладач-методист циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін Кременчуцького льотного коледжу Харківського національного університету внутрішніх справ.

ПАНФІЛОВ

Олександр Юрійович

доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

ПАНЧЕНКО

Тетяна Василівна

доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ПРУДНИКОВА

Олена Вікторівна

доктор філософських наук, доцент, професор кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

СОСНІН

Олександр Васильович

доктор політичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

ТИХОНЕНКО

Ірина Вікторівна

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

ШЕВЧУК

**Олександр
Володимирович**

доктор політичних наук, професор, декан факультету політичних наук Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Наукове видання

**НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА:
СВІТОГЛЯДНІ ТА ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ**

Монографія

За загальною редакцією професора *О. П. Дзьобаня*

Видається в авторській редакції

Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєвої*

Підписано до друку 16.12.2020.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 48,5. Обл.-вид. арк. 48,06. Вид. № 2631.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, Харків, 61002, Україна
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток